T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

Doktora Tezi

SADRÜŞŞERÎA'NIN BELÂGAT İLİMLERİNE DAİR *EL-VİŞÂH* ADLI ESERİNİN TAHKİK VE TAHLİLİ

Ahmet AYDIN
2502130531

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Musa ALAK

İstanbul 2024

ÖZ

Sadrüşşerîa'nın Belâgat İlimlerine Dair *el-Vişâh* Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili

Ahmet AYDIN

Sekkâkî'nin (555-626/1160-1229) *Miftâhu'l-ulûm* adlı eseri belâgat tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuş; bu eserin yazımıyla birlikte belâgat ilimleri tekâmül sürecinin sonuna doğru yaklaşmıştır. *Miftâhu'l-ulûm*'un özellikle belâgate dair olan üçüncü kısmı üzerine pek çok şerh, hâşiye, ihtisar vb. çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan biri de Sadrüşşerîa'nın (ö. 747/1346) *el-Vişâh fî zabti meâkıdi'l-Miftâh* isimli eseridir. Sadrüşşerîa *el-Vişâh*'ın telifinde sadece *Miftâhu'l-ulûm*'u değil onunla birlikte belâgat tarihinde yine önemli bir yeri olan Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Nihâyetü'l-îcâz* isimli eserini de esas almıştır. Bu iki eserden hareketle belâgatin üç ana ilim dalı olan meânî, beyân ve bedî ilimlerini kapsayan muhtasar bir eser meydana getirmiştir. Tezimizde Sadrüşşerîa'nın belâgat ilimlerine dair kaleme aldığı bu eserini tahkik/edisyon kritik kuralları çerçevesinde gün yüzüne çıkarmayı ve onu ilim dünyasının istifadesine sunmayı amaçladık. Eserin tahkikinin ardından onun belâgat tarihindeki yerini ve önemini belirlemeyi hedefledik. Bu amaçla ilk olarak Sadrüşşerîa'nın hayatını ve ilmî kişiliğini ele aldık. Daha sonra *el-Vişâh*'ın iki ana kaynağı olan *Nihâyetü'l-îcâz* ile *Miftâhu'l-ulûm*'u tanıttık. *el-Vişâh*'ın pek çok açıdan tahlilini yaptıktan sonra son olarak *el-Vişâh* ekseninde Sadrüşşerîa'nın belâgat tasavvurunu genel olarak ortaya koymaya ve onun belâgatin temel meselelerine dair özgün olduğunu düşündüğümüz görüşlerini îzah edip değerlendirmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Belâgat, Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, Fahreddin er-Râzî, *Nihâyetü'l-îcâz*, Sadrüşşerîa, *el-Vişâh*.

ABSTRACT

Critical Edition and Analysis of *al-Wishāḥ* in Rhetoric by Sadr al-Sharī'ah

Ahmet AYDIN

al-Saqqāqī's (555-626/1160-1229) *Miftāḥ al-ulūm* was an important turning point in the history of rhetoric, and with the writing of this work, the sciences of rhetoric approached the end of the process of their development. Especially the third chapter of *Miftāḥ al-ulūm*, which deals with rhetoric, has been the subject of many commentaries, glosseses and summaries. One of these works is Sadr al-Sharī'a's (d. 747/1346) *al-Wishāḥ fī zabti maāqīd al-Miftāḥ*. Sadr al-Sharī'ah based *al-Wishāḥ* not only on *Miftāḥ al-ulūm* but also on Fakhr al-Dīn al-Rāzī's (d. 606/1210) *Nihāyat al-ījāz*, another important work in the history of rhetoric. Based on these two works, he created a concise work covering the three main sciences of rhetoric, namely meānī-bayān and bedī sciences. In our thesis, we aimed to explore this work of Sadr al-Sharī'a on the sciences of rhetoric within the framework of the rules of tāhqīq/critical edition and to present it to the benefit of the scholarship. After tāhqīq of the work, we aimed to determine its place and importance in the history of rhetoric. For this purpose, we first discussed Sadr al-Sharī'a's personal and intellectual life. Then we introduced *al-Wishāh*'s two main sources, *Nihāyat al-ījāz* and *Miftāḥ al-ulūm*. After analyzing *al-Wishāḥ* in many aspects, we finally tried to reveal the conseption of rhetoric in Sadr al-Sharī'a focusing on his *al-Wishāḥ* and explain and evaluate his original views in the essential issues of rhetoric.

Key Words: Rhetoric, al-Sakkākī, *Miftāḥ al-ulūm*, Fakhr al-Dīn al-Rāzī, *Nihāyat al-ījāz*, Ṣadr al-Shari'ah, *al-Wishāḥ*.

ÖNSÖZ

Tezimizin amacı; Sadrüşşerîa'nın (ö. 747/1346), belâgat ilimlerine dâir kaleme aldığı *el-Vişâh* isimli eserini, kütüphanelerdeki el yazması nüshalarından hareketle gün yüzüne çıkarmaktır. Bununla birlikte *el-Vişâh*'ın belâgat tarihindeki yerini belirleyip varsa özgün taraflarını ortaya koymak ve *el-Vişâh* ekseninde Sadrüşşerîa'nın belâgatin önemli meselerine dair görüşlerini tespit etmektir.

el-Vişâh, belâgat ilimlerinin teşekkül sürecinin neredeyse tamamlandığı ve sonraki dönemlere kaynaklık eden kurucu metinlerin kaleme alındığı bir dönemde yazılmıştır. Böyle bir eserin ilmî usullerle gün yüzüne çıkarılması ve belâgat tarihindeki yerinin belirlenmesi önem arz etmektedir. Ayrıca Sadrüşşerîa; kelâm, fıkıh, fıkıh usûlü, mantık gibi pek çok ilim dalında otorite kabul edilmiş, keskin zekâsı ve muhâkeme yeteneğiyle ilim dünyasına oldukça etki etmiş, eserleri medreselerde uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuş bir âlimdir. Böyle bir âlimin belâgate dair görüşlerinin açığa çıkarılması, kendisinden önceki bilgi birikimini nasıl yorumladığının ve özgün bir yönünün olup olmadığının belirlenmesi de tezimiz açısından önem arz eden hususlardandır. Dil ilimlerinin diğer pek çok ilim dalıyla sıkı bağlantısı düşünüldüğünde, Sadrüşşerîa gibi çok yönlü âlimlerin belâgate olan katkılarının belirlenmesi bu noktada daha da önem arz etmektedir. Bütün bunlara rağmen niçin Sadrüşşerîa'nın bu eserinin döneminde ve sonrasında yazılan diğer muhtasar eserler kadar şöhret bulmadığı ve üzerine yapılan çalışmaların yok denecek kadar az olduğu hususu, tezimiz açısından cevaplandırılması gereken sorulardandır.

Yazma eserlerin gün yüzüne çıkarılmasının zorluğu bir yana Sadrüşşerîa'nın -diğer eserlerinde âdeti olduğu üzere- *el-Vişâh*'a kendisinin şerh yaz(a)maması ve sonraki dönemlerde de (bir şerh dışında) üzerine yapılmış herhangi bir çalışmanın bulunmaması, eseri gün yüzüne çıkarırken bizi zorlayan önemli hususlardan oldu. Zira şerh ve hâşiye tarzı eserler olmadan klasik bir eseri hakkıyla anlamak ve gün yüzüne çıkarmak kolay değildir. Sadrüşşerîa gibi mantık, kelâm ve fıkıh usûlü gibi ilimlere hâkim, muhakkik bir âlimin muhtasar olarak kaleme aldığı bir eser için bu zorluk daha da belirgin hâle gelmektedir. Özellikle de eserin muhtevâsını sağlıklı yansıtmak, ayrıntılı tasnif sistemini açığa çıkarmak, konuları başlıklandırmak, istişhâd edilen çok sayıda örneğin ve özgün ifadelerle ele alınan meselelerin kaynağına ulaşmak oldukça zordur.

Tezimiz bir giriş, dört bölüm, bir sonuç ve tahkikli metin kısımlarından oluşmaktadır:

Birinci Bölüm: Sadrüşşerîa'nın Yaşadığı Dönem, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri

Birinci bölümde *el-Vişâh*'ın müellifi olan Sadrüşşerîa'nın yaşadığı dönemi, hayatını, şahsiyetini ve eserlerini tanıttık. Sadrüşşerîa'nın hayatı ile ilgili özellikle tabakat kitaplarında ve diğer eserlerde birbirinden farklı ve çelişkili bazı bilgiler yer almaktadır. Bu karışıklık genel olarak Sadrüşşerîa'nın anne ve baba tarafından dedelerinin isim ve lakapları ile ilgilidir. Son dönemde Sadrüşşerîa'nın hayatı ile ilgili özellikle ülkemizde yazılan biyografilerde bu karışıklık hemen hemen giderilmiş durumdadır. Biz tezimizin bu bölümünde Sadrüşşerîa'nın hayatı ile ilgili bilgileri netleştirmeye ve sağlıklı olduğunu düşündüğümüz bilgileri delillendirmeye gayret ettik.

Bunun dışında tabakat kitaplarında dile getirilen Sadrüşşerîa'nın baba tarafından sahabî Ubâde b. es-Sâmit'e (r.a), anne tarafından da Hz. Ömer'e (r.a) kadar uzanan soyunu iddiasını nesep silsilelerinden hareketle belirlemeye çalıştık.

Ayrıca hayatı ile ilgili bilgileri incelerken gerek öğrencileri ile ilgili gerekse eserleri ile ilgili bazı hatalı bilgileri düzelttik. Elde ettiğimiz yeni bilgileri kaynaklarından gösterdik.

İkinci Bölüm: *el-Vişâh*'ın Temel Kaynakları Olan Fahreddin Er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Nihâyetü'l-Îcâz* ve Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-ulûm* Adlı Eserleri

Bu bölümde *el-Vişâh*'ın iki ana kaynağı olan Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Nihâyetü'l-Îcâz* isimli eseri ile Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-ulûm* adlı eserlerini; muhtevâ, tasnif metodu, yazılış amacı, yazılış tarihi, kaynakları ve belâgat ilmindeki yerleri açısından incelemeye çalıştık.

Bu bölümdeki amacımız, belâgat tarihinde çok önemli yeri olan ve *el-Vişâh*'a kaynaklık eden bu iki eseri tanıtmak, Sadrüşşerîa'nın niçin bunları kaynak olarak seçtiğini anlamak, onların *el-Vişâh*'a ne oranda tesir ettiklerini görmek ve *el-Vişâh*'la aralarındaki farklılıkları ortaya koymaktır.

Üçüncü Bölüm: *el-Vişâh*'ın Tahlili

Bu bölümde Sadrüşşerîa'nın *el-Vişâh fî zabti meâkıdi'l-Miftâh* isimli eserini çeşitli açılardan tahlil ettik. Öncelikle eserin Sadrüşşerîa'ya aidiyetini, yazılış tarihini ve eserin kime ithaf edildiğini belirlemeye gayret ettik. Daha sonra eserin amacını, nüshalarını ve muhtevasını belirledikten sonra eserin tasnif metodunu, başlıklandırma ve iç kontrol sistemini, kaynak gösterme ve iktibas metodunu, ayrıca müellifin konuları işleyiş tarzını ele aldık.

el-Vişâh'ın yalnızca Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Nihâyetü'l-Îcâz* ile Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-ulûm* adlı eserlerini mi kaynak olarak kullandığı yoksa bunların dışında da kaynağının bulunup bulunmadığı hususu tezimizi hazırlarken zihnimizi meşgul eden sorulardandı. Bu bölümde bu sorularımıza da cevap aradık ve *el-Vişâh*'ın bu iki eser dışında ismi açıkça zikredilmeyen kaynaklarının da bulunduğunu farkettik ve bu kaynaklara temas ettik.

Bu bölümde ayrıca *el-Vişâh* üzerine yazılan *Hallü'l-Vişâh fî zabt-i meâkıdi'l-Miftâh* isimli şerhin müellifi olan Abdurrahman b. Ebî Bekr İbnü'l-Aynî'nin (837-893/1433-1488) hayatı ve eserlerinden kısaca bahsedip yazmış olduğu şerhi tanıttık.

Son olarak *el-Vişâh*'ın tahkike esas aldığımız nüshaları da tanıtıp tahkik metodumuzu açıkladık.

Dördüncü Bölüm: el-Vişâh Çerçevesinde Sadrüşşerîa'nın Belâgate Dair Görüşleri

Bu bölümde Sadrüşşerîa'nın belâgatin temel bazı meselelerine dâir görüşlerini *el-Vişâh* çerçevesinde ortaya koymaya çalıştık. Sadrüşşerîa'nın özgün olarak niteleyebileceğimiz yönlerini açığa çıkarmayı ve *el-Vişâh* ekseninde Sadrüşşerîa'nın fesâhat ve belâgat tasavvurunu genel olarak ortaya koymayı hedefledik. Ayrıca diğer müelliflere yaptığı itirazları ele almaya ve Sadrüşşerîa'nın belâgatin ana meselelerindeki tercihlerini belirlemeye gayret ettik.

Sonuç

Sonuç bölümünde tezimizin yazım sürecinde ulaştığımız neticeleri ve bundan sonraki akademik çalışmalar için faydalı olacağını düşündüğümüz teklifleri sıraladık.

Tahkikli metin

Bu bölümde *el-Vişâh*'ın tahkik / edisyon kritik kurallarına uygun olacak şekilde sağlıklı bir metnini ortaya çıkarmaya çalıştık. Metnin sonuna âyet, hadis, özel isim, şiir, konu fihristleri ve kaynakça ekledik.

Takdir edileceği üzere *el-Vişâh* gibi belâgatin hemen hemen bütün konularını ihtiva eden bir eseri tahlil edebilmek kolay değildir. Özellikle de Sadrüşşerîa gibi çok yönlü muhakkik bir âlimin görüşlerini hakkıyla anlayıp yansıtabilmek özellikle de bizim gibi talebe seviyesinde olanlar için oldukça zordur. Ancak bütün eksikliklerimize rağmen çalışmamızın bu alanda bir başlangıç olmasını ümit ederek daha kıymetli çalışmalara vesîle kılmasını Yüce Rabbimizden niyaz ederiz. Gayret bizden muvaffakiyet Allah'tandır.

Bu vesileyle, tez sürecinin başından sonuna kadar teşvik ve desteklerini hiç esirgemeyen, danışmanlığı benim için ihtisas derecesinde bir okul mesâbesinde olan muhterem hocam Doç. Dr. Musa ALAK'a husûsî teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca bu süreçte bizleri büyük fedakârlıklarla büyütüp yetiştiren, başta anne ve babam olmak üzere, İslâmî ilimleri bize sevdirip bu yola girmemize vesîle olan bütün hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Özellikle fakültedeki görevim esnasında her alanda desteklerini esirgemeyen başta Prof. Dr. Ali Bulut ve Prof. Dr. Abdurrahman Özdemir olmak üzere bölümümüzdeki bütün hocalarıma, kendisinden belâgat dersi aldığım ve her alanda derin bilgisinden istifade ettiğim Öğr. Gör. Dr. Yahya Yıldırım hocama teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca tezimizi okuma lütfunda bulunup çok kıymetli değerlendirmelerde bulunan jüri üyeleri Doç. Dr. Bünyamin Ayçiçeği, Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Arslan ve Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Meydan hocalarım ile muhterem eşime teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak kendilerine ayırmam gereken vakitlerden ferâgat ederek her dâim beni destekleyen eşime ve çocuklarıma da müteşekkir olduğumu ifade etmek isterim.

Ahmet AYDIN

İstanbul 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **II**

ABSTRACT ..... **III**

ÖNSÖZ ..... **IV**

İÇİNDEKİLER ..... **VIII**

KISALTMALAR LİSTESİ ..... **XVI**

GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM
SADRÜŞŞERÎA'NIN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

I. YAŞADIĞI DÖNEM **7**

II. HAYATI **11**

A. ADI, AİLESİ VE NESEBİ **11**

1. Adı, Lakabı ve Nisbeleri 11
2. Ailesi 12
   a. Babası 13
   b. Annesi 13
   c. Babasının Babası: Tâcüşşerîa Ömer (ö. 709/1309) 13
   d. Annesinin Babası Burhânüşşerîa Mahmûd (ö. 730/1330) 14
   e. Oğlu: Mahmûd b. Sadrüşşerîa (ö. 743/1342'den önce) 18
3. Neseb Silsilesi 19

B. DOĞUM YERİ VE TARİHİ **23**

C. HOCALARI VE FIKHÎ SİLSİLESİ **24**

1. Hocaları 25
   a. Babasının Babası Tâcüşşerîa Ömer (ö. 709/1309) 25
   b. Annesinin Babası Burhânüşşerîa Mahmûd (ö. 730/1330) 25

c. Tarikat Şeyhi: Selâhaddîn Hasan b. Ömer el-Bulgârî (603-698/1209-1298)... 25
d. Hadis Şeyhi: Reşîdüddîn Muhammed b. Ebi'l-Kâsım (623-707/1226-1307).. 26
2. Fıkhî Silsilesi 27

D. GÖREVLERİ 28

E. ÖĞRENCİLERİ 29
1. Oğlu: Mahmûd b. Sadrüşşerîa (ö. 743/1342'den önce) 29
2. Ebû Tâhir Muhammed et-Tâhirî (ö. 799/1396) 29
3. Mübârekşah (ö. ?) 30
4. Teftâzânî (ö. 722-792/1322-1390) 32
5. Öğrencisi Olduğu İddia Edilen: Şemseddin Tabesî (ö. 624/1227?) 32

F. BUHARA'YA DÖNÜŞÜ 33

G. VEFATI VE KABRİ 34

III. ŞAHSİYETİ 37

A. İLMÎ ŞAHSİYETİ 37

B. EDEBÎ ŞAHSİYETİ 37

C. TASAVVUFÎ ŞAHSİYETİ 38

IV. ESERLERİ 39

A. TEFSİRE DAİR ESERİ 39
- Risâle-i Te'vîl-i Kıssa-i Yûsuf 39

B. FIKIH USÛLÜNE DAİR ESERLERİ 40
1. Tenkīhu'l-Usûl 40
2. et-Tavzîh 41

C. FIKHA DAİR ESERLERİ 42
1. en-Nukāye 42

2. Şerhu'l-Vikāye 42
3. Külliyâtü'l-fıkh 43

D. MANTIK, KELAM VE ASTRONOMİYE DAİR ESERLERİ 43
1. Ta'dîlü'l-ulûm ve Şerhu Ta'dîli'l-'ulûm 43
2. Risâle fî İbtâl-i Vahdeti'l-Vücûd 44

E. ARAP DİLİ VE BELÂGATİNA DAİR ESERLERİ 45
1. Şerhu'l-Fusûli'l-Hamsîn 45
2. Risâle fî İlmi'l-Arûz 46
3. el-Vişâh 47
4. Zeylü'l-Vişâh 48

F. SADRÜŞŞERÎA'YA NİSPET EDİLEN DİĞER ESERLER 48

G. ESERLERİN YAZIM TARİHLERİ 51

İKİNCİ BÖLÜM
EL-VİŞÂH'IN TEMEL KAYNAKLARI OLAN FAHREDDİN ER-RÂZÎ'NİN NİHÂYETÜ'L-ÎCÂZ VE SEKKÂKÎ'NİN MİFTÂHU'L-ULÛM ADLI ESERLERİ

I. FAHREDDİN ER-RÂZÎ'NİN NİHÂYETÜ'L-ÎCÂZ ADLI ESERI 54

A. GENEL BİLGİLER 55
1. Adı 55
2. Râzî'ye Âidiyeti 55
3. Yazılış Tarihi ve İthaf Edildiği Kişi 55
4. Yazılış Amacı 59

B. MUHTEVÂSI 59

C. KAYNAKLARI 71

D. BELÂGAT İLMİNDEKİ YERİ 72

II. SEKKÂKÎ'NİN MİFTÂHU'L-ULÛM ADLI ESERI 73

A. GENEL BİLGİLER 74
1. Adı 74
2. Sekkâkî'ye Âidiyeti 74
3. Yazılış Tarihi 74
4. Yazılış Amacı 75

B. MUHTEVASI 75

C. KAYNAKLARI 89

D. BELÂGAT İLMİNDEKİ YERİ 90

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
EL-VİŞÂH'IN TAHLİLİ

I. GENEL BİLGİLER 92

A. ADI 92

B. SADRÜŞŞERÎA'YA ÂİDİYETİ 93

C. İTHAF EDİLDİĞİ KİŞİ VE YAZILIŞ TARİHİ 93

D. YAZILIŞ AMACI 95

E. NÜSHALARI 97
1. Yazma Nüshaları 97
2. Matbû Nüshası 97

II. MUHTEVÂSI 98

III. METODU 111

A. TASNİF METODU 111
1. Başlıklar 111
a. Önsöz 114
b. Mukaddime 114
a. İlim 114

b. Fen 114
c. Asıl 114
d. Zâbıt 115
e. Fasıl 117
f. Taksîm 118
g. Tenbîh 118
h. Hâtime 119
i. Tetimme 120
j. Kısım 120
2. İç Kontrol 120

B. KAYNAK GÖSTERME VE İKTİBAS METODU 122

C. KONULARI İŞLEYİŞ TARZI 125

IV. KAYNAKLARI 129

A. TEFSİR KİTAPLARI 130

B. ŞİİR KİTAPLARI 131

A. BELÂGAT KİTAPLARI 132

B. DİĞER KAYNAKLAR 136

V. BELÂGAT İLMİNDEKİ YERİ VE ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR 136

A. SADRÜŞŞERÎA'NIN ZEYLÜ'L-VİŞÂH ADLI ESERİ 137

B. İBNÜ'L-AYNÎ'NİN HALLÜ'L-VİŞÂH ADLI ESERİ 137
1. İBNÜ'L-AYNÎ 138
2. HALLÜ'L-VİŞÂH 143

VI. TAHKÎKE ESAS ALINAN NÜSHALAR 145

A. TAŞKENT BÎRÛNÎ ENSTİTÜSÜ KÜTÜPHANESİ-3186 (ب) 145

B. ADANA İL HALK KÜTÜPHANESİ-832 (ح) 145

C. KONYA BÖLGE YAZMA ESERLER KÜTÜPHANESİ-4974/4 (ق) 146

D. NURUOSMANİYE KÜTÜPHANESİ-4479 (ن) 146

E. KÜTAHYA VAHÎD PAŞA İL HALK KÜTÜPHANESİ-2804 (و)..... 146

VII. TAHKİK METODU 147

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
EL-VİŞÂH ÇERÇEVESİNDE
SADRÜŞŞERÎA'NIN BELÂGATE DAİR GÖRÜŞLERİ

I. MUKADDİME 152

A. FESÂHAT VE BELÂGAT 153

B. DELÂLET TÜRLERİ..... 162

1. Mutâbaka, Tazammun ve İltizâm Delâletlerinin Vaz'î mi Aklî mi Olduğu .. 163
2. Vaz'î Delâletlerin Belâgatin Kapsamına Girip Girmediği 164

II. MEÂNÎ İLMİ 165

A. MEÂNÎ İLMİNİN TANIMI 166

B. MEÂNÎ İLMİNİN TASNİFİ 169

C. MÜSNEDÜN İLEYH..... 172

1. Müsnedün İleyhin Marife Olmasını Gerektiren Haller 172
2. "Kül" Lafzının Delâleti 173
3. Müsnedün İleyhin Nekre Olma Gerekçeleri 178
4. Müsnedün İleyhin İsm-i Mevsûlle Marife Yapılmasının Gerekçesi 178
5. Muahhar Olması Gereken Müsnedün İleyhin Müsnede Takdimi 179

D. MÜSNED..... 182

1. Müsnedin Başındaki Eliflâmın İfade Ettiği Mana..... 182
2. İzâfetle Marife Olan Müsned 185

E. FİİL VE FÂİLİN HAZFİ 185

F. HAZİF VE TERK KAVRAMLARI 185

III. BEYÂN İLMİ 186

A. BEYÂN İLMİNİN TANIMI 186

B. BEYÂN İLMİNİN TASNİFİ 187

C. VAZ'IN TANIMI 188

D. AKLÎ HAKİKAT VE AKLÎ MECÂZ 189

E. İSNÂD-I MECÂZÎDE HAKÎKÎ FÂİLİN VARLIĞI 192

F. MECÂZ İÇİN ARANAN ŞARTLAR 193

G. TEŞBÎH 194

1. Teşbîhin Tanımı 194
2. "Temsîl"de Aranan Şartlar 196
3. İstıtrâf 198
4. Teşbîh-i Mecâzî 198

H. İSTİÂRE 200

1. İstiârenin Mecâz-ı Lüğavî mi, Mecâz-ı Aklî mi Olduğu 200
2. İstiâre-i Tebeiyye 205

İ. ALÂKALARIN TASNİFİ 205

J. KİNÂYE TÜRLERİ 209

K. "MECÂZ", "KİNÂYE" ve "İSTİÂRE"NİN, "HÂKİKAT", "SARÎH" ve "TEŞBÎH"TEN DAHA MÜBÂLAĞALI OLUŞU 210

IV. BEDÎ' İLMİ 212

A. FESÂHAT-I LAFZİYYEYİ GEREKTİREN SANATLAR 215

B. FESÂHAT-I MANEVİYYEYİ GEREKTİREN SANATLAR 215

V. DİĞER MÜELLİFLERE YAPTIĞI İTİRAZLAR 219

A. HABERİN TANIMI 219

B. HAKÎKÎ MEF‘ÛL-MEF‘ÛLÜN BİH FARKI 221

C. UYKU İLE ÖLÜM ARASINDAKİ MÜŞÂBEHET ALÂKASI 223

SONUÇ 225

KAYNAKÇA 227

NÜSHA ÖRNEKLERİ 246

ÖZGEÇMİŞ 261

TAHKİKLİ METİN 262

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a. mlf.	: aynı müellif
b.	: bin (oğlu)
Bkz.	: Bakınız
Blm.	: Bölümü
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
Krş.	: Karşılaştırınız
Ktp.	: Kütüphanesi
nr.	: Numara
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
trc.	: Tercüme eden
t.y.	: Basım tarihi yok
vr.	: Varak (yazma eserlerde)
y.y.	: Basım yeri yok

GİRİŞ:

TEZİN KONUSU AMACI VE YÖNTEMİ

Konu:

İslâm'ın doğuşuyla birlikte Kur'ân-ı Kerîm ve sünnet-i seniyye ekseninde bir İslâm medeniyeti oluşmaya başlamıştır. Dinin meşrû gördüğü her alanda farklı ilim dalları ortaya çıkmış ve bu ilim dallarında mütehassıs âlimler yetişmiştir. Mütehassıs âlimlerin katkılarıyla İslâm medeniyeti giderek gelişmiş ve gerçekleştirilen fetihlerle birlikte büyük bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu süreçte İslâm medeniyeti kaçınılmaz olarak farklı kültür ve medeniyetlerle karşılaşmış ve onlarla etkileşime girmiştir. Diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi belâgat ilimleri de bu etkileşimden nasibini almıştır.

İlk dönemlerde Kur'ân-ı Kerîm'i anlama ve yorumlama çabası ile başlayan ve lügat, sarf-nahiv, şiir, edebî tenkit, kelâm gibi alanların içerisinde gelişen belâgat ilimleri, sonraki dönemlerde Kur'ân'ın i'câzına yönelik tartışmalar çerçevesinde şekillenmeye başlamıştır. İlk dönem mutezilî kelamcılarından Nazzâm'ın (ö. 231/845) "sarfe teorisi"ni ileri sürerek başlattığı i'câz tartışmaları başta öğrencisi Câhız'ın (ö. 255/869) bu teoriye karşı çıkması ile giderek alevlenmiş ve Kur'ân'ın i'câzını savunmak amacıyla pek çok belâgat eseri kaleme alınmıştır.

Aristo'nun (m.ö. 384-322) *Poetika* ve *Retorika* isimli eserlerinin ilk dönem İslâm filozoflarının yaptıkları tercümelerle Arapçaya kazandırılması, özellikle İbn Sinâ'nın (ö. 428/1037) mezkûr iki kitabı *eş-Şifâ* adlı eserine aktarması ile birlikte hicrî beşinci asırdan itibaren belâgat ilimleri önemli bir gelişme kaydetmiştir. Ayrıca İslâm filozoflarının belâgat konularını mantık ilmi ile mezcetmeleri de belâgat ilimlerinin gelişimine ayrı bir katkıda bulunmuştur.[1]

Bu gelişim sürecinde belâgat ilimlerinin mantık ve felsefe ile mezcedilmesi, bazı çağdaş müellifler tarafından eleştiri konusu olmuştur. Onlar belâgat eserlerinin mantık kuralları

---

[1] Belâgat ilimlerinin tarihi süreci için bkz. Şevki Dayf, **el-Belâğa: Tetavvur ve Tarih**, 9. baskı, Kahire: Dâru'l-Maârif, t.y., s. 9-61; Hulûsi Kılıç, "Belâgat", **DİA**, V, 380-383; Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Kelâmcılar ve İslâm Felsefecilerinin Belâgat ve İ'câz İlimlerinin Gelişmesinde Rolleri", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Erzurum, yıl: 1990, sayı: 9, s. 215-237; a. mlf., "Kelâmcılar ve İslâm Felsefecilerinin Belâgat ve İ'câz İlimlerinin Gelişmesinde Rolleri-II", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Erzurum, yıl: 1991, sayı: 11, s. 208-220; a. mlf., "Belâgat İlminin Gelişmesine Müessir Olan Kaynaklar", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Erzurum, yıl: 1993, sayı: 11, s. 268-298; Ali Bulut, **Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'**, İstanbul: İFAV Yayınları, 2013, s. 19-32.

çerçevesinde kaleme alınmasını edebî zevkten uzaklaşma olarak görmüşlerdir.[1] Hiç şüphesiz Kur'ân-ı Kerîm'in edebî yönden i'câzının tartışma konusu yapıldığı bir arka plan göz ardı edilerek bu eleştirileri değerlendirmek haksızlık olur. Kur'ân-ı Kerîm'in edebî yönden i'câzının mantık ilmi gibi verileri kesinlik arz eden bir ilim dalıyla ispatlanması o dönemde zarûrî bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü edebî zevk, ancak bu zevke sahip olanların anlayıp tadabileceği sübjektif bir olgudur; ehlinin olmadığı zaman ve mekânlarda ispatı imkânsız hâle gelir. Nitekim edebî zevkin zirvede olduğu risâlet döneminde Kur'ân-ı Kerîm'in benzerinin getirilmesine yönelik meydan okumalar karşılıksız kalmıştır. Edebî seviyenin giderek azalmaya başladığı sonraki dönemlerde ve Kur'ân-ı Kerîm gibi İslâm medeniyetin ana kaynağı olan bir kitabın i'câzının tartışma konusu yapıldığı ortamlarda ise, sübjektif delillerden ziyade objektif ve her an ispatı mümkün delillerin varlığına ihtiyaç duyulmuştur. Bu delillerin ortaya çıkarılması ancak ve ancak verileri kesinlik arzeden mantık ilminin belâgatle mezcedilmesi ile gerçekleşebilir. Bu sebeple o dönemde belâgat ilimlerinin kavramlaşma sürecine girmesi ve konularının mantık-felsefe ilimleri çerçevesinde şekillenmesinin bir zorunluluk olarak gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

Bu bağlamda Abdülkāhir el-Cürcânî (ö. 471/1078-79) gibi bir âlimin geçmişteki bilgi birikimini süzgeçten geçirip edebî zevkten de taviz vermeden ortaya koyduğu eserler, Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ve Sekkâkî (ö. 626/1229) gibi mantık ve felsefeye hâkim muhakkik âlimler tarafından sistematize edilmiş ve oldukça kıymetli eserler ortaya konmuştur. Onların bu gayretleri ile belâgat ilimleri mantıksal çerçevede şekillendirilmiş ve mevzûları delillerle temellendirilmiştir.

Geçmişteki devâsa bilgi birikimi ve bu üç âlimin eserleriyle belâgat ilimlerinin kavramlaşma süreci hemen hemen tamamlanmış ve sınırları netleşmeye başlamıştır. Bu aşamadan sonra belâgat ilimleri için artık yeni bir süreç devreye girmiştir. Özellikle Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm* adlı eseri, sonraki dönemlere oldukça etki etmiştir.[2] Bu etkinin bir sonucu olarak *Miftâhu'l-ulûm* çerçevesinde yoğun bir şekilde şerh, hâşiye, ihtisâr vb. çalışmalar

---

1 Eleştiriler için bkz. Tahsin Yurttaş, "Mantık İlminin Belâgata Etkisi", **Mütefekkir** (Aksaray Üniv. İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi), Aksaray, yıl: 2022, Cilt: 9, Sayı 17, s. 81-105.

2 Miftâhu'l-ulûm'un belâgat tarihindeki yeri ile ilgili bkz. Ali Bulut, "Belâgat İlminin Tekâmülünde Sekkâkî'nin Yeri", **Uluslararası Sempozyum: Orta Asya Alimlerinin İslam Medeniyetine Katkıları**, Bişkek 2019, s. 542-551; Abdullah Yıldırım, **Sekkâkî'de Belâgat Tasavvuru**, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2020, s. 13-65.

yapılmıştır.[1] Yapılan bu çalışmalarda Sekkâkî'nin ortaya koyduğu belâgat tasavvuru, küllî bir bakış açısıyla incelenme ve değerlendirilme imkânına kavuşmuştur. Ayrıca belâgat ilimlerinin fer'î meselelerinde de mevzular daha net bir şekilde tartışılır hâle gelmiştir. İlerleyen dönemlerde de özellikle muhtasar eserler üzerine şerh ve hâşiye çalışmaları yapılarak belâgat ilimlerinin gelişimi farklı bir seviyeye taşınmıştır.

Bu süreçte ortaya konan eserlerden biri de Sadrüşşerîa'nın *el-Vişâh fî zabti meâkıdi'l-Miftâh* isimli eseridir. *el-Vişâh*, Fahreddin er-Râzî'nin *Nihâyetü'l-îcâz fî dirâyeti'l-iʿcâz* isimli eseri ile Sirâceddîn es-Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm* adlı eserleri esas alınarak ortaya konmuş muhtasar bir eserdir. Belâgat ilimlerinin üç ana dalını da ihtivâ etmektedir. Ancak eserin tahkik ve tahlili esnasında farkettiğimiz üzere Sadrüşşerîa'nın, her ne kadar bu iki eseri temel alarak *el-Vişâh*'ı telif ettiğini söylese de, geçmişteki belâgat birikiminden, şiir kaynaklarından, felsefe ve hikmet kitaplarından da doğrudan istifade ettiği anlaşılmaktadır.[2]

Sadrüşşerîa *el-Vişâh*'ta Arap edebiyatında köşe taşı kabul edilen mezkûr iki kitabı esas alarak yeni bir eser vücuda getirmeyi amaçlamıştır. Mukaddimesinde belirttiği üzere *Miftâhu'l-ulûm*'u iyice özümseyip inceliklerine vâkıf olduktan sonra onun bahislerini *Nihâyetü'l-îcâz*'ın bahisleri ile birleştirmiş, daha sonra *Miftâh*'taki temel kaideleri açıklamış ve bölümlerinin tasnifinde kapalı kalan yönleri açığa kavuşturmuştur. Bunların yanında Kur'ân-ı Kerîm'in i'câzına yönelik delilleri açığa çıkarmayı ve belâgat alanında yazılmış diğer eserlerde temas edilmemiş bazı önemli bahisleri ve kapalı kalan ince bir takım nükteleri de eserine almayı hedeflemiştir.[3]

Tezimizin konusu, işte bu eserin tahkik ve tahlilidir.

Amaç:

Tezimizin amacı aklî ve naklî ilimlere son derece hâkim olan Sadrüşşerîa gibi çok yönlü bir âlimin, kendisinden önceki belâgat birikimini süzerek ortaya koyduğu bu eseri ilmî tahkik kuralları çerçevesinde gün yüzüne çıkarmak, Sadrüşşerîa'nın belâgat tasavvurunu genel olarak

---

1 Bkz. Musa Alak, **Sekkâkî ve Miftâhu'l-ulûm Adlı Eseri**, İstanbul: Sayfa Fotokopi & Dijital Baskı, 2011, s. 61-95.

2 Ayrıntılar için tezimizin, *el-Vişâh*'ın kaynaklarını ele aldığımız üçüncü bölümüne bakınız.

3 Bkz. Sadrüşşerîa, **el-Vişâh fî zabti me'âkıdi'l-Miftâh**, s. 5 (Metin kısmı).

(وبعدُ كتابُ «**مِفْتَاحِ الْعُلُومِ**» كتابٌ وُشِّح جِيدُ «الْمَعَانِي» بأَوْشِحَةِ حُسْنِ عباراتِه، ورُشِّحَ زَهَرَاتُ رِيَاضِ «الْبَيَانِ» بِرَشَحَاتِ لُطْفِ اسْتِعَارَاتِه. فَلَمَّا وُفِّقْتُ لِكَشْفِ حَقَائِقِه، ووُقِّفْتُ على أَسْرَارِه ودَقَائِقِه: جَمَعْتُ زُبْدَةَ أبحاثِه مع مَبَاحِثِ «**نِهَايَةِ الْإِيجَازِ**»، وأَظْهَرْتُ في تَأْسِيسِ قواعدِه وضَبْطِ مَعَاقِدِه مَخَايِلَ السِّحْرِ ودَلَائِلَ الْإِعْجَازِ، مُثْبِتًا فيه ما يَخْلُو عنه **الْكُتُبُ الْمُصَنَّفَةُ في هذا الْفَنِّ** من الأبحاثِ الشريفةِ، والنُّكَتِ الغامضةِ اللطيفةِ.)

ortaya koyup *el-Vişâh*'ın belâgat tarihindeki yerini ve belâgat ilmine katkılarını belirlemek; belâgat ilimlerinin belli başlı tartışma alanlarında Sadrüşşerîa'nın ortaya koyduğu görüşleri, temel aldığı kaynaklarla karşılaştırarak analiz etmektir.

Bunlar yapılırken şu sorulara da cevaplar bulunmaya çalışılacaktır:

Sadrüşşerîa gibi fıkıh, fıkıh usûlü, kelam, mantık, astronomi, matematik gibi aklî ve naklî alanlarda çok etkili olmuş ve görüşlerinden müstağnî kalınamamış bir âlimin, hemen hemen bütün ilimlerle bağlantısı olan belâgat ilimlerine dair telif ettiği bu eser neden döneminde ve sonrasında yazılan benzer eserler kadar şöhret bulmamıştır?

Sadrüşşerîa *Ta'dîlü'l-ulûm* gibi bir eser kaleme almıştır. Bu eserinde ilimlerin sınırlarını yeniden belirlemeyi ve kendisinden önceki ilim anlayışlarında düzeltmeler yapmayı hedeflemiştir. Ayrıca aklî ve naklî ilimlerde öncekilerin ve sonrakilerin halledemedikleri pek çok meseleyi çözüme kavuşturduğunu söylemektedir.[1] Böyle bir âlimin belâgate bakışı nasıldır? Ona göre belâgat ilimlerinin diğer ilimler arasındaki yeri ve değeri nedir?

Sadrüşşerîa'nın fesâhat ve belâgat tanımları nasıldır? Dönemine kadar pek çok şekilde tarif edilen bu iki kavramı Sadrüşşerîa nasıl tanımlamış ve belâgat ilimleri ile bağlantısını nasıl kurmuştur?

Meânî, beyân ve bedî' ilimlerinin fer'î meselelerini ele alırken Sadrüşşerîa'nın özgün bir tarafı var mıdır? Belâgat ilimlerini ele alırken usûlcülüğünün, mantık ve kelâm gibi ilimlere vukūfiyetinin tesiri olmuş mudur?

Sadrüşşerîa'nın belâgatin bedî' bölümüne bakışı nasıldır? Onu bir "ilim" olarak görmüş müdür?

Fahreddin er-Râzî, "dil"in naklinde ve delâletinde zannîliğini savunan bir âlimdir. Sadrüşşerîa onun bu görüşlerine karşı "dil"in kat'îliği savunmaktadır. Bu konuyu şeriatın temellendirilmesi ve insanlar arasındaki iletişimin sıhhati için hayatî bir mesele olarak görmektedir.[2] "Dil"e böyle bakan bir âlimin belâgate dair yazdığı eserin mezkûr tartışmaya katkısı olmuş mudur?

---

1 Sadrüşşerîa, **Ta'dîlü'l-ulûm**, Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi Blm., nr. 1350, vr. 1b; Taşköprîzâde, Ebü'l-Hayr İsâmüddîn Ahmed b. Muslihiddîn Mustafa, **Miftâhu's-seâde ve misbâhu's-siyâde fî mevzûâti'l-ulûm**, 1. baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985, II, 162.

2 Sadrüşşerîa, **et-Tavzîh fî halli ğavâmizi't-Tenkīh**, Mısır: Matbaatü Muhammed Ali Sabîh ve Evlâdihî, 1377/1957, I, 246-248; Selma Çakmak, "Dilin Kesinliği Problemini Hanefi Fıkıh Usûlüne Taşıyan Âlim: Sadrüşşerîa", **Journal of Islamic Research**, Sayı: 32 (3), 2021, s. 582-599.

v.s…

Yöntem:

el-Vişâh'ın tahkikinde danışman hocam Doç. Dr. Musa ALAK'ın uzun yıllardır akademide tatbik ettiği tahkik metodu esas alınacaktır. *el-Vişâh*'ın mevcut nüshaları arasında müellif nüshası bulunmamaktadır. Ayrıca müellifin okuduğu veya müellife okunmuş yahut müellif nüshası ile mukâbele edilmiş bir nüsha da yoktur. En güvenilir olduğunu düşündüğümüz nüshalarda bile zaman zaman kelime, cümle, hatta paragraf düşmesi gibi ciddi eksiklikler söz konusudur. Bu sebeple eserin tahkikinde "müellifin metnine en yakın nüshayı inşâ etme" anlamına gelen "seçmeci" metot[1] uygulanacaktır. Bütün nüshalar asıl/ümm nüsha kabul edilecek, nüshalar arasındaki ortak ifadelere her zaman sadık kalınacak, nüshalar arasında farklılıklar olduğunda ise doğru olduğu düşünülen ve müellif nüshasına en yakın olduğu tahmin edilen ifadeler seçilecektir.

Râzî, Sekkâkî, Sadrüşşerîa gibi zihinleri oldukça sistematik çalışan müelliflerin eserleri, tasnif sistemleri bakımından çok hassas ve ayrıntılı eserlerdir. Bu sebeple biz tahkik sürecinde metnin paragraflandırılması, başlıklandırılması, madde işaretlerinin konulması hususlarına da özellikle önem vereceğiz. Zira başlıkları ve paragrafları sağlıklı olarak belirlenmediğinde bu tür eserlere hâkim olmak ve onları sağlıklı anlamak oldukça zor hâle gelmektedir.[2] Sadrüşşerîa'nın *el-Vişâh*'ı telif ederken hangi eserden ne derece ve nasıl istifade ettiğini açığa çıkarmak amacıyla eserin her bir bölümünün hangi kaynaktan alındığını da göstermeye çalışacağız.

İnceleme bölümlerinde ise; *el-Vişâh*'ın ana kaynaklarını tanıtacak ve eserin onlarla olan bağlantısını kurup analiz edeceğiz. Tarihi süreci dikkate alıp Sadrüşşerîa'nın belâgat tasavvurunu genel olarak yansıtmaya ve belâgatin temel meselelerine dair görüşlerini ortaya koymaya çalışacağız. Bunları yaparken Sadrüşşerîa'nın, eserlerini kaynak olarak kullandığı müelliflerle olan görüş farklılıklarına dikkat çekeceğiz. Ayrıca Sadrüşşerîa'nın özgün olarak nitelenebilecek bazı görüşlerini de bu bölümde zikredeceğiz.

---

1 Okan Kadir Yılmaz, **İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018, s. 58.

2 Bu konuda en dikkat çeken örneklerden birisi *Miftâhu'l-ulûm*'un elimizde mevcut olan baskılarıdır. Zikrettiğimiz konudaki eksiklikler sebebiyle maalesef Sekkâkî'nin eserinde yer alan ince ve ayrıntılı sistematiği görmek mümkün olamamaktadır. Konunun ayrıntılı değerlendirmesi için bkz. Musa Alak, **Sekkâkî ve Miftâhu'l-ulûm adlı eseri**, s. 38-39.

BİRİNCİ BÖLÜM

SADRÜŞŞERÎA'NIN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

Tezimizin birinci bölümünde öncelikle Sadrüşşerîa'nın yaşadığı dönemi ana hatlarıyla ortaya koymaya çalışacağız. Daha sonra hayatını anlatıp şahsiyetinden bahsedecek ve son olarak eserlerini tanıtacağız.

I. YAŞADIĞI DÖNEM

Sadrüşşerîa (ö. 747/1346) hicrî yedinci yüzyılın sonları ile sekizinci yüzyılın ilk yarısında, Buhara, Kirman ve Herat şehirlerinde hayatını geçirmiştir. Buhara Emevîler döneminde, hicrî 54 yılında Müslümanlar tarafından fethedilmiş; Emevîlerden sonra Abbâsîler, Sâmânîler, Karahanlılar ve Selçuklular'ın hâkimiyetine geçmiştir. Karahanlılar ve Selçukluların hâkim olduğu dönemde Buhâra siyasi, ilmî ve ekonomik açıdan nüfuzlu aileler tarafından yönetilmiştir. Bu ailelerden biri de Sadrüşşerîa'nın anne tarafından soyunun dayandığı Burhân ailesidir. Hicrî VI. yüzyılın başlarında Büyük Selçuklu Sultanlarından Sultan Sencer'in (ö. 552/1157), "Nu'mân-ı Sânî" lakaplı Abdulaziz b. Ömer b. Mâze'yi Buhâra'ya "sadr" tayin etmesiyle Buhâranın yönetimi Burhân ailesine geçmiştir.[1] Karahıtaylar'ın 536 yılında meydana gelen Katvan savaşında Buhara'yı işgal etmesine rağmen, "sadr" ünvanı taşıyan idareciler bölgedeki nüfuzlarını devam ettirmişlerdir. Sadrüşşerîa el-Evvel'in anne tarafından büyük amcalarından biri olan, "İbn Mâze" ve "Sadrüşşehîd" gibi lakaplarla anılan Hüsâmüddîn Ömer b. Abdülaziz (ö. 536/1141) mezkûr Katvan savaşında şehid olmuştur. Karahıtaylar'dan sonra Hârizmşâhlar'ın idaresine giren Buhara 616 (1219) yılında Moğollar tarafından işgal edilip yağmalanmıştır. Burhân ailesinin Buhâra'daki nüfuzu 636 (1238-39) yılına kadar devam etmiştir. 636 (1238-39) yılında Mahmud Târâbî adında, elek imalatı yapan halktan bir kişinin Moğollara ve Buhâra'daki aristokratlara karşı başlattığı ayaklanma başarıyla sonuçlanmıştır.[2] Mahmûd Târâbî'ye destek verenlerden biri de Sadrüşşerîa el-Evvel'in baba tarafından soyunun dayandığı Şemseddîn el-Mahbûbî'dir (ö. ?). Bu desteği sebebiyle Mahmûd Târâbî tarafından şehirde yeni "sadr" olarak tayin edilmiştir. Böylece Buhârâ'da idare, Mahbûbî ailesinin eline geçmiştir. Buhârâ 7 Receb 671 (28 Ocak 1273) yılında İlhanlılar tarafından neredeyse tamamen imhâ edilmiş, rivayetlere göre yedi sene şehirde hiç kimse yaşamamıştır. 716 (1316) yılında şehir tekrar İlhanlılar ve Çağatay şehzadesi tarafından yağmalanmıştır. İbn

---

1 Ramazan Şeşen, "Buhâra", **DİA**, VI, 363-367; Ali Öngül, "Burhan Ailesi", **DİA**, VI, 430-432.

2 Ayaklanmanın ayrıntıları için bkz. Cüveynî, Alaaddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013; Vasilij Viladimiroviç Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990, s. 501-504; Aykut Özbayraktar, "Mahmud Târâbî İsyanı (1238)", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi**, sayı: 84 (Kış 2017), s. 211-227.

Battûta'nın (ö. 770/1368-69) ifadelerinden 733 (1332) yılına kadar şehrin bu harabe halinin devam ettiği anlaşılmaktadır.[1]

Kirman 102 (720) yılında Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720) döneminde İslâm hâkimiyetine girmiştir. Daha sonra Abbâsîler, Sâmânîler, Büveyhîler, Gazneliler ve Kirman Selçuklu Devletinin idaresine geçen şehre, 619 (1222) yılında Karahıtay asıllı Barak Hâcib hâkim olmuş ve "Kutluğhanlılar" adıyla bilinen hanedanlığı kurmuştur. Kutluğhanlılar'ın Kirman hâkimiyeti 706 (1306) yılına kadar İlhanlı tâbiiyetinde sürmüştür. Bu tarihten itibaren İlhanlı hükümdarlarının tayin ettiği valilerle idare edilen şehir 741 (1340) yılında Muzafferîler'in eline geçmiştir.[2]

Herat ise Hz. Osman döneminde sulh yoluyla ele geçirilmiştir. Sonra sırasıyla Emevîler, Abbâsîler, Sâmânîler, Gazneliler, Selçuklular ve Hârizmşahlar'ın hâkimiyetinde kalmış ve 618 (1221) yılında Moğollar'ın eline geçmiştir. 653-783 (1255-1381) yılları arasında şehirde Moğollara bağlı olarak Kert hanedanlığı varlığını devam ettirmiştir.[3]

Sadrüşşerîa'nın yaşadığı tarihlerde mezkûr bölgelerde hüküm süren İlhanlılar, ilk önce Moğollar'a bağlı olarak kurulmuş bir devlettir. İlhanlılar 654 (1256) yılında uzun süredir Batınîlerin (İsmâilîlerin) elinde bulunan ve bir türlü fethedilemeyen Alamut kalesini ele geçirmiş, daha sonra bağımsız bir devlet olduklarını dünyaya ilan etmişlerdir. Moğol hanlarından Mengü'nün (ö. 657/1259), kardeşi Hülâgû'yu İran'dan batıya doğru uzanan toprakları ele geçirmesi ve oraları kendine tâbi bir "ilhân" olarak yönetmek üzere göndermesi sebebiyle "İlhanlılar" diye isimlendirilmişlerdir. Hükümdarlarından Ebû Saîd Bahadır Hân'ın 736 (1335) tarihinde zehirlenerek öldürülmesi ve yerine vâris bırakmaması sebebiyle devlet parçalanma sürecine girmiş, 754 (1353) tarihine kadar mahallî hânedanlıklar tarafından idare edilmiş ve bu tarihten itibaren tamamen ortadan kalkmıştır.

654-736 yılları arasında İlhanlı devletini idare eden hükümdarlar ve hükümdarlık yaptıkları dönemler şu şekildedir:

1- Hülâgû 654-663 (1256-1265)

---

1 İbn Battûta, Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî, **Tuhfetü'n-nuzzâr fî ğarâibi'l-emsâr ve acâibi'l-esfâr / Rihletü İbn Battûta,** (nşr. Muhammed Abdülmünim el-Uryân), Beyrût: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1407/1987, I, 373-374; Ramazan Şeşen, "Buhara", **DİA**, VI, 363-367; Abdulkadir Yuvalı, "İlhanlılar", **DİA**, XXII, 103-104; Ahmet Özel, "Sadrüşşehîd", **DİA**, XXXV, 425.

2 Marcel Bazın, "Kirman", **DİA**, XXVI, 62-63; Ahmet Taşağıl, "Kutluğhanlılar", **DİA**, XXVI, 492-494.

3 Ramazan Şeşen, "Herat", **DİA**, XVII, 215-218.

2- Abaka	663-680 (1265-1282)
3- Ahmed Teküder	680-683 (1282-1284)
4- Argun	683-690 (1284-1291)
5- Geyhatu	690-694 (1291-1295)
6- Baydu	694-694 (1295-1295)
7- Gāzân	694-703 (1295-1304)
8- Olcaytu	703-717 (1304-1317)
9- Ebû Said Bahadır	717-736 (1317-1335)
10- Arpa	736-736 (1335-1336)
11- Mûsâ	736-736 (1335-1336)

İlhanlılar, ele geçirdikleri topraklarda Moğolların yakıp yıkma ve yağmalama siyasetini sürdürmüşlerdir. Ancak hükümdarlarından bazılarının bizzat kendilerinin müslümanlığı seçmeleri, bazılarının ise eşlerinin ve vezirlerinin müslüman olması sebebiyle dine ve ilim adamlarına saygı gösterdikleri dönemler olmuştur. Bu dönemlerde dinî ve pozitif ilimlerle ilgili çeşitli müesseseler de kurulmuştur.

Moğol istilâsından önce Mâverâunnehir'de ilmî hayatın çok canlı olduğunu görmekteyiz. O dönemde her ne kadar siyasi çalkantılar, Batınîlik gibi itikadî tehlikeler, haçlı seferleri gibi İslâm dünyasını tehdit eden unsurlar olsa da, ilmî faaliyetler hız kesmeden devam etmekteydi. Üstelik bu faaliyetler devlet başkanları ve idareciler tarafından da destekleniyordu. Kendileri de birer âlim, edîb olan şahsiyetler vezâret makamlarında bulunuyorlardı. İlim ehline çok değer veriliyor, yöneticilerin huzurunda ilmî münâzaralar yapılıyordu. Hatta halk bizzat ilmî münazaraları takip ediyordu. Sadece tefsir, hadis, fıkıh, kelâm gibi İslâmî ilimler alanında değil; tıp, matematik, astronomi gibi pozitif alanlarda da zirve şahsiyetler yetişiyor, çok ciddî eserler veriliyor ve müesseseler kuruluyordu.[1]

---

[1] Sadruşşerîa'nın yaşadığı dönemle ilgili ayrıntılar için bkz. Kâşânî, **Târih-i Olcaytu** (Yüsek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Hazırlayan: Derya Örs, Ankara 1992, s. 156; Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî, **Câmiu't-tevârîh-el-İlhâniyyûn/Târihu Hülâgû,** (Farsçadan Arapçaya çevirenler: Muhammed Sâdık Neş'et, Muhammed Mûsâ Hindâvî, Fuâd Abdülmu'tî es-Sayyâd), Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, t.y., II, 183-237; Hâfız Ebrû, **Zeyl-i Câmiu't-tevârîh-i Reşîdî,** Tahran, Tahran, 1350/1971, s. 41; Ankhbayar Danuu, **İlhanlı Devletinde Vezaret,** Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, 2016, s. 252; Abdulkadir Yuvalı, "İlhanlılar", **DİA**, XXII, 103-104; Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990; Boris Yakovleviç Vladimirtsov, **Moğolların İçtimâî Teşkilatı**, (Çeviren: Abdulkadir İnan), Ankara 1995.

Böyle zengin bir ilmî ortamın vârisi olan Sadrüşşerîa'nın yaşadığı dönemde batıdan gelen haçlı seferleri ve ardından doğudan gelen Moğol istilası İslâm âlemini oldukça sarsmıştı. Pek çok açıdan çalkantılı bir dönemde yaşayan Sadrüşşerîa, ilmî açıdan bu hâdiselerin olumsuz etkilerinden neredeyse hiç etkilenmemişcesine ilim dünyasında otorite kabul edilen ve pek çok alanda eser veren ve yazdığı eserler de ilim çevreleri tarafından hüsn-i kabûl gören zirve bir şahsiyet olarak temâyüz etti.

Sadrüşşerîa'nın baba tarafından dedesi Tâcüşşerîa Ömer (ö. 709/1309), *Nihâyetü'l-kifâye* isimli eserinin mukaddimesinde yaşadığı dönemde Buhâra'nın başına pek çok musibet geldiğini, bunları anlatmanın uzun süreceğini söyledikten sonra hicrî 675 yılında Buhâra'dan göçüp Kirman'a gitmek zorunda kaldığından bahsetmektedir. Aynı eserde yine kendi yazdığı ifadelerden anlaşıldığına göre müellif, eserinin büyük bölümünü hicrî 692-695 yılları arasında Kirmân'da tamamlamıştır. Buhâra'da doğmuş olması kuvvetle muhtemelen olan Sadrüşşerîa'nın anne tarafından dedesi Burhânüşşerîa Mahmûd'un (ö. 730/1330) *el-Vikāye* isimli eserini torununun ezberlemesi için yazdığını ifade etmesinden[1] hareketle onun, dedelerinin himayesinde büyüdüğü ve mezkûr hadiseler esnasında dedeleriyle birlikte Herat ve Kirman'a doğru göç etmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır.[2]

Sadrüşşerîa'nın döneminin meşhur mutasavvıflarından Selâhaddîn Hasan b. Ömer el-Bulgarî'nin (605-698/1209-1298) sohbetlerinde bulunduğu, ona intisap ettiği ve eserlerinde kendisinden "şeyhimiz" diye bahsettiği görülmektedir.[3] Kaynaklarda bu zâtın doksan üç yaşında Tebriz'de 22 Rebîülevvel 698 senesi pazartesi gecesi vefat ettiği, vefat etmeden önce sırasıyla Bulgar şehrinde dokuz sene, Buhâra'da üç sene, Kirmân'da yedi sene ve Merâğa/Tebriz'de bir sene kaldığı ve Serhâb/Tebrîz'de defnedildiği ifade edilmektedir.[4] Ayrıca Sadrüşşerîa'nın onunla Buhâra'da görüştüğü ve onun tarikatine intisap ettiği kaynaklarda yer

---

1 Sadrüşşerîa, **Şerhu'l-Vikāye/Hallü'l-mevâkıi'l-muğlaka min Vikāyeti'r-rivâye fî mesâili'l-Hidâye**, Doktora Tezi, Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi (Haz. Sâmiye Abdullah Ğâib Nazar Buhârî), 1423/2002, s.14-15.

2 Tâcüşşerîa, **Nihâyetü'l-Kifâye**, Râgıp Paşa-556, vr. 1b, 118b, 207a, 252b; Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", **DİA**, XXXV, 427-431; Mürteza Bedir, "Tâcüşşerîa", **DİA**, XXXIX, 360-362.

3 Sadrüşşerîa, **Ta'dîlü'l-ulûm**, Süleymaniye Ktp., Damad İbrahim Paşa Blm., nr. 828, vr. 119b, 173b, 177b; Mercânî, Ebü'l-Hasen Şihâbüddîn Hârûn b. Bahâiddîn b. Sübhân el-Kazânî el-Mercânî, **Müstefâdü'l-ahbâr fî ahvâli Kazân ve Bulgār,** Kazan 1897, I, 83.

4 Fahreddin Ali Safî, **Reşehât-ı Aynü'l-hayât,** (trc. İbn Muhammed Şerîf el-Abbâsî), Matbaa-i Âmire, 1821, s. 58; Remzî, Muhammed Murâd, **Telfîku'l-ahbâr ve telkīhu'l-âsâr fî vekâi'i Kazan ve Bulgar ve mülûki't-Tatâr** , (nşr. İbrâhim Şemseddîn), Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002, I, 329-330.

almaktadır.[1] Buna göre Bulgârî'nin Buhâra'da bulunduğu dönem hicrî 687-690 yılları arasına, Kirmân'da bulunduğu dönem 690-697 yılları arasına rastlamaktadır. Dedesinin 675-695 yılları arasında Kirman'da yaşadığı göz önünde bulundurulduğunda Sadrüşşerîa'nın Bulgarî ile 690-697 yılları arasında Kirman'da görüşmüş olma ihtimali bulunmaktadır.

II. HAYATI

Bu bölümde Sadrüşşerîa'nın adı ve ailesi, doğum yeri ve tarihi, tahsili ve hocaları, görevleri ve öğrencileri, vefat tarihi ve kabri ile ilgili bilgiler verilecektir.

A. ADI, AİLESİ VE NESEBİ

Bu başlık altında Sadrüşşerîa'nın, kendi eserlerinden ve tabakat kitaplarından hareketle tam ismi belirlenip ailesi ve nesebi ile ilgili bilgiler netleştirilmeye çalışılacaktır. Kaynaklarda Sadrüşşerîa'nın ailesi ve nesebi ile ilgili birbirinden farklı bilgiler bulunduğu için bu bilgilerin sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi ve delillendirilmesi tezimiz açısından önem arzetmektedir.

1. Adı, Lakabı ve Nisbeleri

Sadrüşşerîa'nın adı Ubeydullâh'dır. Bizzat kendisi eserlerinde ismini söylemektedir.[2] Anne tarafından dedesi Burhânüşşerîa Mahmûd, torununun ezberlemesi için yazdığı *Vikāyetü'r-rivâye* isimli eserinde onun adını Ubeydullâh olarak zikretmektedir.[3] Tabakat kitaplarında da onun adının Ubeydullâh olduğu konusunda herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir.[4]

---

1 Mercânî, **Müstefâdü'l-ahbâr**, I, 83.

2 Sadrüşşerîa, **en-Nukāye muhtasaru'l-Vikāye**, Bursa İnebey Ktp., Ulucami Blm. nr. 1207/1, vr. 1b-2a; Sadrüşşerîa, **Şerhu'l-Vikāye**, s.14; Sadrüşşerîa, **et-Tavzîh**, I, 4, Sadrüşşerîa, **Şerhu Ta'dîli'l-ulûm**, Süleymaniye Ktp., Damad İbrahim Paşa Blm., nr. 828, vr. 177b; Sadrüşşerîa, **Risâle-i İ'tirâzât-ı Hâvend Sadrüşşerîa ber Sâhib-i Telhîs / Ecvibetü i'tirâzâtin zükirat fi't-Telhîs alâ Sâhibi'l-Miftâh**, Süleymaniye Ktp., İzmir Blm., nr. 805, vr. 260b.

3 Burhânüşşerîa Mahmûd b. Sadrüşşerîa el-evvel Ubeydullâh b. Mahmûd, **Vikāyetü'r-rivâye** (Şerhu'l-Vikāye ile birlikte), Doktora Tezi, Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi (Haz. Sâmiye Abdullah Ğâib Nazar Buhârî), 1423/2002, s. 8.

4 Kureşî, İbn Ebü'l-Vefâ Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkādir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî el-Mısrî, **el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakāti'l-Hanefiyye**, (nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), Kahire 1413/1993, IV, 369; (Her ne kadar lakaplar bölümünde "Tâcüşşerîa" başlığı altında ve "ت" harfinde ele alınsa da muhtevâda Sadrüşşerîa es-Sânî'nin biyografisine yer verilmektedir. Nitekim eserin muhakkiki, aslî nüshada başlığın "Sadrüşşerîa" olduğunu, alfabetik düzeni bozmamak için "Tâcüşşerîa" nüshasını tercih ettiğini ifade etmektedir); Hâce Muhammed Pârsâ, Ebü'l-Feth Celâlüddîn Hâce Muhammed b. Muhammed el-Hâfızî el-Buhârî, "Nesebü Sadrişşerîa Ubeydillah el-Mahbûbî el-Ensârî el-Buhârî" (nşr: Yahya Mahmûd b. Cüneyd), **Dir'iyye**, sayı: 18-19 (1423/2002), s. 145; İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kāsım b.

Lakabı "Sadrüşşerîa"dır. Hem baba hem anne tarafından dedelerinin babası olan ve kendisi ile aynı ismi taşıyan büyük dedesi Ubeydullah da "Sadrüşşerîa" lakabıyla anıldığından ikisini birbirinden ayırt etmek için müellifimize de "Sadrüşşerîa es-Sânî" veya "Sadrüşşerîa el-Asğar" denilmiştir.

"Sadr" ünvanı Türkistan'da dini otoriteyi elinde bulunduran, aynı zamanda idârî ve ekonomik nüfuza sahip ailelerin üyelerine verilen bir ünvandır. O dönemde şehirler her ne kadar büyük bir devletin hâkimiyetinde olsa da, şehir yönetiminin genellikle bu tür ailelere tevdi edildiği görülmektedir. Bu aileler yalnızca dinî otoriteyi ellerinde bulundurmakla kalmamış, aynı zamanda şehirlerin eğitim, hukuk, ekonomi gibi pek çok alanda idaresini de üstlenmişlerdir. Buhâra'da bu otorite, önceleri Burhân ailesine ait iken yukarıda bahsettiğimiz ictimâî ve siyâsî bir takım hadiselerin ardından hicrî 636 yılında Sadrüşşerîa'nın mensup olduğu Mahbûbî ailesine geçmiştir.[1]

Sadrüşşerîa; nesebi baba tarafından sahabe-i kiramdan Ubâde b. Sâmit el-Ensârî'ye (ö. 34/654) dayandığı için "el-Ubâdî" ve "el-Ensârî; bu sahâbînin torunu Mahbûb b. Velîd'den dolayı "el-Mahbûbî"; büyük dedesi Sadrüşşerîa el-Evvel'in annesi tarafından da Hz. Ömer'e (ö. 23/644) dayandığı için "el-Muhâcîrî, el-Ömerî" nisbeleriyle, ayrıca Buhârâ'da doğup orada vefat ettiğinden "el-Buhârî" nisbesi ile anılmaktadır.[2] Hadis icâzetinde -muhtemelen Burhân âilesi ile olan nesep bağı sebebiyle- "Burhânî" nisbesiyle anıldığı görülmektedir.[3]

2. Ailesi

Bu bölümde Sadrüşşerîa'nın babası, annesi, dedeleri ve oğlu hakkında ulaşılan bilgiler sunulacaktır.

Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısrî, **Tâcu't-terâcim**, (nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf), 1. baskı, Dımaşk: Daru'l-Kalem, 1413/1996, s. 203; Kefevî, Mahmûd b. Süleymân, **Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr,** (nşr. Saffet Köse, Murat Şimşek, Hasan Özer, Huzeyfe Çeker, Güneş Öztürk), 1. baskı, İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 1438/2017, III, 390; Temîmî, Takıyyüddîn b. Abdilkādir et-Temîmî ed-Dârî el-Gazzî el-Mısrî, **et-Tabakātü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye**, (nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), Kahire-Riyad 1403-1410/1983-1989, IV, 429; Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevî, **el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye**, Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-İslâmî, 1324/1906, s. 109.

1 Ayrıntılı bilgi için bkz. Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s. 503; Ali Öngül, "**Burhan Ailesi**", **DİA**, VI, 430-432; Murteza Bedir, **Buhara Hukuk Okulu**, İstanbul: İSAM Yayınları, 2014, s. 32-42.

2 Hâce Muhammed Pârsâ, "Nesebü Sadri'ş-şerîa", **Dir'iyye**, sayı: 18-19 (1423/2002), s. 145-149.

3 Hâce Muhammed Pârsâ, **Risâle fî silsileti'l-meşâyihi'l-muhaddisîn**, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa Blm., nr. 1307, vr 167b.

a. Babası

Sadrüşşerîa'nın babasının adı Mes'ûd b. Tâcüşşerîa Ömer'dir (ö. 709/1309). "Nesebi" başlığı altında da görüleceği üzere Sadrüşşerîa'nın baba adı ile ilgili elimizdeki kaynaklarda ve adının zikredildiği eserlerde kayda değer bir ihtilaf yoktur. Hayatı ile ilgili kaynaklarda bilgi yoktur. Muhtemelen Buhara'nın 7 Receb 671 (28 Ocak 1273) tarihinde İlhanlılar tarafından işgal edilip yağmalanması ve şehir halkının tamamına yakınının öldürülmesi hadisesinde veya daha öncesinde vefat etmiştir. Kabri Buhâra'daki Şer'âbâd mahallesinde bulunmaktadır.[1]

b. Annesi

Meşhûr tabakat kitaplarında Sadrüşşerîa'nın annesinin adından bahsedilmemektedir. Ancak araştırmalarımız esnasında bununla ilgili bir bilgiye rastlamış bulunmaktayız. Kuhistânî'nin, Sadrüşşerîa'nın *Nukāye*'si üzerine yazdığı *Câmiu'r-rumûz* isimli eserin şerhlerinden birinde Sadrüşşerîa'nın anne adının Ümâme olduğuna dair bir not yer almaktadır. Bu notun kenarında Sadrüşşerîa'nın annesinin, milattan önce üçüncü yüzyılda yaşayan meşhur matematikçi Öklid'in hendeseye dair yazdığı esere notlarının (tahrîr ve ta'lîk) bulunduğu ifade edilmektedir.[2] Babası Burhânuşşerîa Mahmûd'dur (ö. 730/1330). Vefat tarihi ile ilgili kaynaklarda bir bilgi yoktur. Kabri Buhâra'daki Şer'âbâd mahallesinde bulunmaktadır.[3]

c. Babasının Babası: Tâcüşşerîa Ömer (ö. 709/1309)

Sadrüşşerîa'nın baba tarafından dedesidir. Tam adı "Tâcüşşerîa Ömer b. Sadrüşşerîa el-evvel Ubeydullâh b. Mahmûd"dur.[4] Sadrüşşerîa'nın yetişmesine vesîle olan ilk hocalarındandır. Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Hidâye şerhlerinden *Nihâyetü'l-kifâye* isimli eser kendisine aittir. *Nihâyetü'l-kifâye*'de yer alan ve bizzat kendisine ait olan ifadesine göre ismi Ömer b. Sadrüşşerîa, künyesi "Ebû Abdillâh"tır.[5] Künyesinden hareketle Sadrüşşerîa es-Sânî'nin babası olan Mes'ûd dışında Abdullah isimli bir oğlunun daha olduğu anlaşılmaktadır. Eserin mukaddimesinde (7 Receb 671/28 Ocak 1273 tarihindeki Moğol

---

1 Kefevî, **Ketâib**, III, 392; Leknevî, **el-Fevâidü'l-behiyye**, s. 110.

2 Fahreddin b. İbrahim Efendi el-Kazânî el-Buhârî, **Ğavvâsu'l-bahreyn fî mîzani'ş-şerhayn**, (nşr. Muhammed Ahmed Abdulaziz), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2018, I, 80.

3 Kefevî, **Ketâib**, III, 392; Leknevî, **el-Fevâidü'l-behiyye**, s. 110.

4 İsmiyle ilgili bilgilerin teyidi için tezimizin Sadrüşşerîa'nın ailesinden bahsettiğimiz bölümüne bakınız.

5 Mezkûr künye için ayrıca bkz. Fasîh-i Hâfî, **Mücmel-i Fasîhî**, II, 17.

saldırısı sebebiyle) Buhara'dan ayrılmak zorunda kaldığından ve 675 yılında Kirman'a ulaştığından bahsetmektedir.[1] Eserin "kitâbu's-sarf"a kadarki bölümünü Kirmân'da 21 veya 28 Şaban (evâhir-i Şa'bân) 695 tarihinde Pazar günü tamamlamıştır.[2] Eserdeki diğer kayıtlara göre *Nihâye*'nin çoğunu Kutbiyye Medresesi'nde yazdığı anlaşılmaktadır. Bu medreseyi, İlhanlılara bağlı olarak Kirman'da hüküm süren Kutluğhanlı hükümdarlarından İsmetü'd-dünya ve'd-dîn lakaplı Kutluğ Terken Hatun tarafından yaptırıldığı için "Kutbiyye", "Sultâniyye", "İsmetiyye", "Türkâniyye", "Safvetiyye", "Hâkāniyye" gibi sıfatlarla nitelemektedir.[3] 21 Rebîülâhir 709 (28 Eylül 1309) tarihinde vefat etmiştir.[4]

d. Annesinin Babası Burhânüşşerîa Mahmûd (ö. 730/1330)

Sadrüşşerîa'nın annesinin babasıdır. Tam adı "Burhânüşşerîa Mahmûd b. Sadrüşşerîa el-evvel Ubeydullâh b. Mahmûd"dur.[5] Sadrüşşerîa'nın ilk hocalarından olan Burhânuşşerîa Mahmûd, Hidâye'nin muhtasarı olan *Vikāyetü'r-rivâye fî mesâili'l-Hidâye* isimli eserini torunu Sadrüşşerîa'nın ezberlemesi için yazmıştır.[6] Eserin mukaddimesinde torununun edebiyatla ilgili eserleri ezberleyip inceliklerine vâkıf olacak şekilde anladıktan sonra fıkha dair bir eser ezberlemesini arzu ettiğini ve bu amaçla bu eseri kaleme aldığını söylemektedir. Torununun ezberleyeceği bu eserin "ilmü'l-ahkâm"a dair önemli fıkhî meseleleri ihtivâ etmesini, uygun

---

1 Tâcüşşerîa, **Nihâyetü'l-Kifâye**, Râgıp Paşa Ktp., Râgıp Paşa Blm., nr. 556, vr. 1b.
Fasîh-i Hâfî bu tarihi 673 olarak zikretmektedir. Bkz. Fasîh-i Hâfî, **Mücmel-i Fasîhî**, II, 343-344.

2 Tâcüşşerîa, **Nihâyetü'l-Kifâye**, Râgıp Paşa Ktp., Râgıp Paşa Blm., nr. 557, vr. 47a.

3 Tâcüşşerîa, **Nihâyetü'l-Kifâye**, Râgıp Paşa Ktp., Râgıp Paşa Blm., nr. 556, vr. 118b, nr. 557, vr. 47a.

4 Fasîh-i Hâfî, **Mücmel-i Fasîhî**, III, 17-18; Murteza Bedir, "Tâcüşşerîa", **DİA**, XXXIX, 360-362.

5 İsmiyle ilgili bilgilerin teyidi için tezimizin Sadrüşşerîa'nın ailesinden bahsettiğimiz bölümüne bakınız.

6 Burhânüşşerîa Mahmûd, **Vikāyetü'r-rivâye**, s.8-10; Sadrüşşerîa, **Şerhu'l-Vikāye**, s. 14-15; Sadrüşşerîa, **en-Nukāye muhtasaru'l-Vikāye**, vr. 2a-2b. Sırasıyla *Vikāyetü'r-rivâye*'nin, *Şerhu'l-Vikāye*'nin ve *en-Nukaye*'nin ibareleri şöyledir:

(فإن الولد الأعز عبيد الله أيامه فيما يحبّه ويرضاه لما فرغ من حفظ الكتب الأدبية وتحقيق لطائف الفضل ونكت العربية أحببت أن يحفظ في علم الأحكام كتابًا رائعًا ولعيون مسائل الفقه راعيًا مقبول الترتيب والنظام مستحسنًا عند الخواص والعوام ...)

(يقول العبد المتوسل إلى الله تعالى بأقوى الذريعة عبيد الله بن مسعود بن تاج الشريعة سعد جدّه وأنجح جده يقول: «هذا "**حلّ المواضع المغلقة من وقاية الرواية في مسائل الهداية**" التي ألفها جدّي وأستاذي مولانا الأعظم أستاذ علماء العالم برهان الشريعة والحق والدين محمود بن صدر الشريعة جزاه الله تعالى عني وعن جميع المسلمين خير الجزاء لأجل حفظي».)

(فإنّ العبد المتوسل إلى الله تعالى بأقوى الذريعة عبيد الله بن مسعود بن تاج الشريعة سعد جدّه وأنجح جده يقول: «قد ألّف جدي ومولاي العالم الربّاني والعامل الصمداني برهان الشريعة والحق والدين وارث الأنبياء والمرسلين محمود بن صدر الشريعة جزاه الله تعالى عني وعن سائر المسلمين خير الجزاء لأجل حفظي كتاب "**وقاية الرواية في مسائل الهداية**"».)

şekilde tertip edilmiş olmasını, avâm ve havâs indinde hüsn-i kabul görecek bir eser olmasını istediği görülmektedir.[1]

Sadrüşşerîa daha sonra dedesinin yazmış olduğu bu eseri ezberleme konusunda insanların tembellik gösterdiklerini görünce onu ihtisar etmiştir. Eser kaynaklarda *en-Nukāye* veya *Muhtasaru'l-Vikāye* isimleri ile anılmaktadır. Daha sonra oğlu Mahmûd'un ısrarlı istekleri sonucunda *en-Nukāye*'deki kapalılıkları gidermek amacıyla *Vikāye*'yi şerhe başlamıştır. Kısaca "*Şerhu'l-Vikāye*" denilen bu eserin tam adı "*Hallu'l-mevâkıi'l-muğlaka min Vikāyeti'r-rivâye fî mesâili'l-Hidâye*"dir. Bu eserde, dedesinin ezberlediğini söylediği "edebiyat kitapları"nın, edebiyat ilmini meydana getiren ilimlere dair kitaplar olduğunu söylemiş ve Sekkâkî'ye göre bu ilimlerin lügat, sarf, nahiv, belâgat, mantık ve aruz ilimlerinden ibaret olduğunu ifade etmiştir.[2]

Fasîh-i Hâfî'nin verdiği bilgiye göre Burhânüşşerîa Mahmûd 730 (1330) yılında Kirmân'da vefat etmiştir.[3]

Sadrüşşerîa'nın baba ve anne tarafından dedelerinin isimlerinde ve lakaplarında çok fazla ihtilaf söz konusudur. Baba tarafından dedesinin "Tâcüşşerîa" lakabıyla anıldığı ve adının "Ömer" olduğu, anne tarafından dedesinin ise "Burhânüşşerîa" lakabıyla anıldığı ve adının "Mahmûd" olduğu anlaşılmaktadır.

Bu bölümde kaynaklardaki mezkûr ihtilaf konusunda yukarıdaki neticeyi destekleyecek bazı delilleri zikretmek istiyoruz:

Sadrüşşerîa, *Şerhu'l-Vikāye* isimli eserinin mukaddimesinde, kendi ismini ve nesebini verirken "Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tâcüşşerîa" demekte ve dedesi Burhânüşşerîa Mahmûd b. Sadrüşşerîa'nın eserin metni olan *el-Vikāye*'yi -ezberlemesi amacıyla- kendisi için yazdığını

---

1 Burhânüşşerîa Mahmûd, **Vikāyetü'r-rivâye**, s.8-10.

2 Sadrüşşerîa, **Şerhu'l-Vikāye**, s.14-16; Sadrüşşerîa, **en-Nukāye muhtasaru'l-Vikāye**, vr. 2a. Sekkâkî'nin "edep ilimleri (ilmü'l-edeb/ulûmü'l-edeb)" tabiri için bkz. Sekkâkî, Ebû Ya'kûb, **Miftâhu'l-ulûm**, (nşr. Abdülhamîd Hindâvî), 1. basım, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/2000, s. 37, 38, 39, 257, 616, 689. Sekkâkî'nin on iki ilimden bahsettiğine dair iddialar için bkz. Musa Alak, **Sekkâkî ve Miftâhu'l-ulûm adlı eseri**, s. 39.

3 Fasîh-i Hâfî, **Mücmel-i Fasîhî**, III, 41-42. Ancak Bağdatlı İsmail Paşa Burhânüşşerîa'nın 673 civarında vefat ettiğini söylemektedir. Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-ârifîn**, II, 406. Sadrüşşerîa'nın doğum yeri ve tarihinden bahsettiğimiz bölümde de ifade ettiğimiz üzere İsmâil Paşa'nın zikrettiği bu tarih hatalı olsa gerektir.

ifade etmektedir.[1] Ayrıca yine *Şerhu Ta'dîli'l-ulûm* isimli eserin ferağ kaydında da kendi ismini "Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tâcüşşerîa" olarak zikretmektedir.[2] Mezkûr ifadelerden; Sadrüşşerîa'nın baba tarafından dedesinin lakabının Tâcüşşerîa olduğu, diğer dedesinin yani anne tarafından dedesinin lakabının ise Burhânüşşerîa ve adının Mahmûd olduğu net bir şekilde anlaşılmaktadır. Hemen hemen aynı ifadeler yine müellifimiz Sadrüşşerîa es-Sânî'ye ait *Vikāye*'nin muhtasarı olan *en-Nukâye* (*Muhtasaru'l-Vikāye*)'nin mukaddimesinde de geçmektedir.[3]

Ayrıca Hanefi mezhebinin meşhur eserlerinden *Hidâye*'nin şerhlerinden biri olan ve Sadrüşşerîa'nın babasınn babası tarafından yazılan *Nihâyetü'l-kifâye* isimli eserin "kitâbu'l-eymân" bölümünün sonunda "Ebû Abdillah Ömer b. Sadrüşşerîa, 693 senesi Şaban ayının sonlarında **Kirmân**'da "kitâbu'l-eymân"ın notlarının yazımını tamamladı" ifadesi geçmektedir.[4] Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) de, Hidâye şerhlerini zikrederken *Nihâyetü'l-kifâye*'den bahsetmekte ve eserin Tâcüşşerîa Ömer b. Sadrüşşerîa el-Evvel Ubeydullâh el-Mahbûbî'ye ait olduğunu söylemekte ve kitâbu'l-eymân bölümünün sonunda geçen mezkûr ifadeyi nakletmektedir.[5] Bu bilgiler, *Nihâyetü'l-kifâye*'nin Sadrüşşerîa el-Evvel'in oğullarından biri olan Tâcüşşerîa Ömer'e ait olduğunu göstermekte, ayrıca "Tâcüşşerîa" lakabının Ömer b. Sadrüşşerîa'ya ait olduğunu teyit etmektedir.

Kâtip Çelebi ayrıca *Vikāyetü'r-rivâye* isimli eserin sahibi olan Burhânüşşerîa Mahmûd'un bu eseri kızının oğlu için yazdığını açıkça ifade etmektedir.[6] Bu ifade de Burhânüşşerîa Mahmûd'un müellifimiz olan Sadrüşşerîa'nın anne tarafından dedesi olduğunu desteklemektedir.

---

1 Sadrüşşerîa, **Şerhu'l-Vikāye**, s.14-15.

2 Sadrüşşerîa, **Şerhu Ta'dîli'l-ulûm**, Süleymaniye Ktp., Damad İbrahim Paşa Blm., nr. 828, vr. 177b;

3 Sadrüşşerîa, **en-Nukāye**, vr. 2a-2b.

4 Tâcüşşerîa, **Nihâyetü'l-Kifâye**, Râgıp Paşa-556, vr. 207a.

5 Kâtip Çelebi (Hacı Halife), Mustafa b. Abdullah, **Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn**, (nşr. Şerefettin Yaltkaya – Kilisli Muallim Rifat), İstanbul: Maarif Matbaası, 1360-1362/1941-1943, II, 2033; Leknevi, **Umdetü'r-ri'âye alâ Şerhi'l-Vikāye**, 1. baskı, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009, s.105.

6 Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, II, 2020.

Sadrüşşerîa'nın nesebi ile ilgili husûsî bir risale kaleme alan talebesi Hâce Muhammed Pârsâ'nın (ö. 822/1420) zikrettiği nesep silsilesi de Sadrüşşerîa'nın baba tarafından dedesinin Tâcüşşerîa Ömer olduğu bilgisini destekleyici mahiyettedir.[1]

Kuhistânî (ö. 962/1555), Sadrüşşerîa'nın *Nukāye* isimli eserinin şerhi olan *Câmiu'r-rumûz*'da Sadrüşşerîa'nın nesebini "Sadrüşşerîa Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tâcüşşerîa Ömer" şeklinde vermekte, annesinin babasının adını da açıkça "Burhânüşşerîa Mahmud" şeklinde zikretmektedir.[2]

Tabakât müelliflerinden Temîmî (ö. 1010/1601), Sadrüşşerîa'nın terceme-i hâlini yazarken, Şemseddin İbn Tolun'a (ö. 953/1546) ait olan *el-Gurefü'l-aliyye fî terâcimi müteahhiri'l-Hanefiyye*[3] adlı eserden istifade ettiğini belirtmektedir. Ancak, Sadrüşşerîa'nın nesebi konusunda bu esere değil, Şeyhülislâm (Çivizâde) Muhammed b. İlyas'ın[4] kendi el yazısıyla yazdığı ve kendisinin bizzat gördüğünü ifade ettiği kayıtlara itimat ettiğini belirtmektedir. Ayrıca Müftî Muhammed b. İlyâs'ın *el-Gurefu'l-aliyye* sâhibinden daha güvenilir olduğunu söylemektedir.[5] Temîmî'nin *Tabakât*'ında geçen bu kayıtlara göre; *el-Vikāye* isimli eser, Sadrüşşerîa es-Sânî'ye de dedesi Tâcüşşerîa'ya da ait değildir; Tâcüşşerîa'nın kardeşi Burhânüşşerîa Mahmûd'a aittir. Tâcüşşerîa ile Burhânüşşerîa'nın babaları, Ubeydullâh b. Mahmûd el-Mahbûbî, yani Sadrüşşerîa el-Kebîr'dir. Onun nesebi de (Cemâleddîn) Ubeydullâh b. İbrâhîm el-Mahbûbî'ye (Ebû Hanîfe es-Sânî'ye) dayanmaktadır.[6]

Temîmî'nin *Tabakât*'ının henüz yazma olan bölümlerinde Sadrüşşerîa'nın baba tarafından dedesi Tâcüşşerîa Ömer ile anne tarafından dedesi Burhânüşşerîa Mahmûd'un biyografileri de yer almaktadır.[7] Temîmî oralarda, Kureşî'nin *el-Cevâhiru'l-mudiyye*'sinde ve İbn Kutluboğa'nın *Tâcu't-terâcim*'inde yer alan bilgilerin yanlış olduğunu ifade etmektedir.

---

1 Hâce Muhammed Pârsâ, "Nesebü Sadri'ş-şerîa", **Dir'iyye**, sayı: 18-19 (1423/2002), s. 145-149.

2 Kuhistânî, Şemsüddîn Muhammed b. Hüsâmiddîn el-Horasânî el-Kuhistânî, **Câmiu'r-rumûz**, Kazan 1299, s. 7-9.

3 Bu eser, Kureşî'nin (ö. 775/1373) *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakāti'l-Hanefiyye* isimli eseri'nin zeylidir.

4 Kâtip Çelebi bu zâtın Osmanlı şeyhülİslâmlarından Çivîzâde olduğunu söylemektedir. Bkz. Kâtip Çelebi, **Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl**, (nşr. Mahmûd Abdulkadir Arnavut), İstanbul: Ircica Yayınları, 2010, II, 417.

5 Temîmî, **et-Tabakātü's-seniyye,** IV, 429.

6 Temîmî, **et-Tabakātü's-seniyye**, IV, 429-430.

7 Temîmî, **et-Tabakātü's-seniyye**, Berlin Devlet Kütüphanesi-9, vr. 13a, 197b.

Burhânüşşerîa'nın terceme-i hâlinin yanında yer alan bir kayıtta "Molla Hüsrev'in *Dürer ve Gurer*'inde; *Hidâye Şerhi*'nin Tâcüşşerîa'ya ait olduğu açıkça ifade edilmiştir" yazmaktadır. Bu kayıttan hareketle *Dürerü'l-Hükkâm*'ı incelediğimizde de Tâcüşşerîa'nın *Hidâye* şârihi (*Nihâyetü'l-kifâye*'nin yazarı) olarak zikredildiği ve Sadrüşşerîa'nın dedesi olarak nitelendiği görülmektedir.[1]

Kefevî'nin *Ketâib*'de verdiği bilgilere göre ise Sadrüşşerîa'nın babasının babası Tâcüşşerîa Mahmûd'dur. Fakat bu bilgi yukarıda zikrettiğimiz kat'î bilgilerle çelişmektedir. Ayrıca dikkatimizi çeken bir husus da şudur: Kefevî müellifin eserlerinden biri olan *Muhtasaru'l-Vikāye*'den yani *Nukâye*'den alıntı yapmıştır. *Muhtasaru'l-Vikāye*'de ve yine müellifin eseri olan *Şerhu'l-Vikāye*'de Sadrüşşerîa, annesinin babası bahsederken Burhânüşşerîa Mahmûd dediği halde Kefevî bu ifadeyi eserden yaptığı alıntıda zikretmemiştir.[2]

Kâtip Çelebi *Süllemü'l-vüsûl*'da ve Bağdatlı İsmâil Paşa *Hediyyetü'l-Ârifîn*'de Sadrüşşerîa'nın tam adını "Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tâcüşşerîa Ömer" şeklinde zikretmekte, ayrıca Sadrüşşerîa el-Evvel'in diğer oğlunun adının Burhânüşşerîa Mahmûd olduğunu söylemektedirler.[3] Bu bilgi de ulaştığımız neticeyi destekleyici niteliktedir.

Sadrüşşerîa'nın dedeleri ve dedelerine nispet edilen eserlerle ilgili hatalı bilgilerin çoğu genellikle Kefevî'nin *Ketâib*'ine ve ondan naklen Leknevî'nin *el-Fevâidü'l-behiyye* isimli eserine dayanmaktadır. Leknevî, *Umdetü'r-riâye* isimli eserinin mukaddimesinde Sadrüşşerîa'nın terceme-i hâline özel bir yer ayırmış ve bu mukaddimede de Sadrüşşerîa'yla ilgili sahih olarak tespit ettiğimiz pek çok bilgiyi *Ketâib* vb. kitaplara dayanarak hatalı kabul etmiştir. Buna rağmen *Keşfu'z-zunûn*'da yer alan bilgilerin Kuhistânî'nin verdiği bilgileri kuvvetli bir şekilde desteklediğini söylemeyi ihmal etmemiştir.[4]

e. Oğlu: Mahmûd b. Sadrüşşerîa (ö. 743/1342'den önce)

Görebildiğimiz kadarıyla Sadrüşşerîa es-Sânî'nin tek oğludur. *Şerhu'l-Vikāye* isimli eserinin girişinde insanların *Vikāye*'yi ezberleme konusunda tembellik gösterdiklerini görünce

---

1 Molla Hüsrev, **Dürerü'l-Hükkâm fî şerhi Ğureri'l-ahkâm**, Karaçi: Mîr Muhammed Ktp., t.y., I, 9, 150, 170, 374, II, 37.

2 Kefevî, **Ketâib**, III, 391-392.

3 Kâtip Çelebi, **Süllemü'l-vüsûl**, II, s. 324-325; Bağdatlı İsmâil Paşa, **Hediyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn**, (nşr. Kilisli Rifat Bilge – İbnülemin Mahmud Kemal İnal), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951-1955, I, 649, 787, II, 406.

4 Leknevi, **Umdetü'r-ri'âye**, I, 105-106, **el-Fevâidü'l-behiyye**, s. 109.

bu eseri ihtisar ederek, oğlu Mahmûd'un ısrarlı istekleri sonucunda *en-Nukāye*'deki kapalılıkları gidermek amacıyla asıl kitap olan *Vikāye*'yi şerhetmeye başladığını fakat eseri tamamlamadan önce oğlunun vefat ettiğini söylemektedir.[1]

Kâtip Çelebi'nin *Şerhu'l-Fusûli'l-hamsîn* isimli eserinden yaptığı alıntıya bakıldığında, Sadrüşşerîa'nın bu eserini de oğlu Mahmûd için yazdığı anlaşılmaktadır.[2]

Mezkûr ifadelerden Sadrüşşerîa'nın oğlunun ilme iştiyakının ileri düzeyde olduğu görülmektedir. Sadrüşşerîa her iki eserde de oğlunu nitelerken "pek kıymetli" (أَعَزّ) ifadesini kullanmakta ve kitabından istifade edenlerden onun için de dua etmelerini istemektedir.[3]

3. Neseb Silsilesi

Sadrüşşerîa'nın nesebi baba tarafından sahâbî Ubâde b. Sâmit'e (r.a), büyük dedesi olan Sadrüşşerîa el-Evvel'in anne tarafından nesebi de Hz. Ömer'e (r.a) dayanmaktadır. Hâce Pârsâ, Kefevî ve Leknevî tarafından zikredilen nesep silsileleri şu şekilde tablolaştırılabilir:

Sadrüşşerîa'nın Ubâde b. Sâmit'e (r. anh) Uzanan Şeceresi

	Hâce Pârsâ (ö. 822/1420)	**Kefevî** (ö. 990/1582)	**Temîmî** (ö. 1010/1601)	**Leknevî** (ö. 1304/1886)
1	**Sadrüşşerîa Ubeydullah** (ö. 747/1346) (s. 145-146)	**Sadrüşşerîa Ubeydullah** (III,390-392)	**Sadrüşşerîa Ubeydullah** (IV, 429-430)	**Sadrüşşerîa Ubeydullah** (s. 110)
2	**b. Mes'ûd** (ö. 671/1273?)	**b. Mes'ûd**	**b. Mes'ûd**	**b. Mes'ûd**
3	**b. Tâcüşşerîa Ömer** (ö. 709/1309)	**b. Tâcüşşerîa Mahmûd** (III, 294-295)	**b. Tâcüşşerîa Ömer**	**b. Tâcüşşerîa Mahmûd** (s. 207)
4	**b. Sadrüşşerîa el Evvel Ubeydullah**	**b. Sadrüşşerîa Ahmed** (III, 173-174)	**b. Sadrüşşerîa Ubeydullah**	**b. Sadrüşşerîa Ahmed** (s. 25)
5	**b. Mahmûd**	**---**	**b. Mahmûd**	**---**
6	**b. Muhammed**	**---**	**b. Muhammed**	**---**
7	**b. Muhammed**	---	---	---

1 Sadrüşşerîa, **Şerhu'l-Vikāye**, s.14-16.

2 Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, II, 1270.

3 Sadrüşşerîa, **Şerhu'l-Vikāye**, s.14-16; Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, II, 1270. Sadrüşşerîa'nın anne tarafından dedesi Burhânüşşerîa Mahmûd da Vikāye'nin mukaddimesinde torunundan bahsederken "el-veledü'l-eazz Ubeydullâh" ifadesini kullanmakta ve onun için özel olarak dua istemektedir. Sadrüşşerîa, **Şerhu'l-Vikāye**, s.8, 13.

8	**b. Cemâleddîn Ubeydullah** (ö. 630/1233)	**b. Cemâleddîn Ubeydullah** (III, 76)	**b. Cemâleddîn Ubeydullah** (IV, 416)	**b. Cemâleddîn Ubeydullah** (s. 108)
9	**b. İbrâhîm**	**b. İbrâhîm**	**b. İbrâhîm**	**b. İbrâhîm**
10	**b. Ahmed**	**b. Ahmed**	**b. Ahmed**	**b. Ahmed**
11	**b. Abdülmelik**	**b. Abdülmelik**	**b. Abdülmelik**	**b. Abdülmelik**
12	**b. Ömer**	**b. Ömer**	**b. Ömer**	b. ~~Umeyr~~ (**Ömer**'den tahrif edilmiş. s. 108)
13	**b. Abdülaziz**	**b. Abdülaziz**	**b. Abdülaziz**	**b. Abdülaziz**
14	**b. Muhammed**	**b. Muhammed**	**b. Muhammed**	**b. Muhammed**
15	**b. Cafer**	**---**	**b. Cafer**	**b. Cafer**
16	**b. Halef**	**---**	**---**	**b. Halef**
17	**b. Harûn**	---	**b. Harûn** (I, 376) / **b. Mervân** (IV, 416) (Hârûn'dan tahrif edilmiş)	**b. Harûn**
18	**b. Muhammed**	---	**b. Muhammed**	**b. Muhammed**
19	**b. Ahmed**	---	**b. Ahmed**	**b. Muhammed**
20	**b. Mahbûb**	---	**b. Mahbûb**	**b. Mahbûb**
21	**b. el-Velîd**	---	**b. el-Velîd**	**b. el-Velîd**
22	**b. Ubâde b. Sâmit el-Ensârî** (ö. 34/654)	---	**b. Ubâde b. Sâmit el-Ensârî**	**b. Ubâde b. Sâmit el-Ensârî**

Sadrüşşerîa el-Evvel'in Annesinin Hz. Ömer'e (r. anh) Ulaşan Şeceresi[1]

	Hâce Pârsâ (ö. 822/1420)			
1	**Sadrüşşerîa el Evvel Ubeydullah**	**Bazı Meşhûr Kardeşler**		
2	**b. Annesi (Mahmûd b. Muhammed'in Hanımı**			
3	**bint. Mes'ûd**			
4	**b. Ahmed**	**Sadrüşşerîa Ömer**		
5	**b. Mes'ûd**	**Burhânü'l-eimme Mahmûd (ö. 616/1219): el-Muhîtu'l-Burhânî, Zahire ve Tetimme sahibi Burhâneddîn el-Buhârî**		
6	**b. Ahmed**	**es-Sadrüşşehîd Hüsâmeddîn Ömer b. Abdulaziz (ö. 536/1141)**	**Zahîruddîn el-Kebîr Ali b. Abdulazîz el-Merğînânî**	
7	**b. Abdülaziz: es-Sadrü'l-kebîr Burhânü'l-melik ve'd-dîn en-Nu'mânü's-sânî**			
8	**b. Ömer**			
9	**b. Mâze**			
10	**b. Abdullah**			
11	**b. Sehl**			
12	**b. Ömer**			
13	**b. Muhammed**			
14	**b. Fadl**			
15	**b. Abdullah**			
16	**b. Abdurrahman**			
17	**b. Müslim**			
18	**b. Ebû Bekir**			
19	**b. Sâlim**			
20	**b. Abdullah**			
21	**b. Ömer el-Hattâb** (ö. 23/644)			

[1] Kureşî, **el-Cevâhirü'l-mudiyye**, II, 649,650; Hâce Muhammed Pârsâ, "Nesebü Sadri'ş-şerîa", **Dir'iyye**, sayı: 18-19 (1423/2002), s. 148; Kâtip Çelebi, **Süllemü'l-vüsûl**, IV, 99-100; Muînülfukarâ, **Kitâb-ı Mollazâde** (nşr. V. V. Barthold), Petersburg 1898, I, 169.

Bu rivayetler değerlendirildiğinde şu sonuçlara ulaşılabilir:

- Sadrüşşerîa'nın babasının babası Tâcüşşerîa Ömer ve annesinin babası Burhânüşşerîa Mahmud kardeştir. Bu iki kardeşin babaları Sadrüşşerîa el-Evvel Ubeydullâh b. Mahmûd'dur.

- Hâce Muhammed Pârsâ'nın zikrettiği nesep silsilesini takip ettiğimizde Sadrüşşerîa el-Evvel'in baba tarafından nesebinin sahâbî Ubâde b. Sâmit'e (r.a); anne tarafından ise Hz. Ömer'e (r.a) dayandığı görülmektedir. Zira Hâce Muhammed Pârsâ Sadrüşşerîa el-Evvel'den "meşhûr medresenin bânîsi"[1] diyerek bahsettikten sonra ileride (sayfa 148'de) yine "meşhur medresenin banisi olan İmam Sadrüşşerîa" diyerek onun baba tarafından "Mahbûbî-Ensârî", anne tarafından da Sâlim b. Abdullah b. Ömer vasıtasıyla "Muhâcîrî-Ömerî" olduğunu söylemiştir.[2]

- Sadrüşşerîa el-Evvel'in anne tarafından nesebinin Burhân ailesine uzandığı görülmektedir.[3] Burhân ailesi, Buhâra'da Mahbûbîlerden önce "sadr"lık makamını üstlenen büyük ailelerdendir. İçlerinde Sadrüşşehîd İbn Mâze (ö. 536/1141); *el-Muhîtu'l-Burhânî*, *Zahîre* ve *Tetimme* adlı eserlerin sahibi Burhânüddîn el-Buhârî (ö. 616/1219) gibi pek çok âlim yer almaktadır. Kaynaklardan takip ettiğimizde Burhân ailesinin nesebinin Hz. Ömer'e dayandığı anlaşılmaktadır.[4]

- Sadrüşşerîa'nın nesebinin Burhâneddîn el-Buhârî'ye, dolayısıyla Burhân ailesine dayandığını gösteren diğer bir delil de Tâcüşşerîa'nın *Nihâyetü'l-kifâye*'de "*el-Muhît* sâhibi dedem *Şerhu'l-Câmi'* isimli eserinde şöyle demektedir …" şeklindeki ifadesidir."[5] Tâcüşşerîa'nın "*el-Muhît* sâhibi" dediği kişi *el-Muhîtu'l-Burhânî*'nin müellifi Burhâneddîn el-Buhârî'dir. O, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *el-Câmiu's-sağîr* ve *el-Câmiu'l-kebîr* isimli eserlerine de şerh yazmıştır.[6]

---

1 Bu medrese, Kâtip Çelebi'nin *Süllemü'l-vüsûl*'de verdiği bilgiye göre Sadrüşşerîa'nın dedesinin Semerkant'ta inşâ ettirdiği medrese olmalıdır. Kâtip Çelebi'nin belirttiğine göre Teftâzânî de bu medresede kalmış ve Sadrüşşerîa'dan ders almıştır. Kâtip Çelebi, **Süllemü'l-vüsûl**, II, 324-325.

2 Hâce Muhammed Pârsâ, "Nesebü Sadrişşerîa", **Dir'iyye**, sayı: 18-19 (1423/2002), s. 145-149.

3 Hâce Muhammed Pârsâ, "Nesebü Sadrişşerîa", **Dir'iyye**, sayı: 18-19 (1423/2002), s. 148-149. Ayrıntılar için yukarıda zikrettiğimiz nesep şemasına bakılmalıdır.

4 Kefevî, **Ketâib**, II, 335, 445, 453; Mustafa Uzunpostalcı, "Burhâneddîn el-Buhârî", **DİA**, VI, 435; Ahmet Özel, "Sadrüşşehîd", **DİA**, XXXV, 425; Ali Öngül, "**Burhan Ailesi**", **DİA**, VI, 430-432.

5 Tâcüşşerîa, **Nihâyetü'l-Kifâye**, Râgıp Paşa-556, vr. 58b; eş-Şürünbülâlî, Hasan b. Ammâr, **Ğunyetü zevi'l-ahkâm fî buğyeti Düreri'l-hükkâm**, Beyrut: Dâru İhyâ-i Kütübi'l-Arabiyye, t.y. (Dürer'le birlikte), I, 154.

6 Bkz. Mustafa Uzunpostalcı, "Burhâneddîn el-Buhârî", **DİA**, VI, 435; Ahmet Özel, "Sadrüşşehîd", **DİA**, XXXV, 425.

- Kanaatimizce Sadrüşşerîa'nın nesebiyle ilgili bazı isim karışıklıkları, "Sadrüşşerîa", "Tâcüşşerîa" ve "Burhânüşşerîa" gibi lakapların sadr makamına gelen birçok âlime verilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu tür lakapların "sadr"lık müessesesindeki hiyerarşiye delalet eden, rastgele değil de bir düzene bağlı olarak verilen isimler olma ihtimali söz konusudur. Bazen belli bir makamda iken şöhret bulan bir âlimin daha sonra farklı bir makama geçse de lakabının devam etmiş olma ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir.

- Buhâra ve civarında din, hukuk, eğitim gibi pek çok alanda idare yetkisi bulunduğu anlaşılan sadr makamı, önceleri Burhân ailesinde iken daha sonra Mahbûbî ailesine geçmiştir. Kaynakların verdiği bilgiye göre bu unvanın Mahbûbî ailesine geçişi 636/1238 yılında Şemseddîn el-Mahbûbî ile olmuştur.[1] Muhtemelen bu zât Sadrüşşerîa el-Evvel'in büyük amcalarından Ebû Hanîfe es-Sânî lakaplı Cemâleddîn Ubeydullah b. İbrâhîm el-Mahbûbî (ö. 630)'nin oğullarından biri olan ve *Kitâbu'l-furûk* sahibi Şemseddîn Ahmed b. Ubeydullâh'tır.[2] Nesep tablolarında işaret ettiğimiz üzere Sadrüşşerîa'nın nesebi her iki aileye de uzanmaktadır. Zaman zaman yaşadıkları bölgeler farklı devletlerin hâkimiyetine geçse de bu aileler doğrudan veya dolaylı olarak nüfuzlarını devam ettirmişlerdir.[3]

B. DOĞUM YERİ VE TARİHİ

Ulaşabildiğimiz kaynaklarda Sadrüşşerîa'nın doğum yeri ve tarihi kesin olarak zikredilmemektedir. Sadrüşşerîa'nın annesinin babası ve ilk hocalarından olan Burhânüşşerîa Mahmûd'un (ö. 730/1330), *Vikāyetü'r-rivâye* isimli eserini torunu Sadrüşşerîa'nın ezberlemesi için yazdığını ifade etmesinden[4] hareketle çocukluk çağını ve doğum tarihini tahmin etmeye çalışan bazı yazarlar olmuştur.[5] Ancak bu tahminler Burhânüşşerîa Mahmûd'un ölüm tarihinin

---

1 Ayrıntılı bilgi için bkz. Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s. 503; Ali Öngül, "**Burhan Ailesi**", **DİA**, VI, 430-432.

2 Tam adı Şemseddîn Ahmed b. Ubeydullâh b. İbrâhîm el-Mahbûbî'dir. Bkz. Şemseddîn Ahmed b. Ubeydullâh, **Kitâbu'l-furûk / Telkīhu'l-ʿukūl ve teşḥîẕü'l-fuhûl fî furûki'l-menkūl**, Feyzullah Efendi-920, vr. 1b.

3 Ramazan Şeşen, "Buhâra", **DİA**, VI, 363-367; Ali Öngül, "Burhan Ailesi", **DİA**, VI, 430-432.

4 Burhânüşşerîa Mahmûd, **Vikāyetü'r-rivâye**, s.8-10; Sadrüşşerîa, **Şerhu'l-Vikāye**, s. 14-15; Sadrüşşerîa, **en-Nukāye muhtasaru'l-Vikāye**, vr. 2a-2b.

5 Sadrüşşerîa'nın hayatını, eserlerini ve *Ta'dîlü'l-kelâm* adlı eserini inceleyen Hayrettin Yılmaz, Sadrüşşerîa'nın dedesinin vefâtı esnasında tahminen on yaşında olabileceğini düşünerek hicrî 660 tarihinden önce doğmuş olabileceğini söylemiştir. Ancak yazar *Vikāyetü'r-rivâye* isimli eserin sahibinin Tâcüşşerîa Ömer veya Mahmûd olduğu bilgisinden hareketle bu sonuca ulaşmıştır. Tezimizin muhtelif yerlerinde delilleriyle ortaya konduğu üzere *Vikāyetü'r-rivâye* Tâcüşşerîa'ya değil, Burhânüşşerîa Mahmûd'a aittir. Ayrıca Tâcüşşerîa Ömer'in vefât tarihi 670 (1272) değil, Fasîh-i Hâfî'nin belirttiğine göre 709'dur (1309). Bkz. Fasîh-i Hâfî, **Mücmel-i Fasîhî**, III, 17; Hayrettin Yılmaz, "Ubeydullah bin Mes'ûd Sadrüşşerîa, Hayatı,

hicrî 673 (1274) olduğundan hareketle yapılmıştır. Her ne kadar Bağdatlı İsmail Paşa "*Vikāyetü'r-rivâye* sahibi Burhânüşşerîa Mahmûd'un" vefat tarihini 673 (1274) civarı (في حدود ٦٧٣) olarak zikretse de[1] bu tarihe ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Zira Fasîh-i Hâfî'nin verdiği bilgiye göre Burhânüşşerîa'nın vefât tarihi 730'dur (1329).[2]

Sadrüşşerîa'nın anne ve babasının kabirlerinin Buhara'da bulunduğu[3], Buhara'nın 7 Receb 671 (28 Ocak 1273) yılında tahrip edilmesinin ardından Sadrüşşerîa'nın dedelerinin 673-675 tarihlerinde Kirman'a gittikleri[4] düşünüldüğünde, ayrıca Sadrüşşerîa'nın çocukluğundan itibaren dedelerinin yanında yetiştiği[5] göz önünde bulundurulduğunda Sadrüşşerîa'nın doğumunun 671 (1273) yılından önce olduğunu söyleyebiliriz.

C. HOCALARI VE FIKHÎ SİLSİLESİ

Yaşadığı bölgede kuvvetli bir siyâsî ve dînî otoriteye sahip büyük bir aileden geldiği için Sadrüşşerîa'nın tahsilinin büyük bir kısmını ailesindeki hocalardan ikmâl ettiği anlaşılmaktadır. Aşağıda önce tespit edilebilen hocaları tanıtılacak ardından İmâm-ı Âzam'a uzanan fıkhî silsilesi verilecektir.

Eserleri ve Ta'dîlu'l-Kelâm Adlı Eserinin Muhtevâsı", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Nisan 1995, s.205.

1 Bağdatlı İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-ârifîn**, II, 406. Bağdatlı İsmail Paşa Sadrüşşerîa'nın baba tarafından dedesi olan Tâcüşşerîa Ömer'in vefat tarihini de 673 olarak zikretmektedir (**Hediyyetü'l-ârifîn**, I, 787). Hâlbuki Tâcüşşerîa Ömer'in *Nihâyetü'l-kifâye*'de bizzat kendi yazdığı ifadesine göre; müellif eserin kitâbu's-sarf'a kadarki bölümünü Kirmân'da Evâhir-i (21 veya 28) Şaban 695 (24 Haziran veya 1 Temmuz 1296) tarihinde Pazar günü tamamlamıştır. (**Nihâyetü'l-Kifâye**, Râgıp Paşa Ktp., Râgıp Paşa Blm., nr. 557, vr. 47a.). Zaten Fasîh-i Hâfî'nin verdiği bilgiye göre Tâcüşşerîa'nın vefat tarihi 673 (1275) değil 709 (1309)'dur. (Fasîh-i Hâfî, **Mücmel-i Fasîhî**, III, 17-18.). Tâcüşşerîa eserinin kitâbü'l-eymân bölümünü 693 (1296) yılında tamamladığını ifade etmesine rağmen Kâtip Çelebi onun bu ifadesini nakledip mezkûr tarihi 673 (1275) olarak nakletmekte ve Tâcüşşerîa'nın vefat tarihini 672 (1274) olarak zikretmektedir (Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, s. 2033). Kâtip Çelebi Burhânüşşerîa için ise herhangi bir vefat tarihi zikretmemektedir. (Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, s. 2020).

2 Fasîh-i Hâfî, **Mücmel-i Fasîhî**, III, 41-42.

3 Kefevî, **Ketâib**, III, 392; Leknevî, **el-Fevâidü'l-behiyye**, s. 110.

4 Tâcüşşerîa, **Nihâyetü'l-Kifâye**, Râgıp Paşa Ktp., Râgıp Paşa Blm., nr. 557, vr. 47a; Fasîh-i Hâfî, **Mücmel-i Fasîhî**, II, 343-344.

5 Burhânüşşerîa Mahmûd, **Vikāyetü'r-rivâye**, s.8-10; Sadrüşşerîa, **Şerhu'l-Vikāye**, s. 14-15; Sadrüşşerîa, **en-Nukāye muhtasaru'l-Vikāye**, vr. 2a-2b.

1. Hocaları

a. Babasının Babası Tâcüşşerîa Ömer (ö. 709/1309)

Sadrüşşerîa'nın baba tarafından dedesidir. Tam adı "Tâcüşşerîa Ömer b. Sadrüşşerîa el-evvel Ubeydullâh b. Mahmûd"dur.[1] Sadrüşşerîa'nın ailesinden bahsettiğimiz bölümde hayatı ile ilgili ayrıntılı bilgiler zikredilmiştir.

b. Annesinin Babası Burhânüşşerîa Mahmûd (ö. 730/1330)

Sadrüşşerîa'nın anne tarafından dedesidir. Tam adı "Burhânüşşerîa Mahmûd b. Sadrüşşerîa el-evvel Ubeydullâh b. Mahmûd"dur.[2] Sadrüşşerîa'nın ailesinden bahsettiğimiz bölümde hayatı ile ilgili ayrıntılı bilgiler zikredilmiştir.

c. Tarikat Şeyhi: Selâhaddîn Hasan b. Ömer el-Bulgârî (603-698/1209-1298)

603 (1206-7) yılında dünyaya gelmiştir. Aslen Nahcıvanlıdır.[3] Bazı kaynaklara göre Azerbaycan'ın Gence şehrindendir.[4] 610 (1213-14) yılında Nahcıvan'ın yağmalanması sırasında esir olarak Bulgar şehrine götürülmüş ve 30 yıl Bulgâr'da kalmıştır. [5] Uzun süre orada ikamet etmesi sebebiyle Bulgârî nisbesiyle anılmaktadır. Otuz yaşında kuvvetli bir cezbeye nail olduğu ve seyahati tercih ettiği söylenmektedir. Bulgar'da uğradığı bir iftira sebebiyle minareden atılma cezası aldığı için Buhara'ya kaçarak bu cezadan kurtulduğu[6], 672 (1273-74) yılına kadar Buhâra'da kaldığı ve bu tarihte Kirman'a gittiği rivayet edilmektedir.[7] Kabrinin bulunduğu bölgede "Hâce-i Bulgârî" şeklinde tanınan Bulgârî'nin, Kübrevî şeyhi Sadeddin el-Hamevî'nin (Sa'deddîn-i Hammûye) (ö. 671/1272-73'ten sonra [?]) müridânından olduğu, Sadrüşşerîa'nın kendisi ile Buhâra'da görüştüğü ve onun tarikatine intisap ettiği

---

1 İsmiyle ilgili bilgilerin teyidi için tezimizin Sadrüşşerîa'nın ailesinden bahsettiğimiz bölümüne bakınız.

2 İsmiyle ilgili bilgilerin teyidi için tezimizin Sadrüşşerîa'nın ailesinden bahsettiğimiz bölümüne bakınız.

3 Fasîh-i Hâfî, **Mücmel-i Fasîhî**, II, 282, 287

4 Mercânî, **Müstefâdü'l-ahbâr**, I, 83; Remzî, Muhammed Murâd, **Telfîku'l-ahbâr**, I, 329.

5 Fasîh-i Hâfî, **Mücmel-i Fasîhî**, II, 287

6 Mercânî, **Müstefâdü'l-ahbâr**, I, 83; Remzî, Muhammed Murâd, **Telfîku'l-ahbâr**, I, 329.

7 Fasîh-i Hâfî, **Mücmel-i Fasîhî**, II, 343.

söylenmektedir.[1] Fasîh-i Hâfî ise Bulgârî'nin Şems-i Tebrîzî'den (ö. 645/1247 [?]) hırka giydiğini nakleder.[2]

Bulgârî vefatından evvel Tebrîz'e gitmiş ve 22 Rebîülevvel 698 (28 Aralık 1298) Pazartesi gecesi doksan üç yaşındayken Tebriz'de vefat etmiştir. Bazı kaynaklar kabrinin Serhâb/Tebrîz'de olduğunu[3], bazıları ise Buhâra'da olduğunu söylemektedir.[4]

Sadrüşşerîa, *Şerhu Ta'dîli'l-'ulûm* adlı eserinin üç yerinde kendisinden "şeyhimiz, Salâhu'l-Hakki ve'd-dîn, kaddesallâhu sirrahû" diyerek bahsetmektedir.[5]

d. Hadis Şeyhi: Reşîdüddîn Muhammed b. Ebi'l-Kâsım (623-707/1226-1307)

Tam adı "Ebû Abdillah Reşîdüddîn Muhammed b. Abdillah b. Ömer b. Ebi'l-Kâsım el-Bağdâdî el-Hanbelî"dir. Bir rivayete göre 13 Zilkade 623 Salı günü, diğer bir rivayete göre ise Zilhicce ayında doğmuştur. Muhaddis ve Sûfidir. Müstansıriyye medresesinde hocalık yapmıştır. "Şeyhu'l-Müstansırıyye" lakabıyla tanınmaktadır. Sühreverdiyye tarikatına müntesiptir. Fezâil'e dâir rivayetleriyle meşhurdur. 84 yaşında iken 707/1307 yılının Recep ayında Bağdat'ta vefat ettiği rivayet edilmektedir. İbnü'l-İmâd 9 Cemâziyelevvel'de, Zehebi Cemâziyelâhir ayında vefat ettiğini söylemektedir.[6]

---

1 Mercânî, **Müstefâdü'l-ahbâr**, I, 83; Remzî, Muhammed Murâd, **Telfîku'l-ahbâr**, I, 329.

2 Fasîh-i Hâfî, **Mücmel-i Fasîhî**, II, 380.

3 Fahreddin Ali Safî, **Reşehât-ı Aynü'l-hayât**, (trc. İbn Muhammed Şerîf el-Abbâsî), s. 58; Remzî, Muhammed Murâd, **Telfîku'l-ahbâr**, I, 328-330.

4 Mercânî, **Müstefâdü'l-ahbâr**, I, 83,

5 Sadrüşşerîa, **Ta'dîlü'l-ulûm**, Süleymaniye Ktp., Damad İbrahim Paşa Blm., nr. 828, vr. 119b, 173b, 177b.

6 Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, **Zeylü'l-'İber fî haberi men ğaber**, (nşr. Ebû Hâcer M. Saîd b. Besyûnî Zağlûl), Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1405/1985, IV, 16; a. mlf., **Mu'cemü'ş-şüyûḫ / el-Mu'cemü'l-kebîr**, (nşr. Muhammed Habîb el-Hîle), Tâif 1408/1988, II, 204; Yâfiî, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullāh b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yâfiî el-Yemenî, **Mir'âtü'l-cenân ve ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdisi'z-zamân**, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997, IV, 183; İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî, **Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb**, (nşr. Abdülkādir el-Arnaût, Mahmûd el-Arnaût), Beyrut: Dâru İbn-i Kesîr, 1406-1416/1986-1995, VIII, 29.

Sadrüşşerîa bu zattan hadis icâzeti almıştır. Hâce Muhammed Pârsâ'nın (746-822/1348-1420) zikrettiği icâzet silsilesine göre Sadrüşşerîa, ondan aldığı bu icâzete istinâden 745 yılında Buhâra'da icâzet vermiştir.[1]

2. Fıkhî Silsilesi

Ketâib ve *el-Fevâidü'l-behiyye*'de Sadrüşşerîa'nın Ebû Hanîfe'ye dayanan fıkhî silsilesi zikredilmektedir.[2] Dedelerinin isimleriyle ilgili zikrettiğimiz ihtilafları göz önünde bulundurarak onun fıkhî silsilesinin şu şekilde olduğunu söyleyebiliriz:

1- Sadrüşşerîa es-Sânî (ö. 747/1346);

2- Babasının babası: Tâcüşşerîa Ömer (ö. 709/1309) / Annesinin babası Burhânüşşerîa Mahmûd (ö. 730/1330);

3- Sadrüşşerîa el-Evvel Ubeydullah b. Mahmûd (ö. 634/1236?)[3];

4- Babası: Mahmûd b. Cemâleddîn Ubeydullah veya Mahmûd b. Muhammed / Amcası: Şemseddîn Ahmed b. Cemâleddîn Ubeydullâh el-Mahbûbî (ö. 630/1232?);

5- Cemâleddîn Ubeydullâh b. İbrahim el-Mahbûbî (Ebû Hanîfe es-Sânî) (546-630/1151-1233);

6- Müftî İmamzâde, Ebü'l-Mehâsin Rüknülislâm Sedîdüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm eş-Şargī el-Buhârî (ö. 573/1177);

7- İmâdüddîn ez-Zerencerî, Şemsüleimme İmâdüddîn Ömer b. Bekr b. Muhammed b. Ali b. el-Fadl ez-Zerencerî (514-584/1120-1189);

8- (Babası: Ebû Hanîfe el-Esğar) Şemsüleimme ez-Zerencerî, Ebu'l-Fezâil Bekir b. Muhammed b. Ali b. el-Fadl b. el-Hasen b. Ahmed b. Câbir b. Abdillah el-Ensârî el-Buhârî ez-Zerencerî (427-512/1118-1036);

9- Şemsüleimme es-Serahsî, Ebû Bekir Şemsüleimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî (ö. 483/1090?);

---

1 Hâce Muhammed Pârsâ, **Risâle fî silsileti'l-meşâyihi'l-muhaddisîn**, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa Blm., nr. 1307, vr 167b; Kâtip Çelebi, **Süllemü'l-vüsûl**, II, 324-325.

2 Kefevî, **Ketâib**, III, 391, 486-487; Leknevî, **el-Fevâidü'l-behiyye**, s. 109; 186-187.

3 Kâtip Çelebi, **Süllemü'l-vüsûl**, V, 284.

10- Şemsüleimme el-Halvânî, Ebû Muhammed Şemsüleimme Abdülazîz b. Ahmed el-Halvânî (ö. 452/1060?);

11- el-Kādî Ebû Alî en-Nesefî, el-Hüseyin b. el-Hadır b. Düneyf (ö. 424/1032-3);

12- Ebû Bekir Muhammed b. el-Fadl el-Buhârî el-Kemârî (ö. 381/991-2);

13- es-Sübezmûnî/es-Sebezmûnî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ya'kub b. el-Hâris b. el-Halîl el-Hârisî el-Kelâbâzî es-Sebezmûnî (258-340/872-952);

14- Ebû Hafs es-Sağîr, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed (ö. 264/878);

15- Babası: Ebû Hafs el-Kebîr, Ebû Hafs Ahmed b. Hafs b. ez-Zibrikān b. Abdillah b. Ebcer el-İclî el-Buhârî (140-217/757-832);

16- İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî (ö. 189/805);

17- İmâm-ı Âzâm, Ebû Hanîfe, Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh el- Kûfî (ö. 150/767).

D. GÖREVLERİ

Moğol istilasının etkilerinin devam ettiği bir zaman diliminde yaşayan Sadrüşşerîa'nın yaptığı görevlere dair elimizde çok fazla malumat bulunmamaktadır. Ancak lakabından hareketle Sadrüşşerîa'nın da dedeleri gibi siyasi ve hukukî bir makam olan "sadr"lık makamında bulunduğunu söylemek mümkündür.[1] Sadrüşşerîa'nın Buhara, Herat ve Semerkand'da, çeşitli medreselerde müderrislik yaparak talebe yetiştirdiği de anlaşılmaktadır. Kaynaklar, büyük dedesi olan Sadrüşşerîa el-Evvel'in Semerkand'da bir medrese kurduğunu, o dönemde bu medresenin çok meşhur olduğunu ve Sadrüşşerîa'nın orada ders verdiğini nakletmektedir.[2] Hatta Teftâzânî'nin de bu medresede Sadrüşşerîa'dan ders aldığı söylenmektedir.[3] Talebeleri arasında ismini zikredeceğimiz Muhammed b. Mübârekşâh'la ilgili kaynaklarda zikredilen hadise Sadrüşşerîa'nın bir dönem Herat'ta da medrese hocalığı yaptığını göstermektedir.[4]

---

1 "Sadr"lık makamı için bkz. Ali Öngül, "**Burhan Ailesi**", **DİA**, VI, 430-432.

2 Hâce Muhammed Pârsâ, "Nesebü Sadri'ş-şerîa", **Dir'iyye**, sayı: 18-19 (1423/2002), s. 145-149.

3 Kâtip Çelebi, **Süllemü'l-vüsûl**, II, s. 324-325.

4 Taşköprîzâde, **Miftâhu's-saâde**, II, 171; H. Bekir Karlığa, "Muhammed b. Mübârekşâh", **DİA**, XXX, 559-560.

E. ÖĞRENCİLERİ

Sadrüşşerîa'nın tespit edebilebilen öğrencileri şunlardır:

1. Oğlu: Mahmûd b. Sadrüşşerîa (ö. 743/1342'den önce)

Sadrüşşerîa'nın ailesi başlığı altında hakkında bilgi verdiğimiz oğlu Mahmûd da onun öğrencilerindendir.

2. Ebû Tâhir Muhammed et-Tâhirî (ö. 799/1396)

Tam adı Ebû Tâhir Hâfızuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen b. Ali et-Tâhirî el-Hâlidî er-Ruknî el-Ôşî[1]'dir. Kaynaklarda bu zâtın 745 senesi Zilkade ayında (6 Mart-4 Nisan 1345) Buhâra'da Sadrüşşerîa'dan icâzet aldığı kaydedilmektedir.[2] Aynı zamanda Hâce Muhammed Pârsâ'nın (746-822/1345-1420) hocasıdır. Ona üç kere Buhârî icâzeti vermiştir. Birinci icâzet, Buhara'da 29 Şaban 766 (21 Mayıs 1365) tarihindedir. Hâce Muhammed Pârsâ, bu icâzeti aldığında 20 yaşını (20 yıl, bir ay ve birkaç günü) tamamladığını söylemektedir. İkinci icâzet, yine Buhara'da 773 (1372) yılı, Recep ayının ortalarındadır. Üçüncü icâzet ise Oş şehrinde 775 (1374) yılı, Zilkade ayının ortalarındadır.[3]

İbn Akîle künyesi ile meşhûr Cemâlüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Saîd b. Akīle el-Mekkî'nin (ö. 1150/1737) müselsel hadisle ilgili kaleme aldığı *el-Fevâʾidü'l-celîle fî müselselâti Muḥammed b. Aḥmed ʿAḳīle* isimli eserinde Sadrüşşerîa'nın ve dedelerinin isminin zikredildiği müselsel bir rivayet zikredilmektedir. Bu senette Sadrüşşerîa'dan rivayette

---

1 Ketâib'in matbu nüshasında bu nisbe "Zâhirî" şeklinde geçmektedir. Bkz. Kefevî, **Ketâib**, III, 486.

2 Kefevî'nin naklettiğine göre Sadrüşşerîa Ebû Tâhir Muhammed et-Tâhirî'ye bütün okuyup dinledikleri için genel bir icâzet vermiştir. Pârsâ'nın risâlesinde ise yalnızca Buhârî icâzeti zikredilmektedir. Kefevî, **Ketâib**, III, 487; Hâce Muhammed Pârsâ, **Risâle fî silsileti'l-meşâyihi'l-muhaddisîn**, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa Blm., nr. 1307, vr 167b.

3 Hâce Muhammed Pârsâ, **Risâle fî silsileti'l-meşâyihi'l-muhaddisîn**, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa Blm., nr. 1307, vr 165b; Taşköprizâde, **eş-Şekāiku'n-Nu'mâniyye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye**, (nşr. Ahmed Subhi Furat), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985, s. 64; Kefevî, **Ketâib**, III, 486-487, IV, 163; Kâtip Çelebi, **Süllemü'l-vüsûl**, III, 247, IV, 217, V, 105; Leknevî, **Umdetü'r-ri'âye**, I, 99, **el-Fevâidü'l-behiyye**, s. 49, 186-187. Taşköprizâde, Kefevî ve Leknevî Hâce Muhammed Pârsâ'nın icâzet tarihini 29 Şaban 776 (2 Şubat 1375) olarak nakletmektedirler. Bu tarih Hâce Pârsâ'nın bizzat kendi yazdığı mezkûr risâlesindeki tarihle çelişmektedir. Hâce Pârsâ'nın bu risâlede 766 (1365) yılında 20 yaşını tamamlamış olduğunu ifade etmesinden hareketle doğum tarihinin 746 (1345) olduğunu söylemek mümkündür.

bulunan kişi "Hâfızu'd-dîn Muhammed b. Muhammed b. Ali el-Buhârî ez-Zâhirî (et-Tâhirî)" ismiyle anılmaktadır.[1] Rivayette adı geçen bu kişi Sadrüşşerîa'nın mezkûr talebesi olmalıdır.

Ebû Tâhir'den icazet alan Hâce Muhammed Pârsâ'nın[2] talebelerinden biri de İlyâs b. Yahya b. Hamza er-Rûmî'dir (ö. ?). 21 Şaban 821 (23 Eylül 1418) Cuma günü Buhâra'da Hâce Pârsâ'dan icâzet almış, daha sonra Anadolu'ya gelmiştir. Sultan II. Murâd Hân[3] kendisine çok değer vermiş ve Merzifon medresesini ona tahsis etmiştir. İlyâs b. Yahyâ bu medresede müderrislik yapmış, aynı zamanda Merzifon kadılığı ve müftülüğü vazifelerini de yürütmüştür.[4] Bu açıdan bakıldığında Sadrüşşerîa'nın sadece eserleri ile değil talebeleri vasıtasıyla da Anadolu'ya ve Osmanlı ilim dünyasına katkı sağladığı görülmektedir.

3. Mübârekşah (ö. ?)

Taşköprîzâde *Miftâhu's-saâde* isimli eserinde "Mevlânâ Mübârekşâh"ın Sadrüşşerîa'nın talebelerinden biri olduğunu ve ondan ilim tahsil ettiğini söylemektedir. Onun nakline göre Mübârekşâh, küçük yaşta iken Kutbuddîn er-Râzî (ö. 766/1365) tarafından evlat edinilmiş, onun yanında büyümüş ve ondan ilim tahsil etmiştir.

Bu rivâyete göre o dönemde Rey'de yaşayan Kutbuddîn er-Râzî (ö. 766/1365), Herat'ta bulunan Sadrüşşerîa'yla bir araya gelmek ve onunla ilmî meseleleri müzâkere etmek ister. Fakat Sadrüşşerîa'nın ilmî seviyesini öğrenmek amacıyla önce öğrencilerinden Mübârekşâh'ı gönderir. Mübârekşâh bu vesileyle Sadrüşşerîa'nın bir dersine iştirak eder. Sadrüşşerîa o esnada İbn Sînâ'nın *Kitâbu'l-İşârât*'ını okutmaktadır. Sadrüşşerîa'nın bu eseri, yazarının veya şârihlerinin herhangi birisinin görüşüne tâbi olmaksızın özgün bir şekilde okuttuğunu görünce

---

1 İbn Akīle, Cemâlüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Saîd b. Akīle el-Mekkî, **el-Fevâ'idü'l-celîle fî müselselâti Muhammed b. Ahmed Akīle**, (nşr. Muhammed Rıza), Beyrût: el-Beşâirü'l-İslâmiyye, 1421/2000, s. 108.

2 Hâce Muhammed Pârsâ, **Risâle fî silsileti'l-meşâyihi'l-muhaddisîn**, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa Blm., nr. 1307, vr 167b;

3 Bahsi geçen Sultan Murâd Hân, II: Murad'dır. Zira I. Murad 791 (1389) yılında vefat etmiştir. İlyâs b. Yahyâ'nın icazet tarihi ise 821 (1418)'dir. Sultan II. Murad 824 (1421) tarihinde tahta çıkmış ve 855 (1451) yılında vefat etmiştir. Bkz. Halil İnalcık, "Murad I", **DİA**, XXXI, 156-164; a. mlf., "Murad II", **DİA**, XXXI, 164-172.

4 Taşköprizâde, **Şekâik**, s. 64; Kefevî, **Ketâib**, IV, 164; Temîmî, **et-Tabakātü's-seniyye**, Şehid Ali Paşa-1906, vr. 171a; Leknevî, **el-Fevâidü'l-behiyye**, s. 49.

hocası Kutbuddîn er-Râzî'ye bir mektup yazar ve Sadrüşşerîa'nın sürekli yanan bir ateş olduğunu, onunla tartışmaya girmenin üzücü sonuçlar doğuracağını ifade eder.[1]

Kutbuddîn er-Râzî'nin öğrencisi olduğu söylenen ancak hayatı hakkında pek fazla bilgi bulunmayan bu zatın meşhûr Şemseddîn Muhammed b. Mübârekşâh (Mîrek) el-Buhârî (ö. 733'ten [1332] sonra 735'ten [1335] önce) olduğu iddia edilmektedir. Ancak Khaled El-Rouayheb'in tespitlerine göre Kutbuddîn er-Râzî'nin öğrencisi, aynı zamanda Seyyid Şerif Cürcânî'nin (740-816/1340-1413) ve Hacı Paşa'nın (827/1424?) hocası olduğu iddia edilen "Mübârekşâh" ile Şemseddîn Muhammed b. Mübârekşâh (Mîrek) el-Buhârî'nin aynı kişiler olması mümkün değildir. Zira Khaled El-Rouayheb, mezkûr müelliflere nispet edilen yazma eserlerin istinsâh tarihlerinden, ayrıca mukaddimelerinde ve ferağ kayıtlarındaki ifadelerden hareketle İbn Mübârekşâh'ın 740'dan önce vefat ettiğini tespit etmiştir. Bu tarih dikkate alındığında 740'ta doğan Seyyid Şerîf Cürcânî'nin İbn Mübârekşâh'a talebelik yapma ihtimali bulunmamaktadır. Ayrıca yukarıda zikredilen rivayette adı geçen kişi, "Mübârekşâh" olarak anılırken diğeri "İbn Mübârekşâh" olarak anılır ve İbn Mübârekşâh'ın *Şemsiyye* üzerine yaptığı şerh, hocası olduğu iddia edilen Kutbuddîn er-Râzî'nin aynı eser üzerine yaptığı şerhe -hoca-talebe ilişkisine uymayacak şekilde- şiddetli tenkitler içermektedir.[2]

Cemil Akpınar'a göre ise Hacı Paşa, Seyyid Şerif Cürcânî ve Molla Fenârî gibi zatlara hocalık yapan Mübârekşâh, Emîr Seyfeddin Mübârek Şah et-Tâzî (ö. 780/1378) olmalıdır. Yine onun tahminine göre Seyyid Şerîf Cürcânî ile Hacı Paşa, Şam'daki Zâhiriyye Medresesinde Kutbuddîn et-Tahtânî'den ders okumuş olmalıdırlar.[3] Taşköprüzâde de mantıkçı Mübârekşâh'ın, Kutbüddîn et-Tahtânî'nin (ö. 766/1364) öğrencisi olduğunu söylemektedir. "et-Tahtânî", Kutbuddîn er-Râzî'nin diğer nisbesidir. Dımaşk'taki Zâhiriyye Medresesi'nde, aynı ünvana sahip olan ve üst katta oturan arkadaşından ayırdetmek için kendisine "alt katta oturan" anlamına gelen bu nisbe verilmiştir.[4]

---

1 Taşköprîzâde, **Miftâhu's-saâde**, II, 171; H. Bekir Karlığa, "Muhammed b. Mübârekşâh", **DİA**, XXX, 559-560.

2 Khaled El-Rouayheb, "Two Fourteenth-Century İslamic Philosophers: Ibn Mubârakshâh al-Bukhârî and Mullâzâde al-Kharziyânî", **ORIENS** 48 (2020), s. 345-366.

3 Cemil Akpınar, "Hacı Paşa", **DİA**, XIV,492-496.

4 Hüseyin Sarıoğlu, "Râzî, Kutbuddîn", **DİA**, XXXIV, 485-487.

4. Teftâzânî (ö. 722-792/1322-1390)

Tam adı Sa‘düddîn Mes‘ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî’dir. 722-792 (1322-1390) yılları arasında Horasan, Mâverâünnehir, Herât, Semerkant, Serahs, Hârizm ve civarındaki bölgelerde yaşamıştır. Yaşadığı topraklarda genel olarak İlhanlılar, Kert hanedanlığı ve Timur hüküm sürmüştür. Semerkant’ta vefat etmiş ve Serahs’a defnedilmiştir.[1] Tefsir, kelâm, fıkıh, fıkıh usûlü, belâgat gibi pek çok alanda eserler vermiştir. Sadrüşşerîa’nın *et-Tavzîh* isimli fıkıh usûlü eserine *et-Telvîh* adıyla şerh yazmıştır.

Sadrüşşerîa vefat ettiğinde yaklaşık yirmi beş yaşında olduğu görülen Teftâzânî’nin onun talebelerinden biri olduğu belirtilmektedir. Zira Kâtip Çelebi’nin *Süllemü’l-vüsûl*’de verdiği bilgiye göre Teftâzânî, Sadrüşşerîa’nın dedesinin Semerkant’ta inşâ ettiği medresede kalmış ve orada Sadrüşşerîa’dan ders almıştır.[2] Hâce Muhammed Pârsâ da Sadrüşşerîa’nın nesebini ele aldığı eserinde, Sadrüşşerîa el-Evvel’den “meşhûr medresenin bânisi” şeklinde bahsetmekte ancak yer ismi vermemektedir.[3]

İlk eserini 15 Şâban 738’de (8 Mart 1338), on altı yaşında iken yazdığı görülen Teftâzânî’nin[4] Sadrüşşerîa’ya talebelik yapmış olması mümkündür. Ancak eserlerinde hocalarından çok fazla bahsetmeyen Teftâzânî’nin Sadrüşşerîa’dan ders aldığına dair herhangi bir bilgi kitaplarında yer almamaktadır.

5. Öğrencisi Olduğu İddia Edilen: Şemseddin Tabesî (ö. 624/1227?)

Tam adı Şemsüddîn Cemâlü’l-İslâm Muhammed (veya Mahmud) b. Abdülkerîm’dir. “Şems”in onun mahlası olduğu söylenmektedir. Tabes şehrinde dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Hayatının çoğunu Herat’ta geçirdiği, Buhara’da veya Herat’ta vefat ettiği söylenmektedir. Vefat tarihi için 624, 626 ve 666 yılları zikredilmektedir. Divanını neşre hazırlayan Takî Bînîş farklı kaynaklara ve delillere dayanarak yaptığı

1 Şükrü Özen, “Teftâzânî”, **DİA**, XL, 299-308.

2 Kâtip Çelebi, **Süllemü’l-vüsûl**, II, 324-325.

3 Hâce Muhammed Pârsâ, “Nesebü Sadrişşerîa”, **Dir‘iyye**, sayı: 18-19 (1423/2002), s. 145-149.

4 Şükrü Özen, “Teftâzânî”, **DİA**, XL, 299-308.

değerlendirmede 666 yılının kesin yanlış olduğunu söylemekte ve onun 624 (1227) yılında vefat ettiği görüşünü tercih etmektedir.[1]

Devletşâh'ın (ö. 900/1494-95) *Tezkiretü'ş-şuarâ*'sında geçen ifadelere dayanarak Şemseddin Tabesî'nin Sadrüşşerîa'nın talebesi olduğu iddia edilmektedir.[2] Ancak Şemseddîn Tabesî'nin hayatı ile ilgili verilen bilgiler değerlendirildiğinde; onun Sadrüşşerîa es-Sânî'ye (ö. 747/1346) talebelik yapmış olma ihtimali bulunmamaktadır. Devletşâh'ın *Tezkire*'sinde, Şemseddîn Tabesî'nin Sadrüşşerîa'nın yanında ilim tahsil ettiği, onun yanından ayrıldıktan sonra Horasan'a gittiği, orada "Sultan Celâleddîn (Hârizmşâh) zamanında Horasan vezirlerinden olan Nizâmülmülk'ün[3] meclislerinin nedimi olduğu" söylenmektedir.[4] Celâleddîn Hârizmşâh'ın vefât tarihi kaynaklarda 628/629 (1230-1231) olarak geçmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere Takî Bîniş kesin olmasa da onun 624 (1227) yılında vefat ettiği görüşünü tercih etmektedir.[5] Bir asırdan fazla bir zaman önce vefat etmiş olduğu anlaşılan bir zâtın, 747'de (1346) vefat eden Sadrüşşerîa es-Sânî'ye talebelik yapma ihtimali bulunmamaktadır.

Ayrıca 629'da (1231) vefat ettiği tahmin edilen Nuruddîn Muhammed el-Avfî'nin *Lübâbu'l-elbâb* isimli eserinde birkaç yerde Şemseddîn Tabesî'nin adının geçmesi ve şiirlerinden alıntı yapılması[6] da Tabesî'nin Sadrüşşerîa'dan ilim tahsil etmiş olma ihtimalini tamamen ortadan kaldırmaktadır.

F. BUHARA'YA DÖNÜŞÜ

Sadrüşşerîa'nın hayatının ileriki dönemlerinde tekrar Buhara'ya döndüğü anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Battûta (ö. 770/1368-69) seyahatnâmesinde Sadrüşşerîa ile Buhâra'da bir mecliste görüştüğünü ve Sadrüşşerîa'nın o esnada Herât'tan dönmüş olduğunu

---

1 Şemseddin Tabesî, **Dîvân-ı Kadı Şemseddîn Muhammed b. Abdulkerîm Tabesî**, (nşr. Takî Bîniş), Meşhed 1343, s. 13.

2 Hayrettin Yılmaz, "Ubeydullah bin Mes'ûd Sadrüşşerîa, Hayatı, Eserleri ve Ta'dîlü'l-Kelâm Adlı Eserinin Muhtevâsı", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Nisan 1995, s. 208; Ömer Aydın, **Sadruşşerîa es-Sânî'ye Göre İnsan Hürriyeti ve Fiilleri**, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 1996, s. 13-14; Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", **DİA**, XXXV, 427-431.

3 Hârizmşâhlar'da vezirlere genel olarak "Nizâmülmülk" lakabı verildiği göz ardı edilmemelidir. Bkz. Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", **DİA**, XVI, 228-231.

4 Devletşâh, Devletşâh b. Bahtişâh-ı Semerkandî, **Tezkiretü'ş-şuarâ**, (nşr. Edward Granville Browne), Tahran: İntişârat-ı Esâtîr, 1382, s.163; Devletşâh, **Devletşâh Tezkiresi**, (trc. Necati Lugal), İstanbul 1977, II, 217-220.

5 Şemseddin Tabesî, **Dîvân-ı Kadı Şemseddîn Muhammed b. Abdulkerîm Tabesî**, (nşr. Takî Bîniş), Meşhed 1343, s. 13.

6 Nuruddîn Muhammed el-Avfî, **Lübbü'l-elbâb**, I, 307, 311, II, 206.

söylemektedir. 733 (1333) yılında Buhâra'yı ziyaret eden İbn Battûta, Seyfeddin el-Bâharzî'nin (ö. 659/1261) Buhara'daki Fethâbâd mahallesinde yer alan kabrini ve tekkesini ziyaret etmiş ve orada Bâharzî'nin torunu Şeyh Yahya el-Bâharzî ile görüşmüştür. Yahyâ el-Bâharzî (ö. 736/1335), İbn Battûta'yı şehrin ileri gelenleriyle birlikte evinde ağırlamıştır. İbn Battûta, Kur'ân tilavetleri, Türkçe-Farsça ezgiler ve va'z u nasihatlerle eşsiz bir gece geçirdiklerini ve orada Sadrüşşerîa ile görüştüğünü söylemektedir.[1] İbn Battûta'nın verdiği bu bilgi ile Fasîh-i Hâfî'nin, Sadrüşşerîa'nın hicrî 747 yılı Cemâziyelâhir ayının sonlarında Buhâra'da vefat ettiğini söylemesi Sadrüşşerîa'nın ömrünün sonlarında tekrar Buhara'ya döndüğünü göstermektedir.[2] Ayrıca Sadrüşşerîa'nın yazdığı risâlelerden birinin ferâğ kaydında eserin 747 yılında Buhara'da tamamlandığının ifade edilmesi de bu bilgiyi desteklemektedir.[3]

G. VEFATI VE KABRİ

Sadrüşşerîa 747 (1346) yılında Cemâziyelâhir ayının sonlarında (Evâhir-i [21-29/30] Cemâziyelâhir 747/1346) Buhâra'da vefat etmiştir.[4] Bazı kaynaklarda vefat tarihi olarak 745 (1344) yılı verilmiştir.[5] Ali el-Kārî, Sadrüşşerîa'nın altıyüz seksen küsürde vefat ettiğini söylemekte ise de Leknevî bunun istinsah hatası olabileceğini belirtmekte ve eserin başka nüshalarına bakılmasını istemektedir.[6] Sadrüşşerîa'nın, "Kazvînî'nin Sekkâkî'ye ve diğer belâgatçılara yaptığı itirazlar"a cevap vermek üzere kaleme aldığı risâlelerden birini 747 (1346) yılı Rebîülevvel ayının sonlarında[7], *Şerhu Ta'dîli'l-'ulûm*'u ise 6 Rebîülâhir 747 (27 Temmuz

---

1 İbn Battûta, **Tuhfetü'n-nuzzâr**, I, 374-375.

2 Fasîh-i Hâfî, Ahmed b. Celâliddîn Muhammed b. Nasîriddîn Yahyâ, **Mücmel-i Fasîhî**, (nşr. Mahmûd Ferruh), III, 73; Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", **DİA**, XXXV, 427-431.

3 Sadrüşşerîa, **Risâle-i İ'tirâzât-ı Hâvend Sadrüşşerîa ber Sâhib-i Telhîs / Ecvibetü i'tirâzâtin zükirat fi't-Telhîs alâ Sâhibi'l-Miftâh**, Süleymaniye Ktp., İzmir Blm., nr. 805, vr. 260b.

4 Fasîh-i Hâfî, **Mücmel-i Fasîhî**, III, 73; Kefevî, **Ketâib**, III, 392; Leknevî, **el-Fevâidü'l-behiyye**, s. 110; Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", **DİA**, XXXV, 427-431.

5 Kâtip Çelebi vefat tarihi için farklı yerlerde 745 ve 747 tarihlerini zikretmektedir. *Şurût*, *Şerhu Fusûli'l-hamsîn* ve *Nukâye* isimli eserlerinden bahsederken 745; *Ta'dîlü'l-ulûm*, *Tenkīhu'l-usûl* ve *el-Vişâh*'tan bahsederken 747 tarihini vermektedir. Bkz. Kâtip Çelebî, **Keşfü'z-zunûn**, II, 1047, II, 1270, II, 1971, II, 2011; Kâtip Çelebi, **Süllemü'l-vüsûl**, II, 324.

6 Ali el-Kārî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kārî el-Herevî, **Fethu bâbi'l-inâye**, (nşr. Muhammed Nezzâr Temîm, Heysem Nezzâr Temîm), 1. Baskı, Beyrut: Dârü'l-Erkām, 1418/1997, I, 34; Leknevî, **el-Fevâidü'l-behiyye**, s. 110.

7 Sadrüşşerîa, **Ecvibetü i'tirâzâtin zükira fi't-Telhîs ve'l-Îzâh alâ Sâhibi'l-Miftâh**, İzmir-805, vr. 360b.

1346) Çarşamba günü[1] tamamladığı dikkate alındığında vefat tarihi olarak zikredilen 747 (1346) yılının isabetli olduğu anlaşılmaktadır.

Sadrüşşerîa'nın kabrinin Buhâra'nın Şer'âbâd mahallesinde Samaniler bahçesinde, tarihî bir çeşme olan "Çeşme-i Eyyûb"ün etrafındaki kabristanda bulunduğu, ancak Sovyetler Birliği döneminde bu kabristanın yok edildiği ifade edilmektedir.[2]

Daha önce de zikredildiği üzere Sadrüşşerîa'nın, anne ve babasının, evlatlarının, anne ve baba tarafından büyük dedelerinin kabirlerinin Buhâra'daki Şer'âbâd'da bulunduğunu ancak babasının babası Tâcüşşerîa Ömer ile annesinin babası Burhânüşşerîa Mahmûd'un Kirmân'da vefat ettiklerini ve orada defnedildiklerini söylemektedirler.[3]

---

1 Sadrüşşerîa, **Şerhu Ta'dîli'l-ulûm**, Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi Blm., nr. 1350, vr. 211b.

2 Nâsıruddîn el-Buhârî'nin **Tuhfetü'z-zâirîn** isimli eseri, s. 9'dan naklen, Kenzhebek CHYIBYLOV, "Müteahhirun Dönemin Bir Mütefekkiri Olarak Sadrüşşerîa es-Sânî'nin İlmî Kişiliği ve Kelâmı Yeniden Düzenleme Çabasi" **Kelam Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 15, Sayı: 1, 2017, s. 127-128.

3 Kefevî, **Ketâib**, III, 392; Leknevî, **el-Fevâidü'l-behiyye**, s. 110.

Çeşme-i Eyyûb Türbesi-Buhâra[1]

[1] Kaynak: **DİA**, VI, 367.

III. ŞAHSİYETİ

Bu bölümde Sadrüşşerîa'nın ilmî, edebî ve tasavvufî şahsiyeti ele alınacaktır.

A. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Sadrüşşerîa fıkıh, fıkıh usûlü, kelâm, mantık, felsefe, astronomi ve belâgat gibi pek çok ilim dalında otorite olarak kabul edilen bir âlimdir. Bu ilimlerin hepsine dair eserleri vardır. Nitekim Taşköprîzâde onun *Ta'dîlü'l-ulûm* isimli eserinde kelâm ve mantık alanında önceki ve sonraki âlimlerin çözmekten âciz kaldığı pek çok meseleyi ele aldığını -yemin ederek- ifade etmektedir. Ayrıca onu; dinmeyen, sâkinleşmeyen coşkun bir deniz, zirvesine ulaşılması neredeyse imkânsız bir dağ olarak nitelemekte, onun ahlâken örnek alınacak, ilmen de sağlam ve güvenilir bir kişi olduğunu söylemektedir.[1]

Talebelerinden kabul edilen Mübârekşâh da Sadrüşşerîa hakkında hocası Kutbuddîn er-Râzî'ye yazdığı mektupta onun devamlı yanan bir ateş olduğunu, onunla tartışmaya girmenin üzücü sonuçlar doğuracağını ifade etmiştir. Ayrıca onun İbn Sînâ'nın *Kitâbu'l-İşârât* isimli eserini, müellifinin ve şârihlerinin görüşlerine tâbi olmadan okuttuğunu söylemektedir.[2] Kuhistânî ise (ö. 962/1555) onu "hallâlü'l-müşkilât (problemleri çözen)" olarak nitelemektedir.[3]

Sadrüşşerîa'nın ilmî açıdan hemen hemen her alanda özgünlüğünü koruduğu; kendine has fikir, yorum ve değerlendirmelerin eserlerine hâkim olduğu görülmektedir. *Ta'dîlü'l-ulûm* isimli eserinde zaman zaman kullandığı geometrik şekiller, sembolik ifadeler ve cetveller[4], onun sadece İslâmî ilimler alanında değil pozitif ilimlerde de söz sahibi olduğunu göstermektedir.

B. EDEBÎ ŞAHSİYETİ

Sadrüşşerîa'nın küçüklüğünden itibaren dil ve edebiyat açısından ciddî bir eğitim aldığı; lüğat, sarf, nahiv, belâgat, mantık ve aruz ilimlerine dair eserleri okuyup ezberlediği

---

1 Taşköprîzâde, **Miftâhu's-saâde**, II, 162, 170.

2 Taşköprîzâde, **Miftâhu's-saâde**, II, 171.

3 Kuhistânî, **Câmiu'r-rumûz**, s. 1.

4 Hayrettin Yılmaz, "Ubeydullah Bin Mes'ûd Sadrüşşerîa, Hayatı, Eserleri ve Ta'dîlü'l-Kelâm Adlı Eserinin Muhtevâsı", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Nisan, 1995, s.211.

bilinmektedir.[1] Bunun dışında şairlik yönünün olduğu da kaynaklarda zikredilmektedir. Süleymaniye Kütüphanesinde aruz ilmi ve zihaflarına dair kendisine nispet edilen birkaç manzûme bulunmaktadır. [2] Bu manzumelerin birinin başında kendisi "zübdetü'ş-şuarâ" olarak nitelenmektedir.[3] Bununla birlikte Devletşâh'ın (ö. 900/1494-95?]) Sadrüşşerîa'ya nispet ettiği şiirler, ona veya Sadrüşşerîa el-Evvel'e değil, başka bir Sadrüşşerîa'ya ait olmalıdır. Zira *Tezkire*'de adı geçen ve Sadrüşşerîa ile görüştüğü ve karşılıklı kaside söyledikleri ifade edilen Kadı Şemseddin Tabesî'nin yaşadığı dönem büyük dedesi Sadrüşşerîa el-Evvel'in yaşadığı dönemden de öncedir.[4]

C. TASAVVUFÎ ŞAHSİYETİ

Sadrüşşerîa'nın tasavvufa ilgi duyan ve bazı tasavvufî meşreplerle irtibatı olan bir âlim olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim daha önce de geçtiği üzere Selâhaddîn Hasan b. Ömer el-Bulgarî'den "şeyhimiz, salâhu'l-hakki ve'd-dîn, kaddesallahu sirrahû" diyerek bahsetmekte ve onun yalan söylemekle ithâm edilemeyecek bir zât olduğunu söylemektedir. Bazı kaynaklarda da Sadrüşşerîa'nın Hasan Bulgarî'nin müridi olduğu açıkça ifade edilmektedir.[5] Sadrüşşerîa bir yerde onun yaşadığı bazı acayip hallerden bahsetmektedir. Kendi ifadesiyle "her ne kadar yazmış olduğu kitap bu tür rivayetlere uygun olmasa da hak taliplerinden inatçı olmayan ve istihzâ etmeyenlerin bu tür sâdık kimselerin sözlerinden ve anlattıklarından faydalanacakları ümidiyle bu gibi hallerden bahsettiğini" söylemektedir.[6]

Ta'dîlü'l-ulûm isimli eserinde tasavvufî konulara yer vermesi, -tevazuunun bir işareti olarak- "hakîkî manada bir sûfi olamadığını" ifade etmesi, "sâlihlerden olmayı" dilemesi, "sırât-ı müstakimde sâbit kadem olmanın âriflerin makamlarına çıkmakla olacağını"

---

1 Sadrüşşerîa, **Şerhu'l-Vikāye**, s. 14-16; Sadrüşşerîa, **en-Nukāye muhtasaru'l-Vikāye**, vr. 2a. Sekkâkî'nin "edep ilimleri (ilmü'l-edeb/ulûmü'l-edeb)" tabiri için bkz. Miftâhu'l-ulûm, s. 37, 38, 39, 257, 616, 689. Sekkâkî'nin on iki ilimden bahsettiğine dair iddialar için bkz. Musa Alak, **Sekkâkî ve Miftâhu'l-ulûm adlı eseri**, s. 39.

2 Sadrüşşerîa, **er-Risâle fî ilmi'l-arûz ve'l-ezâhîf**, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi Blm., nr. 987, vr. 3a-10b.

3 a.g.e., vr. 10a; Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", **DİA**, XXXV, 427-431.

4 Devletşâh, **Tezkiretü'ş-şuarâ**, s.163; Devletşâh, **Devletşâh Tezkiresi** (trc. Necati Lugal), II, 217-220. Ayrıntılar için tezimizin Şemseddîn Tabesî ile ilgili bölümüne bakılabilir.

5 Remzî, Muhammed Murâd, **Telfîku'l-ahbâr**, I, 329.

6 Sadrüşşerîa, **Ta'dîlü'l-ulûm**, Süleymaniye Ktp., Damad İbrahim Paşa Blm., nr. 828, vr. 119b, 173b, 177b.

söylemesi[1], sûfîleri muhakkik olanlar ve olmayanlar diye ikiye ayırması ve vahdet-i vücûd konusunda yanlış düşünceye sahip olanları tenkit etmesi[2], Hasan Bulgarî'nin tarikat silsilesinde de yer alan Kübreviyye tarikatının kurucusu Necmeddîn-i Kübrâ'nın (ö. 618/1221), *Fevâihu'l-cemâl*[3], Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) *et-Taarruf*[4], Şehâbeddîn Sühreverdî'nin (ö. 632/1234) *Avârifu'l-meârif*[5] gibi tasavvufî pek çok eseri kaynak olarak kullanması onun tasavvufî bir terbiyeden geçtiğini ve bu alanda da söz sahibi olduğunu göstermektedir.

Ayrıca Nakşibendiyye tarikatının kurucusu Bahâeddin Nakşibend'in (ö. 791/1389) önde gelen halifelerinden biri olan Hâce Muhammed Pârsâ'nın risalesinde Sadrüşşerîa için kullandığı sıfatlar da onun tasavvufta yüksek bir mertebede olduğunu göstermektedir.[6]

IV. ESERLERİ

Bu bölümde Sadrüşşerîa'nın eserleri, yazıldıkları alanlara göre tasnif edilip kısaca tanıtılacak ve tespit edebilebilen yazım tarihlerinden hareketle kronolojik olarak bir tablo halinde gösterilecektir.

A. TEFSİRE DAİR ESERİ

Sadrüşşerîa her ne kadar fıkıh, fıkıh usulü, mantık ve kelâm gibi alanlarda ön plana çıksa da tefsire dâir de bir eser yazmıştır. Risâle formatında olan bu eser Te'vîl-i Kıssa-i Yusuf'tur.

- Risâle-i Te'vîl-i Kıssa-i Yûsuf

Eserin adı mukaddimenin hemen üstünde, besmeleden önce kırmızı mürekkeple *Te'vîl-i Kıssa-i Yûsuf* olarak zikredilmektedir. Risalenin mukaddimesinde eserin adıyla ilgili herhangi bir isimlendirme yer almamaktadır.

Eser, mukaddimesinde herhangi bir kayıt olmaksızın "Sadruşşerîa"ya nispet edilmektedir. Ferağ kaydında da Sadrüşşerîa'ya aidiyetine ve telif tarihine dair bir bilgi

---

1 Sadrüşşerîa, **Şerhu Ta'dîli'l-ulûm**, Damad İbrahim Paşa Blm., nr. 828, vr. 156b.

2 Sadrüşşerîa, **Şerhu Ta'dîli'l-ulûm**, Damad İbrahim Paşa Blm., nr. 828, vr. 134a-134b.

3 Sadrüşşerîa, **Şerhu Ta'dîli'l-ulûm**, Damad İbrahim Paşa Blm., nr. 828, vr. 172b.

4 Sadrüşşerîa, **Şerhu Ta'dîli'l-ulûm**, Damad İbrahim Paşa Blm., nr. 828, vr. 168b.

5 Sadrüşşerîa, **Şerhu Ta'dîli'l-ulûm**, Damad İbrahim Paşa Blm., nr. 828, vr. 172b.

6 Hâce Muhammed Pârsâ, "Nesebü Sadri'ş-şerîa", **Dir'iyye**, sayı: 18-19 (1423/2002), s. 145.

bulunmamaktadır. Sadrüşşerîa'nın hayatını ele alan erken dönem biyografilerde Sadrüşşerîa'nın eserleri arasında zikredilmemektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de zikri geçen Yusuf (a.s) kıssasının tefsirine dairdir. Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya nr. 1980, vr. 94b-104a arasında yer almaktadır. Farsça olarak kaleme alınmıştır. Âyet-i kerîmelerden yapılan kısa alıntıların ardından ağırlıklı olarak şiirlerle desteklenen açıklamalar yapılmıştır.

Eserde Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr (ö. 440/1049), Kübreviyye Tarîkatının kurucusu Necmeddîn-i Kübrâ (ö. 618/1221), Kemâleddîn el-İsfehânî (ö. 638/1240?), Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273), Sa'dî-i Şîrâzî (ö. 691/1292) gibi zâtların Farsça beyitleri, Asmaî (ö. 216/831) , Tarafe (ö. 564?), Mütenebbî (ö. 354/965) gibi şairlerin Arapça beyitleri yer almaktadır.

B. FIKIH USÛLÜNE DAİR ESERLERİ

Sadrüşşerîa, fıkıh usûlüne dâir biri muhtasar bir metin, diğeri de onun şerhi olmak üzere iki eser kaleme almıştır:

1. Tenkīhu'l-Usûl

Fıkıh usulüne dair bu muhtasar eserin adı *Tenkīhu'l-usûl*'dür. Mukaddimede bu şekilde isimlendirildiği söylenmektedir. Eserin Sadrüşşerîa'ya aidiyetinde herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Müellif mukaddimede adını açıkça zikrettiği gibi hemen hemen bütün biyografi kitaplarında da eser Sadrüşşerîa'ya nispet edilmektedir.

Sadrüşşerîa, bazı usulcülerin, Ebü'l-Usr Fahrulislâm el-Pezdevî'nin (ö. 482/1089) *Kenzü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl* adlı eserindeki lafızların zâhirine bakarak onu tenkit etmeleri sebebiyle bu eseri kaleme aldığını söylemektedir. Amacı Pezdevî'nin ibârelerini ayıklayıp (tenkīh edip) murâdını beyan etmek ve ayıkladığı bu ibâreleri mantık kaideleri çerçevesinde taksime tutmaktır. Bunu yaparken Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *el-Mahsûl*'ünden ve İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *Muhtasaru'l-müntehâ*'sından istifade etmiştir.

Sadrüşşerîa bu eseri *el-Vişâh*'tan sonra yazmıştır. Zira hem *Tenkīh*'te hem de *et-Tavzîh*'te *el-Vişâh*'a atıflar bulunmaktadır.[1] İleride yazılış tarihi bölümünde ayrıntılarından bahsedeceğimiz üzere el-Vişâh'ın muhtemel yazım tarihi yazım tarihi 711-724 yılları arasıdır. Ayrıca elimizde *Tenkih*'in şerhi olan *et-Tavzîh*'in 14 Ramazan 736 (26 Nisan 1336) tarihli bir

[1] Sadrüşşerîa, **Tenkīhu'l-usûl** (et-Tavzîh'le birlikte), I, 97.

nüshası bulunmaktadır.[1] Bu iki bilgiden hareketle *Tenkīh*'in bu iki tarih arasında yazıldığını söylememiz mümkündür.

Tenkīhu'l-Usûl, bir "mukaddime"nin ardından ana iki bölüme ayrılmıştır. "Birinci kısım" edille-i şer'îyye ile ilgilidir. "İkinci kısım" ise hüküm konusu ile ilgildir. "Birinci kısım" dört "rükün"e ayrılmıştır. Bu "rükün"ler; Kitap, sünnet, icmâ ve kıyastır. İkinci kısım ise üç "bâb"a ayrılmıştır. Bu "bâb"larda; hüküm, mahkûmun bih ve mahkûmun aleyh bahisleri ele alınmıştır.[2]

2. et-Tavzîh

Tenkīhu'l-Usûl'ün şerhidir. Memzûc metodla yazılmıştır. Tam adı bizzat müellifin isimlendirmesiyle *et-Tavzîh fî hall-i ğavâmizi't-Tenkīh*'dir. *Şerhu Ta'dîli'l-'ulûm*'da *Şerhu Tenkīhi'l-usûl* olarak da isimlendirilmiştir.[3] Sadrüşşerîa'ya aidiyetinde herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. *Tenkīh*'te olduğu gibi müellif mukaddimede adını açıkça zikretmektedir. Biyografi kitaplarında da Sadrüşşerîa'ya nispet edilmiştir. Eser yazıldığı dönemde de sonrasında da oldukça şöhret bulmuştur.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Sadrüşşerîa, *Tenkīh* ve *et-Tavzîh*'i *el-Vişâh*'tan sonra yazmıştır. *et-Tavzîh*'in 14 Ramazan 736 (26 Nisan 1336) tarihli nüshası[4] dikkate alındığında onun 711-736 tarihleri arasında ve *Tenkīh*'ten sonra yazıldığını söylememiz mümkündür.

Sadrüşşerîa *Tenkīhu'l-usûl*'ü kaleme aldıktan sonra, zor yerlerini açıklamak, kapalı yerlerini açmak amacıyla, onu şerh etmek istemiştir. Ayrıca *Tenkīhu'l-usûl*'ün metninde bazı değişiklikler, eklemeler ve çıkarmalar yapma ihtiyacı duymuştur. Ancak talebelerinden bazıları yazılır yazılmaz onu istinsâh etmeye koyulduklarından nüshaları çoğalıp yayılmış ve bu değişiklikleri yapmak zorlaşmıştır. Bu sebeple Sadrüşşerîa *Tenkīh*'i şerhederken onun nihâî

---

1 Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi Blm., nr. 451, vr. 191a. Bu nüshanın kenarlarında Sadrüşşerîa'dan nakledilen ilaveler de yer almaktadır.

2 Sadrüşşerîa, **Tenkīhu'l-usûl,** I, 7; Kâtip Çelebi, **Keşfu'-z-zunûn**, I, 496-499; Şükrü Özen "Tenkīhu'l-usûl", **DİA**, XL, 427-431.

3 Sadrüşşerîa, **Şerhu Ta'dîli'l-ulûm**, Süleymaniye Ktp., Damat İbrahim Paşa Blm., nr. 828, vr. 157b; Şükrü Özen, "Tenkīhu'l-usûl", **DİA**, XL, 455.

4 Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi Blm., nr. 451, vr. 191a.

hâlini de *Tavzîh*'in içerisine yerleştirmiştir.[1] Eser ulemâ tarafından çok fazla hüsn-i kabul görmüş ve üzerine pek çok şerh ve hâşiye çalışması yapılmıştır.[2]

C. FIKHA DAİR ESERLERİ

Sadrüşşerîa'nın furû-ı fıkha dair yazdığı iki eseri vardır ve bunların ikisi de annesinin babası Burhânüşşerîa Mahmûd'un yazdığı *Vikāyetü'r-rivâye* etrafında şekillenmiştir. Bu eserlerden biri *Vikāye*'nin muhtasarı, diğeri şerhidir. Âidiyeti diğer eserleri kadar kesin olmamakla beraber furû-ı fıkha dair *Külliyâtü'l-fıkh* adı verilen bir eser daha ona nispet edilmektedir.

1. en-Nukāye

Sadrüşşerîa'nın annesinin babası Burhânüşşerîa Mahmûd, torununun ezberlemesi için Merğînânî'nin (ö. 593/1197) *Hidâye* isimli eserini ihtisâr etmiş ve bu eserini "*Vikāyetü'r-rivâye fî mesâili'l-Hidâye*" olarak isimlendirmiştir. Sadrüşşerîa insanların Vikāye'yi ezberleme konusunda tembellik gösterdiklerini görünce, bu eseri "*en-Nukāye*" veya "*Muhtasaru'l-Vikāye*" adıyla ihtisar etmiştir. Daha sonra oğlu Mahmûd'un ısrarlı istekleri sonucunda Muhtasar'daki kapalılıkları gidermek amacıyla *Vikāye*'yi şerhe başlamıştır.[3]

2. Şerhu'l-Vikāye

Sadrüşşerîa'nın anne tarafından dedesi olan Burhânüşşerîa Mahmûd'un "*Vikāyetü'r-rivâye fî mesâili'l-Hidâye*"sinin şerhidir.[4] Sadrüşşerîa bu eserini mukaddimede *Hallü'l-mevâkıı'l-muğlaka min Vikāyeti'r-rivâye fî mesâili'l-Hidâye* diye isimlendirmiştir. Oğlu Mahmûd'un ısrarlı istekleri sonucunda yine kendi yazdığı *Nukāye*'deki kapalılıkları gidermek amacıyla yazmıştır. *Nukāye* de zaten *Vikāye*'nin muhtasarıdır. *Şerhu'l-Vikāye* üzerine pek çok

---

1 Sadüşşerîa, **et-Tavzîh**, I, 4.

2 Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, I, 496-499.

3 Sadrüşşerîa, **en-Nukāye muhtasaru'l-Vikāye**, vr. 2a-2b; Burhânüşşerîa Mahmûd, **Vikāyetü'r-rivâye**, s.8-10; Sadrüşşerîa, **Şerhu'l-Vikāye**, s.14-16;

4 Sadrüşşerîa, **en-Nukāye muhtasaru'l-Vikāye**, vr. 2a-2b; Burhânüşşerîa Mahmûd, **Vikāyetü'r-rivâye**, s.8-10; Sadrüşşerîa, **Şerhu'l-Vikāye**, s.14-16;

şerh ve hâşiye çalışması yapılmıştır.[1] Eserin tamamlanması, oğlu Mahmûd'un vefatından sonra (1-29) Safer 743 (6 Temmuz-3 Ağustos 1342) tarihinde gerçekleşmiştir.[2]

3. Külliyâtü'l-fıkh

Manisa İl Kütüphanesi, nr: 2988/6 vr. 195b-206b'de yer alan bu eser Sadrüşşerîa'ya nispet edilmektedir. "Küll" lafzı ile başlayan fıkhî kaideleri ihtiva ettiği için esere "külliyyât", kaidelerin her birine de "külliyye" adı verilmiştir. Eserin içerisinde 152 külliyye bulunmaktadır. Mansur Koçinkağ tarafından edisyon kritiği yapılmıştır.[3]

D. MANTIK, KELAM VE ASTRONOMİYE DAİR ESERLERİ

Sadrüşşerîa'nın mantık, kelâm ve astronomiye dair üç eseri tespit edilmiştir:

1. Ta'dîlü'l-ulûm ve Şerhu Ta'dîli'l-'ulûm

Sadrüşşerîa'nın, mantık (ilmü'l-mîzan), kelâm ve astronomi (hey'etü'l-eflâk) ilimlerine dair kaleme aldığı eseridir. Önce kısa ve özlü olarak yazdığı bu eseri daha sonra yine kendisi şerh etmiştir. Her üç ilmin meselelerini özgün bir bakışla yeniden ele almıştır. Kaynak olarak pek çok esere atıflar yapmış ve ilimlerin sınırlarını yeniden belirlemeyi hedeflemiştir. Dönemine kadar tartışma konusu olan pek çok meseleyi kendi bakış açısıyla izah etmiştir. Eserde dikkat çeken bir husus müellifin her üç bölümde de meseleleri izah ederken yer yer geometrik şekiller, sembolik ifadeler ve cetveller kullanmış olmasıdır.[4]

Nüshalardan birinin kenarında yer alan ve müellif hattından nakledilen nota göre *Ta'dîlü'l-ulûm* 20 Safer 742 (5 Ağustos 1341) Pazar günü[5] tamamlanmıştır. *Şerhu Ta'dîli'l-'ulûm*'un kelam bölümü 5 Muharrem 746 (8 Mayıs 1345) Pazartesi[6], tamamı ise 6 Rebîülâhir

---

1 Kâtip Çelebi, **Keşfu'-z-zunûn**, II, 2020-2024.

2 Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", **DİA**, XXXV, 427-431.

3 Mansur Koçinkağ, "el-Külliyyâtü'l-Fıkhiyye Edebiyatı ve Sadrüşşerîa'nın Külliyyâtü'l-Fıkh Adlı Eserinin Edisyon Kritiği", **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, sayı: 20 (2012), s. 417-436.

4 Hayrettin Yılmaz, "Ubeydullah bin Mes'ûd Sadrüşşerîa, hayatı, eserleri ve Ta'dîlu'l-kelâm adlı eserinin muhtevâsı", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Nisan, 1995, s.211.

5 Sadrüşşerîa, **Şerhu Ta'dîli'l-ulûm**, Süleymanie Ktp. Murad Molla Blm., nr. 1333, vr. 200b; Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", **DİA**, XXXV, 427-431.

6 Miladi tarihe dönüştürüldüğünde bu tarih Pazar gününe denk gelmektedir. Malum olduğu üzere şer'î günler akşam güneşin batışı ile başlamaktadır. Müellif eserini gün batımından sonra tamamladı ise gün olarak Pazartesi yazmış olabilir. Sadrüşşerîa, **Şerhu Ta'dîli'l-ulûm**, Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi Blm., nr. 1350, vr. 159a.

747 (27 Temmuz 1346) Çarşamba günü, Şer'âbâd / Buhâra'da tamamlanmıştır.[1] Müellif şerhi tamamladıktan sonra hicrî 747 yılı Cemâziyelâhir ayının sonlarında Buhâra'da vefat etmiştir.[2]

2. Risâle fî İbtâl-i Vahdeti'l-Vücûd

Sadrüşşerîa, *Şerhu Ta'dîli'l-'ulûm* isimli eserinde vahdet-i vücutla ilgili yalan yanlış ifadelerle dolu bir risâle ile karşılaştığını, bunun üzerine vahdet-i vücûd görüşünün reddine dair kendisinin bir risâle kaleme aldığını söylemektedir.[3] Bizâtihî kendisi, risâlenin şu şekilde başladığını nakletmektedir:

«الحمد لله المتعالي عما يقول الظالمون علوًّا كبيرًا»

Sadrüşşerîa okuyucularından bu risaleyi bulup okumalarını istemekte ve içerisinde çok kıymetli bahislerin olduğunu söylemektedir.

Vahdet-i vücûdun reddine dâir aynı giriş cümlesiyle başlayan bir risâle daha bulunmaktadır. Bu risâle kataloglarda hem Teftâzânî'ye (ö. 792) hem de Alâuddîn el-Buhârî'ye (ö. 841) nispet edilmektedir.[4] Mezkûr risâlenin başlangıç cümlesi ile Sadrüşşerîa'nın yazdığını söylediği risâlenin başlangıç cümlelerinin aynı olması oldukça dikkat çekicidir. Ancak müellifin ferâğ kaydına göre 834/1431'de tamamlandığı anlaşılan risâlenin 792'de vefat eden Teftâzânî'ye de Sadrüşşerîa'ya da ait olması mümkün gözükmemektedir. İsmâil Sâhib Sencer, bu risâlenin Alâuddîn el-Buhârî'nin *Fâdihatü'l-mülhidîn* isimli risâlesi olduğunu tespit etmiştir.[5] Ayrıca içerisinde Teftâzânî'nin hicrî 784 tarihinde telifini tamamladığı[6] *Şerhu'l-Makāsıd* isimli eserine atıf yapılmış olması[7] mezkûr risâlenin Sadrüşşerîa'nın risâlesiyle aynı

---

1 Sadrüşşerîa, **Şerhu Ta'dîli'l-ulûm**, Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi Blm., nr. 1350, vr. 211b.

2 Fasîh-i Hâfî, **Mücmel-i Fasîhî**, III, 73; Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", **DİA**, XXXV, 427-431.

3 Sadrüşşerîa, **Şerhu Ta'dîli'l-ulûm**, Süleymaniye Ktp., Damad İbrahim Paşa Blm., nr. 828, vr. 32b.

4 Risâlenin Sa'düddîn et-Teftâzânî'ye nispet edilen matbû nüshası için bkz. Teftâzânî, **Risâle fî vahdeti'l-vücûd**, İstanbul: Ali Bey Matbaası, 1294, s. 2-47. Risâlenin bazı yazma nüshaları için bkz. Atıf Efendi Ktp., Atıf Efendi Blm., nr. 1269, vr. 1b-31b; Süleymaniye Ktp. Murad Molla Blm., nr. 331, vr. 1b-27b; Süleymaniye Ktp., Ayasofya Blm., nr. 1971, vr. 1b-68b.

5 Ayrıntılar için bkz. Kevserî, Muhammed Zâhid el-Kevserî, (Notlandırarak çeviren: Musa Alak), "İlmin Kaybı: Allâme İsmâil Sâib Sencer (Erzurum 31 Ocak 1873 - İstanbul 22 Mart1940), **FSM İlmî Araştırmalar İslâm ve Toplum Bilimleri Dergisi**, sayı: 12 (2018-Güz), s. 499-501.

6 Şükrü Özen, "Teftâzânî", **DİA**, XL, 299-308.

7 Teftâzânî, **Risâle fî vahdeti'l-vücûd**, İstanbul: Ali Bey Matbaası, 1294, s. 32; Süleymaniye Ktp., Ayasofya Blm., nr. 1971, vr. 47. Nakledilen ibarenin *Şerhu'l-Makāsıd*'daki yeri için bkz. Teftâzânî, **Şerhu'l-Makāsıd**,

olma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. *Fâdihatü'l-mülhidîn* yüksek lisans tezi olarak da tahkik edilmiştir.[1]

Osmanlı âlimlerinden Veliyyüddîn Cârullâh Efendi (ö. 1151/1738), *Şerhu Ta'dîli'l-'ulûm* nüshalarından birinin kenarına düştüğü notta Alâuddîn el-Buhârî'nin Sadrüşşerîa'nın yazdığı risâleyi esas alarak *Fâdihatü'l-mülhidîn* isimli risalesini kaleme aldığını söylemektedir. Bu kayıtta Alâuddîn el-Buhârî'nin *Fâdihatü'l-mülhidîn*'i hicrî 834 tarihinde Mısır'da tamamladığı ifade edilmektedir.[2]

E. ARAP DİLİ VE BELÂGATİNA DAİR ESERLERİ

Sadrüşşerîa ilimlerin en şereflileri arasında gördüğü Arap dili ve belâgati alanında da çok kıymetli eserler vermiştir. Kimi şerh, kimi ihtisar, kimi risâle, kimi de reddiye tarzında olan ve sarf, nahiv, belâgat ve aruz ilimleriyle alakalı bu eserler şunlardır.

1. Şerhu'l-Fusûli'l-Hamsîn

İbn Mu'tî künyesiyle meşhur Zeynüddîn Yahyâ b. Abdulmu'tî ez-Zevâvî'ye[3] (ö. 628/1231) ait olan *el-Fusûlü'l-hamsûn* isimli eser, sarf ve nahiv ilimlerine dair beş bâb, her bir bâbda ise on fasıl ihtivâ etmektedir. Bu şekilde elli fasıl barındırdığı için *el-Fusûlü'l-hamsûn* şeklinde isimlendirilmiştir. Eser Mahmûd Muhammed et-Tanâhî tarafından 1392/1972 yılında yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiştir. Baş tarafında kıymetli bir dirâse bulunmaktadır. Ancak eserin şerhleri arasında Sadrüşşerîa'nın şerhinden bahsedilmemektedir. Sadrüşşerîa'nın bu eseri şerhettiğine dair bilgi *Keşfü'z-zunûn*'da yer almaktadır.[4] Kâtip Çelebi eserin başında Sadrüşşerîa'nın bu eseri oğlu Mahmûd için yazdığını, eserin başında "Hâzihi fevâidü fî şerhi'l-Fusûli'l-hamsîn" yazdığını nakletmektedir.

Pakistan: Dâru'l-Maârifi'n-Nu'mâniyye, 1401/1981, II, 70; **Şerhu'l-Makāsıd**, (nşr. Abdurrahman Umeyre), 2. baskı, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1419/1998, IV, 60.

1 'Alâüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Buhârî el-Hanefî, **Fâdıhatü'l-mülhıdîn ve nâsıhatü'l-muvahhıdîn**, (nşr. Muhammed İbrâhîm el-Avadî), Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1414/1993-1994.

2 Sadrüşşerîa, **Şerhu Ta'dîli'l-ulûm**, Süleymaniye Ktp., Cârullâh Efendi Blm., nr. 1350, vr. 85a; Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", **DİA**, XXXV, 427-431.

3 Müellifin hayatı için bkz. Tanâhî, Mahmûd Muhammed, **el-Fusûlü'l-hamsûn** (dirâse kısmı), Kahire 1977, 11-28; Nevzat H. Yanık, "İbn Mu'ti", **DİA**, XX, 213-214.

4 Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, II, 1269-1270.

Kâtip Çelebi eserinde *el-Fusûlü'l-hamsûn* üzerine yazılan şerhleri de zikretmektedir. Ancak iki şerhin müelliflerinin vefât tarihiyle, eserin tespit edilen yazım tarihi birbiriyle örtüşmemektedir. Zira eserin muhakkiki olan Mahmûd Muhammed et-Tanâhî'nin tespitine göre *el-Fusûlü'l-hamsûn*, İbn Mu'tî'nin *Elfiyye*'sinden sonra yazılmıştır. Çünkü bu eserinde *Elfiyye*'sinden nakiller bulunmaktadır. *Elfiyye*'si h. 595 yılında tamamlanmıştır.[1] Kâtip Çelebi'nin zikrettiği iki şerhin müelliflerinin vefat tarihleri h. 588 ve h. 570 olarak verilmiştir.[2]

2. Risâle fî İlmi'l-Arûz

Sadrüşşerîa'ya nispet edilen bu eser, aruz bahirleri ve zihaflarıyla ilgili beş beyitlik manzum bir eserdir. Beyitler şunlardır:

أَطِلْ مُدَّتِي بَسْطُ الْمَدَى مِنْكَ مَأْمُولُ　　أَنِلْ عُدَّتِي كَفُّ العِدَى عَنْكَ مَسْؤُولُ

كَمَلًا تَوَافَرَ حَظُّنَا بِمَكَارِمَا　　نَطَقَتْ بِهِنَّ عِدًى تُجَاهِرُ بِالْقَلَى

هَزَجْنَا رُمَّلًا أُرْجُوزَةً فِيهَا　　أَغَانٍ قَدْ سَمِعْنَا مِنْ غَوَايَتِهَا

سَرْحٌ لِضَرْعٍ مُجْتَثُّ سَرْعٍ إِذَا　　مَا خَفَّ مِنْ قَضْبٍ قَلَّ فِي أَرْضِنَا

تَقَارَبْتُهُ رَاكِضًا إِذْ دَعَانِي　　وَرَاعَيْتُهُ مُدَّةً إِذْ رَعَانِي

Kütüphanelerde bu beş beytin farklı şerhlerinin bulunduğu görülmektedir. Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa Bölümü, nr. 1031'de yer alan şerhin üst kısmında yer alan bir kayıtta, yapılan bu talikatların "risâletü't-taktî'" adıyla meşhur olup Hâfız Mahmûd el-Vardârî'ye ait olduğu ve şârihin kendi hattıyla yazdığı bir mecmûadan nakledildiği söylenmektedir.[3]

Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi nr: 3180'de de iki farklı şerh yer almaktadır. Bu iki şerh, kayıtlarda Hâfız Mahmûd el-Vardârî'ye nispet edilse de her iki şerhin hem yukarıdaki şerhten hem de birbirlerinden farklı olduğu görülmektedir.[4] Bu şerhlerden ikincisi (vr. 7a-9b)

---

1 Mahmûd Muhammed et-Tanâhî; **el-Fusûlü'l-hamsûn** (dirâse kısmı), s. 133.

2 Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, II, 1269-1270.

3 Hâfız Mahmûd el-Vârdârî, **Risâletü't-taktî**, Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali Paşa Blm., nr. 1031, vr. 39b-40a.

4 Bkz. **Şerhu'r-risâle fî ilmi'l-arûz**, nr. 3180-I, vr. 1b-6b, nr. 3180-II, vr. 7a-9b.

Berlin Devlet Kütüphanesi kayıtlarında 18. yüzyılda yaşamış olan Halil b. Ali'ye nispet edilmektedir.[1]

Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi nr: 5213-II vr. 26b-27a'da yer alan diğer nüsha, Kılıç Ali Paşa nr: 1031'de yer alan ve Hâfız Mahmûd Vardârî'ye nispet edilen nüsha ile aynıdır.

İbn Sîna'nın "el-Urcûzetü's-sînâiyye fi'l-mesâili't-tıbbiyye[2]" isimli eserinin 1829 tarihli Hakîm Muolvee Abdulmecîd tarafından hazırlanan baskısının mukaddimesinde de Sadrüşşerîa'nın bu beş beyti şerh edilmiştir. Muhtemelen yayına hazırlayan şahıs tarafından yapılan bu şerhte, şârih Sadrüşşerîa'yı bu beyitleri sebebiyle övmekte ve bahir isimlerine türedikleri kökten kelimelerle işaret ettiğini beyan etmektedir.

Reşîd Efendi nr: 1987'de bu beş beytin devamında aruz ilmindeki illetler ve zihaflarla ilgili Farsça beyitler yer almaktadır. Bu Farsça beyitlerin devamında vr. 10a'da ise, aruz ilmindeki müfred ve mürekkep illetlere dair yine Farsça beyitler bulunmaktadır. Bu beyitlerin başında devamındaki beyitlerin Sadrüşşerîa'ya ait olduğu ifade edilmektedir.[3]

Melik Suud Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesinde yer alan Ebu'l-Ceyş el-Endelüsî'ye ait aruz ve kafiyeyle ilgili bir risalenin devamında da yine bu beş beyit yer almaktadır.[4]

3. el-Vişâh

Tezimizin konusu olan eserin tam adı "*el-Vişâh fî zabt-i meâkıdi'l-Miftâh*"tır (الوشاح في ضبط معاقد المفتاح). Sadrüşşerîa'nın belâgat ilimlerine dair yazdığı eseridir. Üçüncü bölümde eserle ilgili ayrıntılı bilgiler verilecektir.[5]

---

1 Bkz. Berlin State Library, nr. 3130-02.

2 İbn Sîna, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ, **el-Urcûzetü's-sînâiyye fi'l-mesâili't-tıbbiyye** (nşr. Hakîm Muolvee Abdulmecîd), Kalküta 1829, Mukaddime.

3 Bkz. Süleymaniye Ktp., Reşîd Efendi Blm., nr. 1987, vr. 3a-10b.

4 Hızır Muhammed Ebû Cahcûh, "Muhtasaru Ebî'l-Ceyş el-Mağribî el-Endelüsî", **Mecelletü Âfâki's-sekāfe ve't-türâs**, yıl: 25, sayı: 100 (1439/2017), s. 135-16. Beyitler için bkz. s. 146,159.

5 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 5 (Metin kısmı).

Eserin Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Aynî (837-893/1433-1488) tarafından yapılan "*Hallü'l-Vişâh fî zabti meâkıdi'l-Miftâh*" isimli bir de şerhi bulunmaktadır. Tezimizin ilerleyen bölümlerinde bu eser ve müellifi hakkında da aytıntılı bilgiler verilecektir.

4. Zeylü'l-Vişâh

Sadrüşşerîa, Kazvînî'nin Sekkâkî'ye ve diğer belâgatçılara yaptığı itirazlara cevap vermek üzere iki risâle kaleme almıştır.[1] Bu risâlelerden birinde *Telhîs*'teki itirazlara cevap vermiş, diğerinde ise hem *Telhîs* hem de *Îzâh*'taki itirazlara cevap vermiştir. Sadrüşşerîa ikinci risâlenin ferâğ kaydında ismini açıkça zikretmekte ve risâleyi ilim erbâbı bazı dostlarının ricası üzerine kaleme aldığını söylemektedir. Yine bu kayda göre risâle, hicrî 747 senesi Rebîü'l-evvel ayının sonlarında tamamlanmıştır.[2] Sadrüşşerîa bu risâlesinde diğer yazdığı risâleye de bir atıf yapmış ve itiraz konusu meselenin o risâlede tahkik edildiğini ifade etmiştir.[3]

Telhîs'te Sekkâkî'ye yapılan itirazlara verilen cevaplarla ilgili olan birinci risâlenin 21 Zilkade 745 yılında, müellif hayatta iken istinsâh edildiği görülmektedir.[4] Yukarıdaki atıf da dikkate alındığında bu risâlenin diğerinden daha önce yazıldığı anlaşılmaktadır.

İkinci risâlenin bir nüshası İstanbul Üniversitesi Nâdir Eserler Kütüphanesi, Arapça yazmalar bölümü nr. 1635'de kayıtlıdır. Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Teymûr, nr. 278'de bir nüshası daha yer almaktadır. Bu nüsha Nühâ Abdürrezzak el-Hafnâvî tarafından, *el-Vişâh*'la birlikte 2010 yılında yayımlanmıştır.[5]

F. SADRÜŞŞERÎA'YA NİSPET EDİLEN DİĞER ESERLER

Sadrüşşerîa'ya nispet edilen[6] Beyâzıt Kütüphanesi nr. 5998'de kayıtlı olan *el-Havâşî ve'n-nikât ve'l-fevâidü'l-muharrerât alâ Muhtasari'l-meânî* isimli eser, mukaddimesinde

---

1 Telhîs'teki itirazlara cevap verdiği risâlesi için bkz. Fatih-4686, vr. 141a-145a; Îzâh'taki itirazlara verdiği cevaplar için bkz. İzmir-805, vr. 253a-261a.

2 Sadrüşşerîa, **Ecvibetü i'tirâzâtin zükira fi't-Telhîs ve'l-Îzâh alâ Sâhibi'l-Miftâh**, İzmir-805, vr. 360b.

3 Sadrüşşerîa, **Ecvibetü i'tirâzâtin zükira fi't-Telhîs ve'l-Îzâh alâ Sâhibi'l-Miftâh**, İzmir-805, vr. 360a-b.

4 Sadrüşşerîa, **Zeylü Kitâbi'l-Vişâh fî ecvibeti i'tirâzâtin ûride fi't-Telhîs alâ Sâhibi'l-Miftâh**, Fâtih-4686, vr. 144b.

5 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, (nşr. Nühâ Abdürrezzak el-Hafnâvî), İstanbul: Dâru'l-İlm, 2020, s. 15, 331-360.

6 Brockelmann, Carl, **Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)**, Berlin: Emil Felber, 1902, II, 214; Hayrettin Yılmaz, "Ubeydullah bin Mes'ûd Sadrüşşerîa, hayatı, eserleri ve Ta'dîlu'l-kelâm adlı eserinin muhtevâsı", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Nisan, 1995, s.209.

belirtildiği üzere Ahmed b. Kāsım el-Abbâdî el-Ezherî'nin (ö. 994/1586) kendi el yazısı ile aldığı notlardan talebesinin derlediği bir eserdir.[1] Nitekim Teftâzânî'nin *Muhtasaru'l-meânî*' isimli eserinin yazım tarihi hicrî 756 olarak tespit edilmiştir.[2] Sadrüşşerîa'nın 747 tarihinde vefat ettiği göz önünde bulundurulduğunda bu eserin ona ait olma ihtimali zaten bulunmamaktadır.

Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Bölümü, nr. 2057, vr. 1-14 arasında yer alan ve Sadrüşşerîa'ya nispet edilen *Erbaûne hadîsen ve şerhuhâ* isimli eserin, -Şükrü Özen'in tespit ettiği üzere- içerisinde İbnü'd-Demâmînî (ö. 827/1424)'nin eserinden iktibaslar ihtivâ etmesi sebebiyle[3] Sadrüşşerîa'ya ait olması mümkün değildir.[4] Nitekim yaptığımız incelemede eserin İbn Kemâl Paşa'ya ait kırk hadis şerhi olduğunu tespit etmiş bulunmaktayız.[5]

Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt Bölümü nr. 2672, vr. 9b-24b'de yer alan ve Sadrüşşerîa'ya nispet edilen *el-Erbaûne'l-müstetâbe* isimli eser, mukaddimesinde yer alan bilgilere göre Sadrüşşerîa Burhânülislâm Mahmûd b. Muzaffer b. Mahmûd en-Nîsâbûrî'nin şürût ilmine dair eseridir.[6] Aynı eserin eksik bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü, nr. 3682, vr. 5b-8a'da da yer almaktadır. Kefevî de Sadrüşşerîa'ya "şurût ve mehâdır" isimli bir eser nispet etmektedir.[7]

Sadrüşşerîa'ya nispet edilen *el-Mukaddemâtü'l-erbaa* isimli eser, Şükrü Özen'in tespit ettiği üzere Sadrüşşerîa'nın *Tavzîh* isimli eserinin bir bölümüdür.[8]

---

1 Şihâbüddîn Ahmed b. Kāsım es-Sabbâğ el-Abbâdî el-Mısrî, **el-Havâşî ve'n-nikât ve'l-fevâidü'l-muharrerât alâ Muhtasari'l-meânî**, Beyazıt Ktp., Beyazıt Blm., nr. 5998, vr. 0b; Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", **DİA**, XXXV, 427-430.

2 Şükrü Özen, "Teftâzânî", **DİA**, XL, 299-308.

3 Bkz. Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Blm., nr. 2057, vr. 9a.

4 Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", **DİA**, XXXV, 427-430.

5 Kemalpaşazâde, "Risâle fî şerhi'l-ehâdîsi'l-erba'în li'n-Nebî 'aleyhi's-selâm", **Resâilü İbn Kemâl**, nşr. Ahmed Cevdet, cem ve tashih: Ahmed Râmiz eş-Şehrî, İstanbul: İkdâm Matbaası, 1316, I, 41-60, (5. Risâle).

6 Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", **DİA**, XXXV, 427-430.

7 Kefevî, **Ketâib**, III, 392.

8 Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", **DİA**, XXXV, 427-430.

Hindistan Haydarâbad'da bulunan el-Mektebetü'l-Âsafiyye'de Sadrüşşerîa'ya nispet edilen *Fetâvâ Mâverâünnehr* isimli bir eser daha bulunmaktadır.[1] Her ne kadar GAL'da bu eserin numarası, Âsafiyye Kütüphanesi nr. 2/1058 olarak geçse de bizim ulaştığımız el yazması fihristte bu eser 2. Cilt 1702 numarada geçmektedir. İkinci ciltte "Fetâvâ" türü eserlere ayrılan bölümde s. 35'de ilk sırada adı zikredilmektedir.[2] Eserin adı Keşfu'z-zunûn'da da yer almaktadır. Kâtip Çelebi, bu eserin adının *Fetâvâ Tâtârhâniyye*'de geçtiğini söylemekle yetinmekte, eseri herhangi bir müellife nispet etmemektedir.[3] Bedreddîn el-Aynî'nin (ö. 855/1451) *Umdetü'l-kārî* adlı eserinde, *Hidâye* şerhi *el-Binâye*'de[4], *el-Fetâva'l-Hindiyye*'de[5] de bu esere müellif adı zikredilmeden atıflar yapılmaktadır. Ayrıca eserin adının Kâdîhân'ın (ö. 592/1196) *Fetâvâ Kâdîhân* isimli eserinde de geçiyor olması[6] bu eserin Sadrüşşerîa es-Sânî'ye ait olmadığını göstermekte, büyük dedesi olan Sadrüşşerîa el-Evvel'e ait olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Bunların dışında Musul'da bulunan Mektebetü'l-Evkāf'da *Risâle fî İlmi's-sarf* isimli bir eser daha Sadrüşşerîa'ya nispet edilmektedir.[7] Elimizdeki imkânlarla bu esere ulaşmak istedik ancak görüştüğümüz yetkililer kütüphanenin Körfez savaşında yağmalandığını buna rağmen varsa eseri temin etmeye çalışacaklarını beyan ettiler. Ancak tez süremiz içerisinde maalesef esere ulaşma imkânı bulamadık.

---

1 Brockelmann, **Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)**, II, 214; **Geschichte der arabischen Litteratur (GAL) Supplementband**, Leiden: E. J. Brill, 1938; II, 301; Merkezü'l-Melik Faysal, **Hizânetü't-türâs**, XLIV, 208.

2 **Âsafiyye Kütüphanesi Fihristi** (Mahtûtat-ı fen vârî), II, 35.

3 Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, II, 1229.

4 Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, **Umdetü'l-kārî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî**, Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y., II, 233, **el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye**, (nşr. Emin Salih Şaban), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/2000, I, 94.

5 Şeyh Nizâm başkanlığındaki âlimler heyeti, **el-Âlemgiriyye** (**el-Fetâva'l-Hindiyye)**, Bulak: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1310, II, 233.

6 Kâdîhân, Ebü'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergānî, **Fetâvâ Kâdîhân**, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009, II, 179.

7 C. Brockelmann, **GAL**, II, 214; **Supplement**, II, 301; Merkezü'l-Melik Faysal, **Hizânetü't-türâs**, XLIV, 210.

G. ESERLERİN YAZIM TARİHLERİ

Elimizdeki bilgilere göre Sadrüşşerîa'nın eserlerinin yazım tarihleri ile ilgili şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır:

Eserin Adı	Yazım Yeri	Yazım Tarihi
el-Vişâh		711-724 (1311-1323) yılları arası.
Tenkīhu'l-usûl		14 Ramazan 736 (26 Nisan 1336) tarihinden önce.[1] el-*Vişâh*'tan sonra, *et-Tavzîh*'ten önce.[2]
et-Tavzîh		14 Ramazan 736 (26 Nisan 1336) tarihinden önce.[3]
en-Nukāye		*Şerhu'l-Vikāye*'den önce.
Şerhu'l-Fusûli'l-hamsîn		Oğlu için yazdığı bilgisinden hareketle oğlu vefat etmeden önce[4]
Şerhu'l-Vikāye		(1-29) Safer 743 (6 Temmuz-3 Ağustos 1342)[5]
Ta'dîlü'l-ulûm		20 Safer 742 (5 Ağustos 1341).[6]

1 Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi Blm., nr. 451, vr. 191a'daki istinsah tarihine istinaden.

2 Sadrüşşerîa, **Tenkīhu'l-usûl/et-Tavzîh**, I, 97.

3 Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi Blm., nr. 451, vr. 191a'daki istinsah tarihine istinaden.

4 Nüshasına rastlayamadığımız bu eser hakkında Kâtip Çelebi, Sadrüşşerîa'nın bu eseri oğlu Mahmûd için yazdığını, eserin başında "Hâzihi fevâidü fî şerhi'l-Fusûli'l-hamsîn" yazdığını nakletmektedir. Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, II, 1269-1270. *Şerhu'l-Vikāye* Sadrüşşerîa'nın oğlu Mahmûd vefat ettikten sonra tamamlandığı için sıralamada ondan önce zikrettik.

5 Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", **DİA**, XXXV, 427-430.

6 Sadrüşşerîa, **Şerhu Ta'dîli'l-ulûm**, Süleymaniye Ktp., Murad Molla Blm., nr. 1333, vr. 200b.

Ecvibetü i'tirâzâtin zükira fi't-Telhîs alâ sâhibi'l-miftâh (Yalnızca *Telhîsü'-Miftâh*'ta geçen itirazlara verdiği cevaplar.)		21 Zilkade 745'ten (26 Mart 1345) önce.[1]
Şerhu Ta'dîli'l-'ulûm		5 Muharrem 746 (8 Mayıs 1345) Pazartesi.[2]
Zeylü'l-Vişâh (*Telhîsü'-Miftâh* ve *el-Îzâh*'ta geçen itirazlara verdiği cevaplar.)	Buhara	21-30 Rebîülevvel 747 ayının sonları.

[1] Süleymaniye Ktp., İzmir Blm., nr. 805, vr. 360b'de kayıtlı nüshanın istinsah tarihine istinaden.

[2] Sadrüşşerîa, **Şerhu Ta'dîli'l-ulûm**, Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi Blm., nr. 1350, vr. 211b.

İKİNCİ BÖLÜM

EL-VİŞÂH'IN TEMEL KAYNAKLARI OLAN FAHREDDİN ER-RÂZÎ'NİN NİHÂYETÜ'L-ÎCÂZ VE SEKKÂKÎ'NİN MİFTÂHU'L-ULÛM ADLI ESERLERİ

Bu bölümde *el-Vişâh*'ın ana kaynağı olan Fahreddin er-Râzî'nin (543-606/1149-1210) *Nihâyetü'l-îcâz*'ı ile Sekkâkî'nin (555-626/1160-1229) *Miftâhu'l-ulûm* adlı eserlerini ana hatlarıyla tanıtmaya çalışacağız. Zira Sadrüşşerîa, *el-Vişâh*'ın mukaddimesinde; Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm*'unda ele alınan meselelerin ana muhtevâsını Fahreddin er-Râzî'nin *Nihâyetü'l-îcâz*'ındaki bahislerle birleştirdiğini ve belâgat alanında kendi dönemine kadar yazılan eserlerde zikredilmeyen bazı önemli meseleleri ve ince nükteleri eserine aldığını beyan etmektedir.[1]

I. FAHREDDİN ER-RÂZÎ'NİN NİHÂYETÜ'L-ÎCÂZ ADLI ESERİ

Fahreddin er-Râzî'nin tam adı Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn b. el-Hasen b. Alî el-Kureşî et-Teymî el-Bekrî er-Râzî et-Taberistânî'dir. 25 Ramazan 544 (26 Ocak 1150) tarihinde Büyük Selçuklu Devletinin Rey şehrinde dünyaya gelmiştir. O dönemde Selçuklu Devletinin başında Sultan Sencer (Hükümdarlık dönemi: 511-552/1117-1157) bulunmaktadır.[2] "Fahreddin" lakabıyla meşhûr olduğu gibi "Şeyhülislâm", "İbnü'l-Hatîb" ve "İbn Hatîbi'r-Rey" lakaplarıyla da meşhûrdur. İlk tahsilini babasından alan Râzî, Herat, Buhara, Semerkant, Belh, Gazne gibi pek çok şehirde bulunmuş ve ilmî münâzaralar yapmıştır. 1 Şevvâl 606 (29 Mart 1210) Pazartesi günü (Ramazan bayramında) Herat'ta vefat etmiş ve Herat yakınlarındaki bir köye defnedilmiştir.[3] Özellikle tefsîr ve kelam kitaplarında "imam" denildiğinde o anlaşılır.[4] İslâmî ilimlerin pek çok alanında eser veren ve etkili olan çok yönlü bir âlimdir. Aynı zamanda iyi bir hatip olduğu rivayet edilmektedir.

Bu kısımda *Nihâyetü'l-îcâz* hakkında önce genel bilgiler verilecek, ardından muhtevası ve kaynakları hakkında bilgi verildikten sonra belâgat ilmindeki yeri ele alınacaktır.

---

1 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 5 (Metin kısmı).

2 Sultan Sencer'in hayatı ve faaliyetleri hakkında bilgi için bkz. Abdulkerîm Özaydın, "Sencer", **DİA**, XXXVI, 507-511.

3 Fahreddin er-Râzî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, **Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-a'yân**, (nşr. İhsân Abbâs), Beyrut: Dâru Sâdır, 1398/1978, IV, 248-252; Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Takıyyüddîn Ali b. Abdilkâfî es-Sübkî, **Tabakātü'ş-Şâfiiyyeti'l-kübrâ**, (nşr. Mahmûd M. et-Tanâhî, Abdülfettâh M. el-Hulv), Kâhire 1413, VIII, 81; Yâfiî, **Mir'âtü'l-cenân**, IV, 6-12; Kefevî, **Ketâib**, III, 425-428.

4 Kâtip Çelebi, **Süllemü'l-vüsûl**, IV, 204.

A. GENEL BİLGİLER

Bu bölümde *Nihâyetü'l-îcâz* ile ilgili; adı, Râzî'ye âidiyeti, yazılış tarihi ve ithaf edildiği kişi, yazılış amacı gibi genel bilgiler verilecektir.

1. Adı

Râzî, *Nihâyetü'l-îcâz*'ın mukaddimesinde eserinin tam adını kendisi zikretmektedir. Buna göre eserin adı *Nihâyetü'l-îcâz fî dirâyeti'-i'câz*'dır.[1]

2. Râzî'ye Âidiyeti

Nihâyetü'l-îcâz'ın Râzî'ye âidiyetinde herhangi bir şüphe söz konusu değildir. Zira eserin bazı yazma nüshalarının girişinde müellifin adı "Fahru'l-milleti ve'd-dîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî" şeklinde açıkça zikredilmiştir.[2] Ayrıca Râzî, tefsirinin ikinci cildinde "İ'câzın delilleri üzerine yazdığımız kitabımız üzerinde kim derinlemesine düşünürse bilir ki …" demek suretiyle *Nihâyetü'l-îcâz*'a atıfta bulunmuştur.[3] Bibliyografi kitapları da bu bu eseri Râzî'ye nispet etmişlerdir.[4]

3. Yazılış Tarihi ve İthaf Edildiği Kişi

Nihâyetü'l-îcâz'ın 575-576 (1179-1180) yılları arasında yazıldığı tahmin edilmektedir. Hazırladığı doktora tezinde Râzî'nin eserlerini başarılı bir şekilde tanıtan ve ipuçlarını takip ederek telif tarihlerinin izini süren Hayri Kaplan, Râzî'nin *Nihâyetü'l-ukūl* isimli eserinde *Nihâyetü'l-îcâz*'a; *el-Mahsûl* ve *el-Mülahhas* isimli eserlerinde de *Nihâyetü'l-ukūl*'a atıfta bulunduğundan hareketle bu tarihi vermektedir. *el-Mahsûl*'ün yazma nüshalarının birinde eserin ikmâl tarihi Zilhicce 576 (Nisan-Mayıs 1181) olarak belirtilmiştir.[5] Ayrıca Hayri Kaplan,

---

1 Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn b. el-Hasen b. Ali el-Kureşî et-Teymî el-Bekrî er-Râzî et-Taberistânî, **Nihâyetü'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz**, (nşr. Nasrullah Hacımüftüoğlu), 1. baskı, Beyrut: Dâru Sâdır, 1424/2004, s. 25 (وسميته «نهاية الإيجاز في دراية الإعجاز»).

2 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa Blm., nr. 1450, vr. 1b.

3 Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb**, 3. baskı, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420, II, 348 (وَمَنْ تَأَمَّلَ كِتَابَنَا فِي دَلَائِلِ الْإِعْجَازِ: عَلِمَ «أَنَّ الْقُرْآنَ قَدْ بَلَغَ فِي جَمِيعِ وُجُوهِ الْفَصَاحَةِ إِلَى النِّهَايَةِ الْقُصْوَى»).

4 Yâkūt el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillah el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, **Mu'cemü'l-üdebâ**, (nşr. İhsân Abbâs), 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993, VI, 589; Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, II, 1986-7.

5 Râzî, **el-Mahsûl fî ilm-i usûli'l-fıkh**, Mektebetü'l-Esedi'l-Vataniyye, nr. 13660, vr. 414a; Râzî, **el-Mahsûl**, (nşr. Câbir Feyyâz el-Alvânî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992, I, s. 48 (Neşredenin girişi).

el-Mülahhas'ın Râzî tarafından yazılan bir nüshasının 5 Şevval 579 (21 Ocak 1184) tarihinde ikmal edildiğini tespit etmiş ve *el-Mülahhas*'taki atıfları ve diğer eserlerinden bu esere yapılan atıfları dikkate alarak eserin telif tarihinin 575-576 (1179-1180) tarihleri arasında olabileceği kanaatine ulaşmıştır.[1]

Râzî'nin *Nihâyetü'l-îcâz* ile *el-Mebâhisü'l-Meşrikiyye* isimli eserlerini aşağıda ayrıntılarından bahsedeceğimiz Vezîr Kıvâmüddin'e ithaf etmiş olması ve bu vezirin vezaret döneminin 576 yılları civarında olması da bu kanaati kuvvetlendirmektedir.

Nihâyetü'l-îcâz'ı tahkik eden Nasrullah Hacımüftüoğlu ise, tefsirinin 9. cildini 595 (m. 1198-1199) yılında bitirdiğine dair kayıttan[2] hareketle Râzî'nin *Nihâyetü'l-îcâz*'ı 590 (m. 1193/1194) yılından önce yazmış olabileceğini tahmin etmektedir. Ayrıca Râzî'nin *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye* adlı eserini ithâf ettiği kişi ile *Nihâyetü'l-îcâz*'ı ithâf ettiği kişinin aynı şahıs olabileceğini ve *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye*'nin muhtemel yazım tarihinin 580 (m. 1184/1185) olduğunu söyleyerek *Nihâyetü'l-îcâz*'ın bu tarihten önce yazılmış olabileceğini düşünmektedir.[3]

Fahreddin er-Râzî, *Nihâyetü'l-îcâz*'ı ithâf ettiği kişi için mukaddimede şu ifadeyi kullanmaktadır[4]:

«وسمّيتُه "نهاية الإيجاز في دراية الإعجاز"، فخدمتُ به عالي مجلس الصدر الصاحب الأجلّ الكبير المنعم الأستاذ قوام الدين مجد الإسلام ملك الأفاضل سيد الوزراء ...»

el-Mebâhisü'l-meşrikiyye isimli eserini ithâf ettiği kişi için ise şu ifadeyi kullanmaktadır[5]:

---

1 Hayri Kaplan, **Fahruddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak**, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, 2001; s. 314, 322, 333, 341, 342.

2 Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb**, II, 348.

3 Nasrullah Hacımüftüoğlu, **Fahreddin er-Râzî, Nihâyetü'l-Îcâz fî Dirâyeti'l-İ'câz'ının Tahkikli Neşri ve Abdulkāhir el-Cürcânî'nin Belâgat Alanındaki Eserleriyle Mukâyesesi,** Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi SBE, 1987, s. 131.

4 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 25.

5 Râzî, **el-Mebâhisü'l-meşrikiyye fî ilmi'l-ilâhiyyât ve't-tabî'iyyât,** (nşr. Zeynü'l-âbidîn el-Mûsevî, Seyyid Ebu'l-Hasen, Kadı Şerîfüddîn, Seyyid Haşim en-Nedvî, Abdullah el-Alevî), Kum: İntişârât-ı Bîdâr, t.y. I, 5; a.g.e., Süleymaniye Ktp. Feyzullah Efendi Blm., nr. 1212, vr. 2a; Râgıp Paşa Ktp., Râgıp Paşa Blm., nr. 807, vr. 2a.

«ولمّا كان كتابنا مشتملًا على أشرف العلوم الحكمية وأرفع المباحث الحقيقية أردنا أن نخدم خزانة كتب أفضل العالم حسبا ونسبا وموروثا ومكتسبا وهو مولانا الصاحب الصدر الأجل الكبير المنعم الأستاذ قوام الدولة والدين صدر الإسلام والمسلمين ملك الوزراء شرقا وغربا أبو المعالي سهيل بن العزيز المستوفي ...»

Bu ifadelerden *Nihâyetü'l-îcâz* ile *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye*'nin aynı kişiye ithâf edildiği ve bu kişinin vezir "Kıvâmüddîn Ebü'n-Necm Süheyl b. Abdülazîz b. Abdülğanî el-Müstevfî el-Hârizmî" olduğu anlaşılmaktadır.[1]

İbnü'l-Fuvâtî (ö. 723/1323), Kıvâmüddîn Ebü'n-Necm Süheyl b. Abdülazîz b. Abdülganî el-Hârizmî isminde, Hârizmşahlar döneminde vezirlik yapmış, aynı zamanda kâtip ve şâir olan bir zatın şiirlerinden nakilde bulunmuştur.[2] Reşîdüddîn Vatvât'ın (ö. 573/1177) Arapça mektuplarının bir araya getirildiği *Mecmûatü Resâili Reşîdiddîn el-Vatvât* isimli eserde de Vatvât tarafından mezkûr zâta yazılmış olması muhtemel iki mektup bulunmaktadır. Bu mektupların birinde zikredilen isim "el-İmâm el-Emîr Kıvâmüddîn el-Müstevfî" şeklinde, diğerinde ise "Kıvâmüddîn Süheyl b. Azîz el-Müstevfî" şeklindedir.[3] Bu bilgilere dayanarak *Nihâyetü'l-îcâz*'ın bu zâta ithaf edildiğini söylemek mümkündür.

Kıvâmüddîn Süheyl b. Abdülazîz, Horasan bölgesinde yer alan Nîşâbur'da bir devlet yetkilisidir. Bu bölge o dönemde Selçuklu Devleti hâkimiyetinde bulunmaktadır. Vezir Kıvâmüddîn'in o dönemde Horasan Atabeklerinden Togan Şah b. Ay Apa'nın yardımcılarından olduğu anlaşılmaktadır. Togan Şah, Vezir Kıvâmüddîn'i Sultan Alâeddin Tekiş'e tâbiiyyetini bildirmek üzere elçi olarak göndermiştir.[4] Fahreddin er-Râzî'nin Vezir Kıvâmüddîn aracılığıyla Alâeddin Tekiş ile irtibat kurduğu düşünülmektedir.

---

1 Hayri Kaplan, **Fahruddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak**, s. 20-22; Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî, **et-Tevessül ile't-teressül**, (nşr. Ahmed Behmenyâr), Tahran: Şirket-i Sihâmî, 1936, s. 192; Eşref Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", **İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî**, (Editör: Ömer Türker, Osman Demir), İstanbul: İSAM Yayınları, 2013, s. 55-57 (Eşref Altaş bu vezirin, Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Azîz el-Ârızî el-Hârizmî el-Kâtibî (ö. 521/1127), Zemahşerî ve Ebü'l-Hasan el-İmrânî gibi âlimlerin öğrencisi olduğu kanaatindedir).

2 İbnü'l-Fuvatî, Ebü'l-Fazl Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Bağdâdî el-Hanbelî, **Mecmau'l-âdâb fî mu'cemi'l-elkāb**, (nşr. Muhammed el-Kâzım), 1. baskı, Tahran: Vizâratü's-Sekāfe ve'l-İrşâdi'l-İslâmî, 1416, III, 497-498.

3 Vatvât, Reşîdüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdilcelîl el-Ömerî el-Fârûkî, **Mecmûʿatü Resâ'ili Reşîdiddîn el-Vatvât**, (nşr. Muhammed Efendî Fehmî), 1. baskı, Mısır: Matbaatü'l-Meârif, 1315, II, 62, 86; İbnü'l-Fuvatî, **Mecmau'l-âdâb**, III, 497 (Muhakkikin notu).

4 İbrahim Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti Tarihi: 485-618/1092-1221**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984, s. 99.

Râzî'nin eğitim-öğretim hayatının ilk dönemlerini Irak Selçukluları himayesindeki Horasan bölgesinde geçirdiği, Irak Selçukluları hâkimiyetini yitirdikten sonra Horasan atabeylerinden destek gördüğü ve Hârizmşahlar'la irtibat sağladığı[1], ayrıca bazı eserlerini yaşadığı bölgenin dışındaki kişilere de ithaf ettiği[2] düşünüldüğünde *Nihâyetü'l-îcâz*'ın ithâf edildiği kişinin bir başka şahıs olma ihtimali de vardır. Bu kişi Selçuklu vezirlerinden Kıvâmüddîn b. el-Vezîr Kıvâmüddîn Ebu'l-Kâsım da olabilir. Zira Selçuklu vezirlerini ele alan kaynaklarda Kıvâmüddîn lakaplı iki vezir bulunmaktadır. Baba ve oğul oldukları anlaşılan bu vezirlerden baba Kıvâmüddîn için Sultan Sencer'in (ö. 552/1157) "şark ve garb âleminin veziri" olarak ferman buyurduğu ve kendisinin şiire vâkıf olduğu zikredilmektedir.[3] Baba Kıvâmüddîn'in Celâlüddîn ve Kıvâmüddîn adında iki oğlu olduğu ve her ikisinin de vezirlik yaptığı anlaşılmaktadır.[4] Oğul Kıvâmüddîn için ise kaynaklarda ilim ve fazilet ehli, güzel ahlâk sahibi edepli birisi olduğu söylenmektedir.[5] Bu ifadeler Fahreddin er-Râzî'nin onun için kullandığı "el-üstâz" tabirini ve diğer medih ifadelerini teyit etmektedir. *Düstûrü'l-vüzerâ*'ya göre oğul vezir Kıvâmüddîn, Arslanşah b. Tuğrul döneminde vezirlik yapmış ve vezir Fahruddîn Tâhir'den sonra vezâret makamına getirilmiştir. Bündârî (ö. 643/1245), Kıvâmüddîn'in, kardeşi Celâleddîn'den sonra vezârete getirildiğini söylemektedir. Arslanşah b. Tuğrul, 556/1160 tarihinde tahta çıkmış ve 572/1177 tarihinde vefat etmiştir.[6] Oğul Kıvâmüddîn, Atabeg Cihan Pehlivan Muhammed b. İldeniz döneminde vezirlikten azledilmiştir. Tarihi kayıtlara göre Şemseddîn İldeniz'in oğlu Atabeg Muhammed b. İldeniz, Atabeglik vazifesini 571'den 581 tarihine kadar sürdürmüştür.[7] Bu tarih aralığı *Nihâyetü'l-*

---

1 Eşref Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", **İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî**, s. 58.

2 Hayri Kaplan, **Fahruddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak**, s. 26.

3 Hândmîr, Gıyâsüddîn b. Hâce Hümâmiddîn Muhammed b. Hâce Celâliddîn Muhammed b. Hâce Burhâniddîn Muhammed-i Hüseynî Şîrâzî, **Düstûrü'l-vüzerâ**, (nşr. Saîd Nefîsî), Tahran: İntişârât-ı İkbâl, 1317, s. 204, 219.

4 Bündârî, Kıvâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî b. Muhammed el-Bündârî el-İsfahânî, **Kitâbü Târîhi Devleti Âli Selcûk**, Kâhire 1318/1900, s. 278.

5 Hândmîr, **Düstûrü'l-vüzerâ**, s. 204, 219; Sevgi Kübra Akdemirel, **Selçuklu Vezirleri (Düstûrü'l-Vüzerâ'ya Göre)**, Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, 2017, s. 88, 104.

6 Bündârî, **Kitâbü Târîhi Devleti Âli Selcûk**, s. 276; Faruk Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", **DİA**, III, 404-406; Pınar Kaya, **Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi**, Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, 2017, s. 163-164; Ayşe Gül Fidan, **Hâce İmâm Zahîru'd-Dîn Nîşâbûrî'nin Selçuknâme'si**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, 2015, s. 144.

7 Ayrıntılar için bkz. Faruk Sümer "Pehlivan", **DİA**, XXXIV, 221-222; Abdulkerim Özaydın, "Mes'ûd b. Mevdûd", **DİA**, XXIX, 347-349; Gülay Öğün Bezer, "İldeniz, Şemseddîn", **DİA**, XXII, 81-82.

îcâz'ın yazıldığı tahmin edilen 575-576/1179-1180 tarihine uygun düşmektedir. Dolayısıyla *Nihâyetü'l-îcaz*'ın oğul vezir Kıvâmüddîn'e ithaf edilmiş olma ihtimali de söz konusu olmaktadır.

4. Yazılış Amacı

Fahreddin er-Râzî *Nihâyetü'l-îcâz*'ın yazılış amacını bizzat kendisi mukaddimede anlatmıştır. Oradaki ifadelere göre Râzî beyân ilminin[1] inceliklerini anlamada insanların acziyet gösterdiklerini söylemekte ve kelimelerin sadece lügat anlamını bilip Arapça ifade kalıplarını kullanabilen insanların, beyan ilmi açısından kendilerini dilin zirvelerinde gördüklerinden yakınmaktadır. Bu yanlış anlayışın giderek insanlar arasında yaygınlaştığından dert yanan Râzî, sonunda Allah Teâlâ'nın Abdülkāhir el-Cürcânî'yi bu dilin inceliklerini anlamaya muvaffak kıldığını söylemektedir. Ona göre Cürcânî, beyân ilminin kaide ve kurallarını tespit etmiş, delillerini tertip edip hakikatlerini açığa çıkarmış ve *Delâilü'l-îcaz* ve *Esrâru'l-belâğa* adlı eserlerini telif etmiştir. O, bu iki eserde daha önceki eserlerde bulunmayan pek çok meseleyi ele almış; ancak Râzî'ye göre Abdülkāhir el-Cürcânî bu iki eserde bâbların ve fasılların tertibini ihmâl etmiş ve konuları çok uzatmıştır.[2]

Kendi ifadesine göre Râzî, bu iki eseri okuyunca mevzuların birbirinden ayrıldığı noktaları ve önemli meselelerin yazılış amaçlarını tespit etmiş, bunları bazen ayıklayarak, bazen yeni bilgiler ilave ederek bazen de olduğu gibi bırakarak sıralamıştır. Bazen mücmel olan kısımları taksîmâta tabi tutmuş, sınırları açık ve net olacak şekilde alt başlıklara ayırmış, bazen de farklı yerlerde dağınık halde bulunan meseleleri bir başlık altında toplamıştır. Bunu yaparken sözü usandıracak şekilde uzatmaktan ve manayı ihlâl edecek şekilde kısaltmaktan kaçınmıştır.[3]

B. MUHTEVÂSI

Fahreddin er-Râzî Kur'ân-ı Kerîm'in "fesâhat"ın en yüksek derecesinde hatta nihâî noktasında olduğunu ifade ederek eserine başlar. Daha sonra genel olarak ilmin, özel olarak "beyân ilminin" önemine vurgu yapar. Ona göre, beliğ ve fasîh kelâm, süslü ve desenli kumaşlarla dikilmiş bir elbiseye benzer. Böyle bir kelâmın sâhibi hem kumaş dokuyan hem de dokuduğu kumaşlarla elbise diken bir terzi gibidir. Kelam sahibinin dili o terzinin elleridir.

---

1 Râzî, beyân ilmi ile genel anlamda belâgat ilimlerini kasteder.

2 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 24-25. Râzî burada "sözü gereksiz uzatma" anlamına gelen "tatvîl" lafzını değil, "sözü usulüne uygun uzatma" anlamına gelen itnâb lafzını kullanmıştır.

3 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 25.

Beyân ilmi ise o terzinin aklındaki bilgi ve tecrübe, gönlündeki estetik ve sanat anlayışıdır. Ona göre şayet beyân ilmi olmazsa desenli ve süslü kumaşlardan meydana gelen muhteşem elbiseler ortaya çıkamaz. Râzî, fasîh ve belîğ kelâmı aynı zamanda kıymetli bir mücevhere, okyanusun derinliklerinde saklı bir inciye, karşısındakini etkisi altına alan bir büyüye benzetmiştir. Şayet ilim ve estetik anlayışıyla birleşen tecrübe ve gayret olmasa o muhteşem mücevherler işlenemeyecek, inciler okyanusun derinliklerinde sert kabukların arasında gömülü kalacak, insanlar bu sihrin tesiri altına giremeyecek ve akıl da bunları yapmaktan âciz kalacaktır.[1]

Fahreddin er-Râzî mukaddimesinde de belirttiği üzere *Nihâyetü'l-îcâz*'ı çok muhkem ve oldukça tafsîlatlı bir tasnife tabi tutmuştur. Eserini önsözden sonra bir "mukaddime" ile "cümle" adını verdiği iki bölüme ayırmıştır. Ana mukaddimeyi iki "fasıl"a, "cümle"leri ise, sırasıyla "kısım"lara, kısımları "bâb"lara, bâbları bazen "fasıl"lara, bazen de bir "mukaddime" ile "rükün"lere ayırmıştır. Rükünleri bazen başlık adı vermeden taksime tabi tutmuş bazen, "taraf"lara ayırmıştır. Tarafları bazen doğrudan "fasıl"lara, bazen de önce "kısım"lara sonra "fasıl"lara ayırmıştır.

Kısımları bazen "kâide"lere, kâideleri "bâblara" ve "fasıl"lara ayırdığı gibi, fasılları da ayrıca "kısım"lara ayırdığı görülmektedir. Rükünleri ve fasılları "vecih"lere ayırdığı da olmuştur. Cümleleri de bazen doğrudan "bab" ve "fasıl"lara ayırmıştır.

Nihâyetü'l-îcâz'ın muhtevasının ve tasnif sisteminin daha iyi anlaşılması için aşağıda başlıklar sistematik şekilde numaralandırılacak ve ihtiyaç duyulan yerlerde kısaca muhtevasına değinilerek eserin planı çıkarılacaktır.[2]

---

1 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 23-24. Benzer ifadeler için bkz. Abdulkāhir el-Cürcânî, **Delâilü'l-i'câz**, s. 5-6.

2 Bu planın başlıklarının belirlenmesinde sadece fihrist ile yetinilmemiş; doğrudan kitap taranarak fihriste yansımayan başlıklar da tespit edilmiştir. Özellikle Nasrullâh Hacımüftüoğlu'nun 1987 yılında Erzurum'da doktora tezi olarak hazırladığı *Nihâyetü'l-îcâz*'ın tahkîkli neşrinden ve diğer matbu nüshaların fihristlerinden ve başlıklarından da istifade edilmiştir. Bkz. Nasrullah Hacımüftüoğlu, **Fahreddin er-Râzî, Nihâyetü'l-Îcâz fî Dirâyeti'l-İ'câz'ının Tahkikli Neşri ve Abdulkāhir el-Cürcânî'nin Belâgat Alanındaki Eserleriyle Mukâyesesi**, Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi SBE, 1987.

Başlıkların yanındaki sayfa numarları şu baskıya aittir: Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, (nşr. Nasrullah Hacımüftüoğlu), 1. baskı, Beyrut: Dâru Sâdır, 1424/2004.

NİHÂYETÜ'L-ÎCÂZ
FÎ DİRÂYETİ'L-İ'CÂZ

Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî

(Rey 544/1150 - Herat 606/1210)

ÖNSÖZ (s. 23-26)

MUKADDİME
(s. 26-30)

I. BİRİNCİ FASIL: KUR'ÂN-I KERÎM'İN MU'CÎZ VE İ'CÂZIN ONUN FESAHATİNDE OLDUĞU (s. 26)

II. İKİNCİ FASIL: FESÂHAT İLMİNİN ŞEREFİ (s. 29)

BİRİNCİ CÜMLE:
MÜFREDLER (KELİMELER)

(s. 30-164)

MUKADDİME

A- BİRİNCİ FASIL: LAFZIN MANAYA DELALETİNİN ÇEŞİTLERİ (s. 30)

B- İKİNCİ FASIL: "BELÂGAT" VE "FESÂHAT"IN TARİFLERİ (s. 31)

I. BİRİNCİ KISIM: LAFZÎ DELÂLETLER (s. 35)

A- BİRİNCİ BÂB: BELÂGAT VE FESÂHATIN LAFZÎ (VAZ'Î) DELÂLETE DAYANMASININ MÜMKÜN OLMADIĞI (s. 35)

1- Birinci Fasıl: Belâgat ve Fesâhatın Vaz'î Delâlete Dayanmasının Mümkün Olmadığının Delilleri (s. 35)

2- İkinci Fasıl: İltizâmî Delâlet (s. 37)

3- Üçüncü Fasıl: Karşı Tarafın Şüpheleri ve Cevapları (s. 39)

4- Dördüncü Fasıl: En Kuvvetli Şüpheleri ve Cevabı (s. 41)

5- Beşinci Fasıl: Diğer Şüpheleri ve Cevabı (s. 45)

B- İKİNCİ BÂB: LAFIZLAR SEBEBİYLE MEYDANA GELEN GÜZELLİKLER VE MEZİYETLER İLE BUNLARA TÂBİ HUSUSLAR (s. 48)

Mukaddime: Bu Güzelliklerin Kısımları (s. 48)

1- Birinci Rükün: Kitâbe (Yazı) Sebebiyle Meydana Gelen Güzellikler (s. 49)

a) Harflerle Alakalı Olan Güzellikler (s. 49)

(1) Harfin Bizzat Kendisi Bakımından (s. 49)

(a) Bütün Harflerin Noktasız Olması (s. 49)

(b) Bütün Harflerin Noktalı Olması (s. 50)

(2) Harflerin Diğer Harflerle İlişkileri Bakımından (s. 50)

(a) Harflerin Hiçbirinin Bitişik Olmaması (s. 50)

(b) Harflerin Tamamının Bitişik Olması (s. 50)

(c) Harflerin Birinin Noktalı Diğerinin Noktasız Olması (s. 50)

b) Kelimelerle Alakalı Olan Güzellikler (s. 50)

(1) Hayfâ' (s. 50)

(2) Tecnîs-i Hat (s. 50)

(3) Musahhaf (s. 50)

(a) Muzdarip (s. 50)

(b) Muntazam (s. 50)

2- İkinci Rükün: Lafza Ait Hususlar Sebebiyle Meydana Gelen Güzellikler (s. 51)

a) Birinci Taraf: Tek Tek Harflerle Alakalı Olan Güzellikler (s. 51)

(1) Birinci Fasıl: Harflerin Mahreçleri Bakımından (s. 52)

(2) İkinci Fasıl: Harflerin Kendisi Bakımından (s. 55)

(a) Hazif: (s. 55)

(b) İ'nât: (s. 55)

b) İkinci Taraf: Harflerin Terkîbiyle Alakalı Olan Güzellikler (s. 55)

c) Üçüncü Taraf: Tek Bir Kelimeyle Alakalı Olan Güzellikler (s. 58)

d) Dördüncü Taraf: Birden Fazla Kelimeyle Alakalı Olan Güzellikler (s. 58)

(1) Birinci Kısım: İki Kelimeyle Alakalı Olanlar (s. 58)

(a) Birinci Fasıl: Tecnîs (s. 58)

– **İki Müfred (Kelime) Arasındaki Cinas**

Cinaslı Kelimelerin Bizatihi Kendisine Dayalı Taksim:

* Harflerin Nevilerinde, Sayılarında ve Heyetlerinde Eşit Olanlar: Tecnîsi- Tâm

* Harflerin Sadece Heyetlerinde (Harekede, Sükûnda, Şeddede ve Şeddesizlikte), Sayılarında veya Nevilerinde Farklı Olanlar:

✓ Sadece Heyette Farklılık: Tecnîs-i Nâkıs (Ör: Bürd-Berd, Şerak-Şirk, Müfrit-Müferrit)

✓ Sadece Sayıda Farklılık: Tecnîs-i Müzeyyel (Farklı Olan Harf Başta, Ortada ve Sonda Olabilir.)

✓ Sadece Nevide Farklılık: (Farklılığın Sadece Bir Harfte Olması Şarttır.)

• Farklı Olan Harflerin Mahreçleri Mütekâribse: Tecnîs-i Muzâri' / Tecnîs-i Mutarrif

• Farklı Olan Harflerin Mahreçleri Mütekârib Değilse: Tecnîs-i Lâhık (Farklı Olan Harf Sonda, Ortada ve Başta Olabilir. Ör: Dâmis-Tâmis, Hassastenî-Hassestenî, Hayr-Hayl)

Cinaslı Kelimelerin Bulunduğu Konuma Dayalı Taksim:

* Kelimelerin, Seci'de Birbirine Mukâbil Bulunması

* Kelimelerin, Seci' veya Kafiyenin Sonunda İç İçe Geçmiş Bir Halde Bulunması Tecnîs-i Müzdevic/Mükerrer/Müredded:

✓ İlk Lafzın Başında Daima İki Harfin Bulunduğu Cinâs (Ör: Neğam-Ğam, Desem Sem)

✓ İlk Lafzın Başında İki Harfin Bulunmadığı Cinâs (Ör: ve Cedde-Vecede, ve Lecce-Velece)

✓ Tecnîs-i Mezkûr Sarîhan

✓ Tecnîs-i Mezkûr bi-İşâra (Ör: Mûsâ-Bismihî, Hârûn İzâ Mâ Kulibe)

* Harflerin Nevi, Sayı veya Heyetlerinin İkisinde Birden Farklı Olanlar:

✓ Tecnîs-i Müşevveş (Ör: Melîhu'l-Belâğa-Lebîgu'l-Berâa)

✓ Tecnîs-i Tashîf (Ayne'l-Fiilleri Aynı, Diğerleri Farklı.)

✓ Tecnîs-i Muzâraa (Lâme'l-Fiilleri Aynı, Diğerleri Farklı)

✓ Tecnîs-i Müzebzeb (Yukarıdakiler Gibi Olmayanlar)

– **Müfred ve Mürekkep Arasındaki Cinas**

* Lafız ve Hat Açısından Birbirine Benzeyenler (Ör: Zâ Hibeh-Zâhibeh)

* Hat Açısından Değil Lafız Açısından Benzeyenler (Tecnîs-i Mefrûk, Ör: Câme Lenâ-Câmelenâ)

* Tecnîs-i Hat

– **Mürekkepler Arasındaki Cinas**

(b) İkinci Fasıl: İştikâk (s. 62)

(c) Üçüncü Fasıl: Reddü'l-Acuz İle's-Sadr (s. 63)

(d) Dördüncü Fasıl: Kalb (s. 67)

(2) İkinci Kısım: İkiden Fazla Kelimeyle Alakalı Olanlar (s. 68)

(a) Birinci Fasıl: Seci (s. 68)

(b) İkinci Fasıl: Tazmînü'l-Müzdevic (s. 70)

(c) Üçüncü Fasıl: Tarsî (s. 71)'

3- Üçüncü Rükün: Lafzî Delâletlerle Alakalı Olan Güzellikler (s. 71)

a) Birinci Vecih: Kelimenin Arapça Asıllı Olması (s. 71)

b) İkinci Vecih: Dil Ölçü ve Kurallarına Tam Olarak Uyması (s. 71)

c) Üçüncü Vecih: Nahiv ve İrab Kurallarını Gözetmesi, Lahinlerden (Hatalardan) Uzak Olması (s. 71)

d) Kullanımda Olmayan Garip Lafızlardan Sakınılması (s. 71)

II. İKİNCİ KISIM: MANEVÎ DELÂLET (s. 73)

A- BİRİNCİ KÂİDE: HABER (s. 73)

1- Birinci Fasıl: Müfred Lafızların Vaz'ının Asıl Amacının Müsemmeyâtını İfade Olmaması (s. 73)

2- İkinci Fasıl: Haberin Tanımı (s. 74)

3- Üçüncü Fasıl: Haberin Delâleti (s. 74)

4- Dördüncü Fasıl: İhbârın İki Kayıtla Mukayyet Bir Hüküm Olması (s. 75)

5- Beşinci Fasıl: Fiilin Faile İsnâdının Anlamı (s. 76)

6- Altıncı Fasıl: Müteaddî Fiiller (s. 76)

7- Yedinci Fasıl: İsbâtın, Mef'ulün Bîh ile Değil, Yalnızca Mef'ûl-ü Hakîkî ile Kayıtlı Olması (s. 77)

8- Sekizinci Fasıl: Bir Fiilin, Teaddî Ettiği Bütün Mefulleriyle Birlikte Tek Bir Haber Olması (s. 77)

9- Dokuzuncu Fasıl: Mübteda ve Haberin Hükmü (s. 78)

10- Onuncu Fasıl: Mana Bakımından İsim Cümlesi ile Fiil Cümlesinin Farkı (s. 79)

11- On Birinci Fasıl: Mübtedâ ve Haberin Hakikati (s. 80) (Zât isimleri mübteda olmaya, sıfatlar ise haber olmaya daha layıktır. / Mübtedânın zât ismi, haberin sıfat olduğu hallerde haberin eliflâmlı olup olmadığı durumlar / Haberin zât ismi mübtedânın sıfat olduğu haller)

12- On İkinci Fasıl: On Birinci Fasıldaki Farkların İzahı İçin Gerekli Olan Bir Mukaddime (s. 81)

13- On Üçüncü Fasıl: "Zeydün Muntalikun", "Zeydün el-Muntaliku" ve "el-Muntaliku Zeydün" Cümleleri Arasındaki Farklar (s. 82)

14- On Dördüncü Fasıl: "Mübtedâ ve Haberin Her İkisi de Marife Olduğunda Hangisi Mukaddem ise O Mübtedâdır" Görüşünün İptâli (s. 85)

15- On Beşinci Fasıl: "Ellezî"nin Mefhûmunun Netleştirilmesi (s. 86)

16- **On Altıncı Fasıl: Sıdk ve Kizbin, Mübtedânın Sıfatına Değil, Doğrudan Haberine Yönelik Olması (s. 86)** ("Amr'ın oğlu Zeyd seyyiddir" denildiğinde bunu inkâr eden, Zeyd'in seyyid olduğunu inkâr etmektedir. Zeyd'in Amr'ın oğlu olduğunu inkâr etmemektedir).

B- İKİNCİ KÂİDE: HAKÎKAT VE MECÂZ (s. 87)

1- **Birinci Fasıl: Lafzın Ne ile Mecâz Olacağı (s. 87)** (1. Lafzın vaz' olunduğu manadan başka bir manaya nakledilmiş olması, 2. Bu naklin bir münâsebet ve alâka sebebiyle olması)

2- **İkinci Fasıl: Mecâz, Yalan ve Bâtıl İddia Arasındaki Farklar (s. 88)**

3- **Üçüncü Fasıl: Mecâzın Kısımları (s. 89)**

4- **Dördüncü Fasıl: Müsbette Mecâzın Müfredde Mecaz Olması, İsbâtta Mecâzın ise Cümlede Mecaz Olması (s. 90)**

5- **Beşinci Fasıl: Hakîkat ve Mecâzın Tanımı (s. 91)** (Râzî, tanımı taksimden sonraya bıraktığını, zira insanların çoğunun bu kısımları birbirinden ayırt edemediğini, tanımın taksime uygun olduğunu göstermek için öncelikle taksime dikkat çekmek istediğini beyan etmektedir.)

6- **Altıncı Fasıl: İsbâtta Mecâzın Aklî Bir Durum Olması (s. 92)**

7- **Yedinci Fasıl: İsbât-ı Mecâzînin İsbât-ı Hakîkîden Hâlî Olmaması (s. 95)**

8- **Sekizinci Fasıl: İsbâtta/İsnâdda Mecâzın Kullanımının Güzel Olması İçin Gereken Hususlar (s. 97)**

9- **Dokuzuncu Fasıl: Cümlenin Mecâzi Olması ile Yalan İddia Arasındaki Farkın Nasıl Ayırt Edileceği (s. 97)**

10- **Onuncu Fasıl: Müsbetteki Mecâzın Lüğavî Olması (s. 99)**

11- **On Birinci Fasıl: Mecâzın İstiâreden Daha Umûmî Olması (s. 100)**

12- **On İkinci Fasıl: Bir Cümlede Mecâz veya İstiâre Olduğunun Anlaşılması İçin Bilinmesi Gerekenler (s. 100)**

13- **On Üçüncü Fasıl: (Harf/Kelime) Noksanlığı Sebebiyle Meydana Gelen Mecâz (s. 100)**

14- **On Dördüncü Fasıl: (Harf/Kelime) Ziyâdeliği Sebebiyle Meydana Gelen Mecâz (s. 101)**

C- ÜÇÜNCÜ KÂİDE: TEŞBÎH (s. 103)

1- **Birinci Bâb: Müteşâbiheyn (s. 103)**

a) Birinci Fasıl: Kısımları: Müşebbeh-Müşebbehün Bih (s. 103)

(1) Birinci Kısım: Müşebbeh ve Müşebbehün Bihin Mahsus Olması (s. 103)

(2) İkinci Kısım: Müşebbeh ve Müşebbehün Bihin Ma'kūl Olması (s. 104)

(3) Üçüncü Kısım: Müşebbehin Ma'kūl, Müşebbehün Bihin Mahsus Olması (s. 104)

(4) Dördüncü Kısım: Müşebbehin Mahsûs, Müşebbehün Bihin Ma‘kūl Olması (s. 104)

b) İkinci Fasıl: Mahsûsun Ma‘kūle Teşbihi Câiz Olmamasına Rağmen Bazı Şiirlerde Var Olmasının Gerekçesi (s. 105)

c) Üçüncü Fasıl: Var Olan Şeylerin Hakîkatte Var Olmayan Hayâlî Şeylere Teşbihi ile İlgili Tafsîlat (s. 108)

d) Dördüncü Fasıl: İki Şeyin Bir Şeye Teşbîhi (s. 108)

2- İkinci Bâb: Mâ bihi’t-teşbîh (Vech-i Şebeh) (s. 109)

a) Birinci Fasıl: Vech-i Şebehin Kısımları (s. 109)

b) İkinci Fasıl: Vech-i Şebehin Aklî Olduğu Teşbihin, Vech-i Şebehin Hissî Olduğu Teşbihlerden Daha Umûmî Olması (s. 111)

c) Üçüncü Fasıl: Vasf-ı Mahsus ile Yapılan Teşbihin, Vasf-ı Ma‘kūl ile Yapılan Teşbihten Daha Kuvvetli Olması (s. 112)

d) Dördüncü Fasıl: Vech-i Şebehe Riâyetin Zorunlu Olması (s. 113)

e) Beşinci Fasıl: Vech-i Şebehin Müfred ve Mürekkep Kısımlarına Ayrılması (s. 113)

f) Altıncı Fasıl: Kayıtların Çokluğu Nisbetinde, Aklî Olma Bakımından Teşbihin Daha Mübâlağalı Olması (s. 114)

g) Yedinci Fasıl: Kayıtlı Bir Nitelik Olduğunda Vech-i Şebehin Kısımları: Cüzlerinden Birini (Kaydı ve Mukayyedi) Tek Başına Zikretmenin Mümkün Olmadığı Durumlar ve Cüzlerinden Birini Tek Başına Zikretmenin Mümkün Olduğu (Fakat Mananın Değiştiği) Durumlar (s. 115))

h) Sekizinci Fasıl: Çoklu Teşbih (Pek çok açıdan yapılan ve birbiriyle kayıtlı olmayan teşbihler) (s. 116)

i) Dokuzuncu Fasıl: Çoklu Teşbih Zannedilen Fakat Aslında Bazı Kayıtlarla Kayıtlı Tek Teşbih Olan Haller (s. 117)

j) Onuncu Fasıl: Mukayyet Teşbih Zannedilen Fakat Aslında Birbiriyle Bağlantısı Olmayan Çoklu Teşbihler (s. 117)

k) On Birinci Fasıl: Vech-i Şebehin Üçüncü Taksimi: Kārîb ve Ğarîb Oluşu (s. 118)

l) On İkinci Fasıl: Bazı Teşbihlerin Kārîb, Bazılarının Baîd Oluşunun Sebepleri (s. 119)

m) On Üçüncü Fasıl: Vech-i Şebehi Belirleme Yöntemleri (s. 121)

3- Üçüncü Bâb: Teşbihin Amacı (s. 122)

a) Birinci Fasıl: Müşebbehe Ait Amaçlar (s. 122)

b) İkinci Fasıl: Müşebbehün Bihe Ait Amaçlar (s. 125)

4- Dördüncü Bâb: Teşbîhle Alakalı Muhtelif Meseleler (s. 126)

a) Birinci Fasıl: Teşbîhin Mecâzın Bir Türü Olmaması (s. 126)

b) İkinci Fasıl: Aksi Sahih Olan ve Olmayan Teşbihler (s. 127)

c) Üçüncü Fasıl: Üzerinde Hareketlerin Meydana Geldiği Heyetlerde Yapılan Teşbih (s. 127)

d) Dördüncü Fasıl: Üzerinde Sekenâtın Meydana Geldiği (Hareketlerin Meydana Gelmediği) Heyetlerde Yapılan Teşbih (s. 130)

e) Beşinci Fasıl: Açıklık Kapalılık Açısından Teşbihin Mertebeleri (s. 131)

f) Altıncı Fasıl: Temsîl (s. 132)

g) Yedinci Fasıl: Mesel (s. 132)

D- DÖRDÜNCÜ KÂİDE: İSTİÂRE (s. 132)

1- Birinci Bâb: İstiârenin Tanımı ve Hükümleri (s. 132)

a) Birinci Fasıl: Tanımı (s. 132)

b) İkinci Fasıl: Müsteârın Lafız veya Mana Olması (s. 134)

c) Üçüncü Fasıl: İstiâre Zannedilen Fakat Olmayan Durumlar (s. 138)

d) Dördüncü Fasıl: İstiârenin Söz Konusu Olduğu ve Olmadığı Kelimeler (s. 140)

e) Beşinci Fasıl: Müsteâr İsmin Cümlede Bulunabileceği Yerler (s. 141)

f) Altıncı Fasıl: Fiilin Müsteâr Olduğu Çeşitli Durumlar (s. 141)

g) Yedinci Fasıl: İstiâre-i Asliyye ile Tebeiyye Arasındaki Fark (s. 142)

h) Sekizinci Fasıl: İstiâre ile Teşbih Arasındaki Fark (s. 143)

i) Dokuzuncu Fasıl: "İstiârenin Sahih Olduğu Her Durumda Teşbihi Açıkça Söylemek De Güzel Olur" Düşüncesinin Doğru Olmadığı (s. 143)

j) Onuncu Fasıl: Dokuzuncu Fasılda Söylenenleri Pekiştirecek İlave Bilgiler (s. 144)

k) On Birinci Fasıl: İstiârenin Güzelliğini Artıracak Hususlar (s. 145)

l) On İkinci Fasıl: İstiâre-i Muraşşaha ve Mücerrede (s. 145)

m) On Üçüncü Fasıl: İstiâre-i Mekniyye (s. 147)

n) On Dördüncü Fasıl: İstiâre, Hakikat Menzilesine Nasıl Tenzil Edilir? (s. 147)

o) On Beşinci Fasıl: Hasen ve Kabih İstiâre (s. 149)

2- İkinci Bâb: İstiârenin Kısımları (s. 150) (Bu bölümde kendi içerisinde başlık ismi vermeden ayrıntılı bir tasnif vardır. İstiâre öncelikle teşbihe dayanan ve teşbihin levazımına dayanan istiare olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Birinci kısım kendi içerisinde dört kısma ayrılmıştır. Alt kısımlarda da kendi içerisinde bölümlere ayrılanlar vardır.)

3- Üçüncü Bâb: **Kur'ân-ı Kerîm'de Kullanılan Bazı İstiâreler ve Bunların İstiâre Kurallarına Göre İzâhı (s. 155)**

a) Birinci Fasıl: Hissî Bir Nitelikteki Ortaklık Sebebiyle Mahsûsun Mahsûs İçin İstiâresi (Taraflar Mahsûs, Teşbih Alakası Mahsûs) (s. 155)

b) İkinci Fasıl: Aklî Bir Nitelikteki Ortaklık Sebebiyle Mahsûsun Mahsûs İçin İstiâresi (Taraflar Mahsûs, Teşbih Alakası Aklî) (s. 157)

c) Üçüncü Fasıl: Mahsûsun Ma'kul İçin İstiâresi (Müsteâr Mahsûs, Müsteâr Leh Ma'kūl) (s. 158)

d) Dördüncü Fasıl: Ma'kūlün Makûl İçin İstiâresi (Taraflar Ma'kūl) (s. 159)

e) Beşinci Fasıl: Ma'kūlün Mahsûs İçin İstiâresi (Müsteâr Ma'kūl, Müsteâr Leh Mahsûs) (s. 159)

f) Altıncı Fasıl: İstiâre-i Tahyîliyye (s. 160)

E- BEŞİNCİ KÂİDE: KİNÂYE (s. 160)

1- Birinci Fasıl: Kinâyenin Hakîkati (s. 160)

2- İkinci Fasıl: Kinâye Mecâzın Bir Türü Olmadığı (s. 161)

3- Üçüncü Fasıl: Kinâyenin Tasrîhe, İstiârenin İse Sarâhaten Teşbihe Tercih Edilip Edilemeyeceği (s. 162)

İKİNCİ CÜMLE:
NAZIM
(s. 164-248):

I. BİRİNCİ BÂB: NAZMIN HAKÎKATİ (s. 164)

A- BİRİNCİ FASIL: NAZMIN, KELİMELER ARASINDAKİ SÖZ DİZİM KURALLARININ USULÜNE UYGUN ŞEKİLDE TATBİK EDİLMESİNDEN İBÂRET OLDUĞU (s. 164)

B- İKİNCİ FASIL: BİRİNCİ FASILDA SÖYLENENLERİN, KÜLLÎ İLMÎ KÂİDELER ÇERÇEVESİNDE BİRAZ DAHA ÎZAH EDİLMESİ (s. 167)

C- ÜÇÜNCÜ FASIL: NAZMIN KISIMLARI (s. 168) (Râzî'ye göre birden fazla cümle bir arada zikredildiğinde iki seçenek söz konusudur. Ya cümlelerin birbiriyle irtibatı yoktur veya vardır. Cümleler arasındaki bağlantı ne kadar kuvvetli ve uyumlu olursa o derece fasîh olur. Bunun için zaptedilecek bir kural yoktur lakin bu irtibat ve uyum farklı şekillerde karşımıza çıkar. Râzî bu vecihlerin muteber olanlarından yirmi üç tane zikretmiştir.)

1- Birinci Vecih: Mutâbaka (s. 170)

2- İkinci Vecih: Mukâbele (s. 171)

3- Üçüncü Vecih: (Müzâvece) Şart ve Cezâda İki Manayı Eşleştirmek (s. 171)

4- Dördüncü Vecih: İ'tirâz (s. 172)

5- Beşinci Vecih: İltifât (s. 172)

6- Altıncı Vecih: İktibâs mine'l-Kur'ân (s. 173)

7- Yedinci Vecih: Telmîh (s. 173)

8- Sekizinci Vecih: İrsâlü'l-Meseleyn (s. 173)

9- Dokuzuncu Vecih: Leff ü Neşir (s. 174)

10- Onuncu Vecih: Ta'dîd (s. 174)

11- On Birinci Vecih: Tensîku's-Sıfât (s. 174)

12- On İkinci Vecih: Îhâm (s. 175)

13- On Üçüncü Vecih: Mürââtü'n-Nazîr (s. 175)

14- On Dördüncü Vecih: Medh Müvecceh (s. 175)

15- On Beşinci Vecih: Muhtemil li-Zıddeyn (s. 176)

16- On Altıncı Vecih: Te'kîdü'l-Medh bimâ Yüşbihü'z-Zem (s. 176)

17- On Yedinci Vecih: Tecâhülü'l-Ârif (s. 176)

18- On Sekizinci Vecih: Suâl ve Cevap (s. 177)

19- On Dokuzuncu Vecih: İğrâk fi's-Sıfat (s. 177)

20- Yirminci Vecih: Cem, Tefrik ve Taksim (s. 177)

21- Yirmi Birinci Vecih: Mütezelzil (s. 179)

22- Yirmi İkinci Vecih: Teaccüb (s. 180)

23- Yirmi Üçüncü Vecih: Hüsnü Ta'lîl (s. 180)

II. İKİNCİ BÂB: TAKDÎM VE TEHİR (s. 181)

A- BİRİNCİ FASIL: TAKDÎM VE TEHİRİN FÂİDESİ (s. 181)

B- İKİNCİ FASIL: İSTİFHÂM'DA TAKDİM VE TEHİR (s. 182)

A- ÜÇÜNCÜ FASIL: MUZÂRÎ FİİLİN BAŞINA İSTİFHÂM EDATININ GELMESİ (s. 183)

B- DÖRDÜNCÜ FASIL: NEFİYDE TAKDİM VE TEHİR (s. 186)

C- BEŞİNCİ FASIL: MÜSPET HABERDE TAKDİM VE TEHİR (s. 187)

D- ALTINCI FASIL: MENFÎ HABERDE TAKDİM VE TEHİR (s. 189)

E- YEDİNCİ FASIL: TAKDÎMİ VÂCİP OLAN İSİMLER (s. 190)

F- SEKİZİNCİ FASIL: NEKRA KELİMENİN FİİLE TAKDİM VE TEHİRİ (s. 191)

G- DOKUZUNCU FASIL: OLUMSUZLUK EDATLARININ UMUM İFADE EDEN ("KÜLL" GİBİ) LAFIZLARA TAKDİM VE TEHİRİ (s. 191)

H- ONUNCU FASIL: MEFULLERİN BİRBİRİNE TAKDİMİ (s. 192)

İ- ON BİRİNCİ FASIL: TAKDÎM VE TEHİRLE İLGİLİ TAMAMLAYICI BİLGİLER (s. 193)

III. ÜÇÜNCÜ BÂB: FASIL VE VASIL (s. 197)

A- BİRİNCİ FASIL: BÂBIN BÖLÜMLERİNİN BELİRLENMESİ (s. 197)

B- İKİNCİ FASIL: İKİ CÜMLENİN BİRBİRİNE SIKI BAĞLANTISI SEBEBİYLE ATFIN TERK EDİLDİĞİ ÖRNEKLER (s. 199)

C- ÜÇÜNCÜ FASIL: BU BÂBDAN ZANNEDİLEN FAKAT BU BABDAN OLMAYAN HALLER (İlk bakışta önceki cümleye atfedilmesi gerekir gibi gözüken fakat öncesiyle inkıtâyı gerektiren arızî bir sebeple atfın terkedildiği haller) (s. 202)

D- DÖRDÜNCÜ FASIL: CÜMLENİN CÜMLEYE ATFI (s. 203)

E- BEŞİNCİ FASIL: "HÂL" İLE İLGİLİ AYRINTILI BİLGİLER VE HÂL CÜMLESİNİN BAŞINA "VÂV" GETİRİLMESİNİ GEREKTİREN VE GEREKTİRMEYEN DURUMLAR (s. 205)

IV. DÖRDÜNCÜ BÂB: HAZİF, İZMÂR VE ÎCÂZ (s. 208)

A- BİRİNCİ FASIL: MEFULLERİN HAZFİ (s. 208)

B- İKİNCİ FASIL: İZMÂR ALA ŞERÎTATİ'T-TEFSÎR (Daha sonra zikredileceği için önceden zikredilmeye ihtiyaç duyulmayan kelimeler/mamuller) (s. 211)

C- ÜÇÜNCÜ FASIL: MANASININ YÜCELİĞİNDEN DOLAYI KİNÂÎ LAFZIN TERKEDİLİP SARİH İFADE KULLANILMASI (s. 212)

D- DÖRDÜNCÜ FASIL: MÜBTEDÂNIN HAZFİ (s. 213)

E- BEŞİNCİ FASIL: ÎCÂZ (s. 215)

V. BEŞİNCİ BÂB: "İNNE" VE "İNNEMÂ" İLE ALAKALI MESELELER (s. 218)

A- BİRİNCİ FASIL: "İNNE"NİN BULUNDUĞU YERLER, FÂİDELERİ/FONKSİYONLARI/İFÂDE ETTİĞİ MANALAR (s. 218)

B- İKİNCİ FASIL: MÜBERRİD'İN "İNNE" HAKKINDAKİ GÖRÜŞÜ (s. 222)

C- ÜÇÜNCÜ FASIL: "İNNEMÂ"NIN KULLANILDIĞI YERLER (s. 225)

D- DÖRDÜNCÜ FASIL: NEFİY VE İSPAT İLE HABER VERME (Önce nefiy edatı kullanıp sonra "illâ" ile istisnâ etme) (s. 226)

E- BEŞİNCİ FASIL: "İNNEMÂ"NIN FÂİDESİ/FONKSİYONU/İFÂDE ETTİĞİ MANA VE İFADE ETTİĞİ MANAYI ZİHNE YAKLAŞTIRACAK ÖRNEKLER (s. 228)

F- ALTINCI FASIL: MANSÛBATTAN BİRİNİ İHTİVA EDEN CÜMLEYE "MÂ" VE "İLLÂ" DÂHİL ETMENİN AHKÂMI (s. 230)

G- YEDİNCİ FASIL: İKİ MEFUL İHTİVA EDEN CÜMLEYE "MÂ" VE "İLLÂ" DÂHİL ETMENİN AHKÂMI (s. 231)

H- SEKİZİNCİ FASIL: MÜBTEDÂ HABER İHTİVA EDEN CÜMLEYE "MÂ" VE "İLLÂ" DÂHİL ETMENİN AHKÂMI (s. 231)

İ- DOKUZUNCU FASIL: MEZKÛR HÜKÜMLERİN "İNNEMÂ" İÇİN NETLEŞTİRİLMESİ (s. 232)

J- ONUNCU FASIL: "İNNEMÂ"DAN SONRA GELEN MÜBTEDÂ VE HABER (s. 232)

K- ON BİRİNCİ FASIL: "İNNEMÂ" İLE ALAKALI DİĞER BİR HÜKÜM (s. 233)

L- ON İKİNCİ FASIL: "İNNEMÂ"NIN KENDİNE HAS ÖZELLİĞİ VE GÜZELLİĞİ (Ancak "innemâ" ile ifade edilebilecek, başka türlü ifade edilemeyecek manalar) (s. 234)

M- ON ÜÇÜNCÜ FASIL: "LEM YEKED YERÂHÂ" VE BENZERİ OLUMSUZ MUKÂRABE FİİLİ GEÇEN ÂYET-İ KERİMELERİN ANLAMI (s. 235)

VI. ALTINCI BÂB: HÂTİMETÜ'L-KİTÂB (s. 236)

A- BİRİNCİ FASIL: KEVSER SÛRESİNİN İ'CÂZÎ YÖNÜ (s. 236)

B- İKİNCİ FASIL: KUR'ÂN-I KERİMDEKİ MÜTEŞÂBİH ÂYET-İ KERÎMELERİN HİKMETİ (s. 241)

C- ÜÇÜNCÜ FASIL: "KUR'ÂN-I KERÎM'DE TENÂKUZ VARDIR" DİYEN BAZI MÜLHİDLERE CEVAP (s. 242)

D- DÖRDÜNCÜ FASIL: "KUR'ÂN-I KERÎM'DE TEKRÂR VE TATVÎL VARDIR" ŞEKLİNDE YAPILAN TENKİDİN FESÂDINI BEYAN (s. 246)

C. KAYNAKLARI

Nihâyetü'l-îcâz'ın iki ana kaynağı bulunmaktadır. Bunlar Abdülkāhir el-Cürcânî'nin (ö. 471/1078-79) *Delâilü'l-i'câz*'ı ve *Esrârü'l-belâğa*'sıdır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi mukaddimesinde bizâtihi kendisi bu iki eseri esas aldığını belirtmektedir.

Râzî ayrıca Reşîdüddîn el-Vatvât'ın (ö. 573/1177) *Hadâiku's-sihr ve dekâiku'ş-şi'r* isimli eserinden de istifade etmiştir. Ayrıca Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Keşşâf*'ından ve Kevser sûresi'nin i'câzı ile ilgili bir risalesinden, Rummânî'nin "*en-Nüket fî i'câzi'l-Kur'ân" ve "Meâni'l-Kur'ân*" isimli eserlerinden, Halîl b. Ahmed'den (ö. 175/791), Sa'leb'in (ö. 291/904) "*el-Fasîh*"inden, Sîbeveyh'den (ö. 180/796), Kâdî Abdulcabbâr'ın (ö. 415/1025) "*el-Muğnî*"sinden, özellikle *el-Muğnî*'nin i'câzu'l-Kur'ân'a ayrılan bölümünden istifade etmiş gözükmektedir. Ayrıca Râzî, Nazzâm'a cevaplar vermiş ve onun "sarfe" görüşünü tenkit etmiştir. Câhız, İbn Cinnî ve Bâkıllânî gibi zatların isimlerini zikretmiştir.[1] Atıf yaptığı ve nakilde bulunduğu görüşlerin bir kısmını Abdülkāhir el-Cürcânî'nin eserlerinden naklederken bir kısmını ise doğrudan ait oldukları eserlerden almıştır.

Modern dönemdeki bazı araştırmacılar Rummânî'nin (ö. 384/994) *en-Nüket fî i'câzi'l-Kur'ân* isimli eserinin *Esrâru'l-belâğa*'nın temelini oluşturduğunu, Ebû Süleyman Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Beyânü i'câzi'l-Kur'ân* isimli eserinin de *Delâilü'l-i'câz*'ın temelini

[1] Nasrullah Hacımüftüoğlu, **Nihâyetü'l-îcaz'ın mukaddimesi**, s. 12.

oluşturduğunu söylemektedir. Ancak Abdülkāhir el-Cürcânî'nin belâgat alanında kendi zamanına kadar telif edilen hemen hemen bütün eserlerden ve müelliflerden istifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu müellifler arasında, Mufaddal ed-Dabbî, Sîbeveyh, Asmaî, Câhız, İbn Kuteybe, Müberrid, İbnü'l-Mu'tezz, İbn Düreyd, Abdulazîz el-Cürcânî, Ebu'l-Kâsım el-Âmidî, Ebû Ali el-Fârisî, Merzubânî, Ebû Ahmed Hasan b. Abdullah el-Askerî (ö. 382/992), Rummânî, İbn Cinnî, Kâdî Abdulcabbâr gibi müellifler bulunmaktadır.[1]

D. BELÂGAT İLMİNDEKİ YERİ

Râzî'nin yalnızca Abdülkāhir el-Cürcânî'nin eserlerini sistematize eden biri olmadığı, belâgatin temel meselelerinde kendine has görüşler ortaya koyduğu ve kendisinden sonra gelen belagatçıların onun görüşlerini dikkate alıp değerlendirdiklerini görmekteyiz.[2] Nitekim Sadrüşşerîa da onun bu sistematik yönünü görmüş, *Nihâyetü'l-îcâz*'ı kendi eserine kaynak olarak belirlemiş ve zaman zaman onun itirazlarını dikkate alıp kendisi de Cürcânî'ye karşı çıkmıştır.[3]

Râzî *Nihâyetü'l-îcâz*'ı henüz yirmi bir yaşındayken tamamlamıştır.[4] Musa Alak'ın tespitine göre; *Nihâyetü'l-îcâz,* Fahreddin er-Râzî'nin belâgat ilimleri açısından başlangıç eseridir ve Râzî gibi müelliflerin başlangıç türü eserleri genellikle kendisinden önceki bilgi birikimini derleme-toparlama amacına yöneliktir. Bu tür eserlerde öncekilerin görüşlerine fazlaca itiraz söz konusu olmaz. Muhtemelen Râzî de ayrıntılı ve kendine has görüşlerini daha fazla dile getireceği bir eser yazmak istemişti ancak ömrü buna vefâ etmedi. Nitekim Râzî'nin Sekkâkî gibi bir otoriteden *Miftâhu'l-ulûm* gibi bir eser yazmasını istemiş olması da onun bu arzusuna işaret eden delillerdendir.[5]

---

1 Muhammed Zağlûl Selâm, **Eserü'l-Kur'ân fî tatavvuri'n-nakdi'l-Arabî ilâ âhiri'l-karni'r-râbii'l-hicrî**, 1. baskı, el-Münîre: Mektebetü'ş-şebâb, 1372/1952, s. 265-266; Bkz. Nasrullah Hacımüftüoğlu, **Fahreddin er-Râzî, Nihâyetü'l-Îcâz fî Dirâyeti'l-İ'câz'ının Tahkikli Neşri ve Abdulkāhir el-Cürcânî'nin Belâgat Alanındaki Eserleriyle Mukâyesesi,** s. 117, "Abdulkāhir el-Cürcânî", **DİA**, I, 247-248; İsmâil Durmuş, "Meânî", **DİA**, XXVIII, 206-207.

2 Musa Alak, "Fahreddîn er-Râzî'nin Nihâyetü'l-îcâz Adlı Eserinde Abdulkāhir el-Cürcânî'ye İtiraz Ettiği Meseleler", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası**, Sayı: XVIII, 2011/1, s. 16.

3 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 77-78.

4 Bkz. Tezimizin eserin yazılış tarihiyle ilgili bölümü.

5 Musa Alak, "Fahreddîn er-Râzî'nin Nihâyetü'l-îcâz Adlı Eserinde Abdulkāhir el-Cürcânî'ye İtiraz Ettiği Meseleler", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası**, s. 17-18.

Nasrullah Hacımüftüoğlu *Nihâyetü'l-îcâz* ile ilgili hazırladığı doktora tezinde Fahreddin er-Râzî'nin bir yerde, Cürcânî'nin *Delâilü'l-i'câz*'da ve *Esrâru'l-belâga*'da zikrettiği, çelişkili gibi görünen iki görüşünden birini tercih ettiğini, mecâz ve kinâye ile ilgili iki meselede de Cürcânî'ye itiraz ettiğini tespit etmiştir. Ayrıca Râzî, fesâhat ve belâgat kavramlarını tarif etmek suretiyle Cürcânî'den farklılık göstermiştir.[1]

Râzî'nin Cürcânî'ye yaptığı itirazları ele alan bir makale yazan Musa Alak, altı meselede Râzî'nin Cürcânî'ye itiraz ettiğini tespit etmiş ve bu meseleleri ele aldıktan sonra Sekkâkî'nin, Kazvînî'nin, Teftâzânî ve Seyyid Şerif Cürcânî'nin bu itirazlarla ilgili değerlendirmelerini nakletmiştir. Bu meseleler ana başlıklar halinde şu şekildedir:[2]

1. Bazı durumlarda haberin başındaki harf-i tarifin hasır ifade edip edemeyeceği.
2. Mecâz-ı aklîde fiilin hakîkî bir failinin bulunmasının şart olup olmadığı.
3. Mecâz-ı aklî ile yalan iddiayı ayırt etmenin ölçüleri. Râzî bu meselede Cürcânî'nin verdiği misallere itiraz etmektedir. Her ne kadar yeni bir itiraz gibi gözükse de aslında ikinci meseledeki itiraz ile muhtevâ olarak aynıdır.
4. İstiârenin mecâz-ı lüğavî mi yoksa mecâz-ı aklî mi olduğu.
5. Kinâyenin tasrihten daha mübâlağalı olma sebebi.
6. Nefiy edatından sonra "küll" gibi umûm ifade eden lafızlar kullanıldığında bir kısmını istisnâ etmenin mana bakımından uygun olup olmadığı (nefyü'l-umûm, isbât-ı hâs ile çelişir mi meselesi.)

II. SEKKÂKÎ'NİN MİFTÂHU'L-ULÛM ADLI ESERİ

Tam adı Sirâcüddîn Ebû Ya'kûb Yusuf b. Ebîbekir b. Muhammed b. Ali (veya Yusuf b. Ebîbekir Muhammed b. Ali) es-Sekkâkî el-Hârizmî olan Sekkâkî, 555-626/1160-1229 yılları arasında Hârizm bölgesinde yaşamıştır. Kelâm, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı gibi pek çok ilim dalında şöhret bulmuş bir alimdir. Ulûm-i garîbe denilen sihir, tılsım v.s. gibi ilimlerde de mâhir olduğu rivayet edilmektedir. İlim tahsil ettiği hocaları arasında Zemahşerî de bulunmaktadır.

---

1 Nasrullah Hacımüftüoğlu, **Fahreddin er-Râzî, Nihâyetü'l-Îcâz fî Dirâyeti'l-İ'câz'ının Tahkikli Neşri ve Abdulkāhir el-Cürcânî'nin Belâgat Alanındaki Eserleriyle Mukâyesesi**, s. 154.

2 Musa Alak, "Fahreddîn er-Râzî'nin Nihâyetü'l-îcâz Adlı Eserinde Abdulkāhir el-Cürcânî'ye İtiraz Ettiği Meseleler", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası**, s. 1-18.

Hayatının son yılları Moğol istilâsına rastlayan Sekkâkî pek çok talebe yetiştirmiştir.[1] Arap dili edebiyatında köşe taşı kabul edilen *Miftâhu'l-ulûm* adlı eseri kendisinden sonraki pek çok kitaba kaynaklık etmiştir.

A. GENEL BİLGİLER

Bu bölümde Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm* adlı eserini tanıtmaya çalışacağız.

1. Adı

Tam adı *Miftâhu'l-'ulûm*'dur. Sekkâkî mukaddimesinde eserini bu şekilde isimlendirdiğini açıkça söylemektedir.[2] Musa Alak'ın tespitlerine göre Sekkâkî, talebelerine verdiği *Miftâh* icâzetlerinde de kitabını bu şekilde isimlendirmektedir.[3]

2. Sekkâkî'ye Âidiyeti

Gerek biyografi kitaplarında gerekse yazma nüshalarda *Miftâhu'l-ulûm*'un Sekkâkî'ye aidiyetinde herhangi bir şüphe bulunmamaktadır.

3. Yazılış Tarihi

Miftâhu'l-ulûm'un hicrî 575 ilâ 616 yılları arasında yazıldığı tahmin edilmektedir.[4] Zira *Miftâhu'l-ulûm*'da geçen bir ifadede Sekkâkî, "Nâsır-lidînillâh bizim halifemizdir. Ona dua ve teşekkür etmek bizim vazifemizdir" demektedir.[5] Bu ifadeden *Miftâhu'l-ulûm*'un Abbâsî Halîfesi Nâsır-lidînillah döneminde yazıldığı anlaşılmaktadır. Nâsır-lidînillah'ın hilafet dönemi 575-622 yılları arasındadır.[6] Ayrıca Yâkût el-Hamevî'nin 616 yılında Hârizm'i ziyareti esnasında *Miftâhu'l-ulûm*'dan bahsetmiş olması[7] eserin yazım tarihinin 575 ilâ 616 yılları arası olduğunu destekleyen bir diğer delildir.

---

1 İsmail Durmuş, "Sekkâkî, Ebû Ya'kūb", **DİA**, XXXVI, 332-334; Musa Alak, **Sekkâkî ve Miftâhu'l-ulûm adlı eseri**, İstanbul, 2011, s. 40-57.

2 Sekkâkî, Ebû Ya'kūb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed b. Alî el-Hârizmî es-Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, (nşr. Abdülhamîd Hindâvî), 1. baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/2000, s. 39.

3 Musa Alak, **Sekkâkî ve Miftâhu'l-ulûm adlı eseri**, İstanbul, 2011, s. 31.

4 Musa Alak, **Sekkâkî ve Miftâhu'l-ulûm adlı eseri**, s. 33-34.

5 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 308.

6 Angelika Hartmann, "Nâsır-Lidînillâh", **DİA**, XXXII, 399-402.

7 Yâkūt el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977, II, 396, **Mu'cemü'l-üdebâ**, VI, 2846.

4. Yazılış Amacı

Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*'da edebî ilimlerin sayı, kolaylık-zorluk ve alanın genişliği bakımından birbirinden farklılık arz ettiğini belirtmektedir. Aynı şekilde edebiyatla ilgilenenlerin de; sahip oldukları bilgi birikimi, diğer ilimlere olan vukūfiyetleri ve kabiliyetlerine göre farklı seviyelerde olduğunu söylemektedir. Bu nedenle edebî ilimlerle ilgilenenlerin bazıları bu ilimlerin bir veya iki türüne ancak vâkıftır. Bunun ötesine geçemezler. Bazıları ise birbiriyle bağlantılı olan ilimlerin hepsine vâkıftır. Edebî meselelerin de bazıları kolaydır. Biracık çaba ve temyiz kudretiyle öğrenilir. Bazıları ise fazla zekâ ve ekstra çaba gerektirir. Bazı meseleler çok girifttir. Bazılarına vukūfiyet ise ancak bir lütf-u ilâhî ile çok pratik yapmaya ve uzun süre çalışıp çabalamaya muhtaçtır. Bazı meselelerin anlaşılması diğer meselelerle olan ince bağlantılarını kavramayı gerektirir. Bazıları iyi bir tahkiki, bazıları aklî muhâkemeyi ve olmaması gereken ihtimalleri ayıklayabilmeyi gerektir. Bunlara vukūfiyet ise ancak ve ancak mahlûkatın yaratıcısı olan Allah Teâlâ'nın dilemesiyle elde edilebilir.[1]

Sekkâkî bu bilgileri verdikten sonra etrafındaki zeki ve fazilet sahibi insanların, edebî ilimlerde bu faydaları tam olarak temin edecek ve her zekî insanın anlayabileceği bir üslupta muhtasar bir eser yazması yönünde uzun ısrarlarda bulunduğunu ve bu ısrarlar sonucu *Miftâhu'l-ulûm*'u kaleme aldığını söylemektedir. Ona göre *Miftâhu'l-ulûm* iyi anlaşıldığı takdirde bütün bu ilmî talepler gerçekleşecektir.[2]

Sekkâkî'nin bahsettiği ve eserin yazılmasını ısrarla isteyen zekî ve fazîlet sahibi kişilerin kim olduklarını Musa Alak, bazı yazma nüshalarda yer alan notlardan hareketle tespit etmiştir. Onun bu tespitine göre bu şahıslar, mu'tezile reislerinden Takıyyüddîn el-Accâlî, Fahreddin er-Râzî, Şerefüddîn el-Çağmînî ve Necmüddîn es-Salâhî'dir.[3]

B. MUHTEVASI

Mukaddimesinde belirttiği üzere Sekkâkî *Miftâhu'l-ulûm*'a lügat ilmi dışındaki edebî ilimlerden gerekli gördüklerini almıştır. Eserine ilk olarak "Sarf" ilmiyle başlamış, onun tamamlayısı olarak gördüğü "iştikāk" ilmine de temas etmiştir.[4] Sarftan sonra "nahiv" ilmine

---

1 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 36-37.

2 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 39.

3 Musa Alak, **Sekkâkî ve Miftâhu'l-ulûm adlı eseri**, s. 34.

4 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 48-49.

geçmiştir. "Meânî ve beyân" ilimlerini nahiv ilminin tamamlayıcısı olarak gördüğünden bu ilimleri de eserine almıştır. Aynı şekilde "had ve istidlâl" ilmini meânî ilminin tamamlayıcısı olarak gördüğü için bu ilimden de bahsetmiştir. Meânî ilminin kurallarını uygulamanın nazım ve nesir üzerinde mümârese yapmayı gerektirmesi ve nazımla meşgul olan kişinin "arûz ve kafiye" ilimlerine ihtiyaç duyması sebebiyle bu iki ilme de temas etmiştir.[1] Görüldüğü üzere Sekkâkî, edebî ilimlerin birbiriyle sıkı sıkıya bağlı olduğunu düşünmekte ve onları bir bütün olarak görmektedir.

Sekkâkî'ye göre *Miftâhu'l-ulûm*'un sarf, nahiv, meânî, beyân, istidlâl, arûz ve kafiye şeklinde tertip edilme sebebi şu şekildedir:

Ona göre sarf, müfredle yani kelime ile ilgilenir. Nahiv, kelimelerin telifiyle yani cümle ile ilgilenir. Meânî ve beyan ilimleri ise terkip halindeki kelimelerin yani cümlelerin anlatılmak istenen manaya mutâbık olması ile ilgilenir.

Müfred, teliften önce gelir. Telif edilen müfredlerin manaya uyumlu olması ise teliften sonra gelir. Bu sebeple Sekkâkî ilk önce sarf, sonra nahiv daha sonra da meânî ve beyân ilimlerini ele almıştır.[2]

Sekkâkî eserini hazırlarken meseleler arasındaki farkları belirlemeye gayret ettiğini, konuların sonunda o makama uygun özetler yaptığını, ele aldığı konularla ilgili kaide ve kurallar belirlediğini, uygun deliller zikrettiğini, geçmiş ulemanın görüşlerini tespit edip onların az emek verdikleri konularda bilgilendirme ve yönlendirmelerde bulunduğunu ve daha önce duyulmamış inceliklere temas ettiğini ifade etmektedir.[3]

Ahmet Matlûb'a göre Sekkâkî, eserini bir edîp üslûbuyla değil âlim üslûbuyla kaleme almıştır. Onun üslûbunda doğruluk; güzellik ve estetikten önce gelmektedir.[4]

Sekkâkî edebî ilimleri tasnif ederken bu ilimleri olduğu gibi kitabına almamış, sınırlarını uygun bir şekilde belirlemiş, yerine göre konuları özetlemiş, meselelerin dayandığı temel kaideleri zikretmiş, kendisinden önceki âlimlerin konuyla ilgili görüşlerini tespit etmiştir. Ele

---

1 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 37; Ahmet Matlûb, **el-Belâğa 'inde's-Sekkâkî**, 1. baskı, Bağdat: Mektebetü'n-Nehda, 1384/1964, s. 66.

2 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 40; Ahmet Matlûb, **el-Belâğa 'inde's-Sekkâkî**, s. 65-66.

3 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 37-38.

4 Ahmet Matlûb, **el-Belâğa 'inde's-Sekkâkî**, s. 66-67.

aldığı meselelerin alt başlıklarını göstermiş ve daha önce temas edilmeyen ince meselelere de eserinde yer vermiştir.

Ayrıca müşkil yerlere şerh kabilinden notlar düşmüştür. Daha önce temas edilmemiş incelikleri izah etmiştir. İhtiyaç duyulan yelerde ekstra açıklamalar yapmıştır. Bütün bunları öldükten sonra hayır dua almak maksadıyla yaptığını söylemiştir.[1]

Sekkâkî, eserinin metoduyla ilgili şunları da söylemektedir:

> Edebî ilimleri tahsil etmekten gayen bazı kelimeleri ve ıstılahları öğrenmek ise bunu istediğin zaman kolayca elde edebilirsin. Ancak gayen Arapça'da hata etmekten sakınmak ve Arapça'yı doğru bir şekilde kullanmak ise; bu ilimlerin en alt derecesinde olanı için (bile) çok çaba sarfetmen gerekir. Özellikle de niyetine ve hedefine Allah Teâlâ'nın murâdını öğrenmeyi koymuşsan bu konuda daha fazla gayret gerekir. Bu ilimlerde öyle şeylerle karşılaşırsın ki seni gerisin geri döndürebilir. O esnada ibareleri anlamak için yanında lügat ve nahiv ilminden başka bir şey yok gibidir. Bu sebeple ya duyduğun bazı şeylerin meslek taassubu ile ilk defa söylenmiş ve tahkik edilmemiş şeyler olduğu vehmine kapılırsın veya bu ilim sahiplerine saygı duyarsın. Fakat bizim kitabımıza aldığımız ve dikkat çektiğimiz şeylere baktığında görürsün ki bu ilimlerin zor kısımları ancak teemmül ile yoğrularak anlaşılabilir. İşte o zaman bu eserde yazılanların, tahkik eseri söylenen doğru bilgilerin ta kendisi olduğunu görürsün.[2]

Miftâhu'l-ulûm'un muhtevasının daha iyi anlaşılabilmesi için onun özellikle belâgate dair üçüncü bölümünün tasnif sistemini, ana ve alt başlıklarını, muhtevasıyla birlikte vermek istiyoruz. Maalesef matbu nüshalara tam olarak yansımayan bu tasnif sistemini Musa Alak'ın "Sekkâkî ve *Miftâhu'l-ulûm* adlı eseri"nden[3] naklen küçük bazı değişiklikler ve ilavelerle aktarmak istiyoruz:

---

1 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 37-38.

2 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 38-39.

3 Musa Alak, **Sekkâkî ve Miftâhu'l-ulûm adlı eseri**, s. 40-57.

MİFTÂHU'L-'ULÛM

Ebû Ya'kūb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed b. Alî el-Hârizmî es-Sekkâkî

(Hârizm 555/1160 - Almalığ 626/1229)

MUKADDİME

BİRİNCİ KISIM: SARF İLMİ

İKİNCİ KISIM: NAHİV İLMİ

ÜÇÜNCÜ KISIM: MEÂNÎ VE BEYAN İLİMLERİ

(s. 247-543)

MUKADDİME: MEÂNÎ VE BEYÂN İLİMLERİN TARİFLERİ

I. MEÂNÎ İLMİNİN TARİFİ

II. BEYÂN İLMİNİN TARİFİ

BİRİNCİ FASIL: MEÂNÎ İLMİ

TEMHÎD:

A- MUKTEZÂ-YI HÂL

B- HABER VE TALEBİN TARİFİ KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLER

1- Haber ve Talebin Tarife İhtiyacı Olduğu Görüşü

2- Haber ve Talebin Tarife İhtiyacı Olmadığı Görüşü

a) Haberin Tarife İhtiyacı Olmamasının Delili

b) Talebin Tarife İhtiyacı Olmamasının Delili

I. BİRİNCİ KANUN: HABER İLE İLGİLİ KONULAR

GİRİŞ:

1- Haber Olmanın ve Sıdka ve Kizbe İhtimâli Olmanın Ölçüsü

2- Haberin Muhatab İçin Müfîd Olmasının Ölçüsü

3- Haberin Sıdk veya Kizb Olmasının Ölçüsü

a) Cumhûra Göre

b) Bazılarına (Nazzâm ve Tâbîlerine Göre)

4- Haberle İlgili Konuların Çeşitli Açılardan Taksimi

a) Hüküm (İsnâd) ile İlgili Konular

b) Müsnedün İleyh ile İlgili Konular

c) Müsned ile İlgili Konular

d) Fasıl ve Vasıl, Îcâz ve İtnâb ile İlgili Konular

5- Muktezâ-yı Hâlin Farklı Olması

6- Kelâmın Hüsün ve Kabûl Açısından Yüksek veya Düşük Olmasının Ölçüsü

7- Muktezâ-yı Hallerin Özeti

8- Haberle İlgili Fenlerin Hülâsası

9- Zevk-i Selîmin Önemi

A- BİRİNCİ FEN: İSNÂD İLE İLGİLİ KONULAR

1- Muktezâ-yı Zâhire Uygun Olan Haberî Kelâmın Türleri

a) İbtidâî Haber

b) Talebî Haber

c) İnkârî Haber

* Kindî ile Ebü'l-Abbâs (Müberrid) Arasında Geçen Konuşma

2- Muktezâ-yı Zâhirin Dışına Çıkarılan Haberî Kelâmın Türleri

a) Haberî Kelâmın İfade Ettiği Hükmü Bilen Kişinin O Konuda Zihni Boş (Fikri Yokmuş) Gibi Kabul Edilmesi

b) Haberî Kelâmın İfâde Ettiği Hükmü Sormayan Kişinin Soruyormuş Gibi Kabul Edilmesi

c) Haberî Kelâmın İfade Ettiği Hükmü İnkâr Etmeyen Kişinin İnkâr Ediyormuş Gibi Kabul Edilmesi

d) Haberî Kelâmın İfade Ettiği Hükmü İnkâr Eden Kişinin İnkâr Etmiyormuş Gibi Kabul Edilmesi

* Muktezâ-yı Zâhirin Dışına Çıkılmasının Belâgattaki Yeri ve Bu Kabiliyeti Elde Etmenin Yolu

B- İKİNCİ FEN: MÜSNEDÜN İLEYH İLE İLGİLİ KONULAR

Giriş: Müsnedün İleyh Konusunda Muktezâ-yı Hâle Uymanın Önemi

1- Müsnedün İleyhin Muktezâ-yı Zâhire Uygun Olarak Kullanılması

a) Müsnedün İleyhin Zikredilmemesini Gerektiren Haller

b) Müsnedün İleyhin Zikredilmesini Gerektiren Haller

c) Müsnedün İleyhin Marife Olmasını Gerektiren Haller

(1) Zamir Olmasını Gerektiren Haller

(2) Alem Olmasını Gerektiren Haller

(3) İsm-i Mevsûl Olmasını Gerektiren Haller

(4) İsm-i İşâret Olmasını Gerektiren Haller

(5) Eliflâmla Marifeleşmiş Olmasını Gerektiren Haller

(6) İzâfetle Marifeleşmiş Olmasını Gerektiren Haller

d) Müsnedün İleyhe Sıfat Getirilmesini Gerektiren Haller

e) Müsnedün İleyhten Sonra Atfı Beyân ve Tefsir Getirilmesini Gerektiren Haller

f) Müsnedün İleyhten Sonra Bedel Getirilmesini Gerektiren Haller

g) Müsnedün İleyhe Atıf Yapılmasını Gerektiren Haller

h) Müsnedün İleyhten Sonra Fasıl Zamiri Getirilmesini Gerektiren Haller

i) Müsnedün İleyhin Nekre Olmasını Gerektiren Haller

j) Müsnedün İleyhin Müsnede Takdim Edilmesini Gerektiren Haller

k) Müsnedün İleyhin Müsnedden Te'hîr Edilmesini Gerektiren Haller

l) Müsnedün İleyhin Müsnede Kasr/Hasr Edilmesini Gerektiren Haller

2- Müsnedün İleyhin Muktezâ-yı Zâhirin Dışına Çıkarılması

a) Müsnedün İleyhin Zamir Yerine İsm-i İşâret Olarak Getirilmesi

b) Müsnedün İleyhin Zâhir İsim Yerine Zamir Olarak Getirilmesi

c) Müsnedün İleyhin Zamir Yerine Zâhir İsim Olarak Getirilmesi

d) Müsnedün İleyhin Birinci Şahıs Zamiri Yerine İsm-i Zâhir Olarak Getirilmesi

e) İltifat Sanatı

C- ÜÇÜNCÜ FEN: MÜSNED İLE İLGİLİ KONULAR

Giriş: Müsned ile İlgili Konuların Tasnifi

3- Müsnedin Terk Edilmesini Gerektiren Haller

4- Müsnedin Zikredilmesini Gerektiren Haller

5- Müsnedin Müfred Yapılmasını Gerektiren Haller

6- Müsnedin Fiil Olmasını Gerektiren Haller

7- Müsnedin Takyîd Edilmesini Gerektiren Haller

8- Müsnedin Takyîd Edilmemesini Gerektiren Haller

9- Müsnedin İsim Olmasını Gerektiren Haller

10- Müsnedin Nekre Olmasını Gerektiren Haller

11- Müsnedin Tahsîs Edilmesini Gerektiren Haller

12- Müsnedin Tahsîs Edilmemesini Gerektiren Haller

13- Müsnedin Marifeleşmiş Bir İsim Olmasını Gerektiren Haller

14- Müsnedin Cümle Olmasını Gerektiren Haller

a) Fiil Cümlesi Olmasını Gerektiren Haller

b) İsim Cümlesi Olmasını Gerektiren Haller

c) Şart Cümlesi Olmasını Gerektiren Haller

d) Zarf Cümlesi Olmasını Gerektiren Haller

15- Müsnedin Müsnedün İleyhten Te'hîr Edilmesini Gerektiren Haller

16- Müsnedin Müsnedün İleyhe Takdîm Edilmesini Gerektiren Haller

Fasıl: Fiil ve Müteallikâtı ile İlgili Konular

a) Fiilin Terk Edilmesini Gerektiren Haller

b) Fiilin İsbât Edilmesini Gerektiren Haller

c) Fiilin Mef'ûlünün Terk Edilmesini Gerektiren Haller

d) Fiilin Mef'ûlünün İsbât Edilmesini Gerektiren Haller

e) Fiilin Fâilinin Zamir Yapılmasını Gerektiren Haller

f) Fiilin Fâilinin Zâhir İsim Yapılmasını Gerektiren Haller

g) Fiilin Takdîm ve Te'hîri

(1) Birinci Nevi: Fiil ile Mana Bakımından Fâilin Birbirlerine Takdîm ve Te'hîri

(2) İkinci Nevi: Fiil ile Diğer Mamullerin Birbirilerine Takdîm ve Te'hîri

(3) Üçüncü Nevi: Fiilin Mamüllerinin Birbirlerine Takdîm ve Te'hîri

h) Fiilin Çeşitli Şartlarla Takyîd Edilmesini Gerektiren Haller

(1) "İn"

(2) "İzâ"

(3) * Tağlîb

(4) "İzmâ"

(5) "Metâ" ve "Metâmâ"

(6) "Eyne" ve "Eynemâ"

(7) "Haysümâ"

(8) "Men"

(9) "Mâ"

(10) "Mehmâ"

(11) "Eyyü"

(12) "Ennâ"

* Buraya Kadar Zikredilen Edatların Bazı Özellikleri

(13) "Lev"

D- DÖRDÜNCÜ FEN: FASIL VE VASIL, ÎCÂZ VE İTNÂB İLE İLGİLİ KONULAR

1- Fasıl ve Vasıl

a) Konunun Önemi

b) Vasıl Yapma Yerleri

(1) Vaz' Bakımından "Vâv" ile Atfa Elverişli Olan Yerler

(2) "Vâv" ile Atfın Faidesi

(3) "Vâv" ile Atfın Makbul Olmasının Şartı

c) Fasıl Yapma Yerleri

(1) Sonraki Cümleyi Önceki Cümleden "Kat'" Etmeyi Gerektiren Haller

(a) İhtiyâtî Kat'

(b) Vâcib Kat'

(c) İsti'nâf

(2) Sonraki Cümleyi Önceki Cümleden "Bedel" Yapmayı Gerektiren Haller

(3) Sonraki Cümleyi Önceki Cümlenin "Îzâh ve Tebyîn"i Yapmayı Gerektiren Haller

(4) Sonraki Cümleyi Önceki Cümlenin "Te'kîd ve Takrîr"i Yapmayı Gerektiren Haller

(5) İki Cümle Arasında "Kemâl-i İnkıtâ'"ı Gerektiren Haller

(a) İki Cümlenin Haber ve Talep Yönünden Farklı Olmaları Halindeki İnkıtâ'

(b) İki Cümlenin Haber ve Talep Yönünden Farklı Olmamaları Halindeki İnkıtâ'

(6) İki Cümle Arasında "Tevassut Beyne'l-Kemâleyn"i Gerektiren Haller

d) Fasıl Yapma Yerlerine Misaller

(1) Kat'a Misaller

(a) İhtiyâtî Kat'a Misaller

(b) Vâcib Kat'a Misaller

(c) İsti'nâfa Misaller

(2) Bedele Misaller

(3) Îzâh ve Tebyîne Misaller

(4) Takrîr ve Te'kîde Misaller

(5) İnkıta'a Misaller

(a) İki Cümlenin Haber ve Talep Yönünden Farklı Olmaları Halindeki İnkıtâ'a Misaller

(b) İki Cümlenin Haber ve Talep Yönünden Farklı Olmamaları Halindeki İnkıtâ'a Misaller

(6) "Tevassut Beyne'l-Kemâleyn"e Misaller

e) Vasledilen Cümleler Arasındaki Tenâsüb

f) Cümle Olan Hâlin "Vâv"lı Olup Olmaması ile İlgili Hükümler

2- Îcâz ve İtnâb

a) Îcâz ve İtnâbın Manası

b) Îcâz ve İtnâba Misaller

(1) Îcâza Misaller

(2) İtnâba Misaller

c) Îcâz ve İtnâb Açısından Medih ve Zem Fiilleri

d) Îcâz ve İtnâb Açısından Temyîz Konusu

E- [BEŞİNCİ FEN] FASIL: KASIR/HASIR

1- Kasrın Manası ve Türleri

a) Kasr-ı İfrâd

b) Kasr-ı Kalb

2- Müsned ile Müsnedün İleyh Arasındaki Kasrın Yolları

c) Atıf Yoluyla Kasır

d) Nefiy ve İstisnâ Yoluyla Kasır

e) "İnnemâ" Yoluyla Kasır

f) Takdîr Yoluyla Kasır

* Bu Kasır Yollarının Özellikleri, Ortak ve Farklı Yönleri

3- Cümlenin Diğer Unsurları Arasında "Nefiy ve İstisnâ" ve "İnnemâ" Yollarıyla Kasır

a) Cümlenin Diğer Unsurları Arasında Kasrın Nevileri

(1) Fâilin Mef'ûle Kasredilmesi

(2) Mef'ûllerden Birinin Diğerine Kasredilmesi

(3) Zi'l-Hâlin Hâle Kasredilmesi

b) Cümlenin Diğer Unsurları Arasında "Nefiy ve İstisnâ" Yoluyla Kasrın Özellikleri

c) Cümlenin Diğer Unsurları Arasında "İnnemâ" Yoluyla Kasrın Özellikleri

SONUÇ

II. İKİNCİ KANUN: TALEB İLE İLGİLİ KONULAR

MUKADDİME

1- Taleb İçin Muhakkak Gerekli Olan Hususlar

2- Talebin Nevileri

3- Taleb Türlerinin Gerçek Anlamlarının Dışında Kullanılmaları

A- BİRİNCİ BÂB: TEMENNÎ

B- İKİNCİ BÂB: İSTİFHÂM

C- ÜÇÜNCÜ BÂB: EMİR

D- DÖRDÜNCÜ BÂB: NEHİY

E- BEŞİNCİ BÂB: NİDÂ

* HABER VE TALEBDE MUKTEZÂ-YI ZÂHİRİN DIŞINA ÇIKILMASI

1- Talebî Kelam Yerinde Haberî Kelam Kullanılması

2- Haberî Kelam Yerinde Talebî Kelam Kullanılması

3- Üslûb-i Hakîm

İKİNCİ FASIL: BEYÂN İLMİ

TEMHÎD: DELÂLET TÜRLERİ VE BEYÂN İLMİNİN KONULARIYLA İLİŞKİSİ

I. BİRİNCİ ASIL: TEŞBÎH

GİRİŞ: TEŞBÎH İLE İLGİLİ KONULARIN TASNÎFİ

A- BİRİNCİ NEVÎ: TEŞBÎHİN TARAFLARI: MÜŞEBBEH VE MÜŞEBBEHÜN BİH

B- İKİNCİ NEVİ: VECH-İ ŞEBEH

Giriş: Vech-i Şebeh Kısımlara Ayrılması

1- Birinci Kısım: Tek Unsurdan İbâret Olan Vech-i Şebeh

a) Hissî

b) Aklî

2- İkinci Kısım: Tek Unsurlu Hükmünde Olan Çok Unsurlu Vech-i Şebeh

a) Hisse Müstenid

b) Akla Müstenid

3- Üçüncü Kısım: Tek Unsurlu Hükmünde Olmayan Çok Unsurlu Vech-i Şebeh

a) Hissî

b) Aklî

c) Yarı Hissî Yarı Aklî

Vech-i Şebeh ile ilgili Bazı Hususlar

a) Gerçek Vech-i Şebeh Yerine Melzûmunun Zikredilmesi

b) Vech-i Şebehin, Teşbîhin Her İki Tarafını Kapsamasının Gerekliliği

C- ÜÇÜNCÜ NEVİ: TEŞBİHİN AMAÇLARI

1- Müşebbehe Dönük Amaçlar

2- Müşebbehün Bihe Dönük Amaçlar

*** Teşbîhin Taraflarının Vech-i Şebehte Eşit Olmaları: Teşâbüh**

*** Teşbîh-i Temsîl**

D- DÖRDÜNCÜ NEVÎ: TEŞBÎHİN HALLERİ (TEŞBÎHİN KARÎB VEYA GARÎB, MAKBÛL VEYA MERDÛD OLMASI)

Giriş: Temel İlkeler

1- Teşbîhin Karîb Olma Sebepleri

2- Teşbîhin Garîb Olma Sebepleri

3- Teşbîhin Makbûl Olma Sebepleri

4- Teşbîhin Merdûd Olma Sebepler

*** Teşbîhin Unsurlarından Bazılarının Zikredilip Zikredilmemesiyle İlgili Hususlar**

*** Teşbîhin Mertebeleri**

*** Tezâda Dayanan Vech-i Şebeh**

II. İKİNCİ ASIL: MECÂZ

GİRİŞ: KELİMELERİN MEFHÛMLARINA DELÂLETLERİNİN KEYFİYETİ; VAZ‘ VE VÂZI’ KAVRAMLARI

1- Kelimelerin Bizâtihî Manalarına Delâlet Ettiği Görüşü ve Bu Görüşün Fesâdı

2- Kelimelerin Vaz‘ Yoluyla Manalarına Delâlet Ettiğini İfade Eden Görüşler

A- HAKÎKAT VE MECÂZ KAVRAMLARI

1- Hakîkatin Tarifi

2- Mecâzın Tarifi

3- Diğer Belâgatçıların Yaptıkları Hakîkat ve Mecâz Tarifleri

B- SELEFE GÖRE MECÂZIN KISIMLARI

Giriş: Mecâz Türlerinin Genel Taksimatı

1- Birinci Fasıl: Kelimenin Manası ile İlgili Gayr-ı Müfîd Mecâz-ı Lügavî

2- İkinci Fasıl: Teşbîhde Mübâlağadan Hâlî, Kelimelerin Manası ile İlgili Müfîd Mecâz-ı Lüğavî (Mecâz-ı Mürsel)

3- Üçüncü Fasıl: İstiâre[1]

Giriş: İstiâre Hakkında Genel Bilgiler

(1) Tarifi

(2) İsimlendirme Sebebi

(3) İstiârenin Mecâz-ı Lügavî mi Mecâz-ı Aklî mi Olduğu Konusundaki Görüşler

(a) Birinci Görüş: Mecâz-ı Lügavî Olduğu

(b) İkinci Görüş: Mecâz-ı Aklî Olduğu

(c) İki Görüşün Uzlaştırılması

(4) İstiârenin Bâtıl İddiâ ve Yalandan Farkı

a) İstiârenin Kısımları

Giriş: İstiârenin Genel Taksîmatı

(1) Birinci Kısım: Kat'î İstiâre-i Musarraha-i Tahkîkiyye

(2) İkinci Kısım: Kat'î İstiâre-i Musarraha-i Tahyîliyye

(3) Üçüncü Kısım: Tahkîk ve Tahyîle Muhtemel Olan İstiâre-i Musarraha

(4) Dördüncü Kısım: İstiâre bi'l-Kinâye

(5) Beşinci Kısım: İstiâre-i Asliyye

(6) Altıncı Kısım: İstiâre-i Tebeiyye

(7) Yedi ve Sekizinci Kısım: İstiâre-i Mücerrede ve İstiâre-i Müraşşaha

b) İstiârenin Güzel Olmasının Şartları

c) Unsurlarının Hissî veya Aklî Olması Açısından İstiârenin Nevileri

(1) Birinci Nevi: Vech-i Şebehin Hissî, Unsurların da Hissî olduğu İstiâre

(2) İkinci Nevî: Vech-i Şebehin Aklî, Unsuların Hissî Olduğu İstiâre

(3) Üçüncü Nevi: Unsurların Aklî Olduğu İstiâre

(4) Dördüncü Nevi: Müsteârın Hissî, Müsteârun Lehin Aklî Olduğu İstiâre

(5) Beşinci Nevi: Müsteârın Aklî, Müsteârun Lehin Hissî Olduğu İstiâre

[1] Şemseddîn el-Kirmânî, istiârenin "fasıl" başlığı altında değil de "asıl" başlığı altında zikredilmesi gerektiğini söylemektedir. Bkz. Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî, **Tahkîku'l-fevâidi'l-ğiyâsiyye**, (nşr. Ali b. Dahîlullâh), 1. baskı, Medîne-i Münevvere: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1424, II, 722.

4- Dördüncü Fasıl: Kelimenin Kelamdaki Hükmü (İrâbı) ile İlgili Mecâz-ı Lügavî

5- Beşinci Fasıl: Mecâz-ı Aklî

a) Tarifi

b) İsimlendirme Sebebi

c) Sûretleri

*** Hakîkat-i Akliyye**

C- SEKKÂKÎ'YE GÖRE MECÂZIN KISIMLARI

III. ÜÇÜNCÜ ASIL: KİNÂYE

GİRİŞ: KİNÂYE KAVRAMI

1- Tarifi

2- İsimlendirme Sebebi

3- Nevileri

4- Mecâz ile Arasındaki Farklar

A- KİNÂYENİN KISIMLARI

1- Birinci Kısım: Kendisiyle Mevsûf Kastedilen Kinâye

a) Yakın

b) Uzak

2- İkinci Kısım: Kendisiyle Sıfat Kastedilen Kinâye

a) Yakın

b) Uzak

3- Üçüncü Kısım: Kendisiyle Sıfatın Mevsûfa Tahsîsi Kastedilen Kinâye

a) Latîf

b) Eltaf

4- İkinci ve Üçüncü Kısımlarda Mevsûfun Mezkûr ve Gayr-i Mezkûr Olması

B- KİNÂYENİN NEVİLERİ

1- Ta'rîz

2- Telvîh

3- Remz

4- Îmâ ve İşâret

*** HAKÎKAT, MECÂZ VE KİNÂYENİN MUKÂYESESİ**

A- MECÂZIN HAKÎKATTEN DAHA BELÎĞ OLMASININ SEBEBİ

B- İSTİÂRENİN AÇIK TEŞBÎHTEN DAHA KUVVETLİ OLMASININ SEBEBİ

C- KİNÂYENİN TASRÎHTEN DAHA ETKİLİ OLMASININ SEBEBİ

*** SONUÇ**

*** İKİNCİ VE ÜÇÜNCÜ ASLIN HÜLÂSASI**

*** BELÂGAT VE FESÂHAT**

A- BELÂGATİN TARİFİ

B- FESÂHATİN TARİFİ

C- HÛD SÛRESİNİN 44. ÂYETİNİN BELÂGAT VE FESÂHAT AÇISINDAN TAHLÎLİ

1- Beyân İlmi Açısından

2- Meânî İlmi Açısından

3- Fesâhat-ı Maneviyye Açısından

4- Fesâhat-ı Lafziyye Açısından

KELÂMI GÜZELLEŞTİRME VECİHLERİ

A- BİRİNCİ KISIM: MUHASSİNÂT-I MANEVİYYE

1- Mutâbakat

2- Mukâbele

3- Müşâkele

4- Mürââtü'n-nazîr

5- Müzâvece

6- Leff ü Neşr

7- Cem

8- Tefrîk

9- Taksîm

10- Cem Maa't-Tefrîk

11- Cem Maa't-Taksîm

12- Cem Maa't-Tefrîk ve't-Taksîm

13- Îhâm

14- Te'kîdü'l-Medh bimâ Yüşbihü'z-zem

15- Tevcîh

16- Sevkü'l-Ma'lûm Mesâka Ğayrihî (Tecâhül)

17- İ'tirâz

18- İstitbâ'

19- İltifât

20- Taklîlü'l-Lafz / La Taklîlü'l-Lafz

B- İKİNCİ KISIM: MUHASSİNÂT-I LAFZİYYE

1- Tecnîs

2- Reddü'l-Acüz ale's-Sadr

3- Kalb

4- Seci

5- Kur'ândaki Fâsılalar

6- Tarsî'

SONUÇ

MEÂNÎ İLMİNİN TEKMİLESİ: HAD VE İSTİDLÂL İLİMLERİ

MEÂNÎ VE BEYÂN İLİMLERİNİN AMACININ TETİMMESİ: ŞİİR (ARÛZ VE KĀFİYE) VE DEF'U'L-METÂ'İN İLİMLERİ

C. KAYNAKLARI

Sekkâkî'nin belâgat alanındaki ana kaynakları arasında Abdülkāhir el-Cürcânî'nin "*Esrâru'l-belâğa*"sı ve "*Delâilü'l-i'câz*"ı, Zemahşerî'nin "*Tefsîrü'l-Keşşâf*"ı ve Fahreddin er-Râzî'nin "*Nihâyetü'l-îcâz*"ı yer almaktadır. Hindâvî'ye göre Sekkâkî, bu eserlere Râzî'den daha fazla hâkim olmuştur. Sekkâkî'nin yaptığı özet, Râzî'ninkinden daha hassastır. Ayrıca incelikleri yakalamada, meseleleri kavramada Sekkâkî Râzî'den aklen daha ileridedir. Hatta tertip ve tasnif sistemi ondan daha ayrıntılı ve yaptığı taksimat ondan daha doğrudur.[1] Mukaddimesinde belirttiği üzere Sekkâkî, kendisinden önceki müktesebâtı özümsemiş, onlardaki eksik tarafları tespit etmiş ve üzerlerine yeni bilgiler ilave etmiştir.[2] Doğrudan veya dolaylı olarak alıntı yaptığı müelliflerden bazıları şunlardır: Halîl b. Ahmed, Sîbeveyh, Yunus b. Habîb, Müberrid, Ahfeş, Ferrâ, Esmaî, Zeccâc, İbn Cinnî, Sîrâfî, Rummânî (Ali b. Îsâ), Ebû Ali el-Fârisî, Mâzinî, İbn Kuteybe, İbnü'l-Enbârî, Hâtimî. Sekkâkî, isim vermeden Fahreddin er-Râzî, Reşîdüddîn el-Vatvât ve Mutarrizî gibi müelliflerden de istifade etmiştir.[3]

---

1 Abdülhamîd Hindâvî, **Miftâhu'l-ulûm'un Mukaddimesi**, 1. baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/2000, s. 19.

2 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 37.

3 Ahmet Matlûb, **el-Belâğa 'inde's-Sekkâkî**, s. 70.

D. BELÂGAT İLMİNDEKİ YERİ

Sekkâkî kendisinden sonraki belâgat âlimlerine çok tesir etmiş, bu tesirin bir neticesi olarak *Miftâhu'l-ulûm* üzerine pek çok ihtisâr, şerh, hâşiye, ta'lîk, şevâhid çalışması yapılmıştır. Bu çalışmalar özellikle meânî, beyân ve bedî ilimlerini kapsayan üçüncü bölüm üzerine yoğunlaşmıştır.

Musa Alak bu konu ile ilgili yaptığı özel çalışmasında *Miftâhu'l-ulûm* üzerine yapılmış yaklaşık kırk yedi eser ve bu eserlerden hareketle telif edilen onlarca çalışma tespit etmiştir. *Miftâhu'l-ulûm* bunların dışında pek çok modern çalışmaya da konu olmuştur.[1]

*Miftâhu'l-ulûm'*u özgün bir tarzda ihtisâr ederek "*Telhîsü'l-Miftâh*" isimli eserini telif eden ve belâgat alanında otorite haline gelen Kazvînî, *Miftâhu'l-ulûm* hakkında "Bu alanda yazılan eserlerin en faydalısıdır." demektedir. Çünkü ona göre *Miftâhu'l-ulûm*, tertip bakımından diğerlerine kıyasla daha güzel, muhtevâ bakımından daha kapsayıcıdır. Ayrıca Sekkâkî bu eserinde belâgatle ilgili pek çok kaideyi bir araya getirmiştir.[2] Kazvînî gibi bir otoritenin, Sekkâkî'ye itiraz ettiği meselelerin ekseriyetinde sonraki belâgat âlimlerinin çoğu tarafından destek görememiş olması veya destek gördüğü meselelerde Sekkâkî'yi savunanların devamlı var olması onun belâgat tarihi boyunca tesirini etkin bir şekilde devam ettirdiğini göstermektedir.[3]

Kutbuddîn eş-Şîrâzî de benzer ifadeleri kullanarak, *Miftâhu'l-ulûm*'u âdeta didik didik ettiğini, her meselesini ayrıntılarıyla öğrenip anladığını ve bu alanda istifade edilebilecek yegâne eser olarak "*Miftâhu'l-ulûm*"u gördüğünü söylemektedir.[4]

Sadrüşşerîa da *Miftâhu'l-ulûm*'u, "Güzel ibârelerle bezeli bir kordonu meânî ilminin omuzuna takan, hoş istiârelerinden sızan damlalarla beyân bahçesinin çiçeklerini sulâyan bir kitap" olarak nitelemektedir.[5]

---

1 Musa Alak, **Sekkâkî ve Miftâhu'l-ulûm adlı eseri**, s. 61-95.

2 Kazvînî, Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvînî eş-Şâfiî, **Telhîsü'l-Miftâh** (Arûsü'l-efrâh içinde), Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1423/2003, I, 48.

3 Bkz. Hüseyin Arslan, **Hatîp el-Kazvînî'nin Telhîs ve İzah Adlı Eserlerinde Sekkâkî'ye İtiraz Ettiği Meseleler**, Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, 2018, s. 341-343.

4 Kutbuddîn-i Şîrâzî, Kutbüddîn Mahmûd b. Mes'ûd b. Muslih el-Fârisî eş-Şîrâzî eş-Şâfiî, **Miftâhu'l-Miftâh**, Doktora Tezi, (Haz. Ahmet Meydan), İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, 2019, II, 15-16; Ahmet Matlûb, **el-Belâğa 'inde's-Sekkâkî**, s. 71.

5 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 5.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EL-VİŞÂH'IN TAHLİLİ

Tezimizin üçüncü bölümünde *el-Vişâh*'la ilgili genel bilgiler verip eserin muhtevâsına ve metoduna temas edeceğiz. Tespit edebildiğimiz kadarıyla kaynaklarına işaret ettikten sonra üzerine yapılan çalışmayı inceleyecek ve tahkîke esas aldığımız nüshaları tanıtacağız. Son olarak tahkîk metodumuzdan da bahsedip dördüncü bölüme geçeceğiz.

I. GENEL BİLGİLER

Bu bölümde *el-Vişâh*'ın tam adını zikredip Sadrüşşerîa'ya âidiyetinde bir problem olup olmadığını değerlendireceğiz. Ayrıca eserin yazıldığı tarihi ve ithaf edildiği kişiyi belirlemeye çalışacağız. Eserin yazılış amacına da temas ettikten sonra nüshaları ile ilgili bilgilere geçeceğiz.

A. ADI

Eserin tam adı "*el-Vişâh fî zabti me'âkıdi'l-Miftâh*"tır (الوشاح في ضبط معاقد المفتاح). Sadrüşşerîa mukaddimesinde eserini bu şekilde isimlendirmiştir.[1] Mevcut nüshalarda isim konusunda herhangi bir farklılık bulunmamaktadır. Müellif diğer eserlerinden bu eserine "*el-Vişâh*" ismiyle atıfta bulunmaktadır.[2] Eserin şârihi olan İbnü'l-Aynî de şerhini "*Ḥallü'l-Vişâḥ fî zabti me'âkıdi'l-Miftâh*" olarak isimlendirmiştir.[3] Kâtip Çelebi ve Bağdatlı İsmâil Paşa eserin adını "*el-Vişâh fi'l-meânî ve'l-beyân*" olarak zikretmektedir.[4] *el-Vişâh*'tan bahseden biyografi türü eserlerde ve kütüphane kayıtlarında eserin adı genellikle kısa haliyle "*el-Vişâh*" şeklinde zikredilmektedir.[5] Kütüphane kayıtlarında adının farklı okunmasından kaynaklanan bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Bazen "Vüşâh", bazen de "Veşşâh" şeklinde kayıtlar bulunmaktadır.

Vişâh (وشاح), Türkçede kordon olarak nitelenen ve kadınların taktığı bir süs eşyasıdır. Genellikle omuzlar üzerinden göbek hizasına doğru uzanır. Eski zamanlarda deriden veya ipten imal edilen bu kordonların üzerinde inci gibi bazı mücevherler yer alır. Vişâh, kılıç, yay gibi

---

1 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 7.

2 Sadüşşerîa, **Tenkīhu'l-usûl, et-Tavzîh**, I, 97.

3 İbnü'l-Aynî, Abdurrahman b. Ebî Bekir b. Muhammed b. Ebî Bekir ed-Dimaşkī es-Sâlihî el-Hanefî, **Hallü'l-Vişâh fî zabt-i meâkıdi'l-Miftâh**, Adana İl Halk Ktp., nr. 832, vr. 1b.

4 Bkz. Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, II, 2011; Bağdatlı İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-ârifîn**, I, 650.

5 Bkz. Leknevî, **el-Fevâidü'l-behiyye**, s. 109-112.

anlamlara da gelmektedir. Çoğulu (وُشُح/ أَوْشِحَة/ وَشَائِح) şeklinde kullanılmaktadır. "Vüşâh, vişâh, üşâh ve işâh" şeklinde okunabileceği söylenmektedir.[1]

B. SADRÜŞŞERÎA'YA ÂİDİYETİ

Sadrüşşerîa, fıkıh usûlüne dair *Tenkīhu'l-usûl* isimli eserinde *el-Vişâh*'ın adını açıkça zikretmekte ve eseri doğrudan kendisine nispet etmektedir. Mecâz bahsinde, mecâza gitme sebeplerini sıraladıktan sonra başka amaçlarla da mecaza gidilebileceğini söylemiş ve bu sebepleri *el-Vişâh*'ın mukaddimesinde, ayrıca teşbih ve mecâz bölümlerinde ele aldığını ifade etmiştir. *Tenkīh*'in şerhi olan *Tavzîh*'te de *el-Vişâh*'ta nerede nasıl ele aldığını kısaca açıklamıştır.[2]

Vişâh'ın, Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Aynî (ö. 837-893/1433-1488) tarafından yapılan *Hallu'l-Vişâh* isimli şerhinin mukaddimesinde de *el-Vişâh*'ın Sadrüşşerîa'ya ait olduğu ifade edilmiş, *Tenkīh* ve *Tavzîh*'te geçen mezkûr ifadeler delil olarak zikredilmiştir.[3]

Ayrıca tabakat kitaplarında ve kütüphane kayıtlarında da bu eserin Sadrüşşerîa'ya aidiyetinde bir ihtilaf bulunmamaktadır.

C. İTHAF EDİLDİĞİ KİŞİ VE YAZILIŞ TARİHİ

Sadrüşşerîa, mukaddimesinde eserini bir vezire ithaf ettiğini söylemekte fakat adını açıkça zikretmemektedir. Anlattığına göre *el-Vişâh*'ı tamamladığında bu vezir taburuyla birlikte onun yaşadığı şehre gelmiştir. Sadrüşşerîa da bu vesileyle eserini ona ithaf etmiştir. İsmini açıkça vermemekle birlikte kendisinin Arap ve Acem vezirlerinin sultânı olduğunu,

---

1 Halîl b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, **Kitâbu'l-ayn**, (nşr. Abdülhamid Hindâvî), 1. baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003, IV, 372; İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî, **Cemheretü'l-lüğa**, (nşr. Remzî Münîr Ba'lebekkî), 1. baskı, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987, I, 539-540; Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî, **Tehzîbü'l-lüğa**, (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Muhammed Ali en-Neccâr), Kahire 1964-1967, V, 145-146; Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, **es-Sıhâh/Tâcü'l-lüğa**, (nşr. Ahmed Abdülğafûr Attâr), 2. baskı, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1399/1979, I, 415; İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî, **Lisânü'l-Arab**, Beyrût: Dâru Sâdır, 1300, II, 632; Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, **Tâcu'l-arûs**, (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), 2. baskı, Kuveyt 1415/1994, VII, 207-210.

2 Sadrüşşerîa, **Tenkīhu'l-usûl/et-Tavzîh**, I, 97; Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", **DİA**, XXXV, 427-430. Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 12-13, 143-179.

3 İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh fî zabti meâkıdi'l-Miftâh**, Adana İl Halk Ktp., nr. 832, vr. 1b.

velâyet ve kerâmet sancağının altında gölgelendiğini, imâret ve imâmet yüklerini bizzat üstlendiğini ifade etmektedir.[1]

O dönemde müellifin yaşadığı bölgeye İlhanlılar'ın hâkim olduğunu bilmekteyiz. Eserin tahmini olarak telif edildiği tarihlerde İlhanlılar iktidarında bir taht değişikliği olmuş, Sultan Olcaytu'nun 716/1316 tarihinde vefatı üzerine, çocuk yaştaki oğlu Ebû Saîd Bahadır Han onun yerine tahta geçmiştir. Hükümdârın yaşının küçük ve tecrübesiz olması sebebiyle idareyi Vezîr Tâceddin Ali Şâh'ın ele aldığı kaynaklar tarafından ifade edilmektedir.[2] Bu sebeple müellifin, eserini bu zâta ithâf etmiş olma ihtimali kuvvet kazanmaktadır. Sadrüşşerîa'nın onu "Arap ve Acem vezirlerinin sultanı" olarak nitelemesi ve onun için "tâcu'l-İslâm ve'l-Müslimîn" tabirini kullanması bu ihtimali daha da kuvvetlendirmektedir. Zira Tâceddîn Ali Şâh kaynaklarda "Tâcu'l-hak ve'd-dîn" lakabıyla anılmaktadır.[3]

Kaynakların verdiği bilgiye göre, Tâceddîn Ali Şâh, 711 (1311-1312) tarihinde vezir olmuş[4], 724 (1324) yılında da vefat etmiştir.[5] Bu ihtimal üzerinden hareket ettiğimizde eserin yazım tarihinin 711-724 yılları arasına denk geldiğini söyleyebiliriz.

Yazım tarihi ile ilgili elimizdeki bir başka delil de *el-Vişâh*'ın Taşkend Bîrûnî Enstitüsü, nr. 3186'da yer alan nüshanın istinsah tarihidir. Eserin ferağ kaydında nüshanın hicrî 737 yılı, Safer ayının ortasında tamamlandığı bilgisi yer almaktadır.

Ayrıca *Tenkīhu'l-usûl*'de ve *Tavzîh*'te *el-Vişâh*'a yapılan atıflar sebebiyle *el-Vişâh*'ın bu iki eserden önce yazıldığı anlaşılmaktadır.[6] Tavzîh'in kütüphanelerimizde yer alan bir nüshasının istinsah tarihinin hicrî 14 Ramazan 736 olması da yukarıdaki delilleri teyit edici

---

1 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 6.

2 Abdulkadir Yuvalı, "İlhanlılar", **DİA**, XXII, 103-104.

3 Ankhbayar Danuu, **İlhanlı Devletinde Vezaret**, s. 250.

4 Kâşânî, Târih-i Olcaytu, s. 156; Hâfız Ebrû, **Zeyl-i Câmiu't-tevârîh-i Reşîdî**, s. 115; Ankhbayar Danuu, **İlhanlı Devletinde Vezaret**, s. 252.

5 Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî, **Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb**, (nşr. Müfîd Kumeyha, … İbrahim Şemsüddîn), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004, XXXIII, s. 59; Hâfız Ebrû, **Zeyl-i Câmiu't-tevârîh**, s. 161; Fasîh-i Hâfî, **Mücmel-i Fasîhî**, III, 36; İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, **ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mi'eti's-sâmine**, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1414/1993, III, s. 34.

6 Sadrüşşerîa, **Tenkīhu'l-usûl/et-Tavzîh**, I, 97; Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", **DİA**, XXXV, 430; İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh fî zabti meâkıdi'l-Miftâh**, Adana İl Halk Ktp., nr. 832, vr. 1b.

mahiyettedir.[1] 5 Muharrem 746 yılı pazartesi günü telifi tamamlanan[2] *Şerhu Ta'dîli'l-'ulûm*'da da *Şerhu Tenkīhi'l-usûl*'e yani *Tavzîh*'e atıflar bulunmaktadır.[3] Bu atıflar da yukarıdaki kronolojiyi destekleyen ayrı bir delildir.

Sonuç itibariyle *el-Vişâh*'ın Vezîr Taceddin Şâh'ın vezir olduğu tarih olan 711 yılı ile vefat tarihi olan 724 yılları arasında tamamlandığı anlaşılmaktadır.

D. YAZILIŞ AMACI

Sadrüşşerîa'ya göre, meânî ve beyan ilimleri, mevzû bakımından ilimlerin en şereflisi, en köklüsü ve dalları en uzun olanıdır. Bu ilimler Kur'ân-ı Kerîm'in nazmındaki gizli saklı güzellikleri ortaya çıkarır. Kur'ân-ı Kerîm'in neden benzeri yazılamayacak mucizevî bir kitap olduğunu yine bu ilimler açıklar. Onun îcaz ve itnâbındaki hakîkatleri açığa çıkarır.

Mukaddimesinde meânî ve beyan ilimlerinin önemine bu şekilde dikkat çeken Sadrüşşerîa, Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm* adlı eserinin ehemmiyyetine de vurgu yapmış, onu "meânî ilminin omuzuna güzel ibârelerle bezeli bir kordon takan, beyân bahçesinin çiçeklerini hoş istiârelerinden sızan damlalarla sulâyan bir kitap" olarak nitelemiştir. Sadrüşşerîa, onun hakîkatlerini keşfe muvaffak olduğunu, sırlarına ve inceliklerine vâkıf olduğunu beyan ettikten sonra bu eserin özünü, Fahreddin er-Râzî'nin *Nihâyetü'l-îcâz* isimli eserinin bahisleriyle birleştirdiğini, kaidelerinin tespitinde ve bölümlerinin tasnîfinde kapalı kalan yönleri giderdiğini söylemektedir. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'in i'câzına yönelik delilleri açığa çıkardığını, bu ilim dallarında yazılmış diğer eserlerde temas edilmemiş bazı önemli bahisleri, kapalı ve ince bir takım nükteleri eserine aldığını ifade etmiştir.[4]

Küçüklüğünden itibâren dedelerinin himâyesinde, hemen hemen bütün ilim dallarında kendisini yetiştiren bir âlim olan Sadrüşşerîa'nın edebî ilimlere de çocukluğundan beri önem verdiği, nisbeten genç yaşta belâgat ilimlerine vâkıf olduğu görülmektedir.[5] Bu sebeple yaşadığı döneme çok büyük tesirleri olmuş Sekkâkî ve Râzî gibi iki âlimin belâgat alanındaki iki önemli

---

1 Bkz. Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi Blm., nr. 451, 191a.

2 Sadrüşşerîa, **Şerhu Ta'dîli'l-ulûm**, Millî Ktp., Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu Blm., nr. 4155, vr. 80b.

3 Sadrüşşerîa, **Şerhu Ta'dîli'l-ulûm**, Süleymaniye Ktp., Damat İbrahim Paşa Blm., nr. 828, vr. 157b. Bir yerde de "usûl-i fıkıhta bu ihtilafı öğrendin" şeklinde bir ifade geçmektedir (vr.154a); Şükrü Özen, "Tenkīhu'l-usûl", **DİA**, XL, 455.

4 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 5.

5 Burhânüşşerîa Mahmûd, **Vikāyetü'r-rivâye**, s. 8-10.

eserinin önemini kavramış ve bu iki eseri esas alarak *el-Vişâh*'ı telif etmiştir. Yukarıdaki ifadelerinden anlayabildiğimiz kadarıyla Sadrüşşerîa, *Miftâhu'l-ulûm*'u muhtevâ ve ibâre bakımından, *Nihâyetü'l-îcâz*'ı ise tertip ve tasnif sistemi bakımından önemli görmüştür. *Nihâyetü'l-îcâz*'ın, Abdülkāhir el-Cürcânî'nin iki önemli eserini cem' etmiş olması da bu tercihte önemli bir etken olarak gözükmektedir. Mukaddimede "*Delâilü'l-i'câz*"ın ismine dolaylı olarak işaret etmesi de bunu hissettirmektedir.

Yukarıda da zikrettiğimiz üzere Sadrüşşerîa'nın *Miftâh*'ta ve *Nihâye*'de belâgate dâir önemli bazı meselelerin ele alınmadığını görmüş olması, onu *el-Vişâh*'ı yazmaya sevkeden diğer önemli bir âmil olarak gözükmektedir.

Kanaatimizce *el-Vişâh,* Sadrüşşerîa'nın belâgat alanında kaleme aldığı bir başlangıç çalışmasıdır. Zira diğer eserlerine nispetle daha erken bir dönemde yazıldığı anlaşılan *el-Vişâh,* Sadrüşşerîa'nın kendisinden önceki belâğat birikimini derleyip süzgeçten geçirdiği muhtasar bir eserdir. Onun ilerleyen dönemlerde bu eserini şerhetme ve kendisine has görüşleri ayrıntılı bir şekilde ortaya koyacağı daha kapsamlı bir eser yazma niyetinde olması muhtemeldir. Çünkü Sadrüşşerîa gibi İslâmî ilimlerin pek çok alanında eser veren, yaşadığı döneme ve sonrasına çok fazla tesir etmiş âlimlerin genel olarak böyle aşamalı bir telif usûlü takip ettiklerini görmekteyiz.[1] Sadrüşşerîa'nın fıkıhta dedesinin kendisi için yazdığı *Vikāye* isimli eseri, *Nukâye* adıyla ihtisâr edip daha sonra bu muhtasar eserin anlaşılması için *Vikāye*'yi şerhetmesi[2] *Vişâh*'ın telifinde de böyle bir niyetin varlığına işaret etmektedir. Aynı şekilde fıkıh usûlünde önce *Tenkīh* isimli muhtasar eserini yazması, daha sonra zor ve kapalı yerlerini izah etmek amacıyla onu şerh edip *Tavzîh* isimli eserini yazması[3] böyle bir niyetin varlığını teyit etmektedir. Yine *Ta'dîlü'l-ulûm*'u yazıp daha sonra onu şerhetmesi onun *el-Vişâh* için de böyle bir niyeti olduğunu, fakat ömrü vefâ etmediği için bu niyetini gerçekleştirme imkânı bulamadığını göstermektedir.

---

1 Benzer bir niyetin Fahreddîn er-Râzî'de olduğuna dair bkz. Nasrullah Hacımüftüoğlu, **Fahreddin er-Râzî, Nihâyetü'l-Îcâz fî Dirâyeti'l-İ'câz'ının Tahkikli Neşri ve Abdulkāhir el-Cürcânî'nin Belâgat Alanındaki Eserleriyle Mukâyesesi**, s. 131; Musa Alak, "Fahreddîn er-Râzî'nin Nihâyetü'l-îcâz Adlı Eserinde Abdulkāhir el-Cürcânî'ye İtiraz Ettiği Meseleler", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası**, s. 17.

2 Sadrüşşerîa, **en-Nukāye muhtasaru'l-Vikāye**, vr. 2a-2b; Burhânüşşerîa Mahmûd, **Vikāyetü'r-rivâye**, s. 8-10; Sadrüşşerîa, **Şerhu'l-Vikāye**, s.14-16;

3 Sadüşşerîa, **et-Tavzîh**, I, 4.

E. NÜSHALARI

Tespit edebildiğimiz kadarıyla *el-Vişâh*'ın kütüphanelerde kayıtlı dört yazma nüshası, bir tane de matbû nüshası bulunmaktadır. Bunların dışında Ebû Bekir İbnü'l-Aynî'nin (837-893/1433-1488) *el-Vişâh* üzerine kaleme aldığı *Hallü'l-Vişâh fî zabt-i meâkıdi'l-Miftâh* isimli şerhin iki nüshası vardır. Bu bölümde bu nüshaları kısaca temas edecek, "Tahkîke esas aldığımız nüshalar" bölümünde ayrıntılarından bahsedeceğiz.

1. Yazma Nüshaları

Müellif nüshasına rastlayamadığımız eserin ulaşabildiğimiz en eski tarihli nüshası Özbekistan'da bulunan Taşkent Bîrûnî Enstitüsü'nde 3186 numarada kayıtlıdır. Ferâğ kaydında yer alan bilgiden istinsâh târihinin hicrî 737 yılı, Safer ayının ortası olduğu anlaşılmaktadır. Bunların dışında eserin üç nüshası daha bulunmaktadır. Bu nüshalar şunlardır:

Kütahya Vahîd Paşa İl Halk Kütüphanesi, nr. 2804, vr. 0b-50a.

Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi nr. 4974/4, vr. 113b-141a.

Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4479, vr. 1a-48a.

Vişâh'ın ayrıca İbnü'l-Aynî künyesiyle meşhur, Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Aynî (837-893/1433-1488) tarafından yazılan "*Hallü'l-Vişâh fî zabt-i meâkıdi'l-Miftâh*" isimli şerhinin de iki nüshası bulunmaktadır. Memzûc metodla yazılmış bu şerhte, *el-Vişâh* her iki nüshada da tam olarak yer almaktadır. Bu nüshalar şunlardır:

Princeton Üniversitesi Kütüphanesi, Garrett Koleksiyonu, nr. 553. Bu nüshanın müellif nüshası olduğu anlaşılmaktadır. 14 Muharrem 889/12 Şubat 1484 tarihinde Dimaşk'ın Sâlihiyye mahallesinde tamamlanmıştır.

Adana İl Halk Kütüphanesi nr. 832, vr. 2b-130a arası. 7 Zilkade 889/26 Kasım 1484 tarihinde Cuma günü Dimeşk'te istinsâhı tamamlanmıştır. Müellif hayattayken istinsah edildiği anlaşılmaktadır.

2. Matbû Nüshası

el-Vişâh, tezimizin devam ettiği aşamada 2020 yılında Nühâ Abdürrezzak el-Hafnâvî tarafından tahkik edilerek basılmıştır.[1] Eser iki nüshanın karşılaştırılması ile yayına hazırlanmıştır. Dirase kısmı bulunmamaktadır. Seçmeci metod yerine, bir nüsha esas kabul

[1] Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, (nşr. Nühâ Abdürrezzak el-Hafnâvî), İstanbul: Dâru'l-İlm, 2020.

edilmiş ve farklılıklar dipnotta gösterilmiştir. Emek verilerek hazırlanmış olmakla birlikte, diğer nüshaların tahkike esas alınmaması sebebiyle, metinde anlama tesir eden bazı önemli eksiklikler söz konusudur.[1] Ayrıca nüshada başlıklandırma, paragraflandırma, numaralandırma, madde ve noktalama işaretleri gibi eserin muhtevasını, tasnif sistemini ve özgün yönünü ortaya çıkaracak hususlar ihmâl edilmiş durumdadır. Bunların dışında kaynak gösterme konusunda da gerekli titizlik gösterilmemiştir. Konuların hangi kaynaktan alındığına işaret edilmediği gibi müellifin istişhâdî olarak zikrettiği bazı örneklerin kaynağı gösterilmemiştir. Hatta şiir olan pek çok örneğin şiir olduğu dahi gözden kaçmıştır.[2]

II. MUHTEVÂSI

Bu bölümde *el-Vişâh*'ın tasnif sistemini, müellifin kendi belirlediği başlıklarla, eserin tahkiki esnasında bizim belirlediğimiz başlıkları birlikte göstererek tanıtmak ve kısaca muhtevasından bahsetmek istiyoruz. Aşağıda altını çizdiğimiz başlıklar müellifin kendi koyduğu başlıklardır. Diğer başlıklar ise bizim belirlediklerimizdir.

---

[1] Bazı örnekler için bkz. a.g.e., s. 31: "ثِقَلًا" yerine "نَقْلًا", s. 36: "التحضيض" yerine "التخصيص", s. 40: "تطرية" yerine "نظرية", s. 42: ﴿أَهٰذَا الَّذِي بَعَثَ اللهُ رَسُولًا﴾ yerine ﴿بَعَثَ اللهُ رَسُولًا﴾, s. 43: "ملمة" yerine "مسلمة", s. 45: "إذا إريد المبالغة" ifadesi eksik, s. 49: "لتخصيص المسند إليه به" yerine "لتخصيص المسند إليه", s. 52: "عَرَض" yerine "عارض", s. 53: "الرَّوِيَّة" yerine "الرُّؤية", s. 53: "ودَقَّقْتَهُ" veya "ورَقَّقْتَهُ" yerine "ووقعته", s. 54: "فائدة العطف" yerine "فائدة التعريف", s. 56: "أَأَحْدَثْتَ" yerine "أحدثت", s. 57: "وَلا كَقَوْلِهِ تَعَالَى" yerine "وَ«لا»، كَقَوْلِهِ تَعَالَى" demek suretiyle «لا»'nın hazfedilebileceği manası ihlâl edilmiş, s. 60: "تَعُمُّهُمَا" yerine "تقع فيهما", s. 60: "ويشبه به" yerine "ليشبه به", s. 62: "ك" harf-i ceri yerine "ل" harf-i ceri, s. 64: "فلهذا سُمِّيَ «مجازًا في الجملة»" ifadesi eksik, s. 73: "يعني: «هو في تَرَدُّدِه كَمَنْ يقدِّم رِجْلًا ويؤخِّر أُخْرَى»" ifadesi eksik, s. 84: "واعلم: أن «النسبة إلى المبتدأ» كـ«النسبة إلى الفاعل»، فيأتي «التبعية» في «خبر المبتدأ»، نحو: «الحَالُ نَاطِقَةٌ»" ifadesi eksik, s. 99, 100: iki beyit eksik; s. 101: "وتأكيد معناه" ifadesi eksik; s. 102: "على طريقة أهل الكلام" ifadesi eksik, s. 102: "للتأكيد" ifadesi eksik, s. 110: "في فصل الإيجاز" ifadesi eksik.

[2] Bkz. s. 35, 36, 40, 46, 49, 61, 84, 91, 92, 96, 107

EL-VİŞÂH FÎ ZABTİ MEÂKIDİ'L-MİFTÂH

Sadrüşşerîa es-Sânî Ubeydullah b. Mes'ûd b. Tâcişşerîa Ömer b. Sadrişşerîa el-Evvel Ubeydillah b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî

(ö. 747/1346)

ÖNSÖZ

MUKADDİME

I. BELÂGAT İLİMLERİNİN TARİFLERİ VE KONULARI

A- MEÂNÎ İLMİNİN TARİFİ VE KONUSU

B- BEYÂN İLMİNİN TARİFİ VE KONUSU

C- BEDÎ' İLMİNİN TARİFİ VE KONUSU

II. FESÂHAT-BELÂGAT

A- FESÂHAT BELÂGAT İLİŞKİSİ

B- FESÂHAT TÜRLERİ: LAFZÎ FESÂHAT - MANEVÎ FESÂHAT

Tenbîh: Delâlet Türleri ve Delâlet Türlerinin Tamamının Belâgat İlimlerinin Konusu Olduğu

C- GÜZELLİK, LETÂFET (İNCELİK) VE MUKTEZÂY-I HÂLE UYGUNLUK AÇISINDAN "LÂZIM" VE "MELZÛM"LARIN MERTEBELERİ

D- MANA İFADE EDEN TERKİPLERİN FESÂHAT VE BELÂGATTAKİ MERTEBELERİ

Zâbıt: Kelâmın Tab'a (Zevk-i Selîme) Uygunluk Sebepleri

a) Talep Edilen Mananın veya Müsteâr Mananın Zevk-i Selime Uygun Olması

b) İki Mana Arasında İrtibatın ve Münâsebetin Güzel Olması

c) Kelâmın Sebebine Yani Muktezâ-yı Hâle Uygun Olması

d) Kelâmın Kendi İçinde (Lafız-Mana Münasebeti Açısından) Uyumlu Olması

(1) Manayı Gözetmeden Sadece Lafızlar Açısından Uyum

(a) Harflerde

(b) Kelimelerde

(c) Terkiplerde

(2) Manayı Gözeterek Lafızlarda Uyum (Tefvîf)

(3) Sadece Manada Uyum

(4) Lafzın Manaya Uyumu

BİRİNCİ İLİM:
MEÂNÎ İLMİ

MUKADDİME: HABER VE SÖZ SÖYLEMEYİ GEREKLİ KILAN HALLER VE MAKAMLAR

A- HABER

1- Haberin Tarifi, Sıdka ve Kizbe İhtimali Olması ile Ne Kastedildiği

2- Tenbîh: Haberin Delâleti

3- Zâbıt: Fiilin, Faile ve Mefullere Nispeti

B- ZÂBIT: SÖZ SÖYLEMEYİ GEREKLİ KILAN HALLER VE MAKAMLAR, (Kelâmın bu hallere göre terkîb edilmesi gerektiği ve bu münasebetlere, "müsnedün ileyh", "müsned", "isnâd"; "müsned ve müsnedün ileyhin cümledeki konumu" ve bunların tamamında yani cümlede riâyet edilmesi gerektiği)

I. BİRİNCİ FEN: MÜSNEDÜN İLEYH

A- MÜSNEDÜN İLEYHİN HAZFİ

B- MÜSNEDÜN İLEYHİN ZİKRİ

C- ZÂBIT: MÜSNEDÜN İLEYHİN MARİFE OLMASI

1- Müsnedün İleyhin İsm-i Mevsûl Olması

2- Müsnedün İleyhin İsm-i İşâret Olması

3- Müsnedün İleyhin Muzaf Olması

4- Müsnedün İleyin Alem Olması

5- Müsnedün İleyhin Lâm-ı Tarif ile Marife Olması

D- ZÂBIT: MÜSNEDÜN İLEYHİN BEŞ TÂBÎDEN BİRİ İLE METBÛ' OLMASI

1- Müsnedün İleyhin Tekidi

2- Müsnedün İleyhin Beyânı (Peşinden Atf-ı Beyân Gelmesi)

3- Müsnedün İleyhe Bedel Getirilmesi

4- Müsnedün İleyhe Atıf Yapılması (Atf-ı Nesak İle)

5- Müsnedün İleyhin Bir Sıfatla Nitelenmesi

E- ZÂBIT: MÜSNEDÜN İLEYHİN NEKRA OLMASI

F- ZÂBIT: MARİFE VEYA NEKRA BİR SIFAT İLE NİTELENEN MÜSNEDÜN İLEYHE YAPILAN OLUMLU VEYA OLUMSUZ İSNÂD NE İFADE EDER? (Müsnedün ileyh bir vasıf ile kayıtlandığında olumlu

veya olumsuz isnâd, kaydı da kapsar mı? Böyle bir durumda nefiy ve isbât, habere mi yoksa müsnedün ileyhin sıfatına mı yönelir?)

G- TENBÎH: MÜSNEDÜN İLEYH KONUSUNDA MUKTEZÂ-YI HÂLİN DIŞINA ÇIKILMASINI GEREKTİREN HALLER

II. İKİNCİ FEN: MÜSNED

A- MÜSNEDİN HAZFİ

B- MÜSNEDİN ZİKRİ

C- ZÂBIT: MÜSNEDİN NEKRA OLMASI

D- ZÂBIT: BİR SIFATLA NİTELENEN MÜSNED İLE MÜŞTAK VE MÜŞTAK OLMAYAN MÜSNEDİN BİR ŞEYE İSNADININ DELÂLETİ

E- ZÂBIT: MÜSNEDİN MARİFE OLMASI

F- ZÂBIT: MÜSNEDİN FİİL VEYA İSİM OLMASI

G- ZÂBIT: MEF'ÛLLERİN HAZFİ VE ZİKRİ

H- ZÂBIT: FİİL VE FÂİLİN BİRLİKTE HAZFİ

İ- FASIL: MÜSNEDİN MEŞRÛT OLMASI

1- "İn" ile Meşrût Olması

2- "İzâ" ile Meşrût Olması

3- "Lev" ile Meşrût Olması

J- ZÂBIT: İSTİKBÂLE DELALET EDEN ŞART EDATLARININ MÂZİ FİİLİN BAŞINA GELMESİ

III. ÜÇÜNCÜ FEN: İSNÂD

A- MUHÂTABIN HÂLİ AÇISINDAN HABER TÜRLERİ

1- İbtidâî Haber

2- Talebî Haber

3- İnkârî Haber

B- MUHÂTABIN HÂLİ AÇISINDAN HABERDE MUKTEZÂ-YI ZÂHİRİN DIŞINA ÇIKMAK

C- FASIL: İSNÂDIN TE'KÎDİ: İNNE'NİN BULUNDUĞU YERLER VE KULLANIM AMAÇLARI

1- İki Cümleyi Birbirine Bağlamak

2- Fiil ve Şart Cümlelerinin Başına Şan Zamiri Getirebilmek

3- Nekra Bir Kelimeden Haber Verebilmek (Nekra Bir Kelimeyi Müsnedün İleyh Yapabilmek)

4- Haberin Zikrine İhtiyaç Bırakmaması

D- FASIL: İSNADDA HASIR (Hasır hangi yollarla yapılır ve bu hasır türleri arasındaki mana incelikleri)

1- İsnadın Tarafları Açısından Hasır Türleri

2- Hasır Yolları

3- Muhatabın İtikadına Göre İsnadda Hasır Türleri

4- Hasır Konusunda Muhtelif Meseleler

a) Tenbîh: "İnnemâ"nın Kullanıldığı İki Farklı Yer

b) Zâbıt: İstisnâ ve "İnnemâ" Kullanarak Yapılan Hasrın Farkları

c) Zâbıt: Müsbet Cümlenin Menfî Cümleye -Tekidsiz, "İnnemâ" ve "İnne" İle- Atfedildiği Yerler

IV. DÖRDÜNCÜ FEN: MÜSNED VE MÜSNEDÜN İLEYHİN VAZ'I

A- MÜSNEDÜN İLEYHİN TAKDİMİ

B- MÜSNEDİN TAKDİMİ

C- TAKDİM VE TEHİR KONUSUNDA MUHTELİF MESELELER

1- Zâbıt: Müsned ile Müsnedün İleyh Arasına Fasıl Zamiri Girmesi

2- Zâbıt: Mefhûm-u Şahsî ve Mefhûm-u Küllînin Müsned veya Müsnedün İleyh Olması

3- Zâbıt: İzâfet ve Temyizin Kelâmın Manasına Tesiri

4- Zâbıt: Takdîmin Olumlu ve Olumsuz Cümlelerde Tekid ve Hasır İfade Etmesi

5- Zâbıt: Umûmü'n-nefy ve Nefyü'l-umûmun Delâleti

6- Zâbıt: Mef'ûlün Ve Mef'ûlün Mülhakâtının Fiile ve Birbirlerine Takdîmi

7- Zâbıt: İstifhâmda Takdim ve Te'hîr

8- Zâbıt: Kelimenin Lafzen Mukaddem Niyette Muahhar Olması veya Hem Lafzen Hem de Niyette Mukaddem Olması

D- VAZ' AÇISINDAN TEKADDÜM SEBEPLERİ

V. BEŞİNCİ FEN: CÜMLE

A- FASIL VE VASIL

1- İki Şey Arasında Münâsebet Türleri

a) Aklî

b) Hissî

c) Vaz'î

2- Zâbıt: Atfın Faydaları

- İstitrat: Kat' ve İsti'nâf

3- Zâbıt: Talebî Cümlelerin Haberî Cümlelere Atfı

4- Zâbıt: Cümlenin Cümleye Atfı

B- FASIL: ÎCÂZ VE İTNÂB

1- Îcâz ve İtnâbın Tarifleri

2- Îcâz Türleri

a) Hazifsiz Îcâz: Îcâz-ı Kasr

(1) Mutâbaka

(2) Tazammun

(3) İltizâm

b) Hazifle Îcâz: Îcâz-ı Hazif

(1) Müfredin Hazfi

(2) Cümlenin Hazfi

(a) Müteallika

(b) Gayr-i Müteallika

(3) Suâlin Hazfi

(4) İktifâ

(a) Sebeple İktifâ

(b) Müsebbeble İktifâ

(5) İzmâr alâ Şerîtati't-Tefsîr

İKİNCİ İLİM: BEYÂN İLMİ

MUKADDİME: BEYÂN İLMİNİN DAYANAĞI VE "ASIL"LARININ TERTİP SEBEBİ

A- BEYÂN İLMİNİN DAYANAĞI (Lâzımdan melzûma, melzûmdan lâzıma intikal)

İstitrat: Lüzûm Türleri

c) Aklî

d) Gayr-ı Aklî

B- BEYÂN İLMİNİN "ASIL"LARININ TERTİP SEBEBİ

I. BİRİNCİ ASIL: TEŞBÎH

MUKADDİME: TEŞBÎHİN TARİFİ VE "FASIL"LARININ TERTİP SEBEBİ

1- Teşbîhin Tarifi

2- Teşbîhin "Fasıl"larının Tertip Sebebi

A- FASIL: MÜŞEBBEH VE MÜŞEBBEHÜN BİH

1- Müşebbeh ve Müşebbehün Bihin Mahsûs veya Ma'kūl Olması

2- Mahsûs Türleri

3- Ma'kūl Türleri

B- FASIL: VECH-İ TEŞBÎH

1- Müşâbehet, Müsâvât ve Teşbihin Gerçekleştiği Arazlar (

a) Keyfiyette İttifâk: Müşâbehete Hastır.

b) Kemmiyyette İttifâk: Müsâvâta Hastır.

c) Beyân Ulemasına Göre Teşbih, Nisbî Arazlarda da Meydana Gelir.

2- Teşbîhin Meydana Geldiği Arazlar

3- Vech-i Teşbîhin Hissî Hakîkat veya Aklî Hakikat Olması Açısından Türleri

Tenbîh: Teşbîh-i Mecâzî

4- Zâbıt: Vech-i Teşbîhe Riâyetin Vücûbu

5- Taksîm: Tek, Müteaddit ve Hey'et Olma Bakımından Vech-i Teşbîhin Kısımları

a) Tek Bir Husus Olabilir

b) Müteaddid Olabilir

(1) Tamamı Hissî

(2) Tamamı Aklî

(3) Hissî ve Aklî Hususlardan Mürekkep Olabilir

c) Birkaç Şeyden Meydana Gelen Bir Hey'et Olabilir

(1) Bu Hey'et Hissî Olabilir (Süreyyâ yıdızının parlayan üzüm salkımına teşbihi gibi)

(2) Aklî Olabilir (Kâfirlerin amellerinin serâba benzetilmesi gibi. İlk görüldüğünde ümit verici olması, sonunun hüsran ve ümitsizlikle bitmesi yönüyle)

6- Vech-i Teşbîhi Hey'et Olan Teşbih

a) Temsîl: (Şayet bu hususlar, hakikatte olmayan, gerçekleşmesi tasavvuru gerektiren hususlar ise buna "temsil" denir.)

b) Mesel / Emsâl: (Teşbîh-i temsîlî, istiâre şeklinde kullanılır ve yaygınlık kazanırsa buna "mesel" denir.)

7- Zâbıt: Zıtların Birbirine Teşbih Gerekçesi

C- FASIL: TEŞBÎHİN AMACI

1- Müşebbehe Yönelik Amaçlar

2- Müşebbehün Bihe Yönelik Amaçlar: a) Teşbîh-i Maklûb, b) İzhâr-i Matlûb

D- FASIL: TEŞBÎHİN ŞARTLARI VE HALLERİ

1- **<u>Tenbîh:</u> Teşbîhin Karîb/Nâzil ve Baîd/Ğarîb Olma Sebepleri**

2- **<u>Zâbıt</u>: Nefsin Teşbihten Zevk Alma Sebebi: Me'lûf (Sevilen / Ülfet Edilen) ve Cedîd (Nadir / Yeni) Olanı Cem Etmek**

3- **<u>Zâbıt:</u> Teşbîh ve Teşâbüh Farkı** (Teşbîh, nâkısın kâmile ilhâkıdır. Şayet taraflar eşit olursa buna "teşâbüh" denir.)

E- <u>FASIL: TEŞBÎHİN MEŞHÛR KISIMLARI</u>

1- **Teşbîh-i Mutlak**

2- **Teşbîh-i Meşrût**

3- **Teşbîh bi'l-Kinâye (Teşbîh-i Kinâye)**

4- **Teşbîh-i Tesviye**

5- **Teşbîh-i Ma'kûs (Teşbîh-i Aks)**

6- **Teşbîh-i İzmâr**

7- **Teşbîh-i Tafdîl**

F- <u>FASIL: TEŞBÎHİN RÜKÜNLERİNİN HAZFİ</u>

Teşbîhin Mertebeleri (Zayıftan kuvvetliye doğru)

a) Bütün Rükünlerin Zikredildiği

b) Müşebbehin Hazfedildiği

c) Edatın Hazfedildiği

d) Müşebbeh ve Edatın Hazfedildiği

e) Vech-i Şebehin Hazfedildiği

f) Müşebbeh ve Vech-i Şebehin Hazfedildiği

g) Edatın ve Vech-i Şebehin Hazfedildiği

h) Sadece Müşebbehün Bihin Hazfedildiği Teşbih

G- <u>TENBÎH</u>: "MİSL", "KÂF" VE "KEENNE" İLE YAPILAN TEŞBİHLERİN ARASINDAKİ FARKLAR

II. <u>İKİNCİ ASIL: MECÂZ</u>

MUKADDİME: LAFZIN MANAYA DELÂLET KEYFİYETİ İLE VAZ', HAKİKAT VE MECÂZ TARİFLERİ

1- **Lafzın Manaya Delâlet Keyfiyeti**

2- **Vaz', Hakikat ve Mecâz Tarifleri**

A- <u>TENBÎH</u>: MECÂZ-I VAZ'Î (LÜĞAVÎ) VE MECÂZ-I AKLÎ

1- **Mecâz-ı Vaz'î: Mensûb ve Mensûbun İleyhte Mecâz**

a) Müfredde Mecâz

b) Mürekkepte Mecâz

2- **Mecâz-ı Aklî: Nispette Mecâz**

İstitrât: Mecâz-ı Aklîde Fiilin Fâil-i Hakîkîsinin Olması Şart Mıdır? (Abdulkahir el-Cürcânî'nin "isnâd-ı mecâzîde fâil-i hakîkînin varlığı şart değidir" görüşü ve Fahreddin Râzî'nin buna itirazı)

B- TAKSÎM: CÜMLEDEKİ KONUMU BAKIMINDAN MECÂZ

1- Müsnedde

2- Müsnedün İleyhte

3- Müsned ve Müsnedün İleyhin Her İkisinde

4- İsnadda

5- Müsnedde ve İsnadda

6- Müsnedün İleyhte ve İsnadda

7- Müsned, Müsnedün İleyh ve İsnadda

C- TAKSÎM: İ'RÂB VEYA MANA İLE ALAKASI BAKIMINDAN MÜFRED MECÂZIN KISIMLARI:

1- Kelimenin Hükmünde (İ'râbda) Mecaz

2- Kelimenin Manasında Mecaz

a) Gayr-ı Müfîd (Mukayyed İçin Vaz' Edilen Lafzın Mutlak Olarak Kullanılması)

b) Müfîd

(1) Teşbîhte Mübâlağa İfade Etmeyen

(2) Teşbîhte Mübâlağa İfade Eden (İstiâre)

D- TAKSÎMÜ'L-ALÂKA

1- Mecâz-ı Lüğavî Alâkaları

a) Mecâz-ı Mürsel Alâkaları

b) İstiâre Alâkası

2- Mecâz-ı Aklî Alâkası

E- ZÂBIT: MECÂZIN HER İKİ TARAFTAN (ASIL-FER') CEREYÂNI / MECÂZDA TARAFLARIN HEM ASIL HEM FER' OLMASI (Mecâz; aslın fer'e, melzûmun lâzıma itlâkıdır. Asliyyet ve fer'iyyet her iki taraf için de söz konusu ise mecâz karşılıklı söz konusu olur.)

F- FASIL: İSTİÂRE:

1- İstiârenin Tarifi

2- İstiâre ve Teşbihin Güzel ve Kabih Olma Şartları

3- İstiârenin Amacı

4- İstiârenin Rükünleri

5- Tenbîh: İstiârenin Mecâz-ı Vaz'î mi Aklî mi Olduğu Tartışması

6- <u>Taksîm</u>: İstiâre-i Musarraha ve İstiâre-i Mekniyye

İstitrat 1: İstiâre-i Musarrahanın Nevileri

(1) Tahkîkiyye Kat'an

(2) Tahyîliyye Kat'an

(3) Her İkisine Muhtemel

İstitrat 2: İstiâre-i Tahyîliyyenin Dayanağı: Teşbih ve Lâzımü't-Teşbîh

(1) Teşbîhin Kendisine

(2) Teşbîhin Lâzımına

7- <u>Taksîm</u>: İstiâre-i Asliyye ve Tebeiyye

a) İstiâre-i Asliyye

b) İstiâre-i Tebeiyye

8- <u>Zâbıt</u>: İstiârenin Karinesi

a) Bir veya Birden Çok Mana Olma Bakımından

b) Nisbetin Kendisi veya Gayrısı Olma Bakımından

(1) Nisbetin Kendisi

(2) Nisbetin Gayrısı

(a) Makāliyye

(b) Hâliyye

- Mütekellimden

- Başkasından

c) İstiârenin Karinesinin Örneklere Tatbîki

9- <u>Taksîm</u>: İstiâre-i Müraşşaha ve İstiâre-i Mücerrede

a) Mücerrede

b) Müraşşaha

- İstitrat: İstiâre-i Müraşşahanın Dayanağı

10- <u>Taksîm</u>: Rükünlerinin Hissî veya Aklî Olmasına Göre İstiârenin Türleri

a) Tarafları Hissî, Vech-i Şebeh Hissî

b) Tarafları Hissî, Vech-i Şebeh Aklî

c) Tarafları Aklî

d) Müsteâr Mahsûs, Müsteârun Leh Ma'kūl

e) Müsteâr Ma'kūl, Müsteârun Leh Mahsûs

(Son Üçünde Câmî Vasıf / Vech-i Şebeh Yalnızca Ma'kūl Olur)

11- <u>Zâbıt</u>: Müsteâr Lafzın Bulunabileceği Cümle Cüzleri

- İstitrat: İstiâre-i Tebeiyyenin Karînesinin Dayanağı (Müştak kelimeler fâile, mef'ûle, ikinci mef'ûle ve bunların hepsine nispet edilebilir. Fiilin hâle nispeti imkânsızdır. Mübtedâya nispet faile nispet gibidir. ör. " الحالُ ناطِقَةٌ")

12- Zâbıt: İstiârenin Güzel Olma Şartları

III. <u>ÜÇÜNCÜ ASIL: KİNÂYE</u>

A- KİNÂYENİN TARİFİ VE KİNÂYE İLE MECÂZ FARKI

B- KİNÂYE VE MECÂZ FARKI

C- MEKNİYYÜN ANH AÇISINDAN KİNAYENİN TAKSİMİ

1- Birinci Kısım: Mevsûfun Kendisinde Kinâye

a) Karîb

b) Baîd

2- İkinci Kısım: Sıfatın Kendisinde Kinâye

a) Karîb

(1) Beyyin-Vâzıh

(2) Hafî

b) Baîd

<u>Tenbîh</u>: "Tavîlün Nicâduhû" ile "Tavîlü'n-nicâd" Arasındaki Fark ("Tasrîh-i Mahz", "Kinâye-i Mahza" ve "Kinâye Müştemile ale't-Tasrîh" Arasındaki Fark)

3- Üçüncü Kısım: Sıfatın Mevsûfa Tahsisinde Kinâye

D- <u>ZÂBIT</u>: KELAMIN SEVK EDİLİŞ AMACI VE HAKÎKÎ MANA İLE MECÂZÎ MANA ARASINDAKİ MESAFE AÇISINDAN KİNÂYENİN TAKSİMİ: TA'RÎZ, TELVÎH, REMZ, İŞÂRET VE ÎMÂ

<u>HATİME</u>: MECÂZ, KİNÂYE VE İSTİÂRENİN; HAKİKAT, TASRİH VE TEŞBİHTEN DAHA BELÎĞ (MÜBÂLAĞALI) OLDUĞU

<u>BEYÂN İLMİNİN TETİMMESİ:
BEDÎ' İLMİ</u>

MUKADDİME: BEDÎ' İLMİNİN KISIMLARI

I. <u>BİRİNCİ KISIM: LAFZÎ FESÂHATA VESÎLE OLAN SANATLAR</u>

1- Tecnîs

2- Reddü'l-Acüz ale's-Sadr

3- Seci'ler

4- Kalb

5- **Terdîd**

6- **Teştîr**

7- **Teczie**

8- **Tesmît**

9- **Tevşîh**

10- **Televvün**

11- **Lüzûmu Mâ Lâ Yelzem**

12- **Siyâkatü'l-A'dâd**

13- **Tensîku's-Sıfât**

14- **Mürââtü'n-Nazîr**

15- **Müşâkele**

16- **Tefvîf**

17- **Tatrîz**

18- **Teshîm / Tevşîh**

19- **İktibâs**

20- **Tazmîn**

21- **Diğer Türler (Hayfâ, Raktâ …)**

II. İKİNCİ KISIM: MANEVÎ FESÂHATE VESÎLE OLAN SANATLAR

A- TEBYÎNE HAS OLANLAR

1- **Tefsîrü'l-Hafî**

2- **Et-Te'kîd Bi'l-Bürhân, Et-Te'kîd Bi'l-Kasem, Et-Te'kîd Bi't-Tekrâri'l-Müfîd**

3- **El-Mezhebü'l-Kelâmî**

4- **Tekmîl**

5- **İhtirâs**

6- **Tezyîl**

7- **İğrâk**

8- **Îğâl**

9- **İstitrâd**

10- **Tefrî'**

11- **Hüsnü't-Ta'lîl**

B- TEZYÎNE HAS OLANLAR

1- **Tenâsüp**

2- **Mülâemet**

3- **Teşâbüh**
4- **Mutâbaka**
5- **Mukābele**
6- **Müzâvece**
7- **Leff ü Neşr**
8- **Cem'**
9- **Tefrîk**
10- **Taksîm**
11- **Cem' maa't-Tefrîk**
12- **Cem' maa't-Taksîm**
13- **Cem' maa't-Tefrîk ve't-Taksîm**
14- **Îhâm**
15- **Muhtemilü'z-Zıddeyn**
16- **Te'kîdü'l-Medh bi-mâ Yüşbihü'z-Zem**
17- **Sevkü'l-Ma'lûm Mesâka Ğayrihî**
18- **Haşiv**
19- **İstitibâ'**
20- **Temlîh**
21- **İrsâlü'l-Mesel**
22- **İrsâlü'l-Meseleyn**
23- **el-Kelâmü'l-Câmi'**
24- **Müsâvât**
25- **Vahiy**
26- **es-Selbü ve'l-Îcâb**
27- **el-Aksü ve't-Tebdîl**
28- **es-Süâlü ve'l-Cevâb**
29- **İstidrâk**
30- **Hüsnü'l-İbtidâ**
31- **Hüsnü't-Tehallus**
32- **Hüsnü't-Taleb**
33- **Hüsnü'l-Hâtime**

III. METODU

Bu bölümde Sadrüşşerîa'nın *el-Vişâh*'taki metodunu ortaya koymaya çalışacağız. Bu amaçla eserin tasnif metodunu, kaynak gösterme ve iktibas metodunu ve konuları işleyiş tarzını ele alacağız.

A. TASNİF METODU

Bu bölümde Sadrüşşerîa'nın *el-Vişâh*'taki tasnif metodunu ortaya koymaya ve bu metodu *Nihâyetü'l-îcaz* ve *Miftâhu'l-ulûm*'un tasnif metodu ile mukayese etmeye çalışacağız. Sadrüşşerîa, bir mantıkçı ve usûlcü olarak *el-Vişâh*'ta ayrıntılı bir tasnif sistemi kullanmıştır. Temelde üç-dört kademeli gözüken ancak konular tahlil edildiğinde altı-yediye kadar ulaşan bir kademelendirme yer almaktadır. Bu tasnif sisteminin ayrıntıları şu şekildedir:

1. Başlıklar

el-Vişâh'ın ana çatısı bir "mukaddime", iki "ilim" ve bir "tetimme"den oluşmaktadır. Aslında eser bir "mukaddime" ile üç "ilim"den oluşmaktadır. Birinci ilim olan meânî ilmi beş "fen"e ayrılmakta, ikinci ilim olan beyân ilmi ise üç "asıl"a ayrılmaktadır. "Beyân ilminin tetimmesi" olarak nitelenen ve bedî' ilmine tahsîs edilen üçüncü "ilim" ise iki "kısım"a ayrılmaktadır.

Meânî ilminin "fen"leri ile beyân ilminin "asıl"ları, aşağıya doğru "zâbıt", "fasıl" gibi alt başlıklara ayrılmıştır. Zaman zaman "zâbıt" ve "fasıl" isimleri kullanılmadan, hatta başlık olduğu belirtilmeden de alt başlık olması gereken mevzuların ele alındığı görülmektedir. Örneğin, meânî ilminde müsnedün ileyh ile ilgili olan "birinci fen"in alt başlıklarından "müsnedün ileyhin hazfi" ile "zikri" konusu herhangi bir başlık altında yer almazken "müsnedün ileyhin mârife olması", "beş tâbîden biri ile metbû olması", "nekra olması" gibi konular yalnızca "zâbıt" denilerek ele alınmıştır.

el-Vişâh'ta zaman zaman özellikle dikkat çekilmek istenen konular için "tenbîh" adı altında alt başlıkların da yer aldığı görülmektedir.

Sadrüşşerîa'nın *el-Vişâh*'tan sonra yazdığı, fıkıh usulü ile ilgili olan eseri *et-Tavzîh*'deki tasnif sistemini de mukayese amacıyla zikretmekte fayda vardır. Mezkûr eserdeki tasnif sistemi ana hatlarıyla şu şekildedir:

Eser öncelikle iki "kısım"a ayrılmıştır. Ediller-i şer'iyyeye dair olan "birinci kısım"; dört "rükün"e, "rükün"ler; "bâb"lara, "bâb"lar "taksîm"lere, "taksim"ler "fasıl"lara ayrılmıştır. Zaman zaman "mesele" başlığı altında reddiye tarzında önemli konulara da temas edilmiştir.

Hüküm konusuna dair "ikinci kısım" ise üç "bâb"a, "bâb"lar bazen "kısım"lara, bazen de "fasıl"lara ayrılmıştır. Alt başlıklar ayrıntılı olarak incelendiğinde aşağıya doğru daha da ayrıntılı tasnifler yer almaktadır.

el-Vişâh'la *et-Tavzîh*'in ana tasnif sisteminde birbirlerinden farklı olduğu görülmektedir. Kanaatimizce bunda iki ilmin muhtevalarının birbirinden farklı oluşu ile *el-Vişâh*'ın *et-Tavzîh*'e göre daha erken dönemde yazılmış olmasının etkisi söz konusudur.

Râzî'nin *Nihâyetü'l-îcâz*'da takip ettiği tasnif sistemi ise *el-Vişâh*'tan biraz daha ayrıntılıdır. Râzî'nin *Nihâyetü'l-îcâz*'daki tasnif sistemi şu şekildedir:

Râzî öncelikle eserini bir "mukaddime" ile iki "cümle" ye ayırmıştır. "Müfredlerdeki fesâhat"a ayırdığı "birinci cümle"yi iki "kısım"a, "nazım" konusunua ayırdığı "ikinci cümle"yi ise altı "bâb"a ayırmıştır.

Alt başlıklara gelince Râzî "mukaddime"lerini genellikle "fasıl"lara ayırmıştır. Birinci cümledeki "kısım"ları bazen "bâb"lara sonra "fasıl"lara, bazen önce "rükün"lere sonra "taraf" ve "fasıl"lara, bazen "vecih"lere, bazen de önce "kâide" sonra "fasıl" veya "bâb"lara ayırmıştır. İkinci cümledeki "bâb"lar yalnızca "fasıl"lara ayrılmıştır. "Fasıl"ların bazen "vecih"lere ayrıldığı da görülmektedir.

Miftâhu'l-ulûm'a gelince Sekkâkî eserini evvela bir "mukaddime" ile üç "kısım"a ayırmıştır. "Birinci kısım"ı sarf ilmine, "ikinci kısım"ı nahiv ilmine, "üçüncü kısım"ı ise meânî ve beyân ilimlerine ayırmıştır. Eserinin sonunda "meânî ilminin tekmilesi" olarak nitelediği "had ve istidlâl ilimleri" ile "meânî ve beyân ilimlerinin amacının tekmilesi" olarak nitelediği "şiir ve def'u'l-metâin ilimleri"ni ele almıştır.

Mukayese açısından *Miftâhu'l-ulûm*'un üçüncü kısmında yer alan meânî ve beyân ilimlerinin tasnif sistemini ana hatlarıyla tanıtmak istiyoruz.

Üçüncü kısmın ana çatısı bir mukaddime ile iki "fasıl"dan oluşmaktadır. Birinci fasıl meânî ilmine, ikinci fasıl beyân ilmine ayrılmıştır.

"Birinci fasıl" olan meânî ilmi iki "kanun"a, "birinci kanun" "fen"lere, "ikinci kanun" ise "bâb"lara ayrılmıştır.

"İkinci fasıl" olan beyân ilmi ise üç "asıl"a ayrılmıştır. "Asıl"lar bazen önce "nevi"lere sonra "kısım"lara ayrılmış bazen de doğrudan bölüm başlığı adı zikredilmeden taksimat yapılmıştır.

Sadrüşşerîa'nın tasnif sistemini *Nihâyetü'l-îcâz* ve *Miftâhu'l-ulûm* ile mukayese ettiğimizde Sadrüşşerîa'nın, tasnif sisteminin ana çatısını oluştururken mezkûr iki eseri doğrudan taklit etmediği kendine has özgün bir tasnif sistemi kullandığı görülmektedir. Sadrüşşerîa'nın *el-Vişâh*'ın ana çatısını "birinci ilim: meânî ilmi", "ikinci ilim: beyân ilmi" ve "beyân ilminin tetimmesi bedî' ilmi" şeklinde "ilim" başlığı altında oluşturması ona hâs bir tasnif sistemi olarak gözükmektedir. Sadrüşşerîa'nın isim vermediği halde kaynak olarak istifade ettiğini düşündüğümüz Bedreddîn İbn Mâlik'in *el-Misbâh*'ında da "ilim" başlığı yerine "kısım" başlığının kullanıldığını görmekteyiz.

Sadrüşşerîa'nın eserinin ana çatısı dışında kalan alt tasnif sisteminde ise genel olarak *Miftâhu'l-ulûm*'u esas aldığı dikkatimizi çekmektedir. Zira *el-Vişâh*'ta meânî ilmi *Miftâhu'l-ulûm*'da olduğu gibi "fen"lere ayrılmıştır. Her ne kadar *Miftâhu'l-ulûm*'da meânî ilmi önce "haberle ilgili konular" ve "taleple ilgili konular" şeklinde iki "kanun"a sonra "fen"lere ayrılmış olsa da Sadrüşşerîa *el-Vişâh*'ta meânî ilmini "haber" ve "talep" şeklinde ikiye ayırmayı tercih etmediği için "kanun" başlığını kullanmadan doğrudan "fen" başlığını kullanarak meânî ilmini tasnif etmiştir.

Beyân ilminin tasnifinde de Sadrüşşerîa'nın *Miftâhu'l-ulûm*'u esas aldığını görmekteyiz. Zira o da *Miftâhu'l-ulûm*'da olduğu gibi beyân ilmini üç "asıl"a ayırmıştır.

Bedî ilmine gelince; *Miftâhu'l-ulûm*'da da *Nihâyetü'l-îcâz*'da da bedî' ilmi "ilim" başlığı altında yer almamaktadır. *Nihâyetü'l-îcâz*'da bedî' ilmiyle ilgili sanatların bir kısmı "birinci cümle"de "lafzî delâletler" başlığı altında, bir kısmı ise "ikinci cümle"de nazmın kısımlarının ele alındığı üçüncü fasılda yer almaktadır. *Miftâhu'l-ulûm*'da ise bedî' ilmiyle ilgili sanatlar beyân ilminin sonunda "kelâmı güzelleştirme vecihleri" başlığı altında iki "kısım"a ayrılarak işlenmiştir. Sadrüşşerîa ise "beyân ilminin tetimmesi" olarak nitelediği bedî' ilmini yine "ilim" başlığını kullanarak eserine almıştır. Alt başlıklandırmasında ise yine *Miftâhu'l-ulûm*'u esas alarak "kısım" başlığı altında bu ilmi tasnif etmiştir. Ancak ileride dördüncü bölümde ayrıntılarından bahsedeceğimiz üzere Sadrüşşerîa, Sekkâkî'den farklı olarak bedî'î sanatları "muhassinât-ı maneviyye" ve "muhassinât-ı lafziyye" olarak ikiyi ayırmakla yetinmemiş Sekkâkî'nin "muhassinât-ı maneviyye" olarak nitelediği sanatları kendi içerisinde ayrı bir taksime tabi tutmuştur. Bu taksimde de Bedreddîn İbn Mâlik'i esas almıştır.

Sadrüşşerîa'nın *el-Vişâh*'taki başlıklarının ayrıntıları şu şekildedir:

a. Önsöz

Sadrüşşerîa eserinin mukaddimesine başlamadan önce giriş mâhiyetinde bir bölüm kaleme almıştır. Burada besmele, hamdele ve salveleden sonra meânî ve beyân ilimlerinin diğer ilimler arasındaki öneminden bahsetmiş daha sonra Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm* adlı eserinin önemine dikkat çekmiştir. Bu bölümde *el-Vişâh*'ı kaleme alırken nasıl bir yöntem takip ettiğini ve onu kime ithâf ettiğini de söylemiş, ardından *el-Vişâh*'ın tam adını zikretmiştir. Son olarak eserinin planından bahsedip bu bölümü duâ ederek tamamlamıştır.

b. Mukaddime

Sadrüşşerîa, meânî ve beyân ilimlerine başlamadan önce eserine bir mukaddime ile başlamıştır. "Mukaddime" başlığı altında; belâgat ilimlerinin tarifi ve konuları ile fesâhat ve belâgat meselelerini ele almıştır.

a. İlim

Sadrüşşerîa'nın meânî ve beyân ilimlerini ele aldığı ana başlığıdır. Bedî' ilmini her ne kadar meânî ve beyân ilimlerinin tetimmesi olarak nitelese de onu da "ilim" olarak isimlendirmiştir.

b. Fen

Sadrüşşerîa meânî ilminin alt başlıklarını "fen" olarak isimlendirmiştir. Meânî ilmini şu şekilde beş "fen"e ayırmıştır:

- Birinci Fen: Müsnedün ileyh
- İkinci Fen: Müsned
- Üçüncü Fen: İsnâd
- Dördüncü Fen: Müsned ve Müsnedün ileyhin cümledeki konumu
- Beşinci Fen: Cümle

c. Asıl

Sadrüşşerîa beyân ilmininin alt başlıklarını "asıl" başlığı altında ele almış ve bu ilmi üç "asıl"a ayırmıştır. Bu asıllar şu şekildedir:

- Birinci asıl: Teşbih
- İkinci asıl: Mecâz

- Üçüncü asıl: Kinaye

Sadrüşşerîa istiâreyi, mecâzı ele aldığı ikinci asılda, "fasıl" başlığı altında incelemiştir.

d. Zâbıt

Sadrüşşerîa'nın eserini "*el-Vişâh fî zabti meʿâkıdi'l-Miftâh*" olarak isimlendirdiğini bilmekteyiz. "مَعَاقِد", lügatte "düğüm yeri, eklem yeri" anlamına gelen "مَعْقَد" kelimesinin çoğuludur. Fahreddin er-Râzî *Nihâyetü'l-îcâz*'da, Sekkâkî de *Miftâhu'l-ulûm*'da zaman zaman "zabti meʿâkıd (ضَبْطِ مَعَاقِد)" ifadesini kullanmaktadır.[1] "Zabti meʿâkıd" ifadesinin, "ayrıntılı bir konunun kendi içinde birbirinden ayrıldığı bölümleri tespit etmek ve sınırlarını belirlemek" anlamına geldiği gibi "geniş veya dağınık yerlerde ele alınan bir mevzunun kısa ve öz şekilde kurallaştırılması" anlamına da geldiği anlaşılmaktadır. Sadrüşşerîa bu ifadeyi mukaddimesinde de kullanmış ve eseri telif amaçlarından birisinin "*Miftâhu'l-ulûm*'un kaidelerinin tesisinde ve 'meâkıdını zaptetme' konusunda sihirli gibi görünen yerleri ve i'câz delillerini açığa çıkarmak" olduğunu ifade etmiştir. Sadrüşşerîa bu amaçla "zâbıt" başlığını eserinde çok kullanmıştır. Birkaç nüsha farkını[2] dikkate almazsak el-Vişâh'ta otuz beş adet "zâbıt (ضَابِط)" adı altında başlık yer almıştır. Mukaddime, meânî ve beyân ilimlerinin alt başlıkları olan "fen"ler ve "asıl"lar genellikle "zâbıt" başlığı altında alt bölümlere ayrılmıştır.

Bu başlıkları incelediğimizde şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır:

1. Zâbıtların önemli bir kısmı Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm*'da herhangi bir konuyu maddelendirmek amacıyla kullandığı, "veemmâ (وَأَمَّا)" ifadesiyle başlayan bölümler için kullanılmıştır. Bu tür konuların bir kısmı *Nihâyetü'l-îcâz*'da "fasıl" başlığı altında yer almaktadır.[3]

---

1 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 25, 197; Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 247, 250.

2 Müsnedün ileyhin nekra oluşu konusunda iki nüsha "zâbıt" başlığına yer vermemiş, onun yerine herhangi bir başlık da zikretmemiştir. Delâlet türleri ile alakalı "tenbîh" başlığı altında ele alınan diğer bir mevzû, nüshaların birinin hamişindeki ifadeye göre başka bir nüshada "zâbıt" başlığı altında ele alınmıştır. Ancak elimizdeki nüshaların hepsi "tenbîh" başlığıyladır. Üç nüshada "fasıl" başlığı altında yer alan ve müsnedin meşrût olmasının ele alındığı bir mevzû diğer iki nüshada "zâbıt" başlığıyla yer almaktadır. Bkz. Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 11, 38, 53.

3 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**; s. 82-85, 187-189, 192-193, 208-211; Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 269, 286, 287-290, 307-308, 308-310, 310-314, 314-319, 324-328, 329-333, 337-346, 367; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 40, 49, 60, 61, 62, 64, 88-89, 91, 94-96, 109.

2. Zâbıtların yine önemli bir kısmı Sekkâkî'nin "va'lem" veya benzeri bir ifade[1] kullanarak kurallaştırdığı mevzular için kullanılmıştır. Bunların da bir kısmı da *Nihâyetü'l-îcâz*'da yine "fasıl" başlığı altında yer almıştır. Sadece *Nihâyetü'l-îcâz*'da "fasıl" başlığı altında yer alan bazı konuların *el-Vişâh*'ta "zâbıt" başlığı altında yer aldığı da olmuştur.[2]

3. Bazen *Miftâhu'l-ulûm*'da veya *Nihâyetü'l-îcâz*'da geniş olarak izah edilen veya bu eserlerin dağınık yerlerinde ele alınan mevzular Sadrüşşerîa tarafından kurallaştırılıp "zâbıt" başlığı altında ele alınmıştır.[3]

4. Bazen *Miftâhu'l-ulûm*'da altında beş-altı madde bulunan bir mevzûnun *el-Vişâh*'ta "zâbıt" başlığı altında yer aldığı da görülmektedir.[4]

5. Bir yerde *Nihâyetü'l-îcâz*'da "fasıl" altında yer alan bilgiler, *el-Vişâh*'ta "zâbıt" başlığı altında ele alınmış ve içerisinde Râzî'nin görüşlerine reddiye yapılmıştır.[5]

7. Başka bir yerde Sadrüşşerîa, "zâbıt" başlığı altında, Râzî'nin ve Sekkâkî'nin her ikisinin de ayrıntılı olarak anlattıkları bir meseleyi küllî bir bakış açısı ile değerlendirip mantık terimleri ile ele almış ve kurallaştırmıştır.[6]

8. Bir yerde de *Miftâh* ve *Nihâye*'de geçtiğini tespit edemediğimiz ancak Abdülkāhir el-Cürcânî'nin *Delâilü'l-i'câz*'ında yer aldığını gördüğümüz bir mesele *el-Vişâh*'ta "zâbıt" başlığı altında yer almıştır.[7]

Bu tespitlere rağmen Sadrüşşerîa'nın *Miftâh*'da aynı konuda "veemmâ" şeklinde maddelendirilen mevzûlardan, bir tanesini zâbıt başlığı altında ele aldığı halde diğer iki tanesini zâbıt başlığı olmaksızın eserine alması dikkatimizi çekmektedir. Eğer sehven unutulmamış ise bunun sebebi *el-Vişâh'ta* zâbıt başlığı altında ele alınan mevzunun *Miftâh*'da ayrıca alt

---

1 Benzer ifade şu şekildedir: "… :وإذا قد وعيتَ ما أملي عليك فنقول" (Sana imlâ ettirdiklerimi kesin olarak anladıysan o zaman şöyle söyleyebiliriz: …). Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 521.

2 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 351-353, 382, 447, 465, 521; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 58-60, 99, 121, 126.

3 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**; s. 180-185, 191-192, 193, 197-207, 229-234; Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 321-328, 360-387, 400, 409-412, 548-559; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 72-74, 82-83, 87-88, 93-95.

4 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 267-268; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 28.

5 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**; s. 76; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 22-24.

6 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**; s. 82-85, 119-121; Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 315, 453-454, 462-463; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 78-79, 133-134, 156; Sadrüşşerîa, **et-Tavzîh**, I, 142.

7 Abdülkāhir el-Cürcânî, **Delâilü'l-i'câz**, s. 100-102; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 79-80.

başlıklarının bulunması, diğer ikisinin ise bu şekilde alt başlıklarının bulunmaması olabilir. Örneğin Sadrüşşerîa müsnedin ileyhin marife oluşunu zâbıt başlığı altında ele alırken müsnedün ileyhin zikri ve hazfi konularını zâbıt başlığı altında ele almamıştır.[1]

e. Fasıl

Sadrüşşerîa meânî ve beyân ilimlerinin alt başlıkları olan "fen"leri ve "asıl"ları "fasıl" başlığı altında da alt bölümlere ayırmış ve on bir yerde "fasıl" başlığını kullanmıştır. "Fasıl"ları incelediğimizde bu başlıkların *Miftâhu'l-ulûm*'da veya *Nihâyetü'l-îcâz*'da birden çok alt başlığı olan konular için kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin *el-Vişâh*'ta îcâz ve itnâb konusu "fasıl" başlığı altında işlenmiş, altında îcâz ve itnâbın tarifleri, îcâz türleri gibi maddelendirilmiş konulara temas edilmiştir. Îcâz türleri de ayrıca kendi içinde alt başlıklara ayrılmıştır. Aynı şekilde müşebbeh ve müşebbehün bihin anlatıldığı konu da "fasıl" başlığı altında işlenen ve alt başlıkları olan bir konudur.

el-Vişâh'ta "fasıl" başlığı altında ele alınan konular *Miftâhu'l-ulûm*'da da genel olarak "fasıl" başlığı altında ele alınmıştır. Örneğin fiilin şart edatlarıyla takyîd edilmesi veya müsnedin meşrût olması konusu *Miftâh*'ta fasıl başlığının sekizinci maddesi olarak ele alınmıştır. Yine Sekkâkî'nin "kasr" dediği, Sadrüşşerîa'nın ise "hasr" dediği isnâdda hasır konusu da "fasıl" başlığının altında yer alan bir konudur. Bazen de "ğarazu't-teşbîh" (teşbîhin amaçları)" gibi "nevi" başlığı altında yer alan konular *el-Vişâh*'ta "fasıl" başlığı altında ele alınmıştır.

Sadrüşşerîa'nın meânî bölümünde "fasıl" başlığı altında ele aldığı "isnâdda te'kid" ve "îcâz ve itnâb" konuları *Miftâhu'l-ulûm*'da değil *Nihâyetü'l-îcâz*'da "fasıl" başlığı altında yer almaktadır.

el-Vişâh'ta beyân ilminde özellikle teşbih konusu "fasıl" başlığı altında alt bölümlere ayrılmıştır. Mecâz konusunda sadece istiâre, "fasıl" başlığı altında ele alınmış, kinâyede ise hiç kullanılmamıştır. Bedî ilminde ise "fasıl" başlığı hiç yer almamıştır.

Bütün bu "fasıl"ların ortak özellikleri yukarıda da temas ettiğimiz gibi *Miftâhu'l-ulûm*'da veya *Nihâyetü'l-îcâz*'da alt başlıkları olan ayrıntılı konular olmasıdır.

---

[1] Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 27-29.

f. Taksîm

Sadrüşşerîa'nın kullandığı diğer bir başlık adı da "taksîm"dir. *el-Vişâh*'ta "taksîm" başlığı altında ele alınan konuların *Miftâhu'l-ulûm*'da kısımlara ayrılan bazı meselelerle ilgili olduğunu görmekteyiz. Örneğin; Miftâh'ta "vechü't-teşbîh", "tek bir unsurdan meydana gelen", "birden çok unsurdan meydana gelen", "birden çok unsurdan meydana gelmekle birlikte tek unsurlu hükmünde olan" şeklinde üç kısma ayrılmış ve her biri aklî-hissî veya aklî-hissî-yarı aklî yarı hissî kısımlarına ayrılmıştır. Sekkâkî bu taksimi yapmadan önce, hakikatlerin basit ve farklı cüzlerden müteşekkil olmak üzere ikiye ayrıldığını; sıfatların da, "kaynağı tek olanlar" ve "kaynağı birden fazla olanlar" şeklinde ikiye ayrıldığını söylemiş, buna dayanarak "vechü't-teşbîh"in de birbirinden farklı kısımlarının olduğunu dile getirmiştir. Sadrüşşerîa, Sekkâkî'nin bu taksîmatını "taksîm" başlığı altında eserine almış ve ihtisâr etmiştir. Bu başlığın konmasında Sekkâkî'nin "من المعلوم عندك أن الحقائق منقسمة إلى ..." veya "فهذه أقسام ثلاثة" şeklindeki ifadelerinin etkili olduğu anlaşılmaktadır.[1]

Aynı şekilde cümledeki konumu bakımından mecâz konusu; müsnedde, müsnedün ileyhte, müsned ve müsnedün ileyhin her ikisinde, isnadda, müsnedde ve isnadda, müsnedün ileyhte ve isnadda, müsned, müsnedün ileyh ve isnadda şeklinde yedi kısma ayrıldığı için "taksîm" başlığı altında ele alınmıştır. Yine müfred mecâzın kısımları da taksîm başlığı altında incelenmiştir. Sadrüşşerîa'nın *el-Vişâh*'ta kendine özgü küllî bir bakış açısıyla ele aldığı alâkanın kısımları da "taksîm" başlığı altında ele alınan konulardandır. İstiârenin farklı taksimleri de aynı şekilde "taksîm" başlığı altında ele alınmıştır.

g. Tenbîh

Sadrüşşerîa *el-Vişâh*'ta zaman zaman "tenbîh" başlığını da kullanmıştır. Bazen *Miftâhu'l-ulûm*'da Sekkâkî'nin "felâ büdde mine't-tenbîhi aleyh" dediği konuların müellif tarafından "tenbîh" başlığı altında ele alındığı görülmektedir.[2]

Bazen de Sadrüşşerîa kendisinin özellikle dikkat edilmesi gereken konuları "tenbîh" başlığı altında ele almıştır.[3] Örneğin Sekkâkî *Miftâhu'l-ulûm*'da teşbîhin karîb veya garîb,

---

1 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 440-446; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 122-124; Musa Alak, **Sekkâkî ve Miftâhu'l-ulûm adlı eseri**, s. 51.

2 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 446; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 121.

3 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 22, 42, 71, 141.

makbûl veya merdûd oluşunu ve bunların sebeplerini ele aldığı bölümün girişinde asıl konuya geçmeden önce yedi tane temel ilke saymıştır. Sadrüşşerîa da *el-Vişâh*'ta bu konuyu "tenbîh" başlığı altında ele almıştır.[1] Sadrüşşerîa muhtemelen, bu ilkeleri dikkat edilmesi gereken bilgiler olduğu düşüncesiyle "tenbîh" başlığı altında eserine almıştır.

Sadrüşşerîa'nın dikkat çekilmesi gerektiğini düşündüğü konular bazen de diğer belâgatçılara reddiye olan meselelerdir. Örneğin vaz'î delâletlerin belâgat ilminin alanına girip girmediği konusunda Sadrüşşerîa beyân ulemasına karşı çıkmakta ve bu konuyu "tenbîh" başlığı altında incelemektedir.[2]

Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*'da mahzâ tasrîh, mahzâ kinâye ve tasrîh ihtivâ eden kinâye arasındaki farklara temas ederken "bunlar arasında fark olduğunu bil" (اعْلَمْ), "bunu iyi düşün" (تَأَمَّلْ), "daha önce söylediklerimi düşünerek (bu konuyu anlamak için onlardan) yardım al" (اسْتَعِنْ في دَرْكِ مَا قُلْتُ)" şeklinde ifadeler kullanmış ve okuyucularını îkaz etmiştir. Sadrüşşerîa da muhtemelen bu sebeple mezkûr meseleyi "tenbîh" başlığı altında ele almıştır.[3]

Dördüncü bölümde ayrıntılarına temas edeceğimiz ve belâgat literetüründe ilk defa İbnü'l-Esîr tarafından kullanıldığını gördüğümüz "teşbih-i mecâzî" konusunu[4] da Sadrüşşerîa'nın "tenbîh" başlığı altında ele aldığını görmekteyiz. Sadrüşşerîa'nın ana kaynaklarında bu teşbih türünün yer almamış olması ve onu İbnü'l-Esîr'den farklı olarak tanımlaması, onun bu kavramı özgün bir şekilde kullandığı izlenimini vermektedir. Muhtemelen bu sebeple Sadrüşşerîa bu konuyu "tenbîh" başlığı altında anlatmıştır.

h. Hâtime

Sadrüşşerîa beyân ilminin sonunda bedî' ilmine geçmeden önce "hâtime" şeklinde bir başlık açmış ve bu başlık altında mecâz, kinâye ve istiârenin; hakikat, tasrih ve teşbihten daha belîğ olduğunu belirtmiş, ardından bunun gerekçelerini anlatmıştır.[5] Bir sonuç mahiyetinde

---

1 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 459- 460; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 133-134.

2 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 11-13.

3 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 514; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 182-184.

4 İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Feth Ziyâüddîn Nasrullāh b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, **el-Meselü's-sâir fî edebi'l-kâtib ve'ş-şâir**, (nşr. Ahmed el-Hûfî, Bedevî Tabâne), 2. baskı, Kahire: Dâru Nehdat-i Mısr, 1404, II, 124; Semîr Ahmed Ma'lûf, "et-Teşbîhü'l-mecâzî", **Mecelletü Mecmai'l-lüğati'l-Arabiyye,** Dımaşk 2012, Cilt: 87, Cüz: 2, s. 402.

5 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 188-189.

olup beyân ilminin ana konularını bütün olarak değerlendirdiği ve belîğ olma açısından onları derecelendirdiği için muhtemelen Sadrüşşerîa tarafından bu konu "hâtime" başlığı altında ele alınmıştır.

i. Tetimme

Sadrüşşerîa *el-Vişâh*'ın ana çatısını bir mukaddime, iki ilim ve bir tetimme olarak kurmuştur. Beyân ilminin tamamlayıcısı olarak gördüğü bedî' ilmini "tetimme" başlığı altında ele almış, "tetimmetü ilmi'l-beyân: ilmü'l-bedî'" şeklinde isimlendirmiştir. Ancak bedî' ilmini diğer iki ilimde olduğu gibi "fen" veya "asıl" başlıkları ile ayırmamış bunun yerine "kısım" başlığını kullanmıştır. Alt başlıklar olan "zâbıt" ve "fasıl" ları da bu bölümde kullanmamıştır.[1]

j. Kısım

Sadrüşşerîa, bedî' ilmini "kısım" başlığı altında ikiye ayırmıştır. "Birinci kısım"da, lafzî fesâhata vesile olan sanatları, "ikinci kısım"da ise manevî fesâhata vesile olan sanatları ele almıştır. İkinci kısmı tebyîne ve tezyine has olan sanatlar şeklinde ikiye ayırmıştır. Tebyîn kısmı için "أما الأول", tezyin kısmı için ise "وأما الثاني" diyerek taksîm yapmıştır.[2] Ele alınan sanatlar sadece isimleri ile zikredilmiştir.

2. İç Kontrol

Sadrüşşerîa, mukaddimesinde el-Vişâh için çizmiş olduğu ana plana sadık kalmıştır. Zira mukaddimesinde *Vişâh*'ı telif ederken *Miftâhu'l-ulûm*'un konularını özetleyip bunları *Nihâyetü'l-îcâz*'ın konuları ile birleştirdiğini ve *Miftâhu'l-ulûm*'un kaidelerinin tesisinde, bölümlerinin tespitinde kapalı görünen kısımları ve i'câza yönelik delilleri açığa çıkardığını söylemiştir. Ayrıca belâgat ilimlerine dair yazılan eserlerde temas edilmeyen konuları ve kapalı ince nükteleri eserine aldığını belirtmektedir. *el-Vişâh*'ı tahlil ettiğimizde Sadrüşşerîa'nın bu amacını büyük ölçüde gerçekleştirdiğini görmekteyiz. Zira *el-Vişâh*'ta zâbıt, fasıl, tenbîh, taksîm gibi başlıklar altında *Miftâh* ve *Nihâye*'nin konuları veciz bir şekilde özetlenmiş, zaman zaman mantık ve felsefe terminolojisi kullanılarak küllî bir bakış açısıyla geniş ve dağınık meseleler toparlanmış, zaman zaman *Miftâh* ve *Nihâye*'de yer almayan meselelere temas edilmiş, ayrıntı gerektiren yerlerde "hikmet kitapları" gibi farklı kaynaklara yönlendirmeler

---

1 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 190.

2 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 219, 227.

yapılmıştır. Yer yer Abdülkāhir el-Cürcânî ve Fahreddin er-Râzî gibi âlimlere hatta genel olarak beyân ulemasına reddiyeler de yapılmıştır.

İç kontrol açısından Sadrüşşerîa mukaddimesinde fesâhat ve belâgat ilişkisi, fesâhat ve belâgatin meânî, beyân ve bedî‘ ilimleri ile bağlantısı, fesâhat türleri, lâzım-melzûm ve terkiplerin dereceleri, kelâmın zevk-i selîme uygunluk sebepleri gibi konuları ele aldıktan sonra bu konularda küllî taksimatlar yaptığını ve bu taksimatların cüz’î örneklerini ileride ele alacağını belirtmektedir. Nitekim eserini bunun üzerine kurgulamış, meânî, beyân ve bedî‘ ilimlerini ele aldığı bölümlerde bu küllî bakış açısını temellendirmeye çalışmıştır.

el-Vişâh’ı iç kontrol açısından değerlendirdiğimizde dikkatimizi çeken diğer bazı hususlar şunlardır:

- Sadrüşşerîa, müsnedün ileyhin mârife olmasını gerektiren halleri zikrederken beş adet marifeyi ele almış fakat zamirlerin daha sonra geleceğini söyleyerek onlardan bahsetmemiştir.[1] Sadrüşşerîa ileride zamirlerle ilgili özel bir bahis açmamıştır ancak görebildiğimiz kadarıyla bu konuya “takdîmin olumlu ve olumsuz cümlelerde tekid ve hasır ifade etmesi”ne dair açtığı “zâbıt” başlığı altında temas etmiştir.[2]

- Teşbîh bahsinin başında teşbîhin rükünlerini “müşebbeh”, “müşebbehün bih” ve “vechü’t-teşbîh” şeklinde üç tane göstermesine rağmen, daha sonra “teşbîhin rükünlerinden zikredilmesi vâcip olanlar ile olmayanlar”ı ele aldığı bölümde “teşbîh edatını” da rükünler arasında saymıştır.[3]

- İstiâre-i muraşşahanın dayanağı konusunda şahit olarak gösterdiği bir beyitle ilgili açıklamayı “daha önce geçti” demek suretiyle tekrar etmemiştir.[4] Gerçekten de mezkûr şiirle ilgili açıklama daha önce istiârenin mecâz-ı lüğavî mi yoksa aklî mi olduğuna dair açılan “tenbîh” başlığı altında izah edilmiştir.[5]

- İstiarenin rükünlerinin mahsûs veya ma‘kūl olması açısından taksiminin yapıldığı bir bahiste, zikredilen son üç kısımda câmi’ vasfın ancak ma‘kūl olabileceği söylendikten sonra bu

---

1 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 29.

2 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 80-82.

3 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 139; İbnü’l-Aynî, **Hallü’l-Vişâh**, vr. 80a-b.

4 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 172.

5 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 160-161.

meselenin teşbih konusunda geçtiği söylenmiştir.[1] Tahkik ettiğimizde bu konunun hakikaten teşbih bahsinde ele alındığını görmekteyiz.[2]

- "İstiarenin güzel olma şartları" konusunda ayrıntıya girilmemiş bu şartların daha önce geçen "teşbihin güzel olma şartları" ile aynı olduğu söylenerek konu oraya havale edilmiş, bunların dışındaki diğer üç şart ayrıca anlatılmıştır.[3] Yine "istiarenin güzel olma şartları" zikredilirken şartlardan birinin münasebetlere riâyet olduğu söylenmiş ve münâsebetlerin daha önce zikredildiği ifade edilmiştir. Gerçekten de mukaddimede bu tür münâsebetler bir "zâbıt" başlığı altında ele alınmıştır.[4]

- Sadrüşşerîa bedî'î sanatlardan "vahy"i "lafzın az, mananın çok olması" şeklinde tarif ettikten sonra bu konunun ayrıntılarının "îcâz faslı"nda geçtiğini söyleyerek ayrıntıları oraya havale etmiştir.[5] Benzer şekilde "mülâemet" sanatını anlatırken "mürâatü'n-nazîr" sanatına yaptığı havale ile konuyu açıklamıştır.[6]

B. KAYNAK GÖSTERME VE İKTİBAS METODU

Sadrüşşerîa *el-Vişâh*'ın telifinde iki eseri esas aldığını açıkça ifade etmektedir. Bu eserler *Nihâyetü'l-îcaz* ve *Miftâhu'l-ulûm*'dur. Sadrüşşerîa'nın zaman zaman konuları açıklarken de bu eserlerin isimlerini zikredip onlardan alıntı yaptığı olmaktadır. Bu iki eser dışında açıkça isim vererek kaynak göstermemektedir. *el-Vişâh*'ın kaynakları bölümünde ayrıntılarından bahsedeceğimiz üzere Sadrüşşerîa bu iki kaynak dışında başka eserlerden de zaman zaman istifade etmiştir. Sadrüşşerîa'nın herhangi bir kaynaktan aldığı görüşleri veya yapmış olduğu iktibasları, olduğu gibi değil, özet bir şekilde ve kendi üslûbuyla naklettiği açık bir şekilde göze çarpmaktadır.

Sadrüşşerîa *el-Vişâh*'ın değişik yerlerinde farklı görüşleri bazen açıkça isim vererek bazen de isim vermeden nakletmiştir. Bazen tartışmalı bir konuda iki tarafın görüşlerini nakledip herhangi bir tercihte bulunmamış bazen de görüşü tenkit edip gerekçesini söylemiştir.

---

1 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 172-174.

2 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 120-121.

3 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 131-133, 178-179.

4 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 24-25, 178-179.

5 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 100-108, 240.

6 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 213-214, 228.

Ancak burada dikkatimizi çeken bir husus vardır ki o da şudur: Şayet Sadrüşşerîa görüşü tenkit etmeyecek ve sadece tarafların görüşlerini nakledecekse açıkça isim vermekten çekinmemiştir. Şayet görüşü eleştirecekse açıkça isim vermemiştir.

Bu ve benzeri hususlarda tespit ettiğimiz bazı meseleler şunlardır:

- Sadrüşşerîa bir yerde Abdülkāhir el-Cürcânî'nin ismini vererek onun görüşünü nakletmiş ardından Fahreddin er-Râzî'nin[1] Cürcânî'ye verdiği cevabı zikretmiştir.[2] Bu meselede Sadrüşşerîa açıkça bir taraf tutmamış, tarafların görüşlerine herhangi bir reddiye yapmamıştır.

- Başka bir yerde "beyân ulemâsı şöyle demektedir:" şeklinde bir görüş nakletmiştir. Sadrüşşerîa'nın "beyân ulemâsı" ile kastının Fahreddin er-Râzî ile Sekkâkî gibi âlimler olduğu anlaşılmaktadır. Bu meselede onların isimlerini zikretmeden görüşlerine karşı çıkmıştır.[3]

- Sadrüşşerîa Yâsîn suresinin 52. âyet-i kerimesindeki istiârede câmi vasfın ne olduğu konusunda Râzî, Sekkâkî, Kirmânî gibi âlimlerin görüşlerini "وَقَدْ قَالُوا", "وَقَالَ بَعْضُهُمْ" diyerek isim vermeden nakletmiş ve onların bu görüşlerine karşı çıkmıştır.[4]

- "خَلَقَ اللهُ الْعَالَمَ" cümlesindeki "العَالَمَ" kelimesinin hakîkî mef'ûl mü yoksa mef'ûlün bih mi olduğu konusunda Sadrüşşerîa, hem Fahreddin er-Râzî'nin hem de Abdülkāhir el-Cürcânî'nin görüşlerini onların isimlerini zikretmeden "قيل/kîle" lafzıyla nakletmiş, ardından onları tenkit etmiştir.[5]

- *Nihâyetü'l-îcâz*'da Halil b. Ahmed'e (ö. 100-175/718-791) nispet edilen görüşler, Sadrüşşerîa tarafından *el-Vişâh*'ta "قيل/kîle" lafzıyla nakledilmiştir.[6] Muhtemelen

---

1 Bu meselede Sadrüşşerîa, Fahreddîn er-Râzî'nin adını "الإمام الداعي إلى اللهِ" şeklinde zikretmiştir.

2 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 147-148.

3 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 11-13.

4 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 173-174.

5 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 23-24. Bu ve yukarıdaki meselenin ayrıntıları ileride dördüncü bölümde, Sadrüşşerîa'nın diğer müelliflere yaptığı itirazlar başlığı altında ele alınacaktır.

6 Bkz. Halil b. Ahmed, **Kitâbu'l-ayn**, (nşr. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmerrâî), Beyrut: Dâr ve Mektebetü Hilâl, 2003; I, 53-54; Fahreddin Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 24-25, 53-54; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 16.

Sadrüşşerîa'nın Halil b. Ahmed'in görüşünü bu şekilde nakletmesinin sebebi, bu alıntıyı doğrudan kendi kitabından değil de *Nihâyetü'l-îcâz*'dan nakletmiş olmasıdır.

- Mefûllerin birbirlerine tekaddüm edebileceğini ayrıca câr-mecrûr, zarf, hâl gibi fiillerin müteallikâtının fâile takdîm edebileceğini beyân ederken Sekkâkî ﴿وَجَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ﴾ âyet-i kerîmesini[1] örnek olarak vermiştir. "لِلّٰهِ" lafzının vâsıtalı mef'ûl olduğunu ve vâsıtasız mef'ûl olan "شُرَكَاءَ" lafzına, Lafzatullâhın şânına önem verildiği için takdim edildiğini söylemiştir.[2] Mezkûr örneği aynı konuda kullanan Sadrüşşerîa ise "شُرَكَاءَ" mef'ûlünün de "الْجِنَّ" mefûlüne ehemmiyetine binâen takdîm edildiğini, çünkü âyet-i kerîmede asıl yadırganan husûsun cinlerin Allah'a (c.c) ortak koşulması olduğunu söylemiştir.[3] Bu da göstermektedir ki Sadrüşşerîa, zaman zaman *Miftâhu'l-ulûm*'dan nakilde bulunurken orada zikredilen örneği kullansa da aynı örnekten farklı şekillerde istidlâllerde bulunabilmektedir.

- Lafızların pek çok manadan birine delâletini tahsîs eden şeyin ne olduğu konusunda ulemâ arasında ihtilaf bulunmaktadır. Kimi bu muhassisin bizzat lafızların kendisi olduğunu söylemektedir. Bu görüş Basra Mu'tezilîlerinden Abbâd b. Süleyman'a (ö. 250/864) nispet edilmektedir. Kimi muhassisin Allah Teâlâ olduğunu savunmaktadır. Bu görüş Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'ye (ö. 324/935-36) aittir. Kimi ise akıllı varlıklar olduğunu savunmaktadır. Akıllı varlık olduğunu savunanlar kendi arasında ikiye ayrılmaktadır: Behşemiyye fırkasına göre bu akıllı varlık insandır. Bazı usulcülere göre ise insan dışındaki varlıklardır.[4] Sadrüşşerîa ise bu meselede muhassisi önce zâtî ve ıstılâhî olarak ikiye ayırmış, ıstılâhî olanı da kendi içerisinde "Allah Teâlâ olduğunu savunanlar" ile "insan olduğunu savunanlar" şeklinde taksim etmiştir. Sadrüşşerîa bu görüşleri sahiplerinin ismini vermeden "عند البعض" demek suretiyle nakletmiş ve herhangi bir tercihte bulunmamıştır.[5]

---

1 En'âm: 6/100.

2 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 333, 342-343; İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 54b-55a.

3 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 84-85

4 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 466; Teftâzânî, **Şerhu'l-kismi's-sâlis mine'l-Miftâh**, v. 155b; İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 82b-83b.

5 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 143-144.

- Benzer bir iktibas tarzı, istiârenin mecâz-ı lüğavî mi yoksa mecâz-ı aklî mi olduğu konusundadır. Sadrüşşerîa sahiplerinin ismini vermeden "عند البعض" demek suretiyle görüşleri nakletmiştir.[1]

- Aynı şekilde Sadrüşşerîa'nın hatalı gördüğü bir görüşü, sahiplerinin ismini vermeden "بعضهم" diyerek naklettiği görülmektedir.[2]

- Sadrüşşerîa'nın bazen de karşı tarafın görüşünü nakledip asıl savunduğu görüşle onu uzlaştırma yoluna gittiği de olmuştur.[3]

C. KONULARI İŞLEYİŞ TARZI

el-Vişâh muhtasar bir eser olarak kaleme alınmıştır. Bu sebeple Sadrüşşerîa konuları mümkün olduğunca özlü bir şekilde işlemiştir. Genellikle meseleleri küllî bir bakış açısıyla tasnif edip kurala bağlama gayretindedir. *Miftâhu'l-ulûm*'da ve kısmen *Nihâyetü'l-îcâz*'da olduğu gibi ayrıntılı izahlar *el-Vişâh*'ta yer almaz. Konunun muhtevâsını yansıtacak asgarî sayıda örnekle yetinilir. Bazı meselelerde tanım yapmadan sadece örnekle meselenin anlatıldığı da görülmektedir. Herhangi bir mesele ile ilgili Sadrüşşerîa'nın diğer âlimlere itirazı varsa o bölüm içerisinde bu itiraz dile getirilir. Bazen açıkça müellif adı verilir ve görüşü zikredilir. Bazen de "kīle", "kālû", "kāle ulemâu'l-beyân" şeklinde ifadelerle görüş dile getirilip bu görüşlere cevaplar verilir. Bazı durumlarda Sadrüşşerîa'nın tercih beyan etmeden sadece görüşleri naklettiği de olmaktadır. Bu tür durumlarda, delillerini ayrıntıları ile zikrettiği görüşü tercih ettiği kanaati uyandırmaktadır. Kelâmî, itikadi meselelerle bağlantısı olan konularda bir maturîdî olan Sadrüşşerîa'nın Râzî gibi Eş'arî, Sekkâkî gibi Mutezilî olan müelliflere karşı Maturîdî mezhebini savunduğu görülmektedir.

Bu genel değerlendirmelerin dışında *el-Vişâh*'ta konuların işleniş tarzıyla ilgili tespit edebildiğimiz bazı hususlar şunlardır:

- Sadrüşşerîa'nın bazı konularda *Miftâhu'l-ulûm*'da zikredilen bütün gerekçeleri kitabına almadığını görmekteyiz. Örneğin *Miftâhu'l-ulûm*'da müsnedün ileyhin tekit edilme gerekçeleri; muhâtabın müsnedün ileyhin zikrinde mecâz, sehiv veya nisyân olduğunu

---

1 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 159-162.

2 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 185.

3 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 115.

zannetme ihtimali, mütekellimin müsnedün ileyhi mücerred takrir etme niyeti ve muhâtabın müsnedün ileyhte şümûl ve ihâta olmadığını zannetmesi yani müsnedün ileyhin bütün fertlerini kapsamadığını düşünmesidir.[1] Sadrüşşerîa bu gerekçelerden sadece iki tanesini; mecâz ve sehiv ihtimalini zikretmiştir.[2]

- Sadrüşşerîa'nın bazen *Miftâhu'l-ulûm*'da zikredilen örnekleri ihtisâr ettiğini görmekteyiz. Örneğin: Bir veya birkaç özelliği ile tarif etmek amacıyla marife olan müsnedün ileyhin sıfatla nitelenmesi konusunda Sekkâkî şu örneği zikretmektedir[3]:

«الْجِسْمُ الطَّوِيلُ الْعَرِيضُ الْعَمِيقُ: مُحْتَاجٌ إِلَى فَرَاغٍ يَشْغَلُهُ»

"Eni, boyu ve derinliği olan cisim işgal edeceği bir boşluğa ihtiyaç duyar."

Sadrüşşerîa ise aynı örneği şu şekilde ihtisâr etmiştir[4]:

«الْجِسْمُ الطَّوِيلُ الْعَرِيضُ الْعَمِيقُ: مُتَحَيِّزٌ»

Görüldüğü üzere Sadrüşşerîa "işgal edeceği bir boşluğa ihtiyaç duyar" anlamına gelen "مُحْتَاجٌ إِلَى فَرَاغٍ يَشْغَلُهُ" ifadesini "yer kaplar" anlamına gelen tek kelimelik "مُتَحَيِّزٌ" ifadesi ile değiştirmiştir.

- Sadrüşşerîa zaman zaman itikâdî/kelâmî açıklamalara da eserinde yer vermiştir. Örneğin müsnedün ileyhin nekra olarak kullanılma gerekçelerini açıklarken istişhâd ettiği "﴿وَرِضْوَانٌ مِنَ اللهِ أَكْبَرُ﴾" âyet-i kerimesini "رِضْوَانٌ قَلِيلٌ مِنْهُ: أَكْبَرُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ" şeklinde tefsir ederken, Allah'ın rızasının azlıkla veya çoklukla nitelenemeyeceğini, âyet-i kerîmede "rızâ" ile kastedilenin "rızanın eseri/neticesi" olduğunu söylemiş ve itikadi açıdan böyle bir açıklama yapma ihtiyacı hissetmiştir.[5]

- Sadrüşşerîa zaman zaman Sekkâkî ile Fahreddin er-Râzî'yi birbiriyle mukâyese etmektedir. Örneğin Sekkâkî, hasır için kullanılan yöntemlerin "tahsîs" ve "nefy-i teşrîk" gibi vaz'î ve lâzımî delâletleri arasında fark görmezken, Fahreddin er-Râzî eserinde bu farklara

---

1 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 284-285.

2 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 36.

3 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 282.

4 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 37.

5 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 40.

işaret etmiştir. Sadrüşşerîa bu konuda Fahreddin er-Râzî'nin *Nihâyetü'l-îcâz*'da işaret ettiği farkları eserine almış ve Sekkâkî'nin hasır için kullanılan lafızların delâletleri arasında fark görmediğini söylemiştir.[1]

- Sadrüşşerîa bazen zikrettiği kuralın alt başlıklarını vermek yerine her bir başlık için bir örnek vermekle yetinmiştir. Örneğin; müsned ile müsnedün ileyh arasına fasıl zamiri girebileceğini söyledikten sonra, fasıl zamirinin hangi durumlarda araya girebileceğini kurallaştırmak yerine her kural için bir örnek vermiştir. Şöyle ki: fasıl zamirinin asıl geliş amacı müsnedi sıfattan ayırmaktır. Bu durum müsned marife olduğunda gerçekleşir. Fakat -sıfatla karışma ihtimali olmamasına rağmen- iki yerde fasıl zamirinin araya girmesi câizdir. Bunlardan biri müsnedin "min" harf-i ceri ile kullanılan ism-i tafdil olması, diğeri ise müsnedin fiil olmasıdır. Bu iki durumda müsned marifeye benzetildiği için araya fasıl zamiri gelebilmektedir. Zira "زَيْدٌ أَفْضَلُ مِنْ عَمْرٍو" demek "زَيْدٌ الْأَفْضَلُ" demektir. Çünkü bu cümlenin söylendiği bağlamda Zeyd için önceden bilinen bir üstünlük söz konusu demektir. Bu da onun marifeye benzeme sebebidir. Müsned fiil olduğunda ise, başına eliflâm gelmesinin imkânsız oluşu sebebiyle fiil marifeye benzemektedir. Müellif bu üç kuralı ayrı ayrı zikretmek yerine her biri için bir örnek vermekle yetinmiştir.[2]

- Sadrüşşerîa iki şey arasındaki münâsebet türlerini öncelikle aklî, hissî ve vaz'î kısımlarına ayırmıştır. Sekkâkî'nin "el-câmiu'l-aklî" dediği aklî münâsebeti; "kendisi sebebiyle bir şeyin tasavvurunun diğerini gerektirmesi", yani "kendisi sebebiyle aklın kuvve-i müfekkirede iki şeyi birlikte kabul etmesi" olarak tanımlamış ve aklî münasebetlere "levâzım" ve "mukābelât"ı örnek göstermiştir. Levâzım için "baba-oğul", mukâbelât için "siyahlık-beyazlık", "âmâlık-görebilirlik", "üst-alt" ve "yer-gök" örneklerini vermiştir. Normalde ittihad, temâsül, tedâyüf[3], tezâd gibi türleri bulunan levâzım ve mukābelât için Sadrüşşerîa sadece bu örnekleri zikretmiştir. Verdiği örneklerden "baba-oğul" tedâyüfe, "sihaylık-beyazlık", "âmâlık-görebilirlik" tezâda örnektir. Muhtemelen Sadrüşşerîa yalnızca bu örnekleri zikretmekle yetinerek levâzım ve mukâbelâtın diğer başka türlerinin de olduğuna temas etmek istemiştir.

---

1 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 228-229; Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 409; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, 69; İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 45a-46a.

2 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, 77; İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 48b-49a. Ayrıca bkz. Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 286; Teftâzânî; **Şerhu'l-kısmi's-sâlis mine'l-Miftâh**, Fatih-4640, v. 42a-42b.

3 Tedâyüf, biri olmadan diğerini düşünmek mümkün olmayacak şekilde iki şey arasında bir ilişki bulunması demektir.

Verilen örneklerden "alt-üst" ve "yer-gök" araz değil cisim oldukları için tezâda değil şibh-i tezâda örnektir. İbnü'l-Aynî, Sadrüşşerîa'nın mukâbelâtı "tezâd" ve "şibh-i tezâd"ı içine alacak şekilde kullandığını söylemektedir.[1]

- Bir cümlenin diğerine atfedilmesi gerekirken yanlış anlaşılmanın önüne geçmek maksadıyla, ihtiyaten atfın terkedildiği durumlara örnek olarak Sekkâki, *Miftâhu'l-ulûm*'da şu beyti zikretmektedir:

وَتَظُنُّ سَلْمَى أَنَّنِي أَبْغِي بِهَا بَدَلًا، أُرَاهَا فِي الضَّلَالِ تَهِيمُ

"Selmâ benim kendisinin yerine başka birisini arzuladığımı zannediyor. Bana öyle geliyor ki o saçma sapan düşünceler içerisinde şaşkın şaşkın dolaşıyor."

Sekkâkî'ye göre şair "أُرَاهَا" cümlesinin başına vav koyup onu "تَظُنُّ سَلْمَى" cümlesine atfedebilirdi. Ancak bu takdirde "أُرَاهَا" cümlesinin "تَظُنُّ سَلْمَى" cümlesine değil de "أَبْغِي بِهَا" cümlesine atfedildiği zannedilebilirdi. Bu takdirde mana şairin kastını yansıtmaz ve "Selmâ benim kendisinin yerine başka birisini arzuladığımı ve kendisi hakkında onun saçma sapan düşünceler içerisinde olduğunu düşündüğümü zannediyor" şeklinde olurdu.

Bu beytin mezkûr konuda şâhit olarak getirilmesini uygun bulmayan belâgatçılar da bulunmaktadır. Onlara göre beyitteki "أُرَاهَا" cümlesi isti'nâfiyyedir ve "Selmâ bu zannında isâbet etmiş midir, etmemiş midir?" şeklindeki mukadder bir suâlin cevabıdır. Bu sebeple atıf terkedilmiştir.[2] Sadrüşşerîa bu konuda Sekkâkî'nin zikrettiği ilk gerekçeyi kabul etmiş ve bu konudaki diğer görüşleri ve yapılan itirazları eserine yansıtmamıştır.[3]

- Sadrüşşerîa, Kur'ân-ı Kerîm'de, nazımda ve nesirde yaygın bir teşbîh türü olmasına rağmen mahsûsâtın makulâta teşbîh edilmesinin câiz olamayacağına dair yapılan bir itirazı ve bunun gerekçesini eserine almış, ardından bu tür teşbîhlerin niçin yapıldığını "ve te'vîluhû" diyerek izah etmiştir. Ona göre bu tür teşbihlerde mübâlağa amacıyla ma'kūl, mahsûs makamına ikame edilir. Bu tür durumlarda ma'kūlât çok açık ve net olduğu için mahsûs gibi,

---

1 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 361-365. Teftâzânî; **Şerhu'l-kısmi's-sâlis mine'l-Miftâh**, Fatih-4640, v. 98a-99b; İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 58a-59b. Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 90-93.

2 Cürcânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Cürcânî, **el-İşârât ve't-tenbîhât fî ilmi'l-belâğa** (nşr. Abdulkadir Hüseyn), Kahire: Mektebetü'l-âdâb, 1418/1997, s. 111-112; Kazvînî, Telhîs, I, 507; Teftâzânî, **Muhtasaru'l-meânî**, s. 229.

3 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, 96; İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 60b.

hatta daha kuvvetli olarak tasavvur edilir ve mahsûs ma'kūle benzetilir. Çünkü insan tabiatı ilim ve imanın nur olduğunu, cehâlet ve küfrün zulmet olduğuna kesin olarak hükmetmiştir. Sadrüşşerîa daha sonra bunu Kur'ân-ı Kerîm'den bir ayet-i kerîme ile örneklendirmiştir.[1]

- Sadrüşşerîa'nın bazen bir konu ile ilgili Miftâh'ta ve *Nihâyetü'l-îcâz*'da zikredilmeyen örnekleri de kitabına aldığını görmekteyiz. Örneğin, müsnedün ileyhin ism-i işaret olduğu durumlara ve gerekçelerine örnek olarak zikredilen İsrâ suresinin 62. âyet-i kerimesi[2] her iki eserde de geçmemekte ancak *el-Vişâh*'ta örnek olarak kullanılmaktadır.

- Sadrüşşerîa'nın usûlcü olmasının etkisiyle konuları ele alırken bazen usûl kavramlarını tercih ettiği görülmektedir. Örneğin Sadrüşşerîa, "mecâz-ı lüğavî" kavramı yerine "mecâz-ı vaz'î" kavramını kullanmayı tercih etmiştir.[3]

- Sadrüşşerîa'nın konuları izah ederken zaman zaman soru-cevap metodunu da kullandığını görmekteyiz.[4]

- Sadrüşşerîa, teşbîhle ilgili bir konuda vech-i şebehin keyfiyyât bâbından veya nisbî arazlardan olabileceğini söyledikten sonra nisbî arazların yedi cins olduğunu söylemekte ve konuyu "hikmet kitapları"na havale etmektedir.[5] Bu örnek Sadrüşşerîa'nın eserinde konu bütünlüğünü bozmamaya dikkat ettiğinin ve diğer ilimlerin alanlarına taşmadan muhtasar bir eser yazma gayreti içerisinde olduğunun bir göstergesidir.

IV. KAYNAKLARI

el-Vişâh'ın iki ana kaynağı *Nihâyetü'l-îcaz* ve *Miftâhu'l-ulûm*'dur. Sadrüşşerîa *el-Vişâh*'ın mukaddimesinde bu iki kaynağı esas aldığını, onları ihtisar edip konularını birleştirdiğini açıkça ifade etmektedir. Bunların dışında belâgat alanında yazılan eserlerde temas edilmeyen bazı konuları ve ince nükteleri de eserine aldığını belirtmektedir.

el-Vişâh'ı bütün olarak incelediğimizde Sadrüşşerîa'nın genel olarak bu iki eserden istifade ederek eserini telif ettiği zaten göze çarpmaktadır. Ancak bu iki eserin Sadrüşşerîa'nın

---

1 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 115.

2 ﴿وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلآئِكَةِ اسْجُدُوا لآدَمَ فَسَجَدُواْ إِلاَّ إِبْلِيسَ قَالَ أَأَسْجُدُ لِمَنْ خَلَقْتَ طِينًا (٦١) قَالَ أَرَأَيْتَكَ هٰذَا الَّذِي كَرَّمْتَ عَلَيَّ لَئِنْ أَخَّرْتَنِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لأَحْتَنِكَنَّ ذُرِّيَّتَهُ إِلاَّ قَلِيلاً (٦٢)﴾ [سورة الإسراء: ١٧/٦٢،٦١].

3 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, 145.

4 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 21-22.

5 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 119.

kendine has üslûbuyla yoğrulup metne aktarılmasında geçmişteki belâgat birikiminin ciddi bir tesiri olduğu görülmektedir. *el-Vişâh*'ın telifine kadar bu alanla ilgili yazılan eserlerin büyük bir kısmı Sadrüşşerîa tarafından süzgeçten geçirilmiş ve bu bilgi birikimi, Sadrüşşerîa'nın diğer alanlardaki birikimi ile birleşerek eserin içeriğine ve üslûbuna yansımıştır. Zira Sadrüşşerîa'nın küçüklüğünden itibaren dil ve edebiyat ilimleri ile ilgilendiği ve bu alana dair yazılan eserleri ezberleyip inceliklerine vâkıf olacak şekilde anladığı bizzat dedesi tarafından ifade edilmektedir.[1] Kendisi de *el-Vişâh*'ın mukaddimesinde *Miftâhu'l-ulûm*'un hakikatlerini keşfe muvaffak, sırlarına ve ince meselelerine vâkıf olduğunu söylemektedir. Ayrıca belâgat ilimlerine dair yazılan eserlerde olmayan bilgileri de eserine aldığını ifade etmektedir. Bütün bu bilgiler *el-Vişâh*'ın *Nihâyetü'l-îcaz* ve *Miftâhu'l-ulûm*'un basit şekilde özetlenip birleştirildiği, sıradan bir muhtasar eser olmadığını göstermektedir.

Kaldı ki *el-Vişâh*'ı biraz daha derinlemesine tahlil ettiğimizde Sadrüşşerîa'nın bu iki kaynak dışında farklı alanlarda yazılan pek çok kaynaktan doğrudan istifade ettiğini görürüz. Aşağıdaki bölümlerde *el-Vişâh*'ın kaynakları ile ilgili tespit edebildiğimiz bilgileri eserlerin alanlarına göre kategorize edip sunmaya gayret ettik.

A. TEFSİR KİTAPLARI

Sadrüşşerîa'nın *el-Vişâh*'ta Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ını da doğrudan kaynak olarak kullandığını görmekteyiz. Örneğin, müsnedün ileyh konusunda muktezâ-yı zâhirin dışına çıkılan halleri ele alırken gâib zamir yerine muhatap zamirinin kullanıldığı yerlere Fâtiha suresinin beşinci âyet-i kerimesini[2] örnek olarak vermiş ve bu âyeti isim vermeden Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* isimli tefsirinden yaptığı alıntı ile izah etmiştir.[3] Yapılan bu alıntının Sadrüşşerîa'nın ana kaynaklarından olan Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm*'unda ve Fahreddin er-Râzî'nin *Nihâyetü'l-îcâz*'ında olduğu gibi yer almaması, buna rağmen *el-Keşşâf*'taki ifadeyle hemen hemen örtüşmesi Sadrüşşerîa'nın bu tefsiri doğrudan kaynak olarak kullandığının bir delili olarak karşımıza çıkmaktadır.

---

1 Burhânüşşerîa Mahmûd, **Vikāyetü'r-rivâye**, s.8-10.

2 ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ [سورة الفاتحة: ١/٥].

3 Zemahşerî, Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf an hakāikı ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekāvîl fî vücûhi't-te'vîl,** (nşr. Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd, Ali Muhammed Muavvaz), Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1412/1992, I, 120; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 47.

B. ŞİİR KİTAPLARI

el-Vişâh'ta yer alan bazı şiirlerin *Esrâru'l-belâğa*, *Delâilü'l-i'câz*, *Nihâyetü'l-îcâz* ve *Miftâhu'l-ulûm* gibi *el-Vişâh*'ın ana kaynakları arasında yer almadığını görmekteyiz. Bu da bize Sadrüşşerîa'nın bu eserler dışında doğrudan şiir kaynaklarından da yararlandığını göstermektedir. Örneğin teşbihin amaçları konusunda *el-Vişâh*'ta zikredilen[1] İbnü'r-Rûmî'nin (ö. 283/896) şu beyti[2] görebildiğimiz kadarıyla yukarıda zikrettiğimiz belâgat kitaplarında geçmemektedir:

كَمْ مِنْ أَبٍ قَدْ عَلَا بِابْنٍ ذُرَى شَرَفٍ كَمَا عَلَا بِرَسُولِ اللهِ عَدْنَانُ

Yine Sadrüşşerîa, Nâsıhuddîn er-Recânî'nin (ö. 460/1068) şu beytini[3] tecnîs türlerinden iştikak ve şibhü'l-iştikaka örnek olarak zikretmiştir[4]:

وَغَادَرَ فِي خَدَّيَّ غُدْرًا مِنَ الْبُكَا تَوَلُّعُ رَبَّاتِ الغَدَائِرِ بِالْغَدْرِ

Bu beytin Sadrüşşerîa'nın ana kaynakları olan eserlerin hiç birinde yer almıyor olması Sadrüşşerîa'nın er-Recânî'nin şiirlerini doğrudan kaynak olarak kullandığını göstermektedir.

Aynı şekilde Sadrüşşerîa müsnedün ileyhin ism-i mevsûl olma gerekçelerini sıralarken son olarak "muhâtabın zihninin konuşana yönelmesi, onu güzel bir şekilde dinlemesi ve daha sonra duyduklarına şaşırması" gerekçesini zikretmiş ve bu konuda verilebilecek en güzel örneğin Farsça bir beyit olduğunu söyleyerek Sa'dî-i Şîrâzî'nin (ö. 691/1292) şu beytini[5] örnek vermiştir[6]:

آنْكِه يَائِ اَزْ سَرِ نَخْوَتْ نَنِهَادِى بَرْ خَاكْ

عَاقِبَتْ خَاكْ شُدْ وَخَلْقْ بَرُو مِى گُذَرَنْدْ

---

1 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 127.

2 İbnü'r-Rûmî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Abbâs b. Cüreyc el-Bağdâdî, **Dîvanu İbni'r-Rûmî** (nşr. Ahmet Hasan Besec), Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002, III, 337.

3 Errecânî, Nâsıhuddin Ebû Bekir Ahmed el-Errecânî, **Dîvânu'l-Errecânî** (nşr. Muhammed Kasım Mustafa), Irak: Menşurâtü Vezârati's-sekâfe ve'l-i'lâm, 1979, II, 667.

4 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 198.

5 Sa'dî-i Şîrâzî, Ebû Muhammed Sa'dî Müşerrifüddîn Muslih b. Abdillâh b. Müşerrif Şîrâzî, **Külliyât-ı Sa'dî**, (nşr. Muhammed Ali Fürûgī), Tahran: İntişârat-ı Hermes, 1385, s. 659.

6 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 31.

(Şol kişi ki kibrinin şiddetinden ayağını yere basmıyor

O, sonunda toprak olacak ve insanlar onun üzerine basacak)

Bu beytin de Sadrüşşerîa'nın ana kaynakları arasında yer almaması Sadrüşşerîa'nın doğrudan onun şiirlerinden istifade ettiğini göstermektedir. Sadrüşşerîa'nın Sa'dî-i Şîrâzî'nin yaşadığı döneme çok yakın bir dönemde yaşamış olması da bu tespitimizi destekleyici mahiyettedir.

A. BELÂGAT KİTAPLARI

Sadrüşşerîa her ne kadar *el-Vişâh*'ın mukaddimesinde Sekkâkînin *Miftâhu'l-ulûm*'u ile Fahreddin er-Râzî'nin *Nihâyetü'l-îcâz*'ını ana kaynak olarak kullandığını ve bu iki eseri özetleyerek *el-Vişâh*'ı telif ettiğini ifade etse de zaman zaman mezkûr iki eserin kaynağı olan Abdülkāhir el-Cürcânî'nin *Delâilü'l-i'câz*'ını ve *Esrâru'l-belâğa*'sını doğrudan kullandığı anlaşılmaktadır. Örneğin Sadrüşşerîa'nın "cinâs-ı müzeyyel"e örnek verdiği beyit *Nihâyetü'l-îcâz* ve *Miftâhu'l-ulûm*'da yer almamakta, Abdülkāhir el-Cürcânî'nin *Esrâru'l-belâğa*'sında geçmektedir.[1]. Aynı şekilde "müsned ve müsnedün ileyhin arasına fasıl zamiri girmesi" mevzuunda Sadrüşşerîa konuyu her ne kadar *Miftâh* ve *Nihâye*'den özetlese de şâhit olarak getirdiği Ferezdak'a (ö. 114/732) ait beyit bu iki eserde değil Abdülkāhir el-Cürcânî'nin *Delâilü'l-i'câz*'ında yer almaktadır.[2]

Her ne kadar *Delâilü'l-i'câz, Nihâyetü'l-îcâz*'ın ana kaynağı olsa da Sadrüşşerîa'nın bazı bilgileri *Nihâyetü'l-îcâz* üzerinden değil isim vermeden doğrudan *Delâilü'l-i'câz*'dan alıntıladığını görmekteyiz. Hatta Fahreddin er-Râzî'nin, *Delâilü'l-i'câz*'da bir bölümde yer alan bilgileri derleyerek tertip ettiği bir "fasıl"ı, Sadrüşşerîa sistematik bir tarzda kaideleştirmiştir. Üstelik *Delâilü'l-i'câz*'ın farklı bir bölümünde ve çok ilerideki sayfalarında yer alan farklı bilgilerden ve orada şahit olarak getirilen beyitlerden de istifade etmiş ve bunları kendi oluşturduğu bölüme başarılı bir şekilde dercetmiştir.[3] Söz konusu şâhidin "*Miftâhu'l-ulûm*"da yer almıyor olması da zikrettiğimiz bu bilgileri teyit eder mahiyettedir.

---

1 Bkz. Abdulkāhir el-Cürcânî, **Esrâru'l-belâğa**, s.18; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 192-193.

2 Bkz. Abdulkāhir el-Cürcânî, **Delâilü'l-i'câz**, s.18; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s.77-78.

3 Bkz. Abdulkāhir el-Cürcânî, **Delâilü'l-i'câz**, s. 177-184, 374; Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 82-85; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 77-78.

Sadrüşşerîa'nın aynı şekilde her ne kadar isim vermese de Ziyâeddîn İbnü'l-Esîr'in (ö. 637/1239) *el-Meselü's-sâir* isimli eserinden de doğrudan istifade ettiği anlaşılmaktadır. Zira *el-Vişâh*'ta "îcâz ve itnâb" bahsinin taksiminde büyük ölçüde İbnü'l-Esîr'in (ö. 637/1239) mezkûr eserindeki taksimin esas alındığı görülmektedir.[1] Çünkü Sadrüşşerîa'nın yaptığı bu taksim *el-Meselü's-sâir*'deki taksimatla önemli ölçüde örtüştüğü gibi *Nihâyetü'l-îcâz*'da ve *Miftâhu'l-ulûm*'da da yer almamaktadır. Ayrıca *el-Vişâh*'ta "îcaz-ı kasr"ın ele alındığı bölümde şâhit olarak zikredilen şu beytin[2] *Nihâyetü'l-îcâz* ile *Miftâhu'l-ulûm*'da yer almaması da bu tespitimizi teyit eder mahiyettedir:

وَإِنْ هُوَ لَمْ يَحْمِلْ عَلَى النَّفْسِ ضَيْمَهَا فَلَيْسَ إِلَى حُسْنِ الثَّنَاءِ سَبِيلُ

İbnü'l-Esîr'in, bu taksimatı ayrıntılı bir şekilde ilk defa kendisinin yaptığını iddia etmesi de[3] Sadrüşşerîa'nın bu taksimatı eserine almasında etkili olmuş olmalıdır.

Sadrüşşerîa'nın İbnü'l-Esîr'in taksimatında bir takım değişikliklere gittiğini de dile getirmekte fayda vardır. Sadrüşşerîa bu taksimatta bazen sıralamayı değiştirmiş bazen de İbnü'l-Esîr'in yaptığı alt taksimatı genişletmiştir. Bunları yaparken İbnü'l-Esîr'in kullandığı kelimeler yerine zaman zaman mantık terimlerini tercih etmiştir.

Sadrüşşerîa'nın teşbih bahsinde "et-teşbîhu'l-mecâzî" şeklinde bir kavram kullandığını görmekteyiz.[4] Her ne kadar bu teşbih türü mezkûr kavram kullanılmadan ilk dönem belâgatçıları tarafından ele alınmış olsa da bu şekilde ilk isimlendirmenin Ziyâeddîn İbnü'l-Esîr (ö. 637/1239) tarafından yapıldığı söylenmektedir.[5] Dördüncü bölümde ayrıntılarından bahsedeceğimiz üzere Sadrüşşerîa her ne kadar teşbîh-i mecâzî'yi İbnü'l-Esîr'den farklı olarak tanımlasa da bu kavramı İbnü'l-Esîr'den esinlenerek kullanmış olma ihtimalinin bulunduğunu söyleyebiliriz.

Sadrüşşerîa'nın Reşîdüddîn Vatvat'ın (ö. 573/1177) *Hadâiku's-sihr ve dekāiku'ş-şi'r* isimli eserinden de isim vermeden istifade etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar

---

1 Bkz. Ziyâeddîn İbnü'l-Esîr, **el-Meselü's-sâir**, II, 255-341; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 100-108.

2 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 101.

3 Ziyâeddîn İbnü'l-Esîr, **el-Meselü's-sâir**, II, 264.

4 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 121.

5 Ziyâeddîn İbnü'l-Esîr, **el-Meselü's-sâir**, c. 2, s.124. et-Teşbîhü'l-mecâzî'nin muhtevası ve isimlendirmenin ilk defa İbnü'l-Esîr tarafından yapıldığı ile ilgili bkz. Semîr Ahmed Ma'lûf; "et-Teşbîhü'l-mecâzî", **Mecelletü Mecmai'l-lüğati'l-Arabiyye**, s. 402.

Hadâiku's-sihr, *Nihâyetü'l-îcâz*'ın kaynakları arasında yer da Sadrüşşerîa'nın bu eseri sadece *Nihâyetü'l-îcâz* üzerinden değil doğrudan da kaynak olarak kullandığı görülmektedir. Örneğin Sadrüşşerîa, teşbîhin meşhur kısımlarına dair açtığı bir faslı doğrudan oradan almıştır. Hatta orada zikredilen yedi tür sırasını bozmadan *el-Vişâh*'ta da aynı isimlerle zikretmiştir. Ayrıca teşbîh-i ma'kûs, teşbîhü't-tesviye ve teşbîhu'l-idmâr'a örnek olarak gösterilen beyitler Reşîdüddîn el-Vatvât'a (ö. 573/1177) aittir[1] ve Hadâik'te aynı başlık altında yer almaktadır. Teşbîhü'l-idmâra örnek olarak verilen beytin *Nihâyetü'l-îcâz* ve *Miftâhu'l-ulûm*'da yer almaması da *Hadâiku's-sihr*'in doğrudan kaynak olarak kullanıldığının ayrı bir delilidir.

Aynı şekilde *el-Vişâh*'ta geçen ve Sadrüşşerîa öncesi diğer kaynaklarda zikredildiğine rastlayamadığımız, teşbîhu't-tafdîle örnek olarak verilen şu beyit, sahibi zikredilmeden ve aynı başlık altında *Hadâiku's-sihr*'de geçmektedir[2]:

حَسِبْتُ جَمَالَهُ بَدْرًا مُضِيئًا وَأَيْنَ البَدْرُ مِنْ ذَاكَ الجَمَالِ

Sadrüşşerîa'nın "reddü'l-acüz ale's-sadr" sanatının türlerinden birine örnek olarak zikrettiği şu beyit de Reşîdüddîn el-Vatvat'a aittir[3] ve Sadrüşşerîa'nın ana kaynak olarak kullandığı diğer eserlerde geçmemektedir:

لَقَدْ حَازَ أَقْسَامَ الْفَضَائِلِ كُلَّهَا فَأَمْسَى وَحِيدًا في فُنُونِ الْفَضَائِلِ

Ayrıca Sadrüşşerîa'nın Ebu'l-Hasen er-Rummânî'nin (ö. 384/994) *en-Nüket fî i'câzi'l-Kur'ân* isimli eserinden istifade ettiği izlenimini edinmekteyiz. Zira *el-Vişâh*'ta "مِثْل" ve "الكاف" ile yapılan teşbihler ile "كَأَنَّ" ile yapılan teşbihler arasındaki farkın açıklandığı bölümde bu eserden istifade edildiği görülmektedir. Reşîdüddîn Vatvat'ın (ö. 573/1177) *Hadâiku's-sihr* isimli eserinin de kaynakları arasında yer alan bu eserin Sadrüşşerîa'nın da kaynaklarından biri olma ihtimali kuvvetli gözükmektedir.[4]

---

1 Vatvât, Reşîdüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdilcelîl el-Ömerî el-Fârûkî, **Hadâiku's-sihr ve dekâiku'ş-şi'r**, (Farsçadan Tercüme: İbrahim Emîn eş-Şevâribî), Kahire 2009, s.138-148; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 135-138.

2 Vatvât, **Hadâiku's-sihr**, s.148; Bkz. **el-Vişâh**, s. 138, 244.

3 Vatvât, **Hadâiku's-sihr**, s.113; Bkz. **el-Vişâh**, s. 200.

4 Rummânî, Ebu'l-Hasen Alî b. Îsâ b. Ali er-Rummânî el-Bağdâdî; **en-Nüket fî i'câzi'l-Kur'ân**; (nşr. Abdu'l-Alîm), Delhi 1934, s. 5-9; Vatvât, **Hadâiku's-sihr**, s. 139-140; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 141-142.

Sadrüşşerîa'nın özellikle bedî' ilminde isim vermeden istifade ettiği önemli bir kaynak daha vardır. O da İbnü'n-Nâzım künyesi ile meşhûr olan Bedreddîn İbn Mâlik'in (ö. 686/1287) *el-Misbâh* isimli eseridir. Sadrüşşerîa, hem bedî' ilminin "ilim" olarak isimlendirilmesinde hem de bedî'î sanatların ana taksiminde bu eseri esas almış gözükmektedir. Her ne kadar Fahreddin er-Râzî, kırk ilim dalından bahsettiği *Câmiu'l-ulûm* isimli eserinde yirmi birinci ilim dalı olarak "ilmü bedâi'i'ş-şi'r"i zikretmiş ve orada bazı bedî'î sanatlardan bahsetmiş[1] olsa da Sadrüşşerîa'dan önce bedî' ilmini "ilim" olarak niteleyip belâgat eseri içerisinde ona müstakil bir bölüm açan ilk müellif İbn Mâlik'tir.[2] Bu noktada Sadrüşşerîa'nın onu örnek aldığı görülmektedir. Ayrıca Sadrüşşerîa, bedî' ilmindeki sanatları fesâhat-ı lafziyyeyi gerektirenler ve fesâhat-ı maneviyyeyi gerektirenler olmak üzere ikiyi ayırmış, daha sonra fesâhat-ı maneviyyeyi gerektiren sanatları kendi içerisinde tebyîne ve tezyine has olanlar şeklinde taksim etmiştir.[3] Bu ayrım da tespit edebildiğimiz kadarıyla Sadrüşşerîa'dan önce yine *el-Misbâh*'ta yer almaktadır.[4] Sadrüşşerîa onun sadece bedî' ilmini "ilim" olarak isimlendirmesinden ve ona has olan taksimatından istifade etmemiş, *el-Vişâh*'ta ele alınan sanatlar konusunda da bu eserden istifade etmiştir. Zira *el-Vişâh*'ta bedî' ilmi ile alakalı olarak zikredilen sanatların sayısı *Nihâyetü'l-îcâz* ve *Miftâhu'l-ulûm*'a kıyasla daha fazladır.

el-Vişâh'ta yer alıp *Nihâyetü'l-îcâz* ve *Miftâhu'l-ulûm*'da bulunmayan sanatlar konusunda Sadrüşşerîa'nın isim zikretmeden istifade ettiği kaynaklardan biri de Mutarrizî'nin (ö. 610/1213) *el-Îzâh fî şerh-i Makāmâti'l-Harîrî*'sidir. Harîrî'nin (ö. 516/1122) *Mâkāmât*'ının şerhi olan bu eserin mukaddimesinde bedî'î sanatlarla ilgili bir bölüm bulunmaktadır.[5] Sadrüşşerîa'nın bedî' ilmindeki "tazmin", "te'kîd", "tenâsüb", "mülâemet" ve "teşâbüh" gibi bazı sanatları bu eserden aldığı görülmektedir.[6]

---

1 Râzî, **Câmiu'l-ulûm**, Süleymaniye Ktp. Ayasofya Blm., nr. 2205, vr. 90b; Nasrullah Hacımüftüoğlu, **Fahreddin er-Râzî, Nihâyetü'l-Îcâz fî Dirâyeti'l-İ'câz'ının Tahkikli Neşri ve Abdulkāhir el-Cürcânî'nin Belâgat Alanındaki Eserleriyle Mukâyesesi**, s. 7.

2 İbn Mâlik (İbnü'n-Nâzım), Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik ed-Dımaşkī, **el-Misbâh fi'l-meânî ve'l-beyân ve'l-bedî'**, (nşr. Hüsnî Abdü'l-Celîl Yusuf), Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1409/1989, s. 159.

3 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 191, 219.

4 İbn Mâlik (İbnü'n-Nâzım), **el-Misbâh**, s. 159-273.

5 Mutarrizî, Ebü'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyyid b. Alî el-Mutarrizî el-Hârizmî, **el-Îzâh fî şerh-i Makāmâti'l-Harîrî**, Doktora Tezi, (Haz. Hurşîd Hasen), Pencap: Pencap Üniversitesi, 1426/2005, s. 32-73.

6 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 217, 221, 227, 228.

Bunların dışında *el-Vişâh*'ta bedî' ilminin ele alındığı bölümde İbn Ebi'l-İsbâ'ın (ö. 654/1256) *Tahrîru't-tahbîr*'inden, İbnü'z-Zemlekânî'nin (ö. 651/1253) *et-Tibyân fî ilmi'l-beyân*'ından, Ebû Bekir er-Râzî'nin (ö. 666/1268) *Ravzatu'l-fesâha*'sından, Şihâbüddîn Mahmûd b. Süleyman el-Halebî'nin (ö. 725/1325) *Hüsnü't-tevessül ilâ sınâati't-teressül*'ünden de istifade edilmiş olabileceğini tahmin etmekteyiz. Zira şahit olarak getirilen bazı örneklerin ve sanat isimlerinin bu eserlerde de benzer şekilde geçiyor olması ve bazı tanımlardaki ortak ifadelerin varlığı böyle bir kanaatin oluşmasında etkili olmuştur. Ayrıca bu eserler Sadrüşşerîa'dan önceki bedî' ilminin gelişmesine önemli ölçüde katkıda bulunan eserlerdendir. Sadrüşşerîa'nın yukarıda zikrettiğimiz eserler gibi bu eserlerden de istifade etmiş olma ihtimali yüksektir.

B. DİĞER KAYNAKLAR

Sadrüşşerîa'nın belâgat, şiir ve tefsir kitapları dışında mantık, hikmet ve felsefe kitapları gibi başka eserleri de kaynak olarak kullandığını görmekteyiz. Örneğin teşbîh konusunu ele alırken kemmiyyât, keyfiyyât ve a'râz-ı nisbiyye gibi kavramlara temas etmiş olması ve a'râz-ı nisbiyyenin yedi türünü açıkça "hikmet kitapları"na havale etmesi onun bu tür kitapları kaynak olarak kullandığının bir delilidir.[1] Ayrıca Sadrüşşerîa'nın *el-Vişâh*'taki meseleleri sıklıkla mantık kavramlarını kullanarak ele alması onun mantık kitaplarını kaynak olarak kullandığını gösteren bir diğer delildir.

V. BELÂGAT İLMİNDEKİ YERİ VE ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

el-Vişâh belâgat tarihinde yazılan diğer muhtasar eserler kadar şöhret bulmamıştır. Şöhret bulmadığı gibi üzerine yapılan çalışma da pek olmamış, sonraki belâgat eserlerinde kendisine fazla atıf yapılmamıştır. Sadrüşşerîa'nın özellikle fıkıh ve fıkıh usulü alanında yazdığı eserlerle mukayese edince bu husus daha da dikkat çekmektedir. Kanaatimizce bunun bir kaç nedeni vardır. Birincisi, Sadrüşşerîa'nın fıkıh usulüne dair muhtasar eseri *Tenkīh* ve *Tenkīh*'in şerhi olan *Tavzîh* de yaptığı gibi *el-Vişâh*'a bir şerh yaz(a)mamış olmasıdır. Zira Sadrüşşerîa, *Tenkīh*'i önce muhtasar bir şekilde yazmış daha sonra zor yerlerini açıklamak

[1] Bkz. **el-Vişâh**, s. 118-119.

amacıyla onu şerhetmiştir. Hatta *Tenkīh*'i tekrar gözden geçirmiş ve nihâî hâlini Tavzîh'in içine dercetmiştir.[1]

Klasik dönemlerde genellikle müelliflerin âdeti belirli bir ilim dalıyla ilgili öncelikle muhtasar bir eser yazmak ve yazdıkları bu muhtasar eserde o ilim dalıyla ilgili geçmişteki bilgi birikimini süzgeçten geçirip kendi tercihlerini ortaya koymaktı. Daha sonra da bu muhtasar eseri şerh ederlerdi. Bu şekilde muhtasar bir eser yazma amaçları öncelikle pedagojik olarak o ilim dalının öğretimini kolaylaştırmak ve o ilim dalıyla ilgili talebelerinin temel bir metni ezberlemesini sağlamaktı. Bunu yaptıktan sonra müellifler yazdıkları şerhte görüşlerini geniş bir şekilde dile getirip katılmadıkları görüşleri tenkit ederlerdi. Muhtemelen Sadrüşşerîa da böyle bir gaye ile *el-Vişâh*'ı yazmış ancak onu şerhetme imkânı bulamamıştır.

el-Vişâh'ın şöhret bulamamasının ikinci bir sebebi de muhtemelen hicrî 700 yılında[2] Hatîb el-Kazvînî (666-739/1268-1338) tarafından yazılan ve *Miftâhu'l-ulûm*'un muhtasarı olan *Telhîsü'l-Miftâh*'ın ve yine Kazvînî tarafından yapılan şerhi *el-Îzâh*'ın ilim çevrelerinde çok fazla hüsnükabul görmesidir. *Telhîs*'in muhtasar eserler arasında bu derece şöhret bulup yayılması üzerine çok fazla şerh, hâşiye, ihtisar çalışmalarının yapılmış olması da kanaatimizce *el-Vişâh*'ı gölgede bırakan etkenlerdendir. Özellikle de Teftâzânî, Seyyid Şerif Cürcânî gibi şerh ve hâşiye konusunda otorite haline gelmiş müelliflerin muhtasar eserlere yazdıkları şerh ve hâşiyeler o eserleri ilim tarihinde daha fazla ön plana çıkarmaktadır. Kanaatimizce *Telhîs*'in mezkûr otoriteler tarafından bu tür çalışmalara mazhar olması, *el-Vişâh*'ın ise böyle çalışmalardan mahrum kalması, onun şöhret kazanamamasında önemli bir etken olmuştur.

A. SADRÜŞŞERÎA'NIN ZEYLÜ'L-VİŞÂH ADLI ESERİ

Sadrüşşerîa'nın eserlerinin ele alındığı bölümde, bu eserle ilgili bilgi verilmişti.

B. İBNÜ'L-AYNÎ'NİN HALLÜ'L-VİŞÂH ADLI ESERİ

Tespit edebildiğimiz kadarıyla *el-Vişâh* üzerine yapılan yegâne çalışma Abdurrahman b. Ebî Bekir İbnü'l-Aynî'nin (837-893/1433-1488) *Hallü'l-Vişâh fî zabt-i meâkıdi'l-Miftâh* isimli şerhidir. Bu bölümde biz hem eserin müellifini hem de eserin kendisini kısaca tanıtmaya çalışacağız.

---

1 Sadüşşerîa, **et-Tavzîh**, I, 4.

2 *Telhîsü'l-Miftâh*'ın Musa Alak tarafından yapılan tahkîkinde müellif nüshasındaki kayıtlara istinaden eserin telif tarihi hicrî 14 Safer 700 olarak tespit edilmiştir. Yine aynı tahkikte *Telhîs*'in şerhi olan *el-Îzâh*'ın *Telhîs*'le birlikte telif edildiği, Telhîs'ten dört gün sonra 18 Safer 700'de tamamlandığı ifade edilmiştir.

1. İBNÜ'L-AYNÎ

Tam adı Abdurrahman b. Ebî Bekir b. Muhammed b. Ebî Bekir ed-Dimaşkī es-Sâlihî el-Hanefî'dir. 837-893 (1433-1488) yılları arasında yaşamıştır. İbnü'l-Aynî künyesi ile meşhûrdur.[1] Muhammed isimli oğlu sebebiyle "Ebû Muhammed" künyesiyle de anıldığı görülmektedir.[2] Babasının doğum yeri günümüzde Suriye sınırlarında yer alan Re'sü'l-Ayn şehri olduğu için o bölgeye nispetle "İbnü'l-Aynî" şeklinde anılmaktadır. Zeynüddin, Ebû'l-mehâsin gibi lakaplara sahiptir. 837 (1433) yılında Dimaşk'taki Sâlihiyye mahallesinde doğmuştur. "Sâlihî" nisbesi ile anılma sebebi budur.[3]

İbn Mâlik et-Tâî'nin (ö. 672/1274) *Elfiyye*'si, el-Mevsılî'nin (ö. 683/1284), el-*Muhtâr*'ı, Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Menâru'l-envâr*'ını okuyarak sürdürdüğü ilim tahsilinde pek çok ilim dalında temâyüz etmiştir. Şemseddin İbn Tolun'un (ö. 953/1546), hocası İbnü'l-Mibred'den (ö. 909/1503) naklettiğine göre İbnü'z-Za'bûb el-Ba'lî (el-Ba'lebekkî)'nin (709-799/1310-1397)[4] ashâbından ilim tahsil etmiştir. Aynı zamanda Mısır'a gitmiş orada Emînüddîn el-Aksarâyî (797-880/1397-1475)[5], Kâfiyeci lakabıyla meşhûr Muhammed b. Süleyman (ö. 879/1474)[6], Takiyyüddîn eş-Şümünnî (ö. 872/1468)[7], Kasım b. Kutluboğa (ö.

---

1 Hicrî 848 senesinde vefat eden babası Ebû Bekir b. Muhammed (Hâce Takiyyüddin) de bazı kaynaklarda "İbnü'l-Aynî" künyesi ile anılmaktadır. Bkz. Nuaymî, Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkādir b. Muhammed b. Ömer en-Nuaymî ed-Dımaşkī, **ed-Dâris fî târîhi'l-medâris**, (İbrahim Şemsüddîn), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990, II, 190-191.

2 Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zünûn**, II, 1640; Kehhâle, Ömer Rızâ Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifîn terâcimu musannifî'l-kütübi'l-'Arabiyye**, 1. baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993, X, 137.

3 İbn Tolun, Ebü'l-Fazl Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed b. Tolun ed-Dımaşkī, **Kitâbü'l-Ğurafi'l-'aliyye fî terâcimi müteahhiri'l-Hanefiyye**, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa-1924, vr. 128b-129a; Temîmî, **et-Tabakâtu's-seniyye**, Şehid Ali Paşa-1906, vr. 350a-350b; Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, **ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'**, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1412/1992, IV, 71; Ziriklî, Hayruddîn ez-Ziriklî, **el-A'lâm kāmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ' mine'l-Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn**, 15. baskı, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002, III, 300; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifîn**, V, 131.

4 İbn Hacer el-Askalânî, **el-Mecma'u'l-mü'esses li'l-mu'cemi'l-müfehres**, (nşr. Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşlî), Beyrut: Dâru'l-Marife, 1413-1415/1992-1994, II, 174. İbn Hacer, kendisinden hadis rivayet ettiği ve icâzet aldığı bu hocasının 798 yılının sonları veya 799 yılının başlarında vefat ettiğini nakletmektedir.

5 Sehâvî, **ed-Dav'ü'l-lâmi'**, X, 240-243; Zirikli, **el-A'lâm**, VIII, 168.

6 Tam adı: Muhyiddîn Ebû Abdillah Muhammed b. Süleyman b. Saîd b. Mesûd el-Muhyevî er-Rûmî el-Hanefî'dir. Bkz. Sehâvî, **ed-Dav'ü'l-lâmi'**, VII, 259-261.

7 Sehâvî, **ed-Dav'ü'l-lâmi'**, II, 174-178; Ahmet Özel, "Şümünnî", **DİA**, XXXIX, 261-262.

879/1474)[1] gibi âlimlerden ders almış ve bir süre Mısır'da kalmıştır. Kâfiyeci'nin kendi el yazması ile 18 Şaban 870 (5 Nisan 1466) tarihinde İbnü'l-Aynî'ye verdiği bir icazet bulunmaktadır.[2] Mısır'daki tahsil hayatının ardınan Sâlihiyye'ye dönmüş ve bir süre Dâru'l-adl'de fetva vazifesini üstlenmiştir. Bu vazifeden Şemseddin İbn Tolun'un amcası Cemâleddin İbn Tolun (860-937/1455-1530) lehine ferâgat etmiştir. Mâridaniyye ve Mürşidiyye medreselerinin hem nâzırlık hem müderrislik vazifesine atanan İbnü'l-Aynî, Rükniyye, Berrâniyye ve Azrâviyye medreselerinde de müderrislik vazifesi üstlenmiştir. Ayrıca Emevî camiindeki en büyük Hanefî müderrisliğine tayin edilmiş, bunun dışında daha pek çok görevde bulunmuştur.[3]

Döneminde Hanefilerin ileri gelen âlimlerinden olmuş ve onların reisi kabul edilmiştir. Uzun yıllar tedris ile meşgul olup pek çok talebe yetiştirdiği gibi iftâ ve kazâ vazifelerinde de bulunmuştur. Ömrünün sonlarında –özellikle de yakalandığı hastalık sebebiyle- tıp kitaplarının mütalaasına önem vermiş ve 19 Safer 893 (3 Şubat 1488) tarihinde Cumartesi gecesi Dimaşk'ta vefat etmiştir. Kabri Salihiyye'deki el-Camiu'l-cedîd'in batı tarafında yer almaktadır.[4]

İbn Tolun'un, hocası Nuaymî'den (ö. 927/1521) naklettiğine göre bir erkek bir kız evladının olduğu anlaşılmaktadır. Oğlu vefat ettiğinde babasının yanına defnedilmiştir.

Kaynaklarda Memlük sultanı el-Eşref Kayıtbay'ın (ö. 901/1496) İbnü'l-Aynî'yi Dimaşk Hanefî kadılığına atadığı da zikredilmektedir. Onun başta bu görevi kabul etmek zorunda kaldığı ancak orada on sekiz gün görev yaptıktan sonra istifa ettiği söylenmektedir.

Hayatında iken pek çok kimsenin kendisinden istifade ettiği ve önemli makamlara gelen pek çok talebe yetiştirdiği ifade edilmektedir. İbnü'l-Aynî'nin talebeleri ile birlikte gezi mekânlarına gitmekten hoşlandığı ve bu tür gezilerin masraflarını bizzat kendisinin üstlendiği nakledilmektedir.[5]

---

1 İbn Tolun, **Kitâbü'l-Ğurafi'l-'aliyye**, vr. 187b-189a; Sehâvî, **ed-Dav'ü'l-lâmi'**, VI, 184-190; Talat Sakallı, "İbn Kutluboğa", **DİA**, XX, 152-154.

2 Süleymaniye Ktp., Laleli Nr. 1906/3.

3 İbn Tolun, **Kitâbü'l-Ğurafi'l-'aliyye**, vr. 344a-345a.

4 İbn Tolun, **Kitâbü'l-Ğurafi'l-'aliyye**, vr. 129a; Sehâvî, **ed-Dav'ü'l-lâmi'**, IV, 71; Abdülbâsıt el-Malatî, Zeynüddîn Abdülbâsıt b. Halîl b. Şâhin el-Malatî, **Neylü'l-emel fî zeyli'd-Düvel**, (Ömer Abdüsselâm Tedmürî), 1. baskı, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1422/2002, VIII, 99-100; Temîmî, **et-Tabakâtu's-seniyye**, Şehid Ali Paşa-1906, vr. 350a-350b.

5 İbn Tolun, **Kitâbü'l-Ğurafi'l-'aliyye**, vr. 128b-129a.

Çok sayıda eser telif etmiş olan İbnü'l-Aynî'nin kaynaklarda adı geçen eserleri şunlardır:

1. *Dürer* şerhi: Şemseddîn Konevî'nin (ö. 788/1386) *Dürerü'l-bihâr fi'l-mezâhibi'l-erbaʿati'l-ahyâr* isimli fıkha dair eserinin şerhidir.[1] Şemseddin İbn Tolun bu şerhten övgüyle bahsetmektedir.[2]

2. *Buhârî* şerhi: İbnü'l-Aynî'nin, üç cilt olarak telif ettiği bu şerhin kenarına Sahih-i Buhârî'nin metnini de yazdığı ifade edilmektedir.[3]

3. *Nukāye* şerhi: Sadrüşşerîa es-Sânî'ye ait olan *Nukāye* isimli eser, dedesi Burhânuşşerîa Mahmûd'a ait olan *Vikāyetü'r-rivâye fî mesâili'l-Hidâye* isimli eserin muhtasarıdır. *Muhtasaru'l-Vikāye* ismiyle de anılmaktadır. İbnü'l-Aynî işte bu eser üzerine bir şerh yazmıştır.[4]

4. *Hallü'l-Vişâh fî zabt-i meâkıdi'l-Miftâh*: Tez konumuz olan Sadrüşşerîa es-Sânî'ye ait *el-Vişâh* isimli belâgate dair eserin şerhidir. Bir sonraki başlıkta ayrıntılı olarak tanıtılacaktır.

5. *Elfiyye* şerhi: İbn Mâlik et-Tâî'nin (ö. 672/1274) *el-Elfiyye* isimli manzum eserinin şerhidir. *el-Elfiyye*, İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Kâfiye* ve *eş-Şâfiye* isimli eserlerinden hareketle İbn Mâlik et-Tâî'nin manzum olarak kaleme aldığı *el-Kâfiyetü'ş-Şâfiye* isimli manzum eserin muhtasarıdır.[5] İbnü'l-Aynî bu muhtasar manzum esere memzûc metotla şerh yazmıştır. Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye nr. 206'da, 80 varak halinde yer aldığı ifade edilmektedir.[6]

---

1 Temîmî, **et-Tabakâtu's-seniyye**, Şehid Ali Paşa-1906, vr. 350a-350b; Tahsin Özcan "Konevî, Şemseddîn", **DİA**, XXVI, 166-167.

2 İbn Tolun, **Kitâbü'l-Ğurafi'l-'aliyye**, vr. 128b.

3 İbn Tolun, **Kitâbü'l-Ğurafi'l-'aliyye**, vr. 128b; Temîmî, **et-Tabakâtu's-seniyye**, Şehid Ali Paşa-1906, vr. 350a-350b.

4 İbn Tolun, **Kitâbü'l-Ğurafi'l-'aliyye**, vr. 128b; Temîmî, **et-Tabakâtu's-seniyye**, Şehid Ali Paşa-1906, vr. 350a-350b.

5 Abdulbaki Turan, "İbn Mâlik et-Tâî", **DİA**, XX, 169-171; Hulûsi Kılıç, "İbnü'l-Hâcib", **DİA**, XXI, 55-58.

6 İbn Humeyd, Muhammed b. Abdillâh b. Alî el-Âmirî en-Necdî, **es-Sühubü'l-vâbile alâ darâihi'l-Hanâbile**, (nşr. Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn), 1. baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1996, I, 356 (Muhakkikin 1 numaralı dipnotu).

6. *Tehzîbü'l-kelâm* şerhi[1]: Sa'deddîn et-Teftâzânî'ye (ö. 792/1390) ait olan *Tehzîbü'l-kelâm* isimli mantık ve kelama dair eserin şerhidir.

7. *Hazreciyye* şerhi: Abdullah b. Osman el-Hazrecî'ye (ö. 627/1230) nispet edilen aruz ve kafiyeye dair *Hazreciyye Kasidesi*'nin şerhidir.[2]

8. *Elfiyyetü'l-Irâkî* şerhi[3]: Zeynüddîn el-Irâkî'nin (ö. 806/1404) hadis usulüne dair nazmettiği *el-Elfiyye*'sinin şerhidir. Irâkî'nin *Tebsıratü'l-mübtedî ve tezkiretü'l-müntehî* adını verdiği bu eser, İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin (ö. 643/1245) *Muḳaddime*'sinin manzum olarak özetlenmiş halidir.[4] İbnü'l-Aynî bu eser üzerine memzûc metotla bir şerh yazmıştır.

9. *Şemsiyye* şerhi[5]: Ali b. Ömer el-Kâtibî el-Kazvînî'nin (ö. 675/1277) mantık ilmine dair eserinin şerhidir.

10. *Maksûd* şerhi[6]: Osmanlı medreselerinde okutulan ve müellifi bilinmeyen sarfa dair *Maksûd* isimli eserin şerhidir.

11. Abdullah b. Mahmûd el-Mevsılî'nin (ö. 683/1284) *el-Muhtâr* isimli eserinin ferâiz bölümüne yapılan şerh[7]: Fıkha dair olan *el-Muhtâr* isimli eserin İslâm miras hukukuna dair bölümünün şerhidir.

---

1 Temîmî, **et-Tabakâtu's-seniyye**, Şehid Ali Paşa-1906, vr. 350a-350b; Teftâzânî'nin eseri için bkz. M. Sait Özervarlı, "Tehzîbü'l-mantık ve'l-kelâm", **DİA**, XL, 331-332.

2 Temîmî, **et-Tabakâtu's-seniyye**, Şehid Ali Paşa-1906, vr. 350a-350b; İbn Humeyd, **es-Sühubü'l-vâbile alâ darâihi'l-Hanâbile**, 1/356 (Muhakkikin 1 numaralı dipnotu).

3 İbn Tolun, **Kitâbü'l-Ğurafi'l-'aliyye**, vr. 128b; Temîmî, **et-Tabakâtu's-seniyye**, Şehid Ali Paşa-1906, vr. 350a-350b.

4 Yaşar Kandemir, "Irâkī, Zeynüddin", **DİA**, XIX, 118-121.

5 İbn Tolun, **Kitâbü'l-Ğurafi'l-'aliyye**, vr. 128b; Temîmî, **et-Tabakâtu's-seniyye**, Şehid Ali Paşa-1906, vr. 350a-350b.

6 İbn Tolun, **Kitâbü'l-Ğurafi'l-'aliyye**, vr. 128b; Temîmî, **et-Tabakâtu's-seniyye**, Şehid Ali Paşa-1906, vr. 350a-350b.

7 İbn Tolun, **Kitâbü'l-Ğurafi'l-'aliyye**, vr. 128b; Temîmî, **et-Tabakâtu's-seniyye**, Şehid Ali Paşa-1906, vr. 350a-350b.

12. *Menâr* şerhi[1]: Usûl-i fıkha dair Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Menâru'l-envâr* isimli eserinin şerhidir. Memzûc metotla yazılmıştır. İbn Melek'in (ö. 821/1418'den sonra) *Şerhu Menâri'l-envâr*'ı ile birlikte basılmıştır.[2]

13. *Tuhfetü'l-muânî li-ilmi'l-meânî*[3]: Kazvînî'nin (666-739/1268-1338) belâgate dair yazdığı *Telhisü'l-Miftâh* isimli eserinin muhtasarıdır.

14. Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* isimli tefsirinin ihtisarı: İbnü'l-Aynî *Medârik*'i yalnızca ihtisar etmekle kalmamış aynı zamanda ona ilavelerde de bulunmuştur.[4]

15. İbnü'l-Aynî, *ed-Dürretü'l-mudiyye fi'l-lüğati't-Türkiyye* isimli eseri manzum hale getirmiştir. Bazı yazarlar tarafından Ebû Hayyân el-Endelüsî'ye (ö. 745/1344) nispet edilen bu eser, bir sözlük ve konuşma rehberi niteliğindedir.[5] *ed-Dürretü'l-mudiyyenin* Kıpçakça versiyonu olan tek nüshasının Floransa'daki Medicea Bibliotheca Laurenziana'da, Orient 130'da kayıtlı olduğu ifade edilmektedir.[6] Recep Toparlı tarafından tıpkıbasım ve tercümesi

---

1 İbn Tolun, **Kitâbü'l-Ğurafi'l-'aliyye**, vr. 128b; Temîmî, **et-Tabakâtu's-seniyye**, Şehid Ali Paşa-1906, vr. 350a-350b.

2 Bkz. İbn Melek, **Şerhu Menâri'l-envâr**, İstanbul 1292.

3 İbn Tolun, **Kitâbü'l-Ğurafi'l-'aliyye**, vr. 128b; Temîmî, **et-Tabakâtu's-seniyye**, Şehid Ali Paşa-1906, vr. 350a-350b.

4 İbn Tolun, **Kitâbü'l-Ğurafi'l-'aliyye**, vr. 128b; Temîmî, **et-Tabakâtu's-seniyye**, Şehid Ali Paşa-1906, vr. 350a-350b.

5 M. Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1982, s. 313-314; Ahmet Caferoğlu, **Ebû Hayyân'ın Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk İsimli Eserinin Mukaddimesi**, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931, s. X; Mahmut Kafes, "Ebû Hayyân el-Endelüsî", **DİA**, X, 152-153; Zeki Kaymaz, "Kitab-ı Beylik Nasıl Bir Eserdi?", A. Ü. **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum 2016, s. 149; Yusuf Doğan, "Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Kitâbu'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk Adlı Eserinin Dilbilim Açısından İncelenmesi"; **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi** cilt: 20, sayı: 2, Sivas 2016, s. 332-333. Onur Balcı yazdığı bir makalede ed-Dürretü'l-mudiyye'nin Ebû Hayyân'a ait olamayacağını savunur. Ona göre eserin yazarı ve yazıldığı yer belli değildir. Bkz. Onur Balcı "ed-Dürretü'l-Mudıyye Fi'l-Lügati't Türkiyye'de Görülen İki İmla Özelliği ve Bu Özelliklerin Kazak Türkçesi ile İlişkisi", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı: 46, Ankara 2018, s. 58. Recep Yılmaz da eserin Kıpçakça versiyonunun yazarı ile yazıldığı yer ve tarihin belli olmadığını söylemektedir. Bkz. Recep Yılmaz, "ed-Dürretü'l-Mudıyye fi'l-Lugati't-Türkiyye'nin Kıpçak ve Oğuz Nüshalarındaki Bazı Arkaik Kelimeler", **Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi**, cilt: 5, sayı: 2, Muş 2022, s. 310-341.

6 Recep Yılmaz, "ed-Dürretü'l-Mudıyye fi'l-Lugati't-Türkiyye'nin Kıpçak ve Oğuz Nüshalarındaki Bazı Arkaik Kelimeler", **Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi**, s. 310-341.

yapılmıştır.[1] İshak b. Murâd'a[2] ait olan Türkmen versiyonu ise Türk Dil Kurumu Kitaplığı Yazmalar Bölümü nr. A/578'de kayıtlıdır. 2004 yılında Bilgehan Atsız ve Seyfullah Türkmen tarafından yayımlanmıştır.[3]

16. *Hallü'ş-Şâtıbiyye*[4]: Kāsım b. Fîrruh eş-Şâtıbî'nin (ö. 590/1194) kırâat-i seb'aya dair *eş-Şâtıbiyye* isimli kasidesinin şerhidir.

17. *Tefsîru'l-lüğati't-Türkiyye*: Sehâvî'nin belirttiğine göre İbnü'l-Aynî, nazım ve nesir halinde Türkçe'nin tefsirine dair bir eser yazmıştır.[5]

İbnü'l-Aynî'nin bu eserlerinin dışında kendi hattıyla pek çok eser istinsâh ettiği, istinsâh ettiği eserlere şerh ve hâşiyeler yazdığı ifade edilmektedir. Bu eserlerden biri de Burhâneddin el-Mergīnânî'nin (ö. 593/1197) fıkha dair *el-Hidâye* isimli eseridir. İbn Tolun, İbnü'l-Aynî'nin pek çok şerhten hâşiyeler düşerek yazdığı bu eseri çok beğendiğini ve ondan daha güzeline rastlamadığını ifade etmektedir.[6]

2. HALLÜ'L-VİŞÂH

Şerhin tam adı müellifin mukaddimede belirttiği üzere *Hallü'l-Vişâh fî zabt-i meâkıdi'l-Miftâh*'tır. 14 Muharrem 889 (12 Şubat 1484) tarihinde, Dimaşk'ın Sâlihiyye mahallesinde tamamlanan[7] bu şerh, memzûc metodla yazılmıştır. Şârih genel olarak *el-Vişâh*'ın ana kaynakları olan Sekkâkî'nin, *Miftâhu'l-ulûm*'u ile Fahreddin er-Râzî'nin, *Nihâyetü'l-îcâz*'ından yaptığı alıntılarla metni açıklama yoluna gitmiştir. Bu iki eserin dışında Teftâzânî'nin, *Telhîsü'l-Miftâh* şerhi olan *el-Mutavvel* ile *Muhtasaru'l-meânî* isimli eserlerinden, *Miftâhu'l-ulûm*'un üçüncü bölümünün şerhi olup yine Teftâzânî'ye ait olan *Şerhu'l-Miftâh*'tan ve Seyyid Şerîf Cürcânî'nin *el-Mutavvel* hâşiyesinden sıklıkla istifade etmiştir. Sadrüşşerîa'nın fıkıh usulü eseri olan *et-Tavzîh* ile onun şerhi olan Teftâzânî'nin *et-*

---

1 Recep Toparlı, **ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003.

2 Hicrî sekizinci yüzyılın sonları ile dokuzuncu yüzyılın başlarında yaşadığı anlaşılan ve Geredeli İshak adıyla meşhur olan bu zâtın hayatı için bkz. Ayşegül Demirhan Erdemir, "Geredeli İshak", **DİA**, XIV, 30-31.

3 İshak bin Murad, **Eski Oğuzca Sözlük-Gramer Arası Bir Eser ed-Durretü'l-Mudiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye** Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.

4 Ziriklî, **A'lâm**, 3/300.

5 Sehâvî, **ed-Dav'ü'l-lâmi'**, IV, 71.

6 İbn Tolun, **Kitâbü'l-Ğurafi'l-'aliyye** vr. 128b.

7 İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, Princeton Üniversitesi Ktp., Garrett Koleksiyonu Blm., nr. 553, vr. 70; a.g.e., Adana İl Halk Ktp., nr. 832, vr. 130a.

Telvîh'ini de zaman zaman kullandığı görülmektedir. Aynı şekilde İbn Ebi'l-İsbâ'ın (ö. 654/1256) *Tahrîru't-tahbîr*'i, Safiyyüddîn el-Hillî'nin (ö. 749/1348), *Şerhu'l-Kâfiyeti'l-bedî'iyye*'si ile Şemseddîn Kirmânî'nin (ö. 786/1384) *Tahkîku'l-fevâidi'l-ğiyâsiyye*'si, *Hallü'l-Vişâh*'ın temel kaynakları arasında yer almaktadır.

Şârih bu eserlerden bazen müellif ve kitap ismi zikrederek genellikle de isim vermeden alıntı yapmıştır. Bu eserlerin dışında zaman zaman Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ından, Abdülkāhir el-Cürcânî'nin *Delâilü'l-i'câz*'ı ve *Esrâru'l-Belâga*'sından, Kazvînî'nin *Telhîs* ve *el-Îzâh*'ından, Ekmelüddîn el-Bâbertî'nin *Şerhu't-Telhîs*'i gibi *Telhîs* şerhlerinden faydalandığı da görülmektedir.

Şarihin İbnü'l-Mu'tezz'in (ö. 296/908) *el-bedî'* isimli eserinden, Kudâme b. Cafer'in (ö. 337/948?) *Nakdu'ş-şi'r*'inden, Mutarrizî'nin (ö. 610/1213) *Makāmât* şerhi olan *el-Îzâh*'ından, İbn Ebi'l-İsbâ'ın (ö. 654/1256) *Bedîu'l-Kur'ân*'ından, Bedreddîn İbn Mâlik'in (ö. 686/1287) *el-Misbâh*'ından, Nüveyrî'nin (ö. 733/1333) *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*'inden, Abdullah b. Ebi'l-Kâsım'ın (ö. 787/1385) *Envâru't-tehallî alâ mâ tedammenethu Kasîdetü'l-Hillî* isimli eserinden, İbn Hicce el-Hamevî'nin (ö. 837/1434) *Hizânetü'l-edeb*'inden de istifade ettiği anlaşılmaktadır.

Bunların dışında şârih zaman zaman felsefe ve hikmet kitaplarından, Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbu'l-ayn*'ından, Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) *Sıhâh*'ından, Harîrî'nin (ö. 516/1122) *Makamât*'ından, Reşîdüddîn Vatvat'ın (ö. 573/1177) *Hadâiku's-sihr*'inden, Adudüddîn el-Îcî'nin (ö. 756/1355) *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*'sı gibi fıkıh usulü eserlerinden, Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *el-Metâlibü'l-ʿâliye*'si ve Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu'l-mekâsıd*'ı gibi akâid ve kelam kitaplarından, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Keşşâf*'ı, Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-teʾvîl*'i, Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Medârikü't-Tenzîl*'i gibi tefsir kitaplarından da istifade etmiştir.

İbnü'l-Aynî mezkûr kaynaklardan yaptığı alıntıları başarılı bir şekilde *el-Vişâh*'ın metnine dercetmiştir. Tespit ettiği yerlerde Sadrüşşerîa'nın diğer müelliflerle olan görüş farklılıklarına işaret etmiştir. Zaman zaman *Muhtasar* ve *el-Mutavvel* nüshalarını karşılaştırıp nüshalardaki hatalara dikkat çektiği de görülmektedir.[1]

[1] İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 118b.

VI. TAHKÎKE ESAS ALINAN NÜSHALAR

Tespit edebildiğimiz kadarıyla *el-Vişâh*'ın kütüphanelerde mevcut altı yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlardan dördü şerhsiz sadece *el-Vişâh* nüshası, diğer ikisi ise *Hallü'l-Vişâh'*ın içerisine dercedilen nüshalardır. Biz bu nüshalardan beş tanesini tahkike esas aldık. Her ne kadar metin içerisinde rumuzlu olarak göstermesek de Princeton Üniversitesi Kütüphanesi, Garrett Koleksiyonu, nr. 553'de yer alan *Hallü'l-Vişâh* nüshasını metnin inşâsında sürekli gözden geçirdik. İhtiyaç duyulan yerlerde bu nüshadaki farklılıklara dipnotta işaret ettik.

Tahkîke esas aldığımız nüshalar şunlardır:

A. TAŞKENT BÎRÛNÎ ENSTİTÜSÜ KÜTÜPHANESİ-3186 (ب)

Özbekistan'ın Taşkent şehrinde bulunan Bîrûnî Doğu Araştırmaları Enstitüsü (المعهد البيروني للدراسات الإسلامية) nr. 3186'da kayıtlı olan bu nüsha (vr. 1a-48a), Hicrî 737 yılı, Safer ayının yarısında Mahmûd en-Nizâmî tarafından istinsah edilmiştir. Sadrüşşerîa hayatta iken istinsah edilen bu nüsha elimizdeki en eski nüshadır. (ب) rumuzunu verdiğimiz bu nüshanın ferağ kaydı şu şekildedir:

آخر نسخة (ب) (٤٨أ): الكاتب المذنب محمود النظامي في منتصف صفر ختم بالظفر سنة سبع وثلاثين وسبعمائة.

B. ADANA İL HALK KÜTÜPHANESİ-832 (ح)

Adana İl Halk Kütüphanesi nr. 832'de yer alan bu nüsha (vr. 2b-130a), *el-Vişâh*'ın, İbnü'l-Aynî künyesi ile meşhur olan Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Aynî (837-893/1433-1488) tarafından yapılan *Hallü'l-Vişâh fî zabt-i meâkıdi'l-Miftâh* isimli şerhinin nüshasıdır. Elimizdeki nüsha sayısı sınırlı olduğundan bu nüshayı da tahkike esas almak istedik. Ferağ kaydında İbnü's-Sârim künyesiyle meşhur olduğu ifade edilen İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm b. Müsâfir tarafından istinsâh edilmiştir. Müellif hayatta iken istinsâh edilen bu nüsha 7 Zilkade 889 (26 Kasım 1484) Cuma günü Dimaşk'ta tamamlanmıştır. (ح) rumuzunu verdiğimiz bu nüshanın ferâğ kaydı şu şekildedir:

آخر نسخة (ح) (١٣٠أ): فرغ من نقله العبد الفقير المعترف بالعجز والتقصير الراجي عفو ربه الكريم إبراهيم بن محمد بن إبراهيم بن مسافر الشهير بابن الصارم غفر اللهُ له ذنوبه وستر عيوبه ورحم والديه في سابعِ شهر ذي القعدة الحرام سنة تسع وثمانين وثمانمائة بدمشق المحروسة صانها الله وحرسها وسائر بلاد المسلمين آمين والحمد للهِ ربّ العالمين.

C. KONYA BÖLGE YAZMA ESERLER KÜTÜPHANESİ-4974/4 (ق)

Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi nr. 4974/4 yer alan bu nüsha (vr. 113b-141a), Nu'man b. Ahmed b. Muhammed et-Tarsûsî tarafından istinsah edilerek Safer 1108 (Eylül 1696) tarihinde, Çarşamba günü tamamlanmıştır. (ق) rumuzunu verdiğimiz bu nüshanın ferâğ kaydı şu şekildedir:

آخر نسخة (ق) (١٤١أ): تمّ كتاب الوشاح للعلامة صدر الشريعة عبيد اللهِ بن مسعود بن تاج الشريعة مِن يد أفقر الورى نعمان بن أحمد بن محمد الطرسوسي غفر لهم في يوم الثلاثاء مِن شهر صفر المظفر لسنة ثمان ومائة وألف من هجرةِ مَنْ له العزّ والشرف.

D. NURUOSMANİYE KÜTÜPHANESİ-4479 (ن)

Nuruosmaniye 4479 numarada yer alan bu nüsha (vr. 1a-48a), Muhammed b. Abdurrahman el-İmâdî tarafından istinsah edilmiştir. Müstensih, günümüzde Tunus sınırlarında bulunan Safâkus şehrinde doğup yetiştiğini, fıkhen Mâlikî, tasavvufî açıdan Cüneydî-Şâzelî-Şâbî olduğunu ifade etmektedir. (ن) rumuzu verdiğimiz bu nüshanın istinsah tarihi belirtilmemiştir. Temellük kaydı şu şekildedir (vr. 48a):

في سلك مِلك الفقير إلى اللهِ محمد بن عبد الرحمن العمادي نسبًا، الصفاقسي مولدًا ومنشأً، المالكي مذهبًا، الشابي طريقة، الشاذلي حقيقة، الجنيدي عبارة، غفر الله له ولوالديه ولمن دعا لهما بالمغفرة، آمين آمين آمين بحق محمد وآله وصحبه.

طوبى لِمَنْ فعل خيرًا خالصًا لوجه اللهِ تعالى.

E. KÜTAHYA VAHÎD PAŞA İL HALK KÜTÜPHANESİ-2804 (و)

Kütahya Vahîd Paşa İl Halk Kütüphanesi nr. 2804 yer alan bu nüsha Sâdık b. Akîl el-Hüseynî? tarafından istinsah edilmiştir. İstinsah tarihi belirtilmemekle birlikte nüshanın

sonunda Muhammed b. Ebû Bekir el-Kehânî (el-Kirmânî?)'ye ait Cemâziyelevvel 783 (Ağustos 1380) tarihli tashih kaydı da yer almaktadır. (و) rumuzu verdiğimiz bu nüshanın ferâğ ve tashih kayıtları şu şekildedir.

آخر نسخة (و) (٥٠أ): اتفق إتمام هذا الكتاب للفقير صادق بن عقيل؟ الحسيني؟، أحسن الله إليه وإلى والديه ولمن نظر فيه.

بالهامش: لقي من تصحيحه عرقَ الجبين، أقلُّ عباد اللهِ القوي المتين، محمد بن أبي بكر الكهاني (الكرماني)، لقّاه اللهُ ما يأمله مِن الأماني، في جمادى الأولى سنة ٧٨٣، والحمد لوليّ الحمد.

VII. TAHKİK METODU

Tespit edebildiğimiz kadarıyla kütüphane kayıtlarında toplam dört tane *el-Vişâh* nüshası bulunmaktadır. Biz bu dört nüshanın tamamını tahkike esas aldık. Ayrıca *el-Vişâh*'ın tek şerhi olan İbnü'l-Aynî'nin (837-893/1433-1488) *Hallü'l-Vişâh fî zabti meâkıdi'l-Miftâh* isimli eserinin Adana İl Halk Kütüphanesi'nde yer alan nüshasını da bu nüshalar arasına dâhil ettik. Her ne kadar nüsha farkı olarak göstermesek de *Hallü'l-Vişâh*'ın Princeton üniversitesindeki nüshasından da sürekli istifade ettik.

Râzî, Sekkâkî, Sadrüşşerîa gibi zihinleri oldukça sistematik çalışan müelliflerin eserleri, tasnif sistemleri bakımından çok hassas ve ayrıntılı eserlerdir. Bu sebeple biz tahkik sürecinde metnin paragraflandırılması ve başlıklandırılması meselesine özellikle önem verdik. Zira başlıkları ve paragrafları sağlıklı olarak belirlenmediğinde bu tür eserlere hâkim olmak ve onları sağlıklı anlamak oldukça zor hâle gelmektedir.[1] Bu amaçla Sadrüşşerîa'ntın "asıl", "fasıl", "zâbıt", "kısım", "tenbîh" gibi bölüm adlarıyla ayırdığı ancak başlık zikretmediği yerlerde muhtevayı yansıtacak başlıklar koyduk. Mezkûr bölüm adlarının dışında da müellifin başlık koymadığı ancak farklı konulara geçtiği yerleri de aynı şekilde muhtevayı yansıtacak şekilde başlıklandırdık. Tabi bu noktada müellifin başlıkları ile bizim koyduğumuz başlıkları birbirinden ayırt etmeye özen gösterdik. Kendi belirlediğimiz başlıkları her zaman köşeli parantez içerisine aldık. Başlıkları belirlerken mümkün olduğunca müellifin ifadelerinden istifade ettik.

Bunların dışında metinde; madde işaretlerinin konmasına ve numaralandırmaya da ayrıca önem verdik. İhtiyaç olan yerlerde noktalama işaretleri ve harekeler koyduk. Öyle ki

[1] Bu konuda en dikkat çeken örneklerden birisi *Miftâhu'l-ulûm*'un elimizde mevcut olan baskılarıdır. Zikrettiğimiz konudaki eksiklikler sebebiyle maalesef Sekkâkî'nin eserinde yer alan ince ve ayrıntılı sistematiği görmek mümkün olamamaktadır. Konunun ayrıntılı değerlendirmesi için bkz. Musa Alak, **Sekkâkî ve Miftâhu'l-ulûm adlı eseri**, s. 38-39.

zaman zaman bu amaçlarla *el-Keşşâf*, *Miftâhu'l-ulûm*, *el-Misbâh* gibi eserlerin yazma nüshalarına müracaat ettik. Bu eserlerin müellif nüshalarına veya müellif nüshası ile mukabele edilmiş mutemed nüshalarına bakarak oradaki aslî harekeyi veya ibâreyi belirlemeye çalıştık.

Sadrüşşerîa'nın *el-Vişâh*'ı telif ederken hangi eserden ne derece ve nasıl istifade ettiğini açığa çıkarmak amacıyla eserin her bir bölümünün hangi kaynaktan alındığını da göstermeye gayret ettik. Ayrıca müellifin şâhid olarak zikrettiği şiir, mesel vb. ifadelerin kaynaklarını belirledik. Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-i şeriflerden yapılan istişhadlarda âyet-i kerîmelerin ve hadîs-i şeriflerin bağlamını da dipnotta gösterdik. Şiirler için varsa öncelikle şâirin kendi divanını, yoksa kronolojik olarak tespit edebildiğimiz en eski eserleri kaynak olarak gösterdik. Şiir şayet *Nihâyetü'l-îcâz*, *Miftâhu'l-ulûm* gibi müellifin kullandığı ana kaynaklarda geçiyorsa o kaynağa da dipnotta işaret ettik. Ayrıca şiirin daha iyi anlaşılabilmesi için şerh türü bazı eserleri de kaynak olarak gösterdik.

Vişâh'ın tahkiki esnasında esas aldığımız ilkeler özetle şu şekildedir:

1. Elimizdeki mevcut nüshalar arasında müellif nüshası veya müellif nüshasıyla mukabele yapılmış bir nüsha bulunmamaktaydı. Ayrıca en güvendiğimiz nüshada bile zaman zaman bazı kelime ve cümle eksiklikleri söz konusuydu. Bu sebeple tahkik esnasında herhangi bir nüshayı asıl nüsha olarak belirlemedik ve "seçmeci metot" olarak isimlendirilen[1] yöntemi uyguladık. Bütün nüshaları asıl/ümm nüsha kabul edip nüshalar arasındaki ortak ifadelere sadık kaldık. Bunu yaparken metne, mevcut nüshalarda olmayan herhangi bir ilave veya çıkartma yapmadık. Nüshalar arasında en sağlıklı olan ifadeyi ana metne yazarak diğer nüshalardaki farklılıkları dipnotta gösterdik.

2. Nüshalarda herhangi bir değişiklik varsa, bu değişikliğe dipnotta şu şekilde işaret ettik:

(ن): «…» بدل «…»

Nüshaların birinde kelime v.s. eksikliği varsa buna da şu şekilde işaret ettik:

(ن): بدون «…»

3. Eserde gözetilen sistematiğin net bir şekilde açığa çıkması için muhtevayı dikkate alarak metni paragraflara ayırdık ve başlıklandırdık. Kendi koyduğumuz başlıkları ve metne

[1] Okan Kadir Yılmaz, **İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu**, s. 58.

dışarıdan yapılan bütün ilaveleri köşeli parantez içerisinde gösterdik. Müellifin "ضابط/تنبيه/تقسيم ..." şeklinde zikrettiği ifadelerin yanına yine muhtevayı dikkate alarak köşeli parantez içerisinde başlıklar ekledik. Eserin bütünlüğünü ve konuların birbiriyle irtibatını gösterebilmek için numaralandırmaya ihtiyaç duyulan yerleri numaralandırdık. Ayrıca metnin daha sağlıklı anlaşılabilmesi için noktalama işaretleri kullandık. İhtiyaç duyulan yerleri harekelendirdik.

4. Âyet-i kerîmeleri çiçekli parantez ﴿ ﴾ içerisine aldık. Âyetlerin bittiği yerde sûre ve âyet numaralarına işaret ettik. Metinde âyet-i kerîmenin tamamı değil de bir kısmı zikredilmişse dipnotta tamamını yazdık ve bağlamındaki diğer âyetleri de göstermeye gayret ettik. Hadîs-i şerîflerin de aynı şekilde tahrîçlerini yaptık ve ihtiyaç duyulan yerlerde bağlamına işaret ettik.

5. Metinde geçen şiirlerin, mesellerin v.s. tahrîcini yaptık. Şiirlerin tahrîcini yaparken ilk olarak varsa şairin orijinal veya derleme divanından kaynağını göstermeye çalıştık. Daha sonra şiirin zikredildiği ilk kaynağa ulaşmaya çalıştık. Şiir şayet *el-Vişâh*'ın ana kaynaklarından olan *Miftâhu'l-ulûm, Nihâyetü'l-îcâz* gibi eserlerde geçmişse bu eserlerdeki yerini de dipnotta gösterdik. Son olarak okuyucu tarafından şiirin sağlıklı anlaşılabilmesi için ihtiyaç duyulan belli başlı kaynaklara dipnotta işaret ettik.

5. Metnin sağlıklı anlaşılabilmesi için, özellikle *el-Vişâh*'ın Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Aynî (837-893/1433-1488) tarafından yapılan *Hallü'l-Vişâh fî zabt-i meâkıdi'l-Miftâh* isimli şerhinden ve diğer kaynaklardan hareketle zaman zaman metne ta'lîkâtlar yaptık. Şerhten yapılan ta'lîkâtlarda şerhin hangi kaynaklardan istifade edilerek yazıldığını da göstermeye gayret ettik. Böylece ana metnin hangi eserlerden hareketle telif edildiği büyük oranda ortaya çıkmış oldu. Aynı zamanda ta'lîkatlarda yer alan şiirlerin de tahrîcini yapmaya çalıştık.

6. İktibas edilen metinleri şayet çok uzun değilse büyük tırnak («...») içerisinde gösterdik. Uzun iktibasları ayrı bir paragrafta ve daha küçük punto kullanarak içerlek olacak şekilde yazdık. Metinde geçen atıfların kaynaklarına dipnotta işaret ettik. İktibas içinde iktibas varsa onu küçük tırnak ("...") içerisinde gösterdik.

7. Âyet-i kerîmelerin, hadîs-i şerîflerin, darb-ı mesellerin, şiirlerin ve özel isimlerin indekslerini yaptık. Kullandığımız kaynakların bibliyografyasını metnin sonuna ilave ettik. Oluşturduğumuz başlıkları da ilave ederek detaylı bir konu fihristi oluşturduk.

8. Nüshalarda geçen kısaltmaları metinde, aslî hallleriye açık olarak yazdık. Örneğin; "المص" kısaltmasını "المصنف" şeklinde, "نم" kısaltmasını "نُسَلِّم" şeklinde, "أيض" kısaltmasını da "أيضًا" şeklinde gösterdik.

9. Metnin yazımında günümüz yazım kurallarını esas aldık. Örneğin bazı nüshalarda elifsiz olarak yazılan "es-selâse" kelimesini günümüz imlâ kurallarına uygun olarak "الثلاثة" şeklinde yazdık. Aynı şekilde hemze yazılışlarında da günümüz imlâsını esas aldık.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EL-VİŞÂH ÇERÇEVESİNDE

SADRÜŞŞERÎA'NIN BELÂGATE DAİR GÖRÜŞLERİ

Sadrüşşerîa *el-Vişâh*'ta, Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm*'u ile Fahreddin er-Râzî'nin *Nihâyetü'l-îcâz*'ını esas aldığını ifade etmektedir. Ancak bu iki eserin dışında, kendisinden önceki belâgat birikiminden de önemli ölçüde istifade ettiği anlaşılmaktadır. Tahkîk kısmında tespit ettiğimiz üzere her ne kadar isim vermese de doğrudan Abdülkāhir el-Cürcânî'nin *Esrâru'l-belâğa* ve *Delâilü'l-i'câz*'ını, Reşîdüddîn Vatvat'ın *Hadâiku's-sihr* isimli eserini, Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ını ve kaynaklar bölümünde temas ettiğimiz daha pek çok eseri kaynak olarak kullanmıştır. Bunların dışında mezkûr eserlerde geçmediği halde İbnü'r-Rûmî (ö. 283/896), Nâsıhuddîn er-Recânî (ö. 460/1068) ve Sa'dî-i Şîrâzî (ö. 691/1292) gibi şairlerin şiirleriyle de istişhâd da bulunmuştur. Aynı şekilde hikmet/felsefe kitaplarından nakillerde bulunup onlara atıflar yapmıştır. Fesâhat ve belâgatin tanımında ve özellikle bedi' ilminin taksiminde son dönemlerde İbnü'n-Nâzım künyesiyle meşhûr olan Bedreddîn İbn Mâlik'in (ö. 686/1287) *el-Misbâh* isimli eserini esas almıştır.

Bu bölümde Sadrüşşerîa'nın kendisinden önceki müktesebâtı da süzerek ortaya koyduğu *el-Vişâh* adlı eserinde belâgatin ana meseleleriyle ilgili serdettiği görüşlerini izah edip tahlil etmeye çalışacağız. Onun belâgate bakışını, kendisinden önceki bilgi birikimini nasıl değerlendirdiğini, kaynak olarak kullandığı eserlerden ne ölçüde istifade ettiğini ve bu alanda yazılan diğer eser ve müellifler ile nasıl farklılaştığını ortaya koymaya çalışacağız. Bunu yaparken Sadrüşşerîa'nın *el-Vişâh*'taki tasnif sistemi üzerinden hareket edecek ve meseleleri oradaki sıralama ile ele alacağız. İlk olarak *el-Vişâh*'ın mukaddimesindeki meseleleri değerlendirecek daha sonra meânî, beyân ve bedî' ilimlerinin temel meseleleri ile ilgili tahliller yapacağız. Son olarak Sadrüşşerîa'nın diğer müelliflere yaptığı itirazları değerlendirerek bu bölümü sonlandıracağız.

I. MUKADDİME

Sadrüşşerîa, eserinin ana çatısını bir "mukaddime", iki "ilim" ve ve bir "tetimme" şeklinde oluşturmuştur. Son bölümde ele aldığı "tetimme"yi "beyân ilminin tetimmesi: bedî' ilmi" şeklinde isimlendirmiştir.

Mukaddimede ilk olarak, meânî, beyân ve bedî' ilimlerini tarif edip bu ilimlerin mevzularından bahsetmiştir. Daha sonra bu ilimlerin tanımından hareketle belâgat ve fesâhatın tarifini yapmış ve belâgat ve fesâhat ilişkisine temas etmiştir. Fesâhatın türlerinden bahsettikten sonra "tenbîh" başlığı altında vaz'î ve aklî delâletlerin belâgatle olan alakasını ortaya koymuştur. Beyân ilminin melzûmdan lâzıma, lâzımdan melzûma intikâl üzere kurulu olduğunu beyan ederek lâzım-melzûm ilişkisini ele almış ve bunların belâgatle münasebetini

izah etmiştir. Son olarak "zâbıt (ضابط)" başlığı altında kelâmın tab'a yani zevk-i selîme uygun olabilmesi için ne tür özelliklere sahip olması gerektiğini açıklamış ve bununla ilgili temel ilkeler belirlemiştir. Kelamın insan tabiatına uygun olabilmesinin öncelikle mana gözetilmeksizin sadece lafızlarda gerçekleşeceğini söylemiş, bu sebeple harflerde, kelimelerde ve terkiplerde lafzî olarak bulunması gereken özelliklerden bahsetmiştir. Daha sonra bu uygunluğun, "tefvîf"[1] sanatında olduğu gibi manayı gözeterek yine lafızlarda, sadece manada ve lafız-mana münâsebetinde gerçekleşmesi gerektiğini söylemektedir.

Son olarak mukaddimede küllî bir taksimat yaptığını belirten Sadrüşşerîa, eserinin ilerleyen bölümlerinde cüz'î örnekler zikrederek bu küllî taksimatı ayrıntılı bir şekilde ele alacağını belirtmiştir.

A. FESÂHAT VE BELÂGAT

Sadrüşşerîa fesâhat ve belâgat kavramlarını *el-Vişâh*'ın mukaddimesinde tanımlamış, yine orada fesâhat ile belâgat alakasına temas edip fesâhatın türlerinden bahsetmiştir. Sadrüşşerîa bu yönüyle Sekkâkî'den ayrılmıştır. Zira Sekkâkî, fesâhat ve belâgat terimlerini beyân ilminin sonunda, kelâmı güzelleştirme vecihlerine geçmeden hemen önce tanımlamıştır. Râzî ise mukaddimesinde "fesâhat" kelimesini kullanmış ancak onunla genel olarak belâgat ilimlerini kastetmiştir. İki fasla ayırdığı mukaddimesinin ikinci faslını "fesâhat ilminin şerefi"ne ayırmıştır. Râzî teknik olarak fesâhat ve belâgat kavramlarını ise "müfretlerdeki fesâhat"i incelediği "birinci cümle"nin girişinde izah etmiştir.[2]

Sadrüşşerîa *el-Vişâh*'ta fesâhat ve belâgat kavramlarını açık bir şekilde tanımlayıp sınırlarını net çizgilerle belirlemiştir. Ayrıca her iki kavramın meânî-beyân ve bedî' ilimleriyle olan bağlantısını kurmuş ve kendine has bir belâgat tasavvuru ortaya koymuştur. Bu açıdan onun özgün bir yönü olduğu söylenebilir. Sadrüşşerîa'nın bu yönüne geçmeden önce *el-Vişâh*'ın ana kaynaklarında fesâhat ve belâgat kavramlarıyla ne kastedildiğini izah etmek sonra da Sadrüşşerîa'nın bu kavramları nasıl tarif ettiğini gösterip tanımlar arasındaki farklılıklara işaret etmek istiyoruz.

---

1 Tefvîf sanatı için bkz. Halil İbrahim Kaçar, "Tefvîf", **DİA**, XL, 309-310. Sadrüşşerîa'ya göre tefvîf; mana bakımından birbiriyle uyumlu aynı zamanda vezin bakımından aynı veya birbirine yakın kelimelerin cümle içerisinde yanyana getirilmesi demektir. Bkz. Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 226. Sadrüşşerîa tefvîf'e örnek olarak Nâşî el-Ekber'in şu beytini zikretmektedir:

فَوَشْيٌ بِلَا رَقْمٍ وَنَقْشٌ بِلَا يَدٍ وَدَمْعٌ بِلَا عَيْنٍ وَضِحْكٌ بِلَا ثَغْرِ

2 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 31-34.

Sadrüşşerîa'dan önce yaşayan müellifler, fesâhatın tarifinde farklı görüşler serdetmişlerdir. Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009'dan sonra) *Kitâbu's-sınâateyn*'de, marifetullah ilminden sonra öğrenilmeye en lâyık ilmin belâgat, en önemli bilginin de fesâhat olduğunu söylemektedir. Ona göre bunun sebebi Kur'ân-ı Kerîm'in i'câzının bu ilim ve bilgi ile idrak ediliyor olmasıdır. Şayet belâgat ilminden gafil olunur ve fesâhat bilgisi ihlâl edilirse Allah Teâlâ'nın Kur'ân-ı Kerîm'e verdiği o hususi i'câz özelliği anlaşılamaz. Kur'ân-ı Kerîm'in i'câzî yönü sadece sıradan ve câhil insanların ortaya koyduğu delillerle savunulmak zorunda kalınır. Ebû Hilâl el-Askerî böyle bir girişin ardından ilk fasılda fesâhat ile belâgat kavramlarını ele almış, ikisinin aynı anlama geldiğini söyleyen görüşleri de aralarında fark bulunduğunu söyleyen görüşleri de nakletmiştir. Bazılarına göre her ne kadar bu iki kelimenin kökleri farklı olsa da ikisi de aynı anlama gelmektedir ki o da "bir manayı ifade edip açığa çıkarmak"tır. Bu açıdan iki kavram birbirinden farklı değildir. Farklı olduğunu savunanlara göre fesâhat lafızlarla alakalıdır. Çünkü o zihindeki manayı ifade etmek için kullanılan en güzel âlettir. Âlet ise mana ile değil lafızla alakalıdır. Belâgat ise manayı kalbe ulaştırmaktır. Dolayısıyla manaya hastır. Nitekim papağanlar fasih olarak nitelenir ancak belîğ olarak nitelenmezler. Bu da; fesâhatın lafızla, belâgatin ise mana ile alakalı olduğunun bir delilidir. Ebû Hilâl el-Askerî bu meseleyi ele aldığı bölümde fesâhat ve belâgat konusunu kelamcılar gibi ele almak istemediğini amacının sadece edebî eserler veren şâir ve yazarların görüşlerini ortaya koymak olduğunu söylemektedir.

Askerî diğer belâgatçıların görüşlerini bu şekilde naklettikten sonra ikinci fasılda kendi belâgat tanımını yapmıştır. Ona göre belâgat; "mananın; mütekellimin zihninde olduğu hâliyle muhatabın kalbine ulaştırıldığı her türlü yol ve yöntemdir. Ancak mana muhatabın kalbine ulaştırılırken lafızların makbul olması ve bu makbul lafızların güzel bir şekilde ifade edilmesi şarttır.

İkinci fasıldaki ifadelerinden Askerî'nin fesâhat ile belâgatin farklı anlama geldiğini tercih ettiği anlaşılmaktadır. Ona göre belâgat sadece manayı aktarmak olsaydı mananın aktarıldığı her türlü kelam ister fasih olsun ister olmasın belîğ sayılırdı. Dolayısıyla Askerî'ye göre belâgat hem manayı îzah etmek hem de lafzı güzelleştirmektir. Fesâhat bu noktada lafızların güzel ve makbul olması ile ilgilenir. Bu sebeple fesâhat belâgatin olmazsa olmaz şartlarından sayılmaktadır.[1]

[1] Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, **Kitâbu's-sınâateyn**, (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî, Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1419/1998, s. 1-13.

İbn Sinân el-Hafâcî (ö. 466/1073) ise hemen hemen Askerî gibi düşünmekte ve fesâhat ile belâgat arasında fark olduğunu söylemektedir. Ona göre fesâhat lafızların niteliğidir. Belâgat ise mana ile birlikte lafızların niteliğidir. Bir hüküm ifade etmeyen tek bir kelimeye fasîh denilebilir ancak belîğ denemez. Belîğ olan her kelam fasihtir. Ancak her fasih belîğ değildir. Bu bakış açısıyla İbn Sinân el-Hafâcî'nin de Askerî gibi belâgati fesâhatı içine alacak bir kavram olarak kullandığı anlaşılmaktadır. Hafâcî'nin yaptığı bu tanımlardan hareketle eserine baktığımızda onun kitabını iki ana bölüme ayırdığını görürüz. İlk bölüm lafızlarla yani fesahatla ilgilidir. İkinci bölüm ise mâna ile yani belâgatle ilgilidir. İlk bölümde fesâhat şartlarını ikiye ayırmıştır. Bunlar tek tek lafızlarda aranan şartlar ile cümle içerisinde bir araya gelen lafızlarda aranan şartlardır. Nitekim kitabının ilerleyen bölümlerinde fesâhatı "seçilen bir mevzuda kelâmı güzel bir şekilde telif etmek" şeklinde tanımlamaktadır. Bu sebeple kelamın telifinin güzel olması için cümle içerisinde bir araya gelen lafızlarda aranan şartlara temas etmiştir. Hafâcî, kitabının son bölümlerini sadece manalara ayırmıştır. En başta yapmış olduğu fesâhat ve belâgat tanımlarına baktığımızda ikinci bölümün aslında belâgatle ilgili olduğunu görürüz.[1]

Abdulkāhir el-Cürcânî ise ilme hizmet etmeye başladığı andan itibaren kendisinden önceki âlimlerin "fesâhat", "belâgat", "beyan" ve "berâet" kavramları ile ne kastettiklerini araştırdığını söylemektedir. Cürcânî'nin fesâhatı belâgattan ayrı bir hususiyet olarak görmediği anlaşılmaktadır. Ona göre fesâhat, manadaki bir meziyet sebebiyle kelam için kullanılan bir niteliktir. Manadan mücerred olarak sadece lafzın bir niteliği değildir. Lafızlar, mücerred lafız olmaları sebebiyle ve tek başlarına birbirlerinden üstün olamazlar. Üstün olup olmamak bir lafzın manasının bir arada bulunduğu diğer lafzın manası ile uyumuna bağlıdır. Zira bir kelamda insanın hoşuna giden ve ülfet ettiği bir kelime başka bir kelamda insana ağır ve itici gelebilir. Örneğin "şey" kelimesi bir beyitte makbul ve güzel iken başka bir beyitte zayıf ve itici olabilmektedir. Ona göre harflerin dizilimi de nutukla/telaffuzla alakalıdır. Harflerin diziminde mütekellimin aklı ile hareket edeceği bir alan söz konusu değildir. Mananın burada bir etkisi yoktur. Ancak kelimelerin dizilişi böyle değildir. Orada mana esastır. Cürcânî fesâhatın sadece lafızların şeklen birbiriyle uyumu olduğu görüşüne de katılmaz. Zira fesâhatı lafızların sadece bu özelliğine hasredersek fesâhatı belâgat alanının dışına çıkarmış oluruz. Fesâhatı belâgattan farklı bir şey olarak görmüş oluruz. O fesâhati "kelimelerin birbirlerine eklenip dizilmesindeki,

[1] Hafâcî, Ebû Muhammed Abdullāh b. Muhammed b. Saîd el-Hafâcî el-Halebî, **Sirru'l-fesâha**, 1. baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1402/1982, s. 59, 95-97.

yani nazmındaki bir özellik" diye tanımlar. Ona göre bu dizilim özel bir yolla ve mana özellikleri ortaya çıkacak şekilde yapılır.[1]

Fahreddin er-Râzî'ye göre fesâhat "kelâmın ta'kīdden sâlim olmasıdır". Yani mananın anlaşılmasını güçleştirecek unsurlardan uzak olmasıdır. Ona göre bu tarifin kelimenin kök anlamı ile bağlantısı vardır. Zira fesâhattan türeyen fasîh kelimesi "kaymağından ve hayvanın doğurduktan hemen sonra gelen koyu kıvamlı hâlinden arınmış süt" anlamına gelmektedir. Râzî'nin kelimenin lügat anlamından hareketle fesâhat kavramını bir teşbihle izah etmek istediği anlaşılmaktadır. Nasıl ki kaymağından ve koyu kıvamlı hâlinden arınmış süt; akıcı ve içimi kolay oluyor ve insanın midesine kolayca ulaşıyorsa kelâmın da bu şekilde muhâtabın alıcılarından rahatça geçerek onun idrâkine yerleşmesi gerekir.

Râzî belâgati de kök anlamından hareketle, "manayı ihlâl edecek kısaltmalardan, muhatabı usandırıcı uzatmalardan sakınarak lafızlarla kalpteki mananın özüne ulaşmak" şeklinde tarif eder.

Râzî bu noktada fesâhat ve belâgat kavramlarını delâlet çeşitlerini anlatarak izah etmeye çalışmıştır. Delâlet çeşitlerini delâlet-i lafziyye ve delâlet-i maneviyye olarak ikiye ayırmıştır.[2] Ona göre kelamda aslolan manayı ifade etmektir. İfade ise ya lafızlar yoluyla olur (vaz'î delâlet) veya bir manadan diğer bir manaya intikal şeklinde olur (aklî delâlet). Lafızlar yoluyla aktarılan manada kemâl veya noksanlık söz konusu olamaz. Çünkü lafzı işiten kişi bu lafızların müsemmâsını ya biliyordur veya bilmiyordur. Şayet müsemmâsını biliyorsa söylenenin tamamını anlamıştır. Bilmiyorsa zaten hiçbir şey anlamamış demektir. Yani lafızlar vaz'î delalet açısından müsemmeyâtına ya tam olarak delalet eder veya hiç etmez. Lafızların müsemmeyâtına nakıs bir şekilde delalet etmesi aklen imkânsızdır.

Manevî (aklî) delaletlere ise zihnin, lafzın mefhumundan mefhûmun lâzımına intikali esasına dayanır. Yani manevî delâletlerde zihin mefhumdan hareket eder ve o mefhumla ilintili başka bir manaya intikal eder. Bu sebeple tek bir mananın pek çok yolla ifade edilmesi mümkündür. Bu yolların da kimi diğerinden daha mükemmel veya daha zayıf olabilir.

Râzî'ye göre bütün bu anlattıkları belâgatin müfredlerle yani kelimelerle alakalı olan kısmıdır. Bir de belâgatin nazım ve terkiple alakalı olan kısmı vardır. Orada da kelâmın müfredlerden oluştuğunu hatırlatır. Müfredler maksadı ifade edecek şekilde terkip edildiği

---

1 Abdülkāhir el-Cürcânî, **Delâilü'l-i'câz**, s. 43, 46, 49, 57, 407, 442-443.

2 Râzî'nin "delâlelet-i lafziyye" ile lafzî delâletlerin vaz'î kısmını, "delâlet-i maneviyye" ile yine lafzî delâletlerin aklî kısmını kastettiği anlaşılmaktadır. Bkz. Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 30.

takdirde bu terkiplerin üst, alt ve orta dereceleri ortaya çıkar. Razi'ye göre Cürcânî'nin "tevahhî meâni'n-nahv fî mâ beyne'l-kelim" ifadesinden kastı budur.

Sonuç olarak Râzî'ye göre fesâhat ve belâgat bazen kelimeler için bazen de nazım için söz konusu olur. Râzî çizmiş olduğu bu çerçeveye bağlı olarak *Nihâyetü'l-îcâz*'ın ilk bölümünde vaz'î ve manevî (aklî) delaletler açısından müfred lafızları incelemiştir. Lafzî delaletlerle ilgili bahislerde iki amacının olduğunu söylemektedir. Birinci amacı; belâgat ve fesâhatın lafzî delaletlerle alakalı olmasının caiz olmadığını tümevarım yöntemiyle göstermektir. İkinci amacı ise fesâhatın -her ne kadar lafzî delaletlerle alakası olmasa da- hem lafzın cevheri ile alakalı olduğunu hem de vaz'î delaletlerden kelama; kemal, zînet ve güzellik katan şeylerle alakalı olduğunu göstermektir.[1]

Râzî'nin çizmiş olduğu bu çerçevede fesâhat ve belâgat konusunda Abdülkāhir el-Cürcânî ile paralel düşündüğünü, sadece onun dağınık görüşlerini mantıksal çerçevede tasnif ettiğini görmekteyiz. Ancak Râzî'nin Cürcânî'den farklı olarak lafzî delâletlerle ilgili zikrettiği ikinci amaç ile bedî' ilminde muhassinât-ı lafziyye olarak nitelendirilecek mevzûları da eserine aldığı görülmektedir.

Sekkâkî'ye gelince o belâğat ve fesâhat'ın tarifini, meânî ve beyân ilimlerini ayrıntılarıyla ele aldıktan sonra tarif etmiştir.[2] Fesâhatı lafza ve manaya yönelik olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Manaya yönelik olanı Râzi'nin de ifade ettiği gibi "kelâmın ta'kîdden sâlim olması" yani mananın anlaşılmasını engelleyecek unsurlardan uzak olması şeklinde, lafzî olanı ise "kullanılan lafızların Arapça asıllı olması, dil kurallarına uygun olması ve tenafürden sâlim olması" şeklinde tanımlamıştır. Nitekim Râzî de bunları "lafzî delâletlerle alakalı olan güzellikler ve özellikler" başlığı altında ele almıştır.[3] Belâgati ise *Nihâyetü'l-îcâz*'da geçen i'câz tariflerini de kullanarak "mütekellimin; kalbindeki manaları ifade etmede, kelamın terkip özelliklerinin hakkını verecek bir ihtisas seviyesine ulaşması, teşbih, mecâz ve kinâye türlerini usulüne uygun şekilde yapabilmesi" şeklinde tarif etmektedir. Ona göre belâgatin bir üst bir de alt seviyesi vardır. Bu iki seviye arasında çok büyük mesâfe, bu mesâfe arasında dereceler bulunmaktadır. Öyle ki bu iki mesafe arasını kuşatmak neredeyse imkânsızdır. Belâgat en alt seviyeden başlar ve yukarılara doğru çıkar. Kelam, bu seviyeden biraz aşağıya düşerse hayvanların çıkardığı seslere benzemeye başlar. En üst seviyede ve ona yakın yerlerde "i'câz"

---

1 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 31-34.

2 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 526.

3 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 71-72.

vardır. İ'câz, tıpkı bir şiirdeki veznin doğruluğunun idrak edilmesi, fakat anlatılamaması gibi idrâk edilen fakat anlatılamayan bir şeydir. Zira bir beytin hangi bahirden olduğunu biliriz, taktî'ini yaparız lakin bu şiirin vezninin neden doğru olduğunu, diğer bir beytin vezninin neden doğru olmadığını ifade edemeyiz. Bir yiyeceğin tuzlu olması da böyledir. Onun tuzlu olduğunu idrak ederiz fakat tuzlu olmanın ne demek olduğunu anlatamayız. Sekkâkî'ye göre i'câzı idrâk etmenin tek yolu vardır, o da "zevk"tir. "Zevk"i elde etmek ise meânî ve beyân ilimlerine uzun süre emek vermekle olur.[1]

Sadrüşşerîa'nın belâgat ve fesâhat kavramlarına bakışını önemli ölçüde etkilediğini düşündüğümüz Bedreddîn İbn Mâlik (İbnü'n-Nâzım) ise belâgati eserinin mukaddimesinde tarif etmiştir. Ona göre belâgat, ifade edilmek istenen manayı eksiksiz bir şekilde muhataba ulaştırabilmek için kelâmı kalıba dökmede belirli bir seviyeye ulaşmak ve bu konuda ehil kimselerin yürüdüğü doğru yola girmektir. İbn Mâlik'e göre belâgatin iki ucu vardır. En yüksek seviyesi i'câz ve ona yakın olan kısımdır. En alt seviyesi ise belâgatin başlangıcıdır. Öyle ki en alt seviyesinden ufak bir şey eksilse söz, insan sözü olmaktan çıkar. Belâgatin en üst ve en alt seviyesi arasında sınırsız derecede mertebeler vardır.[2]

İbn Mâlik fesâhatı ise bedî ilmine ayırdığı üçüncü bölümde tarif etmiştir.[3] Eserinde bedî' ilmini "ilim" olarak nitelemesi ve bu ilme müstakil bir bölüm ayırması ile dikkat çeken İbn Mâlik'in fesâhatı da bu bölümde tanımlaması ayrıca câlib-i dikkattir. İbn Mâlik'in fesâhatı bedî' ilminin altında tanımlamasının bir sebebi vardır. Ona göre bedî' ilmi "fesâhatın tevâbiini bilmek"tir. Yani İbn Mâlik bedî' ilmini, "bir kelamı fasih kılan özellikleri bilmek" şeklinde tarif etmektedir. Bedî' ilmini bu şekilde tanımladığı için fesâhatı da ayrıntılı olarak tarif etme ihtiyacı hissetmiştir. Ona göre fesâhat; manayı eksiksiz olarak anlatacak ve murâd edileni tam olarak açıklayacak şekilde kelamı kalıba dökmektir. İbn Mâlik'in bu tanımında dikkat çeken iki

---

1 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 526; Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, **Şerhu'l-kısmi's-sâlis mine'l-miftâh**, Fatih-4640, vr. 187b; Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî, **el-Misbâh fî şerhi'l-Miftâh**, Doktora Tezi, (haz. Yüksel Çelik), İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2009, s. 711-713.

2 İbn Mâlik (İbnü'n-Nâzım), **el-Misbâh**, s. 3-5. *el-Misbâh*'la ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Arslan, "Belâgat İlminde İhtisar Geleneği: el-Misbâh fi'htisâri'l-Miftâh Örneği", **Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2023, cilt: X, sayı: 2, s. 243-268.

3 Böyle olmakla birlikte modern dönemdeki çalışmalarda, İbn Mâlik'in Sekkâkî'nin aksine fesâhat ve belâgat kavramlarını eserinin mukaddimesinde izah ettiği söylenmektedir. İbn Mâlik belâgat kavramını mukaddimesinde izah etmiştir ancak fesâhat kavramını yukarıda zikrettiğimiz gibi üçüncü bölümde bedî' ilminin altında ele almıştır. Basit gibi görünen bu ayrıntı, müelliflerin zihinlerindeki belâgat tasavvurlarını yansıtan önemli ayrıntılardır. Bkz. Şevki Dayf, **el-Belâğa: Tetavvur ve Tarih**, s. 315; Mehmet Reşit Özbalıkçı, "İbnü'n-Nâzım", **DİA**, XXI, 168-169; Mehmet Sıdık Özalp, "**Bedruddîn b. Mâlik ve Belâgat İlmindeki Yeri"**, Doktora Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi, SBE, 2021, s. 87.

kavram vardır. Bunlardan biri "ifhâm" (anlatma), diğeri "tebyîn"dir (açıklama). İbn Mâlik bedî' ilminin genel teorisinde bu iki kavrama özellikle vurgu yapmıştır. Fesâhatı önce "manevî" ve "lafzî" olarka ikiye ayıran İbn Mâlik, manevî fesâhatı kendi içerisinde "ifhâm ve tebyîne has olanlar" ile "tezyîn ve tahsîne has olanlar" şeklinde ikiye ayırmıştır.

Ona göre manevî fesâhat; "kelamın teassüf ve ta'kīdden hâlî olması"dır. Teassüf ve ta'kīdden kastedilen şey, mananın rahat anlaşılmasını engelleyecek şekilde cümle düzeninin bozulması, kuralların zorlanmasıdır. İbn Mâlik, Sekkâkî'den de esinlenerek kelamı manaya götüren bir yola benzetmektedir. Ona göre manevî fesâhatın gerçekleşebilmesi için manaya götüren bu yolun muktezâ-yı zâhire göre belirlenmesi ve hedefe kolaylıkla ulaştıracak şekilde açık olması gerekir. Manaya ulaştıran bu yolda dönemeçler ve kavşaklar da olabilir. Manevî fesâhat; o yoldaki dönemeç ve kavşakları aydınlatacak kandilleri yollara dikmek ve o kandillerin içerisindeki ateşi tutuşturmak demektir. Aksi takdirde manaya giden yol karanlıkta kalır ve yolcu menzile nereden ve nasıl ulaşacağını bilemez. İbn Mâlik manevî fesâhata sahip olmayan kelama örnek olarak Abdülkāhir el-Cürcânî, Râzî ve Sekkâkî gibi müelliflerin eserlerinde zikrettikleri iki beyti örnek verir. Bunlardan Ferezdak'ın beyti şöyledir:

وَمَا مِثْلُهُ فِي النَّاسِ إِلَّا مُمَلَّكًا أَبُو أُمِّهِ حَيٌّ أَبُوهُ يُقَارِبُهُ

> İnsanlar arasında (fazîlet ve kemâl noktasında) ona (İbrâhim b. Hişâm'a) yaklaşabilecek hiçbir canlı yoktur. Sadece bir kral vardır ki onun (Hişâm b. Abdülmelik'in) annesinin babası, onun (İbrâhim b. Hişâm'ın) da babasıdır.

Şair bu beytinde Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik'in dayısı olan İbrahim b. Hişâm'ı övmektedir. "İbrâhim b. Hişâm öyle kemâl ve fazilet sahibi bir insandır ki ona fazîlet ve kemal noktasında ancak kız kardeşinin oğlu olan Halîfe Hişâm b. Abdülmelik yaklaşabilir" demek istemektedir.

Bu beyitte Ferezdak, takdim-tehir, hazif-izmâr, zamirlerin merciinin belli olmaması gibi konularda söz dizim kurallarına riayet etmediği için tenkit edilmiştir. Aslında beyitte olması gereken söz dizimi şu şekildedir:

وَمَا مِثْلُهُ فِي النَّاسِ حَيٌّ يُقَارِبُهُ إِلَّا مُمَلَّكًا أَبُو أُمِّهِ أَبُوهُ

Beyitte "misl" kelimesi "mâ"nın ismi, "fi'n-nâsi" haberidir. "Hayy" kelimesi "misl"den bedeldir. Beytin aslî halinde bedel ile mübdelün minh arasına pek çok kelime girmiştir. Ayrıca "mümellek" kelimesi "hayy" kelimesinden istisnâ edilmiştir. Müstesnâ minh müstesnâya

takdim edildiği için mansup olması vacip olmuştur. Yine "ebû ümmihî" tamlamasındaki "ebû" mübtedâdır. "Ebûhu" tamlamasındaki "ebû" onun haberidir. Mübtedâ ile haberin arası da açılmıştır. "Yukāribuhû" cümlesi "hayy"ın sıfatıdır. Sıfatla mevsuf arası da açılmıştır.

Görüldüğü üzere her ne kadar câiz olsa da cümle düzeni ile ilgili aslî kurallar ihlâl edildiği için kelamın manasının anlaşılması neredeyse imkânsız hâle gelmiştir. Beytin hikâyesini bilmeyenler için ise tamamen anlaşılmaz bir hâl almıştır.

İbn Mâlik'in (İbnü'n-Nâzım) örnek olarak zikrettiği Ebû Temmâm'ın beyti ise şöyledir:

ثَانِيهِ فِي كَبِدِ السَّمَاءِ وَلَمْ يَكُنْ كَاثْنَيْنِ ثَانٍ إِذْ هُمَا فِي الْغَارِ

Ebû Temmâm bu beyti Abbâsî halifesi Mu'tasım-Billâh döneminde ona isyan etmeleri sebebiyle öldürülen Mâzyâr ve Bâbek hakkında yazmıştır. Buna göre beytin manası şu şekildedir:

> (Öldürülenlerin) ikincisi gökyüzündedir ancak mağaradaki iki kişinin ikincisi gibi değil

Mağaradaki iki kişiden kasıt Allah Rasûlü (s.a.s) ile Hz. Ebûbekir (r.a)'dır. Ebû Temmâm onlarla iki âsî arasındaki zıtlığı göstermek amacıyla, öldürülen o iki kişinin Allah Rasûlü (s.a.s) ile Hz. Ebûbekir (r.a) gibi olmadığını söylemektedir. Zira Allah Rasûlüyle (s.a.s) Hz. Ebûbekir, hicret gibi ulvî bir gaye için bir araya gelmişlerdir. Öldürülen iki kişi ise Müslümanların durumunu ifsâd için bir araya gelmişlerdir.

Bu beyitte "ثَانِي اثْنَيْنِ" şeklinde olması gereken izâfet tamlamasında muzâfla muzâfun ileyh yer değiştirmiş ve "اثْنَيْنِ ثَانٍ" şeklinde söylenmiştir. Bu şekilde kelamda ta'kīd meydana geldiği için beyit tenkit edilmiştir.

İbn Mâlik (İbnü'n-Nâzım), fesâhat-ı lafziyyeyi ise doğrudan tarif etmemiş sadece bunun için gerekli şartları zikretmiştir. Ona göre lafzî fesâhat, kelimenin Arapça asıllı olması[1], kıyasa uygun olması, tenâfür ve ibtizâlden sâlim olması, insanların sürekli kullandığı kelimelerden olması ancak avâmın hata ettiği ve müvelledûnun ihdâs ettiği kelimelerden olmamasıdır.

---

[1] Yazma nüshalarda "عَرَبِيَّةً جَارِيَةً عَلَى القياس" şeklinde geçen ifade matbu nüshada manayı tersine çevirecek şekilde "غَرِيبَةً عَلَى القِيَاس" şeklinde yer almaktadır. Bkz. İbn Mâlik (İbnü'n-Nâzım), **el-Misbâh**, 159-161; a.g.e., Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi Blm., nr. 1840, vr. 53a-53b; Bu çarpıcı örnek, klasik eserlerin sağlıklı anlaşılmasında tahkikin ehemmiyetini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Aynı şekilde mezkûr matbu nüshanın metninde ve içindekiler kısmında bazı ifadelerin başlığa yansıtılmaması sebebiyle İbn Mâlik'in bedî' ilmine dair yapmış olduğu özgün taksim tam olarak açığa çıkmamaktadır.

Kelime şayet bu özelliklere sahip olmazsa kulak onu kabul etmez, insan tabiatı ondan hoşlanmaz, muhâtap anlaması gereken şeyi anlayamaz ve onun kelâma olan ilgisi azalır.

Dolayısıyla İbn Mâlik'e göre fesâhatın kemale ermesi için mananın uygun lafızlar seçilerek izah edilmesi gerekir. Fesâhat bu yönüyle belâgatin tamamlayıcı unsurlarındandır. Zira ona göre kelâm tezyîn eden fesâhattir. Aynı şekilde kelamı tahsîn derecelerinin en yükseğine çıkaran da fesâhattır. Fesâhat konusunu bu şekilde açıklayan İbn Mâlik'in bedî'î sanatları da fesâhatın bir fer'i olarak gördüğü anlaşılmaktadır.[1]

Sadrüşşerîa'ya gelince o fesâhat ve belâgati mukaddimede tarif etmiştir. Belâgati meânî ve beyân ilimlerini tarif ettikten sonra, fesâhatı ise bedî' ilmini tarif ettikten sonra tanımlamıştır. Belâgat ve fesâhatı tarif ederken Râzî ve Sekkâkî'nin tanımlarına bağlı kalmamış, belâgati "meânî ve beyân ilimlerinin kurallarına riâyet ederek söz söylemek", fesâhatı da "bedî' ilminin kurallarına riâyet edecek şekilde söz söylemek" olarak tanımlamıştır.[2] Fesâhati kendi içerisinde lafzî ve manevî olmak üzere ikiye ayırmıştır. Ona göre lafzî fesâhat; lafzın Arapça asıllı yani Arapçalarına güvenilen fasîh kimselerin kullandığı kelimelerden olması ve zevk-i selîm sahibi olanların yadırgamayacağı nitelikte bulunması demektir. Manevî fesâhat ise; kelâmın derhal anlaşılacak şekilde ta'kīdden sâlim olması anlamındadır. Manevî fesâhata sâhip bir kelamın başı, sonuna delalet eder ve lafız kulağa ulaşır ulaşmaz mana kulağı geçerek kalbe ulaşır.[3]

Sadrüşşerîa'nın yapmış olduğu bu fesâhat tarifinde dikkat çeken en önemli husus şudur: Sadrüşşerîa'ya göre lafzî fesâhat tezyine hastır. Manevî fesâhat ise hem tebyîn hem de tezyîne hastır.[4] Yani lafzî fesâhata dair ilkeler kelamı yalnızca güzelleştirmeye yani "tezyin"e yöneliktir. Manevî fesâhata dair ilkeler ise kelamı güzelleştirmeye yani "tezyin"e yönelik olduğu gibi mütekellimin maksadının daha iyi anlaşılmasına yani "tebyîn"e de yöneliktir.

Sadrüşşerîa fesâhatı ve belâgati tarif ederken farklı bir usûl daha takip etmiştir. Öncelikle belâgat ilimlerinden meânî, beyân ve bedî' ilimlerini tanımlamış ve bu ilimlerin amaçlarına temas etmiş daha sonra belâgat ve fesâhatı bu amaçlarla ilişkilendirmiştir. Şöyle ki Sadrüşşerîa'ya göre meânî ilminin amacı, "muktezâ-yı hâle uygun söz söylemek", beyân

---

1 İbn Mâlik (İbnü'n-Nâzım), **el-Misbâh**, 159-161, **el-Misbâh**, Süleymaniye Ktp. Cârullah Efendi Blm., nr. 1840, vr. 53a-53b; İbnü'n-Nahviyye, Bedruddîn Muhammed b. Ya'kûb, **İsfâru's-sabâh an Dav'i'l-Misbâh**, Süleymaniye Ktp. Lâleli Blm., nr. 2773, vr. 142a-143a; Seyyid Şerif Cürcânî, **el-Misbâh**, s. 717-718.

2 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 9-10.

3 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 10-11; İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 9b-10b.

4 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 10-11.

ilminin amacı, "muktezâ-yı hâle uygun olarak söylenen ve murâdı tam olarak ifade eden sözün delâletini daha açık veya (ihtiyaç olduğunda) daha kapalı hale getirmek"tir. Bedî' ilminin amacı ise tebyîn ve tezyindir. Sadrüşşerîa bu amaçları fıkıhta illet, sebep gibi anlamlarda kullanılan "mana" terimiyle ifade etmektedir. Sadrüşşerîa'ya göre belâgat; meânî ve beyân ilimlerinin yukarıda zikrettiğimiz amaçlarını gerçekleştirecek şekilde söz söylemek; fesâhat ise bedî' ilminin amaçlarını gerçekleştirecek şekilde söz söylemektir. Mütekellimin maksadını eksiksiz olarak ifade etmesine vesile olan "belâgat"tır ve belâgat vasıtasıyla kelamda meydana gelen güzellik zâtîdir. Kelâmın ondan ayrılmaması gerekir. Fesâhat ise ârızîdir ve belâgate tâbîdir.[1]

Sadrüşşerîa'yı bu noktada diğer belâgatçılardan özellikle de Râzî ve Sekkâkî'den farklılaştıran husus genellikle meânî ve beyân gibi belâgat ilimlerinin esas mâhiyetine dâhil olarak görülmeyen ve bir tür ek ve uzantı (tezyîl) sayılan bedî' ilmini[2] belâgatin esas mahiyetine dâhil etmesidir. Sadrüşşerîa bunu genellikle tezyin amaçlı görülen bedî' ilmine tebyîn fonksiyonunu da yüklemek suretiyle yapmaktadır. Zira o bedî' ilmini manevî fesâhatın temel unsurlarından biri olarak görmektedir. Ayrıca Sadrüşşerîa'ya göre bedî' ilmi beyân ilminin "tetimme"si yani tamamlayıcısıdır. Beyan ilminin tamamlayıcısı doğal olarak meânî ilimlerinin de tamamlayıcısı olmaktadır. İbnü'l-Aynî de bu hususa vurgu yapmaktadır.[3]

Sadrüşşerîa'nın bedî' ilmini müstakil bir ilim olarak görüp manevî fesâhatı gerektiren sanatları "tebyîn ve tezyine yönelik olanlar" şeklinde ikiye ayırmasında Bedreddîn İbn Mâlik'ten (İbnü'n-Nâzım) etkilendiği anlaşılmaktadır. Ancak eserinin mukaddimesinde fesâhat ve belâgatin ayrı ayrı tariflerini yapıp sınırlarını belirlemesi, fesâhat ve belâgatin birbirileriyle ve belâgat ilimlerinin amaçları ile bağlantılarını ortaya koyması Sadrüşşerîa'nın özgün bir yönü olarak göze çarpmaktadır. Hiç şüphesiz bu noktada onun mantık ve felsefeye hâkim olmasının ve aynı zamanda usûlcü yönünün etkisi hissedilmektedir.

B. DELÂLET TÜRLERİ

Sadrüşşerîa *el-Vişâh*'ta delâlet türleriyle ilgili iki önemli konuya temas etmiş ve bu konularda Abdülkāhir el-Cürcânî, Fahreddin er-Râzî ve Sekkâkî gibi belâgatçılara itirazlarda bulunmuştur. Bu itirazlardan birincisi lafzî delâlet türlerinden mutabaka, tazammun ve

---

1 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 9-11.

2 Îcî, Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Îcî, **el-Fevâidü'l-ğiyâsiyye**, (Âşık Hüseyin), 1. baskı, Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısrî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1412/1991, s. 164; Abdullah Yıldırım, **Sekkâkî'de Belâgat Tasavvuru**, s. 163-165.

3 İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 9b.

iltizamın hangilerinin vaz'î, hangilerinin aklî delâlet kapsamında değerlendirileceği husûsundadır. Diğer itirazı ise vaz'î delâletlerin belâgatin kapsamına girip girmeyeceği konusundadır. Aşağıda bu meselelerle ilgili tarafların görüşlerini ortaya koymaya çalışacağız.

1. Mutâbaka, Tazammun ve İltizâm Delâletlerinin Vaz'î mi Aklî mi Olduğu

Delâlet, bir şey hakkındaki bilginin başka bir şeyin bilgisine ulaştırmasıdır. İlk bilgiye "dâll", ikinci bilgi ise "medlûl" denir. Delâletler genel olarak lafzî ve gayr-ı lafzî kısımlarına ayrılmaktadır. Her iki delâlet türü de kendi içerisinde aklî, tabiî ve vaz'î kısımlarına ayrılır.[1] Gayr-ı lafzî delâletler ile tabiî delâletler belâgat ilminin alanına girmez. Belâgat, lafzî delâletler ile onun iki alt kısmı olan vaz'î ve aklî delâletlerle ilgilenir.

Kelimelerin anlamlarına delâletine "lafzî delâlet" denir. Lafzî delâlet kendi içerisinde vaz'î ve aklî olmak üzere ikiye ayrılır. Bir kelimenin vaz' olunduğu anlamlara delâlet etmesine vaz'î delâlet, aradaki bir alaka sebebiyle zihnin bir manadan diğer bir manaya intikal etmesine ise aklî delâlet denir. Lafzî delâletler medlûllerini kapsaması açısından mutâbaka, tazammun ve iltizam nevilerine ayrılmaktadır. Bir lafzın vaz' olunduğu mananın tamamına delâlet etmesine mutâbaka, bir kısmına delalet etmesine tazammun, vaz' olunduğu mananın lâzımına delâlet etmesine ise iltizam denir.[2]

Abdülkāhir el-Cürcânî, lafzın zâhirinden anlaşılan şeye "mana", manadan başka bir mananın anlaşılmasına ise "mananın manası" demektedir.[3] Fahreddin er-Râzî, Cürcânî'nin bu ifadelerinden hareketle lafzî delâletleri vaz'î ve aklî delaletler şeklinde taksim etmiştir. Daha sonra "mutabaka, tazammun ve iltizam" kavramlarını kullanmadan onların mefhumlarına temas etmiştir. Râzî ismini zikretmeden tanımladığı mutâbakayı vaz'î delâletler arasında sayarken, yine isim vermeden tanımladığı "tazammun" ve "iltizâm"ı aklî delâletler arasında saymıştır.[4] Sekkâkî de Râzî'nin bu taksimatı üzerinden hareket etmiş, mezkûr kavramları

---

1 M. Naci Bolay, "Delâlet", **DİA**, IX, s. 119; İsmail Durmuş, "Mecaz", **DİA**, XXVIII, s.217-220.

2 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 30-31; Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 437; İbnü'z-Zemlekânî, Kemâlüddîn Abdülvâhid b. Abdülkerîm ez-Zemlekânî, **el-Burhânü'l-kâşif an i'câzi'l-Kur'ân**, (nşr. Hatice el-Hadîsî, Ahmed Matlûb), 1. baskı, Bağdat: Matbaatü'l-Ânî, 1394/1974, s. 98.

3 Abdulkāhir el-Cürcânî, **Delâilü'l-i'câz**, s. 263; Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 30-31; Nasrullah Hacımüftüoğlu, **Fahreddin er-Râzî, Nihâyetü'l-Îcâz fî Dirâyeti'l-İ'câz'ının Tahkikli Neşri ve Abdulkāhir el-Cürcânî'nin Belâgat Alanındaki Eserleriyle Mukâyesesi**, s. 139.

4 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 30. Râzî *Lübâbü'l-işârât* isimli eserinde bu delâlet türlerini isimlerini zikrederek kullanmaktadır. Bkz. Râzî, **Lübâbü'l-işârât ve't-tenbîhât**, (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekā), 1. baskı, Kahire:

kullanarak delâlet çeşitlerini mutâbaka, tazammun ve iltizam şeklinde üçe ayırmıştır. Sekkâkî, Râzî'nin yaptığı gibi mutâbakayı, vaz'î delâletler arasında sayarken tazammun ve iltizâmı ise aklî delâletler arasında saymıştır.[1]

Sadrüşşerîa'ya gelince o da Sekkâkî gibi lafzî delâletleri mutâbaka, tazammun ve iltizam olarak üçe ayırmış ancak Râzî ve Sekkâkî'den farklı olarak mutâbaka ve tazammunu vaz'î delâletler arasında sayarken iltizâmı aklî delâletler arasında saymıştır.[2] Sadrüşşerîa'ya göre mutâbaka, "lafzın, mevzû'un lehin bizzat kendisine (aynına) delalet etmesi"dir. Tazammun, "lafzın, mevzû'un lehin cüz'üne delalet etmesi"dir. İltizâm ise "lafzın, mevzû'un lehin lâzımına delalet etmesi"dir. Sadrüşşerîa, bunların ilk ikisini vaz'î, sonuncusunu ise aklî delâletler arasında kabul etmektedir.[3] Bu yönüyle Râzî ve Sekkâkî'den ayrılmaktadır.

2. Vaz'î Delâletlerin Belâgatin Kapsamına Girip Girmediği

Sadrüşşerîa'nın ifade ettiği üzere beyân ulemâsı, vaz'î delâletlerin belâgat ilminin ilgi alanına girmediğini düşünmektedir. Sadrüşşerîa'nın "beyân ulemâsı" derken Abdülkāhir el-Cürcânî, Fahreddin er-Râzî ve Sekkâkî'yi kastettiği anlaşılmaktadır.[4] Onlara göre belâgat, yalnızca aklî delâletlerle ilgilenir, vaz'î delâletlerle ilgilenmez. Sadrüşşerîa, beyân ulemasının şöyle söylediğini nakletmektedir:

> Îcâz, itnâb, manada ziyadelik ve noksanlık gibi konuların vaz'î delâletlerle ilişkisi yoktur. Çünkü lafız eksilirse mana eksilir. Lafız artarsa mana artar. Bazı haller îcâzı gerektirir. Bazıları itnâbı gerektirir. Vaz'î delaletler, mananın muktezây-ı hâle uygun olarak zikredilme sorumluluğunu üstlenmezler. Bu sebeple belâgat ilminin ilgi alanı dışında kalırlar. Belâgat ilminde nazar-ı itibara alınan aklî delâletlerdir.

Sadrüşşerîa onların bu düşüncesinin gerçeği tam olarak yansıtmadığını düşünmektedir. Ona göre vaz'î delâletler tamamıyla belâgatin konusu dışında değildir. Zirâ "fesâhat", bütünüyle vaz'î delaletlerle meydana gelir. Meânî ilmindeki "takdim-tehir", "hazif-izmâr",

---

Mektebetü'l-Külliyyâti'l-Ezheriyye, 1986, s. 23; Nasrullah Hacımüftüoğlu, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 30, bir numaralı dipnot.

1 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 437.

2 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 11-13; İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 11a-11b. Kazvînî ise Telhis'te, Sekkâkî'nin taksimine itiraz etmemiş, tazammunu aklî delâletlerden kabul etmiştir. Bkz. Kazvînî, **Telhîs**, II, 9-10.

3 Bu konuda belâgat ulemâsı, mantıkçılar ve usûlcüler arasındaki ihtilaflar için bkz. Kirmânî, **Tahkîku'l-Fevâidi'l-ğiyâsiyye**, s. 619-624.

4 Abdülkāhir el-Cürcânî, **Delâilü'l-i'câz**, s. 43-45; Fahreddin Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 31-32; Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 437; İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 19b.

"cümleler arasındaki farklar" gibi konular da vaz'î delâletlerle alakalıdır. Ayrıca ona göre lafzın eksilmesiyle mana eksilmez. Çünkü mana zihinde meydana gelir. Örneğin; "Evde kim var?" sorusuna cevaben söylenen "Zeyd" sözü, "Evde Zeyd var." anlamındadır.

Ancak amaç, terğib-terhib veya zeki ve ahmak insanlarla konuşmak gibi bazı sebeplerle delâletlerin açıklığının artırılması veya eksiltilmesi ise, o takdirde vaz'î delâletler yetersiz kalır ve mecâz, kinâye, teşbîh-i latîf veya teşbîh-i tahyiliyye gibi unsurlara ihtiyaç duyulur ki muhâtap bundan etkilensin, derhal bütün gayretiyle söyleneni yapmaya koyulsun ve mana onun zihninde yer etsin. Zira teşbih, istiâre gibi yöntemler mütekellimin murâdını tamamlayacak unsurlar ihtivâ ettiği için onlarla muktezây-ı hâle uygun olarak, en güzel kalıplarla ve en belîğ şekilde manayı ifade etmek mümkün olur.

Netice itibariyle Sadrüşşerîa'ya göre vaz'î delâletler, meânî ve bedî ilimlerinin ilgi alanına girer, beyân ilminin ilgi alanına girmez. Aklî delâletler ise bütün bu ilimlerin ilgi alanına girer. Beyân ilmi melzûmdan lâzıma, lâzımdan melzûma intikal üzerine kurulduğu için tamamiyle aklî delâletlerle ilgilenir.[1]

II. MEÂNÎ İLMİ

Sadrüşşerîa'ya göre meânî ve beyân ilimleri[2] konuları itibariyle ilimlerin en şereflileridir. İlimler bahçesinde yetişen bu iki ağacın kökleri, diğer ağaçlara nazaran en derinlerdedir. Dalları ise diğerlerine göre daha uzun ve daha yükseklerdedir. Bu ilimler Kur'ân-ı Kerîm'in nazmındaki gizli kalmış incelikleri açığa çıkarır. Onun nasıl mucizevî bir kitap olduğunu açıklar ve ondaki îcâz ve itnâb hakikatlerini ortaya çıkarır.[3]

Belâgat ilimlerinin değerine bu şekilde vurgu yapan Sadrüşşerîa eserinde mukaddimeden sonra ilk olarak "meânî ilmi"ni ele almıştır. Biz de bu bölümde meânî ilmiyle alakalı Sadrüşşerîa'nın dikkat çeken görüşlerini ele almaya çalışacağız. İlk olarak meânî ilminin tasnif sistemini değerlendirecek daha sonra diğer konulara geçeceğiz.

---

1 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 13.

2 Sadrüşşerîa'nın bedî' ilmini de bu iki ilmin tamamlayıcısı olarak gördüğü göz önünde bulundurulduğunda, onun meânî ve beyân ilimlerini zikrederek bütün belâgat ilimlerini kastettiğini söyleyebiliriz.

3 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 5.

A. MEÂNÎ İLMİNİN TANIMI

Sadrüşşerîa, meânî ilminin tarifinde Sekkâkî'nin tanımını esas almıştır. Ancak her iki tarif arasında bazı ince farklar dikkatimizi çekmektedir. Bu farklara işaret etmeden önce her iki müellifn tariflerini zikretmek istiyoruz.

Sadrüşşerîa meânî ilmini şu şekilde tarif etmiştir[1]:

«**عِلْمُ الْمَعَانِي**»: هُوَ مَعْرِفَةُ فَائِدَةِ كَيْفِيَّاتِ تَرْكِيبِ الْكَلَامِ لِتُؤَدِّيَ إِلَى تَطْبِيقِ الْكَلَامِ عَلَى مُقْتَضَى الْحَالِ.

"Meânî ilmi: Muktezâ-yı hâle uygun söz söyleyebilmek için, (takdim-tehir gibi) kelamın terkip keyfiyetlerinin faidesini (ne ifade ettiğini, manaya nasıl tesir ettiğini) bilmektir."

Bu tanımla Sekkâkî'nin yaptığı meânî ilmi tarifi arasında farklılıklar göze çarpmaktadır. Zira Sekkâkî'ye göre meânî ilminin tanımı şöyledir:

«**عِلْمُ الْمَعَانِي**»: تَتَبُّعُ خَوَاصِّ تَرَاكِيبِ الْكَلَامِ في الإِفَادَةِ وَمَا يَتَّصِلُ بِهَا مِنَ الاِسْتِحْسَانِ وَغَيْرِه، لِيُحْتَرَزَ بِالْوُقُوفِ عَلَيْهَا عَنِ الخَطَأِ في تَطْبِيقِ الكَلَامِ عَلَى مَا يَقْتَضِي الحَالُ ذِكْرَهُ.

"Muktezâ-yı hâle uygun söz söyleme konusunda hatadan koruması için kelamın terkip özelliklerini gözetmektir."

Sekkâkî'ye göre kelamın terkip özelliklerini gözetmek şu açılardan olur:

1. Kelâmın ifade ettiği mana açısından

2. (Hangi mütekellimden sâdır olduğunda veya hangi muhâtaba söylendiğinde) bu terkiplerin güzel kabul edileceği gibi[2] manayla alakalı diğer açılardan.[3]

İki tanım arasında dikkatimizi çeken ilk farklılık tanımların başında yer alan "marifet" ve "tetebbu'" lafızlarındadır. Sadrüşşerîa, Sekkâkî'nin kullandığı ve "bir meseleyi derinlemesine araştırmak" anlamına gelen "tetebbu'" lafzı yerine "marifet" lafzını tercih etmiştir. İbnü'l-Aynî'ye göre bu tercihin sebebi Sekkâkî'ye yapılan şu itirazdır: "tetebbu' ile meydana gelen bilgi (marifet), ilimden daha hususidir. Dolayısıyla ilim, tetebbuun bir neticesi

---

1 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 9.

2 Tanımdaki "ve mâ yettesilu bihâ mine'l-istihsâni ve ğayrihî" kısmı Seyyid Şerîf Cürcânî'nin açıklamalarına göre tercüme edilmiştir. Ona göre burada "muhassinât-ı bedîiyye" kastedilmemektedir. Bkz. Seyyid Şerîf Cürcânî, **el-Misbâh fî şerhi'l-Miftâh**, s. 15-18.

3 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 247.

(lâzımı) olamaz. Şayet Sekkâkî'nin bu tanımı sahih olsa bile burada bir mecaz söz konusudur. Tanımlarda ise mecaza başvurmak uygun değildir."[1] Teftâzânî ve Seyyid Şerif Cürcâni de bu tarifte açık bir şekilde mecâz söz konusu olduğunu, tariflerde bu tür mecazların câiz olduğunu söylemektedirler.[2] Teftâzânî edebiyatçıların yaptıkları tariflerin bu tür mecazlarla dolu olduğunu söylemektedir.[3]

İbnü'l-Aynî, "marifet"in, cüz'î ve basit hususların idrâki için kullanıldığını, "ilim"in ise küllî ve mürekkep hususların idrâki için kullanıldığını söyledikten sonra, Sadrüşşerîa'nın tanımında "ilim" yerine "marifet" kelimesini kullanmasının sebebini şöyle izah etmektedir:

> Musannif burada marifet kelimesini cüz'îyyât hakkında kullanmıştır. Bu sebeple "ilim" yerine "marifet"i tercih etmiştir ve sanki şöyle demektedir: 'Meânî ilmi istinbat yoluyla cüz'î meselelerin tek tek idrâk edildiği bir ilimdir. Biz bu ilim vasıtasıyla kelamın terkip özelliklerinin tek tek ne anlam ifade ettiğini öğreniriz. Meânî ilmiyle bu tür cüz'î meselelerin toptan ve bilfiil idrâk edilmesi mümkün değildir. Çünkü sonu olmayan bir şeyin birden ve toplu bir şekilde öğrenilmesi muhâldir.[4]

Teftâzânî ve Seyyid Şerif Cürcânî, Sekkâkî'nin tetebbu' kelimesini, tetebbu' neticesinde hâsıl olan marifet anlamında kullandığını, yâni melzûmu zikrederek lâzımı kastettiğini söylemektedir.[5]

Sekkâkî'nin beyan ilminin sonunda, her iki ilmi tekrar tanımlarken "marifet" kelimesini kullandığı dikkat çekmektedir.[6] Teftâzânî *el-Mutavvel*'de, Seyyid Şerif Cürcânî de *el-Misbâh*'ın hâşiyesinde bu hususa işaret etmiştir.[7]

İki tanım arasındaki diğer bir fark ise, Sekkâkî'nin tanımında yer alan ancak Sadrüşşerîa'nın tanımında yer almayan "fi'l-ifâdeti" kaydıyla ilgilidir. Seyyid Şerif Cürcânî'ye

---

1 İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 7b.

2 Teftâzânî, **Şerhu'l-kısmî's-sâlis mine'l-Miftâh,** vr. 4b; Seyyid Şerif Cürcânî, **Hâşiyetü'l-Misbâh / Hâşiye alâ Şerhi'l-Miftâh**, (el-Misbâh'ın 4. dipnotu), s. 15.

3 Teftâzânî, **el-Mutavvel fi'l-meânî ve'l-beyân**, (nşr. Muhammed Saîd), İstanbul: Dâru't-Tıbâati'l-Âmire, 1260, s. 33.

4 İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 6b-7b.

5 Teftâzânî, **el-Mutavvel**, s. 33; Seyyid Şerif Cürcânî, **el-Misbâh**, s. 15.

6 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 542.

7 Teftâzânî, **el-Mutavvel**, s. 33; Seyyid Şerif Cürcânî, **Hâşiyetü'l-Misbâh / Hâşiye alâ Şerhi'l-Miftâh**, s. 15.

göre bu kayıt, "kelamın terkip özellikleri"nin (خَوَاصّ تَرَاكِيبِ الْكَلَامِ) bir kaydıdır ve meânî ilminin yalnızca "ifade edilen manalar"la ilgilendiğini belirtmek üzere konmuştur. Zira "kelâmın terkip özellikleri" mutlak bir ifadedir. Bu mutlak ifadenin içerisinde terkibin şeklî özellikleri, hatta terkip içerisinde yer alan kelimelerle ilgili diğer bazı özellikler de yer alır. Mezkûr kayıtla ise kelamın sadece mana ile ilgili terkip özellikleri kastedilmiş olur ve diğer ihtimaller dışarıda kalır. Hatta ona göre tanımda "fi'd-delâleti" yerine "fi'l-ifâdeti" denmesinin amacı; terkibin, sözü işiten kişi için ne anlam ifade ettiğini vurgulamaktır. Yoksa amaç, terkip özelliklerinin mücerred olarak neye delâlet ettiğini vurgulamak değildir.[1]

Tanımla ilgili diğer bir farka gelince; Sadrüşşerîa, Sekkâkî'nin tanımında yer alan " وَمَا يَتَّصِلُ بِهَا مِنَ الاِسْتِحْسَانِ وَغَيْرِه" ifadesini kendi tarifine almamıştır. Kutbüddîn-i Şîrâzî (ö. 710/1311) ve Teftâzânî'ye (ö. 792/1390) göre; Sekkâkî'nin bu kaydı tarifine almış olması, bedî ilmini, meânî ilminin bir parçası ve tamamlayıcısı gibi görüp onu meânî ilminin içerisine dâhil etmeye çalışması sebebiyledir.[2] Seyyid Şerif Cürcânî ise, Sekkâkî'nin bu kayıtla muhassinât-i bedî'iyye'yi kastetmediğini söylemektedir. Ona göre husûsî bir terkip, bir makamda, bir mütekellimden sâdır olduğunda güzel kabul edilirken, başka bir mütekellimden sâdır olduğunda -kendisi hakkındaki sû-i zan sebebiyle- güzel kabul edilmeyebilir. Bu ve benzeri sebeplerle meânî ilmini öğrenmek isteyen kişi, terkiplerin özelliklerini bildiği gibi terkiplerin müstahsen olup olmadığını da bilmek zorundadır.[3] Bu açıdan Sekkâkî'nin tanımında yer alan bu kayıt Seyyid Şerif'e göre doğrudan meânî ilmiyle ilgilidir.

Sadrüşşerîa meânî ilminin tanımında bu ilmin amacına da temas etmiştir. Buna göre mütekellim, kelâmın terkip özelliklerini bilince muktezâ-yı hâle uygun söz söyleyebilir hale gelir. Sekkâkî de tanımında meânî ilminin amacını, "muktezâ-yı hâle uygun söz söylerken hatadan sakınmak" şeklinde ifade etmiştir. Sadrüşşerîa'ya göre meânî ilminin bu amacı ile beyân ilminin amacına uygun söz söylemek "belâgat"tır. Bedî' ilminin amacına uygun söz söylemek ise "fesâhat"tır.[4]

---

1 Seyyid Şerif Cürcânî, **Hâşiyetü'l-Misbâh / Hâşiye alâ Şerhi'l-Miftâh**, s. 16.

2 Teftâzânî, **Şerhu'l-kısmi's-sâlis mine'l-miftâh**, vr. 4b-5a; Kutbuddîn-i Şirâzî, **Miftâhu'l-Miftâh**, s. 87.

3 Seyyid Şerif Cürcânî, **Hâşiyetü'l-Misbâh / Hâşiye alâ Şerhi'l-Miftâh**, s. 16-17.

4 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 9-10.

B. MEÂNÎ İLMİNİN TASNİFİ

Sadrüşşerîa'nın meânî ilminin tasnifinde *Nihâyetü'l-îcâz*'ı değil *Miftâhu'l-ulûm*'u esas aldığı ancak onun sisteminde bazı değişiklikler yaptığı görülmektedir. Sadrüşşerîa, meânî ilmini bir girişin ardından beş "fen"e ayırdıktan sonra girişte haberî kelamı tanımlamış, ardından söz söylemeyi gerekli kılan haller ve makamlardan bahsetmiştir. Meânî ilminin alt başlıkları olan "fen"leri ise şu şekilde sıralamıştır:

- Birinci Fen: Müsnedün ileyh

- İkinci Fen: Müsned

- Üçüncü Fen: İsnâd

- Dördüncü Fen: Müsned ve Müsnedün İleyhin Cümledeki Konumu

- Beşinci Fen: Cümle

Sekkâkî'ye gelince o meânî ilmini bir girişin ardından öncelikle iki "kanun"a ayırmıştır. Girişte muktezâ-yı hâl kavramından bahsetmiş ardından haberin ve talebin tarife ihtiyacı olup olmadığına dair görüşleri ve delilleri serdetmiştir. Birinci kanunu ihbârî kelâma, ikinci kanunu talebî kelâma ayırmıştır. Sekkâkî'de birinci kanun dört fenden oluşmaktadır. Bunlar sırasıyla "isnâd", "müsnedün ileyh", "müsned", "fasıl-vasıl, îcâz-itnâb" konularıdır. Sadrüşşerîa'nın fen sıralaması Sekkâkî'nin sıralamasından farklıdır. Sekkâkî fenleri, "isnâd - müsnedün ileyh - müsned" şeklinde sıralarken Sadrüşşerîa "müsnedün ileyh - müsned - isnâd" şeklinde sıralamıştır. İbnü'l-Aynî'ye göre isnâd, müsnedün ileyh ile müsned arasındaki nisbeti ifade ettiği için Sadrüşşerîa müsnedün ileyh ile müsned konularını öne almış isnadı bu ikisinden sonraya bırakmıştır.[1]

Sekkâkî'nin "fen"lerini *el-Vişâh*'la karşılaştırmalı olarak tablo halinde göstermek istiyoruz:

Miftâhu'l-ulûm	*el-Vişâh*
Birinci Kanun: Haber	
Birinci Fen: İsnâd	Birinci Fen: Müsnedün ileyh

[1] İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 42a.

İkinci Fen: Müsnedün ileyh	İkinci Fen: Müsned
Üçüncü Fen: Müsned	Üçüncü Fen: İsnâd
Dördüncü Fen: Fasıl-Vasıl, İcâz-İtnâb	Dördüncü Fen: Müsned ve Müsnedün İleyhin Cümledeki Konumu
	Beşinci Fen: Cümle **a:** Fasıl - Vasıl **b:** Îcâz - İtnâb
İkinci Kanun: Talep	

Görüldüğü üzere Sadrüşşerîa, Sekkâkî'den farklı olarak meânî ilmini doğrudan beş "fen"e ayırmış ve fenlerin sıralamasını Sekkâkî'den farklı olarak tertip etmiştir. Ancak Sadrüşşerîa, meânî ilminin tasnifinde sadece *Miftâhu'l-ulûm*'daki tertip sıralamasını değiştirmekle kalmamıştır. Bunun dışında "müsned ve müsnedün ileyhin cümledeki konumu" ve "cümle" başlığı altında iki ayrı fen oluşturmuştur. "Müsned ve müsnedün ileyhin konumu" başlığıyla oluşturduğu dördüncü fende, müsned ve müsnedün ileyhin takdimi konularını işlemiş ayrıca "vaz' açısından tekaddüm sebepleri"ne temas etmiştir. "Cümle" başlığıyla oluşturduğu beşinci feni ise iki ana bölüme ayırmış, birinci bölümde "fasıl ve vasıl" konusunu, ikinci bölümde de "îcâz ve itnâb" konusunu ele almıştır. Yani Sadrüşşerîa, Sekkâkî'nin dördüncü fen olarak belirlediği konuları "cümle" ana başlığı altında işlemiştir.

Meânî ilmine "cümle" başlığıyla bir fen oluşturma ve bu başlığı "fasıl-vasıl" ve "îcâz-itnâb" şeklinde ikiye ayırma Sadrüşşerîa'dan önce Bedreddîn İbn Mâlik'in (İbnü'n-Nâzım) *el-Misbâh*'ında görülmektedir.[1] İbn Mâlik *el-Misbâh*'ta meânî ilmini "fasıl" adını verdiği beş ana bölüme ayırmış ve dördüncü faslı "cümle düzeninin halleri"ne (أحوال انتظام الجمل) ayırmıştır. Bu faslı da kendi içerisinde iki kısma (bâba) ayırmış, birinci bâbda "fasıl ve vasıl" konusunu, ikinci bâbda "îcâz ve itnâb" konusunu işlemiştir.[2] Ancak Sadrüşşerîa'nın meânî ilminin altında

[1] Tezimizin muhtelif yerlerinde işaret ettiğimiz üzere Sadrüşşerîa'nın, *el-Vişâh*'ta özellikle de bedî' ilmini ele aldığı bölümde Bedreddîn İbn Mâlik'ten istifade etmiş olduğu görülmektedir.

[2] Bedreddîn İbn Mâlik (İbnü'n-Nâzım), **el-Misbâh**, s. 58-81.

"müsned ve müsnedün ileyhin konumu"nu ele aldığı bir başlık oluşturması ona has gözükmektedir.[1]

Sadrüşşerîa'nın Sekkâkî'den farklı bir yönü de meânî ilminin başlıkları arasında "talebî kelam"a yer vermemiş olmasıdır. Sadrüşşerîa, "haber"i, meânî ilminin girişinde tanımlamış, orada haberle ilgili birkaç meseleye temas etmiş ancak "taleb"i ayrı bir başlık altında incelememiştir. Sadece bir yerde zâbıt başlığı altında "istifhâmda takdim ve tehir" konusunu ele almıştır.[2] Hâlbuki Sekkâkî meânî ilmini önce haber ve talep olmak üzere iki ana bölüme ayırmış daha sonra diğer taksimata geçmiştir. Bu konuda Bedreddin İbn Mâlik de Sekkâkî'nin bu başlıklarından vazgeçmemiştir. İbn Mâlik, beş "fasıl"a ayırdığı meânî ilminin birinci faslını habere, sonuncu faslını ise talebe ayırmıştır. Sadrüşşerîa'nın talep konularına eserinde yer vermemesinin de ona has bir tercih olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen Sadrüşşerîa, haberî kelamla ilgili kuralların genel olarak talebî kelam için de geçerli olduğunu düşündüğü için onu ayrı bir başlıkta ele almamıştır. Zira Sadrüşşerîa'nın bu tür durumlarda benzer şekilde hareket edip aynı ilkelere bağlı konuları tek başlık altında birleştirdiği, bazen de "diğer konuları bu anlattıklarıma kıyas ediniz" şeklindeki cümlelerle konuyu ihtisar ettiği görülmekedir.[3]

Son olarak Sekkâkî, Bedreddîn İbn Mâlik ve Sadrüşşerîa'nın bu taksimlerini daha iyi anlaşılması amacıyla bir tablo halinde gösterip konuyu tamamlamak istiyoruz.

Miftâhu'l-ulûm	*el-Misbâh*	*el-Vişâh*
Birinci Kanun: Haber		
Birinci Fen: İsnâd	Birinci Fasıl: İsnâd-ı Haberî	Birinci Fen: Müsnedün ileyh
İkinci Fen: Müsnedün İleyh	İkinci Fasıl: Müsnedün İleyhin Halleri	İkinci Fen: Müsned
Üçüncü Fen: Müsned	Üçüncü Fasıl: Müsnedin Halleri	Üçüncü Fen: İsnâd

[1] Bu konuda Adudüddin el-Îcî'nin (ö. 786/1384) Sadrüşşerîa'nınkine benzeyen başlığı için bkz. Adudüddin el-Îcî, **el-Fevîdü'l-ğiyâsiyye**, s. 126; Kirmânî, **Tahkîku'l-Fevâidi'l-ğiyâsiyye**, s. 414.

[2] Bkz. Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, 85-86.

[3] Bkz. Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 30-31, 156, 218.

Dördüncü Fen: Fasıl-Vasıl, İcâz-İtnâb	Dördüncü Fasıl: Cümle Düzeninin Halleri **a:** Fasıl-Vasıl **b:** Îcâz-İtnâb	Dördüncü Fen: Müsned ve Müsnedün İleyhin Cümledeki Konumu
	Beşinci Fasıl: Talebin Halleri	Beşinci Fen: Cümle **a:** Fasıl-Vasıl **b:** Îcâz-İtnâb
İkinci Kanun: Talep		

C. MÜSNEDÜN İLEYH

el-Vişâh'ta müsnedün ileyh konusunun farklı meseleleri ile ilgili Sadrüşşerîa'nın dikkat çeken bazı tercihleri ve görüşleri söz konusudur. Bu meselelerden tespit edebildiklerimiz şunlardır:

1. Müsnedün İleyhin Marife Olmasını Gerektiren Haller

Sekkâkî, Müsnedün ileyhin marife olmasını gerektiren halleri anlatırken marife çeşitlerini de zikretmiş ve ilk sıraya zamirleri almıştır.[1] Sadrüşşerîa ise yine müsnedün ileyhin mârife olmasını gerektiren halleri zikrederken beş adet marifeyi ele almış fakat başka bir bahiste ele alacağını söyleyerek sıralamada zamirlere yer vermemiştir. Sadrüşşerîa sıralamasına ism-i mevsullerle başlamıştır.[2]

Ayrıca Sadrüşşerîa, Sekkâkî'nin marife sıralamasından farklı bir sıralama takip etmiştir. Her iki müellifin marife sıralaması şu şekildedir:[3]

	Miftâhu'l-ulûm	*Vişâh*
1.	Zamirler	İsm-i mevsûller
2.	Alemler	İsm-i işâretler

1 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 269.

2 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 29.

3 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 269; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 29-36.

3.	İsm-i mevsûller (Mübhemât)	İzâfetle marife olan kelimeler
4.	İsm-i işâretler	Alemler
5.	Eliflâmla marife olan kelimeler	Eliflâmla marife olan kelimeler
6.	İzâfetle marife olan kelimeler	Peşinden tevâbi' gelen kelimeler
7.	Peşinden tevâbi' gelen kelimeler	
8.	Peşinden fasıl zamiri gelen müsnedün ileyh	

Görüldüğü gibi Sadrüşşerîa'nın, mevzuların taksiminde her zaman Râzî'ye veya Sekkâkî'ye tâbi olmadığı görülmektedir.

2. "Kül" Lafzının Delâleti

Bu mesele "kül" lafzının olumsuzluk edatından önce ve sonra geldiği cümlelerin delâletiyle alakalıdır. Yani, "لَمْ أَفْعَلْ كُلَّ ذٰلِكَ" gibi "kül" lafzının olumsuzluk edatını ihâta etmediği, bilakis olumsuzluk edatının "kül" lafzını ihâta ettiği cümlelerin ne ifade ettiği ile ilgilidir. Bu tür cümlelerde mütekellimin söz konusu fiillerin tamamını yapmadığı zaten anlaşılmaktadır. Ancak böyle bir cümleden mütekellimin bu fiillerin bir kısmını kesin olarak yaptığı anlaşılır mı anlaşılmaz mı? Belâgatçılar arasındaki tartışma buradan kaynaklanmaktadır. Abdulkāhir el-Cürcânî bu tür cümlelerden fiillerin bir kısmının kesin olarak yapıldığının anlaşılacağını söylemektedir. Fahreddin er-Râzî ise Abdulkāhir el-Cürcânî'ye itiraz ederek bu tür cümlelerden böyle bir mananın kesin olarak anlaşılamayacağını, bunun sadece bir ihtimal olduğunu söylemektedir. Sadrüşşerîa ise bu konuda Fahreddin er-Râzî tarafında yer almaktadır. Daha iyi anlaşılabilmesi için önce konuyla ilgili tarafların görüşlerini ortaya koyup daha sonra da Sadrüşşerîa'nın bu ihtilaf karşısında nasıl bir tavır takındığını ve meseleyi nasıl delillendirdiğini ortaya koymaya çalışacağız.

Abdülkāhir el-Cürcânî "kül" lafzının nefyin kapsamına girmesi ile nefyi de kapsayacak şekilde kullanılmasını birbirinden ayırmaktadır. Ona göre "كُلُّ مَا يَتَمَنَّى الْمَرْءُ لَا يُدْرِكُهُ" gibi cümlelerde "kül" lafzı başta gelip merfû okunduğu için nefyin kapsamına girmemekte, nefyi de kapsayacak şekilde kullanılmaktadır. Bu sebeple bu tür cümlelerden "kül" lafzının kapsamına

giren şeylerin hiç birisinin meydana gelmediği anlaşılır. "مَا يُدْرِكُ الْمَرْءَ كُلُّ مَا يَتَمَنَّاهُ" gibi cümlelerde ise "kül" lafzı nefyin kapsamına girer. Çünkü olumsuzluk edatı "kül" lafzını kapsayacak şekilde kullanılmıştır. Dolayısıyla "kül" lafzının kapsamına giren şeylerin hepsinin değil ancak bir kısmının kesin olarak meydana geldiği anlaşılır.[1]

Cürcânî bu meseleyi Ebu'n-Necm el-İclî'nin (ö. 125/743'ten önce) şu şiirinden hareketle ele almaktadır[2]:

قَدْ أَصْبَحَتْ أُمُّ الْخِيَارِ تَدَّعِي عَلَيَّ ذَنْبًا كُلُّهُ لَمْ أَصْنَعِ

Ona göre şair burada "kül" lafzını şiir zarureti sebebiyle değil, bilinçli olarak merfû yapmıştır ve mana "Ümmü'l-Hiyâr'ın işlediğimi iddia ettiği suçların hiç birini yapmadım; ne azını ne çoğunu, ne bir kısmını ne de tamamını" demektir. Eğer mansûb okunursa bu mana anlaşılmaz ve şairin işlediği iddia edilen suçların bir kısmını kat'î surette yaptığı anlaşılır.

Cürcânî daha sonra bu iddiasını destekleyecek açıklamalarda bulunur. O, " لَمْ آخُذْ كَلَّ الدَّرَاهِمِ", "لَمْ أَلْقَ كُلَّ الْقَوْمِ" gibi "kül" lafzının nefyin kapsamına girdiği cümlelerden; mütekellimin dirhemlerin tamamını değil fakat bir kısmını kesin olarak aldığının, kavmin tamamıyla değil fakat bazılarıyla kesin olarak karşılaştığının anlaşıldığını iddia eder. Cürcânî bu iddiasını şuna dayandırır: "kül" lafzı, "جَاءَنِي الْقَوْمُ كُلُّهُمْ" gibi olumlu cümlelerde kullanılırsa kavmin tamamının eksiksiz geldiğini, gelmeyen hiç kimsenin kalmadığını ifade eder. Buna rağmen cümlenin sonunda "küllühüm" şeklinde tekid edatı kullanılması yine de muhâtaba, kavimden bazılarının geri kaldığını, ancak mütekellimin bunu önemsemediğini vehmettirir. Ayrıca kavmin bir kısmının gelme fiilini yapmış olması mütekellimin o fiili, sanki herkes tarafından yapılmış gibi

---

1 Abdulkāhir el-Cürcânî, **Delâilü'l-i'câz**, s. 278-285.

2 Bkz. Ebü'n-Necm el-İclî, Ebü'n-Necm el-Fazl b. Kudâme er-Râciz el-İclî, **Dîvânu Ebi'n-Necm el-'İclî el-Fadl b. Kudâme**, (nşr. Muhammed Edîb Abdülvâhid Cemrân), Dimaşk: Matbûâtü Mecmai'l-lüğati'l-Arabiyye, 1427/2006, s. 256; Sîbeveyhi, Ebû Bişr Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî, **el-Kitâb**, (Abdüsselâm Muhammed Hârûn), 3. baskı, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1408/1988, I, 85; Ferrâ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ', **Meâni'l-Kur'ân**, 3. Baskı, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1403/1983, I, 140; Abdulkāhir el-Cürcânî, **Esrâru'l-belâğa**, (nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir), 3. baskı, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1375, s. 389, **Delâilü'l-i'câz**, s. 278; Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 98, 192; Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 504; Abbâsî, Ebü'l-Feth Bedrüddîn Abdürrahîm b. Abdirrahmân b. Ahmed b. el-Hasen el-Abbâsî, **Meâhidü't-tensîs 'alâ şevâhidi't-Telhîs**, (nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1367/1947, I, 77-78 (Şâhid: 13); Abdülkādir el-Bağdâdî, Abdülkādir b. Ömer b. Bâyezîd el-Bağdâdî, **Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-Arab**, (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1418/1997, I, 359; İsâmüddîn Üsküdârî, Ebu'l-İsmet Mustafa İsâmüddîn, **et-Tensîsu'l-muntazar fî şerhi ebyâti't-Telhîs ve'l-Muhtasar**, İstanbul: Şirket-i Sahâfiye-i Osmaniye, 1308, s. 25-29; Mehmed Zihnî, Mehmed Zihnî b. Mehmed Reşîd, **el-Kavlü'l-ceyyid fî şerhi ebyâti't-Telhîs ve şerhayhi ve Hâşiyeti's-Seyyid**, 3. baskı, İstanbul: el-Matbaatü'l-Âmire, 1328, s. 61-62 (Şâhid: 52-55).

kabul etmesine de sebep olur. Çünkü mütekellim onları tek bir şahıs hükmünde kabul eder. "Kül" lafzı ile ifade edilen bu cümleler "مَا جَاءَنِي الْقَوْمُ كُلُّهُمْ" şeklinde olumsuz yapıldığında ise, fiilden sadece bu kapsayıcılık özelliği alınmış olur. Fiilin tamamen ortadan kalktığı anlaşılmaz. Yani bu cümle "kavmin tamamı gelmedi" anlamına gelir. Bu cümleden "hiç gelen olmadı" şeklinde bir sonuç çıkmaz. Bazılarının kesin olarak geldiği anlaşılır. Nasıl ki "kül" lafzı kullanılmadan "جَاءَنِي القَوْمُ" şeklindeki olumlu cümlelerde fiil tarafından fâilin veya mef'ûlün tamamının kapsandığı, yani kavmin tamamının geldiği anlaşılamaz ise, cümle olumsuz yapıldığında da fiilin tamamının ortadan kalktığı yani hiç yapılmadığı anlaşılmaz.

Abdülkāhir el-Cürcânî bu noktada bir kural koyar ve şöyle der: "Bir kelam olumsuz yapıldığında; şayet bu kelamda herhangi bir kayıt söz konusu ise olumsuzluk yalnızca o kayda yönelir." Yani olumsuz hükmün özellikle o kayıtla ilgili olduğu anlaşılır. Ona göre nahiv açısından tekid kabul edilen kelimeler de birer kayıttır. Örneğin, "لَمْ يَأْتِنِي الْقَوْمُ كُلُّهُمْ" (Bana kavmin tamamı gelmedi) cümlesinde "kül" kelimesi tekiddir. Olumsuz olan "gelmeme" hükmü yalnızca o kayıtla ilgilidir. Özellikle kavmin tamamının gelmediği ifade edilmek istenmiştir. Dolayısıyla bu cümleden, kavmin bir kısmının kesin olarak geldiği sonucu çıkarılır. Hiç kimsenin gelmediği sonucu kesinlikle çıkarılmaz.

Fahreddin er-Râzî işte bu noktaya itiraz etmektedir. Ona göre "لَمْ يَأْتِنِي القومُ كُلُّهُمْ", " كُلَّهُ لَمْ أَفْعَلْ" gibi, "kül" lafzının nefyin kapsamına girdiği cümlelerde "kavmin bir kısmının kesinlikle geldiği" veya "mütekellimin o işin bir kısmını kesinlikle yaptığı" şeklinde mana çıkarmak doğru değildir. Şöyle ki:

Râzî'ye göre "kül" lafzı, olumsuzluk edatından önce zikredilerek "كُلُّ كَذَا لَمْ أَفْعَلْهُ" denildiğinde cümlenin manasının "bunların hiç birisini yapmadım" şeklinde anlaşılması gerekir. Zira burada onun ifadesiyle "nefy-i âm", yani umûmu'n-nefy vardır ve "isbât-ı hâs" bununla çelişir. Yani "كُلُّ كَذَا لَمْ أَفْعَلْهُ وَفَعَلْتُ بَعْضَهُ" (Bunların hiç birisini yapmadım fakat bazılarını yaptım) demek çelişki olur.

Fakat olumsuzluk edatı "kül" lafzından önce zikredilerek "لَمْ أَفْعَلْ كُلَّ كَذَا" denirse cümlenin manası "bunların hepsini yapmadım" demek olur. Burada umûmun nefyi yani nefyü'l-umûm söz konusudur ve isbât-ı hâs bununla çelişmez. Yani "لَمْ أَفْعَلْ كُلَّ كَذَا، بَلْ بَعْضَهُ" (Bunların hepsini yapmadım fakat bir kısmını yaptım) denirse burada bir çelişki söz konusu

olmaz. Ancak Râzî'ye göre Abdülkāhir el-Cürcânî, nefyü'l-umûmun isbât-ı hâs'ı gerektireceği konusunda kesin bir ifade kullanmıştır. Cürcânî'ye göre "لَمْ أَفْعَلْهُ كُلَّهُ" (Onların hepsini yapmadım) diyen bir kimsenin o işlerin bir kısmını kesinlikle yaptığı anlaşılır. Râzî bu görüşe itiraz eder. Ona göre ancak delîlü'l-hitâbı yani mefhûm-i muhâlefeti delil kabul edenlere göre böyle bir kesinlik söz konusu olur. Hâlbuki işin doğrusu; nefyü'l-umûm, umûmu'n-nefyi gerektirmediği gibi isbât-ı hâssı da gerektirmez. Yani mütekellim "bunların hepsini yapmadım" dediğinde, hiçbirisini yapmadığına dair kesin bir hüküm çıkarılamayacağı gibi bir kısmını yaptığına dair de kesin bir hüküm çıkarılamaz.[1]

Sadrüşşerîa bu meselede tamamen Râzî'nin görüşlerine tâbi olmuş ve Cürcânî'nin mezkûr görüşüne karşı çıkmıştır. Meseleyi ele alırken Râzî'nin Ebu'n-Necm'in şiirindeki açıklamalarını da dikkate alarak meseleyi tertîb etmiş ve meseleyi biraz daha mantık kavramlarıyla zenginleştirerek sistematize etmiştir. Şöyle ki Sadrüşşerîa'ya göre " كُلُّ ذٰلِكَ لَمْ أَفْعَلْهُ" şeklindeki cümlelerde "kül" lafzı merfû okunmak suretiyle telaffuz edilirse mütekellimin hiçbir şey yapmadığı anlaşılır. Şayet aynı cümlede "kül" lafzı mansup okunursa veya " لَمْ أَفْعَلْ كُلَّ كَذَا" şeklinde söylenirse, mütekellimin bir kısmını yapmış olması mümkündür. Kesin değildir.

Sadrüşşerîa bu görüşünü mantık kavramlarıyla şöyle izah etmektedir:

"كُلُّ ذٰلِكَ لَمْ أَفْعَلْهُ" şeklinde merfû okunduğunda bu bir "mûcebe-i külliyye"dir (tümel olumludur). Yani cümlenin ana yapısı olumludur ve hüküm bütün fertleri tek tek kapsar. "Yapılmamış olmak" her bir fiil için ayrı ayrı söz konusu olur. "كُلَّ ذٰلِكَ لَمْ أَفْعَلْ" şeklinde mansûb okunduğunda ise bu bir "sâlibe-i cüz'iyye"dir (tikel olumsuzdur). Cümlenin ana yapısı olumsuzdur ve hüküm bütün fertleri tek tek kapsamamaktadır. Bu sebeple mütekellimin fiillerden bazılarını yapmış olma ihtimali vardır.

[1] Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 191-192; Musa Alak, "Fahreddîn er-Râzî'nin Nihâyetü'l-îcâz Adlı Eserinde Abdulkāhir el-Cürcânî'ye İtiraz Ettiği Meseleler", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası**, s. 14-16.

Sadrüşşerîa bu iddiasını şöyle bir hüküm ile delillendirmiştir: "'Leyse küllü' ifadesi 'sâlibe-i cüz'iyye'nin "sûr"udur".[1] İbnü'l-Aynî Sadrüşşerîa'nın bu ifadelerindeki kastını şöyle îzâh etmektedir:

> "كُلَّ ذٰلِكَ لَمْ أَفْعَلْهُ" şeklinde "kül" lafzının mansup okunduğu cümlelerin "mûcebe-i külliyye (tümel olumlu)" olma ihtimâli mutâbaka delâleti yoluyla ortadan kalkmakta, "sâlibe-i cüz'iyye (tikel olumsuz)" olma ihtimali ise iltizâmî delalet yoluyla sabit olmaktadır. Çünkü biz "كُلُّ حَيَوَانٍ إنسانٌ (bütün canlılar insandır)" dediğimizde; bu cümle insan olma hükmünün her bir canlı ferdi için sâbit olduğunu ifade eder ve bu önerme "mûcebe-i külliyye"dir. "لَيْسَ كُلُّ حَيَوَانٍ إنسانًا (bütün canlılar insan değildir)" dediğimizde ise bu cümlenin sarih mefhûmu, insan olma hükmünün her bir canlı ferdi için sabit olmadığıdır. Bu da bu önermenin "mûcebe-i külliyye (tümel olumlu)" olma ihtimalini ortadan kaldırır. "Mûcebe-i külliyye" ihtimali ortadan kalktığına göre iki ihtimal söz konusudur. Ya mahmûl (yüklem) her bir fertten çekilip alınmış (meslûb) demektir ki bu "sâlibe-i külliyye"dir. Ya da mahmûl, bazı fertlerden çekilip alınmış, bazı fertler için ise sâbit demektir. Her iki takdire göre de "sâlibe-i cüz'iyye" kesinlik kazanır. Zira "sâlibe-i cüz'iyye", "leyse küllü" ifadesinin mefhûmunun zarûriyyatından ve levazımındandır. "Leyse küllü" ifadesinin bu şekilde "sâlibe-i cüz'iyye"ye delâleti iltizam yoluyladır.[2]

Yani İbnü'l-Aynî'ye göre "bütün insanlar canlı değildir" dediğimizde iki ihtimal söz konusu olmaktadır. Bu önermeden ya "hiçbir insanın canlı olmadığı" anlaşılır veya "bazı insanların canlı olmadığı" anlaşılır. Hiçbir insanın canlı olmadığı anlaşılıyorsa "bazı insanların canlı olmadığı" sonucu kesin olarak sâbit olur. Bu sebeple mezkûr önermede ikinci ihtimal yani sâlibe-i cüz'iyye kesinlik kazanmış olur. Dolayısıyla "كُلَّ ذٰلِكَ لَمْ أَفْعَلْ" cümlesinde sâlibe-i cüz'iyye ihtimali kesinlik kazandığına göre bu cümleden söz konusu fiillerden bazılarının kesinlikle yapılmadığı anlaşılır ancak o fiillerden bazılarının kesin olarak yapıldığına dair delalet kesin değildir.

---

1 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 83.

2 İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 53a-54a. Mantıkta "sûr"; "bütün, "her", "tüm", "hiç biri" gibi kendisiyle mevzûun fertlerinin ihâta edildiği lafızlardır. Ayrıntılar ve diğer kavramlar için bkz. Hüsâmüddin Hasan el-Kâtî, **Şerhu Metni Îsâgūcî**, (nşr. Kasım b. Nuaym), 1. baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1436/2015, s. 40-43.

Sekkâkî'ye gelince o bu konuyu meânî ilminin altında değil de had ve istidlâl ilmini ele aldığı kısımda incelemektedir.[1] Fakat Sadrüşşerîa'nın, kullandığı kavramları Sekkâkî'den almadığını, her üç müellifin de kullanmadığı kavramları kullanarak meseleyi izah ettiği görülmektedir.

3. Müsnedün İleyhin Nekre Olma Gerekçeleri

Sekkâkî, müsnedün ileyhin nekra söylenme gerekçelerinden tehvîl (korkutma) ve ta'zîm'i (yüceltmeyi) birlikte tek bir gerekçe saymış ve "شَرٌّ أَهَرَّ ذَا نَابٍ"[2] örneğini her ikisi için zikretmiştir. Yani ona göre cümlenin manası "Ürkütücü ve büyük bir şer (tehlike) yırtıcı hayvanı hırlattı" olmaktadır. Sadrüşşerîa ise her birini ayrı birer gerekçe kabul etmiş, mezkûr örneği tehvîle, "﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ﴾"[3] âyet-i kerimesini ise ta'zîme örnek vermiştir.[4] Fahreddin er-Râzî'ye gelince o "شَرٌّ أَهَرَّ ذَا نَابٍ" örneğini "nekra kelimenin fiile tekaddüm etmesi" konusunda ele almış ve bu tür tekaddümlerin gerekçesinin genel olarak cinse vurgu yapmak olduğunu söylemiştir. Ona göre mezkûr örnekte "şer cinsinden bir şey yırtıcı hayvanı hırlattı, hayır cinsinden değil" manası kastedilmiş ve bunun için nekra kelime fiile tekaddüm etmiştir.[5]

4. Müsnedün İleyhin İsm-i Mevsûlle Marife Yapılmasının Gerekçesi

Sekkâkî müsnedün ileyhin ism-i mevsulle marife yapılmasının gerekçelerinden birini şu ifade ile anlatmaktadır[6]:

«أَنْ تُومِئَ بِذلك إلى وَجْهِ بِنَاءِ الخَبَرِ الذي تَبْنِيهِ عليه»

Bu ifade, "vech" kelimesine verilen manaya göre iki şekilde anlaşılmıştır.

Birinci mana şu şekildedir: Müsnedün ileyhin ism-i mevsûl ile marife yapılmasının sebeplerinden biri, haber henüz zikredilmeden önce ism-i mevsûl olan müsnedün ileyhin

---

1 Bkz. Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 548-559.

2 Mesel için bkz. Meydânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-Meydânî en-Nîsâbûrî, **Mecmau'l-emsâl**, (nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), Beyrut: Dâru'l-Marife, 1995, I, 370.

3 Bakara 2/179.

4 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 287; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 38-41; İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 29a-29b.

5 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 191.

6 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 274.

sılasından, haberin sevap mı ikāb mı, medih mi zem mi olduğuna dair muhataba îmâ ve işârette bulunmaktır. Bu manaya göre buradaki "vecih" kelimesi tarik/yol anlamındadır. Yani müsnedün ileyh, "haberin muhtevasının hangi yönde olacağına dair bir îmâda bulunmak" için ism-i mevsûl yapılmıştır.

Diğer mana ise şu şekildedir: Müsnedün ileyhin ism-i mevsûl ile marife yapılmasının amaçlarından biri müsnedün ileyh üzerine binâ edilen haberin ifade ettiği hükmün gerekçesini açıklamaktır. Bu manaya göre ise buradaki "vecih" kelimesi sebep/illet anlamındadır. Yani müsnedün ileyh, "cümlede ifade edilen hükmün gerekçesini açıklamak" için ism-i mevsûl yapılmıştır.[1]

İbnü'l-Aynî'ye göre "vecih" kelimesini "sebep/illet" anlamında kullanan meânî ulemasının kimi sebebi "haberin muhtevasının sebebi/illeti" olarak tefsir ederken, kimisi de "haberin binâ sebebi veya mübtedâya isbâtının sebebi" olarak tefsir etmiştir. İbnü'l-Aynî, Sadrüşşerîa'nın *el-Vişâh*'taki tercihi ile ikinci manaya meylettiğini söylemektedir.[2]

5. Muahhar Olması Gereken Müsnedün İleyhin Müsnede Takdimi

Bu konu "ضَرَبَ زَيْدٌ", "ضَرَبْتُ", "ضَرَبَ" gibi, normal cümle diziliminde muahhar olan müsnedün ileyhin müsnede tekaddümünün ne ifade ettiği ile ilgilidir. Bu konuda Abdülkāhir el-Cürcânî ile Sekkâkî arasında bir ihtilaf söz konusudur. Biz öncelikle tarafların görüşlerine kısaca temas edip daha sonra Sadrüşşerîa'nın görüşlerini izah ederek onun bu ihtilafta nerede yer aldığını belirlemeye çalışacağız.

"زَيْدٌ ضَرَبَ", "أَنَا ضَرَبْتُ", "هُوَ ضَرَبَ" gibi cümlelerde, "takdim ve tehir" takdir edilip edilmemesine göre iki ihtimal söz konusu olur:

Birinci ihtimale göre; şayet bu cümlelerde takdimin olduğu kabul edilmez ve ilk kelimeler mübteda, peşindeki cümleler ise haber kabul edilirse mezkûr cümleler yalnızca "tekavvî" ifade eder. Yani ifade edilmek istenen mana daha güçlü bir şekilde dile getirilmiş olur. Zira bu tür cümlelerde ilk olarak mübteda zikredilince peşinden ona bir şey isnâd edilmesine ihtiyaç duyulur. Ona uygun bir şey isnâd edilince mübtedâ onu kendisine çeker ve aralarında bir hüküm tesis edilmiş olur (isnâd). Bu konuda haberin mübtedaya dönen bir zamir

---

1 Teftâzânî, **el-Mutavvel**, s. 68; Abdünnâfî İffet Efendi, **en-Nef'u'l-muavvel**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1290, I, 113.

2 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 29-31; İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 23b.

ihtiva edip etmemesi arasında fark yoktur. Şayet haber mübtedaya dönen bir zamire isnâd edilirse mübteda ile aralarında ikinci kez hüküm tesis edilmiş olur. Dolayısıyla ifade edilmek istenen mana kuvvet kazanır. Örneğin, "هُوَ يُعْطِي الجَزِيلَ" cümlesinde amaç muhâtabın zihninde o kimsenin çok infak ettiğini kesinleştirmektir (tahkîk). Burada çok vermenin sadece o kimseye ait olduğu (tahsîs) ifade edilmiş olmaz.

İkinci ihtimalde ise yani "زَيْدٌ ضَرَبَ", "أَنَا ضَرَبْتُ", "هُوَ ضَرَبَ" gibi cümlelerde takdim var kabul edilir. Bu takdirde cümlenin aslî dizilişinin "ضَرَبَ زَيْدٌ", "ضَرَبْتُ", "ضَرَبَ" şeklinde olduğu kabul edilip müsnedün ileyhlerin takdim edildiği varsayılır. Böyle olunca cümlede "tekavvî"nin dışında başka ihtimaller de söz konusu olur.[1]

Abdülkāhir el-Cürcânî bu tür cümlelerin ne ifade ettiği konusunda cümlelerde nefiy edatı olup olmadığına bakmaktadır. Ona göre "مَا أَنَا ضَرَبْتُ" cümlesinde olduğu gibi nefiy edatı, mukaddem olan müsnedün ileyhten önce gelmişse orada kesin "tahsîs" söz konusudur. Eğer "أَنَا مَا ضَرَبْتُ" cümlesinde olduğu gibi nefiy edatı mukaddem olan müsnedün ileyhten sonra gelmişse veya "أَنَا ضَرَبْتُ" cümlesinde olduğu gibi nefiy edatı hiç yoksa ona göre burada "tahsîs" ihtimallidir. Olabilir de olmayabilir de.[2]

Sekkâkî ise bu konuda mukaddem olan müsnedün ileyhin nekre mi, zamir mi yoksa özel isim mi olduğuna bakar. Şayet "رَجُلٌ ضَرَبَ" örneğinde olduğu gibi müsnedün ileyh nekre ise kesin "tahsîs", "زَيْدٌ ضَرَبَ" örneğinde olduğu gibi özel isimse kesin "tekavvî", "هُوَ ضَرَبَ" örneğinde olduğu gibi zamir ise iki ihtimal de söz konusu olur. Yani bu cümle "tahsîs" de "tekavvî" de ifade edebilir.[3]

Sadrüşşerîa'ya göre genel olarak bu tür cümlelerde müsnedün ileyhin takdimi tekid ve mübâlağa ifade eder. Tekid ve mübâlağa, müsnedün ileyhin müsnedle nitelenmesi konusundadır. Sadrüşşerîa'ya göre bu takdimin tekid ve mübâlağa ifade etmesinin sebebi şudur: Bu tür cümlelerde önce müsnedün ileyh zikredilmekte sonra da fiiller müsnedün ileyhe dönen

---

1 İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 50b-51b.

2 Abdulkāhir el-Cürcânî, **Delâilü'l-i'câz**, s. 124-127.

3 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 324-327, 337-338. Bu meselede Kazvînî'nin görüşleri ve Sekkâkî'ye olan itirazları için bkz. Hüseyin Arslan, **Hatîp el-Kazvînî'nin Telhîs ve İzah Adlı Eserlerinde Sekkâkî'ye İtiraz Ettiği Meseleler**, s. 219-230.

zamirlere isnad edilmektedir. Bir cümle içerisinde müsnedün ileyhe iki kere isnâd söz konusu olduğu için müsnedün ileyhin müsnedle nitelenmesinde daha fazla tekid ve mübâlağa söz konusu olmaktadır. Verdiği örneklere bakıldığında Sadrüşşerîa'nın bu konuda özel isimlerle zamirler arasında fark görmediği anlaşılmaktadır. Ancak ona göre müsnedün ileyh özel isim değil de zamir olduğunda hasır ihtimali de söz konusu olur. Zira "ضَرَبَ هُوَ" cümlesinde fâil müstetir zamirdir, "هُوَ" zamiri ise onun tekididir. "هُوَ" zamirinin tekit olarak zikredilmesi müsnedün ileyhe atıf yapılacağını vehmettirir. Bu zamir takdim edildiğinde mezkûr vehim ortadan kalkar ve ikinci kez tekit söz konusu olur. Bu şekilde atıf vehminin ortadan kalkması, ortaklık ihtimalini de ortadan kaldırır ki bu da hasır demektir.

Sadrüşşerîa'ya göre bu tür durumlarda hasır türlerinden hasr-ı kalb veya hasr-ı ifrâd söz konusu olur. Örneğin, "أَنَا سَعَيْتُ فِي حَاجَتِكَ (senin ihtiyacın için ben çalıştım)" gibi bir cümlede muhatap şayet çalışanın başka birisi olduğunu düşünüyorsa bu hasr-ı kalb olur. Şayet başka birisinin de mütekellim gibi çalıştığını düşünüyorsa bu hasr-ı ifrâd olur.

Sadrüşşerîa'ya göre menfî cümleler de tekid ve hasır ifade etme konusunda aynı hükümlere tabidir. Örneğin, "مَا أَنَا سَعَيْتُ فِي حَاجَتِكَ (Senin ihtiyacın için çalışan ben değilim)" cümlesinde de aynı şekilde iki ihtimal söz konusudur. Zira burada fiilin yapıldığı sabittir ve muhâtap o fiilin yapıldığını bilmektedir. Fakat fâilde veya fâilin ayrıntısında hatalıdır. Mütekellim de bu cümle ile ona doğrusunu söylemek istemiştir. Tıpkı "أَنَا سَعَيْتُ فِي حَاجَتِكَ" cümlesinde olduğu gibi. Orada da bu işi sadece mütekellimin yaptığı, bu konuda yalnız olduğu ifade edilmek istenmiştir. Çünkü burada da muhâtap, ihtiyacı için çalışma işini başkasının yaptığını zannetmekte veya mütekellim dışında başka birisinin de aynı işi yaptığını düşünmektedir. Bu sebeple "مَا أَنَا سَعَيْتُ فِي حَاجَتِكَ (Senin ihtiyacın için çalışan ben değilim)" cümlesinde mütekellimin değil bir başkasının bu ihtiyaç için çalıştığı kesin olarak ifade edilmiş olduğundan bu cümlenin devamında "وَلَا غيري (başkası da değil)" demek sahih olmaz. "Ancak "مَا سَعَيْتُ أنا في حَاجَتِك" ile tekidli hâli olan "مَا سَعَيْتُ في حَاجَتِك" cümlesi, kesin olarak failden başkasının çalıştığına delâlet etmediği için devamında "وَلَا غيري" ifadesini söylemek yanlış olmaz.[1]

[1] Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 80-82.

Görüldüğü üzere Sadrüşşerîa'nın, bu konuda Sekkâkî'nin görüşlerine yakın olduğu anlaşılmaktadır. Zira o da özel isimlerin takdiminde sadece tekid ve mübâlağa söz konusu olduğunu tahsîs ihtimalinin bulunmadığını; zamirlerin takdiminde ise tekid ve mübâlağa dışında tahsîs ihtimalinin de bulunduğunu söylemektedir. Ayrıca bu tür cümlelerde nefiy edatı olsa da hükmün değişmeyeceğini özellikle vurgulaması onun Abdülkāhir el-Cürcânî'nin görüşünü benimsemediğini, Sekkâkî'nin görüşünü tercih ettiğini göstermektedir. Sadrüşşerîa'nın bu konuyu izah ederken Sekkâkî'nin kullandığı "tekavvî" kelimesi yerine "tekid ve mübâlağa" kavramlarını tercih etmesi de dikkat çeken bir diğer husustur.

D. MÜSNED

Müsned konusuyla ilgili Sadrüşşerîa'nın birkaç meselede göze çarpan bazı değerlendirmeleri vardır. Bunlardan tespit edebildiğimiz bazıları şunlardır:

1. Müsnedin Başındaki Eliflâmın İfade Ettiği Mana

Bu konuda Sadrüşşerîa'nın tavrını değerlendirebilmek için önce Fahreddin er-Râzî'nin görüşlerini ortaya koymak, ardından Râzî'nin Abdülkāhir el-Cürcânî'ye yaptığı itiraza değinmek istiyoruz.

Fahreddin er-Râzî'ye göre "زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ" gibi cümlelerde müsned nekra olarak söylendiğinde yalnızca gitme fiilinin Zeyd için sâbit olduğu ifade edilir. Müsnedin nekra olması, fiilin Zeyd için sâbit olmasında bir devamlılık ifade etmez. Ayrıca bu cümlede husûsî bir zaman dilimine de işaret söz konusu değildir. Zaman açısından umûmî bir delâlet söz konusudur.

"زَيْدٌ هُوَ الْمُنْطَلِقُ" veya "زَيْدٌ الْمُنْطَلِقُ" gibi müsnedin eliflâmlı olduğu cümlelerde ise haberin başındaki eliflâmın ahd için olduğu kabul edildiğinde cümlenin ifade ettiği mana şöyle olur:

Muhâtap, gitme fiilinin gerçekleştiğini biliyor fakat Zeyd'in mi Amr'ın mı gittiğini bilmiyordur. Mütekellim, muhatabın bildiği o gitme fiilini gerçekleştirenin yalnızca Zeyd olduğunu ifade etmiş olur. Râzî'nin ifadesiyle burada muhberün bih (müsned), muhberun anha (müsnedün ileyhe) hasredilmiş olur. Burada muhberün bihin muhberün anha eşit veya ondan daha husûsî olduğu dikkate alınmaz.

Eğer aynı cümlelerde müsnedin başındaki eliflâmın cins için -Râzî'nin ifadesiyle "hakikatin marife yapılması (تعريف الحقيقة)" için- olduğu kabul edilirse bu takdirde de hasır söz konusu olur. Yani mezkûr cümlede "زَيْدٌ الْمُنْطَلِقُ" deyip şahsiyet ve umûmîlik dikkate

alınmaksızın giden kelimesinin hakikati kastedilirse burada da hasır söz konusu olur. Böyle bir durumda bakılır; şayet haberi mübtedâya hasretmek mümkünse kelâmı hakikati üzere anlamak gerekir. Hasretmek mümkün değilse "bu cümle mübâlağa ifade etmek için kurulmuştur" denir. Örneğin "هو الوَفِيُّ" cümlesinden vefâkâr olanın sadece o kimse olduğu anlaşılabilir. "زيدٌ هو الجَوَادُ" cümlesinde ise cömert olan yegâne kişinin Zeyd olması mümkün olmadığından, bu cümlenin mübâlağa kasdıyla söylendiği anlaşılır.

Râzî'ye göre haberin başındaki eliflâm hasra ilave olarak bazen farklı bir mana daha ifade edebilir. Örneğin, muhataba "güçlü kuvvetli bir kahraman" nasıl olur gösterilmek istendiğinde ona "هو البَطَل المُحَامِي" denir. Yani bu cümle ile "bu sıfatlara sahip bir insanın nasıl birisi olduğunu görmek istersen bu şahsa bak!" denilmek istenmiştir.

Râzî, haberin başındaki eliflâmın umûm ifade etmesinin câiz olmadığını, ancak tevil edilirse bunun da mümkün olabileceğini savunur. Örneğin, "أَنْتَ الشُجَاعُ" cümlesinde "sen cesurların tamamısın" gibi bir mananın kastedilmesinin uygun olmadığını söyler.[1]

Râzî'nin temel kaynaklarından biri olan Abdülkāhir el-Cürcânî ise haberin başındaki eliflâmın hasır ifade ettiğini kabul etmekle birlikte eliflâmın sadece hasır için değil bazen mübtedânın o cinse dâhil olduğunu ifade etmek için de gelebileceği görüşündedir. Ona göre Hansâ'nın (r.a) (ö. 24/645) beyitindeki "رأيتُ بُكَاءَكَ الحَسَنَ الجَمِيلَا" cümlesinde "aslı haber olan ikinci mefuller"in başındaki eliflâm bunu ifade etmektedir. Yani ona göre burada ifade edilmek istenen mana "sana ağlamanın, güzel şeylerin cinsine dâhil olduğunu gördüm" şeklindedir ve burada hasır söz konusu değildir. Hasır olsaydı mana "sana ağlamak dışında hiçbir şeyin güzel olmadığını anladım" şeklinde olurdu ki şiirde bu mana kastedilmemektedir.[2]

Râzî, Cürcânî'nin ifade ettiği bu görüşe katılmaz ve burada da eliflâmın hasır ifade ettiğini ve yukarıdaki "زَيْدٌ هو الجَوَادُ" cümlesinde olduğu gibi mübâlağa kastedildiğini söyler.[3]

Sadrüşşerîa bu konuyu müsned ile müsnedün ileyh arasına fasıl zamiri girmesine dâir açtığı bir bölümde ele alır. Ona göre "زَيْدٌ هُوَ أَفْضَلُ مِنْ عَمْرٍو", "زَيْدٌ هُوَ الْمُنْطَلِقُ" ve "زَيْدٌ هُوَ يَذْهَبُ" cümlelerin hepsi hasır içindir.

---

1 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 82-85.

2 Abdulkāhir el-Cürcânî, **Delâilü'l-i'câz**, s. 181.

3 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 83-84.

"زَيْدٌ هُوَ ذَاهِبٌ" cümlesinde haber nekra olduğu için bu cümle, gitme konusunda mübâlağa ifade etmek amacıyla söylenmiştir.

"زَيْدٌ الذَّاهِبُ" ve "الذَّاهِبُ زَيْدٌ" cümleleri ise "زيدٌ هو الذاهبُ" ile aynı kuvvettedir. Eğer bu cümlelerde eliflâm ahd için ise bilinen bir şeyin mübtedâya veya habere hasrı söz konusudur. Şayet cins veya istiğrak için ise mübtedâyı o cinse hasretmek söz konusudur. Hasır ifade eden her yerde mübtedâyı habere, haberi mübtedâya hasretmek âdeten mümkünse hakîkaten hasır var demektir. Eğer mümkün değilse o zaman bu tür cümlelerde hasır, mecâz ve mübâlağa ifade etmek içindir.

Sadrüşşerîa son olarak karışıklığın söz konusu olamayacağı durumlarda marife olan müsnedin, lafzen mukaddem fakat niyette muahhar olabileceğini, Ferazdak'a nispet edilen bir beyitte geçen "بَنُونَا بَنُو أَبْنَائِنَا" cümlesinde böyle bir takdim ve tehir söz konusu olduğunu ancak burada mübâlağa yoluyla hasır ifade edilmiş olabileceğini de söylemektedir.[1] Ferezdak'a nispet edilen beyit[2] şöyledir:

بَنُونَا بَنُو أَبْنَائِنَا وَبَنَاتُنَا بَنُوهُنَّ أَبْنَاءُ الرِّجَالِ الْأَبَاعِدِ

Bu beyitte şair, "oğullarımızın oğulları bizim oğullarımızdır. Kızlarımıza gelince onların oğulları (neseben bize) uzak adamların oğullarıdır." demektedir. "بَنُونَا بَنُو أَبْنَائِنَا" cümlesinden "oğullarımız, oğullarımızın oğullarıdır" şeklinde bir mana anlaşılamayacağından bir karışıklık söz konusu olmaz. Bu sebeple Sadrüşşerîa'ya göre burada müsned her ne kadar lafzen mukaddem ise de niyette muahhardır. Ancak bu cümle ile mübâlağa kastıyla hasır ifade edilmiş olabilir. Yani "yalnızca oğullarımızın oğulları bizim oğullarımızdır, başkaları değil" denilmek istenmiş olabilir.

Görüldüğü üzere Sadrüşşerîa bu meselede Fahreddin er-Râzî'nin itirazını dikkate almış ve Cürcânî gibi başında eliflâm bulunan müsnedin hasır ifade edeceği kuralına istisnâ getirmemiştir. Hatta bu konuyu *Delâilü'l-i'câz*'ın farklı yerlerindeki bilgileri bir araya getirerek ve "بَنُونَا بَنُو أَبْنَائِنَا" gibi *Nihâyetü'l-îcâz*'da yer almayan sadece *Delâilü'l-i'câz*'da yer alan bir beyti

---

1 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 77-78.

2 Ferezdak, Ebû Firâs Hemmâm b. Gālib b. Sa'saa et-Temîmî, **Dîvanü'l-Ferezdak**, (nşr. Ömer Faruk et-Tabbâ'), Beyrut, 1418/1997, s. 199; Abdulkāhir el-Cürcânî, **Delâilü'l-i'câz**, s. 374; Abdulkādir el-Bağdâdî, **Hizânetü'l-edeb**, I, 444-445.

zikrederek ele almıştır. "Haberin başındaki eliflâm, cins veya istiğrak için ise mübtedâ o cinse hasredilmiş" olur demek suretiyle açıkça Râzî'nin yanında yer aldığını göstermektedir.[1]

2. İzâfetle Marife Olan Müsned

Sadrüşşerîa'ya göre müsned, marife türlerinden herhangi birisi olduğunda muhatabın müsnedi de müsnedün ileyhi de biliyor/tanıyor olması gerekir. Ancak bu hükümden izâfetle marife olan müsned müstesnadır. Zira ona göre "أَخُوكَ زَيْدٌ" gibi müsnedün ileyhin izâfetle marife olduğu cümlelerde muhatap hem kendisinin bir kardeşi olduğunu bilmekte hem de Zeyd'i tanımaktadır. Fakat aradaki nisbeti bilmemektedir. Ancak "زَيْدٌ أَخُوكَ" gibi müsnedin izâfetle marife olduğu cümlelerde böyle bir netice zaruri değildir.[2]

Sekkâkî ve ona tâbi olarak Kazvînî ise müsnedin marife olma gerekçelerini ele alırken bütün marife çeşitlerini kastetmişler, izâfet sebebiyle marife olan muzafı istisnâ etmemişlerdir. Verdikleri örnekler de bunu teyid etmektedir.[3] Hâlbuki Sadrüşşerîa marife olan müsnedlerle ilgili zikrettiği genel hükümden, izafetle marife olan muzâfı istisnâ etmiştir.

E. FİİL VE FÂİLİN HAZFİ

Sadrüşşerîa bazen, Miftâh'ta farklı başlıklar altında ele alınan konuları tek başlık (zâbıt) altında birleştirmiştir. Örneğin; Miftâh'ta fiilin terk edilmesini gerektiren haller ile fâilin zamir olarak getirilme gerekçeleri farklı yerlerde ele alındığı halde Sadrüşşerîa, "failin zamir olarak kullanımı" konusunu müstakil başlık altında ele almamıştır. Her iki konuya "fiil ve fail, önceden zikredilen gerekçeler sebebiyle birlikte hazfedilebilir" diyerek temas etmekle yetinmiştir.[4]

F. HAZİF VE TERK KAVRAMLARI

Müsnedün ileyhin veya mef'ûllerin hazfi veya terki meselesinde belâgatçılar arasında bir isimlendirme tartışması olmuştur. Kimileri "hazif" lafzını tercih ederken kimileri "terk"

---

1 Bu meselede Râzî'nin görüşünün Sekkâkî, Kazvînî, Teftâzânî ve Seyyid Şerîf Cürcânî tarafından nasıl değerlendirildiği ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Musa Alak, "Fahreddîn er-Râzî'nin Nihâyetü'l-îcâz Adlı Eserinde Abdulkāhir el-Cürcânî'ye İtiraz Ettiği Meseleler", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası**, s. 4-6.

2 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 50-51; İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 36b-37a.

3 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 314-319; Kazvînî, **Telhîs**, I, 363-366; İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 36b-37a.

4 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 329-333, 336; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 53.

lafzını tercih etmişlerdir. Bu konuda Sadrüşşerîa ile Sekkâkî arasında da bir farklılık göze çarpmaktadır.

Cümlede müsnedün ileyhin zikredilmediği durumlarda Sekkâkî "hazif" anlamına gelen "طَيّ ذكر المسند إليه" ifadesini kullanırken, müsnedin zikredilmediği durumlarda bu ifade yerine "terk" lafzını kullanmıştır. Şârihlere göre bunun sebebi müsnedün ileyhin cümlenin en önemli rüknü/umdesi olmasıdır. Cümlede yer almadığında, kendisine duyulan şiddetli ihtiyaç sebebiyle sanki önce zikredilmiş sonra hazfedilmiştir. Müsned ise müsnedün ileyhe nispetle ikinci derecede bir rükündür. O zikredilmediğinde sanki en başından beri hiç söylenmemiştir.[1] Sadrüşşerîa Sekkâkî'nin bu lafız farklılığına itibar etmemiş, her iki durumda da "hazif" lafzını kullanmayı tercih etmiştir.[2]

Mef'ûlün zikredilmeme gerekçelerini açıklarken de Sadrüşşerîa, Sekkâkî'nin kullandığı "mef'ûlün terki" ifadesi yerine yine "mef'ûlün hazfi" demeyi tercih etmiştir.[3]

III. BEYÂN İLMİ

el-Vişâh'ta belâgat ilimlerinin sıralamasında ikinci sırada yer alan ilim beyân ilmidir. Bu bölümde meânî ilminde olduğu gibi Sadrüşşerîa'nın ön plana çıkan görüşlerini ortaya koymaya çalışacak varsa diğer müelliflerle görüş farklılıklarına temas etmeye çalışacağız. İlk olarak *el-Vişâh*'ta beyân ilminin nasıl tasnif edildiğini değerlendirip daha sonra diğer konulara geçeceğiz.

A. BEYÂN İLMİNİN TANIMI

Sadrüşşerîa beyân ilminin tarifini eserinin girişinde yaptığı için ayrıca beyân ilmini ele aldığı ikinci bölümde tarif yapmamış, beyan ilminin temelinin lâzımdan melzûma, melzûmdan lâzıma intikal olduğunu söyleyerek konuya başlamıştır.[4]

Sadrüşşerîa'ya göre beyân ilminin tanımı şöyledir:

---

1 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 265; Teftâzânî, **Mutavvel**, s. 125; İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 35a; Seyyid Şerif Cürcânî, **Misbâh**; s. 59.

2 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 48.

3 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 334; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 51-53.

4 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 110; İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 64b.

«عِلْمُ الْبَيَانِ»: هُوَ مَعْرِفَةُ إِيرَادِ الْمَعْنَى الْوَاحِدِ فِي طُرُقٍ مُخْتَلِفَةٍ فِي زِيَادَةِ وُضُوحِ الدَّلَالَةِ ونُقْصَانِهِ لِتُؤَدِّيَ إِلَى تَطْبِيقِ الْكَلَامِ عَلَى تَمَامِ الْمُرَادِ مُوَافِقاً لِمُقْتَضَى الْحَالِ.

"Beyân ilmi, tek bir manayı, muktezâ-yı hâle uygun olarak delaletin açıklığı veya kapalılığı açısından farklı üsluplarla ifade edebilmeyi bilmektir."[1]

Sadrüşşerîa tanımında beyân ilminin amacına da temas etmiştir. Ona göre beyân ilminin amacı, muktezâ-yı hâle uygun olarak, murâdı tam ve eksiksiz ifade edebilecek şekilde söz söyleyebilmektir. Muktezâ-yı hâl, delâlet açısından çok açık veya çok kapalı yahut orta kapalılıkta bir ifade kullanmayı gerektiriyorsa beyân ilmi mütekellime bunun nasıl söyleneceğini öğretir.

Sadrüşşerîa'ya göre meânî ilminin amacı olan muktezâ-yı hâle uygun söz söylemek ile beyân ilminin amacı olan murâdı tam olarak ifade edebilmek "belâgat"tır.

Sadrüşşerîa'nın bu tanımıyla Sekkâkî'nin beyân tanımına yakın bir tanım tercih ettiği görülmektedir. Sekkâkî'ye göre beyân ilminin tanımı şöyledir[2]:

«عِلْمُ الْبَيَانِ»: فَهُوَ مَعْرِفَةُ إِيرَادِ الْمَعْنَى الْوَاحِدِ فِي طُرُقٍ مُخْتَلِفَةٍ بِالزِّيَادَةِ فِي وُضُوحِ الدَّلَالَةِ عَلَيْهِ وَبِالنُّقْصَانِ لِيُحْتَرَزَ بِالْوُقُوفِ عَلَى ذٰلِكَ عَنِ الْخَطَأِ فِي مُطَابَقَةِ الْكَلَامِ لِتَمَامِ الْمُرَادِ مِنْهُ.

"Beyân ilmi, tek bir manayı, delaletin açıklığı veya kapalılığı açısından farklı üsluplarla ifade edebilmeyi bilmektir. Amacı ise; muktezâ-yı hâle uygun olarak, manayı tam ve eksiksiz ifade edebilecek şekilde söz söyleyebilme konusunda mütekellimi hatadan korumaktır."

Sekkâkî, meânî ilminin tanımında olduğu gibi beyan ilminin tanımında da bu ilmin amacını dile getirirken "hatadan koruma" özelliğine vurgu yapmıştır. Ona göre bu ilmi öğrenen kişi, muktezâ-yı hâle uygun olarak, manayı tam ve eksiksiz ifade edebilecek şekilde söz söyleyebilme konusunda hatadan korunmuş olur.

B. BEYÂN İLMİNİN TASNİFİ

el-Vişâh'ta beyân ilmi üç "asıl"a ayrılmıştır. Bu asıllar şu şekildedir:

- Birinci asıl: Teşbih.

---

1 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 9.

2 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 249.

- İkinci asıl: Mecâz.

- Üçüncü asıl: Kinaye.

Sadrüşşerîa beyân ilmini ele aldığı bölümün başında bu ilmi neden teşbîh, mecâz ve kinâye şeklinde sıraladığının sebebini izah etmiştir. Ona göre beyân ilminin temeli melzûmdan lâzıma intikaldir. Melzûm asıl, lâzım ise fer'dir. Konuların sıralamasında asıldan fer'e doğru gitmek esas olduğundan istiârenin kinayeye takdimi gerekir. Çünkü istiârenin dayanağı melzûmdan lâzıma intikaldir. Kinâyenin dayanağı ise lâzımdan melzûma intikaldir. Bu sebeple bir mecâz türü olan istiâreyi kinayeye takdim etmek gerekir. İstiarenin de öncesinde mutlaka bir teşbih alakası bulunduğu için teşbihin istiareye takdimi lazım gelir. İşte bu gerekçelerle Sadrüşşerîa beyan ilmini teşbîh, mecâz ve kinâye şeklinde sıralamıştır.[1]

Sadrüşşerîa beyân ilmini bir "hâtime" ile sonlandırmıştır. Bu hâtimede "mecâz, kinâye ve istiâre"nin "hakikat, tasrih ve teşbih"ten daha belîğ olduğu ifade edilmiş ve bunun delilleri ortaya konmuştur.

Sekkâkî'ye gelince o beyân ilmini ele aldığı "ikinci fâsıl"ı bir girişle (temhîd) başlatmıştır. Girişte delalet türlerinden bahsetmiş ve delâlet türlerinin beyân ilmiyle olan ilişkisini ele almıştır. Sekkâkî'nin beyân ilmini taksim ettiği" asıl"ları şu şekildedir:

- Birinci asıl: Teşbîh.

- İkinci asıl: Mecâz

- Üçüncü asıl: Kinâye

Sekkâkî beyân ilminin sonunda ikinci ve üçüncü asılları özetlemiş ardından belâgat ve fesâhatin tarifini yapmış ve Hûd sûresinin kırk dördüncü ayetini belâgat ve fesâhat açısından tahlil ederek beyân ilminin konularını sonlandırmıştır.[2]

Görüldüğü üzere Sadrüşşerîa, beyân ilminin ana taksiminde Sekkâkî'ye tâbi olmuş, onun sistematiğini değiştirmemiştir.

C. VAZ'IN TANIMI

Sadrüşşerîa ile Sekkâkî'nin vaz' tanımlarında bir takım farklılıklar bulunmaktadır. Sadrüşşerîa'nın vaz' tanımı şu şekildedir:

---

1 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 111; İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, ???

2 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 437-532; Musa Alak, **Sekkâkî ve Miftâhu'l-ulûm adlı eseri**, s. 51-54.

الوَضْعُ: تَخْصِيصُ اللَّفْظِ بِإِزَاءِ الْمَعْنَى.

"Vaz': Lafzı, mananın karşısına tahsîs etmektir."

Sekkâkî'nin tanımı ise şu şekildedir:

الوَضْعُ: تَعْيِينُ اللَّفْظَةِ بِإِزَاءِ مَعْنًى بِنَفْسِهَا.

"Vaz': Lafzın bizzat kendisini mananın karşısına tayin etmektir."

Sadrüşşerîa vaz'ın tarifini yaparken Sekkâkî'nin tanımındaki "ta'yîn" ifadesi yerine "tahsîs" ifadesini kullanmıştır. İbnü'l-Aynî'ye göre Sadrüşşerîa bu sebeple Sekkâkî'nin tanımındaki "بِنفسها" kaydına ihtiyaç duymamıştır. Sekkâkî'nin "ta'yîn" lafzını kullanmasının sebebi ise mecâzı dışarda bırakmak istemesidir.[1] Zira mananın karşısına lafız tayin etmek doğrudan değil de bir karîneye dayanılarak yapılırsa bu mecaz olur ve bu tayin vaz' tanımının dışında kalır. Bu sebeple Sekkâkî "tayin" lafzını "بِنفسها" kaydı ile kayıtlamıştır.

D. AKLÎ HAKİKAT VE AKLÎ MECÂZ

Belâgatçılara göre bir fiilin, o fiili yapana isnâd edilmesine aklî hakikat; fiilin kendisinden sâdır olmadığı/olamayacağı bir şeye isnâd edilmesine ise aklî mecâz denir.[2]

İsnâdın hakîki olup olmadığına karar verilirken mütekellimin zâhirî durumu esas alınır. Zâhiren Allah'a inanan birisinin yaratma fiilini Allah'a nispet etmesine aklî hakikat, Allah'tan başkasına nispet etmesine ise aklî mecâz denir. Aynı şekilde zâhiren ateist olan birisinin yaratma fiilini Allah'tan başkasına nispet etmesi lüğavî açıdan aklî hakikat olmaktadır. Ayrıca isnâdın hakîki olup olmadığına karar verirken lüğavî örfe bakılır. İtikadî mezhepler açısından kulların fiillerinin yaratıcısı olup olmadığı tartışması dikkate alınmaz. Bu sebeple "Zeyd geldi" cümlesindeki isnâd hakîkî kabul edildiği gibi, "Zeyd hastalandı", "Zeyd öldü" gibi cümlelerdeki isnâdlar da hakîkî kabul edilmektedir. Zira "hastalanmak", "ölmek" gibi failin doğrudan etkisinin bulunmadığı fiiller lüğavî örfte faillerinden sudûr etmiş kabul edilir. Birinci örnekte ehl-i sünnet mezhepleri açısından fiilleri yaratanın Allah olması, isnâdı mecâzî hale

---

1 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 467; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 144; Seyyid Şerif Cürcânî, **el-Misbâh**, s. 573-574; İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 83b.

2 Aklî mecâz ve Aklî hakikat hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kazvînî, **Telhîs**, I, 136-154; İsmâil Durmuş, "Mecaz", **DİA**, XXVIII, 221-223; Sedat Şensoy, "Belagat Geleneğinde Aklî Mecaz Tartışmaları", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, sayı: 8, 2002, s. 22- 25; Yahya Yıldırım, **el-Keşşaf ve el-Bahrü'l-Muhît Tefsirlerinin Beyân İlmi Açısından Mukayesesi**, Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, 2022, s. 247-291.

getirmez. Fiili işleyen örfen Zeyd'dir. İkinci ve üçüncü örneklerde hastalanma ve ölme fiillerine Zeyd'in herhangi bir dahli olmasa da örfen ondan zuhûr etmiş kabul edilir.

Bir isnâdın mecâz-ı aklî olduğuna karar vermede diğer bir ölçü de fiilin kendisinden sâdır olamayacağı bir şeye isnâd edildiğini gösteren bir karinenin bulunmasıdır. Bu karîne vesilesiyle biz o fiilin örfen gerçek failine isnâd edilmediğini anlarız. Bu karîne aklî de örfî de olabilir. "Vadi aktı (سَالَ الوَادِي)" cümlesindeki isnâd mecâzîdir. Vadinin akamayacağını, akan şeyin vadinin içerisindeki nehir olduğunu aklen biliriz. "Hükümdar camiyi inşâ etti (بَنَى الأَمِيرُ المسجدَ)" cümlesindeki isnâd da mecâzîdir. Zira hükümdarın aklen camiyi inşâ etmesi mümkündür ancak örfen/vakıada camiyi bizzat inşâ etmesi beklenmez.[1]

İşte genel olarak bu şekilde tarif edilen aklî mecâzı Sekkâkî kabul etmemektedir. Ona göre kendisinden önceki belâgat âlimlerinin aklî mecâz olarak kabul ettiği örnekler istiâre-i mekniyyedir. İstiâre ise genel kabul gören görüşe göre bir vaz'î/lüğavî mecaz türüdür.[2]

Sadrüşşerîa bu ihtilaf notkasında Sekkâkî'nin yanında yer almamakta, Abdülkāhir el-Cürcânî ve Fahreddin er-Râzî'nin yolundan gitmektedir. Nitekim Cürcânî'ye göre aklî mecâz örneklerinde her iki kelime de aslî anlamlarında kullanılmıştır. Mecâz yalnızca isnâdda gerçekleşmektedir. Cürcânî "mecâz-ı aklî" ifadesi yerine "mecâz-ı hükmî" ifadesini kullanmaktadır.[3]

Sadrüşşerîa bu görüşünü şu şekilde ortaya koymaktadır:

> Bir lafız; lüğatte, örfte veya şer'î ıstılahta vaz' olunduğu manada kullanılmışsa hakikattir. Vaz' olunduğu mananın murad edildiğine engel bir karine varken, aralarındaki bir alâka sebebiyle -hakikat nevilerinden birine nispetle- vaz' olunduğu manada kullanılmayan lafza ise mecaz denir. Hakikat ve mecaz, müsned ve müsnedün ileyhte olabileceği gibi isnâdda da olabilir.[4] Mecaz, müfred lafızlarda olabileceği gibi terkip halindeki lafızlarda da olabilir. Müfred lafızlarda ve terkip

---

1 Teftâzânî, **Muhtasaru'l-meânî**, İstanbul: Dâru't-Tıbâati'l-Âmire, 1259, s. 25-28; Desûkī, Muhammed b. Arefe, **Hâşiyetü'd-Desûkī**, (nşr. Abdülhamîd Hindâvî), 1. baskı, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1428/2007, I, s. 396-397; Yahya Yıldırım, **el-Keşşaf ve el-Bahrü'l-Muhît Tefsirlerinin Beyân İlmi Açısından Mukayesesi**, s. 247-250.

2 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 511.

3 Abdülkāhir el-Cürcânî, **Delâilü'l-i'câz**, s. 293-303; Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 92-94.

4 Sadrüşşerîa yaptığı tanımda; müsned, müsnedün ileyh ve isnâd kavramları yerine mensûb, mensûbun ileyh ve nispet lafızlarını tercih etmektedir.

halindeki lafızlarda meydana gelen mecazlar "mecâz-ı vaz'î"dir. Nispetteki mecâz ise "mecâz-ı aklî"dir. Zira lafızlar vaz' olundukları manada kullanılmışlardır. Mecaz ise sadece nispette meydana gelmektedir. Nispette meydana gelen mecâz da lafzî değil aklîdir.

Sadrüşşerîa'ya göre mütekellim, bir fiili kendi inancına göre fail olana nispet ederse bu hakikattir. Fiil ile arasındaki münâsebet sebebiyle, kendi inancına göre fail olmayan bir şeye nispet ederse bu mecazdır. Bir muvahhid "bahar bitkileri yeşertti (أَنْبَتَ الرَّبِيعُ البَقْلَ)" derse bu mecazdır. Bir ateist söylerse hakikattir. Bu tür mecazlar çoğunlukla nefiyde değil de isbâtta meydana geldiği için "mecâzun fi'l-isbât" diye nitelendirilir. Nispetle yani isnadla alakalı olduğu için "mecâzun fi'l-cümle" diye de nitelendirilir.

Sadrüşşerîa, mecâzın yalnızca kelimelerde (müfredde) olabileceğini savunanların görüşlerini reddeder. Zira bu görüşü savunanlara göre; fiil, hakiki failin dışında bir şeye isnâd edildiğinde müsnedün ileyh, fâil-i hakîki yerine geçer ve mecaz, fâilde meydana gelir. Bu görüş sahipleri ﴿فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ﴾ "onların ticâretleri kâr etmemiştir"[1] âyet-i kerimesini örnek olarak getirirler. Burada "ticâret" lafzı zikredilmiştir fakat bununla "tüccâr" kastedilmiştir. Sadrüşşerîa bu görüşe itiraz eder. Ona göre bu tür mecazlarda müsnedün ileyh, fâil-i hakîki yerine geçmemektedir. "Bahar bitkileri yeşertti" ifadesinde bahardan Allah kastedilmemektedir. Fâil-i hakikinin, "bahar"la olan münasebeti sebebiyle değil, yeşermenin "bahar"la olan münasebeti sebebiyle fiil "bahar"a isnad edilmiştir.

"Nehir aktı" denildiğinde de şayet kelimede mecaz yapılmışsa "Nehrin suyu aktı" şeklinde mana takdir edilir. Eğer isnadda (cümlede) mecaz yapılmışsa akmanın nehre olan isnâdı mübâlağa içindir. "Suyun akışı öyle şiddetlidir ki sanki nehir akmaktadır" anlamındadır. Dolayısıyla mecaz nehrin akışındadır. Bu sebeple "cümlede mecaz" diye isimlendirilmektedir.

Sadrüşşerîa mecazın müsnedde, müsnedün ileyhte ve isnâdda olabileceğini söyledikten sonra bu tür mecazların yedi farklı şekilde karşımıza çıkabileceğini belirtmiş ve bunları şu şekilde sıralamıştır:

a. Sadece müsnedde meydana gelen mecaz: "اللهُ يُحْيِي الْأَرْضَ (Yeryüzünü Allah diriltir)" cümlesi buna örnektir.

[1] Bakara 2/16.

b. Sadece müsnedün ileyte meydana gelen mecaz: "الأَسَدُ يَرْمِي (Aslan (ok) atıyor)" cümlesi buna örnektir.

c. Müsned ve müsnedün ileyhte meydana gelen mecaz. "أَحْيَا السَّمَاحَ بَحْرٌ فَيَّاضٌ (Feyyâz bir deniz, cömertliği ihyâ etti)" cümlesi buna örnektir.

d. Yalnızca isnâdda meydana gelen mecaz. "أَنْبَتَ الربيعُ البَقْلَ (Bahar yeşillikleri yeşertti/bitirdi)" cümlesi buna örnektir.

e. Müsnedde ve isnadda meydana gelen mecaz. "أَحْيَا الربيعُ الأرضَ (Bahar yeryüzünü diriltti)" cümlesi buna örnektir.

f. Müsdenün ileyhte ve isnadda meydana gelen mecaz. "أَنْبَتَ البَقْلَ شَبَابُ الزمانِ (Yeşillikleri, zamanın gençliği bitirdi/yeşertti)" cümlesi buna örnektir.

g. Hem müsned, hem müsnedün ileyh hem de isnadda meydana gelen mecaz. " أَحْيَا الأَرْضَ شَبَابُ الزمانِ (Zamanın gençliği yeryüzünü diriltti)" cümlesi buna örnektir.

Sadrüşşerîa'ya göre burada isnaddan maksad, ister faile olsun, ister mefule olsun isterse başka bir şeye olsun mücerred nispettir.[1]

E. İSNÂD-I MECÂZÎDE HAKÎKÎ FÂİLİN VARLIĞI

Abdülkāhir el-Cürcânî'ye göre isnâd-ı mecâzîde bir fâil-i hakikinin bulunması şart değildir. O bu görüşüne "أَقْدَمَنِي بَلَدَكَ حَقٌّ لِي على إنسانٍ (Bir insandan alacağım, beni senin beldene getirdi)" cümlesini örnek olarak getirir. Bu cümlede "getirdi" fiili "alacak" kelimesine mecâzen isnad edilmiştir. Cürcânî'ye göre burada hakîki bir fâilin varlığı söz konusu değildir. Hâlbuki "onların ticaretleri kâr etmemiştir" âyet-i kerimesinde hakiki fâil vardır. Bu âyet-i kerîme "Onlar ticaretlerinde kâr etmediler" takdirindedir. Ona göre ilk cümlede dikkate alınması gereken, "gelme/getirme" fiilinin hakîkî manasında kullanılıp kullanılmadığıdır. Orada hakîkî manada kullanıldığına göre mecâz, lafızda değil isnâddadır.[2]

Fahreddin er-Râzî, Abdülkāhir el-Cürcânî'nin bu görüşüne itiraz etmekte ve şöyle demektedir: "Bir fiilin fâilsiz meydana gelmesi imkânsızdır. Her fiilin muhakkak bir faili vardır

---

1 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 22, 144-147, 149-150.

2 Abdulkāhir el-Cürcânî, **Delâilü'l-i'câz**, s. 296-298.

ve fiiller ya o fiili bizzat yapan kişiye isnâd edilir veya fâil-i hakikinin dışında bir şeye isnâd edilir. Aksi takdirde fiilin failsiz meydana gelmiş olması gerekir ki bu muhâldir. Ayrıca fiiller, kudret sahibi birisinden sâdır olduğunda o fiillerin ortaya çıkmasını sağlayan bir gerekçe/dâî olur. Yukarıdaki cümlede "gelmek" fiili hakîkî bir failden sâdır olmuştur ve bu fâil sadece bir gerekçeye ihtiyaç duymuştur ki o da failin, bu fiilinde bir maslahat olduğunu bilmesi ve buna inanmasıdır. Bu sebeple mezkûr cümlede bir mecâz söz konusu değildir. Gelmek fiili hakiki failinden sâdır olmuştur ve bu fiilin bir gerekçesi vardır. O da "failin birisinde hakkı olduğunu bilmesi"dir. Buna göre cümlenin manası şöyle takdir edilir: "Benim gelmeme sebep olan şey, o kişide bir alacağımın olduğunu bilmemdir." Râzî sadece "hakkı bilmek" yerine doğrudan "hak" kelimesi kullanıldığı için orada bir mecazdan bahsedilebileceğini fakat bunun o cümlenin bütününde yani isnâdda mecâz olduğu anlamına gelmeyeceğini söylemektedir.[1]

Sadrüşşerîa ise mecâz türlerini ve aralarındaki farklarını ele aldığı bir bölümde, Abdülkāhir el-Cürcânî ile Fahreddin er-Râzî arasındaki bu tartışmaya da temas eder ve açıkça Cürcânî'nin adını vererek öncelikle onun görüşünü nakleder. Ardından Fahreddin er-Râzî'nin adını "el-imâmü'd-dâ'î ilallâh" diyerek nakleder.[2] Sadrüşşerîa bu nakillerin ardından kendisi bir şey söylemez fakat onun konunun öncesinde teorisini buna göre kurmuş olması ve Râzî'nin cevabını nakledip sükût etmesi bu konuda Râzî'yi desteklediği şeklinde yorumlanabilir.[3]

F. MECÂZ İÇİN ARANAN ŞARTLAR

Râzî, hakîkî fâili fiili yapmaya sevkeden gerekçeye (dâî'ye), fiillerin isnâd edilmesini mecâz değil hakikat kabul ettiği için, başka bir konuda Abdülkāhir el-Cürcânî'nin zikrettiği iki örneğe aynı gerekçe ile karşı çıkmaktadır.

Cürcânî *Esrâru'l-belâğa*'da bir cümleye mecâz hükmü verebilmek için iki şart aranacağını beyan etmektedir. Birinci şart: haklı veya haksız hiç kimsenin, fiilin meydana gelmesinde, isnâd edildiği fâilin tesiri olabileceğini iddia edemiyor olmasıdır. İkinci şart ise, mütekellimin itikadına göre fiilin o faile isnâdının uygun olmaması gerekir. Cürcânî birinci

---

1 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 95-96.

2 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 147-148.

3 Bu meselede Râzî'nin görüşünün Sekkâkî, Kazvînî, Teftâzânî ve Seyyid Şerîf Cürcânî tarafından nasıl değerlendirildiği ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Musa Alak, "Fahreddîn er-Râzî'nin Nihâyetü'l-îcâz Adlı Eserinde Abdulkāhir el-Cürcânî'ye İtiraz Ettiği Meseleler", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası**, s. 6-9.

şarta "مَحَبَّتُكَ جَاءَتْ بِي إِلَيْكَ (Sana olan sevgim beni sana getirdi)" cümlesi ile Yezîd b. Ebî Süfyân'ın hutbede söylediği sözleri beğenen Amr b. el-Âs'ın söylediği "هُنَّ مُخْرِجَاتِي من الشام (Beni bu sözler Şam'dan çıkardı)" ifadesidir.[1]

Fahreddin er-Râzî ise bu meseleyi benzer şekilde ama mantık kavramlarıyla ele almıştır. Ona göre, fiilin failine isnâdının imkânsızlığı zarûrî bir bilgiye dayanıyorsa, cümleyi kuran akıllı kimsenin zarûrî bilgiyi inkâr etmeyeceği ve mecâza gittiği kabul edilir. Şayet fiilin failine isnâdının imkânsızlığı düşünüp araştırmaya bağlı ise o zaman mütekellimin itikadına bakılır. Mütekellim bu isnâda inanmıyorsa orada mecaz söz konusudur.[2]

Görüldüğü gibi bu meselede Cürcânî ile Râzî arasında teoride bir ihtilaf söz konusu değildir. İhtilaf Cürcânî'nin verdiği örneklerdedir. Râzî'ye göre her iki cümlede de fiil, hakîkî failleri tarafından yapılmış fakat fâilleri o fiili yapmaya sevkeden sâike isnâd edilmiştir. Râzî bu tür cümleleri mecâz değil, hakikat kabul etmektedir. Sadrüşşerîa da bu meselede aynı teoriyi *el-Vişâh*'ta zikretmiş ve herhangi bir itirazda bulunmamıştır.[3]

G. TEŞBÎH

Bu bölümde Sadrüşşerîa'nın teşbihle ilgili dikkat çeken bazı görüşlerini ele almak istiyoruz.

1. Teşbîhin Tanımı

Miftâhu'l-ulûm'da ve *Nihâyetü'l-îcâz*'da teşbih konusu işlenirken doğrudan bir tarif yapılmak yerine teşbihin tarafları zikredilerek konuya başlanmış ve mesele onlar üzerinden izah edilmiştir. Oysa Sadrüşşerîa *el-Vişâh*'ta öncelikle teşbihin tanımını yapmış, ondan sonra konunun ayrıntılarına girmiştir.

Sadrüşşerîa'nın teşbih tanımı şu şekildedir:

«هو: بيانُ اتِّفَاقِ شَيْءٍ مَعَ شَيْءٍ آخَرَ في وَصْفٍ مِنْ أَوْصَافِهِ»

---

1 Abdulkāhir el-Cürcânî, **Esrâru'l-Belâğa**, s. 388-389.

2 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 97-98; Musa Alak, "Fahreddîn er-Râzî'nin Nihâyetü'l-îcâz Adlı Eserinde Abdulkāhir el-Cürcânî'ye İtiraz Ettiği Meseleler", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası**, s. 9-11.

3 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 145-148.

"Özelliklerinden birinde, bir şeyin başka bir şeyle ortak olduğunu beyan etmektir."[1]

Bu tarifi yaparken Sadrüşşerîa'nın Abdülkāhir el-Cürcânî'nin *Esrâru'l-belâğa*'daki tarifini esas aldığı anlaşılmaktadır.[2]

İbnü'l-Aynî, Sadrüşşerîa'nın tarifte "فِي وَصْفٍ مِنْ أَوْصَافِهِ" (özelliklerinden birinde) kaydını koymakla istiâre-i hakîkiyye, istiâre-i mekniyye ve tecridi dışarıda bıraktığını söylemektedir. Ona göre "زَيْدٌ أَسَدٌ" cümlesi teşbih edatının hazfiyle, Bakara suresi on yedinci âyet-i kerîmede geçen ﴿صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ﴾ ifadesi ise hem teşbih edatının hem de müşebbehin hazfiyle bu tarifin kapsamına girerler.[3]

Bu konuda yakın bir tanım olması sebebiyle Kazvînî'nin teşbih tanımını zikretmek ve Teftâzânî'nin bu tanımla ilgili değerlendirmelerini nakletmek istiyoruz. Kazvînî'nin teşbih tanımı şu şekildedir:

«الدَّلَالَةُ على مُشَارَكَةِ أَمْرٍ لِأَمْرٍ في مَعْنًى»

"(Kelamın); bir şeyin (müşebbehin) diğer bir şeyle (müşebbehün bihle) bir manada (vech-i şebehte) ortak olduğuna delâlet etmesidir."

Kazvîni teşbihin tanımını bu şekilde yaptıktan sonra tanımdaki muradını açıklama ihtiyacı hissetmiştir. Ona göre iki şeyin vech-i şebehte ortaklığı istiâre-i tahkîkiyye, istiâre-i mekniyye ve tecrîd[4] şeklinde olmamalıdır. Ayrıca Kazvînî'ye göre, "زَيْدٌ أَسَدٌ" ile ﴿صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ﴾ âyet-i kerimesindeki cümleler de teşbih kapsamındadır.

---

1 Sadrüşşerîa, el-Vişâh, s. 112.

2 Abdulkāhir el-Cürcânî, **Esrâru'l-belâğa**, s. 90-98. Cürcânî'nin teşbih tarifi için ayrıca bkz. Teftâzânî, **el-Mutavvel**, s. 286.

3 Bkz. İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 65a-66a.

4 Teftâzânî, buradaki "tecrîd"den kastın bedî' ilminde anlatılan "لَقِيتُ بِزَيْدٍ أَسَدًا" ve "لَقِيَنِي مِنْهُ أَسَدٌ" gibi cümlelerdeki tecrîd olduğunu söylemektedir. Teftâzânî, **el-Mutavvel**, s. 282. Kazvînî'nin tecrîd tanımı için bkz. Kazvînî, **Telhîs**, II, 20-21, 256-259. Radiyyüddîn el-Esterâbâdî'ye göre "لَقِيتُ بِزَيْدٍ أَسَدًا" ve "لَقِيتُ مِنْ زَيْدٍ أَسَدًا" gibi cümlelerde muzafın hazfi söz konusudur. Cümleler "لَقِيتُ بِلِقَاءِ زَيْدٍ أَسَدًا", "لَقِيتُ مِنْ لِقَاءِ زَيْدٍ أَسَدًا" takdirindedir ve cümlelerden kastedilen anlam "حَصَلَ لِي مِنْ لِقَائِهِ لِقَاءُ أَسَدٍ" şeklindedir. Türkçede "Zeyd'le görüştüm ama aslında aslanla görüşmüşüm" veya "Ben Zeyd'le görüştüğümü zannediyordum. Meğer aslanla görüşmüşüm" şeklindeki cümle kalıplarına benzemektedir. Bkz. Radî el-Esterâbâdî, Necmü'l-eimme Radıyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî el-Garavî es-Semnâkî, **Şerhu'r-Radî li-Kâfiyeti'bni'l-Hâcib**, (nşr. Yahyâ Beşîr Mısrî), 1. Baskı, Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1417/1996, s. 1143.

Teftâzânî'ye göre Kazvînî'nin teşbih tanımı, ıstılâhî değil lüğavî bir tanımdır ve istiâre şeklindeki teşbihler bu tanımın kapsamına girmektedir. Bu yüzden Kazvînî istiâre-i tahkîkiyye, istiâre-i mekniyye ve tecrîdi tanımın dışında bırakacak bir açıklama yapmıştır. Çünkü bunlara ıstılâhî olarak teşbih denilemez. Ancak Teftâzânî, Sekkâkî'nin açıkça "tecrid"i teşbih kabul ettiğini söylemektedir. Çünkü Sekkâkî'ye göre "لَقِيتُ بِزَيْدٍ أَسَدًا" ve "لَقِيَنِي مِنْهُ أَسَدٌ" gibi cümleler teşbih kapsamındadır.

Teftâzânî, Kazvînî'nin yaptığı tanımın ağyârını mâni olmadığını iddia etmektedir. Ona göre Kazvînî'nin yaptığı tanımının zâhirine bakıldığında "Zeyd, Amr ile döğüştü", "Zeyd ve Amr bana geldi" gibi cümleler de teşbih kapsamına girmektedir. Çünkü bu cümlelerde Zeyd ve Amr'ın "döğüşmek" ve "gelmek" konusunda ortak oldukları beyan edilmektedir. Hâlbuki bunlar lügavî olarak da ıstılâhî olarak da teşbih olamazlar. Bu yüzden ona göre tanımda "lafzen veya takdîren kâf harfi ile" şeklinde bir kaydın yer alması gerekir.

Kazvînî, teşbih tanımından istisnâ ettiği istiâre türleri arasında "istiâre-i tahyîliyye"yi zikretmemiştir. Teftâzânî bu hususa da dikkat çekmiştir. Zira Kazvînî'ye göre "ölüme pençe nispet etmek" gibi istiâre-i tahyîliyyelerde pençe lafzı hakiki manada kullanılmıştır ve bu tür cümlelerde herhangi bir vech-i şebehte ortaklık söz konusu değildir.[1]

2. "Temsîl"de Aranan Şartlar

"Temsîl", birçok vech-i şebehin bir araya gelip bir bütün oluşturduğu ve bu vech-i şebehlerin müşebbehte veya müşebbehün bihte soyut olarak bulunduğu bir teşbih türüdür.

"Temsîl"in şartlarıyla ilgili Abdulkāhir el-Cürcânî ve Sekkâkî ile diğer belâgatçılar arasında bir farklılık söz konusudur. İçlerinde Fahreddin er-Râzî ve Kazvînî'nin de yer aldığı bazı belâgatçılara göre "temsil"in gerçekleşebilmesi için tek şart, vech-i şebehlerin bir bütünlük arzetmesidir.[2] Abdulkāhir el-Cürcânî ve Sekkâkî'ye göre ise vech-i şebehlerin sadece bütünlük arzetmesi yeterli değildir, aynı zamanda gayr-i hakîkî de olması gerekir.[3] Seyyid Şerîf Cürcânî'ye göre vech-i şebehin gayr-i hakîkî olması şartı yalnızca Sekkâkî'ye hastır.

---

1 Teftâzânî, **el-Mutavvel**, s. 282.

2 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 132; Kazvînî, **Telhîs**, II, 182-183, **el-Îzâh**, (nşr. İbrahim Şemsüddîn), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003, s. 231-234; Teftâzânî, **el-Mutavvel**, s. 310; İsmail Durmuş, "Temsil", **DİA**, XL, 434-435.

3 Abdülkāhir el-Cürcânî, **Esrâru'l-belâğa**, s. 108, 240; Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 455.

Abdülkāhir el-Cürcânî'ye göre ise vech-i şebehin gayr-i hakîkî olması gerektiği gibi aynı zamanda aklî olması da şarttır.[1]

Bu konuda Sadrüşşerîa'nın mezkûr tartışmada hangi tarafta yer aldığını belirlemek amacıyla onun bu konuda yapmış olduğu taksimi göstermek istiyoruz. Zira o temsîli ve bir istiare türü olan "mesel"i yaptığı genel taksimatın içerisinde açıklamıştır.

Sadrüşşerîa'ya göre vech-i teşbih:

A- Tek bir şey olabilir.

B- Müteaddid olabilir. Müteaddid kendi içerisinde üçe ayrılır:

1. Tamamı hissî

2. Tamamı aklî

3. Her ikisinden mürekkep

C. Vech-i teşbih birkaç şeyden meydana gelen bir hey'et (bütün) olabilir. Bu heyet:

1. Hissî olabilir.

2. Aklî olabilir.

Sadrüşşerîa'ya göre bu tür teşbihlerde vech-i teşbihler her ne kadar müteaddid olsa da tek bir şey hükmündedir. Öyle ki bir tanesi dikkate alınmadığında vech-i teşbih ihlâl edilmiş olur.

Sadrüşşerîa'ya göre son maddedeki vech-i teşbih gayr-i hakîkî olursa buna "temsîl" denir. Şayet teşbîh-i temsîlî istiâre şeklinde yaygınlık kazanır yani sadece müşebbehün bihin zikri ile yetinilirse buna "mesel" denir.[2]

Görüldüğü üzere "temsîlde vech-i şebehin gayr-i hakîkî olması şartı" konusunda Sadrüşşerîa'nın Abdulkāhir el-Cürcânî ve Sekkâkî'ye tabi olduğu görülmektedir. Sadrüşşerîa'nın vech-i şebehin gayr-i hakîkî olması şartı dışında aklî olması gerektiği konusunda ise Sekkâkî'ye mi yoksa Abdulkāhir el-Cürcânî'ye mi tâbî olduğu *el-Vişâh*'ın metninden tam olarak anlaşılamamaktadır. Zira yukarıda yer alan taksimde "son maddedeki vech-i teşbih" şeklinde ifade ettiğimiz kısım el-Vişâh'ta "bu teşbih" şeklinde geçmektedir. Sadrüşşerîa'nın "bu teşbih" derken, "C" maddesinin tamamını mı kastetiği yoksa özellikle "C"

---

1 Seyyid Şerif Cürcânî, **el-Misbâh**, s.541-542. Ayrıca bkz. Teftâzânî, **el-Mutavvel**, s. 310.

2 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 122-125.

maddesinin "2." şıkkını mı kastettiği tam olarak belli değildir. Bu sebeple onun hissî ve aklî olanı birlikte mi kastettiği yoksa sadece aklîyi mi kastettiği net değildir. İbnü'l-Aynî'nin yaptığı açıklamaya baktığımızda o bu ifadeden, "C" maddesinin tamamını anlamıştır. Ancak kanaatimizce Sadrüşşerîa'nın burada sadece aklî olanı kastetmiş olma ihtimali yüksektir. Metnin akışı ve Sadrüşşerîa'nın konu ile ilgili verdiği örnekler buna işaret etmektedir. Ayrıca yakındakiler için kullanılan bir ism-i işâret olan "هذا"nın en yakındakine gittiğini düşünmek daha uygundur.

Temsîlin bir teşbih türü mü yoksa istiâre mi olduğu konusu da literatürde tartışma konusu olmuştur.[1] Sadrüşşerîa'nın "temsîl"i bazen "et-teşbîhü't-temsîlî" olarak isimlendirmesi ve bu konuyu teşbih bahsinde ele alması, bu konudaki görüşünü açıkça yansıtmaktadır.

Temsîl konusunda son olarak şu hususa da temas edip bu konuyu bitirmek istiyoruz. *Miftâhu'l-ulûm*'da temsîl ve mesel konusu "ğarazu't-teşbîh (teşbihin amaçları)" üst başlığı altında ele alınırken, *el-Vişâh*'ta aynı konu "vechü't-teşbîh" başlığı altında ele alınmıştır.[2] İbnü'l-Aynî Sadrüşşerîa'nın bu tasnîfinin daha uygun olduğunu söylemektedir.[3]

3. İstıtrâf

Sadrüşşerîa teşbîhin müşebbehe yönelik amaçlarını ele aldığı bölümde son olarak istitrâf'ı, yani müşebbehi ilginç göstermeyi zikretmiş, istitrâf'ın da tezyîn ve takbîh gibi iki gaye ile yapılacağını ifade etmiştir. Sekkâkî ise istitrâf, tezyîn ve takbîhi ayrı ayrı amaçlar olarak taksîm etmiştir.[4] Kazvînî de *Telhis*'te Sekkâkî'nin taksimini benimsemiştir.[5]

4. Teşbîh-i Mecâzî

Sekkâkî'nin isim vermeden açıkladığı bir teşbih türünün *el-Vişâh*'ta "et-teşbîhü'l-mecâzî" olarak isimlendirildiğini görmekteyiz. Her ne kadar belâgat tarihinde bu isimlendirmenin ilk defa Ziyâeddîn İbnü'l-Esîr (ö. 637/1239) tarafından kullanıldığı söylense de -aşağıda ayrıntılarından bahsedeceğimiz üzere- Sadrüşşerîa'nın yaptığı teşbîh-i mecâzî tanımıyla İbnü'l-Esîr'in yaptığı tanım birbirinden farklılık arz etmektedir. Meselenin daha iyi

---

1 İsmail Durmuş, "Temsil", **DİA**, XL, 434-435.

2 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 448, 458; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 124-126.

3 İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 72b-73a.

4 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 448, 449; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 128-130; İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 74b.

5 Kazvînî, **Telhîs**, II, 78-82

anlaşılabilmesi için önce Sekkâkî'nin açıklamalarını, ardından Sadrüşşerîa'nın konu ile ilgili görüşlerini vermek istiyoruz.

Sekkâkî'nin beyân ulemasına dayandırdığı bir görüşe göre vech-i teşbihin her zaman sarih bir şekilde ifade edilmesi gerekmez. Bu konuda bir müsâmaha söz konusudur. Bazen vech-i şebeh zikredilip ondan kaynaklanan bir takım neticeler kastedilebilir. Yani melzûm zikredilip lâzım kastedilebilir. Örneğin lafızların; tatlılık bakımından bala, akıcılık bakımından suya, incelik ve tesir bakımından hafif esen rüzgâra benzetilmesi böyle bir teşbihtir. Aynı şekilde kuvvetli delillerin hakikati açığa çıkarma bakımından güneşe benzetilmesi de bu teşbihe örnektir. Sekkâki teşbihteki bu tür müsamahaların ancak hakikatte olmayan itibari vasıflarda söz konusu olabileceğini söyler. Örneğin kuvvetli delilin ve güneşin bir şeyin üzerindeki perdeyi kaldırması hakikatte söz konusu değildir. Aynı şekilde bir sözün insanın göğsüne genişlik vermesi veya insan tabiatının ona meyletmesi hakikatte mümkün değildir. Bunların hepsi itibari vasıflardır. Sekkâkî beyân âlimlerinin gösterdiğini söylediği bu müsamahayı "vech-i teşbîhte tahkiki (hakikati) terk" şeklinde tanımlar.[1]

Sadrüşşerîa da vech-i teşbihi ele aldığı bölümde bu meseleye "tenbih" başlığı altında dikkat çeker ve bu teşbihi "teşbih-i mecâzî" olarak isimlendirir. Sadrüşşerîa'nın kaynak olarak kullandığı eserlerde kavram olarak rastlayamadığımız bu teşbih türünü belâgat literetüründe ilk defa Ziyâeddîn İbnü'l-Esîr'in (ö. 637/1239) kullandığı söylenmektedir.[2] Ancak *el-Meselü's-sâir*'e baktığımızda onun "et-teşbîhü'l-mecâzî" kavramını teşbih edatının gizlendiği bir teşbih türü olarak tanımladığı görülecektir. Bu teşbihi "mecâzî" olarak nitelemesinin sebebi ise bunu bir mecâz-ı hazfî olarak görmesidir.[3]

Sadrüşşerîa'ya göre teşbîh-i mecâzî'de bir şey diğer bir şeye bir vasıfta benzetilir ancak benzetme yönü doğrudan o vasıf değil, o vasfın lâzımıdır. Örneğin, "Onun sözleri tatlılık bakımından bal gibidir; incelik bakımından (ağaçları hareket ettirmeyen, kumdaki izleri örtmeyen) yumuşak ve hafif esen rüzgâr gibidir." cümleleri teşbîh-i mecâzîye örnektir. Bu teşbihte sözler tatlılık bakımından bala benzetilmiştir. Ancak amaç tatlılık değil onun lâzımı olan nefsin tatlıya olan muhabbeti ve meylidir. Aynı şekilde incelik (rikkat) vasfında, hafif esen

---

1 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 446, 447; Seyyid Şerif Cürcânî, **Hâşiyetü'l-Misbâh / Hâşiye alâ Şerhi'l-Miftâh**, s. 523.

2 Semîr Ahmed Ma'lûf, "et-Teşbîhü'l-mecâzî", **Mecelletü Mecmai'l-lüğati'l-Arabiyye**, s. 402.

3 İbnü'l-Esîr, **el-Meselü's-sâir**, II, 124; Semîr Ahmed Ma'lûf, "et-Teşbîhü'l-mecâzî", **Mecelletü Mecmai'l-lüğati'l-Arabiyye**, s. 402.

rüzgâra benzetilmiştir. Ancak amaç incelik değil onun lâzımı olan nefse çabuk ulaşması ve nefsin ondan hoşlanıp etkilenmesidir. Sadrüşşerîa bu tür teşbihlerde vech-i şebehin muhakkak zikredilmesi gerektiğini ifade etmektedir.[1]

H. İSTİÂRE

İstiâreyle ilgili Sadrüşşerîa'nın iki konudaki görüşünü ele alacağız. Bunlardan biri istiârenin mecâz-ı lüğavî mi yoksa mecâz-ı aklî mi olduğu konusu diğeri ise istiâre-i tebeiyye konusudur.

1. İstiârenin Mecâz-ı Lüğavî mi, Mecâz-ı Aklî mi Olduğu

İstiârenin mecâz-ı lüğavî mi yoksa mecâz-ı aklî mi olduğu konusunda belâgatçılar arasında bir ihtilaf söz konusudur. Mecâz-ı lüğavî olduğunu savunanlar lafzın vaz‘ olunduğu manada kullanılmadığını, dolayısıyla istiarede lüğavî bir mecâzın söz konusu olduğunu savunmaktadırlar. Onlara göre "ok atan bir aslan gördüm" cümlesindeki "aslan" kelimesi vaz‘ edildiği manada kullanılmamıştır. Yani onunla bildiğimiz manada kendine has bir şekli olan yırtıcı hayvan kastedilmemiştir. Bu cümlede ok atma fiilinin aslana nispet edilmesi aslan kelimesinin vaz‘ edildiği manada kullanılmadığının karinesidir. Mecâz-ı aklî olduğunu savunanlara göre ise aslan lafzı burada vaz‘ edildiği manada kullanılmıştır. Gerçekte aslan olmayan biri aslan kabul edilmiş, önce yırtıcı hayvan olan aslanın heykel-i mahsûsu (husûsî şekli), cesur adam için istiare edilmiş daha sonra da o kimse için aslan lafzı kullanılmıştır. Yani önce mana intikal etmiş daha sonra aslan lafzı kullanılmıştır. Bu intikal zihinde gerçekleştiği için istiâredeki mecâz, aklî bir olgu olmaktadır. Diğer bir ifade ile istiârede müşebbeh vaz‘ edildiği manada kullanılmıştır ve müşebbehin, müşebbehün bihin cinsine dâhil olup onun fertlerinden biri olduğu iddia edilmiştir. Buna göre "ok atan bir aslan gördüm" cümlesinde "ok atan cesur adam"la yırtıcı bir hayvan olan aslan kastedilmiş ve onun bu aslanın fertlerinden biri olduğu iddia edilmiştir.[2]

İstiârenin mecâz-ı aklî olduğunu savunanlara göre istiarede müşebbehin, müşebbehün bihin cinsine dâhil olduğu şeklinde bir iddia olmasa istiareden söz etmek mümkün olmazdı. Çünkü mücerred isim nakli istiare olsaydı özel isimlerdeki nakiller de istiare olurdu.[3] Ayrıca

---

1 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 121

2 Alevî, Yahya b. Hamza b. Ali b. İbrâhîm el-Alevî, **et-Tırâzu'l-mütedammin li-esrâri'l-belâğa ve ulûmi hakâiki'l-i'câz**, Mısır: Matbaatü'l-Muktetaf, 1332/1914, I, 249-253.

3 "Hâtim" gibi cömert anlamında sıfat olarak kullanılan özel isimler bu kuralın dışındadır.

onlara göre istiâre "hakikat"ten daha mübâlağalı bir ifade üslûbudur. Dolayısıyla mana olmadan sadece isim nakletmekte mübâlağa söz konusu değildir.[1]

İstiârenin aklî mecâz olduğunu savunanlar Ebu'l-Fazl İbnü'l-Amîd'in (ö. 360/970) aşağıdaki beytini[2] delil olarak getirirler. Bu beyitte İbnü'l-Amîd, başucunda durup kendisine gölge yapan bir delikanlıyı şu şekilde methetmektedir:

قَامَتْ تُظَلِّلُنِي مِنَ الشَّمْسِ نَفْسٌ أَعَزُّ عَلَيَّ مِنْ نَفْسِي

قَامَتْ تُظَلِّلُنِي وَمِنْ عَجَبٍ شَمْسٌ تُظَلِّلُنِي مِنَ الشَّمْسِ

Bana nefsimden daha kıymetli bir nefis Güneşe karşı bana gölge yapmak üzere ayağa kalkmış

Bana gölge yapmak üzere ayağa kalkmış, hayret güneşe karşı bana gölge yapan bir güneş!

İstiârenin aklî mecâz olduğunu savunanlara göre bu beyitte müşebbehin, müşebbehün bihin cinsine dâhil olduğu iddia edilmektedir. Burada amaç, mübâlağa kastıyla teşbihi unutturmaktır. Beyitte delikanlı için kullanılan "güneş" lafzı doğrudan vaz' olunduğu manada kullanılmıştır. Şayet böyle olmasa ve müşebbehin müşebbehün bihin cinsine dâhil olduğu iddia edilmeseydi şâirin hayreti anlamsız olurdu. Dolayısıyla buradaki mecâz, lüğavî/vaz'î açıdan meydana gelen bir mecâz değildir. Bilakis güneş olma vasfının delikanlı için sâbit olduğunun iddia edildiği aklî bir mecazdır.

Teftâzânî, Sadrüşşerîa'nın istiâre tanımından hareketle onun istiâreyi mecâz-ı aklî kabul etmeye meylettiğini söylemektedir. Çünkü Sadrüşşerîa istiâreyi "müşebbehin lafzen ve manen hazfedilerek, teşbîhte mübâlağa amacıyla bir şeyde hakikat manasının iddia edilmesi" şeklinde

---

1 Teftâzânî, **el-Mutavvel**, s. 332, **Muhtasaru'l-meânî**, s. 176.

2 Beyit aynı zamanda Ebû İshâk es-Sâbî'ye (ö. 384/994) de nispet edilmektedir. Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-Seâlibî, **Yetîmetü'd-dehr fî mehâsin-i ehli'l-asr**, (nşr. Müfîd Muhammed Kumeyha), 1. baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983, III, 209-210, **el-Lutfu ve'l-letâif**, (nşr. Mahmûd Abdullâh el-Câdir), 2. baskı, Bağdat: Dâru'ş-Şüûni's-Sekāfiyyeti'l-Âmme, 2002, s. 41-42; Abdülkāhir el-Cürcânî, **Esrâru'l-belâğa**, s. 303; Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 148; Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 479, 495; Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Cürcânî, **el-İşârât ve't-tenbîhât**, s. 189-190; Abbâsî, **Meâhidü't-Tensîs**, II, 113-128; İsâmüddîn Üsküdârî, **et-Tensîsu'l-müntezar**, s. 146-147; Mehmed Zihni, **el-Kavlü'l-ceyyid**, s. 296-297 (Şahit no: 321-322).

tanımlamaktadır.[1] Teftâzânî, istiârenin mecâz-ı aklî olduğu görüşünü "mezheb-i mercûh" yani tercih edilmeyen; mecâz-ı lüğavî olduğu görüşünü ise "mezheb-i mansûr" yani tercih edilen görüş olarak nitelendirmektedir. Ona göre "muhakkik âlimler" istiârenin mecâz-ı lüğavî olduğunu savunmaktadırlar.[2] Teftâzânî'nin "muhakkik" olarak nitelendirdiği âlimler Hâtimî, Sekkâkî, Râzî ve Kazvînî gibi belâgatçılardır.

Abdülkāhir el-Cürcânî'nin bu konudaki görüşü ise iki eserinde birbirinden farklılık arz etmektedir. *Delâilü'l-i'câz*'daki görüşüne göre istiâre bir tür mecâz-ı aklîdir. O bu görüşünü şu şekilde delillendirmektedir:

İnsanlar, bir adamda aslandaki cesaretin var olduğunu görseler onu nitelemek için "bu bir aslandır" derler. Onun şaşırtıcı derecede güzel özelliklere sahip olduğunu görseler "bu bir melektir" derler. Bu konuda biraz daha ileri gitmek isteseler o adamın insan cinsine mensup olmadığını vurgulayarak "o bir insan değil, ancak bir aslan" veya "beşer değil, ancak bir melek" derler. Şayet o adamı insan cinsinden tamamen çıkarmak istemezlerse "o insan suretinde bir aslan" veya "beşer suretinde bir melek" derler.

İşte buradan hareketle Cürcânî istiârenin mecâz-ı luğavî olmadığını bilakis mecâz-ı aklî olduğunu savunmaktadır. Şöyle ki; istiâre bir şeye verilen ismin başka bir şeye nakledilmesi anlamına gelmemektedir. Ona göre istiare, "aslan" manasının cesur bir adamda var olduğunu iddia etmektir. Şayet istiarede ismin nakli söz konusu olsaydı ve biz "bir aslan gördüm" dediğimizde "aslana benzeyen birini gördüm" demiş olsaydık ve onun hakikaten aslan olduğunu iddia etmeseydik; "o bir insan değil, bir aslan" veya "o insan suretinde bir aslan" sözümüz muhâl olurdu. Tıpkı "o bir insan değil fakat aslana benziyor" veya "o, insan suretinde bir aslana benziyor" şeklindeki sözlerimizin muhal olduğu gibi.

İşte bu sebeple Cürcânî; Rummânî (ö. 384/994) ve Ebu'l-Hasen el-Cürcânî (ö. 392/1001-1002) gibi belâgatçıların istiârenin tanımında "nakil" lafzını kullanmalarını tenkit eder ve istiârede, ismin vaz' olunduğu manadan başka bir yere nakledilmediğini bilakis vaz' olunduğu manada kullanıldığını söyler. Ona göre şayet böyle olmasaydı müşebbehin aslan manasına dâhil olduğunu iddia etmek anlamsız olurdu.[3]

---

1 "وهي: ادِّعَاءُ مَعْنَى الحقيقةِ في الشيءِ للمبالغةِ في التشبيهِ مع حَذْفِ المُشَبَّهِ لَفْظًا وَمَعْنًى". Bkz. Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 157; İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 94a.

2 Teftâzânî, **et-Telvîh ilâ keşfi hakaiki't-Tenkīh**, Mısır: Matbaatü Muhammed Ali Sabîh ve Evlâdihî, 1377/1957, I, 156-157, **Muhtasaru'l-meânî**, s. 175-176; İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 94a-95a.

3 Abdulkāhir el-Cürcânî, **Delâilü'l-i'câz**, s. 431-440.

Abdülkāhir el-Cürcânî *Esrâru'l-belâğa*'da ise istiârenin mecâz-ı lüğavî olduğunu savunur. Mecâzı öncelikle lüğavî ve aklî olarak ikiye ayırır. Lüğavîyi ise kendi içinde istiâre olan ve olmayan diye ikiye ayırır. Ona göre kelimede meydana gelen mecâz lüğavîdir. Örneğin "yed/el" kelimesi, mecâzen nimet için kullanıldığında veya "esed/aslan" kelimesi mecazen insan için kullanıldığında bu kullanım, lügat (vaz') yoluyla verilen bir hükümdür. Bu hüküm ya iki kelime arasındaki benzerlik sebebiyle verilir veya benzerlik dışında bir ilişki/alâka yoluyla verilir. Cümlelerde mecâza gidildiğinde bu mecâz, dil (vaz') yoluyla değil akıl/düşünce yoluyla gerçekleşmektedir. Cümlelerin özellikleri olan isnâdın/te'lîfin vaz' ile bir ilişkisi yoktur.[1]

Görüldüğü üzere Cürcânî'nin bu konudaki iki görüşü birbirinden farklılık arz etmektedir. Fahreddin er-Râzî de bu farklılığa dikkat çekmiş ve Cürcânî'nin *Esrâru'l-belâğa*'daki görüşünü tercih etmiştir. Ona göre de istiâre bir mecâz-ı lüğavîdir ve Cürcânî de zaten *Delâilü'l-i'câz*'da konuyu izah ederken istiârenin mecâzın bir türü olduğunu, mecâzın da nakli gerekli kıldığını savunmaktadır. Cürcânî'nin konuya mezkûr öncüllerle başlaması istiârede de nakli kabul etmesini gerekli kılar. Ayrıca ona göre "aslan" kelimesi sadece "cesaretli" anlamına gelmemektedir. Cesâretle birlikte aslana mahsûs olan özel sureti de ifade etmektedir. Böyle olmasa aslanı cins isim kabul etmemek gerekirdi ve "aslan" lafzı müsteâr olarak kullanıldığında onun bu özel sureti ifade edilmemiş olurdu.[2]

Sadrüşşerîa öncelikle bu konuda istiârenin mecâz-ı vaz'î (lüğavî) olduğunu savunanların görüşünü de mecâz-ı aklî olduğunu savunanların görüşünü de nakletmiştir. Mecâz-ı vaz'î olduğunu savunanlara göre "ok atan bir aslan gördüm" cümlesinde -"ok atma" karînesi sebebiyle- "aslan" lafzı vaz' olunduğu manada kullanılmamıştır. Mecâz-ı aklî olduğunu savunanlara göre ise, mütekellim bu cümleyle "müşebbehin müşebbehün bih'in fertlerinden biri olduğunu" iddia etmiş olur. Onlara göre buradaki mecâz, vaz' cihetinden değil, "aslan olma vasfının bu şahıs için sâbit olması" cihetindendir. Sübût, ise vaz'î değil aklîdir.

Daha sonra Sadrüşşerîa bu konuda Sekkâkî'nin usûlünü takip ederek[3] Cürcânî'nin istiârenin mecâz-ı aklî olduğuna dair görüşündeki çelişkiyi izah etme yoluna gitmiştir. Buna

---

1 Abdulkāhir el-Cürcânî, **Esrâru'l-belâğa**, s. 408-416,

2 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 136-138; Musa Alak, "Fahreddîn er-Râzî'nin Nihâyetü'l-îcâz Adlı Eserinde Abdulkāhir el-Cürcânî'ye İtiraz Ettiği Meseleler", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası**, s. 11-12.

3 Bkz. Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 480.

göre bir yandan adamın aslan olduğunu iddia ederken diğer yandan bununla bizzat aslanın kastedilmediğine yönelik karine zikretmek bir çelişkidir. Sekkâkî'ye göre bu çelişki giderildiğinde meselenin üzerindeki örtü kalkmış olur. Sadrüşşerîa bu çelişkiyi Sekkâkî'yi esas alarak[1] izah etmektedir.

Ona göre "istiârenin karînesi" ile "müsteârun lehin, müsteârın cinslerinden biri olduğu iddiası" bir araya geldiğinde mesele tevfîk edilir. Öncelikle mütekellimin böyle bir durumda aslanın fertlerini ikiye ayırdığı kabul edilir:

a. Örfî olan (Müteâref): Kendine has bir vücûdu-şekli olan, çok cesur ve kuvvetli varlık.

b. Örfî olmayan (Gayr-ı müteâref): Aslana has özel sûrette olmayan fakat ondaki cesâret ve kuvvet özelliklerine sahip kişi.

Sekkâkî, muhayyilât-ı örfiyyenin bu iddiayı desteklediğini söylemektedir. Yani ona göre örfte hayalen bir şeyin bir cinsten çıkarılıp başka bir cinse dâhil ediliyor olması, aslan için bu şekilde iki sûret var olduğu iddiasını desteklemektedir. Aslanın fertlerinin bu şekilde ikiye ayrılması sebebiyle, cesur insan için, "o bir insan değil, o ancak bir aslan" ve "o insan suretinde bir aslan" denebilir. Korkak bir insan için ise "o bir aslan değil, tilki" denebilir. Bu noktada karinenin zikredilme sebebi örfî olanın kastedilmediğini muhataba bildirmektir. Mütekellim bu noktada o kimsenin müşebbehün bih'in cinsine dâhil olduğunu bir "te'vîl" ile iddia etmiş olur ve bu te'vîlle istiâre ile yalan arasındaki fark da netleşir.[2]

Teftâzânî'ye göre bu tür istiarelerde aslan lafzı müteâref kısım için vaz' edilmiştir. Gayr-ı müteâref olan kısımda kullanılması lafzın vaz' olunduğu manada kullanılmadığını göstermektedir. Bu sebeple ona göre de istiâre mecâz-ı lüğavîdir. Ayrıca aslan lafzının hem hakîkî manada kullanıdığını iddia etmek aynı zamanda hakîkî mananın kastedilmediğine dair karîne zikredildiğini söylemek bir çelişkidir.[3]

Bu ihtilafta dikkat çeken bir husus da şudur: Fahreddin er-Râzî istiârenin mecâz-ı lüğavî olduğunu savunmasına ve bu konuda Abdülkāhir el-Cürcânî'nin *Esrâru'l-belâğa*'sındaki görüşünü tutarlı bulduğunu açıkça ifade etmesine rağmen Yahya b. Hamza el-Alevî ve İbnü'l-

---

1 Sekkâkî'nin bu konudaki görüşleri ve izahı için ayrıca bkz. Kirmânî, **Tahkîku'l-Fevâidi'l-ğiyâsiyye**, II, 729-732.

2 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 159-162.

3 Teftâzânî, **Telvîh**, I, 156-158.

Aynî gibi zatlar Râzî'nin istiârenin mecâz-ı aklî olduğunu savunduğunu söylemektedirler.[1] Hatta İbnü'l-Aynî, Sadrüşşerîa'nın bu konuda Râzî'ye tâbi olduğunu ifade etmektedir. Kanaatimizce onların bu şekilde düşünmelerinin sebebi Râzî'nin meseleyi izah ederken "istiarede öncelikle mananın istiâre edildiğini daha sonra lafzın istiâre edildiğini" söylemesi ve buna dair deliller zikretmesidir.

2. İstiâre-i Tebeiyye

Sekkâkî cumhûrun fiillerde ve harflerde gerçekleşen istiâreyi, istiâre-i tebeiyye olarak kabul etmesine itiraz etmektedir. Ona göre böyle bir istiâre türüne ihtiyaç yoktur. Aslın hilâfına olan meselelerde taksimi azaltmak esastır. Bu sebeple Sekkâkî "نَطَقَتِ الحَالُ" örneğinde istiâreyi "الحال" kelimesinde yapar. Ona göre "hâl" burada insana benzetilmiştir. Müşebbeh zikredilip müşebbehün bih terkedildiği için istiâre-i mekniyye söz konusudur. "نَطَقَتْ" fiili ise karinedir. "حَال" kelimesi câmid bir kelime olduğu için ve istiâre onun üzerinde yapıldığı için istiâre-i asliyye söz konusu olur. Sekkâkî bu ve benzeri örneklerde fiillerde istiâre yapılması taraftarı değildir.[2] Sadrüşşerîa ise istiare türleri arasında "istiâre-i tebeiyye"yi zikretmektedir. Bu açıdan onun Sekkâkî tarafında yer almadığı görülmektedir.[3]

İ. ALÂKALARIN TASNİFİ

Bir kelimenin kullanıldığı mana ile vaz' olunduğu mana arasındaki bağa "alâka" denmektedir. *el-Vişâh*'ın ön plana çıkan yönlerinden biri de alâka taksimidir. Sadrüşşerîa, alâkaları küllî bir bakış açısıyla ve makīsün aleyh olacak şekilde taksim etmiş ve pek çok alâka türüne temas etmiştir. Bu yönüyle onun özgün bir tarafının olduğu söylenebilir. Nitekim *et-Tavzîh*'te de alâka konusuna temas edip bir tasnif yapmış ve bu konunun diğer kitaplarda tam olarak kurala bağlanmadığını ve kendisinin ayrıntılı bir şekilde aklî bir taksim yaptığını söylemiştir.[4]

---

1 Bkz. Alevî, **et-Tırâz**, I, 252; İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 95a; Musa Alak, "Fahreddîn er-Râzî'nin Nihâyetü'l-îcâz Adlı Eserinde Abdulkāhir el-Cürcânî'ye İtiraz Ettiği Meseleler", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası**, Sayı: XVIII, 2011/1, s. 11-12.

2 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 493.

3 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 166-167.

4 Sadrüşşerîa, **et-Tavzîh**, I, 138-139.

Sadrüşşerîa bu konuda önce "hakikat"i tanımlamış, sonra mecâz-ı lüğavî alâkalarına temas etmiş, son olarak da mecâz-ı aklî alâkalarını zikretmiştir.

ALÂKA

I. MECÂZ-I LÜĞAVÎ ALÂKALARI:

Sadrüşşerîa'ya göre bir lafzın hakîkî manasında kullanıldığını söyleyebilmek için üç şart aranır. Birincisi, lafzın vaz' edildiği manada kullanılıyor olması, ikincisi, mütekellimin konuştuğu zaman dilimindeki hâlinin kastediliyor olması, üçüncüsü ise bilkuvve değil bilfiil o mananın lafızda bulunuyor olmasıdır. Şayet bu şartlar gerçekleşmezse orada mecaz söz konusudur. Buna göre:

A. MECÂZ-I MÜRSEL ALÂKALARI

1. Lafız vaz' olunduğu manada kullanılır fakat onunla -konuşulan zaman dilimindeki hâli değil de- geçmişteki veya gelecekteki hâli kastedilirse bu mecâz olur. Bu alâkalara "itibâr-i mâ kân" ve "itibâr-i mâ yeûl" denir.

2. Lafız vaz' olunduğu manada kullanılır fakat -bi'l-fiil değil de- bi'l-kuvve hâli kastedilirse bu da mecazdır (isti'dâd alâkası). Fıçıdaki şarap için "müskir" (sarhoş edici) lafzının kullanılması gibi.

3. Lafız vaz' edildiği manada kullanılmaz ise bu takdirde bakılır:

a. Vaz' edilen mana ile kullanılan mana arasında bir zorunluluk ilişkisi[1] söz konusu olabilir. Bu zorunluluk ilişkisi:

(1) Ya "cüz'iyyet"tir. "Cüz'iyyet" ise:

(a) Küllînin cüz'î için kullanılması şeklinde olabilir. Kur'ân-ı Kerîm'in bir kısmı için Kur'ân ifadesinin kullanılması gibi.

(b) Cüz'înin küllî için kullanılması şeklinde olabilir. Köle için "rakabe" (boyun) lafzının kullanılması gibi.

(2) Ya "sebebiyyet"tir. "Sebebiyyet" ise:

[1] Zorunluluk olarak tercüme ettiğimiz kavram için Sadrüşşerîa "ihtiyaç" kelimesini kullanmaktadır. İhtiyaçtan kastı birinin diğerine muhtaç olmasıdır. Örneğin küllî cüz'îye muhtaçtır. Bkz. Sadrüşşerîa, **et-Tavzîh**, I, 142.

(a) Müsebbebin sebep için kullanılması şeklinde olabilir.

﴿وَيُنَزِّلُ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ رِزْقًا﴾ (O sizin için gökten rızık yağdırır.) âyet-i kerîmesinde[1] olduğu gibi "rızık" kelimesinin "yağmur" için kullanılması, müsebbebin sebep için kullanılmasına örnektir. Zira yağmur rızık sebebidir.

(b) Sebebin sonuç için kullanılması şeklinde de olabilir. Sadrüşşerîa burada dört sebep çeşidinden bahsetmektedir. Bunlar fâilî, mâddî, sûrî ve gâî sebeplerdir. "رَعَيْنَا الغَيْثَ" örneğinde yağmur ile bitki kastedilmiştir. Burada yağmur, bitkinin "fâilî sebebi"dir. "Arpa yenmektedir" cümlesinde ise arpa ile arpa ekmeği kastedilmiştir. Burada ise arpa, ekmeğin "maddî sebebi"dir. "El" lafzının kudret için kullanılması ise "sûrî sebeb"e örnektir. Yağmur için rızık kelimesinin kullanılması da "gâî sebeb"e örnektir. Zira rızık yağmurun gâî sebebidir.

(3) Vaz' edilen mana ile kullanılan mana arasında bir zorunluluk ilişkisi, birinin diğerinde husûlü (meydana gelmesi) şeklinde de olabilir.

(a) Mahallin hâll için kullanılması gibi.

(b) Hâllin mahal için kullanılması gibi.

(4) Zorunluluk ilişkisi şartiyyet şeklinde de olabilir. Sadrüşşerîa'ya göre şartiyyet mecâz konusunda alâka olmaya uygun değildir.[2]

(5) Zorunluluk ilişkisi nisbî izâfetler şeklinde de olabilir. İlmin malum için kullanılması gibi.

b. Lafzın vaz' edildiği mana ile kullanıldığı mana arasında zorunluluk ilişkisi olmayabilir. Bu takdirde:

(1) Ya aralarında bir bağlantı vardır. Bu bağlantı:

---

1 Ğâfir: 40/13.

2 Sadrüşşerîa usûl eseri olan *Tavzîh*'te şartiyyenin de alâka olabileceğini söylemektedir. Şartiyyeye örnek olarak ﴿وَمَا كَانَ اللهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ﴾ (Bakara: 2/143) âyet-i kerimesini verir. Âyet-i kerîmede geçen îman lafzı ile namazın kastedildiğini, namazın şartı olan iman zikredilip meşrût olan namazın kastedildiğini söylemektedir. *el-Vişâh*'ta nisbî izafete örnek verdiği ilmin malum için kullanılmasını da meşrutun zikredilip şartın kastedilmesine örnek verir. Bkz. Sadrüşşerîa, **et-Tavzîh**, I, 142. Sonraki belâgatçılar da şartiyyet alâkasının mecâz-ı mürsel konusunda alâka olmaya uygun olduğunu söylemektedirler. Bkz. Musannifek, Bekir b. Ahmed el-Menteşevî el-Mesevlî, **Şerhu'l-alâka**, Dâru'-t-Tıbâati'l-'Âmire, 1289, s. 23.

(a) Ya "sûrî"dir. Mücâveret alakası gibi.

B. İSTİÂRE ALÂKASI

(b) Veya "manevî"dir. Sadrüşşerîa'ya göre istiâre yalnızca bu kısımda söz konusu olur. Manevî ittisâl, tekābül de dâhil olmak üzere sıfatlarda ortak olmaktır. ﴿وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا﴾ (Kötülüğün karşılığı onun dengi bir kötülüktür)[1] âyet-i kerîmesinde olduğu gibi. Bu tür kullanımlar bazen tehekküm (alay etme) amacıyla da söz konusu olabilir. Korkak bir insan için aslan lafzının kullanılması gibi.

(2) Şayet aralarında bağlantı yoksa bu kullanım yeni bir vaz' olmuş olur.

II. MECÂZ-I AKLÎ ALÂKASI

Sadrüşşerîa'ya göre fiil, "fâilî sebeb"in dışında bir şeye nispet edildiğinde fiilin (mecâzî) fâil ile bir ilişkisi (mülâbeseti) olur. Bu ilişki ya doğrudan fiil ile (mecâzî) fâil arasında olur veya mecâzî fâil ile hakîki fâil arasında olur.[2] Yani hakîkî fâil Sadrüşşerîa'ya göre fiil ile mecâzî fâil arasında vâsıta konumundadır.[3]

Sadrüşşerîa "bildiklerini buna kıyas et" demek suretiyle alâkaların kıyas yoluyla sayısının artırılabileceğini düşünmektedir.

Ayrıca Sadrüşşerîa, mecâzın her iki taraftan yani asıl ve fer' tarafından cereyân edebileceğini söylemektedir. Ona göre mecâz; aslın isminin fer'e, melzûmun isminin lâzıma verilmesidir. Asliyyet ve fer'iyyet her iki taraftan söz konusu olduğunda mecâz her iki taraftan da gerçekleşebilir. Örneğin, yağmur ve rızık örneklerinde mecâz her iki taraftan da gerçekleşebilir. Zira aralarında sebep-sonuç ilişkisi vardır. Bir açıdan yağmur, kendisinden rızık hâsıl olduğu için asıl kabul edilir. Rızık da yağmurun ana amacı olduğu için asıl kabul edilir.

Aynı şekilde "kül" ve "cüz'" arasında da böyle bir ilişki söz konusu olabilir. "Cüz" bir açıdan "kül"e tâbîdir. "Kül" de "cüz"e muhtaçtır. Yine su ile bardak örneğinde olduğu gibi

---

1 Şûra: 41/40.

2 Zemahşerî'nin benzer görüşleri için bkz. Muhammed Haseneyn Ebû Mûsâ, **el-Belâğatü'l-Kur'âniyye fî tefsîri'z-Zemahşerî ve eserühâ fi'd-dirâsâti'l-belâğiyye**, Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1974, s. 446-456.

3 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 152-156.

mahal ile hâll arasında da böyle bir ilişki söz konusudur. Mahal hâllin aslıdır. Diğer taraftan bakıldığında asıl amaç hâll olduğu için o asıl kabul edilir.[1]

J. KİNÂYE TÜRLERİ

Kinâye, mekniyyün bih ile mekniyyün anh arasındaki vâsıtaların sayısı ve alâkanın kapalı ve açık oluşuna göre "ta'riz", "telvîh", "remz" ve "îmâ / işâret" kısımlarına ayrılmaktadır.[2] Sekkâkî'de eserinde kinayenin bu türlerine temas etmiştir. Ona göre kinâye kelamda zikredilmeyen mevsuf için yapılmışsa buna "ta'riz" demek uygun olur. Şayet bu şekilde değilse yani kinâye kelamda zikredilmeyen mevsuf için yapılmamışsa bu takdirde bakılır. Şayet vasıtalar (levâzım) çok ve alâka açık ise buna "telvîh" demek uygundur. Zira telvîh başkasına uzaktan işaret etmek demektir. Vasıtalar az ancak alâka kapalı ise buna da "remz" demek uygun olur. Zira remz, yakındakine kapalı bir şekilde işaret etmek demektir. Vasıtalar az ve alâka açık ise buna da "îmâ ve işâret" demek uygun olur. Sekkâkî yapmış olduğu bu taksimde vasıtaların çok olduğu ancak alâkanın kapalı olduğu türe ne deneceğini veya bunun hangi türe dâhil olacağını belirtmemiştir.[3] Bazı müellifler bu açıdan Sekkâkî'yi eleştirmişlerdir.[4]

Sadrüşşerîa'ya göre kelâm; sıfatta ve nispetteki kinâyelerde, zikredilen mevsuf için de zikredilmeyen mevsuf için de sevk edilmiş olabilir. Şayet zikredilmeyen mevsuf için ise bunun adı "ta'rîz"dir. Örneğin "Müslüman elinden ve dilinden diğer müslümânların selâmette olduğu kimsedir" hadis-i şerifi[5] herhangi bir şahsı zemmetmek için söylenmişse bu ta'rizdir. Kinaye bu şekilde değil de kelamda zikredilen mevsuf için olursa bu takdirde bakılır:

---

1 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 156-157.

2 Ayrıntılar için bkz. İsmail Durmuş, Kinaye, **DİA**, XXVI, 34-36.

3 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 521-523. Sekkâkî bu konuyu ele aldığı bölümün sonunda "ta'rîz"in kinâye yoluyla olabileceği gibi mecâz yoluyla da olabileceğini ayrıca vurgulamıştır.

4 Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, **el-Belâğatü'l-Arabiyye Üsüsühâ ve Ulûmuhâ ve Fünûnuhâ**, 1. baskı, Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1416/1996, II, 140-141; Yahya Yıldırım, **el-Keşşaf ve el-Bahrü'l-Muhît Tefsirlerinin Beyân İlmi Açısından Mukayesesi**, s. 406.

5 Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî (el-Câmiu's-sahîh)**, Bulak: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1311, I, 11 (Kitâbu'l-îmân, 4, 5, Hadis nr.: 10, 11); a.g.e., VIII, 102 (Kitâbu'r-rikāk, 26, Hadis nr. 6484); Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, **Sahîh-i Müslim (el-Câmiu's-sahîh)**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334, I, 48 (Kitâbu'l-îmân, 65, Hadis nr.: 40, 41, 42).

Şayet "كَثِيرُ الرَّمَادِ (külü çok) örneğinde olduğu gibi mekniyyün bih ile mekniyyün anh arasındaki mesafe uzak yani vasıtalar çok ise buna "telvîh" denir. Mesâfe yakın, yani vasıtalar az ise bakılır. Şayet "arîzu'l-kafâ (koca kafalı)" örneğinde olduğu gibi alakada kapalılık var ise buna "remz" denir. Alakada kapalılık yoksa buna "işâret ve îmâ" denir.[1]

Görüldüğü üzere Sadrüşşerîa yapmış olduğu taksimde vasıtaları çok olan kinâye türlerini genel olarak "telvîh" kapsamına almış ve böylece Sekkâkî'nin yapmış olduğu taksimdeki eksikliği gidermiştir.

K. "MECÂZ", "KİNÂYE" VE "İSTİÂRE"NİN, "HÂKİKAT", "SARÎH" VE "TEŞBÎH"TEN DAHA MÜBÂLAĞALI OLUŞU

Sadrüşşerîa beyân ilmini bir "hâtime" ile bitirmiş ve hâtimenin muhtevâsını bu konuya tahsis etmiştir. Aslında mecâzın hâkikatten, kinâyenin sarîh ifadeden, istiârenin de teşbîhten daha belîğ olduğu konusunda belâgatçılar arasında kayda değer bir ihtilaf söz konusu değildir. Ancak Fahreddin er-Râzî, bu konuda Abdulkāhir el-Cürcânî'nin ileri sürdüğü bazı delillere itiraz etmektedir. Bu sebeple önce Cürcâni'nin görüşlerini zikredip ardından Râzî'nin itirazlarını ele alacağız. Daha sonra da Sekkâkî ve Sadrüşşerîa'nın bu itirazı nasıl değerlendirdiğini ortaya koymaya çalışacağız.

Abdülkāhir el-Cürcânî'ye göre kinâye, sarih ifadeden[2] daha beliğ; ta'rîz de sarîh ifadeden daha tesirlidir. İstiâre ve temsîlin teşbihe nispetle ayrı bir meziyyeti ve üstünlüğü vardır. Mecâz ise daima hakikatten daha belîğdir. Fakat ona göre bu üstünlük haber verilmek istenen manaların bizatihi kendisinden kaynaklanan bir üstünlük değildir. Bu üstünlük, mütekellimin hükmün gerekçesini ve delîlini zikretmiş olması ve bu vesileyle haber verilmek istenen manaları ispat etmesinden ve pekiştirmesinden kaynaklanır.[3]

Fahreddin er-Râzî, Cürcânî gibi kinayenin tasrihten, istiârenin de teşbihten daha belîğ olduğunu kabul etmektedir. Fakat kinâyede lâzımın melzûma delâlet ettiği düşüncesinden hareketle, deliliyle birlikte zikredilmiş bir hükmün delilsiz zikredilene göre muhataba daha fazla tesir ettiği görüşüne katılmamaktadır. Zira ona göre "فُلَانٌ طَوِيلُ النِجَادِ (Falancanın kılıç bağı uzundur)" denildiğinde; lâzım ile melzûm hem aklî açıdan hem de hissî açıdan birbirine denktir.

---

1 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 186-187.

2 Cürcânî "sarîh ifade" yerine "ifsâh (الإفصاح)" tabirini kullanmaktadır.

3 Abdulkāhir el-Cürcânî, **Delâilü'l-i'câz**, s. 70-73.

Yani o kişinin boyunun uzunluğu ile kılıç bağının uzunluğuna dair bilgi şayet hissî ise, yani duyu organlarıyla biliniyorsa bu iki bilgi kuvvet bakımından birbirine denktir. Eğer aklî ise şüpheli olma bakımından yine birbirine denktir. Şüpheli olan bir şeyin diğer şüpheli bir şeye üstünlüğü söz konusu olmadığı için daha fazla bilinen bir hükmün ona nispeten daha kapalı bir hükme delaletinde de üstünlük söz konusu olmaz. Kişinin kılıç bağının uzunluğu şayet his ile biliniyorsa boyunun uzun olduğu da zaten his yoluyla bilinir. Bu sebeple yine birinin diğerine üstünlüğü söz konusu değildir. Dolayısıyla Râzî'ye göre Cürcânî'nin dile getirdiği bu illet zayıftır.

Râzi'nin bu konuda bir itiraz sebebi daha vardır. Ona göre melzûmun varlığına lâzımla delil getirmek geçersiz bir yöntemdir. Örneğin ilim için hayat lazımdır fakat hayat var diye ilim de var olmak zorunda değildir.[1]

Sekkâkî ise bu konuda Abdulkāhir el-Cürcânî ile aynı görüştedir. Ona göre de mecâzın hakikatten daha belîğ olma gerekçesi, melzûmun zikrinin lâzım için bir beyyine teşkil etmesidir. Örneğin "رَعَيْنَا الغَيْثَ" denildiğinde melzûm (sebeb) olan yağmur zikredilip lâzım (sonuç) olan otlar kastedilmiştir. Bu da beyyine ile bir şeyi iddia etmek demektir. Çünkü melzûmun varlığı lâzımın varlığına şahittir. İkisinin birbirinden ayrılması mümkün değildir. Hâlbuki "رَعَيْنَا النَّبْتَ" denildiğinde beyyinesiz olarak bir şey iddia edilmiş olur. Beyyine ile iddia edilen şey ile beyyinesiz iddia edilen şey arasında kuvvet bakımından çok fark vardır.

Sekkâkî'ye göre istiarenin sarih teşbihten daha beliğ olmasının iki sebebi vardır. Birincisi, sarih teşbihte vech-i şebeh bakımından müşebbehün bihin müşebbehte daha kâmil olduğu itiraf edilmiş olur. İkincisi, istiarede bir şey beyyinesi ile iddia edilmiş iken teşbihte beyyinesiz iddia söz konusu olur.

Sekkâkî'ye göre kinâyenin tasrihten daha etkili olma sebebi mecâz ile aynıdır. Çünkü o da melzûmdan lâzıma intikal üzere kuruludur. Tasrih, beyyinesiz iddia iken, kinâye bir şeyi beyyine ile iddia etmektir.

Sadrüşşerîa'nın bu konuda Sekkâkî'nin yolundan giderek Abdülkāhir el-Cürcânî'nin gerekçelerine destek verdiği anlaşılmaktadır.[2] Ona göre belâgat erbâbı mecâzın hakikatten,

---

1 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 162-163; Musa Alak, "Fahreddîn er-Râzî'nin Nihâyetü'l-îcâz Adlı Eserinde Abdulkāhir el-Cürcânî'ye İtiraz Ettiği Meseleler", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası**, s. 12-14.

2 Sekkâkî'nin görüşleri için bkz. **Miftâhu'l-ulûm**, s. 523-524.

kinâyenin tasrihten, istiârenin de teşbihten daha belîğ olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Zira mecâzda melzûmdan lâzıma intikal söz konusudur. Melzûm ise lâzım olmadan tasavvur edilemez. Bu sebeple melzûmun zikri lâzımın varlığına bir beyyine olur. Beyyine ile ispat edilen iddialar ile beyyinesiz iddialar arasındaki farklar çok âşikârdır. Kinâyenin sarih ifadeden daha belîğ olması da aynı gerekçeye dayanır. Çünkü lâzımdan melzûma intikalde lâzım ile melzûm ya birbirine denktir veya aralarında güçlü, ince bir alâka vardır. Bu sebeple aralarında eşitlik olmamasına rağmen zihin lâzımdan melzûma intikal eder. "Külü çok" örneğinde lâzımın, yani eserin varlığı melzûmun varlığına bir beyyine teşkil eder.

Görüldüğü üzere Sadrüşşerîa bu konuda isim vermeden Fahreddin er-Râzî'nin itirazlarını cevaplamakta ve Abdülkāhir el-Cürcânî'nin gerekçelerine destek vermektedir.

İstiârenin teşbihten daha belîğ olma sebebine gelince Sadrüşşerîa bunun için iki gerekçe zikretmektedir. Birincisi, teşbîhte müşebbehün bih'in müşebbehten daha kuvvetli olduğu itiraf edilir. İstiârede ise tam tersi müşebbehin müşebbehten daha kuvvetli olduğu iddia edilir. İçerisinde teşbih bulunan kelamda asıl olan müşebbeh olduğu için müşebbehin kuvvetli olduğu ifade üslûbu doğal olarak daha kuvvetli olacaktır. Ayrıca istiâre mecâzın özel bir türüdür. Teşbîh ise hakikattir. Mecâzın hakikatten daha belîğ olma sebebi de birinin beyyine ile iddia edilmesi, diğerinin beyyinesiz bir iddia olmasıdır.[1]

IV. BEDÎ' İLMİ

Sadrüşşerîa *el-Vişâh*'ın mukaddimesinde ve muhtelif yerlerinde belâgatin bedî' bölümünü "ilim" olarak nitelemiş ve onu beyân ilminin tetimmesi/tamamlayıcısı olarak kabul etmiştir.

Fahreddin er-Râzî, kırk ilimden bahsettiği *Câmiu'l-ulûm* isimli eserinde bedî' ilmini yirmi birinci ilim olarak zikretmiş ve onu "ilmü bedâi'i'ş-şi'r" şeklinde isimlendirmiştir. Bu başlık altında bazı bedî'î sanatlardan bahsetmiştir.[2] Ancak *Nihâyetü'l-îcâz*'da bedî' ilmi için müstakil bir başlık oluşturmamıştır. Bedî' ilmiyle ilgili sanatların bir kısmını eserinin ilk ana bölümü olan "kelimelerdeki fesâhat"bölümünde, "lafzî delâletler" başlığı altında ele almıştır. Râzî orada ondan fazla bedî'î sanattan bahsetmiştir. Bedî'î sanatların diğer bir kısmını ise

---

1 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 188-189.

2 Râzî, **Câmiu'l-ulûm**, vr. 90b; Nasrullah Hacımüftüoğlu, **Fahreddin er-Râzî, Nihâyetü'l-Îcâz fî Dirâyeti'l-İ'câz'ının Tahkikli Neşri ve Abdulkāhir el-Cürcânî'nin Belâgat Alanındaki Eserleriyle Mukâyesesi**, s. 7.

eserinin ikinci ana bölümü olan "nazım" bölümünde, "nazmın kısımları" başlığı altında ele almıştır. Orada ise yirmi üç tane bedîʻî sanattan bahsetmiştir.

Sekkâkî de aynı şekilde *Miftâhu'l-ulûm*'da "bedîʻ ilmi" ifadesini kullanmamış ancak bedîʻî sanatları "kelâmı güzelleştirme vecihleri" başlığı altında ele almıştır. Kelâmı güzelleştirme vecihlerini de "manayı güzelleştirme vecihleri" ve "lafzı güzelleştirme vecihleri" şeklinde ikiye ayırmıştır. Manayla alakalı yirmi sanat, lafızla alakalı altı sanattan bahsetmiştir.[1]

Belâgat kitaplarında bedîʻî sanatlara "bedîʻ ilmi" başlığı altında müstakil bir bölüm açan ilk belâgat âlimi Bedreddîn İbn Mâlik'dir (ö. 686/1287).[2] O, eserinde bedîʻ ilmini "fesâhatın tevâbiini bilmektir" şeklinde tanımlamıştır. Fesâhatın tarifini yaptıktan sonra onu önce manevî ve lafzî diye ikiye ayırmıştır. Manevî fesâhatı da kendi içerisinde "ifhâm ve tebyîn"e hâs olanlar ile "tezyin ve tahsîn"e has olanlar şeklinde taksim etmiştir. Fesâhat-ı lafziyye ile alakalı yirmi dört sanat; fesâhat-ı maneviyyenin "ifhâm ve tebyîn"le alakalı olanlarına ait on dokuz sanat, "tezyin ve tahsîn"le alakalı olanlarına ait ise on beş sanat zikretmiştir.[3]

Sadrüşşerîa'nın bedîʻ ilminin tasnifinde Bedreddîn İbn-i Mâlik'in mezkûr tasnifini ve ismlendirmelerini esas aldığını görmekteyiz. Ayrıca Sadrüşşerîa'nın genel olarak belâgat teorisini oluşturmasında da İbn Mâlik'in katkısı olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle bedîʻ ilmi ile fesâhat arasında kurduğu ilişkide Bedreddîn İbn-i Mâlik'in bu tasnifinin tesiri açıkça görülmektedir. Sadrüşşerîa'nın yalnızca *el-Misbâh*'taki tasnif sisteminden istifade etmekle kalmadığı aynı zamanda *Nihâyetü'l-îcâz* ve *Miftâhu'l-ulûm*'da zikredilmeyen pek çok edebî sanat türünü de bu eserden aldığı anlaşılmaktadır.

Bu tespitlerimizi daha da netleştirmek için Sadrüşşerîa'nın bedîʻ ilmiyle ilgili yaptığı tarifi ve belâgat teorisi içerisinde bedîʻ ilmini nasıl konumlandırdığını ve nasıl tasnif ettiğini göstermek istiyoruz.

Sadrüşşerîa bedîʻ ilmini, "kelamı tebyîn ve tezyin yollarını bilmek" şeklinde tanımlamıştır. Yani ona göre bedîʻ ilmi, kelamı hem açık ve anlaşılır hale getirmenin hem de

---

1 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 532; Musa Alak, **Sekkâkî ve Miftâhu'l-ulûm adlı eseri**, s. 54.

2 Bkz. Ahmet Matlûb, **Mu'cemu'l-mustalahâti'l-belâğiyye ve tetavvuruhâ**, 2. baskı, Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1993/1414, s. 224; Nasrullah Hacımüftüoğlu, **Fahreddin er-Râzî, Nihâyetü'l-Îcâz fî Dirâyeti'l-İʻcâz'ının Tahkikli Neşri ve Abdulkāhir el-Cürcânî'nin Belâgat Alanındaki Eserleriyle Mukâyesesi**, s. 8.

3 İbn Mâlik (İbnü'n-Nâzım), **el-Misbâh**, s. 159-273.

süslemenin yol ve yöntemini öğretmektedir.[1] Sadrüşşerîa bedî‘ ilmine, sadece kelâmı süsleme (tezyin) fonksiyonu yüklememekte bunun yanında kelâmı daha açık ve anlaşılır hale getirme (tebyîn) fonksiyonu da yüklemektedir. Bu bakış açısı bedî‘ ilmini genel anlamda belâgat tanımının içine almayan ve onu bir eklenti olarak gören anlayışlara karşı Sadrüşşerîa'nın onu belâgatin tamamlayıcı bir unsuru olarak kabul ettiğini göstermektedir. Sadrüşşerîa ayrıca bedî‘ ilmini beyân ilminin bir tetimmesi yani tamamlayıcı unsuru olarak kabul etmektedir.[2] İbnü'l-Aynî'nin ifadesine göre bedî‘ ilmi, beyân ilminin tamamlayıcı unsuru ise aynı zamanda meânî ilminin de tamamlayı unsurudur. Zira meânî ve beyân ilimleri birbirleriyle sıkı bir bağlantı içerisindedir. Ona göre Sadrüşşerîa bu sebeple bedî‘ ilmini, beyân ilminin tamamlayıcı unsuru olarak tanımlamıştır.[3]

Ayrıca Sadrüşşerîa belâgati "meânî ve beyân ilimlerinin kurallarına riâyet ederek söz söylemek", fesâhatı da "bedî‘ ilminin kurallarına riâyet edecek şekilde söz söylemek" olarak tanımlamaktadır.[4] Ona göre belâgat vasıtasıyla kelamda meydana gelen güzellik zâtîdir ve kelâmın ondan ayrılmaması gerekir. Fesâhat ise belâgate tâbîdir ve bu yönüyle arazidir. Görüldüğü üzere Sadrüşşerîa fesâhat ile bedî‘ ilmi arasında doğrudan bir bağ kurmuş fesâhatı da belâgate tâbî kılmak suretiyle kendine özgü bir belâgat teorisi ortaya koymuştur. Ona göre belâgat bir bütündür. Belâgat ilimleri de bu bütünün birbirini tamamlayan parçalarıdır.

Sadrüşşerîa bedî‘î sanatları yukarıda da belirttiğimiz gibi öncelikle fesâhat-ı lafziyyeyi gerektiren sanatlar ve fesâhat-ı maneviyyeyi gerektiren sanatlar olmak üzere ikiyi ayırmış ve toplamda altmış dört sanat zikretmiştir. Sadrüşşerîa'nın bu sanatları ele alırken istifade ettiği kaynaklar, temel olarak Fahreddin er-Râzî'nin *Nihâyetü'l-îcâz*'ı ile Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm*'udur. Ancak bunların dışında Reşîdüddîn el-Vatvat'ın *Hadâiku's-sihr*'i, Mutarrizî'nin *Makāmât* şerhi olan *el-Îzâh*'ın mukaddimesi, İbnü'l-Esîr'in *el-Meselü's-sâir*'i, Bedreddîn İbn Mâlik'in *el-Misbâh*'ı ile İbn Ebi'l-İsbâ'ın *Tahrîrü't-tahbîr* isimli eserlerinden de isim vermeden istifade etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

---

1 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 10.

2 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 10, 190.

3 İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 9b.

4 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 9-10.

A. FESÂHAT-I LAFZİYYEYİ GEREKTİREN SANATLAR

Sadrüşşerîa'nın bedî' ilmini ele aldığı bölümde zikrettiği toplam altmış dört sanattan yirmi tanesi fesâhat-ı lafziyyeyi gerektiren sanatlardır. Bu sanatların isimleri şu şekildedir:

Tecnîs, reddü'l-acüz ale's-sadr, seci'ler, kalb, terdîd, teştîr, teczie, tesmît, tevşîh, televvün, lüzûmu mâ lâ yelzem, siyâkatü'l-a'dâd, tensîku's-sıfât, mürââtü'n-nazîr, müşâkele, tefvîf, tatrîz, teshîm / tevşîh, iktibâs, tazmîn, diğer türler (hayfâ, raktâ …).

Sadrüşşerîa bu sanatların kimini tanımlayıp örneklendirmiş. Kimini ise sadece örnek vermek suretiyle anlatma yoluna gitmiştir. O, fesâhat-ı lafziyyeyi gerektiren sanatların yirmi tane ile sınırlı olmadığını, mevcutlara kıyasla ve kaynak metinlerden hareketle sayısının artırılabileceğini ve onlara yeni isimler verilebileceğini ifade etmiştir.

Fahreddin er-Râzî *Nihâyetü'l-îcâz*'da bu sanatlardan Tecnîs, reddü'l-acüz ale's-sadr, kalb, seci' ve tarsî'i ilk bölümde "lafzî delâletler" başlığı altında incelemiştir.

Sekkâkî ise kelamı güzelleştirme vecihleri altında ele aldığı bedî'î sanatları, "manayı güzelleştirme vecihleri" ve "lafzı güzelleştirme vecihleri" şeklinde ikiye ayırmıştır. İkinci sırada zikrettiği "lafzı güzelleştirme vecihleri"yle alakalı altı tane sanat zikretmiştir. Bunlar; tecnîs, reddü'l-acüz ale's-sadr, kalb, seci, Kur'ân-ı Kerîm'deki fâsılalar[1] ve tarsî' olmak üzere altı tanedir. Sadrüşşerîa bu sanatlardan tarsî'i secilerin alt başlığı olarak tasnif etmiştir. Kur'ân-ı Kerîmdeki fâsılalar için ayrı bir bölüm açmamıştır.

B. FESÂHAT-I MANEVİYYEYİ GEREKTİREN SANATLAR

Sadrüşşerîa Sekkâkî'den farklı olarak ikinci sırada ele aldığı fesâhat-ı maneviyyeyi gerektiren sanatları kendi içerisinde "tebyîne has olanlar" ve "tezyine has olanlar" şeklinde ikiye ayırmıştır. Fesâhat-ı maneviyyeyi gerektiren sanatlardan kırk dört tane zikretmiştir. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Bedreddîn İbn Mâlik'ten esinlenerek yapmış olduğunu düşündüğümüz bu taksimde tebyîne has olan sanatların sayısı on birdir. Tezyîne has olanların sayısı ise otuz üçtür.

Sadrüşşerîa'nın tebyînle alakalı gördüğü sanatlar şunlardır:

---

[1] Seyyid Şerîf Cürcânî, Sekkâkî'nin teeddüben Kur'ân-ı Kerîm'deki fâsılaları seci' olarak isimlendirmediğini ayrı bir cihet olarak zikrettiğini söylemektedir. Zira seci' lafzı güvercinlerin düzenli ve devamlı olarak boğazlarından çıkardıkları ses anlamına gelmektedir. Bkz. Seyyid Şerif Cürcânî, **el-Misbâh**, s. 750.

Tefsîrü'l-hafî, et-te'kîd bi'l-bürhân ev bi'l-kasem ev bi't-tekrâri'l-müfîd, el-mezhebü'l-kelâmî, tekmîl, ihtirâs, tezyîl, iğrâk, îğâl, istitrâd, tefrî', hüsnü't-ta'lîl.

Tezyînle alakalı gördüğü sanatlar ise şunlardır:

Tenâsüp, mülâemet, teşâbüh, mutâbaka, mukābele, müzâvece, leff ü neşr, cem', tefrîk, taksîm, cem' maa't-tefrîk, cem' maa't-taksîm, cem' maa't-tefrîk ve't-taksîm, îhâm, muhtemilü'z-zıddeyn, te'kîdü'l-medh bi-mâ yüşbihü'z-zem, sevkü'l-ma'lûm mesâka ğayrihî, haşiv, istitibâ', temlîh, irsâlü'l-mesel, irsâlü'l-meseleyn, el-kelâmü'l-câmi', müsâvât, vahiy, es-selbü ve'l-îcâb, el-aksü ve't-tebdîl, es-süâlü ve'l-cevâb, istidrâk, hüsnü'l-ibtidâ, hüsnü't-tehallus, hüsnü't-taleb, hüsnü'l-hâtime.

Sekkâkî, manayı güzelleştirme vecihlerini Sadrüşşerîa'nın yaptığı gibi iki kısıma ayırmadan tek başlıkta ele almış ve bu bölümde yirmi sanat zikretmiştir. Bu konuda Sekkâkî'nin tasnîfi ile Sadrüşşerîa'nın tasnifi arasında dikkat çeken hususlar şunlardır:

Sekkâkî'nin manayı güzelleştirme vecihleri arasında zikrettiği mürââtü'n-nazîr ile müşâkele sanatlarını Sadrüşşerîa lafzî fesâhatı gerektiren sanatlar arasında zikretmiştir.

Yine Sekkâkî'nin manayı güzelleştirme vecihlerinden "tevcîh" adıyla zikrettiği sanatı, Sadrüşşerîa aynı şekilde manevî fesâhatı gerektiren sanatlar arasında zikretmiş ancak "muhtemilü'z-zıddeyn" başlığı altında ele almıştır. Benzer şekilde Sekkâkî'nin "i'tirâz" adını verdiği sanatı Sadrüşşerîa "haşiv" başlığı altında ele almıştır. Sekkâkî bu sanatın "haşiv" olarak da isimlendirilebileceğini söylemiştir. Sadrüşşerîa bu ikinci ismi tercih etmiştir.

Sekkâkî iltifat sanatını manayı güzelleştirme vecihleri arasında zikretmiş ancak herhangi bir tarif ve örneklendirme yapmadan bu sanatı meânî ilminde açıkladığını söylemekle yetinmiştir. Nitekim iltifât sanatını meânî ilminde "müsnedün ileyhin muktezâ-yı zâhirin dışına çıkarılması" başlığı altında ele almıştır.[1] Sadrüşşerîa ise bu sanatı bedî'î sanatlarını ele aldığı bölümde hiç zikretmemiştir. Ancak o da Sekkâkî gibi iltifat sanatını meânî ilminde benzer bir başlık altında açıklamıştır.[2]

Sekkâkî'nin manayı güzelliştirme vecihleri arasında zikrettiği ve "taklîlü'l-lafz ve lâ taklîlü'l-lafz" adını verdiği bir sanat vardır. Sekkâkî bu sanatı îcâz ve itnâb ile alakalı gördüğü için çok fazla açıklama ihtiyacı hissetmemiştir. Sadrüşşerîa'nın ise "fesâhat-ı mâneviyyeyi

---

1 Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 296-304.

2 Bkz. Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 42-47

gerektiren sanatlardan tezyîne hâs olanlar" kısmına dâhil ettiği ve daha önceki kaynaklarda ismine rastlayamadığımız "vahiy" adını verdiği bir sanat vardır. Sadrüşşerîa bu sanatı "lafzın az olup mananın çok olması" şeklinde tanımlamış ve "îcâz ve itnâb" konusunda[1] zikrinin geçtiğini söylemiştir. Muhtemelen Sekkâkî'nin "taklîlü'l-lafz ve lâ taklîlü'l-lafz" adı altında zikrettiği bu sanata Sadrüşşerîa "vahiy" ismini vermiştir. Seyyid Şerif Cürcânî'ye göre bu sanat lafızla alakalıdır. O, Sekkâkî'nin bu sanatı mana ile alakalı görmesini zorlama olarak nitelemektedir.[2]

Fahreddin er-Râzî'ye gelince o, Sekkâkî'nin "manayı güzelleştirme vecihleri" dediği, Sadrüşşerîa'nın ise "fesâhat-ı maneviyyeyi gerekli kılanlar" adını verdiği sanatları, eserinin ikinci ana bölümünde nazmın kısımlarını ele aldığı üçüncü fasılda işlemiştir.[3] Râzî orada yirmi üç sanat zikretmiştir. Ona göre mezkûr sanatlar, cümleler arasındaki irtibatı ve uyumu sağlamaya yardımcı olur. Cümleler arasındaki irtibat ve uyum arttıkça kelam daha da fasih hale gelir. Râzî bu sanatları Sadrüşşerîa'nın yaptığı gibi tebyîne ve tezyine has olanlar şeklinde ikiye ayırmamıştır. Râzî'nin nazım bölümünde zikrettiği bu sanatların bir kısmını Sadrüşşerîa, "fesâhat-ı lafziyyeti gerekli kılan sanatlar" adı altında işlemiştir. Büyük bir kısmını ise "fesâhat-ı mâneviyyeyi gerekli kılan" sanatlar adı altında işlemiştir.

Râzî'nin zikrettiği sanatlar ile Sadrüşşerîa'nın zikrettiği sanatlar karşılaştırıldığında şu hususlar dikkat çekmektedir:

Râzî'nin "i'tîrâz" adını verdiği sanat Sadrüşşerîada "haşiv" başlığı altında yer almaktadır. Nitekim Sekkâkî de bu sanat için "i'tîrâz" ismini tercih etmişti. Benzer şekilde Râzî'nin "ta'dîd" adını verdiği sanata Sadrüşşerîa "siyâkatü'l-a'dâd" adını vermiş ve bu sanatı lafzî fesâhatı gerektiren sanatlar başlığı altında ele almıştır. Mürââtü'n-nazîr sanatını da Sadrüşşerîa lafzî fesâhatı gerektiren sanatlar arasında saymıştır. Aynı şekilde Râzî'nin bu bölümde zikrettiği iktibâs sanatını Sadrüşşerîa lafzî fesâhatı gerektiren sanatlar başlığı altında ele almaktadır.

Râzî'nin "telmîh" adını verdiği sanat Sadrüşşerîa'da "temlîh" başlığı altında geçmekte ancak bazı nüshalarda "telmîh" lafzının kullanıldığı da görülmektedir.[4]

---

1 Bkz. Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 240

2 Seyyid Şerif Cürcânî, **el-Misbâh**, s. 743.

3 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 168-180.

4 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 238

Râzî'nin "el-medhü'l-müvecceh" olarak isimlendirdiği sanatı Sadrüşşerîa "istitbâ'" adı altında, Râzî'nin "tecâhülü'l-ârif" olarak isimlendirdiği sanatı Sadrüşşerîa "sevkü'l-ma'lûm mesâka ğayrihî" adı altında, Râzî'nin yalnızca "el-iğrāk" olarak isimlendirdiği sanatı Sadrüşşerîa "el-iğrāk fi'sıfât" adı altında işlemiştir.

Râzî'nin el-mütezelzil olarak isimlendirdiği sanatı Sadrüşşerîa eserine almamıştır. Râzî, mütezelzil sanatını; "İ'râbı değiştiğinde mananın tersine döneceği bir lafzı kelâma, yerleştirmektir." şeklinde tarif etmiştir. Ancak Râzî'nin bu sanat için verdiği örnekte i'râb değişikliğinden ziyade -şeddeli bir harfin şeddesiz okunması gibi- kelimenin yapısındaki bir değişiklik sebebiyle mananın tersine dönmesi söz konusudur. Nitekim Reşîdüddîn el-Vatvât da mezkûr sanattan bahsetmiş ve onu "harflerin harekelerinden biri değiştiğinde kelamın medihten hicve dönüşmesi" şeklinde tanımlamıştır.[1] Râzî'nin verdiği örnek "وَلَّدَ اللهُ عِيسَى" (Allah Teâlâ İsâ (a.s)'ı doğurttu) cümlesidir. Bu cümlede lâm harfi şeddesiz okunduğu takdirde mana tersine döner ve "doğurtmak" fiili "doğurmak" anlamına gelir. Râzî'ye göre bu şekilde okunduğunda cümle sarîh şekilde küfrü gerektiren bir ifadeye dönüşür.[2]

Son olarak Râzî'nin "et-teaccüb" adını verdiği ve Vatvat'tan aldığı sanata[3] Sadrüşşerîa bedî' kısmında yer vermemiştir.

Sadrüşşerîa'nın bedî' ilminde kendisinden esinlendiği anlaşılan Bedreddîn İbn Mâlik ise bedî'î sanatları öncelikle "fesâhat-ı lafziyyeye râci olanlar" ve "fesâhat-ı maneviyyeye râci olanlar" şeklinde taksim etmiş, "fesâhat-ı maneviyyeye râci olanlar"ı da kendi içinde "ifhâm ve tebyîne has olanlar" ile "tahsîn ve tezyine has olanlar" şeklinde ikiye ayırmıştır.[4] "Fesâhat-ı lafziyyeye râci olanlar" için yirmi dört sanat, "fesâhat-ı maneviyyeye râci olanlar"dan "ifhâm ve tebyîne has olanlar" için on dokuz sanat, "tahsîn ve tezyine has olanlar" için ise on beş sanat zikretmiştir. İbn Mâlik toplamda elli sekiz sanat zikretmiştir.

Sadrüşşerîa'nın, her ne kadar ana tasnifinde İbn Mâlik'ten istifade etmiş olduğu görülse de sanatların isimlendirilmesinde ve bu sanatların hangi bölüme dâhil edileceği konusunda

---

1 Reşîdüddîn el-Vatvât, **Hadâiku's-sihr**, s. 183. Mütezelzil'in diğer tanım ve örnekleri için bkz. Ahmed Matlûb, **Mu'cemü'l-mustalahâti'l-belâğiyye ve tatavvuruhâ**, III, 188-189.

2 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 179.

3 Reşîdüddîn el-Vatvât, **Hadâiku's-sihr**, s. 189; Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 180.

4 İbn Mâlik kendi tasnif sisteminde "fesâhat-ı lafziyyeye râci olanlar"ı birinci fasıl; "fesâhat-ı maneviyyeye râci olanlar"dan "ifhâm ve tebyîne has olanlar"ı ikinci fasıl; "tahsîn ve tezyine has olanlar"ı ise üçüncü fasıl yapmıştır. Bkz. İbn Mâlik (İbnü'n-Nâzım), **el-Misbâh**, s. 162-273.

kendi tercihlerinden vazgeçmediği anlaşılmaktadır. Örneğin Sadrüşşerîa, İbn Mâlik'in lafzî fesâhata râci olanlar arasında zikrettiği "mutâbaka" ve "mukabele" gibi sanatları manevî fesâhatı gerektiren sanatların tezyine hâs olanlar kısmına dâhil etmiştir.[1]

V. DİĞER MÜELLİFLERE YAPTIĞI İTİRAZLAR

Bu bölümde Sadrüşşerîa'nın *el-Vişâh*'ta diğer müelliflere yaptığı itirazları ele almaya çalışacağız.

A. HABERİN TANIMI

Sadrüşşerîa haberi şu şekilde tanımlamaktadır:

«هُوَ قَوْلٌ يَقْتَضِي بِصَرِيحِه نِسْبَةَ شَيْءٍ إِلَى شَيْءٍ»

"Sarîh haliyle bir şeyin başka bir şeye nispetini gerekli kılan sözdür."

Sadrüşşerîa'nın bu tanımıyla Fahreddin er-Râzî'nin tanımını esas aldığı görülmektedir. Zira Râzî'ye göre haber:

«هو القولُ المقتضِي بِصَرِيحِه نسبةَ معلومٍ إلى معلومٍ بالنفي أو بالإثبات»

"Sarih haliyle bir bilginin diğer bir bilgiye olumlu veya olumsuz olarak nispetini gerekli kılan sözdür."

Nihâyetü'l-îcâz'ın hâşiyelerinden birinde "sarih hâliyle" ifadesinin ihtirâzî bir kayıt olduğu söylenmektedir. Buna göre mezkûr kayıtla, bazı usûlcülerin "nassın delâleti", bazı usûlcülerin ise "fahve'l-kelâm" dedikleri yöntemle kelamdan anlaşılan hükümlerin dışarıda bırakılması amaçlanmıştır.[2] Yani "Anne ve babaya öf bile deme" âyet-i kerimesinden[3], anne-babayı dövme ve onlara hakaret etmenin haram olma hükmü âyet-i kerîmenin sarîh ifadesinden değil fahvâsından çıkmaktadır. Râzî de "sarîh haliyle" kaydını bu tür hükümleri dışarıda bırakmak için tanımına almıştır.[4]

---

1 Bkz. Bedreddîn İbn Mâlik (İbnü'n-Nâzım), **el-Misbâh**, s. 191-195; Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 229.

2 Nassın delâleti, lafzın manasını anlayan herkesin dil ve mantık kurallarına göre nastan çıkarabileceği bir illet ortaklığı sebebiyle "mantûk"un hükmünün "meskûtun anh" için de geçerli sayılması demektir. Bkz. Ali Bardakoğlu, "Delâlet", **DİA**, IX, 119-122.

3 İsrâ: 17/23.

4 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 74 (Birinci dipnot).

Gerek Fahreddin er-Râzî'nin gerekse Sadrüşşerîa'nın yaptıkları bu tanım; haberi "sıdka ve kizbe ihtimali olan söz" veya "tasdike ve tekzîbe ihtimali olan söz" şeklinde tanımlayanlara bir itiraz niteliğindedir. Nitekim Râzî bu tanıma itirazını açık bir şekilde ifade etmektedir. Ona göre ilk tanımda "devir", yani "bir şeyi dolaylı bir şekilde kendisiyle tarif etme"[1] söz konusudur. Çünkü bu tanımı yapanlara göre "sıdk", "bir şeyi olduğu hâliyle haber verme" anlamındadır. "kizb" ise "bir şeyi olduğundan farklı şekilde haber vermedir." Haberin tanımında dolaylı olarak haber ifadesi geçtiği için devir meydana gelmektedir. İkinci tanımda ise üst üste iki devir söz konusudur. Zira "tasdik", "konuşmayı sıdka nispet etmek", "tekzîb", "konuşmayı kizbe nispet etmek" demektir. Haberi bilmek tasdîki bilmeye bağlı, tasdîki bilmek sıdkı bilmeye bağlı, sıdkı bilmek haberi bilmeye bağlı olduğu için ikinci tanımda iki devir birden söz konusu olmaktadır.[2]

Sadrüşşerîa ise haberi yukarıda geçtiği şekliyle tanımladıktan sonra haberin sıdka ve kizbe ihtimalli olmasının onun ifade ettiği mananın lâzımı olduğunu söylemektedir. Ayrıca "sıdk"ı "hükmün vâkıaya uyması" şeklinde tanımlayarak cumhurun görüşüne katılmış, ilk dönem Mutezilî kelamcılardan Nazzâm'ın (ö. 231/845) görüşüne karşı çıkmıştır. Nazzâm'a göre "sıdk", "hükmün, haber verenin itikadına veya zannına uymasıdır." Ona göre vâkıada haber verenin itikadı veya zannının doğru veya yanlış olması önemli değildir.

Nazzâm bu görüşüne Münâfikûn sûresinin ilk âyet-i kerimesini delil getirmektedir. Âyet-i kerîme şu şekildedir:

"Münafıklar sana geldikleri vakit, 'Senin Allah'ın Resûlü olduğuna kesinlikle şehadet ederiz' derler. Allah da bilir ki sen elbette O'nun resûlüsün. Bununla birlikte Allah o münafıkların kesinlikle yalancı olduğuna da şehâdet eder."

Bu âyet-i kerîmede münafıkların peygamberimize hitaben "senin Allah'ın resulü olduğuna şehadet ederiz" dedikleri halde Allah Teâlâ'nın onların yalancı olduklarına şehadet ettiğini ifade buyurması Nazzâm'ın görüşüne delil teşkil etmektedir. Zira ona göre onların sözü vâkıaya uygun olduğu halde itikadlarına aykırı olduğu için Allah Teâlâ onları yalancılıkla nitelemiştir.

---

1 Bkz. Metin Yurdagür, "Devir", **DİA**, IX, 230-231.

2 Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 74; İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 18a.

Sadrüşşerîa bu konuda Sekkâkî'nin yolundan giderek[1] Nazzâm'ın bu itirazına karşı çıkmaktadır. Sadrüşşerîa'ya göre, Allah Teâlâ'nın onları yalancılıkla nitelemesinin sebebi onların "şehadet ederiz" hükmünü -"inne" ve "lâm" gibi tekid edatlarını kullanarak- doğrudan kalplerinden gelen bir bilgiymiş gibi ifade etmeleridir. Zira şehadet, şahit olunan ve gözleme dayanan bir bilgiyi gerektirir. Münafıklar için böyle bir bilgi ve buna bağlı bir şehadet söz konusu olmadığından Allah Teâlâ onları yalancılıkla nitelemiştir.[2] Dolayısıyla onların yalancı olarak nitelenmeleri böyle bir bilgiye şehadet etmedikleri halde "şehadet ederiz" demelerinden kaynaklanmaktadır.

B. HAKÎKÎ MEF'ÛL-MEF'ÛLÜN BİH FARKI

Sadrüşşerîa'nın hem Fahreddin er-Râzî'ye hem de Abdülkāhir el-Cürcânî'ye itiraz ettiği meselelerden biri "خَلَقَ اللهُ الْعَالَمَ" cümlesindeki "العَالَمَ" kelimesinin hakîkî mef'ûl mü yoksa mef'ûlün bih mi olduğu konusudur. Bu konu, Eş'arîlerle Maturîdiler arasındaki "tekvin ile mükevvenin aynı şey olup olmadığı" veya "tesirin eserden farklı olup olmadığı" tartışmalarının bir semeresi gibi gözükmektedir. Zira Eş'arîlere göre âlemin yaratılışı âlemin ta kendisi iken Maturîdîlere göre ise âlemin yaratılışı âlemden farklıdır. İtirazın tam olarak anlaşılması için konuyu şöyle özetlemek yerinde olur:

Sadrüşşerîa, fiillerin fâillerine isnâdında mücerred isnâdın dikkate alınacağını belirtmektedir. Ona göre bu konuda ihtiyârî fiillerle gayr-ı ihtiyârî fiiller arasında bir fark yoktur. "خَرَجَ زَيْدٌ" / "Zeyd çıktı" cümlesinde olduğu gibi, fiil ihtiyârî olup fâilin bizzat yaptığı bir eylem olabileceği gibi, "مَرِضَ زَيْدٌ" / "Zeyd hastalandı" cümlesinde olduğu gibi fiil gayr-i ihtiyârî olup fâil tarafından bizzat yapılamayan ancak fâilde zuhur eden bir fiil de olabilir. Eğer fiil, "harace" gibi fâilin bizzat yaptığı bir fiil ise burada masdar olan "hurûc" fiili hakîkî mef'ûldür. Yani bizatihi mefûldür, mef'ûlün bih değildir. Fiilin yapılış sebebi "mef'ûlün leh"tir. Fiilin muhakkak yapıldığı bir yer ve zaman vardır. Bu yer ve zaman "mef'ûlün fîh"tir. " ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا", "أَوْجَدَ اللهُ الْمَعْدُومَ", "خَلَقَ اللهُ العَالَمَ", "بَنَيْتُ الدَّارَ" cümlelerinde olduğu gibi fiil şayet başka bir şey üzerinde gerçekleşmişe, fiilin üzerinde gerçekleştiği şey "mef'ûlün bih"tir. Dolayısıyla

1 Bkz. Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 254-255.

2 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 21-22.

Sadrüşşerîa'ya göre, "خَلَقَ اللهُ العَالَمَ" cümlesindeki "العَالَم" lafzı mutlak manada mef'ûl, yani hakîkî mef'ûl değil, mef'ûlün bihtir.[1]

Sadrüşşerîa bu konuda "قِيلَ" lafzıyla zikrettiği Fahreddin er-Râzî'nin görüşünün doğru olmadığını söylemektedir. Zira Fahreddin er-Râzî *Nihâyetü'l-îcâz*'da, "خَلَقَ اللهُ العَالَمَ" cümlesindeki "العَالَم" lafzının mef'ûlün bih olmadığını, mutlak manada mef'ûl yani hakîkî mef'ûl olduğunu savunmaktadır. Ona göre "خَلَقَ اللهُ العَالَمَ" cümlesinin yerine "فَعَلَ الخَلْقَ بِهِ" (yaratma fiilini onunla yaptı) cümlesini koymak mümkün değildir. Çünkü şayet "âlemin yaratılışı" "âlem" den farklı bir şey ise onun da mahlûk olması gerekir. Bu da başka bir yaratmanın daha varlığını gerektirir ki bu, teselsüle yol açar. Yahut da "Âlemin yaratılışı mahlûk değildir. Mahlûk olmamak da kıdemi gerektirir. Öyleyse onun kıdemi sebebiyle âlemin de kadîm olması gerekir." demek îcâp eder ki bu da mümkün değildir.[2] Ayrıca âlem, yaratılış esnasında mevcutsa âlemin yaratılışı hâsılın tahsîli kabilindendir. Şayet mevcut değilse fiil ma'dûm üzerinde meydana gelmiş olur ki bu bir çelişkidir."

"Yarattı" fiilinin "îcâd etti" anlamına geldiğinden hareket ederek meseleyi izah etmeye çalışan Sadrüşşerîa'ya göre Râzî'nin ileri sürdüğü bu gerekçeler haklı değildir. Zira ona göre "îcâd", "ma'dûm" (yokluk) üzerinde de meydana gelebilir ve buradaki îcâd, "ma'dûmu mevcuda dönüştürme" anlamındadır. Bu sebeple "خَلَقَ اللهُ العَالَمَ" ve "أَوْجَدَ اللهُ المَعْدُومَ" cümlelerindeki âlem ve ma'dûm kelimelerini mef'ûlün bih kabul etmek gerekir. Sadrüşşerîa'ya göre îcâd ma'dûm üzerinde meydana gelebileceği gibi "mâhiyetler" üzerinde de meydana gelebilir.[3] Mâhiyetlerin varlıktan önce tahakkuk ettiğini savunanlar İbnü'l-Aynî'ye göre Eflâtun ve takipçileridir.[4]

Fahreddin er-Râzî'nin bu görüşü Abdülkāhir el-Cürcânî'nin *Esrâru'l-belâğa*'da yer alan görüşüyle örtüşmektedir.[5] Dolayısıyla Sadrüşşerîa mezkûr görüşü ile her iki müellife de itiraz etmiş olmaktadır.

---

1 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 23-24; İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 19b.

2 Fahreddin Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 39, 76-77.

3 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 23-24; İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 19b-20a.

4 İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 19b-20a.

5 Abdulkāhir el-Cürcânî, **Esrâru'l-belâğa**, s. 368-369.

C. UYKU İLE ÖLÜM ARASINDAKİ MÜŞÂBEHET ALÂKASI

Bu meseledeki tartışma Yâsîn suresi 52. âyet-i kerîmede geçen uyku kelimesindeki istiârede müşâbehet alâkasının ve istiare karinesinin ne olduğu ile ilgilidir. Sadrüşşerîa bu meselede Fahreddin er-Râzî, Sekkâkî ve Kazvînî gibi belâgatçıların görüşüne itiraz etmektedir.

Yâsîn sûresinde kıyâmet günü mezarlarından kalkacak kimselerin halleri anlatılırken şöyle buyurulmaktadır:

﴿وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَإِذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَى رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ (٥١) قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ (٥٢)﴾

"(O gün ikinci kez) sûra üfürülür. Bir de bakarsın ki onlar kabirlerinden (kalkıp) Rablerine doğru akın akın giderler (ve şöyle derler:) "Vay başımıza gelenlere! Uyuduğumuz yerden bizi kim kaldırdı? Bu Rahmân (olan Rabbimizin) vadettiği şey. Peygamberler doğru söylemiş."[1]

Bu âyet-i kerîmede ölüm uykuya benzetilmiştir. Bu benzetmede müsteârun minh yani müşebbehün bih olan uyku ile müsteârun leh yani müşebbeh olan ölümün her ikisi de aklîdir. Fahreddin er-Râzî, Sekkâkî, Kazvînî gibi belâgat âlimlerine göre, iki lafız arasındaki müşâbehet alâkası yani câmi vasıf, her iki durumda da "fiillerin zuhûr edememesi"dir.[2]

Sadrüşşerîa'ya göre uyku ile ölüm arasındaki müşâbehet alâkası yani onun ifadesiyle câmî vasıf, "fiillerin zuhûr edememesi" değildir. Zira istiarede câmî vasıf konusunda müsteârun minh, müsteârun lehten daha kuvvetli ve daha meşhûr olmalıdır. Bu istiârede ise ölüm, fiillerin zuhûr edememesi hususunda uykudan daha kuvvetli ve daha meşhûrdur. Dolayısıyla fiillerin zuhûru câmi vasıf olmaya uygun değildir. Sadrüşşerîa'ya göre bu istiâredeki câmî vasıf, "dirilmek ve uyanmak"tır (ba's ve tenebbüh). Bu vasıflar ölüme nispetle uykuda daha kuvvetlidir.[3] Teftâzânî'nin de konuda Sadrüşşerîa ile aynı görüşte olduğu görülmektedir.[4]

---

1 Yâsîn: 36/51-52.

2 Bkz. Râzî, **Nihâyetü'l-îcâz**, s. 159; Sekkâkî, **Miftâhu'l-ulûm**, s. 499; Kazvînî, **Telhîs**, s. 165; Kirmânî, **Tahkîku'l-Fevâidi'l-ğiyâsiyye**, s. 767; İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 105a.

3 Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 173-174.

4 Teftâzânî, **el-Mutavvel**, s. 341.

Yukarıda zikri geçen belâgatçılar, mezkûr âyet-i kerîmede istiâre karînesinin "beasenâ"[1] ifadesi olduğunu söylerler. Sadrüşşerîa buna da katılmamaktadır. Çünkü istiârede karîne, müsteârun lehe has olmalıdır. "Ba's" lafzı, Arapça açısından müsteârun leh için de müsteârun minh için de kullanılır. Sadrüşşerîa'ya göre mezkûr istiâredeki karîne, "bizi kim uyandırdı?" sözünü ölülerin söylemiş olmasıdır.[2] Teftâzânî'nin de "ba's" ifadesinin karîne olamayacağı konusunda Sadrüşşerîa gibi düşündüğü görülmektedir.[3]

[1] Sadrüşşerîa'nın ilerideki izahına göre Arapçada "beasenâ" ifadesi hem diriltti hem uyandırdı anlamında kullanılmaktadır.

[2] Sadrüşşerîa, **el-Vişâh**, s. 174; İbnü'l-Aynî, **Hallü'l-Vişâh**, vr. 105a.

[3] Teftâzânî, **Mutavvel**, s. 341.

SONUÇ

Tezimizin Sadrüşşerîa'nın yaşadığı dönemi ve hayatını ele aldığımız ilk bölümünde, tabakat kitaplarında ve son dönem biyografilerde yer almayan bazı yeni bilgilere ulaşma imkânı bulduk. Yine bu tür çalışmalarda Sadrüşşerîa'nın hayatı ile ilgili tespit edilen ve doğru olduğunu gördüğümüz bilgileri delillendirmeye, yanlış olduğunu farkettiğimiz bilgileri de düzeltmeye çalıştık. Sadrüşşerîa'nın eserlerinden kendisine ait olanlarla olmayanları ayırt etmeye çalıştık. Eserlerinin yazım tarihlerinin izini sürdük ve elimizdeki bilgilere dayanarak onları kronolojik olarak sıraladık.

Tezimizin diğer bölümlerinde tespit ettiğimiz bazı sonuçlar ve ilerideki akademik çalışmalarda dikkate alınmasının uygun olacağını düşündüğümüz bazı tespitler şunlardır:

- Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Nihâyetü'l-îcâz*'ı ile Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâḥu'l-ʿulûm*'u esas alınarak telif edilmiş bir eser olmasına rağmen Sadrüşşerîa'nın *el-Vişâh*'ta kendisinden önceki belâgat birikimini süzgeçten geçirerek özgün bir eser ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. *el-Vişâh*'ın kaynakları bölümünde ayrıntılı olarak ifade ettiğimiz üzere Sadrüşşerîa, başta Abdülkāhir el-Cürcânî'nin (ö. 471/1078-79) *Esrâru'l-belâğa* ve *Delâilü'l-iʿcâz* isimli eserleri olmak üzere, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ı, Reşîdüddîn Vatvat'ın (ö. 573/1177) *Hadâiku's-sihr*'i, Mutarrizî'nin (ö. 610/1213) *el-Îzâh fî şerh-i Makāmâti'l-Harîrî*'si, Ziyâeddîn İbnü'l-Esîr'in (ö. 637/1239) *el-Meselü's-sâir*'i, Bedreddîn İbn Mâlik'in (ö. 686/1287) *el-Misbâh*'ı gibi pek çok eserden doğrudan istifade etmiştir. Bunların dışında Nâsıhuddîn er-Recânî (ö. 460/1068) ve Sa'dî-i Şîrâzî (ö. 691/1292) gibi şairlerin şiirleriyle de doğrudan istişhâdda bulunmuş ayrıca felsefe ve mantık kitaplarını da eserinde kaynak olarak kullanmıştır. Sadrüşşerîa kaynak olarak kullandığı bu eserlerdeki görüşlere tamamen teslim olmamış yeri geldiğinde bu görüşlere itiraz edip kendi tercihlerini ortaya koymuştur.

- *el-Vişâh*'ın telifinde Sadrüşşerîa'nın usûlcü ve mantıkçı yönünün etkisini çok açık bir şekilde gözlemlemek mümkündür. Zira Sadrüşşerîa fıkıh, fıkıh usûlü, kelâm, mantık gibi pek çok alanda söz sahibi olan, eserleri ve görüşleri sonraki dönemlere oldukça tesir etmiş bir âlimdir. Aynı zamanda derin bir muhâkeme kabiliyetine sahiptir. Bu yönü özellikle kavramların kullanımında, eserin sistematiğinde, ortaya koyduğu belâgat tasavvurunda, belâgat ilimlerinin sınırlarının belirlenmesinde, yaptığı küllî taksimlerde ve tartışmalı meseleleri değerlendirmesinde daha belirgin olarak hissedilmektedir.

- Sadrüşşerîa'nın genel belâgat teorisi içerisinde yaptığı fesâhat ve belâgat tanımlarında orijinal kabul edilebilecek bazı tespitler bulunmaktadır. Ayrıca onun bu tanımlar çerçevesinde belâgat ilimlerinin birbirleriyle olan bağlantısını kendisine özgü bir tarzda ele aldığı görülmektedir.

- Zaman zaman Sadrüşşerîa'nın belâgat ilmine "et-teşbîhü'l-mecâzî" gibi bazı yeni kavramlar kazandırdığı da görülmektedir. Aynı şekilde bedî' ilminde "vahiy" sanatı gibi bazı sanatların isimlendirmesinde de benzer şekilde tasarruflarda bulunduğu anlaşılmaktadır. Tabi bu tespitler elimizdeki mevcut kaynaklardan hareketle ulaşabildiğimiz neticelerdir. Sadrüşşerîa'dan önce yazılmış ancak bizim ulaşamadığımız veya henüz gün yüzüne çıkarılamamış kaynaklarda bu tür kavramların benzer içeriklerle kullanılmış olma ihtimalini her zaman göz önünde bulundurmak gerekir.

- Sadrüşşerîa, *Tenkīh, Nukāye, Ta'dîlü'l-ulûm* gibi eserlerini önce muhtasar olarak kaleme almış daha sonra bu eserlerini şerh ederken, *el-Vişâh*'ı da aynı şekilde muhtasar bir eser olarak kaleme almış ancak ona bir şerh yaz(a)mamıştır. Kanaatimizce bu durum *el-Vişâh*'ın Sadruşşerîa'nın diğer eserleri gibi şöhret bulup yaygınlaşmasına engel olmuştur.

- Kanaatimizce *el-Vişâh*'la hemen hemen aynı tarihlerde yazılan Kazvînî'nin *Telhîsü'l-Miftâh* isimli muhtasar eserinin ulemâ tarafından fevkalâde hüsnükabûl görmesi de *el-Vişâh*'ı gölgede bırakan diğer bir etken olmuştur. *Telhîs* üzerine gerek müellifi tarafından, gerekse Teftâzânî ve Seyyid Şerif Cürcânî gibi otoriteler tarafından şerh ve hâşiye türü çalışmaların yapılmış olması, *el-Vişâh*'ın ise bu tür çalışmalardan mahrum kalması söz konusu etkiyi daha da artırmıştır. Zira bu tür muhtasar eserlerin telif amaçlarından bir tanesi de eğitim-öğretimdir. Belirli bir alanda bir eserin medreselerde temel ders kitabı olarak kabul edilmesi aynı alandaki diğer eserlerin yayılma ve şöhret bulma oranını azaltmaktadır.

- *el-Vişâh*'ın belâgat tarihindeki yerinin daha iyi anlaşılabilmesi için bundan sonraki akademik çalışmalarda *Telhîsü'l-Miftâh, el-Fevâidü'l-ğiyâsiyye* ve *el-Misbâh* gibi, *Miftâhu'l-ulûm* eksenli diğer muhtasar eserlerle mukayese edilmesi ve bu eserlerle arasındaki farklılıkların ortaya çıkarılması oldukça faydalı olacaktır.

- Aynı şekilde belâgate dâir görüşlerinin daha iyi anlaşılması ve tahlîl edilebilmesi için Sadrüşşerîa'nın *el-Vişâh* dışındaki eserlerinin de dâhil edildiği daha kapsamlı çalışmaların yapılması bu alandaki literatüre ayrı bir katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Abbâsî, Ebü'l-Feth Bedrüddîn Abdürrahîm b. Abdirrahmân b. Ahmed b. el-Hasen el-Abbâsî: **Meâhidü't-tensîs 'alâ şevâhidi't-Telhîs**, (nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1367/1947.

Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî: **el-Belâğatü'l-Arabiyye Üsüsühâ ve Ulûmuhâ ve Fünûnuhâ**, 1. baskı, Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1416/1996.

Abdülbâsıt el-Malatî, Zeynüddîn Abdülbâsıt b. Halîl b. Şâhin el-Malatî: **Neylü'l-emel fî zeyli'd-Düvel**, (Ömer Abdüsselâm Tedmürî), 1. baskı, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1422/2002.

Abdülkādir el-Bağdâdî, Abdülkādir b. Ömer b. Bâyezîd el-Bağdâdî: **Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-Arab**, (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1418/1997.

Abdülkāhir el-Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî: **Delâilü'l-i'câz**, (nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir), Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1404/1984.

Esrâru'l-belâğa, (nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir), 3. baskı, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1375.

Abdünnâfî İffet Efendi: **en-Nef'u'l-muavvel**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1290.

Ahmet Matlûb: **el-Belâğa 'inde's-Sekkâkî**, 1. baskı, Bağdat: Mektebetü'n-Nehda, 1384/1964.

Mu'cemu'l-mustalahâti'l-belâğiyye ve tetavvuruhâ, 2. baskı, Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1993/1414.

Akdemirel, Sevgi Kübra: **Selçuklu Vezirleri (Düstûrü'l-Vüzerâ'ya Göre)**, Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, 2017.

Alak, Musa: "Fahreddin er-Râzî'nin Nihâyetü'l-îcâz Adlı Eserinde Abdulkāhir el-Cürcânî'ye İtiraz Ettiği Meseleler", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası**, Sayı: XVIII, 2011/1, s. 1-18.

Sekkâkî ve Miftâhu'l-ulûm adlı eseri, İstanbul: Sayfa Fotokopi & Dijital Baskı, 2011.

Alâüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Buhârî el-Hanefî: **Fâdıhatü'l-mülhıdîn ve nâsıhatü'l-muvahhıdîn**, (nşr. Muhammed İbrâhîm el-Avadî), Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1414/1993-1994.

Ali el-Kārî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kārî el-Herevî: **Fethu bâbi'l-inâye**, (nşr. Muhammed Nezzâr Temîm, Heysem Nezzâr Temîm), 1. Baskı, Beyrut: Dârü'l-Erkām, 1418/1997.

Altaş, Eşref: "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", **İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî**, (Editör: Ömer Türker, Osman Demir), İstanbul: İSAM Yayınları, 2013, s. 41-90.

Arslan, Hüseyin: **Hatîp el-Kazvînî'nin Telhîs ve İzah Adlı Eserlerinde Sekkâkî'ye İtiraz Ettiği Meseleler**, Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, 2018,

"Belâgat İlminde İhtisar Geleneği: el-Misbâh fi'htisâri'l-Miftâh Örneği", **Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2023, cilt: X, sayı: 2, s. 237-268.

Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî: **Kitâbu's-sınâateyn**, (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî, Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1419/1998.

Aydın, Ömer: **Sadruşşerîa es-Sânî'ye Göre İnsan Hürriyeti ve Fiilleri**, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 1996.

Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî: **el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye**, (nşr. Emin Salih Şaban), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/2000.

Umdetü'l-kārî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî, Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y..

Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî: **et-Tevessül ile't-teressül**, (nşr. Ahmed Behmenyâr), Tahran: Şirket-i Sihâmî, 1936.

Bağdatlı İsmâil Paşa: **Hediyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn**, (nşr. Kilisli Rifat Bilge – İbnülemin Mahmud Kemal İnal), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951-1955.

Balcı, Onur: "ed-Dürretü'l-Mudıyye Fi'l-Lügati't Türkiyye'de Görülen İki İmla Özelliği ve Bu Özelliklerin Kazak Türkçesi ile İlişkisi", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı: 46, Ankara 2018, s. 57-66.

Bardakoğlu, Ali: "Delâlet", **DİA**, IX, 119-122.

Barthold, Vasilij Viladimiroviç: **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.

Bazın, Marcel: "Kirman", **DİA**, XXVI, 62-63.

Bedir, Mürteza: Murteza Bedir, **Buhara Hukuk Okulu**, İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.

"Tâcüşşerîa", **DİA**, XXXIX, 360-362.

Bezer, Gülay Öğün: "İldeniz, Şemseddîn", **DİA**, XXII, 81-82.

Brockelmann, Carl: **Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)**, Berlin: Emil Felber, 1902.

Geschichte der arabischen Litteratur (GAL) Supplementband, Leiden: E. J. Brill, 1938.

Târîhu'l-edebi'l-'Arabî, (Arapça'ya çev. es-Seyyid Ya'kûb Bekr - Ramazan Abdüttevvâb), Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, 1993.

Bolay, M. Naci: "Delâlet", **DİA**, IX, s. 119.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî: **Sahîhu'l-Buhârî (el-Câmiu's-sahîh)**, Bulak: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1311.

Bulut, Ali: **Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'**, İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.

"Belâgat İlminin Tekâmülünde Sekkâkî'nin Yeri", **Uluslararası Sempozyum: Orta Asya Alimlerinin İslam Medeniyetine Katkıları**, Bişkek 2019, s. 537-553.

Burhânüşşerîa, Mahmûd b. Sadrüşşerîa el-evvel Ubeydullâh b. Mahmûd: **Vikāyetü'r-rivâye** (Şerhu'l-Vikâye ile birlikte), Doktora Tezi, Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi (Haz. Sâmiye Abdullah Ğâib Nazar Buhârî), 1423/2002.

Bündârî, Kıvâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî b. Muhammed el-Bündârî el-İsfahânî: **Kitâbü Târîhi Devleti Âli Selcûk**, Kâhire 1318/1900.

Caferoğlu, Ahmet: **Ebû Hayyân'ın Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk İsimli Eserinin Mukaddimesi**, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931.

Chyibylov, Kenzhebek: "Müteahhirun Dönemin Bir Mütefekkiri Olarak Sadrüşşerîa es-Sânî'nin İlmî Kişiliği ve Kelâmı Yeniden Düzenleme Çabasi" **Kelam Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 15, Sayı: 1, 2017, s. 125-149.

Cürcânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Cürcânî: **el-İşârât ve't-tenbîhât fî ilmi'l-belâğa** (nşr. Abdulkadir Hüseyn), Kahire: Mektebetü'l-âdâb, 1418/1997.

Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî: **el-Misbâh fî şerhi'l-Miftâh**, Doktora Tezi, (haz. Yüksel Çelik), İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2009.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik Cüveynî: **Tarih-i Cihan Güşa**, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Çakmak, Selma: **"Dilin Kesinliği Problemini Hanefi Fıkıh Usûlüne Taşıyan Âlim: Sadrüşşerîa",** Journal of Islamic Research, Sayı: 32 (3), 2021, s. 582-599.

Danuu, Ankhbayar: **İlhanlı Devletinde Vezaret,** Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, 2016

Desûkī, Muhammed b. Arefe: **Hâşiyetü'd-Desûkī**, (nşr. Abdülhamîd Hindâvî), 1. baskı, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1428/2007.

Devletşâh, Devletşâh b. Bahtişâh-ı Semerkandî: **Devletşâh Tezkiresi**, (trc. Necati Lugal), İstanbul 1977.

Tezkiretü'ş-şuarâ, (nşr. Edward Granville Browne), Tahran: İntişârat-ı Esâtîr, 1382, s.163.

Doğan, Yusuf: "Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Kitâbu'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk Adlı Eserinin Dilbilim Açısından İncelenmesi"; **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi** cilt: 20, sayı: 2, Sivas 2016, s. 332-333.

Durmuş, İsmâil: "Meânî", **DİA**, XXVIII, 206-207.

"Mecaz", DİA, XXVIII, s.217-220.

"Sekkâkî, Ebû Ya'kūb", **DİA**, XXXVI, 332-334.

"Temsil", **DİA**, XL, 434-435.

Ebü'n-Necm el-İclî, Ebü'n-Necm el-Fazl b. Kudâme er-Râciz el-İclî: **Dîvânu Ebi'n-Necm el-'İclî el-Fadl b. Kudâme**, (nşr. Muhammed Edîb Abdülvâhid Cemrân), Dimaşk: Matbûâtü Mecmai'l-lüğati'l-Arabiyye, 1427/2006,

Erdemir, Ayşegül Demirhan: "Geredeli İshak", **DİA**, XIV, 30-31.

Errecânî, Nâsıhuddin Ebû Bekir Ahmed el-Errecânî: **Dîvânu'l-Errecânî** (nşr. Muhammed Kasım Mustafa), Irak: Menşurâtü Vezârati's-sekâfe ve'l-i'lâm, 1979.

Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî: **Tehzîbü'l-lüğa**, (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Muhammed Ali en-Neccâr), Kahire 1964-1967.

Fahreddin Ali Safî: **Reşehât-ı Aynü'l-hayât**, (trc. İbn Muhammed Şerîf el-Abbâsî), Matbaa-i Âmire, 1821.

Fahreddin b. İbrahim Efendi el-Kazânî el-Buhârî: **Ğavvâssu'l-bahreyn fî mîzani'ş-şerheyn**, (nşr. Muhammed Ahmed Abdulaziz), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2018.

Fasîh-i Hâfî, Ahmed b. Celâliddîn Muhammed b. Nasîriddîn Yahyâ: **Mücmel-i Fasîhî**, (nşr. Seyyid Mahmûd Horasânî, Mahmûd Ferruh), Meşhed 1339, 1340.

Ferezdak, Ebû Firâs Hemmâm b. Gālib b. Sa'saa et-Temîmî: **Dîvanü'l-Ferezdak**, (nşr. Ömer Faruk et-Tabbâ'), Beyrut, 1418/1997.

Ferrâ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ': **Meâni'l-Kur'ân**, 3. Baskı, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1403/1983.

Fidan, Ayşe Gül: **Hâce İmâm Zahîru'd-Dîn Nîşâbûrî'nin Selçuknâme'si**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, 2015,

Hâce Muhammed Pârsâ, Ebü'l-Feth Celâlüddîn Hâce Muhammed b. Muhammed el-Hâfızî el-Buhârî: "Nesebü Sadrişşerîa Ubeydillah el-Mahbûbî el-Ensârî el-Buhârî" (nşr. Yahya Mahmûd b. Cüneyd), **Dir'iyye**, yıl: 5, sayı: 18-19 (1423/2002), s.135-170.

Risâle fî silsileti'l-meşâyihi'l-muhaddisîn, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa Blm., nr. 1307.

Hacımüftüoğlu, Nasrullah: "Abdulkāhir el-Cürcânî", **DİA**, I, 247-248.

"Belâgat İlminin Gelişmesine Müessir Olan Kaynaklar", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Erzurum, yıl: 1993, sayı: 11, s. 268-298.

Fahreddin er-Râzî, Nihâyetü'l-Îcâz fî Dirâyeti'l-İ'câz'ının Tahkikli Neşri ve Abdulkāhir el-Cürcânî'nin Belâgat Alanındaki Eserleriyle Mukâyesesi, Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi SBE, 1987,

"Kelâmcılar ile İslâm felsefecilerinin belâgat ve i'câz ilimlerinin gelişmesinde rolleri", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Erzurum, yıl: 1990, sayı: 9, s. 215-237.

"Kelâmcılar ile İslâm felsefecilerinin belâgat ve i'câz ilimlerinin gelişmesinde rolleri II", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Erzurum, yıl: 1991, sayı: 10, s. 208-220.

Hafâcî, Ebû Muhammed Abdullāh b. Muhammed b. Saîd el-Hafâcî el-Halebî: **Sirru'l-fesâha**, 1. baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1402/1982.

Hâfız Ebrû: **Zeyl-i Câmiu't-tevârîh-i Reşîdî,** Tahran, 1350/1971.

Hâfız Mahmûd el-Vârdârî, **Risâletü't-taktî**, Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa Blm., nr. 1031, vr. 39b-40a.

Halîl b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî: **Kitâbu'l-ayn**, (nşr. Abdülhamid Hindâvî), 1. baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.

Kitâbu'l-ayn, (nşr. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmerrâî), Beyrut: Dâr ve Mektebetü Hilâl, 2003.

Hândmîr, Gıyâsüddîn b. Hâce Hümâmiddîn Muhammed b. Hâce Celâliddîn Muhammed b. Hâce Burhâniddîn Muhammed-i Hüseynî Şîrâzî: **Düstûrü'l-vüzerâ**, (nşr. Saîd Nefîsî), Tahran: İntişârât-ı İkbâl, 1317.

Hartmann, Angelika: "Nâsır-Lidînillâh", **DİA**, XXXII, 399-402.

Hızır Muhammed Ebû Cahcûh: "Muhtasaru Ebî'l-Ceyş el-Mağribî el-Endelüsî", **Mecelletü Âfâki's-sekāfe ve't-türâs**, yıl: 25, sayı: 100 (1439/2017), s. 135-161.

Hindâvî, Abdülhamîd: **Miftâhu'l-ulûm Mukaddimesi**, 1. baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/2000, s. 19.

Hüsâmüddin Hasan el-Kâtî: **Şerhu Metni Îsâgūcî**, (nşr. Kasım b. Nuaym), 1. baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1436/2015.

İbn Akīle, Cemâlüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Saîd b. Akīle el-Mekkî: **el-Fevâ'idü'l-celîle fî müselselâti Muhammed b. Ahmed Akīle**, (nşr. Muhammed Rıza), Beyrût: el-Beşâirü'l-İslâmiyye, 1421/2000.

İbn Battûta, Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî: **Tuhfetü'n-nuzzâr fî ğarâibi'l-emsâr ve acâibi'l-esfâr / Rihletü İbn Battûta**, (nşr. Muhammed Abdülmünim el-Uryân), Beyrût: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1407/1987.

İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî: **Cemheretü'l-lüğa**, (nşr. Remzî Münîr Ba'lebekkî), 1. baskı, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî: **ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mi'eti's-sâmine**, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1414/1993.

el-Mecma'u'l-mü'esses li'l-mu'cemi'l-müfehres, (nşr. Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşlî), Beyrut: Dâru'l-Marife, 1413-1415/1992-1994.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî: **Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-a'yân**, (nşr. İhsân Abbâs), Beyrut: Dâru Sâdır, 1398/1978.

İbn Humeyd, Muhammed b. Abdillâh b. Alî el-Âmirî en-Necdî: **es-Sühubü'l-vâbile alâ darâihi'l-Hanâbile**, (nşr. Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn), 1. baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1996.

İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kāsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısrî: **Tâcu't-terâcim**, (nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf), 1. baskı, Dımaşk: Darü'l-kalem, 1413/1996.

İbn Mâlik (İbnü'n-Nâzım), Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik ed-Dımaşkī: **el-Misbâh fi'l-meânî ve'l-beyân ve'l-bedî'**, (nşr. Hüsnî Abdü'l-Celîl Yusuf), Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1409/1989.

el-Misbâh, Süleymaniye Ktp. Cârullah Efendi Blm., nr. 1840.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî: **Lisânü'l-Arab**, Beyrût: Dâru Sâdır, 1300.

İbn Melek: **Şerhu Menâri'l-envâr**, İstanbul 1292.

İbn Mu'tî, Ebü'l-Hüseyn Zeynüddîn Yahyâ b. Abdilmu'tî b. Abdinnûr ez-Zevâvî el-Mağribî: **el-Fusûlü'l-hamsûn** (nşr. Mahmûd Muhammed Tanâhî), Kahire 1977.

İbnü'l-Aynî, Abdurrahman b. Ebî Bekir b. Muhammed b. Ebî Bekir ed-Dimaşkī es-Sâlihî el-Hanefî: **Hallü'l-Vişâh fî zabt-i meâkıdi'l-Miftâh**, Adana İl Halk Kütüphanesi, nr. 832.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Feth Ziyâüddîn Nasrullāh b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî: **el-Meselü's-sâir fî edebi'l-kâtib ve'ş-şâir**, (nşr. Ahmed el-Hûfî, Bedevî Tabâne), 2. baskı, Kahire: Dâru Nehdat-i Mısr, 1404.

İbnü'l-Fuvatî, Ebü'l-Fazl Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Bağdâdî el-Hanbelî: **Mecmau'l-âdâb fî mu'cemi'l-elkāb**, (nşr. Muhammed el-Kâzım), 1. baskı, Tahran: Vizâratü's-Sekāfe ve'l-İrşâdi'l-İslâmî, 1416.

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî: **Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb**, (nşr. Abdülkādir el-Arnaût, Mahmûd el-Arnaût), Beyrut: Dâru İbn-i Kesîr, 1406-1416/1986-1995.

İbnü'n-Nahviyye, Bedruddîn Muhammed b. Ya'kûb: **İsfâru's-sabâh an Dav'i'l-Misbâh**, Süleymaniye Ktp. Lâleli Blm., nr. 2773.

İbnü'r-Rûmî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Abbâs b. Cüreyc el-Bağdâdî: **Dîvanu İbni'r-Rûmî** (nşr. Ahmet Hasan Besec), Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002.

İbnü'z-Zemlekânî, Kemâlüddîn Abdülvâhid b. Abdülkerîm ez-Zemlekânî: **el-Burhânü'l-kâşif an i'câzi'l-Kur'ân**, (nşr. Hatice el-Hadîsî, Ahmed Matlûb), 1. baskı, Bağdat: Matbaatü'l-Ânî, 1394/1974.

İbn Sîna, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ: **el-Urcûzetü's-sînâiyye fi'l-mesâili't-tıbbiyye** (nşr. Hakîm Muolvee Abdulmecîd), Kalküta, 1829.

İbn Tolun, Ebü'l-Fazl Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed b. Tolun ed-Dımaşkī: **Kitâbü'l-Ğurafi'l-'aliyye fî terâcimi müteahhiri'l-Hanefiyye**, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa-1924.

Îcî, Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Îcî: **el-Fevâidü'l-ğiyâsiyye**, (Âşık Hüseyin), 1. baskı, Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısrî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1412/1991.

İnalcık, Halil: "Murad II", **DİA**, XXXI, 156-164.

"Murad II", **DİA**, XXXI, 164-172.

İsâmüddîn Üsküdârî, Ebu'l-İsmet Mustafa İsâmüddîn: **et-Tensîsu'l-muntazar fî şerhi ebyâti't-Telhîs ve'l-Muhtasar**, İstanbul: Şirket-i Sahâfiye-i Osmaniye, 1308.

İshak bin Murad: **Eski Oğuzca Sözlük-Gramer Arası Bir Eser ed-Durretü'l-Mudiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye** Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.

Kaçar, Halil İbrahim "Tefvîf", **DİA**, XL, 309-310.

Kâdîhân, Ebü'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergānî: **Fetâvâ Kâdîhân**, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.

Kafes, Mahmut: "Ebû Hayyân el-Endelüsî", **DİA**, X, 152-153.

Kafesoğlu, İbrahim: **Harezmşahlar Devleti Tarihi: 485-618/1092-1221**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984.

Kandemir, Yaşar: "Irâkī, Zeynüddin", **DİA**, XIX, 118-121.

Kaplan, Hayri: **Fahruddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak**, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, 2001.

Karlığa, H. Bekir: "Muhammed b. Mübârekşâh", **DİA**, XXX, 559-560.

Kâşânî: **Târih-i Olcaytu**, Yüsek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, Hazırlayan: Derya Örs, Ankara 1992.

Kâtib Çelebi (Hacı Halife), Mustafa b. Abdullah: **Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn**, (nşr. Şerefettin Yaltkaya – Kilisli Muallim Rifat), İstanbul: Maarif Matbaası, 1360-1362/1941-1943.

Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl, (nşr. Mahmûd Abdulkadir Arnavut), İstanbul: Ircica Yayınları, 2010.

Kaya, Pınar: **Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi**, Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, 2017,

Kaymaz, Zeki: "Kitab-ı Beylik Nasıl Bir Eserdi?", A. Ü. **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum 2016.

Kazvînî, Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvînî eş-Şâfiî: **el-Îzâh**, (nşr. İbrahim Şemsüddîn), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.

Telhîsü'l-Miftâh (Arûsü'l-efrâh içinde), Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1423/2003.

Kefevî, Mahmûd b. Süleymân: **Ketâ'ibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr**, (nşr. Saffet Köse, Murat Şimşek, Hasan Özer, Huzeyfe Çeker, Güneş Öztürk), 1. baskı, İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 1438/2017.

Kehhâle, Ömer Rızâ Kehhâle: **Mu'cemü'l-müelliflîn terâcimu musannifî'l-kütübi'l-'Arabiyye**, 1. baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.

Kemalpaşazâde: "Risâle fî şerhi'l-ehâdîsi'l-erba'în li'n-Nebî 'aleyhi's-selâm", **Resâilü İbn Kemâl**, nşr. Ahmed Cevdet, cem ve tashih: Ahmed Râmiz eş-Şehrî, İstanbul: İkdâm Matbaası, 1316, I, 41-60, (5. Risâle); Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Blm., nr. 2057, vr. 1-14.

Kevserî, Muhammed Zâhid el-Kevserî: "İlmin Kaybı: Allâme İsmâil Sâib Sencer (Erzurum 31 Ocak 1873 - İstanbul 22 Mart1940), FSM İlmî Araştırmalar İslâm ve Toplum Bilimleri Dergisi, (Notlandırarak çeviren: Musa Alak), sayı: 12 (2018-Güz), s. 49-506.

Kılıç, Hulûsi: "Belâgat", **DİA**, V, 380-383.

Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî: **Tahkîku'l-fevâidi'l-ğiyâsiyye**, (nşr. Ali b. Dahîlullâh), 1. baskı, Medîne-i Münevvere: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1424,

Koçinkağ, Mansur: "el-Külliyyâtü'l-Fıkhiyye Edebiyatı ve Sadrüşşerîa'nın Külliyyâtü'l-Fıkh Adlı Eserinin Edisyon Kritiği", **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, sayı: 20 (2012), s. 417-436.

Köprülü, M. Fuad: **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1982.

Kuhistânî, Şemsüddîn Muhammed b. Hüsâmiddîn el-Horasânî el-Kuhistânî: **Câmiu'r-rumûz**, Kazan 1299.

Kureşî, İbn Ebü'l-Vefâ Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkādir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî el-Mısrî: **el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakāti'l-Hanefiyye**, (nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), Kahire, 1413/1993.

Kurt, Hasan: "Tâhirîler", **DİA**, XXXIX, 403-404.

Kutbuddîn-i Şîrâzî, Kutbüddîn Mahmûd b. Mes'ûd b. Muslih el-Fârisî eş-Şîrâzî eş-Şâfiî: **Miftâhu'l-Miftâh**, Doktora Tezi, (Haz. Ahmet Meydan), İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, 2019.

Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevî: **el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye**, Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-İslâmî, 1324/1906, s. 109.

Umdetü'r-ri'âye alâ şerhi'l-Vikāye, 1. baskı, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.

Mehmed Zihnî, Mehmed Zihnî b. Mehmed Reşîd, **el-Kavlü'l-ceyyid fî şerhi ebyâti't-Telhîs ve şerhayhi ve Hâşiyeti's-Seyyid**, 3. baskı, İstanbul: el-Matbaatü'l-Âmire, 1328.

Mercânî, Ebü'l-Hasen Şihâbüddîn Hârûn b. Bahâiddîn b. Sübhân el-Kazanî el-Mercânî: **Müstefâdü'l-ahbâr fî ahvâli Kazân ve Bulgār,** Kazan 1897, I, 83.

Meydânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-Meydânî en-Nîsâbûrî: **Mecmau'l-emsâl**, (nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), Beyrut: Dâru'l-Marife, 1995.

Molla Hüsrev: **Dürerü'l-Hükkâm fî şerhi Ğureri'l-ahkâm**, Karaçi: Mîr Muhammed Kütüphanesi, t.y..

Muhammed Haseneyn Ebû Mûsâ: **el-Belâğatü'l-Kur'âniyye fî tefsîri'z-Zemahşerî ve eserühâ fi'd-dirâsâti'l-belâğiyye**, Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1974.

Muhammed Zağlûl Selâm: **Eserü'l-Kur'ân fî tatavvuri'n-nakdi'l-Arabî ilâ âhiri'l-karni'r-râbii'l-hicrî**, 1. baskı, el-Münîre: Mektebetü'ş-şebâb, 1372/1952.

Muînülfukarâ: **Kitâb-ı Mollazâde** (nşr. V. V. Barthold), Petersburg 1898.

Musannifek, Bekir b. Ahmed el-Menteşevî el-Mesevlî: **Şerhu'l-alâka**, Dâru'-t-Tıbâati'l-'Âmire, 1289.

Mutarrizî, Ebü'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyyid b. Alî el-Mutarrizî el-Hârizmî: **el-Îzâh fî şerh-i Makāmâti'l-Harîrî**, Doktora Tezi, (Haz. Hurşîd Hasen), Pencap: Pencap Üniversitesi, 1426/2005.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî: **Sahîh-i Müslim (el-Câmiu's-sahîh)**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334.

Nuaymî, Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkādir b. Muhammed b. Ömer en-Nuaymî ed-Dımaşkī: **ed-Dâris fî târîhi'l-medâris**, (İbrahim Şemsüddîn), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.

Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî: **Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb**, (nşr. Müfîd Kamîha, … İbrahim Şemsüddîn), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.

Öngül, Ali: "Burhan Ailesi", **DİA**, VI, 430-432.

Özalp, Mehmet Sıdık: "**Bedruddîn b. Mâlik ve Belâgat İlmindeki Yeri"**, Doktora Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi, SBE, 2021.

Özaydın, Abdulkerîm: "Mes'ûd b. Mevdûd", **DİA**, XXIX, 347-349.

"Sencer", **DİA**, XXXVI, 507-511.

Özbalıkçı, Mehmet Reşit: "İbnü'n-Nâzım", **DİA**, XXI, 168-169.

Aykut Özbayraktar: "Mahmud Târâbî İsyanı (1238)", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi**, sayı: 84 (Kış 2017).

Özcan, Tahsin: "Konevî, Şemseddîn", **DİA**, XXVI, 166-167.

Özel, Ahmet: "Sadrüşşehîd", **DİA**, XXXV, 425.

"Şümünnî", **DİA**, XXXIX, 261-262.

Özen, Şükrü: "Sadrüşşerîa", **DİA**, XXXV, 427-431.

"Teftâzânî", **DİA**, XL, 299-308.

"Tenkīhu'l-usûl", **DİA**, XL, 427-431.

Radî el-Esterâbâdî, Necmü'l-eimme Radıyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî el-Garavî es-Semnâkî: **Şerhu'r-Radî li-Kâfiyeti'bni'l-Hâcib**, (nşr. Yahyâ Beşîr Mısrî), 1. Baskı, Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1417/1996.

Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn b. el-Hasen b. Ali el-Kureşî et-Teymî el-Bekrî er-Râzî et-Taberistânî: **Câmiu'l-ulûm**, Süleymaniye Ktp. Ayasofya bölümü Blm., nr. 2205.

Lübâbü'l-işârât ve't-tenbîhât, (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekā), 1. baskı, Kahire: Mektebetü'l-Külliyyâti'l-Ezheriyye, 1986.

Mefâtîhu'l-ğayb, 3. baskı, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420.

el-Mahsûl fî İlm-i Usûli'l-Fıkh, Mektebetü'l-Esedi'l-Vataniyye, nr. 13660.

el-Mahsûl fî İlm-i Usûli'l-Fıkh (nşr. Câbir Feyyâz el-Alvânî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992.

el-Mebâhisü'l-meşrikiyye fî ilmi'l-ilâhiyyât ve't-tabî'iyyât, (nşr. Zeynü'l-âbidîn el-Mûsevî, Seyyid Ebu'l-Hasen, Kadı Şerîfüddîn, Seyyid Haşim en-Nedvî, Abdullah el-Alevî), Kum: İntişârât-ı Bîdâr, t.y.; Süleymaniye Ktp., Feyzullah Efendi Blm., nr. 1212; Süleymaniye Ktp., Râgıp Paşa Blm., nr. 807.

Nihâyetü'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz, (nşr. Nasrullah Hacımüftüoğlu), 1. baskı, Beyrut: Dâru Sâdır, 1424/2004; Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa Blm., nr. 1450.

er-Risâle fî ilmi'l-arûz ve'l-ezâhîf, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi Blm., nr. 987, vr. 3a-10b.

Risâle-i İ'tirâzât-ı Hâvend Sadrüşşerîa ber Sâhib-i Telhîs / Ecvibetü i'tirâzâtin zükirat fi't-Telhîs alâ Sâhibi'l-Miftâh, Süleymaniye Ktp., İzmir Blm., nr. 805.

Şerhu'l-Vikāye/Hallü'l-mevâkıi'l-muğlaka min Vikāyeti'r-rivâye fî mesâili'l-Hidâye, Doktora Tezi, Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi (Haz. Sâmiye Abdullah Ğâib Nazar Buhârî), 1423/2002.

Ta'dîlü'l-'ulûm, Süleymaniye Kütüphanesi, Damad İbrahim Paşa Blm., nr. 828; Millî Ktp., Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu Blm., nr. 4155; Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullâh Efendi Blm., nr. 1350; Süleymaniye Ktp., Murad Molla Blm., nr. 1333.

et-Tavzîh fî halli ğavâmizi't-Tenkīh, Mısır: Matbaatü Muhammed Ali Sabîh ve Evlâdihî, 1377/1957.

Tenkīhu'l-usûl, Mısır: Matbaatü Muhammed Ali Sabîh ve Evlâdihî, 1377/1957.

el-Vişâh fî zabti me'âkıdi'l-Miftâh, Doktora Tezi, (Haz. Ahmet Aydın), İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, 2023; **el-Vişâh**, (nşr. Nühâ Abdürrezzak el-Hafnâvî), İstanbul: Dâru'l-İlm, 2020.

Zeylü Kitâbi'l-Vişâh fî ecvibeti i'tirâzâtin ûride fi't-Telhîs alâ Sâhibi'l-Miftâh, Fâtih-4686.

Sakallı, Talat: "İbn Kutluboğa", **DİA**, XX, 152-154.

Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-Seâlibî: **Yetîmetü'd-dehr fî mehâsin-i ehli'l-asr**, (nşr. Müfîd Muhammed Kumeyha), 1. baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.

el-Lutfu ve'l-letâif, (nşr. Mahmûd Abdullâh el-Câdir), 2. baskı, Bağdat: Dâru'ş-Şüûni's-Sekāfiyyeti'l-Âmme, 2002.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî: **ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'**, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1412/1992.

Sekkâkî, Ebû Ya'kūb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed b. Alî el-Hârizmî es-Sekkâkî: **Miftâhu'l-ulûm**, (nşr. Abdülhamîd Hindâvî), 1. baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/2000.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî: **el-Ensâb**, Beyrût 1408/1988.

Semîr Ahmed Ma'lûf: "et-Teşbîhü'l-mecâzî", **Mecelletü Mecmai'l-lüğati'l-Arabiyye,** Dımaşk 2012, Cilt: 87, Cüz: 2, s. 387-422.

Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Takıyyüddîn Ali b. Abdilkâfî es-Sübkî: **Tabakātü'ş-Şâfiiyyeti'l-kübrâ**, (nşr. Mahmûd M. et-Tanâhî, Abdülfettâh M. el-Hulv), Kâhire 1413.

Sümer, Faruk: "Arslanşah b. Tuğrul", **DİA**, III, 404-406.

"Pehlivan", **DİA**, XXXIV, 221-222.

Şensoy, Sedat: "Belagat Geleneğinde Aklî Mecaz Tartışmaları", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, sayı: 8, 2002, s. 1-37.

Şemseddîn Ahmed b. Ubeydullâh: **Kitâbu'l-furûk / Telkīhu'l-ʿukūl ve teşḥîẕü'l-fuhûl fî furûki'l-menkūl**, Feyzullah Efendi-920.

Şeşen, Ramazan: "Buhara", **DİA**, VI, 363-367.

"Herat", **DİA**, XVII, 215-218.

Şevki Dayf: **el-Belâğa: Tetavvur ve Tarih**, 9. baskı, Kahire: Dâru'l-Maârif, t.y..

Şeyh Nizâm başkanlığındaki âlimler heyeti: **el-Âlemgiriyye (el-Fetâva'l-Hindiyye)**, Bulak: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1310.

Şihâbüddîn Ahmed b. Kāsım es-Sabbâğ el-Abbâdî el-Mısrî: **el-Havâşî ve'n-nikât ve'l-fevâidü'l-muharrerât alâ Muhtasari'l-meânî**, Beyazıt Ktp., Beyazıt Blm., nr. 5998.

eş-Şürünbülâlî, Hasan b. Ammâr: **Ğunyetü zevi'l-ahkâm fî buğyeti Düreri'l-hükkâm**, Beyrut: Dâru İhyâ-i Kütübi'l-Arabiyye, t.y.

Tâcüşşerîa, Ömer b. Sadrüşşerîa el-evvel Ubeydullâh b. Mahmûd: **Nihâyetü'l-Kifâye**, Süleymaniye Ktp., Râgıp Paşa Blm., nr. 556.

Tanâhî, Mahmûd Muhammed: **el-Fusûlü'l-hamsûn** (dirâse kısmı), Kahire 1977.

Taneri, Aydın: "Hârizmşahlar", **DİA**, XVI, 228-231.

Taşağıl, Ahmet: "Kutluğhanlılar", **DİA**, XXVI, 492-494.

Taşköprîzâde, Ebü'l-Hayr İsâmüddîn Ahmed b. Muslihiddîn Mustafa: **Mevzûâtü'l-ulûm**, (çev. Kemâleddîn Mehmed), 1. baskı, İstanbul: İkdam Matbaası, 1313.

Miftâhu's-se'âde ve misbâhu's-siyâde fî mevzû'âti'l-'ulûm, 1. baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985.

eş-Şekāiku'n-Nu'mâniyye fî 'ulemâi'd-Devleti'l-'Osmâniyye, (nşr. Ahmed Subhi Furat), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985.

Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî: **Muhtasaru'l-meânî**, İstanbul: Dâru't-Tıbâati'l-Âmire, 1259.

el-Mutavvel fi'l-meânî ve'l-beyân, (nşr. Muhammed Saîd), İstanbul: Dâru't-Tıbâatı'l-Âmire, 1260.

Risâle fî vahdeti'l-vücûd, İstanbul: Ali Bey Matbaası, 1294, s. 2-47; Atıf Efendi Ktp., Atıf Efendi Blm., nr. 1269, vr. 1b-31b; Süleymaniye Ktp., Murad Molla Blm., nr. 331, vr. 1b-27b; Süleymaniye Ktp., Ayasofya Blm., nr. 1971, vr. 1b-68b.

Şerhu'l-kısmi's-sâlis mine'l-miftâh, Fatih-4640.

Şerhu'l-Makāsıd, Pakistan: Dâru'l-Maârifi'n-Nu'mâniyye, 1401/1981; Şerhu'l-Makāsıd, (nşr. Abdurrahman Umeyre), 2. baskı, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1419/1998.

et-Telvîh ilâ keşfi hakaiki't-Tenkīh, Mısır: Matbaatü Muhammed Ali Sabîh ve Evlâdihî, 1377/1957.

Temîmî, Takıyyüddîn b. Abdilkādir et-Temîmî ed-Dârî el-Gazzî el-Mısrî: **et-Tabakātü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye**, (nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), Kahire, Riyad, 1403-1410/1983-1989.

et-Tabakātü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye, Berlin Devlet Kütüphanesi-9.

et-Tabakātü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye, Şehid Ali Paşa-1906.

Toparlı, Recep: **ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003.

Turan, Abdulbaki: "İbn Mâlik et-Tâî", **DİA**, XX, 169-171.

Uzunpostalcı, Mustafa: "Burhâneddîn el-Buhârî", **DİA**, VI, 435.

Vatvât, Reşîdüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdilcelîl el-Ömerî el-Fârûkî: **Hadâiku's-sihr ve dekâiku'ş-şi'r**, (Farsçadan Tercüme: İbrahim Emîn eş-Şevâribî), Kahire 2009.

Mecmûʿatü Resâ'ili Reşîdiddîn el-Vatvât, (nşr. Muhammed Efendî Fehmî), 1. baskı, Mısır: Matbaatü'l-Meârif, 1315.

Vladimirtsov, Boris Yakovleviç: **Moğolların İçtimâî Teşkilatı**, (Çeviren: Abdulkadir İnan), Ankara 1995.

Yavuz, Yusuf Şevki: "Fahreddin er-Râzî", **DİA**, XII, 89-95.

Yıldırım, Abdullah: **Sekkâkî'de Belâgat Tasavvuru**, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBÜ, İstanbul 2020.

Yurdagür, Metin: "Devir", **DİA**, IX, 230-231.

Hayrettin Yılmaz: "Ubeydullah bin Mes'ûd Sadrüşşerîa, hayatı, eserleri ve Ta'dîlu'l-kelâm adlı eserinin muhtevâsı", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Nisan, 1995, s.204-217.

Yâfiî, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullāh b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yâfiî el-Yemenî: **Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdisi'z-zamân**, Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1418/1997.

Yâkūt el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillah el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî: **Mu‘cemü’l-büldân**, Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977.

Mu‘cemü’l-üdebâ, (nşr. İhsân Abbâs), 1. Baskı, Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1993.

Yanık, Nevzat H.: “İbn Mu’ti”, **DİA**, XX, 213-214.

Yıldırım, Yahya: **el-Keşşaf ve el-Bahrü’l-Muhît Tefsirlerinin Beyân İlmi Açısından Mukayesesi**, Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, 2022.

Yılmaz, Okan Kadir: **İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018,

Yılmaz, Recep: “ed-Dürretü’l-Mudıyye fi’l-Lugati’t-Türkiyye’nin Kıpçak ve Oğuz Nüshalarındaki Bazı Arkaik Kelimeler”, **Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi**, cilt: 5, sayı: 2, Muş 2022, s. 310-341.

Yurttaş, Tahsin: “Mantık İlminin Belâgata Etkisi”, **Mütefekkir** (Aksaray Üniv. İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi), Aksaray, yıl: 2022, Cilt: 9, Sayı 17, s. 81-105.

Yuvalı, Abdulkadir: “İlhanlılar”, **DİA**, XXII, 103-104.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî: **Zeylü’l-’İber fî haberi men ğaber**, (nşr. Ebû Hâcer M. Saîd b. Besyûnî Zağlûl), Beyrût: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1405/1985

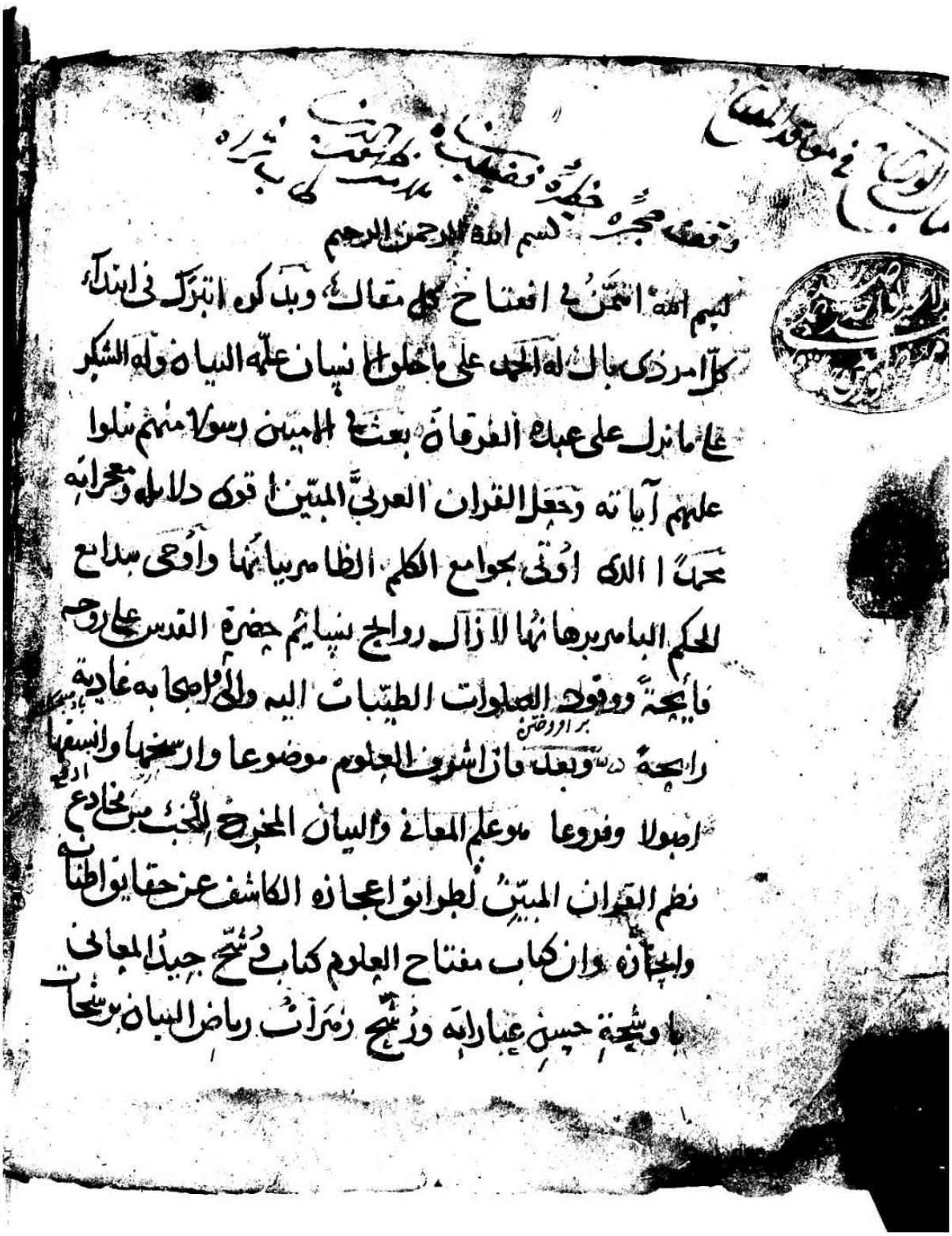
Ziriklî, Hayruddîn ez-Ziriklî: **el-A’lâm kāmûsü terâcim li-eşheri’r-ricâl ve’n-nisâ’ mine’l-Arab ve’l-müsta’ribîn ve’l-müsteşrikîn**, 15. baskı, Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 2002.

Mu’cemü’ş-şüyûẖ / el-Mu’cemü’l-kebîr, (nşr. Muhammed Habîb el-Hîle), Tâif 1408/1988.

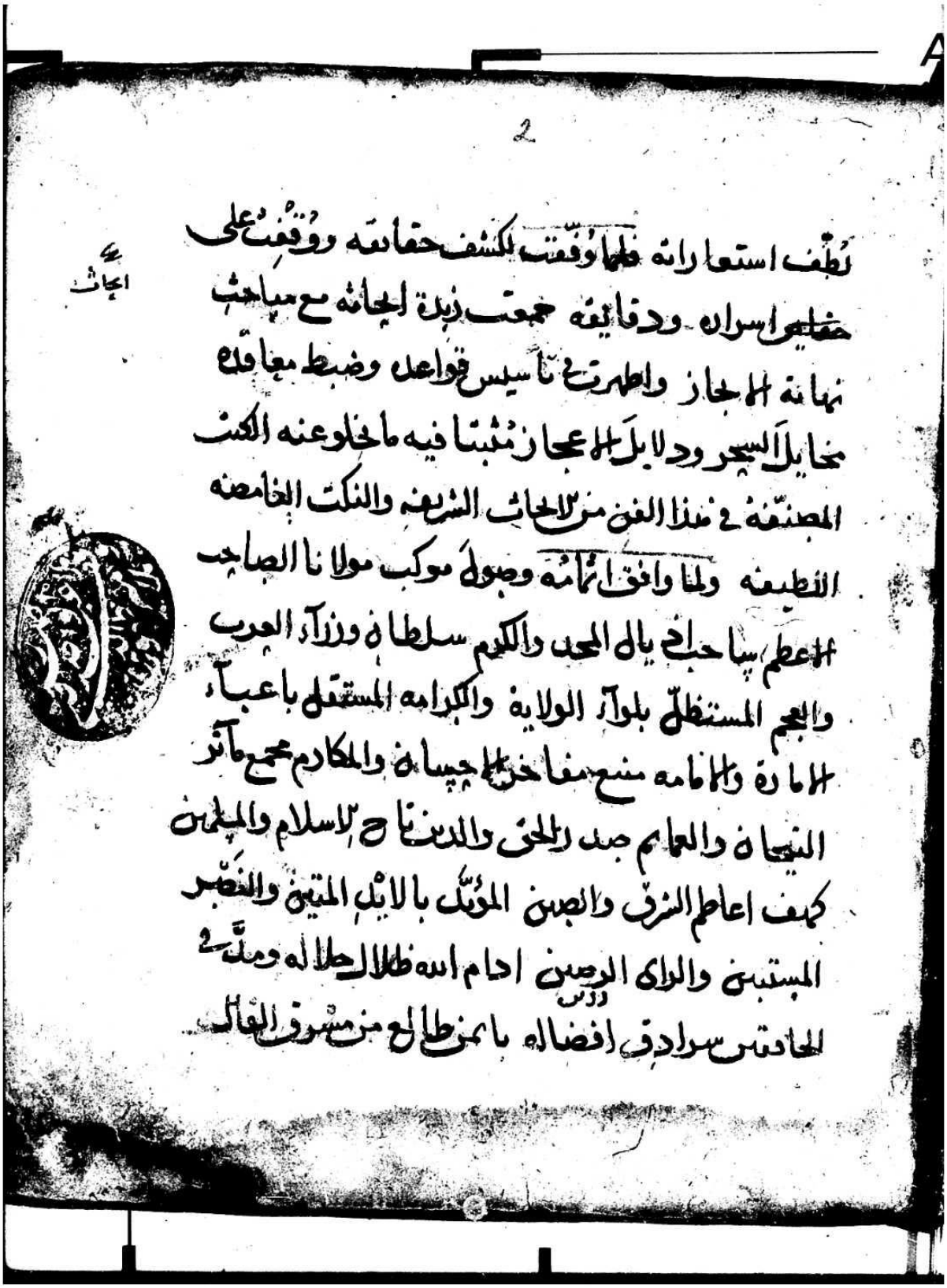
Zebîdî, Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî: **Tâcu’l-arûs**, (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), 2. baskı, Kuveyt 1415/1994.

NÜSHA ÖRNEKLERİ

1- Taşkent Bîrûnî Enstitüsü-3186, vr. 1b

2- Taşkent Bîrûnî Enstitüsü-3186, vr. 2a

3- Taşkent Bîrûnî Enstitüsü-3186, vr. 47b-48a

4- Adana İl Halk Kütüphanesi-832, vr. 2b-3a

5- Adana İl Halk Kütüphanesi-832, vr. 129b-130a

6- Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi-4974/4, vr. 113b-114a

7- Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi-4974/4, vr. 140b-141a

8- Nuruosmaniye-4479, vr. 1b-2a

9- Nuruosmaniye-4479, vr. 47b-48a

9- Nuruosmaniye-4479, vr. 47b-48a

10- Kütahya Vahîd Paşa İl Halk Kütüphanesi-2804, vr. 0b-1a

11- Kütahya Vahîd Paşa İl Halk Kütüphanesi-2804, vr. 49b-50a

12- Princeton Üniversitesi, Garrett Koleksiyonu-553, vr. 1b-2a

13- Princeton Üniversitesi, Garrett Koleksiyonu-553, vr. 69b-70a

ÖZGEÇMİŞ

28.01.1980 yılında Erzurum'da doğdu. İlkokulu Erzurum'da okudu. 1993 yılında Erzurum İmam Hatip Ortaokulu'ndan, 1996 yılında Sivas Lisesi'nden mezun oldu. Aynı yıl Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne girdi. Fakülte yıllarında hafızlığını tamamladı. 2001 yılında mezun oldu. Mezuniyetten sonra bir süre Kuveyt'te dil öğrenimi gördü. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Şeyhülislâm Çivizâde'nin fıkhî görüşleri" isimli teziyle yüksek lisansını tamamladı. Diyanet İşleri Başkanlığı'nda İmam-Hatip ve Murakıp olarak görev yaptı. Diyanet İşleri Başkanlığı Pendik-Haseki İhtisas Eğitim Merkezi'nden 21. dönemde mezun oldu. Halen İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Arap Dili ve Belagatı Ana Bilim Dalında öğretim görevlisi olarak vazifesine devam etmektedir. Evli ve üç çocuk babasıdır.

TAHKİKLİ METİN

الوشاح
في ضبط معاقد المفتاح

تأليف

صدر الشريعة عبيد الله بن مسعود بن تاج الشريعة عمر بن صدر الشريعة الأول عبيد الله بن محمود المحبوبي البخاري

(ت ٧٤٧هـ/١٣٤٦م)

(رسالة الدكتوراه)

إعداد

أحمد آيدين

إشراف

الأستاذ المشارك موسى علق

إستانبول ٢٠٢٤

بعض الرموز والاختصارات

(ب) نسخة «**الوشاح في ضبط معاقد المفتاح**» الموجودة في مكتبة معهد البيروني بمدينة طاشكند، رقم: ٣١٨٦ (ب١ب-٤٨أ).

(ح) : نسخة «**حَلّ الوشاح في ضبط معاقد المفتاح**» الموجودة في مكتبة **آدنه** الشعبية (Adana İl Halk Kütüphanesi)، رقم: ٨٣٢ (ق٢ب-١٣٠أ)، وهي شرح الوشاح لـ«**عبد الرحمن بن أبي بكر بن محمد العيني**»، المشهور بـ«**ابن العيني**».

(ق) : نسخةُ «**الوشاح في ضبط معاقد المفتاح**» الموجودة في مكتبة **قونيا للمخطوطات** (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi) ، رقم: ٤/٤٩٧٤ (ق١١٣ب-١٤١أ).

(ن) : نسخةُ « **الوشاح في ضبط معاقد المفتاح** » الموجودة في قسم **نور عثمانية بالمكتبة السليمانية** (Süleymaniye Kütüphanesi Nuruosmaniye Bölümü) ، رقم: ٤٤٧٩ (ق١ب-٤٨أ).

(و) : نسخةُ « **الوشاح في ضبط معاقد المفتاح** » الموجودة في مكتبة **وحيد پاشا بمدينة كوتاهيه** (Kütahya Vahîd Paşa İl Halk Kütüphanesi)، رقم: ٢٨٠٤ (ق٠ب-٥٠أ).

خ : نسخة.

ج : جلد / مجلد / جزء.

ص : صفحة / صحيفة.

ق : ورقة (للمخطوطات).

SBE : Sosyal Bilimler Enstitüsü

مراتب الرموز

أ-

١-

(أ)

(١)

(٢)

(ب)

٢-

ب-

[مقدمة المؤلف]

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

وَبِهِ نَسْتَعِينُ[١]

رَبِّ تَمِّمْ[٢]

بِاسْمِ اللهِ[٣] أَتَيَمَّنُ في افتتاحِ كلِّ مَقَالٍ، وبِذِكْرِه أَتَبَرَّكُ في ابتداءِ كلِّ أمرٍ ذِي بَالٍ، له الْحَمْدُ [ح٣ب] على ما خَلَقَ الإنسانَ عَلَّمَه البيانَ[٤]، وله الشُّكْرُ على ما نَزَّلَ[٥] على عبدِه الْفُرْقَانَ[٦]، بَعَثَ في الْأُمِّيِّينَ [ح٤أ] رَسُولًا مِنْهُمْ[٧] يَتْلُو[٨] عَلَيْهِمْ آيَاتِه[٩]، وجَعَلَ الْقُرْآنَ الْعَرَبِيَّ الْمُبِينَ أَقْوَى دَلَائِلِه ومُعْجِزَاتِه، مُحَمَّدًا[١٠] الذي أُوتِيَ بِـ«جَوَامِعِ الْكَلِمِ»[١] الظاهرِ بيانُها،

---

[١] (ب)، (ح)، (ن)، (و): بدون «وبه نستعين».

[٢] (ب)، (ن): بدون «رب تمم».

[٣] (ب)، (ح)، (ق)، (و): «بسم الله» بدل «باسم الله».

[٤] (ح)، (ق): «وَ﴿عَلَّمَهُ الْبَيَانَ﴾» بدل «﴿عَلَّمَهُ الْبَيَانَ﴾».
اقتباس من قوله تعالى: ﴿الرَّحْمٰنُ (١) عَلَّمَ الْقُرْآنَ (٢) خَلَقَ الْإِنْسَانَ (٣) عَلَّمَهُ الْبَيَانَ (٤)﴾ [سورة الرحمن: ٥٥/١-٤].

[٥] (ح)، (ق): «عَلَى أَنْ نَزَّلَ» بدل «على ما نزل».

[٦] اقتباس من قوله تعالى: ﴿تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا (١) الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَّرَهُ تَقْدِيرًا (٢)﴾ [سورة الفرقان: ٢٥/١-٢].

[٧] (ح)، (ق)، (ن)، (و): بدون «منهم».

[٨] (ب)، (ق): «يتلوا» بدل «يتلو».

[٩] اقتباس من قوله تعالى: ﴿يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ الْمَلِكِ الْقُدُّوسِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ (١) هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ (٢)﴾ [سورة الرحمن: ٥٥/١-٤].

[١٠] (ح)، (ق)، (ن): «محمدٌ» بدل «محمدًا».

وأُوحِيَ بـ«بَدَائِعِ الْحِكَمِ» الباهرِ بُرْهَانُها، لا زَالَ رَوَائِحُ نَسَائِمِ حَضْرَةِ الْقُدْسِ على رُوحِه فَائِحَةً، ووُفُودُ الصَّلَوَاتِ الطَّيِّبَاتِ إليه وإلى آلِه[٢] وأصحابِه غَادِيَةً رَائِحَةً. [ح٤ب]

وبعدُ:

فإنَّ أَشْرَفَ العُلُومِ مَوْضُوعًا، وأَرْسَخَها وأَبْسَقَها[٣] أُصُولًا وفُرُوعًا، هو «**عِلْمُ الْمَعَانِي والْبَيَانِ**»، الْمُخْرِجُ لِلْخَبْءِ[٤] من مَخَادِعِ نَظْمِ الْقُرْآنِ، الْمُبَيِّنُ لِطَرَائِقِ إعجازِه[٥]، الكاشفُ عن حَقَائِقِ إِطْنَابِه وإِيجَازِه. [ح٥أ]

وإِنَّ[٦] كتابَ «**مِفْتَاحِ الْعُلُومِ**» كتابٌ وُشِّح جِيدُ «الْمَعَانِي» [و١أ] بأَوْشِحَةِ حُسْنِ عباراتِه، ورُشِّحَ زَهَرَاتُ رِيَاضِ «الْبَيَانِ» بِرَشَحَاتِ [ب٢أ] لُطْفِ اسْتِعَارَاتِه.

فَلَمَّا [ن٢أ] وُفِّقْتُ لِكَشْفِ حَقَائِقِه[٧]، ووُقِّفْتُ[٨] على أَسْرَارِه ودَقَائِقِه: جَمَعْتُ زُبْدَةَ أبحاثِه[٩] مع مَبَاحِثِ «**نِهَايَةِ الْإِيجَازِ**»[١٠]، وأَظْهَرْتُ في تَأْسِيسِ قواعدِه وضَبْطِ مَعَاقِدِه [ح٥ب] مَخَايِلَ السِّحْرِ ودَلَائِلَ الْإِعْجَازِ، مُثْبِتًا فيه ما يَخْلُو عنه **الْكُتُبُ الْمُصَنَّفَةُ في هذا الْفَنِّ** من الأبحاثِ الشريفةِ، والنُّكَتِ الغامضةِ اللطيفةِ.

---

(١) (و): «جوامعَ الكلم» بدل «بجوامعِ الكلم».

(٢) (ب): بدون «آله»

(٣) (ب)، (ن): «وأنسقها/وأبسقها» -بنقطة فوق الحرف وتحتها-؛ (ح)، (ق): «أنسقها» بدل «وأبسقها». تحت كلمة «أبسق» من نسخة (و): «أطول». وتحت كلمة «أبسقها/أنسقها» من نسخة (ب)، (و): «أرفع».
انظر: الجوهري، أبو نصر إسماعيل بن حماد الجوهري (ت قبل ٤٠٠هـ/١٠٠٩م)، **الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية**، (تحقيق: أحمد عبد الغفور عطار)، بيروت: دار العلم للملايين، ١٤٠٧هـ/١٩٨٧م، ج٤، ص٤٥٠، مادة (ب س ق)، حيث قال:
و«قد بَسَقَ بَسْقًا، وبَسَقَ النخلَ بُسوقًا»، أي: طال.

(٤) (و): «الخبءَ» بدل «للخبءِ».

(٥) (ق): «لطريق إعجازه» بدل «لطرائق إعجازه».

(٦) (ن): «وأَنَّ» بدل «وإِنَّ».

(٧) (ح)، (ق)، (ن): «وثقت بِكشف حقائقه» بدل «وفقت لِكشف حقائقه».

(٨) (ن): «ووَقَفْتُ» بدل «ووُقِّفْت».

(٩) (ح)، (ق)، (ن): «مُلَخَّصَ أَبحاثه» بدل «زبدة أبحاثه».

(١٠) «**نهاية الإيجاز في دراية الإعجاز**» للإمام فخر الدين الرازي (ت ٦٠٦هـ/١٢١٠م).

ولمَّا وَافَقَ إتمامُه وصولَ مَوْكِبِ مَوْلَانَا الصَّاحِبِ[1] الْأَعْظَمِ، سَاحِبِ أَذْيَالِ المَجْدِ والْكَرَمِ، سُلْطَانِ [ق١١٤أ] وُزَرَاءِ الْعَرَبِ وَالْعَجَمِ، الْمُسْتَظِلِّ بلِوَاءِ الْوِلَايَةِ[2] والْكَرَامَةِ، الْمُسْتَقِلِّ بأَعْبَاءِ الإمارةِ والإمامةِ، مَنْبَعِ مَفَاخِرِ الإِحْسَانِ والْمَكَارِمِ، مَجْمَعِ مَآثِرِ التِّيجَانِ والْعَمَائِمِ، صَدْرِ الْحَقِّ والدِّينِ[3]، تَاجِ الإسلامِ[4] والمُسْلِمِينَ، كَهْفِ أَعَاظِمِ الشَّرْقِ وَالصِّينِ[5]، الْمُؤَيَّدِ بالْأَيْدِ الْمُبِينِ[6]، والنَّصْرِ الْمُسْتَبِينِ، والرَّأْيِ الرَّصِينِ[7]، أَدَامَ اللهُ تَعَالَى[8] ظِلَالَ جَلَالِه[9]، ومَدَّ في الْخَافِقَيْنِ سُرَادِقَ [و١ب] إِفْضَالِه[10]، بأَيْمَنِ طَالِعٍ مِنْ مَشْرِقِ الْفَالِ، [ب٢ب] وأَسْعَدِ كوكبٍ[11]

---

[1] (و): بدون «الصاحب».

[2] (ق): «بلولاء الولاية» بدل «بِلِوَاءِ الولاية».

[3] (و): كلمة غير مقروءة بدل «والدين».

[4] (ق): «تابع الإسلام» بدل «تاج الإسلام».

[5] (ح)، (ق)، (ن)، (و): بدون «كهف أعاظم الشرق والصين».

[6] (ب): «بالأيد المتين»؛ (و): «بِأيد المتين» بدل «بالأيد المبين».

[7] (ق): «والرأي الرمين» بدل «والرأي الرصين».

لعل المؤلف يقصد **الوزير تاج الدين علي شاه بن أبي بكر التبريزي** (ت ٧٢٤هـ/١٣٢٤م) الذي عاش في زمن الدولة الإيلخانية. وتولى الوزارة بين سنتيْ (٧١١-٧٢٤هـ/١٣١٢-١٣٢٤م) في عهد الملك أولجايتو والملك أبي سعيد بهادر خان. انظر: النويري، أبو العباس شهاب الدين أحمد بن عبد الوهاب بن محمد البكري التيمي القرشي النويري (ت ٧٣٣هـ/١٣٣٣م)، **نهاية الأرب في فنون الأدب**، (تحقيق: مفيد قميحة، حسن نور الدين، يحي الشامي، علي بو ملحم، محمد رضا مروة، يوسف طويل، علي محمد هاشم، عبد المجيد ترحيني، عماد علي حمزة، نجيب مصطفى فواز، حكمت كشلي، إبراهيم شمس الدين)، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٤م، ج٣٣، ص٥٩؛ حافظ أبرو، شهاب الدين عبد الله بن لطف الله بن عبد الرشيد البهدادیني الخوافي (ت ٨٣٣هـ/١٤٣٠م)، **ذيل جامع التواريخ رشيدي: شامل وقايع (٧٠٣-٧٨١) هجري قمري**، (تحقيق: خانبابا بياني)، تهران: انجمن آثار ملي، ١٩٧٢م، ص٤١؛ ابن حجر العسقلاني، أبو الفضل شهاب الدين أحمد بن علي بن محمد العسقلاني (ت ٨٥٢هـ/١٤٤٩م)، **الدرر الكامنة في أعيان المائة السامنة**، بيروت: دار الجيل، ١٤١٤هـ/١٩٩٣م، ج٣٤؛ Kâşânî, Ebü'l-Kāsım Cemâlüddîn Abdullâh b. Alî b. Muhammed el-Kâşânî (ö. VIII./XIV. yüzyılın ilk yarısı), **Tarih-i Olcaytu**, (Derya Örs, *Tarih-i Olcaytu [İnceleme ve Çeviri]*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, 1992), s. 156; Ankhbayar Danuu, **İlhanlı Devletinde Vezaret**, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, 2016, s. 252.

[8] (ب)، (ح)، (ن)، (و): «أدام الله» بدل «أدام الله تعالى».

[9] (ح)، (ق): «ظِلَّ جَلَالِه» بدل «ظِلَالَ جَلَالِه».

[10] (و): «سرادق إقباله» بدل «سرادق إفضاله».

[11] (و): «وأشرفِ كوكب» بدل «وأسعدِ كوكب».

صَاعِدٍ على فَلَكِ الإقبالِ، وأَحْبَبْتُ [ح٦أ] أنْ أُتْحِفَ إلى حَضْرَتِه[١] العالِيَةِ، وسُدَّتِه السَّاجِيَةِ[٢]، [ن٢ب] تُحْفَةً لَا يَقْدِرُ على أَنْ يُهْدِيَ مِثْلَهَا[٣] أَبْنَاءُ زَمَانِنا، وَلَا يَهْتَدِي إِلَيْهَا[٤] أَحَدٌ مِنْ إِخْوَانِنَا، وَقُلْتُ لِنفسي[٥]:

لَا خَيْلَ عِنْدَكَ تُهْدِيهَا وَلَا مَالُ [فَلْيُسْعِدِ النُّطْقُ إِنْ لَمْ تُسْعِدِ الْحَالُ][٦]

: جَعَلْتُ[٧] هذه الرِّسَالَةَ الْمَوْسُومَةَ بِـ«**الْوِشَاحِ، فِي ضَبْطِ مَعَاقِدِ الْمِفْتَاحِ**»، تُحْفَةً كَتُحْفَةِ النَّمْلِ إِلَى حَضْرَةِ **سُلَيْمَانَ**[٨]، جُهْدًا مِنَ الْمُقِلِّ بِقَدْرِ الْإِمْكَانِ،

وَرَتَّبْتُهَا عَلَى «**مُقَدِّمَةٍ**»، [ح٦ب] وَ«**عِلْمَيْنِ**»،

وَأَسْأَلُ اللهَ تَعَالَى أَنْ يَعْصِمَنِي عَنِ الْخَطَأِ[٩] وَالْمَيْنِ، إِنَّهُ خَيْرُ مَأْمُولٍ وَأَكْرَمُ مَسْؤُولٍ.

---

(١) (ق): «على إلى حضرته» بدل «إلى حضرته».

(٢) (ب)، (و): «السامية»؛ (ن): «الساحية» بدل «الساجية».

(٣) (ب): «مثالها» بدل «مثلها».

(٤) (و): «إليه» بدل «إليها».

(٥) (ح)، (ق)، (ن): «مع نفسي» بدل «لنفسي».

(٦) البيت للمتنبي. انظر: المتنبي، أبو الطيب أحمد بن الحسين الجعفي الكندي المتنبي (ت ٣٥٤هـ/٩٦٥م)، **ديوان أبي الطيب المتنبي**، (**تحقيق**: **عبد الوهاب عزام**)، القاهرة: لجنة التأليف والترجمة والنشر، ١٣٦٣هـ، ص٥٠٢؛ ابن جني، أبو الفتح عثمان بن جني (ت ٣٩٢هـ/١٠٠٢م)، ، **الفَسْر**، (تحقيق: رضا رجب)، دمشق: دار الينابيع، ٢٠٠٤، ج٣، ص٢٣٣؛ أبو العلاء المعرّي، أحمد بن عبد الله بن سليمان المعري (ت ٤٤٩هـ/١٠٥٧م)، **اللامع العزيزي شرح ديوان المتنبي**، (تحقيق: محمد سعيد المولوي)، رياض: مركز الملك فيصل للبحوث والدراسات الإسلامية، ١٤٢٩هـ/٢٠٠٨م، ج٢، ص١٠٧٥؛ الواحدي، أبو الحسن علي بن أحمد بن محمد النيسابوري (ت ٤٦٨هـ/١٠٧٦م)، **شرح ديوان المتنبي**، (**تحقيق**: **فريدرخ ديتريصي**)، برلين، ١٨٦١، ص٧٠٤؛ البرقوقي، عبد الرحمن بن عبد الرحمن بن سيد بن أحمد (ت ١٨٧٦هـ/١٩٤٤م)، **شرح ديوان المتنبي**، بيروت: دار الكتب العربي، ١٤٠٧هـ/١٩٨٦م، ج٣، ص٣٩٤؛ العباسي عبد الرحيم بن عبد الرحمن بن أحمد العباسي (ت ٩٦٣هـ/١٥٥٥م)، **معاهد التنصيص**، (تحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد)، بيروت: عالم الكتب، ١٣٦٧هـ/١٩٤٧م، ج٣، ص١٤-١٦، رقم الشاهد: ١٣٥؛ أبوالعصمة مصطفى عصام الدين (ت ١٢٠٣هـ/١٧٨٨-٨٩م)، **التَّنْصِيصُ الْمُنْتَظَر فِي شَرْحِ أَبْيَاتِ التَّلْخِيصِ وَالْمُخْتَصَر**، إستانبول: شركت صحافية عثمانيه، ١٣٠٨، ص١٨٩-١٩٠؛ محمد ذهني بن محمد رشيد (١٢٦٢-١٣٣٢هـ/١٨٤٦-١٩١٣م)، **الْقَوْلُ الْجَيِّد فِي شَرْحِ أَبْيَاتِ التَّلْخِيصِ وَشَرْحَيْهِ وَحَاشِيَةِ السَّيِّد**، ط٣، إستانبول: المطبعة العامرة، ١٣٢٨، ص٣٥١، رقم الشاهد: ٤٠٣.

(٧) جواب «وَلما وافق إتمامه ...».

(٨) (ب)، (و): «سليمن» بدل «سليمان».

(٩) (ن): «من الخطأ» بدل «عن الخطأ».

المُقَدِّمَة

[أ- عُلُومُ الْبَلَاغَة: تَعَارِيفُها ومَوْضُوعَاتُها][1]

[١- تعريف «علم المعاني» وموضوعه]

أ- «**عِلْمُ الْمَعَانِي**»: هُوَ مَعْرِفَةُ فَائِدَةِ كَيْفِيَّاتِ تَرْكِيبِ الْكَلَامِ، [ح٧أ] لِتُؤَدِّيَ[2] إِلَى تَطْبِيقِ الْكَلَامِ عَلَى مُقْتَضَى الْحَالِ. [ح٧ب]

ب- وَمَوْضُوعُهُ: [ق١١٤ب] الكلامُ مِنْ حَيْثُ يُطَابِقُ[3] مُقْتَضَى الْحَالِ فَائِدَةً. [ح٨أ]

[٢- تعريف «علم البيان» وموضوعه]

أ- و«**عِلْمُ الْبَيَانِ**»: هُوَ مَعْرِفَةُ إِيرَادِ الْمَعْنَى الْوَاحِدِ فِي طُرُقٍ مُخْتَلِفَةٍ[4]، لِتُؤَدِّيَ[5] إِلَى تَطْبِيقِ الْكَلَامِ عَلَى تَمَامِ [و٢أ] الْمُرَادِ مُوَافِقاً لِمُقْتَضَى الْحَالِ فِي زِيَادَةِ وُضُوحِ الدَّلَالَةِ [ب٣أ] أو نُقْصَانِهِ[6]. [ح٨ب]

حَتَّى إِنْ[7] كَانَ مُقْتَضَى الْحَالِ إِيرَادَ أَوْضَحِ الدَّلَالَاتِ أَوْ أَخْفَاهَا أَوِ الْمُتَوَسِّطِ بَيْنَهُمَا يُورَدُ كَذٰلِكَ[8].

---

(١) قارن: السكاكي، أبو يعقوبَ يوسفُ بنُ أبي بكرٍ محمَّدِ بنِ عَلِيٍّ السَّكَّاكِيُّ (ت ٦٢٦هـ/١٢٢٩م)، **مفتاح العلوم**، (تحقيق: عبد الحميد هنداوي)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٠هـ/٢٠٠٠م، ص٢٤١-٢٤٩/٥٢٦، فخر الدين الرازي، أبو عبد الله فخر الدين محمد بن عمر بن حسين الرازي (ت ٦٠٦هـ/١٢١٠م)، **نهاية الإيجاز في دراية الإعجاز**، (تحقيق: نصر الله حاجي مفتي أوغلي)، بيروت: دار صادر، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٤م، ص٣١-٣٤.

(٢) (ح)، (ق)، (ن): «ليؤدي» بدل «لتؤدي».

(٣) (ق): «أيطابق» بدل «يطابق».

(٤) (ح)، (ق): بدون «في طرق مختلفة».

(٥) (ن)، (و): «ليؤدي» بدل «لتؤدي».

(٦) (ح)، (ق)، (ن)، (و): «ونقصانه» بدل «أو نقصانه».

(ح)، (ق)، (ن): «في زيادة وضوح الدلالة ونقصانه لِتُؤَدِّيَ إِلَى تَطْبِيقِ الْكَلَامِ عَلَى تَمَامِ الْمُرَادِ مُوَافِقاً لِمُقْتَضَى الْحَالِ» بدل «لِتُؤَدِّيَ إِلَى تَطْبِيقِ الْكَلَامِ عَلَى تَمَامِ الْمُرَادِ مُوَافِقاً لِمُقْتَضَى الْحَالِ في زيادة وضوح الدلالة أو نقصانه».

(٧) (ب): «لو» بدل «إِنْ».

(٨) (و): بدون «حَتَّى إِنْ كَانَ مُقْتَضَى الْحَالِ إِيرَادَ أَوْضَحِ الدَّلَالَاتِ أَوْ أَخْفَاهَا أَوِ الْمُتَوَسِّطِ بَيْنَهُمَا يُورَدُ كَذٰلِكَ».

ب- ومَوْضُوعُه: الكلامُ مِنْ حَيْثُ يُؤَدِّي إِلَى تَمَامِ الْمُرَادِ وَيُطَابِقُ [ح٩أ] مُقْتَضَى الْحَالِ [ن٣أ] دَلَالَةً.

-وَصَوْغُ الْكَلَامِ عَلَى وَجْهٍ يُرَاعِي هٰذَيْنِ الْمَعْنَيَيْنِ هُوَ: «**الْبَلَاغَةُ**»-. [ح٩ب]

[٣- تعريف «علم البديع»]

وَ«**عِلْمُ الْبَدِيعِ**»: هُوَ مَعْرِفَةُ طُرُقِ تَبْيِينِ الْكَلَامِ وَتَزْيِينِهِ.

-وَصَوْغُ الْكَلَامِ عَلَى هَذَا الْوَجْهِ هُوَ: «**الْفَصَاحَةُ**»-.

وهذا الْعِلْمُ هو[1] تَتِمَّةُ «عِلْمِ الْبَيَانِ».

[ب- الفصاحة والبلاغة]

[١- علاقة الفصاحة بالبلاغة]

وَ«الْفَصَاحَةُ» تَابِعَةٌ لِـ«الْبَلَاغَةِ»، لِأَنّ المُوصِلَ إلى تَمَامِ المُرَادِ إِنَّمَا هو البَلَاغَةُ[2]، فَالْحُسْنُ الَّذِي يَحْصُلُ لِلْكَلَامِ[3] بِوَاسِطَتِهَا: ذَاتِيٌّ يَجِبُ أَنْ لا يَنْفَكَّ الْكَلَامُ عَنْهُ، بِخِلَافِ «الْفَصَاحَةِ».

[٢- نَوْعَا الفصاحةِ: «الفصاحة اللفظية» و«الفصاحة المعنوية»][4]

و«**الْفَصَاحَةُ**» نَوْعَانِ: [ح١٠أ]

أ- **لَفْظِيَّةٌ**: وَهِيَ أَنْ: ١- يَكُونَ اللَّفْظُ عَرَبِيًّا أَصْلِيًّا -أَيْ: دَائِرًا عَلَى أَلْسُنِ الْفُصَحَاءِ الْمَوْثُوقِ[5] بِعَرَبِيَّتِهِمْ-، ٢- وَيَكُونَ مُلَائِمًا لِلطَّبْعِ.

---

(1) (ح)، (ق)، (ن)، (و): بدون «هو».

(2) (ح)، (ق)، (ن): بدون «لِأَنّ المُوصِلَ إلى تمام المراد هو البلاغة»؛ (و): «لِأَنّ المُوصِلَ إلى تمام المراد هو البلاغة» بدل «لِأَنّ المُوصِلَ إلى تمام المراد إِنَّمَا هو البلاغة».

(3) (ق): «الكلام» بدل «للكلام».

(4) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٢، فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٣١-٣٢.

(5) (ح)، (ن): «الموثوقين» بدل «الموثوق».

ب- وَمَعْنَوِيَّةٌ: وَهِيَ خُلُوصُ الْكَلَامِ عن التَّعْقِيدِ[1] -بِأَنْ يَكُونَ قَرِيبَ الْفَهْمِ، يَدُلُّ أَوَائِلُهُ [ب٣ب] عَلَى أَوَاخِرِهِ، وَتَنُمُّ مَبَادِئُهُ [و٢ب] عن مَقَاطِعِهِ[2]-. [ح١٠ب]

وَ«الْمَعْنَوِيَّةُ»[3]: مُخْتَصَّةٌ بِالتَّبْيِينِ وَالتَّزْيِينِ[4]، وَ«اللَّفْظِيَّةُ»: بِالتَّزْيِينِ.

تنبيه[5]: [أنواع «الدلالات» وكونُها داخلةً ومعتبرةً في علوم البلاغة]

أ- دَلَالَةُ «اللَّفْظِ»:

١- عَلَى عَيْنِ «الْمَوْضُوعِ لَهُ»: [ح١١أ] «**مُطَابَقَةٌ**»،

كَدَلَالَةِ «الْإِنْسَانِ» عَلَى «الْحَيَوَانِ النَّاطِقِ»[6].

٢- وَعَلَى جُزْءِ «الْمَوْضُوعِ لَهُ»: «**تَضَمُّنٌ**»،

كَدَلَالَةِ «الْإِنْسَانِ» عَلَى «الْحَيَوَانِ». [ن٣ب]

٣- وَعَلَى لَازِمِ «الْمَوْضُوعِ لَهُ»[7]: «**الْتِزَامٌ**»،

كَدَلَالَةِ «الْإِنْسَانِ» عَلَى «الْكَاتِبِ بِالْقُوَّةِ».

وَالْأُولَيَانِ: وَضْعِيَّتَانِ، وَالثَّالِثَةُ: عَقْلِيَّةٌ. [ح١١ب]

ب- وَقَدْ قَالَ عُلَمَاءُ الْبَيَانِ:

---

[1] (ح)، (ق)، (ن)، (و): «من التعقيد» بدل «عن التعقيد».

[2] (ح)، (ق): «يَدُلُّ أَوَائِلُها عَلَى أَوَاخِرِها، وَتَنُمُّ مَبَادِئُها عن مَقَاطِعِها»؛ (ن): «يَدُلُّ أَوَائِلُها عَلَى أَوَاخِرِها، وَيَتِمُّ بِتَأَدِّيهَا عن مَقَاطِعِها»؛ (و): «يَدُلُّ أَوَائِلُهُ عَلَى أَوَاخِرِه، وَيَتِمُّ مَبَادِئُهُ على مَقَاطِعِهِ» بدل «يَدُلُّ أَوَائِلُهُ عَلَى أَوَاخِرِهِ، وَتَنُمُّ مَبَادِئُهُ عن مَقَاطِعِهِ».

[3] (ق): «فالمعنوية» بدل «والمعنوية».

[4] (ب): «مُخْتَصَّةٌ إِمَّا بِالتَّبْيِينِ أو التَّزْيِينِ» بدل «مُخْتَصَّةٌ بِالتَّبْيِينِ وَالتَّزْيِينِ».

[5] بهامش (ب):

ضابط. (نسخة).

قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإجاز**، ص٣٠؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٣٧.

[6] (ح)، (ق): بدون «كَدَلَالَةِ الْإِنْسَانِ عَلَى الْحَيَوَانِ النَّاطِقِ».

[7] (و): «وعلى لازمه الموضوع له» بدل «وعلى لازمِ الموضوع له».

إِنَّ «الْإِيجَازَ» وَ«الْإِطْنَابَ»، وَ«الزِّيَادَةَ» وَ«النُّقْصَانَ»: لَا تَتَطَرَّقُ[1] إِلَى «الدَّلَالَاتِ الْوَضْعِيَّةِ»، لِأَنَّهُ إِنِ[2] انْتَقَصَ اللَّفْظُ: انْتَقَصَ الْمَعْنَى، وَإِنْ[3] زَادَ: زَادَ، وَبَعْضُ الْأَحْوَالِ يَقْتَضِي «الْإِيجَازَ»، وَبَعْضُهَا يَقْتَضِي «الْإِطْنَابَ»، فَلَا تَتَكَفَّلُ[4] «الْوَضْعِيَّةُ» بِـ«إِيرَادِ الْمَعْنَى مُوَافِقًا لِمُقْتَضَى الْحَالِ»، فَـ«الْوَضْعِيَّةُ»: خَارِجَةٌ [ح١٢أ] عَنْ «فَنِّ الْبَلَاغَةِ»، وَإِنَّمَا الْمُعْتَبَرَةُ هِيَ: «الْعَقْلِيَّةُ».[5] [ح١٣أ؛ ق١١٥أ]

وَالْحَقُّ: أَنَّ «الْوَضْعِيَّةَ» لَيْسَتْ بِكُلِّيَّتِهَا خَارِجَةً:

١- إِذِ «الْفَصَاحَةُ» [و٣أ] بِأَسْرِهَا [ب٤أ] تَحْصُلُ بِهَا.

٢- وَكَذٰلِكَ أَقْسَامُ «**عِلْمِ الْمَعَانِي**»، كَـ«التَّقْدِيمِ وَالتَّأْخِيرِ»، وَ«الْفَصْلِ وَالْوَصْلِ»، وَ«الْحَذْفِ وَالْإِضْمَارِ»، وَ«الْفَرْقِ بَيْنَ الْجُمَلِ»، وَأَمْثَالِهَا.

٣- وَأَيْضًا لَا يَنْقُصُ الْمَعْنَى بِنُقْصَانِ اللَّفْظِ، لِأَنَّهُ حَاصِلٌ فِي الذِّهْنِ، كَمَا قِيلَ: «- زَيْدٌ» فِي جَوَابِ «- مَنْ فِي الدَّارِ؟»، أَيْ: «- فِي الدَّارِ زَيْدٌ».

٤- أَمَّا إِذَا كَانَ الْقَصْدُ إِلَى زِيَادَةِ وُضُوحِ الدَّلَالَةِ أَوْ نُقْصَانِهِ لِبَعْضِ الْمَصَالِحِ [ن٤أ] - كَـ«التَّرْغِيبِ وَالتَّرْهِيبِ[6]»، وَ«التَّكَلُّمِ مَعَ الْكَيِّسِ أَوِ الْغَبِيِّ»، أَوْ غَيْرِ ذَلِكَ-، ولا يَتِمُّ المُرَادُ بِـ«الْوَضْعِيَّةِ»: [ح١٣ب] فَحِينَئِذٍ يُحتاجُ إلى «المَجازاتِ»، و«الكِناياتِ»، و«التشبيهاتِ اللطيفةِ أو المُخَيّلَةِ»[7]، لِيَتَأَثَّرَ بِهَا السَّامِعُ، فَيَصْرِفَ[8] هِمَّتَه إِلَيْه، ويَتَيَسَّرَ إِلَيْه[9] سُرْعَةُ الوُقُوعِ عَلَيْهِ، ويَصِيرَ

---

(١) (ح)، (ق)، (و): «لا يتطرق» بدل «لا تتطرق».

(٢) (ب): «لَوْ» بدل «إِنْ».

(٣) (ب): «لَوْ» بدل «إِنْ».

(٤) (ب)، (ن)، (و): «فلا يتكفل» بدل «فلا تتكفل».

(٥) انظر: فخر الدين الرازي، **نهاية الإجاز**، ص٣١-٣٢؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٣٧.

(٦) (و): «والترحيب» بدل «والترهيب».

(٧) (ن): بدون «أو المخيلة».

(٨) (ب): «فينصرفَ» بدل «فيصرفَ».

(٩) (ب): «ويتيسر له»، (و): «وتَحْصُلَ لَه» بدل «ويتيسر إليه».

المَعْنَى رَاسِخًا فِي قَلْبِه، مُسْتَقِرًّا عِنْدَهُ[١] في بَاطِنِه، وَلِاشْتِمَالِ «التَّشْبِيهِ» أو «الاِسْتِعَارَةِ» على تَتِمَّةِ المُرَادِ[٢] يَتَأَدَّى تَمَامُ المُرَادِ مُوَافِقًا لِمُقْتَضَى الحَالِ على أَبْلَغِ وَجْهٍ وأَحْسَنِ لِبَاسٍ.

فعُلِمَ أنَّ:

أ- «الدَّلَالَاتِ الْوَضْعِيَّةَ»:

١- دَاخِلَةٌ [و٣ب] في «**عِلْمِ الْمَعَانِي**» [ب٤ب] و«**عِلْمِ الْبَدِيعِ**»،

٢- خَارِجَةٌ[٣] عَنْ «**عِلْمِ الْبَيَانِ**»[٤]،

ب- و«**[الدلالاتِ] العقليَّةَ**»: مُعْتَبَرَةٌ في الجَمِيعِ.

ج- و«**عِلْمَ البَيَانِ**»: مَبْنِيٌّ على الاِنْتِقَالِ مِنَ «الْمَلْزُومِ» إلى «اللَّازِمِ»، وَبِالْعَكْسِ.

[٣- مراتب «اللَّوَازِمِ» و«الْمَلْزُومَاتِ» في «الحسنِ واللطافةِ وموافقةِ مقتضى الحال»][٥]

و«اللَّوَازِمُ» و«المَلْزُومَاتُ» مُتَعَدِّدَةٌ، وَارْتِبَاطَاتُهَا[٦] مُتَنَوِّعَةٌ، ف:

أ- بَعْضُهَا في الْحُسْنِ واللَّطافةِ ومُوَافَقَةِ مُقْتَضَى الْحَالِ[٧]: على «**الطَّرَفِ الأَعْلَى**»،

ب- وبَعْضُهَا فِي الْقُبْحِ والرَّكَاكَةِ وَمُخَالَفَةِ مُقْتَضَى الْحَالِ[٨]: على «**الطَّرَفِ الأَسْفَلِ**»،

ج- وبَيْنَهُمَا: «**أَوْسَاطٌ**»، كلٌّ منها: ١- «بَلِيغٌ» بِالنِّسْبَةِ إلى «الأَسْفَلِ»، ٢- «رَكِيكٌ» بِالنِّسْبَةِ إلى «الأَعْلَى»[٩].

---

(١) (ح)، (ق)، (ن)، (و): بدون «عِنْدَه».

(٢) (ب): «كميه/لميه المراد»؛ (ن)، (و): «كمية المراد» بدل «تتمة المراد».

(٣) (ب): «خارج» بدل «خارجة».

(٤) (و): «عن البيان» بدل «عن علم البيان».

(٥) قارن: نهاية الإيجاز، ص٣٢-٣٤؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٦.

(٦) (و): «وارتباطُها» بدل «وارتباطاتُها».

(٧) (ح)، (ق)، (ن): «موافقة مقتضى الحال» بدل «وَمُوَافَقَةِ مقتضى الحال».

(٨) (ح)، (ق): «مُوَافِقَةٌ مقتضى الحال»؛ (ن): «مقتضى الحال» بدل «وَمُخَالَفَةِ مقتضى الحال».

(٩) (ق): بدون «كلٌّ منها بَلِيغٌ بالنسبةِ إلى الأسفلِ، رَكِيكٌ بالنسبةِ إلى الأعلى».

[٤- مراتب «التركيبات المفيدة» في الفصاحة والبلاغة][1]

وكذلك «التَّرْكِيبَاتُ [ن٤ب] الْمُفِيدَةُ»:

أ- بَعْضُهَا في الفَصَاحَةِ وَالْبَلَاغَةِ: [ق١١٥ب] وَاقِعٌ على «الطَّرَفِ الأَعْلَى»، [ح١٤أ] وَهِيَ الْمُعْجِزَةُ،

ب- وبَعْضُهَا: على «الطَّرَفِ الْأَسْفَلِ»، حَتَّى لَوِ انْتَقَصَ مِنْهُ شَيْءٌ: لا يَبْقَى مفيدًا أصْلًا،

ج- وبَعْضُها: بَيْنَ الطَّرَفَيْنِ. [ح١٤ب]

ضَابِط: [أسباب ملاءمة الكلام للطبع][2]

الكلامُ يُلَائِمُ الطَّبْعَ:

أ- لِكَوْنِ «مَعْنَاهُ[3] الْمَطْلُوبِ» -أَوِ «الْمَعْنَى الْمُسْتَعَارِ»- مَأْلُوفَ الطَّبْعِ،

ب- أو لِحُسْنِ الْاِرْتِباطِ والْمُنَاسَبَةِ[4] بَيْنَ المَعْنَيَيْنِ،

ج- أو لِكَوْنِهِ مُناسِبًا لِسَبَبِهِ -أَيْ: [و٤أ] مُطَابِقًا لِـ«مُقْتَضَى الحَالِ»-، [ح١٥أ]

د- أو [ب٥ب] لِمُناسَبَةِ الكلامِ فِي نَفْسِهِ.[5]

[مُناسَبَةُ الكلامِ فِي نَفْسِهِ][6]

وهٰذَا القِسْمُ:

أ- إمَّا بِحَسَبِ «**الأَلْفَاظِ بِلَا مُلَاحَظَةِ الْمَعْنَى**»،

وهٰذَا يُعْتَبَرُ في: ١- «الحُرُوفِ»، ٢- و«آحَادِ الكَلِمِ»[1]، ٣- و«المُرَكَّبَاتِ».

---

(١) قارن: نهاية الإيجاز، ص٣٢-٣٤؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٦.

(٢) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٢٥٦-٢٥٧.

(٣) (و): «معناه معناه» بدل «معناه».

(٤) (ق): «والمناسب» بدل «والمناسبة».

(٥) (ب): «لمناسبته الكلامَ في نفسه»

(٦) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٤-٤٥، فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ٥٢-٥٣، ٥٦-٥٨.

١- أمَّا «**الحُرُوفُ**»: [ح١٥ب]

فَيَنْبَغِي أنْ:

(أ) يَكُونَ تَرْكِيبُ الْكَلِمَةِ: مِنْ «حُرُوفٍ لَا يَكُونُ مَخْرَجُ بَعْضِهَا فِي غَايَةِ الْبُعْدِ عَنْ[٢] مَخْرَجِ مُجَاوِرِهِ[٣]، وَلَا فِي غَايَةِ القُرْبِ»،

(ب) وتَكُونَ الْبِدَايَةُ: مِنَ «المَخْرَجِ الأَقْصَى»، ثُمَّ «الأَدْوَنِ»[٤]،

كَلَفْظِ «عَجَمٍ»، بِخِلافِ عَكْسِهِ: «مَجَعٍ»[٥].

(ج) ولا يُعَادَ إلى «جِهَةٍ ابْتُدِئَ مِنْها»،

(د) وَيُخْتَارَ مِنَ الحُرُوفِ «ما يَسْهُلُ جَرَيَانُهُ على اللِسَانِ»،

كـ«الرَّاءِ»، و«اللَّامِ»، [ح١٦أ] و«النُّونِ»؛ و«الْوَاوِ»، و«الْبَاءِ»[٦]، و«الْمِيمِ».[٧]

ولِسُهُولَةِ جَرَيَانِ هٰذِهِ الْحُرُوفِ[١] يَكْثُرُ اسْتِعْمَالُهَا، وَلَا [ن٥أ] يَخْلُو عَنْهَا «الرُّبَاعِيُّ» و«الْخُمَاسِيُّ» الْعَرَبِيُّ لِيَنْدَفِعَ ثِقَلُ بِنَائِهَا[٢] بِخِفَّتِهَا.[٣]

---

(١) (ن)، (و): «وآحاد الكلام» بدل «وآحاد الكلم».

(٢) (ن): «مِنْ» بدل «عَنْ».

(٣) (ح)، (ق): «مِنْ حُرُوفٍ لا يكون مخرج بجواره» بدل «مِنْ حُرُوفٍ لا يكونُ مَخْرَجُ بَعْضِها في غايةِ الْبُعْدِ عَنْ مَخْرَجِ مُجَاوِرِهِ».

(٤) (ح): «وتكون البداءة مِنَ المَخْرَجِ الأَقْصَى ثُمَّ ما يليه»؛ (ق): «ويكون البداءة مِنَ المَخْرَجِ الأَقْصَى ثُمَّ ما يليه»؛ (و): «ويكونَ البداية مِنَ مَخْرَجِ الأَقْصَى ثُمَّ الأدون» بدل «وتكونَ البدايةُ مِنَ المَخْرَجِ الأَقْصَى ثُمَّ الأدون».

(٥) (ح): «بِخِلافِ مَجَعٍ»؛ (ق): بدون «بِخِلافِ عَكْسِهِ مَجَعٍ»؛ (و): «بِخِلافِ عَكْسِهِ مجع جريانه» بدل «بِخِلافِ عَكْسِهِ مَجَعٍ».

(٦) (ح)، (ق): «والفاء والباء»؛ (ب)، (و): «والواو والياء» بدل «والواو والباء».

(٧) قال **الشارح ابن العيني** (ح١٦أ):

قَالَ **الخَلِيلُ**: وَلَا يَنْطَلِقُ طَرَفُ اللِّسَانِ إِلَّا بِثَلَاثَةِ أَحْرُفٍ وَهِيَ الرَّاءُ وَاللَّامُ وَالنُّونُ، فَلِهٰذَا تُسَمَّى هٰذِهِ حُرُوفُ الذَّلَاقَةِ وَيُلْحَقُ بِهَا الحُرُوفُ الشَّفَهِيَّةُ، وَهِيَ ثَلَاثَةٌ: الفَاءُ وَالبَاءُ وَالْمِيمُ.

انظر: الخليل بن أحمد، أبو عبد الرحمن الخليل بن أحمد الفراهيدي (ت ١٧٥هـ/٧٩١م)، **كتاب العين**، (تحقيق: مهدي المخزومي، إبراهيم السامرائي) بيروت: دار ومكتبة هلال، ٢٠٠٣م، ج١، ص٥١-٥٢؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٥٣-٥٤؛ ابن العيني، أبو المحاسن زين الدين عبد الرحمن بن أبي بكر بن محمد العيني (٨٣٧-٨٩٣هـ/١٤٣٣-١٤٨٨م)، **حل الوشاح في ضبط معاقد المفتاح**، مكتبة آدنه الشعبية (Adana İl Halk Kütüphanesi)، رقم: ٨٣٢ (ق٢ب-١٣٠أ)، ق١٦أ.

وَقِيلَ:

إنَّ «الْقَافَ» و«الْعَيْنَ»[٤]: يُحَسِّنَانِ[٥] الكَلِمَةَ، و«السِّينَ» و«الدَّالَ»: يُحَسِّنَانِ[٦] كَلِمَةً فِيهَا «الْعَيْنُ» و«الْقَافُ»، كَلَفْظِ «عَسْجَدٍ».[٧]

واعْلَمْ أَنَّ:

(أ) بَعْضَ الحُرُوفِ «جَزْلٌ[٨] مَتِينٌ»،

كَـ«الصَّادِ»، وَ«الضَّادِ»، [ح١٦ب؛ و٤ب] وَ«الطَّاءِ»[٩]، وَ«الْعَيْنِ»، وَ«الْقَافِ»، [ب٥ب]

(ب) وَبَعْضَها «لَيِّنٌ سَلِسٌ»،

---

(١) (ق): «ولسهول جريان هذه الحروف» بدل «ولسهولة جريان هذه الحروف».

(٢) (ب)، (و): «ثقل بنائه» بدل «ثقل بنائها».

(٣) (ب): «لخفتها» بدل «بخفتها».

(٤) (ب): «إنَّ الْعَيْنَ والْقَافَ» بدل «إنَّ الْقَافَ والْعَيْنَ».

(٥) (ب): «تُحْسِنَانِ» بدل «يُحَسِّنَانِ».

(٦) (ب): «تُحْسِنَانِ» بدل «يُحَسِّنَانِ».

(٧) القائل هو الخليل بن أحمد. انظر: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٥٣-٥٤؛ الخليل بن أحمد، **كتاب العين**، ج١، ص٥٣-٥٤، حيث قال:

> ولكن العين والقاف لا تدخلان في بناء إلا حَسَّنَتَاه، لأنهما أَطْلَقُ الحروفِ وأَضْخَمُها جَرْسا. فإذا اجتمعا أو أحدهما في بناءٍ حَسُنَ البناءُ لِتَصَاعَتِهِمَا، فإنْ كان البناءُ اسمًا لَزِمَتْهُ السِّينُ أو الدَّالُ مع لزوم العَيْن أو القاف، لأن الدَّال لَانَتْ عن صلابة الطَّاءِ وكزازتها، وارتَفعت عن خُفُوتِ التّاءِ فَحَسُنَتْ وصارت حالُ السِّين بين مَخْرَجِ الصَّاد والزاي كذلك، مهما جاء من بناء اسم رباعي منبسط معرى من الحروف الذُلْق والشَّفَويَّةِ فإنّه لا يَعْرَى من أحدِ حَرْفَي الطَّلاقةِ أو كليهما، ومن السين والدال أو أحدهما، ولا يضُرُّ ما خالف من سائر الحروف الصُتْم. فإذا ورد عليك شيء من ذلك فانظر ما هو من تأليف العرب وما ليس من تأليفهم نحو: قَعْثَجْ ونَعْثَج ودَعْثَج لا يُنسَب إلى عربية ولو جاء عن ثِقَة لم يُنْكَر ولم نَسْمَع به ولكن ألَّفناه ليُعَرف صحيحُ بناءِ كلام العرب من الدخيل.

(٨) انظر: الأزهري، أبو منصور محمد بن أحمد بن أزهر الأزهري الهروي (ت ٣٧٠هـ/٩٨٠م)، **تهذيب اللغة**، (تحقيق: محمد عوض مرعب)، بيروت: دار إحياء التراث العربي، ١٤٢٢هـ/٢٠٠١، ج١٠، ص٣٢٤، مادة (ج ز ل)، حيث قال: «الحَطَبُ الجَزْلُ»: الغليظُ مِنْهُ.

(٩) (ق): «والطاء والظاء» بدل «والطاء».

فَإِذَا امْتَزَجَ «الْجَزْلُ» و«السَّلِسُ»: يَعْتَدِلُ الكَلَامُ، فَإِنَّ آفَةَ «الجَزَالَةِ»: «التَّعَسُّفُ والْغِلْظَةُ»[١]، وَآفَةَ «السَّلَاسَةِ»: «اللِّينُ وَالرَّكَاكَةُ»، فَيَنْبَغِي أَنْ يَكُونَ الْكَلَامُ «جَزْلًا سَلِسًا»، وَيَلْزَمُ «رِعَايَةُ الحَرَكَاتِ والسَّكَنَاتِ، والْمَدِّ [ق١١٦أ] والتَّشْدِيدِ، عَلَى الوَجْهِ المَطْبُوعِ».

٢- وأمّا «**آحَادُ الْكَلِمِ**»[٢]:

فَيَنْبَغِي أَنْ:

(أ) تَكُونَ[٣] «فَصِيحَةً سَهْلَةَ الْجَرَيَانِ»،

(ب) ولا يَكونَ أَوْزَانُها:

(١) مِنَ «الْأَوْزَانِ الثَّقِيلةِ»،[٤]

كَـ«الْقِرْطَعْبِ»[٥] ونَحْوِه[٦].

(٢) ولا «غَرِيبَةً وَحْشِيَّةً خارجَةً عنْ أَوْزَانِ العرب». [ح١٧أ]

وأَعْدَلُ الكَلِمِ[٧]: مَا فِيهِ حَرَكَتانِ، ثُمَّ سُكُونٌ.

٣- وأَمَّا[٨] «**المُرَكَّباتُ**»:

فَتَكونُ[٩] مُناسِبَةً لِمُنَاسَبَةِ الْكَلِمَةِ الْكَلِمَةَ:

(أ) إمَّا فِي «**الْأَجْزَاءِ** -أيْ[١]: فِي الْحُرُوفِ-»،

---

[١] (و): «والغلط» بدل «والغلظة».

[٢] (ب): «فأما آحادُ الْكَلِمِ»، (ح)، (ق): «وأما آحادُ الْكَلام» بدل «وأما آحادُ الْكَلِمِ».

[٣] (ح)، (و): «أنْ يكون» بدل «أنْ تكون».

[٤] (ح)، (ق)، (و): «ولا يكون من الأوزان الثقيلة»، (ن): «ولا تكون من الأوزان الثقيلة» بدل «ولا يكون أَوْزَانُهَا من الأوزان الثقيلة».

[٥] «يقال: "ما في السماء قرطعب ولا قرطعبة"، أي: سَحَاب، وقال ثعلب: قرطعب دابة شديدة». انظر: السيرافي، أبو سعيد الحسن بن عبد الله بن مرزبان السيرافي (ت ٣٦٨هـ/٩٧٩م)، **شرح كتاب سيبويه**، (تحقيق: أحمد حسن مهدلي، علي سيد علي)، بيروت: دار الكتب العلمية، ٢٠٠٨، ج٥، ص١٩٥.

[٦] (ب): بدون «ونحوه».

[٧] (ح)، (ق)، (ن): «وأعدل الكَلَام» بدل «وأعدل الكلم».

[٨] (ب): «فأما» بدل «وأما».

[٩] (ب): «فيكون» بدل «فتكون».

كـ«التَّجْنِيسَاتِ»، و«السَّجْعِ».

(ب) وَإِمَّا «**لَا فِي الْحُرُوفِ**»[٢]، بِأَنْ: (١) يَكُونَ تَأْلِيفُها [ن٥ب] عَلَى النَّهْجِ المَطْبُوعِ وَالشَّكْلِ الْمَوْزُونِ، (٢) وتَكُونَ: مُتَنَاسِبَةَ الأَجْزَاءِ[٣]، لا يَكُونُ بَعْضُهَا[٤] سَهْلَ المَرَامِ وبَعْضُهَا صَعْبَ الْمُرْتَقَى. [و٥أ]

فَإِنِ اقتَضَى الْحَالُ اخْتِلَافَهُ في «الْجَزَالَةِ» و«السَّلاسَةِ»: فَلْيَكُنْ بالتَّدْرِيجِ عَلَى الوَجْهِ الْمَطْبُوعِ [ب٦أ]:

(١) كَـ«عِقْدِ الدُّرِّ» في التَّناسُبِ الطَّبِيعِيِّ وَإِنِ اخْتَلَفَ عِظَمًا وَصِغَرًا،

(٢) وَكَـ«النَّغَمَاتِ الْمُؤَلَّفَةِ» في النِّسْبَةِ التَّأْلِيفِيَّةِ وإِنِ اخْتَلَفَتْ ثِقَلًا وَحِدَّةً.

ب- وَإِمَّا بِحَسَبِ «**الْأَلْفَاظِ مَعَ مُلَاحَظَةِ المَعَانِي**»،

كَـ«التَّفْوِيفِ»[٥] [ح١٧ب] وغَيْرِهِ.

ج- وَإِمَّا بِحَسَبِ «**مُنَاسَبَةِ المَعَانِي**»،

كَـ«المُطَابَقَةِ»[٦] وَنَحْوِهَا.

د- وَإِمَّا بِحَسَبِ «**مُنَاسَبَةِ اللَّفْظِ الْمَعْنَى**»:

١- إِمَّا فِي «**المُفْرَدَاتِ**»[١]،

---

[١] (ح)، (ق)، (ن): بدون «أيْ».

[٢] (ح)، (ق): «وإما في الحروف» بدل «وإما لا في الحروف».

[٣] (ح)، (ن): «وتكون مناسبة الأجزاء»؛ (ق)، (و): «ويكون مناسبة الأجزاء» بدل «وتكون متناسبة الأجزاء».

[٤] (و)، (ن): «لا بكونِ بعضها» بدل «لا يكون بعضُها».

[٥] (ح): «كالتقويف» بدل «كالتفويف». [في نسخة برنستون لحل الوشاح: كالتفويف]

قال **الشارح ابن العيني** (ح١٧أ-ب):

وَهُوَ عِبَارَةٌ عَنْ إِتْيَانِ المُتَكَلِّمِ بِمَعَانٍ شَتَّى في جُمَلٍ مِنَ الْكَلَامِ، كُلُّ جُمْلَةٍ مِنْهَا مُنْفَصِلَةٌ مِنْ أُخْتِهَا، كَقَوْلِ المُتَنَبِّي:

أَقِلْ أَنِلْ أَقْطِعِ احْمِلْ عَلِّ سَلِّ أَعِدْ زِدْ هَشَّ بَشَّ تَفَضَّلْ أَدْنِ سُرَّ صِلِ

[انظر: المتنبي، **ديوان أبي الطيب المتنبي**، ص٣٣١]. انظر لتعريف «التفويف» لصدر الشريعة: **الوشاح**، ص٢١٥.

[٦] قال **الشارح ابن العيني** (ح١٧ب):

وَهِيَ أَنْ يُجْمَعَ بَيْنَ مُتَضَادَّيْنِ كـ«أَضْحَكَ» و«أَبْكَى».

كَلَفْظِ:

«الْفَصْمِ» -بِالْفَاءِ-: يَدُلُّ عَلَى «الْكَسْرِ بِلَا تَفَرُّقٍ»،

و«الْقَصْمِ» -بِالْقَافِ-: يَدُلُّ عَلَى «الْكَسْرِ مَعَ التَّفَرُّقِ»،

فَهٰذَا الْمَعْنَى[٢] يُنَاسِبُ «رَخَاوَةَ الْفَاءِ» و«صَلَابَةَ الْقَافِ».

٢- أَوْ فِي «**المُرَكَّبَاتِ**»، بِأَنْ يَحْصُلَ لِلْكَلَامِ بِوَاسِطَةِ خُصُوصِ التَّرْكِيبِ خَاصِّيَّةٌ يَنْتَقِلُ مِنْهُ[٣] الذِّهْنُ إِلَى الْمَعْنَى سَرِيعًا.

هٰذِهِ «تَقْسِيمَاتٌ كُلِّيَّةٌ»، وَبَعْدَ الشُّرُوعِ فِي العِلْمَيْنِ نُورِدُ الأَمْثِلَةَ الجُزْئِيَّةَ إِنْ شَاءَ اللهُ تَعَالَى.

---

[١] (ح)، (ق): «إما في المفرد» بدل «إما في المفردات».

[٢] (ب): «وهذا المعنى» بدل «فهذا المعنى».

[٣] (ح)، (ق)، (ن)، (و): بدون «منه».

العلم الأول: «علم المعاني»

ومُعْظَمُ [ن٦أ] أَبْحَاثِه: فِي «الْخَبَر».

[مقدمة: في «الخبر» و«الأحوال والمقامات المقتضية للكلام»]

[أ- الخبر]

[١- تعريف «الخبر»، ومعنى «احتمالِه الصدقَ والكذبَ»][1]

وهُوَ: «قَوْلٌ [ح١٨أ] يَقْتَضِي بِصَرِيحِه نِسْبَةَ شَيْءٍ إِلَى شَيْءٍ».

و«احْتِمَالُ [و٥ب] "الصِّدْقِ" [ق١١٦ب] و"الْكِذْبِ"»: لَازِمٌ لَهُ.[2]

و«الصِّدْقُ»: مُطَابَقَةُ الوَاقِعِ.[3] [ح١٨ب]

فَإِنْ قِيلَ: فَلِمَ كَذَّبَ المُنَافِقِينَ[4] [ب٦ب] بِقَوْلِه تَعَالَى: ﴿إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ﴾[1] [سورة المنافقون: ١/٦٣].

---

(١) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٧٤؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٢٥١.

(٢) قال **الشارح ابن العيني** (ح١٨أ):

أَيْ: «لِلْخَبَرِ»، فَلَا يُفَارِقُ شَيْئًا مِنْ أَفْرَادِهِ، فَلَا يَصِحُّ كَوْنُهُ «مُعَرِّفًا». فَفِيهِ إِشَارَةٌ إلى الرَّدِّ:

أ- عَلَى مَنْ حَدَّهُ بِـ«أَنَّهُ: المُحْتَمِلُ لِلصِّدْقِ وَالْكِذْبِ» -الْمَحْدُودَيْنِ بِـ«الْخَبَرِ»-، لِمَا فِيهِ مِنَ «الدَّوْرِ»، فَإِنَّ صَاحِبَه عَرَّفَ «الصِّدْقَ» بِـ«أَنَّهُ: الْخَبَرُ عَنِ الشَّيْءِ على ما هو به»، و«الكذبَ» بـ«أنه: الخبر عن الشيء لا عَلَى مَا هُوَ بِهِ».

ب- وَعَلَى مَنْ حَدَّهُ بِـ«الْمُحْتَمِلُ لِلتَّصْدِيقِ وَالتَّكْذِيبِ» -الْمَحْدُودَيْنِ بِـ«الصِّدْقِ» وَ«الْكِذْبِ»، لِمَا فِيهِ مِنَ «الدَّوْرِ» مَرَّتَيْنِ، فَإِنَّ «التَّصْدِيقَ» مَعْنَاهُ: «نِسْبَةُ التَّكَلُّمِ إلى "الصِّدْقِ"»، وَهُوَ: «الْخَبَرُ عَنِ الشَّيْءِ عَلَى مَا هُوَ بِهِ»، فَقَدْ تَوَقَّفَ مَعْرِفَةُ «الْخَبَرِ» عَلَى «التَّصْدِيقِ»، وَهُوَ عَلَى «الصِّدْقِ»، وَهُوَ عَلَى «الْخَبَرِ». وَكَذَا فِي «التَّكْذِيبِ».

[انظر: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٧٤.]

(٣) قال **الشارح ابن العيني** (ح١٨أ-١٨ب):

أ- ذَهَبَ **الْجُمْهُورُ** إلى أَنَّ: ١- «الصِّدْقَ»: «مُطَابَقَةُ ذٰلِكَ الْحُكْمِ لِلْوَاقِعِ»، ٢- وَ«الْكِذْبَ»: «غَيْرُ مُطَابَقَتِهِ لَهُ».

ب- وَعِنْدَ **النَّظَّامِ**: ١- «طِبَاقُ الْحُكْمِ لِاعْتِقَادِ الْمُخْبِرِ أَوْ ظَنِّهِ»، ٢- وَ«[لا] طِبَاقُهُ لِذٰلِكَ» -سَوَاءٌ كَانَ ذٰلِكَ الْاِعْتِقَادُ أَوِ الظَّنُّ خَطَأً أَوْ صَوَابًا-.

انظر: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٢٥٤-٢٥٥.

(٤) (ب): «لم كَذَّبَ المنافقين»؛ (و): «فلم كُذِّبَ المنافقون» بدل «فلم كَذَّبَ المنافقين».

قُلْنَا: لِإِخْبَارِهِمْ بـ«الشَّهَادَةِ» المُسْتَدْعِيَةِ لِـ«الْعِلْمِ المُشَاهَدِيِّ» الصَّادِرَةِ عَنْ صَمِيمِ القَلبِ -الدَّالِّ عَلَى هٰذَا تَأكِيدُهُمْ بِـ«إِنَّ» وَبِـ«اللَّامِ»-[٢]، ولَمَّا لَمْ يَكُنِ «الْعِلْمُ» حَاصِلًا لَهُمْ: لَمْ تَكُنِ[٣] «الشَّهَادَةُ بِرِسَالَةِ مُحَمَّدٍ -عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ[٤]-» حَاصِلَةً.[٥]

٢- تنبيهٌ: [مدلول الخبر][٦]

إِذَا قِيلَ: «جَاءَ زَيْدٌ»:

أ- يَدُلُّ هٰذَا الْخَبَرُ عَلَى «صُورَةٍ كُلِّيَّةٍ، عَقْلِيَّةٍ[٧]، مُرَكَّبَةٍ مِنْ "زَيْدٍ" وَ"الْمَجِيءِ" وَ"نِسْبَةِ الْمَجِيءِ إلى زيدٍ"».

ب- ولا يَدُلُّ عَلَى «وُجُودِهِ فِي الْأَعْيَانِ»، [ح١٩أ] لِاحْتِمَالِهِ الصِّدْقَ وَالْكِذْبَ[٨]، بَلِ: «الْخَبَرُ الصَّادِقُ» يَدُلُّ عَلَيْهِ.

٣- ضابط: [نسبة «الفعل» إلى «الفاعل» و«المفعولات»][٩]

يُعْتَبَرُ فِي «الْإِسْنَادِ» مُجَرَّدُ «النِّسْبَةِ»، سَوَاءٌ:

أ- بِفِعْلِ الْفَاعِلِ،

كَـ«خَرَجَ زَيْدٌ».

---

(١) تمام الآية: ﴿إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللهِ وَاللهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ﴾ [سورة المنافقون: ١/٦٣].

(٢) (ح): بدون «المُشَاهَدِيِّ الصَّادِرَةِ عَنْ صَمِيمِ القَلبِ -الدَّالِّ عَلَى هٰذَا تَأكِيدُهُمْ بِـ"إِنَّ" وَبِـ"اللَّامِ"-».

(٣) (و): «لم يكن» بدل «لم تكن».

(٤) (ح)، (ن)، (و): «عليه السلام» بدل «عليه الصلاة والسلام».

(٥) (ب): بدون «ولَمَّا لَمْ يَكُنِ الْعِلْمُ حَاصِلًا لَهُمْ: لَمْ تَكُنِ الشَّهَادَةُ بِرِسَالَةِ مُحَمَّدٍ -عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ- حَاصِلَةً».
قال **الشارح ابن العيني** (ح١٨ب):
أَيْ: قُلْنَا: «التكذيبُ» رَاجِعٌ إلى «الشَّهَادَةِ» بِاعْتِبَارِ «أَنَّ "الشَّهَادَةَ" مِنْ صَمِيمِ الْقَلْبِ وَخُلُوصِ الْاِعْتِقَادِ»، وَلَمْ يَكُنْ ذٰلِكَ مِنْهُمْ.

(٦) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٧٤-٧٥.

(٧) (ق): «عَقْلِيَّةٍ كُلِّيَّةٍ» بدل «كُلِّيَّةٍ عَقْلِيَّةٍ».

(٨) (ح)، (ق): «لاحتمالِ الصدقِ والكذبِ» بدل «لاحتمالِه الصدقَ والكذبَ».

(٩) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٧٦.

ب- أَوْ بِغَيْرِ فِعْلِهِ،

كَـ«مَرِضَ زَيْدٌ».

أ- وَإِذَا وُجِدَ «الْفِعْلُ» بِـ«فِعْلِ الْفَاعِلِ»[1] -كَـ«خَرَجَ»-:

١- فَفِعْلُ «الْخُرُوجِ»: «مَفْعُولٌ» حَقِيقَةً،

٢- وَسَبَبُهُ الدَّاعِي: «مَفْعُولٌ لَهُ»،

٣- وَلَا بُدَّ لَهُ مِنْ زَمَانٍ وَمَكَانٍ، وَكُلٌّ مِنْهُمَا: «مَفْعُولٌ فِيهِ»،

٤- وَهٰذَا الْفِعْلُ إِنْ وَقَعَ عَلَى غَيْرِهِ: [ح١٩ب] فَهُوَ «مَفْعُولٌ بِهِ»،

نَحْوُ:

«ضَرَبَ [ن٦٠ب] زَيْدٌ [و٦أ] عَمْرًا»[2]،

وَ«خَلَقَ اللهُ العَالَمَ»،

وَ«أَوْجَدَ اللهُ المَعْدُومَ»،

وَ«بَنَيْتُ الدَّارَ».

و«الْعَالَمَ»: لَيْسَ «مَفْعُولًا مُطْلَقًا»[3] -على مَا قِيلَ-.[4]

---

[1] (ح)، (ق): بدون «بفعل الفاعل».

[2] (ب)، (ح)، (ق)، (و): «عمروًا» بدل «عمرًا».

[3] (ح)، (ق): «وليس العالَم مفعولًا مُطلقًا» بدل «والعالَم ليس مفعولًا مُطلقًا».

[4] انظر: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٧٦-٧٧، حيث قال:

الفصل السادس: في الأفعال المتعدية

أ- منها: ما يتعدّى إلى «المفعول به»، كقولك: «ضربتُ زيدًا»، فـ«زيد»: مفعولٌ به، لأنك فعلتَ «الضربَ» به، ولم تَفْعَلْه في نفسه.

ب- وَمِنْهَا: مَا يَتَعَدَّى إِلَى «الْمَفْعُولِ الْمُطْلَقِ الْحَقِيقِيِّ»، كَقَوْلِكَ: «فَعَلَ زَيْدٌ الْقِيَامَ»، فَـ«الْقِيَامُ»: مَفْعُولٌ فِي نَفْسِهِ، وَلَيْسَ بِمَفْعُولٍ بِهِ. وَأَحَقُّ مِنْهُ أَنْ تَقُولَ: «خَلَقَ اللهُ الْعَالَمَ»، فَالْمَنْصُوبُ: مَفْعُولٌ مُطْلَقٌ، لَا مُقَيَّدٌ، إِذْ مِنَ الْمُحَالِ أَنْ يَكُونَ مَعْنَى «خَلَقَ اللهُ الْعَالَمَ»: «أَنَّهُ فَعَلَ "الْخَلْقَ" بِهِ»، فَإِنَّ «خَلْقَ الْعَالَمِ» إِنْ كَانَ غَيْرَ «العَالَمِ»: لَمْ يَخْلُ مِنْ: ١- أَنْ يَكُونَ مَخْلُوقًا، فَيَسْتَدْعِيَ خَلْقًا آخَرَ، فَيَتَسَلْسَلَ، ٢- أَوْ لَا يَكُونَ مَخْلُوقًا، فَيَلْزَمَ مِنْ قِدَمِهِ قِدَمُ الْعَالَمِ.

فَإِنْ قِيلَ: «العَالَمُ»: أ- إِنْ كَانَ مَوْجُودًا[1] [ب٧أ] وَقْتَ الخَلْقِ: فَخَلْقُهُ تَحْصِيلٌ لِلْحَاصِلِ[2]، ب- وإِنْ لَمْ يَكُنْ مَوْجُودًا: فَالْفِعْلُ وَاقِعٌ عَلَى الْمَعْدُومِ[3]، هٰذَا خُلْفٌ.

قُلْنَا: «الإِيجَادُ»:

أ- يَقَعُ عَلَى «المَعْدومِ»: عَلَى مَعْنَى[4] «أَنْ يُصَيَّرَ المَعدومُ مَوْجودًا»[5]،

ب- أَوْ يَقَعُ عَلَى «الْمَاهِيَّةِ»: عَلَى زَعْمِ مَنْ يَقُولُ بِـ«تَحَقُّقِ المَاهِيَّاتِ قَبْلَ الْوُجُودِ».[6] [ح٢٠أ]

وَ«الْفِعْلُ» وَ«الْفَاعِلُ» وَ«الْمَفْعُولَاتُ» كُلُّها: جُمْلَةٌ وَاحِدَةٌ، وَبِكُلِّ مَفْعُولٍ يَتَقَيَّدُ الْكَلَامُ بِقَيْدٍ زَائِدٍ.[7]

ب- ضابط: [الأحوال والمقامات المقتضية للكلام][8]

«الأَحْوَالُ» وَ«الْمَقَامَاتُ» الْمُقْتَضِيَةُ لِلْكَلَامِ[9]: مُتَفَاوِتَةٌ، [ح٢٠ب]

---

[1] (ب): «إن كان العالَم موجودًا» بدل «والعالَم إن كان موجودًا».

[2] (ب)، (ق): «تَحصيلُ الحاصلِ» بدل «تَحصيلٌ لِلْحاصِلِ».

قال **الشارح ابن العيني** (ح١٩ب):

أَيْ: إِنَّ تَأْثِيرَ الْمُؤَثِّرِ فِي الْمُمْكِنِ إِنْ كَانَ حَالَ وُجُودِه فَهُوَ إِيجَادٌ لِلْمَوْجُودِ وَتَحْصِيلٌ لِلْحَاصِلِ.

[3] قال **الشارح ابن العيني** (ح١٩ب):

أَيْ: وَإِنْ كَانَ حَالَ عَدَمِه فَهُوَ جَمْعٌ بَيْنَ النَّقِيضَيْنِ، أَعْنِي «العَدَمَ الذي كَانَ»، وَ«الْوُجُودَ الذي حَصَلَ».

[4] (ب): «بمعنى» بدل «على معنى».

[5] (و): بدون «فَالفعلُ واقعٌ على المَعدومِ، هذا خُلْفٌ. قُلْنَا: الإيجادُ يَقَعُ على المَعْدومِ على معنَى أنْ يَصِيرَ المَعدومُ مَوْجودًا».

قال **الشارح ابن العيني** (ح١٩ب):

وَلَا جَمْعَ بَيْنَ النَّقِيضَيْنِ، لِأَنَّ «آنَ الْأَثَرِ» عَقِيبَ «آنِ التَّأْثِيرِ».

[6] قال **الشارح ابن العيني** (ح١٩ب-٢٠أ):

(أَوْ يَقَعُ) الْإِيجَادُ **(على «الْمَاهِيَّةِ» على زَعْمِ مَنْ يَقُولُ بِـ«تَحَقُّقِ الماهيّاتِ قَبْلَ الوجودِ»)** نُقِلَ عَنِ **الْأَفْلَاطُونِ** «مَا يُشْعِرُ بِوُجُودِ الْمَاهِيَّةِ المُجَرَّدَةِ عَنِ اللَّوَاحِقِ»، وَهُوَ: «أَنَّه يُوجَدَ في الخَارِجِ لِكُلِّ نَوْعٍ فَرْدٌ مُجَرَّدٌ أَزَلِيٌّ أَبَدِيٌّ قَابِلٌ لِلْمُتَقَابِلات». وَفِيهِ كَلَامٌ مَحَلُّهُ الْكُتُبُ الكَلَامِيَّة.

[7] انظر: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٧٧-٧٨.

[8] قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٢٥٥-٢٥٧.

[9] (ق): «للمقام» بدل «للكلام».

كَـ:

أ- مَقَامِ: ١- «الشُّكْرِ» وَ«الشِّكَايَةِ»، ٢- وَ«التَّهْنِئَةِ» وَ«التَّعْزِيَةِ»، ٣- وَ«الْمَدْحِ» وَ«الذَّمِّ»، ٤- وَ«التَّرْغِيبِ» وَ«التَّرْهِيبِ»، ٥- وَ«الْجِدِّ» وَ«الهَزْلِ».

ب- وَمَقَامِ: ١- «الْاِبْتِدَاءِ» [ق١١٧أ] وَ«السُّؤَالِ» وَ«الْإِنْكَارِ»، ٢- وَ«التَّكَلُّمِ مَعَ الْغَبِيِّ» أَوِ «... الذَّكِيِّ»[١]، ٣- وَ«التَّكَلُّمِ مَعَ الْأَعْلَى» وَ«... الْأَسْفَلِ».

وَأَمْثَالِ ذٰلِكَ.

وَالنَّظَرُ فِي هٰذِهِ الْأَحْوَالِ: لَيْسَ مِنْ حَيْثُ «اخْتِلَافُ الْكَلَامِ»، فَإِنَّ ذٰلِكَ مَعْلُومٌ لِكُلِّ مَنْ لَهُ [ن٧أ] أَدْنَى دُرْبَةٍ، بَلْ: مِنْ حَيْثُ [و٦ب] «اخْتِلَافُ [ح٢١أ] كَيْفِيَّةِ تَرْكِيبِ الْكَلَامِ[٢] مُنَاسِبًا لِهٰذِهِ الْأَحْوَالِ».

وَهٰذِهِ الْمُنَاسَبَةُ تُرَاعَى:

أ- فِي «الْمُسْنَدِ إِلَيْهِ»،

ب- وَفِي «الْمُسْنَدِ»،

ج- وَفِي «الْإِسْنَادِ»[٣]، [ب٧ب]

د- وَفِي وَضْعِ أَحَدِهِمَا مَعَ الْآخَرِ،[٤]

هـ- وَفِي الْمَجْمُوعِ -وَهُوَ «الْجُمْلَةُ»-،

فَنُورِدُهَا فِي خَمْسَةِ فُنُونٍ إِنْ شَاءَ اللهُ تَعَالَى[٥].

---

[١] (ب): «والذكي» بدل «أو الذكي».

[٢] (و): «اختلاف تركيب الكلام» بدل «اختلاف كيفية تركيب الكلام».

[٣] (ب)، (ح)، (و): «والإسناد» بدل «وفي الإسناد».

[٤] (ق): «وفي موضع أحدهما مع الآخر»؛ (ن): «في وضع أحدهما مع الآخر» بدل «وفي وضع أحدهما مع الآخر».

[٥] (ب)، (ح)، (ق)، (ن)، «في خمس فنون» بدل «في خمسةِ فنونٍ إِنْ شَاءَ اللهُ تَعَالَى».

١	الفنّ الأول:	في «المُسْنَدِ إِلَيْه».
٢	الفنّ الثاني:	فِي «الْمُسْنَدِ».
٣	الفنّ الثالث:	في «الإِسْنَادِ».
٤	الفنّ الرابع:	في وَضْعِ «المُسْنَدِ» و«المُسْنَدِ إِلَيْهِ».
٥	الفنّ الخامس:	فِي «الْجُمْلَةِ».

الفَنُّ الأَوَّلُ: [ح٢١ب] في «المُسْنَدِ إِلَيْه»[١]

[أ- حَذْفُ «الْمُسْنَدِ إِلَيْه»]

يُحْذَفُ «المُسْنَدُ إِلَيْه»:

أ- إِذَا كَانَ حَاضِرًا عِنْدَ السَّامِعِ، ويَعْلَمُ[٢] «أَنَّ قَصْدَ المُتَكَلِّم إِلَيْه»،

ب- أَوْ لِتَطْهِيرِ اللِّسَانِ عَنْ ذِكْرِهِ،

ج- أَوْ لِتَطْهِيرِهِ وَتَنْزِيهِهِ عَنِ اللِّسَانِ[٣]،

د- أَوْ لِإِرَادَةِ «عَدَمِ التَّصْرِيحِ» لِيُمْكِنَ الْإِنْكَارُ إِنْ مَسَّتِ الْحَاجَةُ،

هـ- أَوْ لِأَنَّ الْخَبَرَ لَا يَصْلُحُ إِلَّا لَهُ،

كَمَا يُقَالُ: «خَالِقٌ لِمَا يَشَاءُ، فَاعِلٌ لِمَا يُرِيدُ».

وَنَظَائِرُ حَذْفِه أَكْثَرُ مِنْ أَنْ تُحْصَى[٤]:

مِنْهَا:

قَوْلُهُ [ح٢٢أ] تَعَالَى[٥]: ﴿سُورَةٌ أَنْزَلْنَاهَا﴾[٦] [سورة النور: ١/٢٤].

وَمِنْهَا:

قَالَ لِي: كَيْفَ أَنْتَ؟ قُلْتُ: عَلِيلُ [سَهَرٌ دَائِمٌ وَحُزْنٌ طَوِيلُ][٧]

---

(١) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٢٦٥-٢٦٦.

(٢) (ب)، (ن)، (و): «أو يعلم» بدل «ويعلم».

(٣) (ح)، (ق)، (ن)، (و): «عن لسانه» بدل «عن اللسان».

(٤) (ق): «مِنْ أَنْ يُحْصَى» بدل «مِنْ أَنْ تُحْصَى».

(٥) (ب): بدون «تعالى».

(٦) تمام الآية: ﴿سُورَةٌ أَنْزَلْنَاهَا وَفَرَضْنَاهَا وَأَنْزَلْنَا فِيهَا آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ (١)﴾ [سورة النور: ١/٢٤].

(٧) لم نعثر على قائل هذا البيت. انظر: عبد القاهر الجرجاني، الشيخ الإمام أبو بكر عبد القاهر بن عبد الرحمن الجرجاني النحوي (ت ٤٧١هـ/١٠٧٨م؟)، **دلائل الإعجاز**، (تحقيق: محمود محمد شاكر)، ط٣، القاهرة: مكتبة الخانجي، ١٣٧٥، ص٢٣٨؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص ٢٦٦؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج١، ص١٠٠، رقم الشاهد: ١٥؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص٣٠-٣١؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٦٨-٦٩، رقم الشاهد: ٦٣.

[ب- ذكر «المسند إليه»][1]

وَيُذْكَرُ:

أ- إِنْ لَمْ يَكُنِ الْاِعْتِمَادُ عَلَى الْقَرَائِنِ،

ب- أَوْ لِلتَّنْبِيهِ عَلَى غَبَاوَةِ السَّامِعِ،

ج- أَوْ لِلْإِيضَاحِ وَالتَّقْرِيرِ[2]،

د- أَوْ لِلتَّعْظِيمِ،

هـ- أَوْ لِلْإِهَانَةِ،

كَمَا فِي بَعْضِ الْأَسَامِي.

و- أَوْ لِلتَّبَرُّكِ،

ز- أَوْ لِلتَّلَذُّذِ بِذِكْرِهِ،

كَقَوْلِ الْمُوَحِّدِ: «اللهُ خَالِقُ كُلِّ [ن٧ب] شَيْءٍ، وَرَازِقُ كُلِّ حَيٍّ»[3]. [و٧أ]

ح- أَوْ لِأَنَّ الْاِسْتِمَاعَ يَكُونُ مَطْلُوبًا، وَيُرِيدُ فِي الْكَلَامِ الْإِطْنَابَ لِيُطَوِّلَ مُدَّةَ الْمُصَاحَبَةِ[4]،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى [ح٢٢ب]: ﴿هِيَ عَصَايَ أَتَوَكَّأُ عَلَيْهَا ...﴾ الآيَةَ [سورة طه: ١٨/٢٠].[5] [ب١٨أ]

---

(١) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٢٦٧-٢٦٨.

(٢) (و): «أو للتقرير» بدل «والتقرير».

(٣) (ب)، (و): بدون «كقولِ الْمُوَحِّدِ: "اللهُ خالقُ كلِّ شيءٍ ورازقُ كلِّ حَيٍّ"».

(٤) (ح)، (ق): «ويزيد في الكلام الإطناب لتطوّل مدة المصاحبة»؛ (ن): «ويزيد في الكلام للإطناب لِتَطُولَ مدةُ المصاحبة» بدل «ويُرِيدُ فِي الكلامِ الإطنابَ لِيُطَوِّلَ مُدَّةَ المصاحبةِ».

(٥) تمام الآيتين: ﴿وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يَا مُوسَى (١٧) قَالَ هِيَ عَصَايَ أَتَوَكَّأُ عَلَيْهَا وَأَهُشُّ بِهَا عَلَى غَنَمِي وَلِيَ فِيهَا مَآرِبُ أُخْرَى (١٨)﴾ [سورة طه: ١٧/٢٠-١٨].

ج- ضَابِطٌ: [كون «المسند إليه» مُعَرَّفًا][1]

يَكُونُ «مُعَرَّفًا»:

أ- لِقَصْدِ نِسْبَةِ الْحُكْمِ إِلَيْهِ،

ب- أَوْ لِيَعْلَمَ[2] السَّامِعُ: «أَنَّ الْمُتَكَلِّمَ عَالِمٌ بِهِ[3]»،

فَإِنَّهُ كُلَّمَا كَانَ أَخَصَّ: كَانَ الْإِفَادَةُ والتَّعَجُّبُ أَزْيَدَ. [ح٢٣أ]

وَنَذْكُرُ هٰهُنَا[4] «المَعَارِفَ الْخَمْسَ» إِلَّا «الضَّمَائِرَ»، فَإِنَّ مَبَاحِثَهَا تَأْتِي بَعْدَ ذلك.[5]

[١- كون المسند إليه «اسما موصولا»][6]

فَيَكُونُ «اسْمًا مَوْصُولًا»:

أ- إِذَا كَانَ حَاضِرًا عِنْدَ السَّامِعِ بِهٰذِهِ الصِّلَةِ، [ق١١٧ب]

نَحْوُ: «الَّذِي كَانَ مَعَنَا: رَجُلٌ عَالِمٌ».

ب- أَوْ لِقُبْحِ تَصْرِيحِهِ،

ج- أَوْ لِقَصْدِ زِيَادَةِ تَقْرِيرِ الْخَبَرِ،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَرَاوَدَتْهُ[7] الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا﴾[8] [سورة يوسف: ٢٣/١٢]، [ح٢٣ب]

فَإِنَّهُ إِذَا وَصَفَهَا بِـ«كَوْنِهِ فِي بَيْتِهَا»: كَانَ مُرَاوَدَتُها أَقْرَبَ إلى التَّصْدِيقِ.

---

(١) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٢٦٩.

(٢) (ق): «لليعلم» بدل «ليعلم».

(٣) (ح)، (ق)، (ن)، (و): «عالمٌ» بدل «عالمٌ به».

(٤) (ب): «ونذكر هُنَا»، (ح): «وتذكر هٰهُنَا» بدل «ونذكر هٰهُنَا».

(٥) انظر: صدر الشريعة، **الوشاح**، ص٨٠-٨٢ (الضابط: في إفادة «التقديم» «التأكيدَ» و«الحصرَ» في «الإثباتِ» و«النفي»).

(٦) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٢٧٣-٢٧٥.

(٧) (ب): «راودته» بدل «وراودته».

(٨) تمام الآية: ﴿وَرَاوَدَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ وَغَلَّقَتِ الْأَبْوَابَ وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ قَالَ مَعَاذَ اللهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ (٢٣)﴾ [سورة يوسف: ٢٣/١٢].

د- أَوْ لِكَوْنِ صِلَتِهِ سَبَبًا لِلْمُسْنَدِ،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُبَوِّئَنَّهُمْ مِنَ الْجَنَّةِ غُرَفًا﴾[1] [سورة العنكبوت: ٥٨/٢٩].

هـ- أَوْ لِقَصْدِ:

١- تَعْظِيمِ شَأْنِ الْخَبَرِ،

٢- أَوْ تَحْقِيرِهِ[2]،

٣- أَوْ تَنْبِيهِ المُخَاطَبِ عَلَى الْخَطَأِ، [ح٢٤أ]

و- أَوْ لِتَوَجُّهِ ذِهْنِ السَّامِعِ إِلَيْهِ، وَحُسْنِ الْاِسْتِمَاعِ، و [و٧ب] التَّعَجُّبِ بَعْدَهُ.

وَأَحْسَنُ ما يُمَثَّلُ[3] بِهِ لِهٰذِهِ الْمَعَانِي: بَيْتٌ فَارِسِيٌّ، [ن١٨أ] وَهُوَ[4]:

آنْكِه[5] پَایْ اَزْ سَرِ نَخْوَتْ نَنِهَادِی[6] بَرْ خَاكْ

---

[1] (ب)، (ح)، (ن)، (و): بدون «﴿لَنُبَوِّئَنَّهُمْ مِنَ الْجَنَّةِ غُرَفًا﴾».
تمام الآيات: ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (٨٢)﴾ [سورة البقرة: ٨٢/٢]؛ ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا لَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَنُدْخِلُهُمْ ظِلاًّ ظَلِيلاً (٥٧)﴾ [سورة النساء: ٥٧/٤]؛ ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا وَعْدَ اللهِ حَقًّا وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللهِ قِيلاً (١٢٢)﴾ [سورة النساء: ١٢٢/٤]؛ ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لاَ نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلاَّ وُسْعَهَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (٤٢)﴾ [سورة الأعراف: ٤٢/٧]؛ ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَحْسَنَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ (٧)﴾ [سورة العنكبوت: ٧/٢٩]؛ ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُدْخِلَنَّهُمْ فِي الصَّالِحِينَ (٩)﴾ [سورة العنكبوت: ٩/٢٩]؛ ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُبَوِّئَنَّهُمْ مِنَ الْجَنَّةِ غُرَفًا تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا نِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ (٥٨) الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ (٥٩)﴾ [سورة العنكبوت: ٥٨/٢٩-٥٩]؛ ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُم مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ كَبِيرٌ (٧)﴾ [سورة فاطر: ٧/٣٥]؛ ﴿وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَلَا الْمُسِيءُ قَلِيلًا مَا تَتَذَكَّرُونَ (٥٨)﴾ [سورة غافر: ٥٨/٤٠]؛ ﴿تَرَى الظَّالِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا كَسَبُوا وَهُوَ وَاقِعٌ بِهِمْ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فِي رَوْضَاتِ الْجَنَّاتِ لَهُم مَا يَشَاؤُونَ عِندَ رَبِّهِمْ ذَلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الكَبِيرُ (٢٢)﴾ [سورة الشورى: ٢٢/٤٢]؛ ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَآمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَى مُحَمَّدٍ وَهُوَ الْحَقُّ مِن رَبِّهِمْ كَفَّرَ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَأَصْلَحَ بَالَهُمْ (٢)﴾ [سورة محمد: ٢/٤٧].

[2] (ب)، (و): «أَوْ تحقيقه» بدل «أَوْ تحقيره».

[3] (ن): «تَمَثَّلَ» بدل «يُمَثَّلُ».

[4] (ب): «هو شعر» بدل «وهو».

[5] (ب)، (ح)، (ق)، (ن)، (و): «آنك» بدل «آنكه».

[6] (ق): «نهادي» بدل «ننهادي».

عَاقِبَتْ خَاكْ شُدْ وَخَلْقْ[1] **بَرُو مِی گُذَرَنْدْ**[2] [ب٨ب]

وَفِي هٰذِهِ الْاِعْتِبَارَاتِ كَثْرَةٌ، وَالْعَاقِلُ تَكْفِيه الإِشَارَةُ.[3]

[٢- كون المسند إليه «اسمَ إشارةٍ»][4]

وَيَكُونُ «**اسْمَ إِشَارَةٍ**»[5]:

إِذَا كَانَ:

أ- مَحْسُوسًا، [ح٢٤ب] وَلَا يَكُونُ طَرِيقُ التَّنْبِيهِ إِلَّا الْإِشَارَةَ،

ب- أَوْ يُقْصَدُ إِلَى:

١- تَمْيِيزِهِ[6] عَلَى الْوَجْهِ الْأَكْمَلِ،

نَحْوُ[7]:

هٰذَا أَبُو الصَّقْرِ فَرْدًا فِي مَحَاسِنِهِ [مِنْ نَسْلِ شَيْبَانَ بَيْنَ الضَّالِ وَالسَّلَمِ][8]

---

(١) (ح)، (ق): «شد خلق» بدل «شد و خلق».

(٢) (ح): «برو می گدرید»؛ (ق): «برو می گزرند»؛ (ن)، (و): «برو میگدرند» بدل «بدو میگذرند».
البيت لسعدى الشيرازي. انظر: سعدئ شيرازي، أبو محمد سعدي مشرِّف الدين (شرف الدين) مصلح بن عبد الله بن مشرِّف الشيرازي (ت ٦٩١هـ/١٢٩٢م)، **كتاب طيبات**، (ضمن **كليات سعدي**، تصحيح: محمد على فروغي)، طهران: انتشارات هرمس، ١٣٨٥، ص٦٥٩.
مفهوم البيت: ذلك الذي لا يضع رجله على الأرض من شدة كبره يصير في النهاية ترابًا ويطأ الناس عليه.

(٣) (ق)، (ن)، (و): «يكفيه الإشارة» بدل «تكفيه الإشارة».

(٤) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٢٧٥-٢٧٨.

(٥) (ب): «اسم الإشارة» بدل «اسم إشارة».

(٦) (ح)، (ق): «أَوْ يُقْصَدُ تَمْيِيزُه»؛ (و): «أو يقصد إلى تَمَيُّزِهِ» بدل «أَوْ يُقْصَدُ إلى تمييزه».

(٧) (ب): «نحو شعر» بدل «نحو».

(٨) البيت نسب إلى ابن الرومي. انظر: ابن الرومي، أبو الحسن علي بن العباس بن جريج البغدادي (ت ٢٨٣هـ/٨٩٦م)، **ديوان ابن الرومي** (شرح: أحمد حسن بَسَج)، بيروت: دار الكتب العلمية، ط٣، ١٤٢٣هـ/٢٠٠٢م، ج٣، ص٣٥٤ (بلظ: «هٰذَا أَبُو الصَّقْرِ فَرْدٌ فِي كِتَابَتِهِ / وَهُوَ ابْنُ شَيْبَانَ بَيْنَ الطَّلْحِ وَالسَّلَمِ//»؛ **ديوان ابن الرومي** (تحقيق: حسين نصار)، قاهرة: دار الكتب والوثائق القومية ط٣، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٣م، ج٦، ص٢٣٩٩؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج١، ص١٠٧-١١٨، رقم الشاهد: ١٨؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص٣٥-٣٧؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٧٨-٨٠، رقم الشاهد: ٧٢.

٢- أَوْ تَنْبِيهٍ[١] عَلَى غَبَاوَةِ السَّامِعِ، فَإِنَّهُ لَا يُدْرِكُ إِلَّا بِالْحِسِّ وَالْإِشَارَةِ،

ج- أَوْ يُرَادُ قُرْبُهُ، أَوْ بُعْدُهُ، أَوْ تَوَسُّطُهُ، عَلَى مَا عُرِفَ فِي «ذَا» وَ«ذٰلِكَ» و«ذَاكَ»[٢].

[ح٢٥أ]

١- وَقَدْ يُرَادُ:

(أ) مِنَ «الْقُرْبِ»: التَّحْقِيرُ،

كَـ:

قَوْلِهِ تَعَالَى:

﴿وَمَا هٰذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا ...﴾[٣] [سورة العنكبوت: ٦٤/٢٩]،

و﴿[أَرَأَيْتَكَ] هٰذَا الَّذِي كَرَّمْتَ عَلَيَّ ...﴾[٤] [سورة الإسراء: ٦٢/١٧]،

وَقَوْلِهَا[٥]: «يَا عَجَبًا **لِابْنِ عَمْرٍو** هٰذَا»[٦].

---

(١) (ب): «أو تنبّه»، (و): «أو تنبيهًا» بدل «أوْ تنبيهٍ».

(٢) (و): بدون «وذاك».

(٣) تمام الآية: ﴿وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهْوٌ وَلَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ (٦٤)﴾ [سورة العنكبوت: ٦٤/٢٩].

(٤) (ب): «وهو الذي كرمت علي»؛ (ح)، (ن): «وأهذا الذي كرمت علي»؛ (ق): «وأهذا الذي كرمته علي»؛ بدل «و﴿[أَرَأَيْتَكَ] هٰذَا الَّذِي كَرَّمْتَ عَلَيَّ﴾».
تمام الآيتين: ﴿وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلآئِكَةِ اسْجُدُوا لآدَمَ فَسَجَدُواْ إِلاَّ إِبْلِيسَ قَالَ أَأَسْجُدُ لِمَنْ خَلَقْتَ طِينًا (٦١) قَالَ أَرَأَيْتَكَ هٰذَا الَّذِي كَرَّمْتَ عَلَيَّ لَئِنْ أَخَّرْتَنِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لأَحْتَنِكَنَّ ذُرِّيَّتَهُ إِلاَّ قَلِيلاً (٦٢)﴾ [سورة الإسراء: ٦١،٦٢/١٧].

(٥) (ح)، (ن): «وقولهم»؛ (ب)، (و): «وكقولهم» بدل «وقولها».
أي: «وقولِ عائشة -رضي الله عنها-».

(٦) انظر: مسلم، أبو الحسين مسلم بن الحجاج القشيري (ت ٢٦١هـ/٨٧٥م)، **الجامع الصحيح (صحيح مسلم)**، (تحقيق: أحمد بن رفعت بن عثمان حلمي القره حصاري - محمد عزت بن عثمان الزعفران بوليوي - أبو نعمة الله محمد شكري بن حسن الأنقروي)، تركيا: دار الطباعة العامرة، ١٣٣٤هـ، ج١، ص١٧٩ (كتاب الحيض، باب حكم ضفائر المغتسلة، ٥٩، رقم الحديث: ٣٣١) بلفظ:

وَحَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ يَحْيَى وَأَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ وَعَلِيُّ بْنُ حُجْرٍ جَمِيعًا عَنِ ابْنِ عُلَيَّةَ، قَالَ يَحْيَى: أَخْبَرَنَا إِسْمَاعِيلُ ابْنُ عُلَيَّةَ عَنْ أَيُّوبَ عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ عَنْ عُبَيْدِ بْنِ عُمَيْرٍ قَالَ: بَلَغَ عَائِشَةَ أَنَّ عَبْدَ اللهِ بْنَ عَمْرٍو يَأْمُرُ النِّسَاءَ إِذَا اغْتَسَلْنَ أَنْ يَنْقُضْنَ رُؤُوسَهُنَّ، فَقَالَتْ: «يَا عَجَبًا لِابْنِ عَمْرٍو هٰذَا، يَأْمُرُ النِّسَاءَ إِذَا اغْتَسَلْنَ أَنْ يَنْقُضْنَ رُؤُوسَهُنَّ، أَفَلَا يَأْمُرُهُنَّ أَنْ يَحْلِقْنَ رُؤُوسَهُنَّ؟! لَقَدْ كُنْتُ أَغْتَسِلُ أَنَا وَرَسُولُ اللهِ -صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ

(ب) وَمِنَ «الْبُعْدِ»:

(١) التَّعْظِيمُ،

وَسَلَّمَ- مِنْ إِنَاءٍ وَاحِدٍ وَلَا أَزِيدُ عَلَى أَنْ أُفْرِغَ عَلَى رَأْسِي ثَلَاثَ إِفْرَاغَاتٍ».

انظر: ابن ماجه، أبو عبد الله محمد بن يزيد القزويني (ت ٢٧٣هـ/٨٨٧م)، **سنن ابن ماجة**، (تحقيق: شعيب الأرنؤوط، عادل مرشد، محمَّد كامل قره بللي، عبد اللطيف حرز الله)، بيروت: دار الرسالة العالمية، ١٤٣٠هـ/٢٠٠٩م، ج١، ص٣٨١ (كتاب الطهارة، بَابُ مَا جَاءَ فِي غسْلِ النِّسَاءِ مِنَ الْجَنَابَةِ-١٠٨، رقم: ٦٠٤)، بلفظ:

حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ، حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ ابْنُ عُلَيَّةَ، عَنْ أَيُّوبَ عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ، عَنْ عُبَيْدِ بْنِ عُمَيْرٍ، قَالَ: بَلَغَ عَائِشَةَ أَنَّ عَبْدَ اللهِ بْنَ عَمْرٍو يَأْمُرُ نِسَاءَهُ إِذَا اغْتَسَلْنَ أَنْ يَنْقُضْنَ رُؤُوسَهُنَّ، فَقَالَتْ: يَا عَجَبًا لِابْنِ عَمْرٍو هٰذَا، أَفَلاَ يَأْمُرُهُنَّ أَنْ يَحْلِقْنَ رُؤُوسَهُنَّ، لَقَدْ كُنْتُ أَنَا وَرَسُولُ اللهِ -صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وسَلَّمَ- نَغْتَسِلُ مِنْ إِنَاءٍ وَاحِدٍ، فَلاَ أَزِيدُ عَلَى أَنْ أُفْرِغَ عَلَى رَأْسِي ثَلاَثَ إِفْرَاغَاتٍ.

انظر: أحمد بن حنبل، أبو عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل الشيباني المروزي (ت ٢٤١هـ/٨٥٥م)، **المسند**، (تحقيق: شعيب الأرنؤوط، محمد نعيم العرقسوسي، عادل مرشد، ...)، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤٢١هـ/٢٠٠١م، ج٤٠، ص١٩٠، رقم: ٢٤١٦٠، بلفظ:

حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ، أَخْبَرَنَا أَيُّوبُ، عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ، عَنْ عُبَيْدِ بْنِ عُمَيْرٍ قَالَ: بَلَغَ عَائِشَةَ أَنَّ عَبْدَ اللهِ بْنَ عَمْرٍو يَأْمُرُ النِّسَاءَ إِذَا اغْتَسَلْنَ أَنْ يَنْقُضْنَ رُؤُوسَهُنَّ، فَقَالَتْ: يَا عَجَبًا لِابْنِ عَمْرٍو، وَهُوَ يَأْمُرُ النِّسَاءَ إِذَا اغْتَسَلْنَ أَنْ يَنْقُضْنَ رُؤُوسَهُنَّ، أَفَلَا يَأْمُرُهُنَّ أَنْ يَحْلِقْنَ، لَقَدْ كُنْتُ أَنَا وَرَسُولُ اللهِ -صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- نَغْتَسِلُ مِنْ إِنَاءٍ وَاحِدٍ، فَمَا أَزِيدُ عَلَى أَنْ أُفْرِغَ عَلَى رَأْسِي، ثَلَاثَ إِفْرَاغَاتٍ.

انظر: البيهقي، أبو بكر أحمد بن الحسين بن علي البيهقي (ت ٤٥٨هـ/١٠٦٦م)، **السنن الكبرى**، القاهرة: مركز هجر للبحوث والدراسات العربية والإسلامية، ١٤٣٢هـ/٢٠١١م، ج٢، ص٥٩-٦٠ (باب ترك المرأة نقض قرونها إذا علمت وصول الماء إلى أصول شعرها، رقم: ٨٧٤)، بلفظ:

أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللهِ الْحَافِظُ أَخْبَرَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ إِسْحَاقَ أَخْبَرَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ قُتَيْبَةَ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ يَحْيَى أَخْبَرَنَا إِسْمَاعِيلُ ابْنُ عُلَيَّةَ (ح) وَأَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللهِ الْحَافِظُ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللهِ بْنُ مُحَمَّدٍ الْكَعْبِيُّ وَاللَّفْظُ لَهُ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ قُتَيْبَةَ حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ حَدَّثَنَا ابْنُ عُلَيَّةَ عَنْ أَيُّوبَ عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ عَنْ عُبَيْدِ بْنِ عُمَيْرٍ قَالَ: بَلَغَ عَائِشَةَ أَنَّ عَبْدَ اللهِ بْنَ عَمْرٍو يَأْمُرُ النِّسَاءَ إِذَا اغْتَسَلْنَ أَنْ يَنْقُضْنَ رُؤُوسَهُنَّ فَقَالَتْ: يَا عَجَبًا لِابْنِ عَمْرٍو هٰذَا أَفَلاَ يَأْمُرُهُنَّ أَنْ يَحْلِقْنَ رُؤُوسَهُنَّ، لَقَدْ كُنْتُ أَنَا وَرَسُولُ اللهِ -صلّى الله عليه وسلّم- نَغْتَسِلُ مِنْ إِنَاءٍ وَاحِدٍ، فَلاَ أَزِيدُ عَلَى أَنْ أُفْرِغَ عَلَى رَأْسِي ثَلاَثَ إِفْرَاغَاتٍ.

انظر: ابن أبي شيبة، أبو بكر عبد الله بن محمد بن أبي شيبة إبراهيم العَبْسِي الكوفي (ت ٢٣٥هـ/٨٤٩م)، **مصنف ابن أبي شيبة**، (تحقيق: سعد بن ناصر بن عبد العزيز أبو حبيب الشثري)، الرياض: دار كنوز إشبيليا للنشر والتوزيع، ١٤٣٦هـ/٢٠١٥م، ج٢، ص١٥٩، رقم: ٧٩٨، بلفظ:

حَدَّثَنَا ابْنُ عُلَيَّةَ عَنْ أَيُّوبَ عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ عَنْ عُبَيْدِ اللهِ بْنِ عُمَيْرٍ قَالَ: بَلَغَ عَائِشَةَ أَنَّ عَبْدَ اللهِ بْنَ عَمْرٍو يَأْمُرُ النِّسَاءَ إِذَا اغْتَسَلْنَ أَنْ يَنْقُضْنَ رُؤُوسَهُنَّ فَقَالَتْ: يَا عَجَبًا لِابْنِ عَمْرٍو هٰذَا أَفَلَا يَأْمُرُهُنَّ أَنْ يَحْلِقْنَ رُؤُوسَهُنَّ. قَدْ كُنْتُ أَنَا وَرَسُولُ اللهِ -صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- نَغْتَسِلُ مِنْ إِنَاءٍ وَاحِدٍ فَلَا أَزِيدُ عَلَى أَنْ أُفْرِغَ عَلَى رَأْسِي ثَلَاثَ إِفْرَاغَاتٍ.

كَقَوْلِهِ تَعَالَى[1]:

﴿ذَٰلِكَ الْكِتَابُ ...﴾[2] [سورة البقرة: ٢/٢]،

و﴿تِلْكَ الْجَنَّةُ ...﴾[3] [سورة مريم: ٦٣/١٩؛ سورة الزخرف: ٧٢/٤٣].

(٢) أَوْ كَمَالُ الْعِنَايَةِ بتمييزه،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿أُولَٰئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ﴾[4] [سورة البقرة: ٥/٢؛ سورة لقمان: ٥/٣١].

٢- وَقَدْ يُرَادُ مِنَ «الْقُرْبِ»[5]: التَّحْضِيضُ[6]، وَالشَّفَقَةُ.

[٣- كون المسند إليه «مضافًا»][7]

وَيَكُونُ «**مُضَافًا**»:

إِذَا [و٨أ] أُرِيدَ:

أ- تَخْصِيصُهُ بِالْمُضَافِ إِلَيْهِ،[8] [ح٢٥ب]

ب- أَوْ مُجَرَّدُ تَعْرِيفِهِ.

---

(١) (ق): «نحو قوله تعالى» بدل «كقوله تعالى».

(٢) تمام الآيات: ﴿الٓمٓ (١) ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ (٢) الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ (٣) والَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ (٤) أُولَٰئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (٥)﴾ [سورة البقرة: ١/٢-٥].

(٣) تمام الآيتين: ﴿تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي نُورِثُ مِنْ عِبَادِنَا مَن كَانَ تَقِيًّا (٦٣)﴾ [سورة مريم: ٦٣/١٩]؛ ﴿وَتِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ (٧٢)﴾ [سورة الزخرف: ٧٢/٤٣].

(٤) (ب)، (ح)، (ق)، (و): بدون «﴿مِنْ رَبِّهِمْ﴾».
تمام الآيات: ﴿الٓمٓ (١) ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ (٢) الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ (٣) والَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ (٤) أُولَٰئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (٥)﴾ [سورة البقرة: ١/٢-٥]؛ ﴿الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ (٤) أُولَٰئِكَ عَلَى هُدًى مِن رَبِّهِمْ وَ أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (٥)﴾ [سورة لقمان: ٤،٥/٣١].

(٥) (ح)، (ق): «مِنَ القرآن» بدل «مِنَ القُرْب».

(٦) (ب) (و): «التخصيص» بدل «التحضيض».

(٧) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٢٨٠-٢٨٢.

(٨) بهامش (ب):
إذا كان المضاف نكرة، نحو: «غلامُ رجلٍ جاءني».

[٤- كون المسند إليه «عَلَمًا»][1]

ويكون «عَلَمًا»:

في مقام:

أ- الابتداءِ،

ب- أو التعظيمِ، [ب٩أ]

ج- أو الإهانةِ.

[٥- كون المسند إليه «مُعَرَّفًا بِلَامِ التَّعريف»][2]

وَيَكُونُ «**مُعَرَّفًا بِلَامِ التَّعْرِيفِ**».

وَهُوَ إِنْ دَلَّ عَلَى نَفْسِ [ن٨ب] الْمَاهِيَّةِ[3]:

أ- بِلَا تَنَاوُلِ الْعَدَدِ: فَلِـ«**الْجِنْسِ**»[4]،

ب- وَمَعَ[5] تَنَاوُلِ الْعَدَدِ:

١- إِنْ دَلَّ[6] عَلَى كُلِّ الْأَعْدَادِ: فَلِـ«**اسْتِغْرَاقِ الْجِنْسِ**»، [ح٢٦أ]

٢- وَإِنْ دَلَّ عَلَى بَعْضِهَا:

فَإِنْ كَانَ ذٰلِكَ الْبَعْضُ مَذْكُورًا[7]:

(أ) فِي اللَّفْظِ: فَلِـ«**الْمَعْهُودِ الْخَارِجِيِّ**»[8]،

---

(١) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٢٧٢-٢٧٣.

(٢) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٢٧٨-٢٨٠.

(٣) (ق): «على نفس المهية» بدل «على نفس الماهية».

(٤) (ب)، (و): «يكون لتعريف الجنس» بدل «فللجنس».

(٥) (ب): «مع» بدل «ومع».

(٦) (ح)، (ق)، (ن): «وإنْ دلَّ» بدل «ومع تناول العدد إنْ دلّ».

(٧) (و): «مذكور» بدل «مذكورا».

(٨) (ب): «فَهو لِلْمَعْهُودِ الْخَارِجِيّ» بدل «فَلِلْمَعْهُودِ الْخَارِجِيّ».

(ب) أَوْ فِي الذِّهْنِ: [ق١١٨أ] فَلِـ«الْمَعْهُودِ الذِّهْنِيِّ».

وَقَدْ عُرِفَ مِنْ ذٰلِكَ مَوَاضِعُ اسْتِعْمَالِهِ.

د- ضَابِط: [كون المسند إليه «مَتْبُوعًا بالتوابعِ الخمسةِ»][1]

وَيُتْبَعُ[2] بِـ«التَّوَابِعِ الْخَمْسَةِ»،

فـ:

[١- تأكيد «المسند إليه»][3]

يُؤَكَّدُ: فِي مَظِنَّةِ حَمْلِ السَّامِعِ:

أ- عَلَى الْمَجَازِ،

ب- أَوْ عَلَى سَهْوِ الْمُتَكَلِّمِ. [ح٢٦ب]

[٢- بيان «المسند إليه»][4]

وَيُبَيَّنُ: لِلْإِيضَاحِ وَالتَّقْرِيرِ[5] فِي مَظِنَّةِ الشَّكِّ،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿إِلٰـهَيْنِ اثْنَيْنِ﴾[6] [سورة النحل: ٥١/١٦]،

فَقَوْلُهُ ﴿إِلٰـهَيْنِ﴾[7] يَحْتَمِلُ التَّعَدُّدَ بِـ«الْجِنْسِيَّةِ» وَبِـ«الْعَدَدِ»، فَقَالَ: ﴿اثْنَيْنِ﴾ لِيَدُلَّ عَلَى «التَّعَدُّدِ بِالْعَدَدِ»، فَإِنَّ «التَّعَدُّدَ بِالْعَدَدِ»: مُحَالٌ، سَوَاءٌ كَانَ مِنْ جِنْسٍ وَاحِدٍ أَوْ مِنْ جِنْسَيْنِ.

وَكَقَوْلِهِ تَعَالَى[8]: ﴿وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ﴾[1] [سورة الأنعام: ٣٨/٦]، [ح٢٧أ؛ و٨ب]

---

(١) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٢٨٢-٢٨٦.

(٢) (ب): «يتبع» بدل «ويتبع».

(٣) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٢٨٤-٢٨٥.

(٤) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٢٨٥.

(٥) (ح): «وَيَتَبَيَّنُ للإيضاح والتقرير»؛ (ن): «وَيَتَبَيَّنُ للإيضاح والتفريق» بدل «وَيُبَيَّنُ للإيضاح والتقرير».

(٦) تمام الآية: ﴿وَقَالَ اللهُ لاَ تَتَّخِذُوا إِلٰـهَيْنِ اثْنَيْنِ إِنَّمَا هُوَ إِلٰهٌ وَاحِدٌ فَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ (٥١)﴾ [سورة النحل: ٥١/١٦].

(٧) (ح)، (ق)، (ن)، (و): بدون «فَقَوْلُهُ ﴿إِلٰـهَيْنِ﴾».

(٨) (ب)، (ن): «وكقوله» بدل «وَكقوله تعالى».

فَقَوْلُهُ: ﴿يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ﴾ يُخْرِجُهُ[٢] مِنْ أَنْ يَكُونَ الْمُرَادُ «طَائِرًا مَخْصُوصًا»، بَلِ الْمُرَادُ: «جِنْسُ الطَّائِرِ».

وَكَذٰلِكَ: ﴿وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ﴾[٣] [سورة الأنعام: ٣٨/٦]. [ب٩ب]

[٣- الإبدال من «المسند إليه»][٤]

وَيُبْدَلُ: لِلْإِيضَاحِ وَالتَّقْرِيرِ. [ح٢٧ب]

[٤- العطف على «المسند إليه»][٥]

وَيُعْطَفُ: لِتَحْصِيلِ الشَّرِكَةِ[٦] فِي الْإِسْنَادِ عَلَى وَجْهِ الْاِخْتِصَارِ. [ح٢٨أ]

[٥- وَصْفُ «المسند إليه»][٧]

ويُوصَفُ مُعَرَّفًا:

أ- لِقَصْدِ تَعْرِيفِهِ بِتِلْكَ الصِّفَةِ،

كَمَا يُقَالُ: «الْجِسْمُ الطَّوِيلُ الْعَرِيضُ الْعَمِيقُ: مُتَحَيِّزٌ». [ن٩أ]

تَنْبِيهًا عَلَى: «أَنَّ عِلَّةَ التَّحَيُّزِ هُوَ الطُّولُ[٨]، وَالْعَرْضُ، وَالْعُمْقُ».

ب- أَوْ لِلْمَدْحِ،

ج- أَوْ لِلذَّمِّ،

---

(١) تمام الآية: ﴿وَمَا مِن دَآبَّةٍ فِي الأَرْضِ وَلاَ طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ مَا فَرَّطْنَا فِي الكِتَابِ مِن شَيْءٍ ثُمَّ إِلَى رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ (٣٨)﴾ [سورة الأنعام: ٣٨/٦].

(٢) (ح)، (ق): بدون «فقوله: ﴿يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ﴾ يُخْرِجُهُ».

(٣) تمام الآية: ﴿وَمَا مِن دَآبَّةٍ فِي الأَرْضِ وَلاَ طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ مَا فَرَّطْنَا فِي الكِتَابِ مِن شَيْءٍ ثُمَّ إِلَى رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ (٣٨)﴾ [سورة الأنعام: ٣٨/٦].

(٤) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٢٨٥.

(٥) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٢٨٦.

(٦) (ب)، (ن)، (و): «لتَحْصُلَ الشركةُ» بدل «لِتَحْصِيلِ الشركةِ».

(٧) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٢٨٢-٢٨٤.

(٨) (و): «وَالطول» بدل «هو الطول».

د- أَوْ لِلتَّخْصِيصِ[1]،

نَحْوُ: «زَيْدٌ التَّاجِرُ عِنْدَنَا».

هـ- أَوْ لِمُجَرَّدِ التَّأْكِيدِ،

نَحْوُ: «أَمْسِ الدَّابِرُ: لَا يَعُودُ».

هـ- ضَابِط[2]: [كون المسند إليه «مُنَكَّرًا»][3]

وَيَكُونُ مُنَكَّرًا:

أ- عِنْدَ إِرَادَةِ الْوَاحِدِ:

١- الشَّخْصِيِّ[4]،

نَحْوُ: «جَاءَنِي رَجُلٌ». [ح٢٨ب]

٢- أَوِ النَّوْعِيِّ،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَاللهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ﴾[5] [سورة النور: ٢٤/٤٥].

وَفِي هٰذِهِ الْآيَةِ[6] يُمْكِنُ أَنْ يَكُونَ الْمُرَادُ هُوَ «الْوَاحِدَ الشَّخْصِيَّ»، لٰكِنَّ «الْوَاحِدَ النَّوْعِيَّ» أَشَدُّ مُنَاسَبَةً بِقَوْلِهِ تَعَالَى[7]: ﴿فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ ...﴾[8] [سورة النور: ٢٤/٤٥] الآية[9].

ب- أَوْ لِلتَّجَاهُلِ[1]،

---

[1] (ب)، (و): «أو التخصيص» بدل «أو للتخصيص».

[2] (ب)، (و): بدون «ضابط».

[3] قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٢٨٧-٢٩٠.

[4] (ب)، (و): «إذا أريدَ الواحدُ الشخصيُّ» بدل «عند إرادة الواحدِ الشخصيِّ».

[5] تمام الآية: ﴿وَاللهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى رِجْلَيْنِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى أَرْبَعٍ يَخْلُقُ اللهُ مَا يَشَاءُ إِنَّ اللهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (٤٥)﴾ [سورة النور: ٢٤/٤٥].

[6] (ن): «في هذه الآية» بدل «وفي هذه الآية».

[7] (ب)، (ن)، (و): «بقوله» بدل «بقوله تعالى».

[8] تمام الآية: ﴿وَاللهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى رِجْلَيْنِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى أَرْبَعٍ يَخْلُقُ اللهُ مَا يَشَاءُ إِنَّ اللهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (٤٥)﴾ [سورة النور: ٢٤/٤٥].

[9] (ح)، (ن)، (و): بدون «الآية».

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلَى رَجُلٍ﴾[٢] [سورة سبأ: ٧/٣٤]. [ح٢٩أ]

وَ«التَّجَاهُلُ»: فَنٌّ مِنْ فُنُونِ الْبَلَاغَةِ[٣].

ج- أَوْ لِمَانِعٍ[٤] [و٩أ] يَمْنَعُ تَصْرِيحَهُ[٥]،

د- أَوْ لِلتَّهْوِيلِ[٦]،

نَحْوُ[٧]: «شَرٌّ أَهَرَّ ذَا نَابٍ»[٨].

هـ- أَوْ لِلتَّعْظِيمِ[٩]،

كَقَوْلِهِ [ح٢٩ب] تَعَالَى: ﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ﴾[١٠] [سورة البقرة: ١٧٩/٢].

و- أَوْ لِلتَّصْغِيرِ[١١]،

نَحْوُ [ب١٠أ]: «شَيْءٌ مَّا»،

---

(١) (ح)، (ق): «أو التجاهل» بدل «أو للتجاهل».

(٢) تمام الآيتين: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلَى رَجُلٍ يُنَبِّئُكُمْ إِذَا مُزِّقْتُمْ كُلَّ مُمَزَّقٍ إِنَّكُمْ لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ (٧) أَفْتَرَى عَلَى اللهِ كَذِبًا أَم بِهِ جِنَّةٌ بَلِ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ فِي الْعَذَابِ وَالضَّلَالِ الْبَعِيدِ (٨)﴾ [سورة سبأ: ٧/٣٤-٨].

(٣) (و): «من فنون البلاغة» بدل «فن من فنون البلاغة».

(٤) (ح)، (ق): «أو مانع» بدل «أو لمانع».

(٥) (و): «يمنعه تصريحَه» بدل «يمنع تصريحَه».

(٦) (ح)، (ق): «أو التهويل» بدل «أو للتهويل».

(٧) (ب): بدون «نحو».

(٨) انظر: الميداني، أبو الفضل أحمد بن محمد بن إبراهيم الميداني النيسابوري (ت ٥١٨هـ/١١٢٤م)، **مجمع الأمثال**، (تحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد)، بيروت: دار المعرفة، ١٩٩٥، ج١، ص٣٧٠، حيث قال:

يقال: «أَهَرَّهُ» إذا حَمَلَهُ على الْهَرِير. و«شَرٌّ»: رَفْعٌ بالابتداء، وهو نكرةٌ، وشرط النكرة أن لا يُبْتَدَأَ بها حتى تُخَصَّصَ بِصِفَةٍ، كقولنا: «رجُلٌ من بني تميم فارسٌ»، وابتدؤوا بالنكرة ههنا من غير صفة، وإنما جاز ذلك لأن المعنى: «مَا أَهَرَّ ذَا نَابٍ إِلَّا شَرٌّ. و«ذو الناب»: السَّبُعُ. يضرب في ظهور أمارات الشر ومخايله.

(٩) (ح)، (ق): «أو التعظيم» بدل «أو للتعظيم».

(١٠) (و): «في الحياة قصاص» بدل «في القصاص حياة».
تمامُ الآيتين: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنْثَى بِالْأُنْثَى فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ فَمَنِ اعْتَدَى بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ (١٧٨) وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (١٧٩)﴾ [سورة البقرة: ١٧٨/٢-١٧٩].

(١١) (ح)، (ق): «أو التصغير» بدل «أو للتصغير».

وَكَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَرِضْوَانٌ مِنَ اللهِ أَكْبَرُ﴾[1] [سورة التوبة: ٧٢/٩]، [ق١١٨ب]

أَيْ: «رِضْوَانٌ قَلِيلٌ مِنْهُ: أَكْبَرُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ»، وَرِضَاهُ لَا يُوصَفُ بِالْقِلَّةِ وَالْكَثْرَةِ، فَالْمُرَادُ: «أَثَرُ رِضَاهُ».

وَقَوْلُهُ تَعَالَى[2]: ﴿أَخَافُ أَنْ يَمَسَّكَ عَذَابٌ مِنَ الرَّحْمٰنِ﴾[3] [سورة مريم: ٤٥/١٩] يَحْتَمِلُ «التَّهْوِيلَ» وَ«التَّعْظِيمَ»، لٰكِنَّ «التَّصْغِيرَ» أَلْيَقُ بِلَفْظِ «المِسَاسِ»، [ن٩ب] لِأَنَّ[4] عَذَابَ اللهِ شَدِيدٌ غَيْرُ مُتَنَاهٍ، لَا تُطِيقُ[5] أَضْعَفَهُ وَأَقَلَّهُ. [ح٣٠أ]

فَإِنْ قِيلَ: مَا مُنَاسَبَةُ «الْعَذَابِ» بِـ«الرَّحْمٰنِ»؟

قُلْنَا: عَذَابُ الرَّحْمٰنِ يَكُونُ أَشَدَّ، وَفِي الْمَثَلِ السَّائِرِ: «نَعُوذُ بِاللهِ مِنْ غَضَبِ الْحَلِيمِ»[6].

وَقَدْ يُوصَفُ مُنَكَّرُهُ، وَقَدْ يُتْرَكُ عَلَى حَالِهِ، فَاسْتَخْرِجْهُ مِمَّا تَقَدَّمَ. [ح٣٠ب]

وَقَدْ يُنَكَّرُ أَوَّلًا عَلَى وَجْهِ التَّعْظِيمِ، وَيُوصَفُ الْمُنَكَّرُ[7] بِالْمَدَائِحِ وَالْمَحَامِدِ،

---

(١) تمام الآيتين: ﴿وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَيُطِيعُونَ اللهَ وَرَسُولَهُ أُولَٰئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللهُ إِنَّ اللهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (٧١) وَعَدَ اللهُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتِ عَدْنٍ وَرِضْوَانٌ مِنَ اللهِ أَكْبَرُ ذَٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ (٧٢)﴾ [سورة التوبة: ٧١/٩-٧٢].

(٢) (ب)، (ح)، (ق): «وأما قوله تعالى»؛ (ن): «أما قوله تعالى» بدل «وقوله تعالى».

(٣) تمام الآيات: ﴿وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا (٤١) إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِي عَنكَ شَيْئًا (٤٢) يَا أَبَتِ إِنِّي قَدْ جَاءَنِي مِنَ الْعِلْمِ مَا لَمْ يَأْتِكَ فَاتَّبِعْنِي أَهْدِكَ صِرَاطًا سَوِيًّا(٤٣) يَا أَبَتِ لَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلرَّحْمَٰنِ عَصِيًّا (٤٤) يَا أَبَتِ إِنِّي أَخَافُ أَن يَمَسَّكَ عَذَابٌ مِنَ الرَّحْمَٰنِ فَتَكُونَ لِلشَّيْطَانِ وَلِيًّا (٤٥)﴾ [سورة مريم: ٤١/١٩-٤٥].

(٤) (و): «ولأنَّ» بدل «لأنَّ».

(٥) (ب): «لا يطيق» بدل «لا تطيق».

(٦) انظر: البلاذري، أحمد بن يحيى بن جابر بن داود البَلَاذُري (ت ٢٧٩هـ/٨٩٢-٩٣م)، **جمل من أنساب الأشراف**، (تحقيق: سهيل زكار ورياض الزركلي)، بيروت: دار الفكر، ١٤١٧هـ/١٩٩٦م، ج١٣، ص٨٤ (بلفظ: احذر غضب الحليم وإملال الكريم)؛ علي القاري، أبو الحسن نور الدين علي بن سلطان محمد القاري الهروي (ت ١٠١٤هـ/١٦٠٥م)، **مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح**، بيروت: دار الفكر، ١٤٢٢هـ/٢٠٠٢م، ج٨، ص١٦٣؛ العجلوني، أبو الفداء إسماعيل بن محمد بن عبد الهادي الجراحي العجلوني الدمشقي (ت ١١٦٢هـ/١٧٤٩م)، **كشف الخفاء ومزيل الإلباس عما اشتهر من الأحاديث على ألسنة الناس**، (تحقيق: عبد الحميد هنداوي)، بيروت: المكتبة العصرية، ١٤٢٠هـ/٢٠٠٠م، ج١، ص١٦٦.

(٧) (ن): «أو يوصف المنكر»؛ (ب)، (و): «أو يوصف» بدل «ويوصف المنكر».

كَقَوْلِهِ تَعَالَى[1]:

﴿هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلَى رَجُلٍ ...﴾[2] [سورة سبأ: ٧/٣٤]،

و﴿هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَى تِجَارَةٍ ...﴾[3] [سورة الصف: ١٠/٦١] الآيَةَ،

فَيَصِيرُ السَّامِعُ مُتَرَصِّدًا مُنْتَظِرًا [و٩ب] سَمَاعَهُ، وتَسْتَقِرُّ[4] عَظَمَتُهُ فِي بَاطِنِهِ، فَيُصَرِّحُهُ ويُبَيِّنُهُ بَعْدَ ذٰلِكَ[5]، فَيُصِيبُ مَحَزَّهُ، وَيَقَعُ مَوْقِعَهُ. [ح٣١أ]

ضَابِط: [ما يُفِيدُه الإسنادُ -إثباتًا أو نفيًا- إلى مسندٍ إليه موصوفٍ بمعرفة أو نكرة][6]

أ- إِذَا قِيلَ:

«زَيْدٌ الظَّرِيفُ: جَاءَ»،

أَوْ «رَجُلٌ ظَرِيفٌ: جَاءَ»:

فَالْمُرَادُ[7] [ب١٠ب]: إِثْبَاتُ «الْمَجِيءِ»[8] لِلْمُسْنَدِ إِلَيْهِ الْمَوْصُوفِ بِـ«الظَّرَافَةِ»، فَهُوَ يُثْبِتُ «الْمَجِيءَ» وَ«الظَّرَافَةَ».

ب- وَإِنْ قِيلَ:

«مَا جَاءَنِي زَيْدٌ الظَّرِيفُ»:

---

(١) (ح)، (ق): «كقوله» بدل «كقوله تعالى».

(٢) تمام الآيتين: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلَى رَجُلٍ يُنَبِّئُكُمْ إِذَا مُزِّقْتُمْ كُلَّ مُمَزَّقٍ إِنَّكُمْ لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ (٧) أَفْتَرَى عَلَى اللهِ كَذِبًا أَم بِهِ جِنَّةٌ بَلِ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ فِي الْعَذَابِ وَالضَّلَالِ الْبَعِيدِ (٨)﴾ [سورة سبأ: ٧/٣٤-٨].

(٣) تمام الآيات: ﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَى تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ (١٠) تُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (١١) يَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَيُدْخِلْكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتِ عَدْنٍ ذٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ (١٢) وَأُخْرَى تُحِبُّونَهَا نَصْرٌ مِنَ اللهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ (١٣)﴾ [سورة الصف: ١٠/٦١-١٣].

(٤) (ب)، (ن)، (و): «ويستقر» بدل «وتستقر».

(٥) (ب): «فيصرّحه بعد ذلك»، (و): «فتصرّحه بعد ذلك» بدل «فيصرحه ويبينه بعد ذلك».

(٦) قارن: عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص٣٧٦-٣٧٨؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٨٦-٨٧.

(٧) (ب): «والمراد» بدل «فالمراد».

(٨) (ح)، (ق)، (ن)، (و): «إثباته المجيء»، (و): «بيان المجيء» بدل «إثباتُ المجيءِ».

فَالْمُرَادُ: نَفْيُ «الْمَجِيءِ» لِـ«زَيْدٍ» المَوْصُوفِ بِـ«الظَّرَافَةِ»، فَهُوَ يَنْفِي «الْمَجِيءَ»، ويُثْبِتُ «الظَّرَافَةَ».

ج- وَإِنْ قِيلَ:

«مَا جَاءَنِي رَجُلٌ ظَرِيفٌ»:

يُفْهَمُ مِنْهُ: إِتْيَانُ «رَجُلٍ»[1] غَيْرِ مَوْصُوفٍ بِـ«الظَّرَافَةِ»[2]، [ن١٠أ] فَهُوَ[3] يُثْبِتُ «الْمَجِيءَ»، وَيَنْفِي «الظَّرَافَةَ». [ح٣١ب]

ز- تَنْبِيه[4]: [الأحوالُ المقتضِيةُ لإخراج المسند إليه لا على مقتضى الظاهر][5]

وَقَدْ[6] يُخْرَجُ الْمُسْنَدُ إِلَيْهِ لَا عَلَى مُقْتَضَى الظَّاهِرِ:

أ- كَوَضْعِ «اسْمِ الإِشَارَةِ» مَوْضِعَ «الضَّمِيرِ»، إِذَا كَمُلَ الْعِنَايَةُ بِتَمْيِيزِهِ[7]:

١- لِخُصُوصِهِ بِحُكْمٍ بَدِيعٍ،

كَقَوْلِهِ (شعر)[8]:

كَمْ عَاقِلٍ عَاقِلٍ أَعْيَتْ مَذَاهِبُهُ ... وَجَاهِلٍ جَاهِلٍ تَلْقَاهُ مَرْزُوقَا

هٰذَا الَّذِي تَرَكَ الْأَوْهَامَ حَائِرَةً ... وَصَيَّرَ الْعَالِمَ النِّحْرِيرَ زِنْدِيقَا[9] [ح٣٢أ]

---

(١) (ن): «إثباتُ رجلٍ» بدل «إتيانُ رجلٍ».

(٢) (و): بدون «وإنْ قيل: "ما جَاءَنِي رجلٌ ظريفٌ": يُفْهَمُ منه: إِتْيَانُ رجلٍ غيرِ موصوفٍ بالظرافةِ».

(٣) (ن): «وهو» بدل «فهو».

(٤) (ب): بدون «تنبيه».

(٥) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ٢٩٤-٣٠٤.

(٦) (ح)، (ق)، (ن)، (و): «قد» بدل «وقد».

(٧) (و): «بِتَمَيُّزِهِ» بدل «بتمييزه».

(٨) (ح)، (ق)، (ن)، (و): بدون «شعر».

(٩) البيتان لابن الرَّاوَنْدِي، أبي الحسين أحمد بن يحيى الراوندي (ت ٣٠١هـ/٩١٣م؟). انظر: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٢٩٤؛ القزويني، أبو المعالي جلال الدين الخطيب محمد بن عبد الرحمن القزويني (ت ٧٣٩هـ/١٣٣٨م)، **الإيضاح**، (تحقيق: إبراهيم شمس الدين)، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٣م، ص٦٦؛ التفتازاني، سعد الدين مسعود بن عمر التفتازاني (ت ٧٩٢هـ/١٣٩٠م)، **المطول شرح تلخيص مفتاح العلوم**، إستانبول: دار الطباعة العامرة، ١٢٦٠، ص٢٨٣-٢٨٤؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج١، ص١٤٧-١٥٨، رقم الشاهد: ٢٦؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**،

٢- أَوْ لِلتَّهَكُّمِ،

(أ) كَمَا تُخَاطِبُ[١] «الْأَعْمَى»، فَتُشِيرُ إِلَى شَيْءٍ[٢].

(ب) أَوْ تُشِيرُ وَلَمْ يَكُنْ هُنَاكَ شَيْءٌ[٣]. [ق١١٩أ]

(ج) أَوْ تُخَاطِبُ «الغَبِيَّ»، فَتُشِيرُ إِلَى غَيْرِ مَحْسُوسٍ[٤]، تَنْبِيهًا عَلَى «أَنَّ "المَحْسُوسَ" عِنْدَهُ كَـ"غَيْرِ الْمَحْسُوسِ"»[٥].

وَقَدْ تُخَاطِبُ «الذَّكِيَّ»، فَتُشِيرُ[٦] [و١٠أ] إِلَى غَيْرِ الْمَحْسُوسِ، تَنْبِيهًا عَلَى «أَنَّ "غَيْرَ المَحْسُوسِ" عِنْدَهُ كَـ"الْمَحْسُوسِ" فِي الظُّهُورِ»[٧].

ب- وَكَـ«الضَّمِيرِ» قَبْلَ الذِّكْرِ وَإِنْ لَمْ يَحْضُرْ [ب١١أ] فِي الذِّهْنِ، فَيُفْرَضُ[٨] كَالْمَوْجُودِ فِي الذِّهْنِ،

نَحْوُ: «رُبَّهُ رَجُلًا». [ح٣٢ب]

ج- وَكَـ«ضَمِيرِ الشَّأْنِ» يُسْتَعْمَلُ لِتَعْظِيمِ أَمْرٍ، فَإِنَّ السَّامِعَ إِذَا سَمِعَ ضَمِيرًا[٩] قَبْلَ الذِّكْرِ: يَنْتَظِرُ مَا بَعْدَهُ، فَيَتَمَكَّنُ الْمَسْمُوعُ بَعْدَهُ فَضْلَ تَمَكُّنٍ فِي قَلْبِهِ،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿قُلْ هُوَ اللهُ أَحَدٌ﴾[١٠] [سورة الإخلاص: ١/١١٢].

ص٤٨-٥٠؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص١١٧-١٢٠، رقم الشاهد: ١٠٨-١٠٩.

[١] (ق): «كما يخاطب» بدل «كما تخاطب».

[٢] (ح)، (ق): بدون «فتشير إلى شيء».

[٣] (ق): «ولم هناك شيء» بدل «ولم يكن هناك شيء».

[٤] (ح)، (ق): «إلى غير المحسوس» بدل «إلى غير محسوس».

[٥] (ق): «تَنْبِيهًا على أنَّ غيرَ المَحسوسِ عنده كالمحسوسِ في الظهور» بدل «تَنْبِيهًا على أنَّ المَحسوسَ عنده كغير المحسوسِ».

[٦] (و): «وقد يخاطَب الذكي» بدل «وقد تخاطِب الذكيَّ فتشيرُ».

[٧] (ق): بدون «وقد تُخاطِبُ الذكيَّ، فَتُشِيرُ إلى غيرِ المحسوسِ، تَنْبِيهًا على أنَّ غيرَ المَحسوسِ عنده كالمحسوسِ في الظهورِ».

[٨] (و): «ففرض» بدل «فيفرض».

[٩] (ح)، (ق): «إذا سمع» بدل «إذا سمع ضميرًا».

[١٠] تمام السورة: ﴿بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ. قُلْ هُوَ اللهُ أَحَدٌ (١) اللهُ الصَّمَدُ (٢) لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ (٣) وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ (٤)﴾ [سورة الإخلاص: ١/١١٢-٤].

د- وَاعْلَمْ[1]: أَنَّ حَقَّ [ن١٠ب] الْخِطَابِ أَنْ يَكُونَ المُخَاطَبُ مَعْلُومًا،

وَقَدْ يُخَاطَبُ:

١- وَلَا يُرَادُ[2] مُخَاطَبٌ بِعَيْنِهِ،

٢- أَوْ لَا يَكُونُ الْخِطَابُ مَقْصُودًا،

١- نَحْوُ: «فُلانٌ لَئِيمٌ، إِنْ أَكْرَمْتَهُ: أَهَانَكَ»، [ح٣٣أ]

وَكَقَوْلِهِ تَعَالَى[3]: ﴿وَلَوْ تَرَى[4] إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُو رُؤُوسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ﴾[5] [سورة السجدة: ١٢/٣٢].

٢- وَكَمَا يُخَاطَبُ وَلَا خِطَابَ -نَحْوُ: «خَلِيلَيَّ»[6] وَأَمْثَالِهِ-، لِيَهْتَزَّ السَّامِعُ وَيَرْغَبَ فِي الْاِسْتِمَاعِ، وَهٰذَا إِنَّمَا يَكُونُ إِذَا أُرِيدَ الْمُبَالَغَةُ أَوْ بَعْضُ الْمَصَالِحِ الْخَطَابِيَّةِ.

هـ- وَكَوَضْعِ «الظَّاهِرِ» مَقَامَ «الضَّمِيرِ»، لِلْإِيضَاحِ وَتَمْكِينِ الْقَلْبِ،

نَحْوُ:

---

(١) (ب): «اعلم» بدل «واعلم».

(٢) (و): «ويراد» بدل «ولا يراد».

(٣) (ب): «وَقَوْلِهِ تَعَالَى» بدل «وَكَقَوْلِهِ تَعَالَى».

(٤) (ق): بدون «﴿وَلَوْ تَرَى﴾».

(٥) (ح)، (ق)، (ن)، (و): بدون «﴿عِندَ رَبِّهِمْ﴾».

(ح)، (ق): «ناكسوا رؤوسهم» بدل «﴿نَاكِسُو رُؤُوسِهِمْ﴾».

تمام الآيات: ﴿وَقَالُوا أَئِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ أَئِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ بَلْ هُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُونَ (١٠) قُلْ يَتَوَفَّاكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ إِلَى رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ (١١) وَلَوْ تَرَى إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُو رُؤُوسِهِمْ عِندَ رَبِّهِمْ رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا إِنَّا مُوقِنُونَ (١٢) وَلَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدَاهَا وَلٰكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ (١٣) فَذُوقُوا بِمَا نَسِيتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هٰذَا إِنَّا نَسِينَاكُمْ وَذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (١٤)﴾ [سورة السجدة: ١٠/٣٢-١٤].

(٦) مثل قول النابغة الجعدي:

خَلِيلَيَّ غُضَّا ساعَةً وَتَهَجَّرا وَلُومَا عَلَى مَا أَحْدَثَ الدَّهْرُ أَوْ ذَرَا

انظر: النابغة الجعدي، أبو ليلى قيس بن عبد الله النابغة الجعدي (ت ٦٥هـ/٦٨٥م؟)، **ديوان النابغة الجعدي**، (تحقيق: واضح الصمد)، بيروت: دار صادر، ١٩٩٨، ص٥٤.

إِنْ تَسْأَلُوا[1] الْحَقَّ نُعْطِ[2] الْحَقَّ سَائِلَهُ [وَالدِّرْعُ مُحْقَبَةٌ وَالسَّيْفُ مَقْرُوبُ][3]
[ح٣٣ب]

و- وَكَمَا يُذْكَرُ[4]:

١- «الْمُتَكَلِّمُ» «غَائِبًا»: [و١٠ب]

(أ) لِلْمَهَابَةِ،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللهِ﴾[5] [سورة آل عمران: ١٥٩/٣]

(ب) أَوْ لِلْخُضُوعِ،

مِثْلُ:

[هَجَرْتُ الْخَلْقَ طُرًّا فِي هَوَاكَا وَأَيْتَمْتُ الْعِيَالَ لِكَيْ أَرَاكَا

وَلَوْ قَطَّعْتَنِي فِي الْحُبِّ إِرْبًا لَمَا حَنَّ الْفُؤَادُ إِلَى سِوَاكَا

---

(١) (ب): «تسأل» بدل «تسألوا».

(٢) (و): «تعطي» بدل «نعط».

(٣) البيت لعبد الله بن عَنَمَة الضَبّيّ (ت بعد ١٥هـ/٦٣٦م). انظر: المفضل الضبي، أبو العباس مفضل بن محمد بن يعلى الضبّي الكوفي (ت ١٧٨هـ/٧٩٤م؟)، **المفضليات**، (تحقيق: أحمد محمد شاكر، عبد السلام محمد هارون)، ط٦، القاهرة: دار المعارف، ١٩٦٤، ص٣٨٢ (رقم القصيدة: ١١٥)؛ الأصمعي، أبو سعيد عبد الملك بن قريب الأصمعي الباخلي (ت ٢١٦هـ/٨٣١م)، **الأصمعيات/اختيار الأصمعي**، (تحقيق: أحمد محمد شاكر، عبد السلام محمد هارون)، ط٥، بيروت: دار المعارف، ١٩٧٩، ص٢٢٨ (رقم القصيدة: ٨٦)؛ أبو تمام، أبو تمام حبيب بن أوس الطائي (ت ٢٣١هـ/٨٤٦م)، **ديوان الحماسة**، (تحقيق: أحمد حسن بَسَج)، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤١٨هـ/١٩٩٨م، ص١٠٤؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٢٩٧؛ عبد القادر بن عمر بن بايزيد البغدادي (ت ١٠٩٣هـ/١٦٨٢م)، **خزانة الأدب ولب لباب لسان العرب**، (تحقيق: عبد السلام محمد هارون)، القاهرة: مكتبة الخانجي، ١٤١٨هـ/١٩٩٧م، ج٨، ص٤٦٥.
قال السيد الشريف الجرجاني:
في هذا البيت وُضِعَ «الظاهرُ» موضعَ «ضميرِ "الغائبِ" و"المخاطبِ"» أيضًا، إذ أصله: «نُعْطِهِ إِيَّاكُمْ».
انظر: السيد الشريف الجرجاني، السيد الشريف علي بن محمد بن علي الجرجاني (ت ٨١٦هـ/١٤١٣م)، **المصباح**، (تحقيق: يوكسل جليك)، رسالة الدكتوراه، إستانبول، ٢٠٠٩، ص١٦٨.

(٤) (ب): «تذكر» بدل «يذكر».

(٥) تمام الآيتين: ﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللهِ إِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ (١٥٩) إِنْ يَنْصُرْكُمُ اللهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ وَإِنْ يَخْذُلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذِي يَنْصُرُكُمْ مِنْ بَعْدِهِ وَعَلَى اللهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ (١٦٠)﴾ [سورة آل عمران: ١٥٩/٣-١٦٠].

تَجَاوَزْ عَنْ ضَعِيفٍ قَدْ أَتَاكَا وَجَاءَ رَاجِيًا يَرْجُو نِدَاكَا

وَإِنْ يَكُ يَا مُهَيْمِنُ قَدْ عَصَاكَا فَلَمْ يَسْجُدْ لِمَعْبُودٍ سِوَاكَا]

إِلٰهِي عَبْدُكَ الْعَاصِي أَتَاكَا [مُقِرًّا بِالذُّنُوبِ وَقَدْ دَعَاكَا

فَإِنْ تَغْفِرْ فَأَنْتَ لِذَاكَ أَهْلٌ وَإِنْ تَطْرُدْ فَمَنْ يَرْحَمْ سِوَاكَا][1]

٢- وَ«الْمُخَاطَبُ» «غَائِبًا»، إِذَا كَانَ فِي الْخِطَابِ تَرْكُ الْأَدَبِ، [ب١١ب]

كَمَا هُوَ مَعْهُودُ الْمُتَرَسِّلِينَ[2].

٣- وَ«الْوَاحِدُ» «جَمْعًا»، لِلتَّعْظِيمِ.

ز- وَكَ«الْالْتِفَاتِ»:

١- مِنَ «الْغَيْبَةِ» إِلَى «الْخِطَابِ»،

٢- وَبِالْعَكْسِ، [ح٣٤أ]

٣، ٤- وَمِنْ كُلٍّ مِنْهُمَا إِلَى «حِكَايَةِ النَّفْسِ»،

٥، ٦- وَبِالْعَكْسِ،

فَإِنَّ تَجَدُّدَ الْأَسَالِيبِ: أَحْسَنُ تَطْرِيَةً[3] لِنَشَاطِ السَّامِعِ، وَفِي كُلِّ جَدِيدٍ لَذَّةٌ.

وَقَدْ تَخْتَصُّ مَوَاقِعُهُ بِفَوَائِدَ جَزِيلَةٍ[4]، وَعَوَائِدَ جَمِيلَةٍ:

---

(١) الأبيات لإبراهيم بن أدهم. **انظر**: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٢٩٥؛ السيد الشريف الجرجاني، **المصباح**، ص١٦٩؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج١، ص١٧٠، رقم الشاهد: ٢٨؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص٥١-٥٢؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص١٢١-١٢٣، رقم الشاهد: ١١١-١١٢.

(٢) (ح)، (ق)، (ن): «معهود المتوسلين» بدل «معهود المترسلين».

(٣) (ق): «توطئةً» بدل «تطريةً».

قال السيد الشريف الجرجاني:

«التَّطْرِئَة [/التَّطْرِيَة]»: أ- بالهمزة: الإيراد والإحداث، مِنْ: «طَرَأَ عليه» إذا ورد، ب- وبالياء: «التجديد»، مِنْ: «طَرَّيْتُ الثَّوْبَ» إذا عملت به ما يجعله كأنه جديد.

انظر: السيد الشريف الجرجاني، **المصباح**، ص١٧٠-١٧١.

(٤) (ق): «بفرائد جزيلة» بدل «بفوائد جزيلة».

(أ) كَمَا إِذَا أَرَدْتَ تَفْصِيلَ جِنَايَاتِ [ن١١أ] جَانٍ حَضَرَ مَجْلِسَكَ، فَتُحَوِّلُ عَنْهُ وَجْهَكَ[١]، وَتَأْخُذُ فِي الشِكَايَةِ عَنْهُ[٢] مَعَ صَاحِبِكَ، [ح٣٤ب] حَتَّى هَاجَتْ سَوْرَةُ الْغَضَبِ، فَتُشَافِهُهُ وَتَقُولُ[٣]:

- «أَنْتَ الَّذِي فَعَلْتَ كَذَا وَكَذَا[٤]!..».

(ب) وَكَمَا فِي «فَاتِحَةِ الْكِتَابِ»: لَمَّا قَدَّمَ الْحَمْدَ وَالثَّنَاءَ لِلّٰهِ تَعَالَى بِمَا هُوَ أَهْلُهُ، وَوَصَفَهُ بِالصِّفَاتِ [ق١١٩ب] الْعِظَامِ: تَوَجَّهَ إِلَيْهِ غَايَةَ الْخُضُوعِ، وَقَالَ:

- ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾[٥] [سورة الفاتحة: ١/٥]،

أَيْ: «يَا مَنْ لَهُ هٰذِهِ الصِّفَاتُ الْعُلْيَا!.. نَخُصُّكَ بِالْعِبَادَةِ [و١١أ] وَالْاِسْتِعَانَةِ»، لِيَكُونَ الْخِطَابُ أَدَلَّ عَلَى «أَنَّ الْعِبَادَةَ لَهُ لِذٰلِكَ التَّمَيُّزِ[٦] الَّذِي لَا تَحِقُّ الْعِبَادَةُ[٧] إِلَّا بِهِ».[٨] [ح٣٥أ]

---

(١) (ن): «فتحول وجهك عنه» بدل «فتحول عنه وجهك».

(٢) (ح)، (ق)، (ن): «عنده» بدل «عنه».

(٣) (ن): «فتشافهه فتقول»؛ (ق): «وتقول» بدل «فتشافهه وتقول».

(٤) (ح)، (ق): «فكذا» بدل «وكذا».

(٥) تمام السورة: ﴿بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ (١) الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (٢) الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ (٣) مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ (٤) إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ (٥) اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ (٦) صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ (٧)﴾ [سورة الفاتحة: ١/١-٧].

(٦) (ب)، (ح)، (ق): «لذلك التمييز» بدل «لذلك التمييز».

(٧) (ب)، (ق)، (و): «لا يحقّ العبادة» بدل «لا تَحِقُّ العبادةُ».

(٨) انظر: الزمخشري، **الكشاف**، ج١، ص١٢٠ (عند تفسير قوله تعالى: ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ [سورة الفاتحة: ١/٥].

الفَنُّ الثَّانِي: فِي «الْمُسْنَدِ»

[أ- حذف «المسند»][1]

يُحْذَفُ «الْمُسْنَدُ»:

أ- عِنْدَ قِيَامِ الْقَرِينَةِ،

ب- أَوْ لِتَكْثِيرِ الْفَوَائِدِ،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: [ب١٢أ] ﴿فَصَبْرٌ جَمِيلٌ﴾[2] [سورة يوسف: ١٢/١٨]،

أَيْ: «فَصَبْرٌ جَمِيلٌ: أَجْمَلُ».

وَيَحْتَمِلُ حَذْفَ «الْمُسْنَدِ إِلَيْهِ»، أَيْ: «فَأَمْرِي: صَبْرٌ جَمِيلٌ». [ح٣٥ب]

ج- وَيُحْذَفُ فِي مَوَاضِعَ تَتَعَلَّقُ[3] بِـ«عِلْمِ النَّحْوِ». [ح٣٦أ]

---

(١) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ٣٠٥-٣٠٧.

قال **الشارح ابن العيني** (ح٣٥أ-٣٦أ):

(يُحْذَفُ الْمُسْنَدُ) لَمْ يُرَاعِ [المصنف] مَا قِيلَ عَلَى كَلَامِ **الْمِفْتَاحِ وَالتَّلْخِيصِ** «أَنَّهُمَا ذَكَرَا فِي "الْمُسْنَدِ إِلَيْهِ" بِلَفْظِ "الْحَذْفِ" وَفِي "الْمُسْنَدِ" بِلَفْظِ "التَّرْكِ" تَنْبِيهًا عَلَى أَنَّ الْمُسْنَدَ إِلَيْهِ هُوَ الرُّكْنُ الْأَعْظَمُ، حَتَّى إِنَّهُ إِذَا لَمْ يُذْكَرْ فَكَأَنَّهُ أُتِيَ بِهِ ثُمَّ حُذِفَ، بِخِلَافِ الْمُسْنَدِ فَإِنَّهُ لَيْسَ بِهَذِهِ الْمَثَابَةِ، فَكَأَنَّهُ تُرِكَ عَنْ أَصْلِهِ» لِمَا أَنَّهُمْ فَسَّرُوا «التَّرْكَ» بِـ«الْحَذْفِ».

(٢) تمامُ الآيات: ﴿فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ وَأَجْمَعُوا أَنْ يَجْعَلُوهُ فِي غَيَابَةِ الْجُبِّ وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ لَتُنَبِّئَنَّهُمْ بِأَمْرِهِمْ هَـٰذَا وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ (١٥) وَجَاؤُوا أَبَاهُمْ عِشَاءً يَبْكُونَ (١٦) قَالُوا يَا أَبَانَا إِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ وَتَرَكْنَا يُوسُفَ عِنْدَ مَتَاعِنَا فَأَكَلَهُ الذِّئْبُ وَمَا أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنَا وَلَوْ كُنَّا صَادِقِينَ (١٧) وَجَاؤُوا عَلَى قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْرًا فَصَبْرٌ جَمِيلٌ وَاللَّهُ الْمُسْتَعَانُ عَلَى مَا تَصِفُونَ (١٨)﴾ [سورة يوسف: ١٢/١٥-١٨]؛ ﴿فَلَمَّا اسْتَيْأَسُوا مِنْهُ خَلَصُوا نَجِيًّا قَالَ كَبِيرُهُمْ أَلَمْ تَعْلَمُوا أَنَّ أَبَاكُمْ قَدْ أَخَذَ عَلَيْكُمْ مَوْثِقًا مِنَ اللَّهِ وَمِنْ قَبْلُ مَا فَرَّطْتُمْ فِي يُوسُفَ فَلَنْ أَبْرَحَ الْأَرْضَ حَتَّى يَأْذَنَ لِي أَبِي أَوْ يَحْكُمَ اللَّهُ لِي وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ (٨٠) ارْجِعُوا إِلَى أَبِيكُمْ فَقُولُوا يَا أَبَانَا إِنَّ ابْنَكَ سَرَقَ وَمَا شَهِدْنَا إِلَّا بِمَا عَلِمْنَا وَمَا كُنَّا لِلْغَيْبِ حَافِظِينَ (٨١) وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا وَالْعِيرَ الَّتِي أَقْبَلْنَا فِيهَا وَإِنَّا لَصَادِقُونَ (٨٢) قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْرًا فَصَبْرٌ جَمِيلٌ عَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَنِي بِهِمْ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ (٨٣) وَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا أَسَفَى عَلَى يُوسُفَ وَابْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ فَهُوَ كَظِيمٌ (٨٤) قَالُوا تَاللَّهِ تَفْتَأُ تَذْكُرُ يُوسُفَ حَتَّى تَكُونَ حَرَضًا أَوْ تَكُونَ مِنَ الْهَالِكِينَ (٨٥) قَالَ إِنَّمَا أَشْكُو بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى اللَّهِ وَأَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ (٨٦)﴾ [سورة يوسف: ١٢/٨٠-٨٦].

(٣) (ب): «يتعلق» بدل «تتعلق».

[ب- ذكر «المسند»][1]

وَيُذْكَرُ[2] إِنْ:

أ- لَمْ تُوجَدْ[3] مُوجِبَاتُ الْحَذْفِ،

ب- أَوْ تُوجَدْ[4] مُوجِبَاتُ الذِّكْرِ، كَمَا ذَكَرْنَا فِي «الْمُسْنَدِ إِلَيْهِ»[5].

ج- ضَابِط: [تَنْكِيرُ «الْمُسْنَدِ»][6]

أ- الْأَصْلُ فِي الْمُسْنَدِ: «التَّنْكِيرُ».

ب- وَقَدْ يُنَكَّرُ[7] لِلتَّعْظِيمِ،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى[8]: ﴿هُدًى لِلْمُتَّقِينَ﴾[9] [سورة البقرة: ٢/٢]، [ن١١ب]

أَيْ: «هُدًى عَظِيمٌ».

د- ضَابِط: [دلالةُ وصفِ المسندِ بشيء، وإسنادِ المشتقِّ وغيرِ المشتقِّ إلى أمرٍ][10]

إِذَا قُلْنَا:

---

(١) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ٣٠٧-٣٠٨.

(٢) فوق كلمة «ويذكر» من نسخة (ب): «عطف على قوله يحذف».

(٣) (ب)، (ح)، (ق): «لم يوجد» بدل «لم توجد».

(٤) (ب)، (ن): «يوجد» بدل «توجد».

(٥) (و): «وَيُذْكَرُ إِنْ لَمْ توجد موجبات الحذف كما ذكر في المسند إليه» بدل «ويُذْكَرُ إِنْ لَمْ تُوجَدْ مُوجِبَاتُ الحذفِ، أَوْ تُوجَدْ مُوجِبَاتُ الذِّكْرِ، كَمَا ذَكَرْنَا فِي الْمُسْنَدِ إِلَيْهِ».

(٦) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ٣١٠-٣١٤.

(٧) (ح): «وقَدْ نكر» بدل «وقَدْ ينكر».

(٨) (ح)، (ق): «نحو» بدل «كقوله تعالى».

(٩) تمامُ الآيات: ﴿بِسْمِ اللهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ. الٓمٓ (١) ذٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ (٢) الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ (٣) والَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ (٤) أُولَٰئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (٥)﴾ [سورة البقرة: ١/٢-٥].

(١٠) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ٣٠٧-٣٠٨، ٣١٤.

«عَبْدُ اللهِ رَجُلٌ ضَارِبٌ»:

فَفَائِدَتُهُ أَكْمَلُ من قولِنا:

«عَبْدُ اللهِ ضَارِبٌ».

وَذٰلِكَ: لِأَنَّ الشَّيْءَ:

أ- إِذَا وُصِفَ[1] بِشَيْءٍ: يَدُلُّ عَلَى «أَنَّ الصِّفَةَ مُسْتَقِرَّةٌ فِي الْمَوْصُوفِ، غَيْرُ مُنْفَكَّةٍ عَنْهُ».

ب- وَإِذَا[2] أُسْنِدَ أَمْرٌ غَيْرُ مُشْتَقٍّ إِلَى أَمْرٍ: فَكَذٰلِكَ أَيْضًا.

ج- وَإِذَا[3] أُسْنِدَ أَمْرٌ مُشْتَقٌّ إِلَى أَمْرٍ[4]: يَدُلُّ عَلَى حُصُولِهِ فِي زَمَنٍ مِنَ الْأَزْمَانِ، [و١١ب] لَا عَلَى الثُّبُوتِ وَالْاِسْتِقْرَارِ.

فَ:

ب- أُسْنِدَ «رَجُلٌ» -وَهُوَ غَيْرُ مُشْتَقٍّ- إِلَى «عَبْدُ اللهِ»، فَدَلَّ عَلَى «الْاِسْتِقْرَارِ».

أ- ووُصِفَ «الرَّجُلُ» بِصِفَةِ «الضَّارِبِيَّةِ»، فَدَلَّ عَلَى «الْاِسْتِقْرَارِ» أَيْضًا، فَتَكُونُ «الضَّارِبِيَّةُ» ثَابِتَةً [ح٣٦ب] لِـ«عَبْدِ اللهِ»، مُسْتَقِرَّةً فِيهِ. [ب١٢ب]

ج- بِخِلَافِ: «عَبْدُ اللهِ ضَارِبٌ».

هـ- ضَابِط: [تَعْرِيفُ الْمُسْنَدِ][5]

إِذَا كَانَ «الْمُسْنَدُ» إِحْدَى «الْمَعَارِفِ» -سِوَى «الْمُضَافِ»-: يَجِبُ أَنْ يَكُونَ السَّامِعُ عَالِمًا بِـ«الْمُسْنَدِ» وَ«الْمُسْنَدِ إِلَيْهِ»، فَ:

أ- إِذَا قِيلَ:

«أَخُوكَ زَيْدٌ»[1]:

---

[1] (و): «وُصِفَتْ» بدل «وُصِفَ».

[2] (ب)، (و): «وَإِنْ» بدل «وإذا».

[3] (ب)، (و): «وَإِنْ» بدل «وإذا».

[4] (ق): «إلى أَمْرٍ آخَرَ» بدل «إلى أمْرٍ».

[5] قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ٣١٤-٣١٩.

يَجِبُ أَنْ: ١- يَعْلَمَ[٢] «أَنَّ لَهُ أَخًا»، ٢- وَيَعْرِفَ[٣] «زَيْدًا»، ٣- وَلَا يَكُونَ عَالِمًا بِـ«النِّسْبَةِ بَيْنَهُمَا». [ح٣٧أ]

ب- وَإِذَا قِيلَ:

«زَيْدٌ أَخُوكَ»:

لَا يُشْتَرَطُ ذٰلِكَ.

و- ضَابِط: [كون المسند فعلا أو اسمًا][٤]

«المُسْنَدُ» يَكُونُ:

أ- «فِعْلًا»: إِذَا كَانَ الْمُرَادُ «النِّسْبَةَ [ن١٢أ] فِي أَحَدِ الْأَزْمِنَةِ[٥]».

ب- وَ«اسْمًا»: إِذَا أُرِيدَ «النِّسْبَةُ بِلَا قَيْدِ زَمَانٍ».

فَوَضَحَ الْفَرْقُ بَيْنَ:

أ- «زَيْدٌ: ضَرَبَ عَمْرًا[٦]»،

وَ:

ب- «زَيْدٌ: ضَارِبُ [ق١٢٠أ] عَمْرٍو[٧]». [ح٣٧ب]

ز- ضَابِط: [حذف «المفعولات» وذكرها][٨]

أ- تُحْذَفُ[١] «الْمَفْعُولَاتُ»:

---

(١) (ب)، (ن)، (و): «أخوه زيد» بدل «أخوك زيد».

(٢) (ق): «أن تعلم» بدل «أن يعلم».

(٣) (ق): «وتعرف» بدل «ويعرف».

(٤) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ٣٠٨-٣١٠.

(٥) (ح)، (ق)، (ن): «في إحدى الأزمنة» بدل «في أحد الأزمنة».

(٦) (ب)، (ح)، (ق): «عمروًا» بدل «عمرًا».

(٧) (ب): «زيدٌ ضاربٌ عمروًا» بدل «زيدٌ ضاربُ عمرٍو».

(٨) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٢٠٨-٢١١؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ٣٣٤-٣٣٦.

١- لِلتَّعْمِيمِ،

نَحْوُ: «يُعْطِي وَيَمْنَعُ».

٢- أَوْ لِكَوْنِ الْمَقْصُودِ «مُجَرَّدَ نِسْبَةِ الْفِعْلِ إِلَى الْفَاعِلِ»،

نَحْوُ: «فُلَانٌ يُعْطِي الْجَزِيلَ»،

بِلَا ذِكْرِ الْمَفْعُولِ الْأَوَّلِ.

٣- وَقَدْ يَخْتَلُّ الْمَعْنَى[٢] بِذِكْرِ الْمَفْعُولِ،

نَحْوُ: «لا تَأْكُلِ[٣] [ح٣٨أ] الْخُبْزَ فِي [و١٢أ] نَهَارِ رَمَضَانَ!»،

فَإِنَّهُ يُوهِمُ[٤] «أَنَّ الْإِنْكَارَ لِأَكْلِ الْخُبْزِ».

٤- أَوْ لِدَلَالَةِ الْقَرِينَةِ،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿أَهَٰذَا الَّذِي[٥] بَعَثَ اللَّهُ رَسُولًا﴾[٦] [سورة الفرقان: ٤١/٢٥]،

أَيْ: «... بَعَثَهُ اللَّهُ رَسُولًا[٧]».

٥- أَوْ لِاسْتِهْجَانِ ذِكْرِهِ.[٨]

---

(١) (ق)، (و): «يُحْذَفُ» بدل «تُحْذَفُ».

(٢) (ب): «الكلام» بدل «المعنى».

(٣) (ح)، (ق): «يَأْكُلُ»، (ن): «تَأْكُلُ»؛ بدل «لا تأكل».

(٤) (ح)، (ق)، (ن): «يُوهِمُ»؛ (و): «تُوهِمُ» بدل «فإنه يُوهِمُ».

(٥) (ب)، (ح)، (ق): بدون «﴿أَهَٰذَا الَّذِي﴾».

(٦) تمامُ الآيات: ﴿وَلَقَدْ أَتَوْا عَلَى الْقَرْيَةِ الَّتِي أُمْطِرَتْ مَطَرَ السَّوْءِ أَفَلَمْ يَكُونُوا يَرَوْنَهَا بَلْ كَانُوا لَا يَرْجُونَ نُشُورًا (٤٠) وَإِذَا رَأَوْكَ إِنْ يَتَّخِذُونَكَ إِلَّا هُزُوًا أَهَٰذَا الَّذِي بَعَثَ اللَّهُ رَسُولًا(٤١) إِن كَادَ لَيُضِلُّنَا عَنْ آلِهَتِنَا لَوْلَا أَنْ صَبَرْنَا عَلَيْهَا وَسَوْفَ يَعْلَمُونَ حِينَ يَرَوْنَ الْعَذَابَ مَنْ أَضَلُّ سَبِيلًا (٤٢)﴾ [سورة الفرقان: ٤١،٤٢/٢٥].

(٧) (ح)، (ق)، (ن): بدون «رسولًا».

(٨) بهامش (ب):

كقول عائشة رضي الله عنها: «مَا رَأَيْتُ مِنْهُ، وَلَا رَأَى مِنِّي»، أي: العورةَ.

انظر: الطبراني، أبو القاسم سليمان بن أحمد الطبراني (ت ٣٦٠هـ/٩٧١م)، **المعجم الصغير (الروض الداني إلى المعجم الصغير)**، (تحقيق: محمد شكور محمود الحاج أمرير)، بيروت: دار عمار، ١٤٠٥هـ/١٩٨٥م، ج١، ص١٠٠، رقم الحديث: ١٣٨؛ عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص١٦٢؛ **مفتاح العلوم**، ص٣٣٤-٣٣٥؛ **المطوّل**، ص١٧٠-

ب- وَتُذْكَرُ[1] إِنْ:

١- لَمْ تُوجَدْ[2] مُوجِبَاتُ الْحَذْفِ،

٢- أَوْ تُوجَدْ[3] مُوجِبَاتُ الذِّكْرِ،

كَ:

(أ) بَسْطِ الْكَلَامِ[4]،

(ب) ورِعَايَةِ الْقَافِيَةِ،

وَغَيْرِهِمَا.[5] [ب١٣أ]، [ح٣٨ب]

ح- ضَابِط: [حذف الفعل والفاعل معًا][6]

يُحْذَفُ الفِعْلُ وَالْفَاعِلُ مَعًا،

نَحْوُ: «الصَّبْرَ الصَّبْرَ».

وَمُوجِبَاتُهُ تُسْتَخْرَجُ مِمَّا تَقَدَّمَ.

ط- فَصْل[7]: [كَوْنُ «المسند» مَشْرُوطًا][8]

المُسْنَدُ قَدْ يَكُونُ[9] مَشْرُوطًا، فَلْنَذْكُرْ حُرُوفَ الشَّرْطِ:

.١٧٧

(١) (ن)، (و): «وَيُذْكَرُ»؛ (ح)، (ق): «وتُذْكَرُ المفعولاتُ» بدل «وتذكر».
تحت كلمة «وَتُذْكَرُ» من نسخة (ب): «عطف على يحذف».

(٢) (ب)، (ن): «يوجدْ» بدل «توجدْ».

(٣) (ح)، (ق)، (ن)، (و): «يوجدْ» بدل «توجدْ».

(٤) (ب): «لبسط الكلام» بدل «كبسط الكلام».

(٥) (ب): «وغيرها» بدل «وغيرهما»، (و): بدون «وغيرهما».

(٦) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ٣٢٩-٣٣٣.

(٧) (ح)، (ق): «ضابط» بدل «فصل».

(٨) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ٣٤٦-٣٥٦.

(٩) (ح)، (ق)، (ن): «يكون» بدل «قد يكون».

[١- «إِنْ»][1]

«إِنْ»:

أ- لِلشَّرْطِ فِي الْاِسْتِقْبَالِ لِأَمْرٍ مَعْدُومٍ عَلَى خَطَرِ الْوُجُودِ.

ب- وَقَدْ يُسْتَعْمَلُ في أَمْرٍ وَاقِعٍ:

١- لِلتَّجَاهُلِ،

٢- أَوْ لِأَنَّ[2] [ن١٢ب] الْمُخَاطَبَ:

(أ) يُنْكِرُهُ،

نَحْوُ: «إِنْ صَدَقْتُ: فَمَاذَا تُعْطِينِي؟!».

(ب) أَوْ يَعْمَلُ عَمَلَ الْمُنْكِرِ مَعَ أَنَّهُ عَالِمٌ بِهِ، فَيُفْرَضُ هُوَ جَاهِلًا، وَذٰلِكَ الْأَمْرُ فِي حَقِّهِ مَعْدُومًا،

كَمَا يُقَالُ [ح٣٩أ] مَعَ الْوَلَدِ الْعَاقِّ: «إِنْ كُنْتُ أَبَاكَ: فَرَاعِ حَقِّي!»،

٣- أَوْ [لأنّه] تَدُلُّ[3] الدَّلَائِلُ عَلَى عَدَمِهِ،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَى عَبْدِنَا ...﴾[4] [سورة البقرة: ٢/٢٣]،

فَإِنَّ الدَّلَائِلَ تَقْتَضِي[5] عَدَمَ الرَّيْبِ.

---

[1] قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ٣٤٦-٣٤٧.

[2] (ن): «وَلِأَنّ» بدل «أَوْ لِأَنَّ».

[3] (و): «أو يدلّ» بدل «أو تدلّ».

[4] (ب)، (ن)، (و): بدون «﴿عَلَى عَبْدِنَا﴾».
تمامُ الآيتين: ﴿وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَى عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (٢٣) فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ (٢٤)﴾ [سورة البقرة: ٢/٢٣-٢٤].

[5] (ق): «فَإِنَّ الدليلَ يقتضي»؛ (و): «فَإِنَّ الدلائلَ يقتضي» بدل «فَإِنَّ الدلائلَ تقتضي».

[٢- «إذا»][1]

«إِذَا»:

لِلشَّرْطِ فِي الْمُسْتَقْبَلِ [و١٢ب] لِأَمْرٍ يُعْلَمُ وُقُوعُهُ فِيهِ،

أ- نَحْوُ: «إِذَا طَلَعَتِ الشَّمْسُ: ...». [ح٣٩ب]

ب- قَالَ اللهُ تَعَالَى: ﴿فَإِذَا جَاءَتْهُمُ الْحَسَنَةُ قَالُوا لَنَا هٰذِهِ وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسَى﴾[2] [سورة الأعراف: ١٣١/٧]،

أَيْ «...: يَتَشَاءَمُوا بِهِ[3]».

أَدْخَلَ «إِذَا» فِي «الْحَسَنَةِ الْمَعْلُومَةِ الْوُقُوعِ»[4]، وَ«إِنْ» فِي «السَّيِّئَةِ الغَيْرِ المَعْلُومَةِ الْوُقُوعِ»[5] -وَإِنْ وَقَعَتْ: فَعَلَى النُّدْرَةِ-، وَلِهٰذَا: عَرَّفَ «الْحَسَنَةَ» بِمَا يَدُلُّ عَلَى جِنْسِهَا، [ح٤٠أ] وَنَكَّرَ «السَّيِّئَةَ» لِلتَّقْلِيلِ، وَفِي الْمَثَلِ: [ب١٣ب]، [ق١٢٠ب] «عَدَدْتَ أَيَّامَ الْبَلَاءِ، فَهَلْ عَدَدْتَ أَيَّامَ الرخاءِ؟!»[6].

ج- وَقَالَ[7] اللهُ تَعَالَى: ﴿وَإِذَا أَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً فَرِحُوا بِهَا وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ ...﴾[8] [سورة الروم: ٣٦/٣٠] الآيَةَ.

---

[1] قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ٣٤٧-٣٥٠.

[2] تمامُ الآيتين: ﴿وَلَقَدْ أَخَذْنَا آلَ فِرْعَونَ بِالسِّنِينَ وَنَقْصٍ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ (١٣٠) فَإِذَا جَاءَتْهُمُ الْحَسَنَةُ قَالُوا لَنَا هٰـذِهِ وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسَى وَمَنْ مَعَهُ أَلَا إِنَّمَا طَائِرُهُمْ عِنْدَ اللهِ وَلٰكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (١٣١)﴾ [سورة الأعراف: ١٣١/٧].

[3] (ح)، (ق): «يَتَشَأَّمُوا» بدل «يَتَشَاءَمُوا».

[4] (ن): «في الحسنة المعلوم الوقوعِ» بدل «في الحسنة المعلومةِ الوقوعِ».

[5] (ح)، (ق)، (ن): «في السيئةِ الغيرِ المعلوم»؛ (و): «في السيئةِ غيرِ معلومةِ الوقوعِ» بدل «في السيئةِ الغيرِ المعلومةِ الوقوعِ».

[6] انظر للمثل: الزمخشري، جار الله أبو القاسم محمود بن عمر الخوارزمي الزمخشري (ت ٥٣٨هـ/١١٤٤م)، **الكشاف عن حقائقِ غوامض التنزيل وعيونِ الأقاويل في وجوه التأويل**، (تحقيق: عادل أحمد عبد الموجود، علي محمد معوّض)، ط١، الرياض: مكتبة العبيكان، ١٤١٨هـ/١٩١٨م، ج٢، ص٤٩٣؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٣٤٧.

[7] (ح)، (ق)، (ن)، (و): «قال» بدل «وقال».

[8] تمامُ الآية: ﴿وَإِذَا أَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً فَرِحُوا بِهَا وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ (٣٦)﴾ [سورة الأعراف: ١٣٠/٧-١٣١].

نَكَّرَ «الرَّحْمَةَ»[1] -وَالتَّنْكِيرُ يَدُلُّ عَلَى التَّقْلِيلِ-، لِأَنَّ [ن١٣أ] سِيَاقَ الْآيَةِ لِبَيَانِ ضَعْفِهِمْ بِـ«أَنَّهُمْ فَرِحُوا[2] بِالرَّحْمَةِ الْقَلِيلَةِ، وَجَزِعُوا[3] بِالسَّيِّئَةِ الْيَسِيرَةِ».

وَالْآيَةُ الْأُولَى[4]: لِبَيَانِ كُفْرَانِ النِّعْمَةِ، فَقَدْ أَتَى[5] بِمَا هُوَ الْأَلْيَقُ فِي الْمَقَامَيْنِ[6]. [ح٤٠ب]

د- وَقَالَ اللهُ تَعَالَى[7]: ﴿إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ ...﴾[8] [سورة الإسراء:١٧/٨٣؛ سورة فصلت:٤١/٥١؛ سورة المعارج: ٧٠/٢٠]،

أَدْخَلَ لَفْظَ «إِذَا» فِي جَانِبِ الشَّرِّ، وَعَرَّفَهُ لِيُنَبِّهَ عَلَى «أَنَّ الإِنْسَانَ مُسْتَحِقٌّ لِمِسَاسِ الشَّرِّ، وَالْمَكَارِهَ[9] مُلِمَّةٌ بِهِ[10] قطعًا».

---

(١) (و): بدون «قال اللهُ تَعَالَى: ﴿وَإِذَا أَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً فَرِحُوا بِهَا وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ...﴾ [سورة الروم: ٣٠/٣٦] الآية، نَكَّرَ الرحمةَ».

(٢) (ب)، (ح)، (ق): «بِمَا فَرِحُوا»؛ (ن): «فَمَا فَرِحُوا» بدل «بِأَنَّهُمْ فَرِحُوا».

(٣) (و): «أَوْ جَزِعُوا» بدل «وَجَزِعُوا».

(٤) (ن): بدون «الأولى».

(٥) (ب)، (و): «فَأَتَى» بدل «فَقَدْ أَتَى».

(٦) (ب)، (ن): «بالمقامين» بدل «في المقامين».

(٧) (ح)، (ن): «وقال تَعَالَى» بدل «وقال اللهُ تَعَالَى».

(٨) (ب): «﴿وَإِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ﴾» بدل «﴿إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ﴾».

تمام الآيات: ﴿وَإِذَآ أَنْعَمْنَا عَلَى الإِنسَانِ أَعْرَضَ وَنَأَى بِجَانِبِهِ وَإِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ كَانَ يَؤُوسًا (٨٣)﴾ [سورة الإسراء:١٧/٨٣]؛ ﴿وَإِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنسَانِ أَعْرَضَ وَنَأَى بِجَانِبِهِ وَإِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ فَذُو دُعَاءٍ عَرِيضٍ (٥١)﴾ [سورة فصلت:٤١/٥١]؛ ﴿إِنَّ الْإِنسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا (١٩) إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا (٢٠) وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا (٢١) إِلَّا الْمُصَلِّينَ (٢٢) الَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ دَائِمُونَ (٢٣) وَالَّذِينَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَعْلُومٌ (٢٤) لِلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ (٢٥) وَالَّذِينَ يُصَدِّقُونَ بِيَوْمِ الدِّينِ (٢٦) وَالَّذِينَ هُم مِنْ عَذَابِ رَبِّهِم مُشْفِقُونَ (٢٧) إِنَّ عَذَابَ رَبِّهِمْ غَيْرُ مَأْمُونٍ (٢٨) وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ (٢٩) إِلَّا عَلَى أَزْوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَإِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُومِينَ (٣٠) فَمَنِ ابْتَغَى وَرَاء ذَٰلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْعَادُونَ (٣١) وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ (٣٢) وَالَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَاتِهِمْ قَائِمُونَ (٣٣) وَالَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ (٣٤) أُولَٰئِكَ فِي جَنَّاتٍ مُكْرَمُونَ (٣٥)﴾ [سورة المعارج: ٧٠/١٩-٣٥].

(٩) (و): «لمساس المكاره» بدل «لمساس الشرّ والمكاره».

(١٠) (ح)، (ق)، (ن): «مسلمة به» بدل «ملمة به».

[٣- «لَوْ»][1]

«لَوْ»[2]:

أ- لِلشَّرْطِ فِي الْمَاضِي.

ب- وَقَدْ يُسْتَعْمَلُ[3] فِي الْمُسْتَقْبَلِ،

كَـ:

قَوْلِهِ تَعَالَى: [و١٣أ] ﴿وَلَوْ تَرَى إِذِ الظَّالِمُونَ ...﴾[4] [سورة الأنعام: ٩٣/٦؛ سورة سبأ: ٣١/٣٤]،

وَقَوْلِه تَعَالَى: ﴿وَلَوْ تَرَى إِذِ الْمُجْرِمُونَ ...﴾[5] [سورة السجدة: ١٢/٣٢]،

١- تَنْزِيلًا لِـ«الْمُسْتَقْبَلِ» مَنْزِلَةَ «الْمَاضِي»، لِامْتِنَاعِ الْكَذِبِ مِنْ قَائِلِهِ، [ح٤١أ]

٢- أَوِ اسْتِحْضَارًا لِصُورَةٍ بَدِيعَةٍ[6].

---

(١) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ٣٥٤-٣٥٦.

(٢) (ب)، (ح)، (ق): «ولو» بدل «لو».

(٣) (ح)، (ق): «وقد تدخل»؛ (ن): «وقد يدخل» بدل «وقد يستعمل».

(٤) تمامُ الآيتين: ﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللهِ كَذِبًا أَوْ قَالَ أُوْحِيَ إِلَيَّ وَلَمْ يُوحَ إِلَيْهِ شَيْءٌ وَمَن قَالَ سَأُنزِلُ مِثْلَ مَا أَنزَلَ اللهُ وَلَوْ تَرَى إِذِ الظَّالِمُونَ فِي غَمَرَاتِ الْمَوْتِ وَالْمَلآئِكَةُ بَاسِطُوا أَيْدِيهِمْ أَخْرِجُوا أَنفُسَكُمُ الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ بِمَا كُنتُمْ تَقُولُونَ عَلَى اللهِ غَيْرَ الْحَقِّ وَكُنتُمْ عَنْ آيَاتِهِ تَسْتَكْبِرُونَ (٩٣)﴾ [سورة الأنعام: ٩٣/٦]؛ ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ نُؤْمِنَ بِهَذَا الْقُرْآنِ وَلَا بِالَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَلَوْ تَرَى إِذِ الظَّالِمُونَ مَوْقُوفُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ يَرْجِعُ بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ الْقَوْلَ يَقُولُ الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا لَوْلَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ (٣١)﴾ [سورة سبأ: ٣١/٣٤].

(٥) (ب)، (ح)، (ق): «كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَلَوْ تَرَى إِذِ الظَّالِمُونَ﴾ وَقَوْلِه تَعَالَى: ﴿إِذِ الْمُجْرِمُونَ﴾»؛ (و): «كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَلَوْ تَرَى إِذِ الْمُجْرِمُونَ﴾ وَقَوْلِه تَعَالَى: ﴿وَلَوْ تَرَى إِذِ الظَّالِمُونَ﴾» بدل «كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَلَوْ تَرَى إِذِ الظَّالِمُونَ﴾ وَقَوْلِه تَعَالَى: ﴿وَلَوْ تَرَى إِذِ الْمُجْرِمُونَ﴾».
تمام الآيات: ﴿وَقَالُوا أَئِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ أَئِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ بَلْ هُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُونَ (١٠) قُلْ يَتَوَفَّاكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ إِلَى رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ (١١) وَلَوْ تَرَى إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُو رُؤُوسِهِمْ عِندَ رَبِّهِمْ رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا إِنَّا مُوقِنُونَ (١٢) وَلَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدَاهَا وَلَكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ (١٣) فَذُوقُوا بِمَا نَسِيتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا إِنَّا نَسِينَاكُمْ وَذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (١٤)﴾ [سورة السجدة: ١٠/٣٢-١٤].

(٦) (ب)، (و): «واستحضارًا لصورة بديعة»، (ن): «واستحضارِ الصورةِ بديعةً» بدل «أو استحضارًا لصورةٍ بديعةٍ».

يُؤَيِّدُ ذٰلِكَ:

(أ) قَوْلُهُ تَعَالَى: ﴿وَاللهُ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيَاحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا﴾[1] [سورة فاطر: ٩/٣٥]

-بِلَفْظِ الْمُسْتَقْبَلِ-. اُسْتُدِلَّ بِهِ عَلَى قُدْرَةِ الصَّانِعِ بِمَا هُوَ أَكْمَلُ وَأَقْرَبُ.[2]

(ب) وَقَوْلُهُ تَعَالَى[3]: ﴿خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾[4] [سورة آل عمران: ٥٩/٣]،

وَلَمْ يَقُلْ: «كُنْ فَكَانَ». [ب١٤أ]

ضَابِط: [دخول «حروف الشرط للاستقبال» على «الماضي»][5]

كُلُّ مَا هُوَ لِلْاِسْتِقْبَالِ مِنْ «حُرُوفِ الشَّرْطِ»:

أ- يَدْخُلُ عَلَى «الْمُسْتَقْبَلِ».

ب- وَإِنْ دَخَلَ[6] عَلَى «الْمَاضِي»: يَجْعَلُهُ «مُسْتَقْبَلًا».

وَإِنَّمَا يَدْخُلُ عَلَى [ن١٣ب] «الْمَاضِي» إِذَا فُرِضَ غَيْرُ الْوَاقِعِ وَاقِعًا[7]:

١- لِقُوَّةِ الْأَسْبَابِ، [ح٤١ب]

٢- أَوْ لِكَوْنِهِ[8] مَعْلُومَ الْوُقُوعِ،

---

(١) تمام الآية: ﴿وَاللهُ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيَاحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا فَسُقْنَاهُ إِلَى بَلَدٍ مَيِّتٍ فَأَحْيَيْنَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا كَذٰلِكَ النُّشُورُ (٩)﴾ [سورة فاطر: ٩/٣٥].

(٢) انظر: الزمخشري، **الكشاف**، ج٥، ص١٤٢؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٣٥٥، حيث قال:

إذ قال: ﴿فَتُثِيرُ﴾ اسْتِحْضَارًا لِتِلْكَ الصُّورَةِ الْبَدِيعَةِ الدَّالَّةِ عَلَى الْقُدْرَةِ الرَّبَّانِيَّةِ مِنْ إِثَارَةِ السَّحَابِ مُسَخَّرًا بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ، مُتَكَوِّنًا فِي الْمَرْأَى تَارَةً عَنْ قَزَعٍ تَبْدُو كَأَنَّهَا قِطَعُ قُطْنٍ مَنْدُوفٍ ثُمَّ تَتَضَامُّ مُتَقَلِّبَةً بَيْنَ أَطْوَارٍ حَتَّى يَعُدْنَ رُكَامًا. وإنه طريقٌ للبُلَغَاءِ لا يَعْدِلُونَ عنه إذا اقتضى المقامُ سلوكَه.

(٣) (ن)، (و): «وقوله» بدل «وقوله تعالى».

(٤) تمام الآية: ﴿ إِنَّ مَثَلَ عِيسَى عِندَ اللهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ (٥٩)﴾ [سورة آل عمران: ٥٩/٣].

(٥) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ٣٥١-٣٥٣.

(٦) (ب): «وإنْ دخلت» بدل «وإنْ دخل».

(٧) (و): «لِفَرْضِ غيرِ الواقعِ واقعًا» بدل «إذا فُرِضَ غيرُ الواقعِ واقعًا».

(٨) (ب)، (ن)، (و): «ولكونه» بدل «أو لكونه».

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿إِذَا وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ ...﴾[1] [سورة الواقعة: ١/٥٦].

٣- أَوْ لِوُقُوعِهِ فِي مَعْرِضِ التَّعْرِيضِ،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ ...﴾[2] [سورة البقرة: ١٢٠/٢، ١٤٥؛ سورة الرعد: ٣٧/١٣].

٤- أَوْ لِإِظْهَارِ الرَّغْبَةِ فِي وُقُوعِهِ،

نَحْوَ: «إِنْ ظَفِرْتُ بِحُسْنِ الْعَاقِبَةِ: فَذَاكَ».

٥- أَوْ لِلتَّفَاؤُلِ[3]، وَلِهٰذَا يُذْكَرُ الدُّعَاءُ بِلَفْظِ الْمَاضِي.

وَقَوْلُهُ تَعَالَى:

﴿فَإِذَا جَاءتْهُمُ الْحَسَنَةُ ...﴾[4] [سورة الأعراف: ١٣١/٧]:

ذَكَرَ: أ- لَفْظَ «الْمَاضِي»: ١- لِلتَّفَاؤُلِ[5]، ٢- أَوْ لِكَوْنِهِ مَعْلُومَ الْوُقُوعِ، ب- وَلَفْظَ [و١٣ب] «الْمُسْتَقْبَلِ» فِي «السَّيِّئَةِ» [ق١٢١أ] لِعَكْسِ مَا قُلْنَا.

وَقَوْلُهُ تَعَالَى:

﴿إِنْ يَثْقَفُوكُمْ يَكُونُوا لَكُمْ أَعْدَاءً وَيَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ وَأَلْسِنَتَهُمْ بِالسُّوءِ وَوَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ﴾[1] [سورة الممتحنة: ٢/٦٠]:

---

(١) تمام الآيات: ﴿إِذَا وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ (١) لَيْسَ لِوَقْعَتِهَا كَاذِبَةٌ (٢) خَافِضَةٌ رَافِعَةٌ (٣)﴾ [سورة الواقعة: ١/٥٦-٣].

(٢) (ح)، (ق)، (ن)، (و): «﴿لَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُم﴾» «﴿وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُم﴾».
تمام الآيات: ﴿وَلَن تَرْضَى عَنكَ الْيَهُودُ وَلاَ النَّصَارَى حَتَّى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ قُلْ إِنَّ هُدَى اللهِ هُوَ الْهُدَى وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُم بَعْدَ الَّذِي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللهِ مِن وَلِيٍّ وَلاَ نَصِيرٍ (١٢٠)﴾ [سورة البقرة: ١٢٠/٢]؛ ﴿وَلَئِنْ أَتَيْتَ الَّذِينَ أُوْتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ آيَةٍ مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ وَمَا أَنتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ وَمَا بَعْضُهُم بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍ وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُم مِن بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ إِنَّكَ إِذًا لَمِنَ الظَّالِمِينَ (١٤٥)﴾ [سورة البقرة: ١٤٥/٢]؛ ﴿وَكَذَلِكَ أَنزَلْنَاهُ حُكْمًا عَرَبِيًّا وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءهُمْ بَعْدَ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلاَ وَاقٍ (٣٧)﴾ [سورة الرعد: ٣٧/١٣].

(٣) (ب)، (ح)، (ن): «أَوْ للتفوُّل» بدل «أَوْ للتفاؤُلِ».

(٤) تمامُ الآيتين: ﴿وَلَقَدْ أَخَذْنَا آلَ فِرْعَونَ بِالسِّنِينَ وَنَقْصٍ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ (١٣٠) فَإِذَا جَاءَتْهُمُ الْحَسَنَةُ قَالُوا لَنَا هٰـذِهِ وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسَى وَمَنْ مَعَهُ أَلَا إِنَّمَا طَائِرُهُمْ عِنْدَ اللهِ وَلٰـكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (١٣١)﴾ [سورة الأعراف: ١٣٠/٧-١٣١].

(٥) (ب)، (ح)، (ن): «أَوْ للتفوُّل» بدل «أَوْ للتفاؤُلِ».

«يَثْقَفُوكُمْ»، أَيْ: «يَظْفَرُوا [ح٤٢أ] بِكُمْ».

ذَكَرَ: أ- الْأَفْعَالَ الْأُوَلَ مُسْتَقْبَلَةً[٢]، ب- وَ«وَدُّوا»[٣] مَاضِيًا، لِأَنَّ الْأَفْعَالَ الْأُوَلَ: مُتَعَلِّقَةٌ بِالظَّفَرِ، وَ«وَدُّوا»[٤]: مُتَحَقِّقٌ دَائِمًا.

---

(١) تمام الآيات: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ تُلْقُونَ إِلَيْهِمْ بِالْمَوَدَّةِ وَقَدْ كَفَرُوا بِمَا جَاءَكُمْ مِنَ الْحَقِّ يُخْرِجُونَ الرَّسُولَ وَإِيَّاكُمْ أَن تُؤْمِنُوا بِاللهِ رَبِّكُمْ إِن كُنتُمْ خَرَجْتُمْ جِهَادًا فِي سَبِيلِي وَابْتِغَاءَ مَرْضَاتِي تُسِرُّونَ إِلَيْهِمْ بِالْمَوَدَّةِ وَأَنَا أَعْلَمُ بِمَا أَخْفَيْتُمْ وَمَا أَعْلَنتُمْ وَمَن يَفْعَلْهُ مِنكُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ (١) إِنْ يَثْقَفُوكُمْ يَكُونُوا لَكُمْ أَعْدَاءً وَيَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ وَأَلْسِنَتَهُمْ بِالسُّوءِ وَوَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ (٢)﴾ [سورة الممتحنة: ٦٠/٢،١].

(٢) (ق): «مستقبلية» بدل «مستقبلة».

(٣) (ق): «وَدُّوا» بدل «وَوَدُّوا».

(٤) (ح): «وقوله: "وَوَدُّوا"» ؛ (ق): «وقوله: "وَدُّوا"» بدل «و"وَدُّوا"».

الفَنُّ الثَّالِثُ: فِي «الْإِسْنَادِ»

[أ- أنواع الخبر باعتبار حال المخاطب][1]

[١- «الخبر الابتدائي»]

إِذَا أُرِيدَ الْإِخْبَارُ عَنْ أَمْرٍ ابْتِدَاءً: [ب١٤ب] لَا يُحْتَاجُ إِلَى تَوْكِيدٍ وَتَحْقِيقٍ[2].

[٢- «الخبر الطلبي»]

وَإِذَا أُخْبِرَ بِنَاءً عَلَى ١- «السُّؤَالِ»، ٢- أَوِ «الطَّلَبِ»: أُكِّدَ،

كَـ:

٢- قَوْلِهِ [ن١٤أ] تَعَالَى: ﴿إِنَّهُمْ فِتْيَةٌ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ﴾[3] [سورة الكهف: ١٣/١٨]،

١- وَقَوْلِهِ تَعَالَى[4]: ﴿إِنَّا مَكَّنَّا لَهُ[5] فِي الْأَرْضِ﴾[6] [سورة الكهف: ٨٤/١٨].

[٣- «الخبر الإنكاري»]

وَإِذَا أُخْبِرَ بِنَاءً عَلَى «إِنْكَارِ الْمُنْكِرِ»[7]: يُحْتَاجُ إِلَى تَأْكِيدٍ أَبْلَغَ،

كَمَا قَالَ اللهُ تَعَالَى[1]:

---

[1] قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ٢٥٩-٢٦٤.

[2] (و): «إلى تحقيق وتوكيدٍ» بدل «إلى توكيدٍ وتحقيق».

[3] تمام الآيات: ﴿أَمْ حَسِبْتَ أَنَّ أَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيمِ كَانُوا مِنْ آيَاتِنَا عَجَبًا (٩) إِذْ أَوَى الْفِتْيَةُ إِلَى الْكَهْفِ فَقَالُوا رَبَّنَا آتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا (١٠) فَضَرَبْنَا عَلَى آذَانِهِمْ فِي الْكَهْفِ سِنِينَ عَدَدًا (١١) ثُمَّ بَعَثْنَاهُمْ لِنَعْلَمَ أَيُّ الْحِزْبَيْنِ أَحْصَى لِمَا لَبِثُوا أَمَدًا (١٢) نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ نَبَأَهُمْ بِالْحَقِّ إِنَّهُمْ فِتْيَةٌ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ وَزِدْنَاهُمْ هُدًى (١٣)﴾ [سورة الكهف: ١٣/١٨، ٩].

[4] (ح)، (ق)، (ن): «وقوله» بدل «وقوله تعالى».

[5] (و): «لهم» بدل «له».

[6] تمام الآيات: ﴿ وَيَسْأَلُونَكَ عَنْ ذِي الْقَرْنَيْنِ قُلْ سَأَتْلُو عَلَيْكُمْ مِنْهُ ذِكْرًا (٨٣) إِنَّا مَكَّنَّا لَهُ فِي الْأَرْضِ وَآتَيْنَاهُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ سَبَبًا (٨٤) فَأَتْبَعَ سَبَبًا (٨٥)﴾ [سورة الكهف: ٨٤/١٨، ٨٣].

[7] (و): «إنكار منكر» بدل «إنكار المنكر».

﴿إِنَّا إِلَيْكُمْ مُرْسَلُونَ﴾ [سورة يس: ١٤/٣٦]،

ثُمَّ قَالَ بَعْدَ الْإِنْكَارِ[٢]:

﴿إِنَّا إِلَيْكُمْ لَمُرْسَلُونَ﴾[٣] [سورة يس: ١٦/٣٦] -بِلَامِ التَّأْكِيدِ-. [ح٤٢ب]

[ب- إخراج الخبر لا على مقتضى الظاهر باعتبار حال المخاطب]

أ- وَقَدْ يُخْرَجُ الْكَلَامُ فِي غَيْرِ حَالَةِ «السُّؤَالِ» أَوِ «الْإِنْكَارِ»[٤] مُؤَكَّدًا: إِذَا أُرِيدَ الْمُبَالَغَةُ[٥]،

كَمَا يُخْرَجُ فِي حَالَتَيْهِمَا[٦]، نَحْو:

جَاءَ شَقِيقٌ عَارِضًا رُمْحَهُ إِنَّ بَنِي عَمِّكَ فِيهِمْ رِمَاحْ[٧]

ب- وَقَدْ يُعْكَسُ[٨]:

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لاَ رَيْبَ فِيهِ﴾[١] [سورة البقرة: ٢/٢].

---

(١) (ب)، (ح)، (ن): «كما قال تعالى» بدل «كما قال اللهُ تَعَالَى».

(٢) (و): «بعد ذلك الإنكار» بدل «بعد الإنكار».

(٣) تمام الآيات: ﴿وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ إِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ (١٣) إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ فَكَذَّبُوهُمَا فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ فَقَالُوا إِنَّا إِلَيْكُمْ مُرْسَلُونَ (١٤) قَالُوا مَا أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا وَمَا أَنْزَلَ الرَّحْمَٰنُ مِنْ شَيْءٍ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَكْذِبُونَ (١٥) قَالُوا رَبُّنَا يَعْلَمُ إِنَّا إِلَيْكُمْ لَمُرْسَلُونَ (١٦) وَمَا عَلَيْنَا إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ (١٧)﴾ [سورة يس: ١٣/٣٦-١٧].

(٤) (ح)، (ق): «والإنكار» بدل «أو الإنكار».

(٥) (ب)، (ح)، (ق)، (ن): بدون «إذا أريد المبالغة».

(٦) (ب)، (و): «حالتيهما» بدل «حالتيهما».

(٧) البيت لحجل بن نضلة الباهلي، -شاعر جاهلي- (ت ؟). انظر: الجاحظ، أبو عثمان عمرو بن بحر الجاحظ (ت ٢٥٥هـ/٨٦٩م)، **البيان والتبيين**، بيروت: دار ومكتبة الهلال، ١٤٢٣هـ، ج٣، ص٢٢٢؛ الآمدي، أبو القاسم الحسن ابن بشر الآمدي (ت ٣٧١هـ/٩٨١م)، **المؤتلف والمختلف في أسماء الشعراء وكناهم وألقابهم وأنسابهم وبعض شعرهم**، (تحقيق: الأستاذ الدكتور ف. كرنكو)، بيروت: دار الجيل، ١٤١١هـ/١٩٩١م، ص١٠٢؛ المرزوقي، أبو علي أحمد بن محمد المرزوقي (ت ٤٢١هـ/١٠٣٠م)، **شرح ديوان الحماسة**، (نشره: أحمد أمين، عبد السلام هارون)، بيروت: دار الجيل، ١٤١١هـ/١٩٩١م، ج١، ص٥٨٠؛ عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص٣٢٦؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ٢٦٣؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج١، ص٧٢-٧٣، رقم الشاهد: ١١؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص٢٣-٢٤؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٤٩-٥١، رقم الشاهد: ٤٣.

(٨) (ح)، (ق)، (ن)، (و): بدون «نَحْو: "جَاءَ شَقِيقٌ عَارِضًا رُمْحَهُ إِنَّ بَنِي عَمِّكَ فِيهِمْ رِمَاحْ"، وقد يعكس».

ج- فَصْلٌ: في الإسنادِ تأكيدًا [: مَوَاقِعُ «إنَّ» وفوائدُه][٢]

[و١٤أ]

«إنَّ»: لِلتَّحْقِيقِ.

أ- وَيُسْتَعْمَلُ[٣] إِذَا كَانَ السَّامِعُ شَاكًّا فِي أَمْرٍ،

كَمَا ذَكَرْنَا.

ب- وَقَدْ يُسْتَعْمَلُ[٤] فِي أَمْرٍ بَعِيدِ الوقوعِ.

ج- وَقَدْ يُسْتَعْمَلُ[٥] إِذَا صَدَرَ مِنَ المُخَاطَبِ فِعْلٌ يَدُلُّ [ح٤٣أ] عَلَى الشَّكِّ أَوِ الْإِنْكَارِ.

د- وَأَيْضًا: إِذَا وُجِدَ أَمْرٌ عَلَى خِلَافِ ظَنِّ المُتَكَلِّمِ: فَيَسْتَعْمِلُ[٦] لِرَدِّ مَا تَوَهَّمَ،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنثَى﴾[٧] [سورة آل عمران: ٣٦/٣].

وَمِنْ فَوَائِدِهِ:[٨]

هـ- أَنَّهُ إِذَا وَقَعَ بَيْنَ الْجُمْلَتَيْنِ: يَرْبِطُ الثَّانِيَةَ بِالْأُولَى،[١]

---

(١) (ق): «﴿لاَ رَيْبَ فِيهِ﴾» بدل «﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ لاَ رَيْبَ فِيهِ﴾».

تمام الآيات: ﴿الٓمٓ (١) ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ (٢) الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ (٣) والَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ (٤) أُولَٰئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (٥)﴾ [سورة البقرة: ٢/١-٥].

(٢) قارن: عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص٣١٥-٣٢٧؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٢١٨-٢٢٥.

(٣) (ح)، (ق): «وتستعمل» بدل «ويستعمل».

(٤) (ح)، (ق): «وقد تستعمل» بدل «وقد يستعمل».

(٥) (ح)، (ق): «وقد تستعمل» بدل «وقد يستعمل».

(٦) (ح)، (ق): «فتستعمل» بدل «فيستعمل».

(٧) تمام الآيات: ﴿إِذْ قَالَتِ امْرَأَةُ عِمْرَانَ رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا فَتَقَبَّلْ مِنِّي إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (٣٥) فَلَمَّا وَضَعَتْهَا قَالَتْ رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثَى وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعَتْ وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنْثَى وَإِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ وَإِنِّي أُعِيذُهَا بِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ (٣٦) فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَأَنْبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّى لَكِ هَٰذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ (٣٧)﴾ [سورة آل عمران: ٣/٣٥-٣٧].

(٨) قارن: عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص٣١٥-٣٢٧؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٢١٨-٢٢١.

كَقَوْلِهِ تَعَالَى[٢]:

﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمْ إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ﴾[٣] [سورة الحج: ١/٢٢]، [ب١٥ب]

﴿وَمَا أُبَرِّئُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ [ن١٤ب] لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ﴾[٤] [سورة يوسف: ٥٣/١٢].

فَإِذَا أَسْقَطْتَهُ:

١- فَإِنْ كَانَتِ الْجُمْلَةُ الثَّانِيَةُ مُظْهِرَةً لِفَائِدَةِ الْأُولَى -كَهٰذَيْنِ الْمِثَالَيْنِ-: وُضِعَتِ الْفَاءُ مَوْضِعَهُ،

٢- وَإِلَّا: فَلَا،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿إِنَّ هٰذَا مَا كُنْتُمْ بِهِ تَمْتَرُونَ (٥٠) إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقَامٍ أَمِينٍ (٥١)﴾[٥] [سورة الدخان: ٤٤/٥٠-٥١]. [ح٤٣ب]

و- وَمِنْهَا: [ق١٢١ب] إِدْخَالُ ضَمِيرِ الشَّأْنِ فِي الْجُمْلَةِ الْفِعْلِيَّةِ أَوِ الشَّرْطِيَّةِ بِوَاسِطَتِهِ،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿إِنَّهُ لاَ يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ﴾[١] [سورة الأنعام: ٢١/٦، ١٣٥؛ سورة يوسف: ٢٣/١٢؛ سورة القصص: ٣٧/٢٨]،

---

(١) (ب): «ومِنْ فَوائِدِهِ: أَنَّهُ إِذَا وَقَعَ بَيْنَ الْجُمْلَتَيْنِ: يَرْبِطُ الثَّانِيَ بِالْأُولَى»؛ (ح)، (ق): «ومِنْ فَوائِدِهِ: إِذَا وَقَعَ بَيْنَ الْجُمْلَتَيْنِ، أَنْ يَرْبِطَ الثَّانِيَةَ بِالْأُولَى»؛ (ن): «ومِنْ فَوائِدِهِ: إِذَامَا وَقَعَ بَيْنَ الْجُمْلَتَيْنِ، أَنْ يَرْبِطَ الثَّانِيَةَ بِالْأُولَى»؛ (و): «ومِنْ فَوائِدِهِ: أَنَّهُ إِذَا وَقَعَ بَيْنَ الْجُمْلَتَيْنِ، يَرْتَبِطُ الثَّانِيَةَ بِالْأُولَى»؛ بدل «ومِنْ فَوائِدِهِ: أَنَّهُ إِذَا وَقَعَ بَيْنَ الْجُمْلَتَيْنِ: يَرْبِطُ الثَّانِيَةَ بِالْأُولَى».

(٢) (ب): «لقوله» بدل «كقوله».

(٣) تمامُ الآيتين: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمْ إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ (١) يَوْمَ تَرَوْنَهَا تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمْلٍ حَمْلَهَا وَتَرَى النَّاسَ سُكَارَى وَمَا هُمْ بِسُكَارَى وَلَكِنَّ عَذَابَ اللهِ شَدِيدٌ (٢)﴾ [سورة الحج: ١،٢/٢٢].

(٤) تمامُ الآيات: ﴿وَقَالَ الْمَلِكُ ائْتُونِي بِهِ فَلَمَّا جَاءَهُ الرَّسُولُ قَالَ ارْجِعْ إِلَى رَبِّكَ فَاسْأَلْهُ مَا بَالُ النِّسْوَةِ اللَّاتِي قَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ إِنَّ رَبِّي بِكَيْدِهِنَّ عَلِيمٌ (٥٠) قَالَ مَا خَطْبُكُنَّ إِذْ رَاوَدْتُنَّ يُوسُفَ عَنْ نَفْسِهِ قُلْنَ حَاشَ لِلهِ مَا عَلِمْنَا عَلَيْهِ مِنْ سُوءٍ قَالَتِ امْرَأَةُ الْعَزِيزِ الْآنَ حَصْحَصَ الْحَقُّ أَنَا رَاوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ وَإِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ (٥١) ذٰلِكَ لِيَعْلَمَ أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ وَأَنَّ اللهَ لَا يَهْدِي كَيْدَ الْخَائِنِينَ (٥٢) وَمَا أُبَرِّئُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ (٥٣)﴾ [سورة يوسف: ٥٠/١٢-٥٣].

(٥) تمامُ الآيات: ﴿إِنَّ شَجَرَةَ الزَّقُّومِ (٤٣) طَعَامُ الْأَثِيمِ (٤٤) كَالْمُهْلِ يَغْلِي فِي الْبُطُونِ (٤٥) كَغَلْيِ الْحَمِيمِ (٤٦) خُذُوهُ فَاعْتِلُوهُ إِلَى سَوَاءِ الْجَحِيمِ (٤٧) ثُمَّ صُبُّوا فَوْقَ رَأْسِهِ مِنْ عَذَابِ الْحَمِيمِ (٤٨) ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ (٤٩) إِنَّ هَذَا مَا كُنْتُمْ بِهِ تَمْتَرُونَ (٥٠) إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقَامٍ أَمِينٍ (٥١) فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ (٥٢) يَلْبَسُونَ مِن سُنْدُسٍ وَإِسْتَبْرَقٍ مُتَقَابِلِينَ (٥٣)﴾ [سورة الدخان: ٤٤/٤٣-٥٣].

﴿أَنَّهُ مَنْ يُحَادِدِ اللَّهَ﴾[٢] [سورة التوبة: ٦٣/٩].

ز- وَمِنْهَا: الْإِخْبَارُ عَنِ المُنَكَّرِ،

نَحْوُ: «إِنَّ [و١٤ب] رَجُلًا ضَرَبَ».

فَإِنْ قِيلَ: لَا حَاجَةَ إِلَى دُخُولِ «إِنَّ»، بَلْ: يُمْكِنُ ذٰلِكَ[٣] بِتَقْدِيمِ الْفِعْلِ، فَيُقَالَ[٤]: «ضَرَبَ رَجُلٌ»[٥].

قُلْنَا: يَأْتِي الْفَرْقُ بَيْنَ تَقْدِيمِهِ وَتَأْخِيرِهِ، فَإِذَا مَسَّتِ الْحَاجَةُ إِلَى تَقْدِيمِهِ[٦]: فَلَا بُدَّ مِنْ دُخُولِ «إِنَّ».

ح- وَمِنْهَا: الْاِسْتِغْنَاءُ عَنِ الْخَبَرِ،

نَحْوُ:

إِنَّ مَحَلًّا وَإِنَّ مُرْتَحَلَا [وَإِنَّ فِي السَّفْرِ إِذْ مَضَوْا مَهَلَا][٧]

---

(١) تمام الآيات: ﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ إِنَّهُ لاَ يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ (٢١)﴾ [سورة الأنعام: ٢١/٦]؛ ﴿قُلْ يَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلَى مَكَانَتِكُمْ إِنِّي عَامِلٌ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ مَن تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ إِنَّهُ لاَ يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ (١٣٥)﴾ [سورة الأنعام: ١٣٥/٦]؛ ﴿وَرَاوَدَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ وَغَلَّقَتِ الْأَبْوَابَ وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ قَالَ مَعَاذَ اللهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ (٢٣)﴾ [سورة يوسف: ٢٣/١٢]؛ ﴿وَقَالَ مُوسَى رَبِّي أَعْلَمُ بِمَن جَاء بِالْهُدَى مِنْ عِندِهِ وَمَن تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ (٣٧)﴾ [سورة القصص: ٣٧/٢٨].

(٢) تمام الآيتين: ﴿يَحْلِفُونَ بِاللهِ لَكُمْ لِيُرْضُوكُمْ وَاللهُ وَرَسُولُهُ أَحَقُّ أَنْ يُرْضُوهُ إِنْ كَانُوا مُؤْمِنِينَ (٦٢) أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّهُ مَنْ يُحَادِدِ اللهَ وَرَسُولَهُ فَأَنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا ذٰلِكَ الْخِزْيُ الْعَظِيمُ (٦٣)﴾ [سورة التوبة: ٦٢،٦٣/٩].

(٣) (ح)، (ق): «بل يمكن» بدل «بل يمكن ذلك».

(٤) (ب): «نحو» بدل «فيقالَ».

(٥) (ح)، (ن): «ما ضرب رجل» بدل «ضرب رجل».

(٦) (و): بدون «وَتَأْخِيرِهِ فَإِذَا مَسَّتِ الحاجةُ إلى تقديمِهِ».

(بتقديمه) أي: بتقديم الاسمِ على الفعل.

(٧) البيت لأعشى الكبير. انظر: الأعشى، أبو بصير ميمون بن قيس بن جندل بن بكري (ت ٧هـ/٦٢٩م؟)، **ديوان الأعشى**، (شرح وتعليق: م. محمد حسين)، القاهرة: مكتبة الآداب، ١٩٥٠، ص٢٣٣ (رقم القصيدة: ٣٥)؛ سيبويه، أبو بِشْرٍ عمرو بن عثمان بن قَنْبَر (ت ١٨٠هـ/٧٩٦م)، **الكتاب**، (تحقيق وشرح: عبد السلام محمد هارون)، ط٣، القاهرة: مكتبة الخانجي، ١٤٠٨هـ/١٩٨٨م، ج٢، ص١٤١؛ ابن جني، أبو الفتح عثمان بن جني (ت ٣٩٢هـ/١٠٠٢م)، **الخصائص**، (تحقيق: محمد علي النجار)، القاهرة: المكتبة العلمية، ١٣٧١هـ/١٩٥٢م، ج٢، ص٣٤٣؛ عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص٣٢١؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٢٢١؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج١، ص١٩٤-٢٠٢، رقم

أَيْ: «إِنَّ لَنَا مَحَلًّا».

د- فَصْلٌ: في الإِسْنَادِ [ح٤٤أ] على وجهِ الحصر[1]

[١- نَوْعَا الحصرِ باعتبار طرفي الإسناد]

أ- تَارَةً[2]: يُحْصَرُ «الْمُسْنَدُ» فِي «الْمُسْنَدِ إِلَيْهِ»،

ب- وَتَارَةً: بِالْعَكْسِ.

[٢- طرق الحصر]

وَ«**الْحَصْرُ**» يُؤَدَّى بِعِدَّةِ أَشْيَاءَ:

أ- بِـ«التَّقْدِيمِ وَالتَّأْخِيرِ»،

كَمَا سَيَأْتِي فِي «الْفَنِّ الرَّابِعِ».

ب- وَبِـ«إِنَّمَا»،

نَحْوُ: «إِنَّمَا جَاءَنِي[3] زَيْدٌ»،

وَهُوَ يُفِيدُ إِيجَابَ «زَيْدٍ» وَسَلْبَ «غَيْرِهِ» [ن١٥أ] دَفْعَةً. [ب١٥ب]

ج- وَبِـ«الْعَطْفِ»،

نَحْوُ: «جَاءَنِي[4] زَيْدٌ، لَا عَمْرٌو»،

وَهُوَ يُفِيدُ ذٰلِكَ الْمَعْنَى دَفْعَتَيْنِ.

الشاهد: ٣٥؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص٦٤-٦٥؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص١٤٩-١٥٠، رقم الشاهد: ١٤٤.

في بعض المراجع: «ما مضوا» و«إن مضوا» بدل «إذ مضوا»؛ «مثلا» بدل «مهلا».

(١) قارن: عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص٣٣٥-٣٣٨؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٢٢٨-٢٢٩؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٢٩٣-٢٩٦، ٤٠٠-٤١٢.

(٢) (ب)، (و): «فتارةً» بدل «تارة».

(٣) (ق): «جاء» بدل «جاءني».

(٤) (ح)، (ق): «جاء» بدل «جاءني».

وَهٰذَانِ مَوْضُوعَانِ لِـ«التَّخْصِيصِ»[1]، وَمِنْ لَوَازِمِهِمَا[2]: «نَفْيُ التَّشْرِيكِ».

د- وَبِـ«الْاِسْتِثْنَاءِ»،

نَحْوُ: «مَا جَاءَنِي إِلَّا زَيْدٌ».

وَهُوَ مَوْضُوعٌ لِـ«نَفْيِ التَّشْرِيكِ»، وَ«التَّخْصِيصُ» مِنْ لَوَازِمِهِ.

١- فَإِذَا[3] تَوَهَّمَ السَّامِعُ «أَنَّهُ جَاءَ عَمْرٌو، لَا زَيْدٌ» -وَالْوَاقِعُ بِخِلَافِهِ-: فَتَقُولُ[4]: «إِنَّمَا جَاءَ زَيْدٌ»، أَوْ «جَاءَ زَيْدٌ لَا عَمْرٌو»، هٰذَا «تَخْصِيصٌ»[5].

٢- وَإِذَا تَوَهَّمَ «مَجِيءَ زَيْدٍ وَعَمْرٍو»: فَتَقُولُ[6]: «مَا جَاءَنِي[7] إِلَّا زَيْدٌ»، وَهٰذَا «نَفْيُ [و١٥أ] تَشْرِيكٍ»، [ح٤٤ب] فَلَا يَجُوزُ: «مَا زَيْدٌ إِلَّا قَائِمٌ، لَا قَاعِدٌ»، وَيَجُوزُ «إِنَّمَا زَيْدٌ قَائِمٌ، لَا قَاعِدٌ» نَظَرًا إِلَى وَضْعِهِمَا. [ح٤٥أ]

وَقَدْ يُسْتَعْمَلُ «إِلَّا» لِـ«التَّخْصِيصِ»،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ﴾[8] [سورة المائدة: ١١٧/٥].

وَأَمَّا «غَيْرٌ»

-نَحْوُ: «مَا جَاءَنِي غَيْرُ زَيْدٍ»-:

---

(١) (ح)، (ق): «وهذان للتخصيص» بدل «وهذان موضوعان للتخصيص».

(٢) (ح): «وفي لوازمهما» بدل «ومن لوازمهما».

(٣) (ب): «وإذا» بدل «فإذا».

(٤) (ب)، (و): «تقول»، (ق): «فنقول» بدل «فتقول».

(٥) (ب)، (ح)، (ق)، (و): «وهذا تخصيص» بدل «هذا تخصيص».

(٦) (ب): «وتقول»، (ق): «فنقول»، (و): «تقول» بدل «فتقول».

(٧) (ح)، (ق)، (ن): «ما جاء» بدل «ما جاءني».

(٨) (ن): بدون «به».

تمام الآيات: ﴿وَإِذْ قَالَ اللهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ أَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّيَ إِلٰهَيْنِ مِنْ دُونِ اللهِ قَالَ سُبْحَانَكَ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِي بِحَقٍّ إِنْ كُنْتُ قُلْتُهُ فَقَدْ عَلِمْتَهُ تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ إِنَّكَ أَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ (١١٦) مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ أَنِ اعْبُدُوا اللهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَا دُمْتُ فِيهِمْ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتَ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ وَأَنْتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ (١١٧) إِنْ تُعَذِّبْهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ وَإِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ فَإِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (١١٨)﴾ [سورة المائدة: ١١٦/٥-١١٨].

فَيُسْتَعْمَلُ[1] لِـ«التَّخْصِيصِ»، وَكَذَا[2] لِـ«نَفْيِ التَّشْرِيكِ»، وَيَنْبَغِي أَنْ يَكُونَ مَخْصُوصًا بِهٰذَا.[3]

[٣- أنواع الحصر باعتبار اعتقاد المخاطب][4]

قَالَ صَاحِبُ «الْمِفْتَاحِ»:

«**الحَصْرُ**» عَلَى نَوْعَيْنِ:

أ- «**حَصْرُ إِفْرَادٍ**»:

كَمَا إِذَا تَوَهَّمَ «أَنَّ زَيْدًا شَاعِرٌ وَمُنَجِّمٌ»: فَتَقُولُ[5]:

- «زَيْدٌ شَاعِرٌ، لَا مُنَجِّمٌ»[6].

وَهُوَ «نَفْيُ التَّشْرِيكِ»[7].

ب- وَالثَّانِي: «**حَصْرُ قَلْبٍ**»:

كَمَا إِذَا تَوَهَّمَ «أَنَّهُ مُنَجِّمٌ، لَا شَاعِرٌ»: فَتَقُولُ:

- «... شَاعِرٌ، لَا مُنَجِّمٌ».

وَهُوَ «التَّخْصِيصُ»[8]. [ب١١٦أ]

وَيَجْرِي هٰذَانِ الْحَصْرَانِ: [ق١٢٢أ]

أ- بَيْنَ «الْمُبْتَدَأِ» وَ«الْخَبَرِ»،

ب- وَبَيْنَ [ح٤٥ب] «الْفِعْلِ» وَ«الْفَاعِلِ»[1]،

---

[1] (ب)، (و): «يستعمل» بدل «فيستعمل».

[2] (و): «في كذا» بدل «وكذا».

[3] (ح)، (ق)، (ن)، (و): بدون «وَيَنْبَغِي أَنْ يَكُونَ مَخْصُوصًا بِهٰذَا».

[4] قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٠٠-٤٠٩.

[5] (ب)، (و): «فيقول» بدل «فتقول».

[6] (ن): «شاعر لا منجم» بدل «زيد شاعر لا منجم».

[7] (ن): «وهو التخصيص» بدل «وهو نفي التشريك».

[8] (ن): بدون «والثاني: حصرُ قلبٍ، كما إذا توهم "أنه منجمٌ لا شاعرٌ" فتقول: "شاعرٌ، لا منجمٌ"، وهو التخصيص».

ج- وَبَيْنَ «الْفَاعِلِ»[٢] وَ«الْمَفْعُولِ»،

د- وَبَيْنَ [ن١٥ب] «الْمَفْعُولَيْنِ»،

هـ- وَبَيْنَ «الْحَالِ» وَ«ذِي الْحَالِ»[٣]، [ح٤٦أ]

و- وَبَيْنَ «كُلِّ أَمْرَيْنِ بَيْنَهُمَا تَعَلُّقٌ[٤] مِنَ الطَّرَفَيْنِ»،

بِكُلِّ وَاحِدٍ مِنَ «الْأَلْفَاظِ الْأَرْبَعَةِ».[٥]

فَإِذَنْ لَا فَرْقَ عَلَى قَوْلِهِ[١] بَيْنَ «الْأَلْفَاظِ الْأَرْبَعَةِ»[٢] فِي «التَّخْصِيصِ» وَ«نَفْيِ التَّشْرِيكِ»، وَقَدْ أَثْبَتَ فِي «**نِهَايَةِ الْإِيجَازِ**» الْفَرْقَ الَّذِي ذَكَرْنَا.[٣]

---

(١) (ب): «والفعل والفاعل» بدل «وبين الفعل والفاعل».

(٢) (ح): «والفاعل» بدل «وبين الفاعل».

(٣) (ن): «بين "المبتدأ" و"الخبر" و"الفعل" و"الفاعل" و"المفعول" وبين "المفعولين" وبين "الحال" و"ذي الحالِ"»؛ (و): «بين "المبتدأِ" و"الخبرِ" و"الفعلِ" و"الحال" و"ذِي الحالِ"» بدل «بين "المبتدأِ" و"الخبرِ" وبين "الفعل" و"الفاعل" وبين "الفاعل" و"المفعول" وبين "المفعولين" وبين "الحال" و"ذي الحال"».

(٤) (ح)، (ق)، (ن)، (و): بدون «وَبَيْنَ كُلِّ أَمْرَيْنِ بَيْنَهُمَا تَعَلُّقٌ».

(٥) انظر: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٠٠، حيث قال:

اعلم أن «القصر»: أ- كما يجري بين «المبتدأ» و«الخبر»، فيُقصَر «المبتدأُ» تارةً على «الخبرِ»، و«الخبرُ» على «المبتدأِ» أخرى، ب- يجري: ١- بين «الفعل» و«الفاعل»، ٢- وبين «الفاعل» و«المفعول»، ٣- وبين «المفعولين»، ٤- وبين «الحال» و«ذي الحال»، ٥- وبين «كل طرفين». وأنت إذا أتقنتَه في موضعٍ: ملكتَ الحكمَ في الباقي، ويكفيك مجرَّدُ التنبيه هناك.

وحاصل معنى «القصر» راجعٌ:

أ- إلى تخصيص «**الموصوف**» عند السامع:

١- بـ«**وصفٍ** دون ثانٍ»، كـ: (أ) قولك: «زيد شاعر، لا منجم»، لمن يعتقده «شاعرا ومنجما»، (ب) أو قولِك: «زيد قائم، لا قاعد»، لمن يتوهم زيدا على «أحد الوصفين من غير ترجيح»، ويسمى هذا: «**قصرَ إفراد**»، بمعنى «أنه يُزيل شركةَ الثاني».

٢- أو بـ«**وصفٍ** مكانَ آخَرَ»، كقولك لمن يعتقد زيدا «منجما، لا شاعرا»: «ما زيد منجم، بل: شاعر»، أو «زيد شاعر، لا منجم»، ويسمَّى هذا «**قصرَ قلب**»، بمعنى «أن المتكلم يَقْلِب فيه حكمَ السامع».

ب- أو إلى تخصيص «**الوصف**» بـ«**موصوف**»:

١- «**قصرَ إفراد**»، كـ: (أ) قولك: «ما شاعر إلا زيد»، لمن يعتقد «زيدا شاعرا»، لكن يدعي «شاعرا آخر»، (ب) أو قولِك: «ما قائم إلّا زيد»، لمن يعتقد «قائمين أو أكثر في جهةٍ من الجهات معينةٍ».

٢- أو«**قصرَ قلب**»، كقولك: «ما شاعر إلا زيد»، لمن يعتقد «أن شاعرا في قبيلة معينة أو طرفٍ معينٍ»، لكنه يقول: «ما زيد هناك بشاعر».

(١) أي: على قول **السكاكي صاحب «المفتاح»**.

(٢) (ح): «على قوله بين الألفاظ»؛ (ق): «على قول بين الألفاظ» بدل «على قوله بين الألفاظ الأربعة».

(٣) انظر: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٢٢٨-٢٢٩، حيث قال:

الفصل الخامس: في فائدةِ «إِنَّمَا»، وذِكْرِ العِباراتِ التي تَقْرُبُ فائدتُها منها، ووَجْهِ الفَرْقِ بينهما.

فائدة هذا الحرف: «تخصيص الحكم بالمذكور».

ويستعمل في هذا «التخصيص» عباراتٌ ثلاثٌ: أ- الأولى: «جَاءَنِي زَيْدٌ، لا عَمْرٌو»، ب- الثانية: «إِنَّمَا جَاءَنِي زَيْدٌ»، ج- الثالثة: «مَا جَاءَنِي إِلَّا زَيْدٌ».

وَمَعَانِيهَا مُتَقَارِبَةٌ.

وَالْفَرْقُ بين العبارتيْنِ الْأُولَيَيْنِ: أَنَّ ذلك «إِنَّمَا جَاءَنِي زَيْدٌ»: تَعْقِلُ مِنْهُ «إِيجَابَ الْفِعْلِ لِزَيْدٍ، وَنَفْيَهُ عَنْ غَيْرِهِ» دَفْعَةً واحدةً، وَلَيْسَ الْأَمْرُ كَذٰلِكَ فِي «جَاءَنِي زَيْدٌ، لَا عَمْرٌو»، فَإِنَّكَ تَعْقِلُهُمَا فِي حَالَتَيْنِ.

وَاعْلَمْ:

أ- أَنَّ قَوْلَكَ «جَاءَنِي زَيْدٌ لَا عَمْرٌو» إِنَّمَا تَقُولُهُ إِذَا لَمْ تَكُنْ شُبْهَةٌ فِي «أَنَّهُ جَاءَ جَاءٍ، وَأَنَّهُ لَيْسَ هُنَاكَ جَائِيَانِ»، وَإِنَّمَا الشُّبْهَةُ فِي «أَنَّ ذٰلِكَ الْجَائِيَ الْوَاحِدَ زَيْدٌ أَوْ عَمْرٌو»، فَتَقُولُ: «جَاءَنِي زَيْدٌ، لَا عَمْرٌو»، أَيْ: «ذٰلِكَ الْوَاحِدُ الَّذِي عَرَفْتَ أَنَّهُ جَاءَنِي: فَهُوَ زَيْدٌ، لَا عَمْرٌو»، فَدَلَالَتُهُ الْأَوَّلِيَّةُ: لَيْسَتْ عَلَى «نَفْيِ التَّشْرِيكِ»، بَلْ: عَلَى «إِثْبَاتِ التَّخْصِيصِ». وَأَمَّا «نَفْيُ التَّشْرِيكِ»: فَيُعْلَمُ مِنْهُ عَلَى طَرِيقِ اللُّزُومِ.

ب- وَهٰذَا بِعَيْنِهِ هُوَ الْمَفْهُومُ مِنْ قَوْلِكَ: «إِنَّمَا جَاءَنِي زَيْدٌ»، لِأَنَّهُ إِذَا عُرِفَ «أَنَّهُ جَاءَكَ إِنْسَانٌ وَاحِدٌ فَقَطْ»، ثُمَّ ظُنَّ «أَنَّ ذٰلِكَ الْجَائِيَ عَمْرٌو»: فَتَقُولُ: «إِنَّمَا جَاءَنِي زَيْدٌ»، وَيَكُونُ غَرَضُكَ «تَخْصِيصَ ذٰلِكَ الْمَجِيءِ بِزَيْدٍ»، وَلَيْسَ الْغَرَضُ مِنْهُ «مُطْلَقَ نَفْيِ التَّشْرِيكِ».

ج- فَأَمَّا إذا قلتَ: «ما جاءني إلّا زيدٌ»: فاعلم: ١- أنّها بأصل الوضع تُفِيدُ «نَفْيَ التّشريك»، ٢- ولكنها قد تُقام مُقامَ «إِنَّما» في إفادة «التخصيص»، مثل قولك للرجل الذي يدعي «أنّك قلتَ قولًا، ثم قلتَ بخلافه»، فتقولُ: «ما قُلْتُ الآن إلّا ما قُلْتُه قبلُ». وعليه قوله تعالى: ﴿مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ﴾ [سورة المائدة: ١١٧/٥]. لَيْسَ الْمَعْنَى: «أَنِّي لَمْ أَزِدْ عَلَى مَا أَمَرْتَنِي بِهِ شَيْئًا»، وَلٰكِنَّ الْمَعْنَى: «أَنِّي لَمْ أَدَعْ مَا أَمَرْتَنِي بِهِ أَنْ أَقُولَ لَهُمْ».

والذي يَدُلُّ عَلَى «أنها موضوعة في الأصل لِـ"نَفْيِ التشريك"»: أنّه لا يَصِحُّ أَنْ يُقَالَ: «مَا زَيْدٌ إِلَّا قَائِمٌ، لَا قَاعِدٌ»، وَيَصِحُّ أنْ يُقَالَ: «إِنَّمَا زيدٌ قائمٌ، لا قاعدٌ». وليس السبب فيه إلّا أنّ قولَكَ: «ما زيدٌ إلّا قائمٌ» يُفِيدُ «أَنَّكَ نَفَيْتَ عَنْهُ كُلَّ صِفَةٍ تُنَافِي الْقِيَامَ»، فَيَنْدَرِجُ فِيهِ «نَفْيُ الْقُعُودِ»، فَإِذَا قُلْتَ بَعْدَهُ: «لَا قَاعِدٌ» كَانَ تَكْرَارًا، وَهُوَ غَيْرُ جَائِزٍ، لِأَنَّ «لَا العاطفةَ» مَوْضُوعَةٌ لِـ«أَنْ يُنْفَى بِهَا مَا أَوْجَبَ الْأَوَّلُ»، لَا: لِـ«أَنْ يُفَادَ بِهَا نَفْيُ مَا نُفِيَ أَوَّلًا».

وَأَمَّا صِيغَةُ «إِنَّمَا»: فَهِيَ بِأَصْلِ وَضْعِهَا تَدُلُّ عَلَى «تَخْصِيصِ الْحُكْمِ بِالْمَذْكُورِ». وَأَمَّا «نَفْيُ الشَّرِكَةِ»: فَلَيْسَ ذٰلِكَ نَفْسَ مَفْهُومِهَا، بَلْ: لَازِمًا مِنْ لَوَازِمِهَا. وَلَيْسَ حَالُ «مَا يَدُلُّ عَلَى النَّفْيِ بِوَضْعِهِ» كَحَالِ «مَا يَدُلُّ عَلَيْهِ بِطَرِيقِ اللُّزُومِ»، فَإِنَّ قَوْلَنَا: «زَيْدٌ هُوَ الْجَائِي» يُفِيدُنَا «أَنَّ هٰذَا الْمَجِيءَ لَمْ يَكُنْ مِنْ غَيْرِهِ». ثُمَّ لا يَمْنَعُ ذٰلِكَ مِنْ أَنْ تَجِيءَ فِيهِ بِـ«لَا الْعَاطِفَةِ»، حَتَّى تَقُولَ: «زَيْدٌ هُوَ الْجَائِي، لَا عَمْرٌو».

فَثَبَتَ: أ- أَنَّ قَوْلَنَا: «مَا جَاءَنِي إِلَّا زَيْدٌ» دَلَالَتُهُ عَلَى «نَفْيِ التَّشْرِيكِ» أَقْوَى مِنْ دَلَالَتِهِ عَلَى «إِثْبَاتِ التَّخْصِيصِ»، ب- وَأَنَّ قَوْلَكَ «إِنَّمَا جَاءَنِي زَيْدٌ»: دَلَالَتُهُ عَلَى إِثْبَاتِ «الِاخْتِصَاصِ» أَقْوَى مِنْ دَلَالَتِهِ عَلَى

[٤- مسائل مختلفة في طرق الحصر]

(أ) تَنْبِيهٌ: [استعمالان آخَرَانِ لِـ«إِنَّمَا»][1]

أ- وَقَدْ يُسْتَعْمَلُ[2] «إِنَّمَا» لِـ«بَيَانِ ظُهُورِ أَمْرٍ»،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ﴾[3] [سورة البقرة: ١١/٢]،

أَيْ: «صَلَاحُنَا: [و١٥ب] أَمْرٌ ظَاهِرٌ، لا يَخْفَى عَلَى أَحَدٍ» -وَإِنْ كَانَ الْوَاقِعُ خِلَافَهُ-.

ب- وَقَدْ يُذْكَرُ[4] وَلا يُرَادُ: «إِيجَابُ مَا اتَّصَلَ بِهِ»، بَلْ: يَكُونُ الْمُرَادُ «التَّعْرِيضَ بِنَفْيِ صِفَةٍ»،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ[5] أُولُو الْأَلْبَابِ﴾[6] [سورة الرعد: ١٩/١٣؛ سورة الزمر: ٩/٣٩]،

«نَفْيِ التَّشْرِيكِ».

وَاعْلَم: أَنَّ حُكْمَ «غَيْرٍ» حُكْمُ «إِلَّا»، فَإِذَا قُلْتَ: «مَا جَاءَنِي غَيْرُ زَيْدٍ»: احْتَمَلَ: أ- أَنْ يَكُونَ المرادُ «نَفْيَ أَنْ يَكُونَ قد جَاءَ مَعَهُ إِنْسَانٌ آخَرُ»، ب- وَأَنْ يَكُونَ الْمُرَادُ «تَخْصِيصَ الْحُكْمِ بِالْمَذْكُورِ»، لَا: «نَفْيَهُ عَمَّا عَدَاهُ».

[1] قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٠٧-٤٠٨.

[2] (ح)، (ق): «تستعمل» بدل «وقد يستعمل».

[3] تمامُ الآيات: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ (٨) يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ (٩) فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ (١٠) وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ (١١) أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلَكِنْ لَا يَشْعُرُونَ (١٢) وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلَكِنْ لَا يَعْلَمُونَ (١٣) وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَى شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُونَ (١٤) اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ (١٥) أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ (١٦)﴾ [سورة البقرة: ٨/٢-١٦].

[4] (ح)، (ن): «يَذْكُرُه» بدل «يُذْكَرُ».

[5] (ب)، (ن): «يَذَّكَّرُ» بدل «يَتَذَكَّرُ».

[6] تمامُ الآيات: ﴿أَفَمَنْ يَعْلَمُ أَنَّمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ الْحَقُّ كَمَنْ هُوَ أَعْمَى إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبَابِ (١٩) الَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَلَا يَنْقُضُونَ الْمِيثَاقَ (٢٠) وَالَّذِينَ يَصِلُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ وَيَخَافُونَ سُوءَ الْحِسَابِ (٢١) وَالَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً وَيَدْرَؤُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ أُولَئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِ (٢٢) جَنَّاتُ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا وَمَنْ صَلَحَ مِنْ آبَائِهِمْ وَأَزْوَاجِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ وَالْمَلَائِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِمْ مِنْ كُلِّ بَابٍ (٢٣) سَلَامٌ عَلَيْكُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ (٢٤)﴾ [سورة الرعد: ١٩/١٣-٢٤]؛ ﴿وَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَا رَبَّهُ مُنِيبًا إِلَيْهِ ثُمَّ إِذَا خَوَّلَهُ نِعْمَةً مِنْهُ نَسِيَ مَا كَانَ يَدْعُو إِلَيْهِ مِنْ قَبْلُ وَجَعَلَ لِلَّهِ أَنْدَادًا لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِهِ قُلْ تَمَتَّعْ بِكُفْرِكَ قَلِيلًا إِنَّكَ مِنْ أَصْحَابِ النَّارِ (٨) أَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ آنَاءَ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَقَائِمًا يَحْذَرُ الْآخِرَةَ وَيَرْجُو رَحْمَةَ رَبِّهِ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبَابِ (٩)﴾ [سورة الزمر: ٨/٣٩-٩].

لَيْسَ الْمُرَادُ: «تَذَكُّرَ أُولِي الْأَلْبَابِ»[1]، بَلْ: «نَفْيَ اللُّبِّ [ح٤٦ب] عَنِ الْكُفَّارِ».[2]

(ب) ضابط: [**في الفرق بين الحصر بـ«الاستثناء» و الحصر بـ«إنما»**][3]

أ- «**الِاسْتِثْنَاءُ**»: يُوجِبُ حَصْرَ «الْحُكْمِ» فِيـ«مَا اتَّصَلَ بِـ"إِلَّا"»،

نَحْوُ:

١- «مَا ضَرَبَ عَمْرًا[4] إِلَّا زَيْدٌ» -بِحَصْرِ «الضَّارِبِيَّةِ»[5] فِي «زَيْدٍ»-،

٢- وَ«مَا ضَرَبَ زَيْدٌ إِلَّا عَمْرًا[6]» -بِحَصْرِ «الْمَضْرُوبِيَّةِ»[7] فِي «عَمْرٍو»-،

٣- وَ«لَمْ أَكْسُ إِلَّا جُبَّةً زَيْدًا» -تُخَصِّصُ «الْجُبَّةَ» بِـ«ذٰلِكَ الْحُكْمِ»-،

٤- وَ«لَمْ أَكْسُ إِلَّا زَيْدًا جُبَّةً» -تُخَصِّصُ «زَيْدًا» بِـ«ذٰلِكَ الْحُكْمِ»-[8].

وَكَذَا: [ب١٦ب]

٥- «مَا زَيْدٌ إِلَّا قَائِمٌ»،

٦- وَ«مَا قَائِمٌ إِلَّا زَيْدٌ».

ب- وَ«**إِنَّمَا**»[1]: تَحْصُرُ «الحُكْمَ»[2] فِي «مَا وَقَعَ [ن١٦أ] مُتَأَخِّرًا»،

---

[1] (ب): «يَذَّكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ» بدل «تَذَكُّرَ أُولِي الْأَلْبَابِ».

[2] (ب)، (ح)، (ن) «للكفار»؛ (ق): «في الكفار» بدل «عن الكفار».

[3] قارن: عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص٣٣٥-٣٥٩؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٢٢٩-٢٣٤؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٠٩-٤١٢.

[4] (ب)، (ق): «عمروًا» بدل «عمرًا».

[5] (ح)، (ق): «لحصر الضاربية» بدل «بحصر الضاربية».

[6] (ب)، (ق)، (و): «عمروًا» بدل «عمرًا».

[7] (ح)، (ق): «لحصر المضروبية» بدل «بحصر المضروبية».

[8] (ب): «و"لَمْ أَكْسُ إِلَّا زَيْدًا جُبَّةً" -تخصص "زيدًا" بِذلك الحُكْمِ-، و"لَمْ أَكْسُ إِلَّا جُبَّةً زَيْدًا" -تخصص "الجبة" بِذلك الحُكْمِ-» (ق): «و"لَمْ أَكْسُ إِلَّا جُبَّةً زَيْدًا" -تخصيص "الجبة" بِذلك الحُكْمِ-، و"لَمْ أَكْسُ إِلَّا زَيْدًا جُبَّةً" -تخصيص "زيدٍ" بِذلك الحُكْمِ-»؛ (ن): «و"لَمْ أَكْسُ إِلَّا جُبَّةً زَيْدًا" -يخصص "الجبة" بِذلك الحُكْمِ-، و"لَمْ أَكْسُ إِلَّا زَيْدًا جُبَّةً" -يخصص "زيدًا" بِذلك الحُكْمِ-»؛ (و): «و"لَمْ أَكْسُ إِلَّا زَيْدًا جُبَّةً" -تخصص "زيد" بِذلك الحُكْمِ-، و"لَمْ أَكْسُ جُبَّةً إِلَّا زَيْدًا" -تخصص "الجبة" بِذلك الحُكْمِ-» بدل «و"لَمْ أَكْسُ إِلَّا جُبَّةً زَيْدًا" تُخَصِّصُ "الجبة" بِذلك الحُكْمِ، و"لَمْ أَكْسُ إِلَّا زَيْدًا جُبَّةً" تُخَصِّصُ "زيدًا" بِذلك الحُكْمِ».

نَحْوُ:

١- «إِنَّمَا ضَرَبَ زَيْدًا عَمْرٌو» -بِحَصْرِ «الْفَاعِلِيَّةِ» فِي «عَمْرٍو»-،[٣]

٢- وَ«إِنَّمَا[٤] ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا[٥]» -بِحَصْرِ «الْمَفْعُولِيَّةِ»[٦] فِي «عَمْرٍو»-،

٣- وَقَوْلِهِ[٧] تَعَالَى: ﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾[٨] [سورة فاطر: ٢٨/٣٥]،

أَيْ[٩]: «لَا يَخْشَى اللهَ إِلَّا الْعُلَمَاءُ»، وَإِنْ قِيلَ: «إِنَّمَا يَخْشَى الْعُلَمَاءُ اللهَ»: فَمَعْنَاهُ: «لَا يَخْشَى الْعُلَمَاءُ إِلَّا اللهَ». [ح٤٧أ]

٤- وَقَوْلِنَا: «إِنَّمَا هٰذَا لَكَ» -يَصِحُّ بَعْدَهُ: «لَا لِغَيْرِكَ»-،

٥- وَقَوْلِنَا: «إِنَّمَا لَكَ هٰذَا» -يَصِحُّ بَعْدَهُ: «لَا ذٰلِكَ»[١٠]-،

٦- قَالَ اللهُ تَعَالَى[١١]: ﴿فَإِنَّمَا[١٢] عَلَيْكَ الْبَلَاغُ [و١٦أ] وَعَلَيْنَا الْحِسَابُ﴾[١٣] [سورة الرعد: ٤٠/١٣]

---

(١) (ب): فوق كلمة «وإنما»: «أي: لفظة "إِنَّمَا"».

(٢) (ن): «يُحْصَرُ الحُكْمُ» بدل «تَحْصُرُ الحُكْمَ».

(٣) (ح)، (ق): «إنما ضرب زيد عمرًا تحصر الفاعلية في عمرو» بدل «إنما ضرب زيدًا عمرٌو بحصر الفاعلية في عمرو»؛ (و): بدون «"إِنَّمَا ضَرَبَ زَيْدًا عَمْرٌو" بِحَصْرِ الفاعليةِ في عَمْرٍو».

(٤) (ن)، (و): «إنما» بدل «وإنما».

(٥) (ح): «عمروًا» بدل «عمرًا».

(٦) (ح)، (ق): «تحصر المفعليةَ» بدل «بحصر المفعولية».

(٧) (ب): «وفي قوله» بدل «وقوله».

(٨) تمامُ الآيتين: ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللهَ أَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ ثَمَرَاتٍ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهَا وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بِيضٌ وَحُمْرٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهَا وَغَرَابِيبُ سُودٌ (٢٧) وَمِنَ النَّاسِ وَالدَّوَابِّ وَالْأَنْعَامِ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ كَذٰلِكَ إِنَّمَا يَخْشَى اللهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ إِنَّ اللهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ (٢٨)﴾ [سورة فاطر: ٢٧،٢٨/٣٥].

(٩) (ن): «فمعناه» بدل «أَيْ».

(١٠) (و): «لا ذاك» بدل «لا ذلك».

(١١) (ب)، (ح)، (ن): «قال تَعَالَى» بدل «قال اللهُ تَعَالَى».

(١٢) (ب)، (ن)، (و): «إنما» بدل «فإنما».

(١٣) تمامُ الآيات: ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلاً مِنْ قَبْلِكَ وَجَعَلْنَا لَهُمْ أَزْوَاجًا وَذُرِّيَّةً وَمَا كَانَ لِرَسُولٍ أَنْ يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللهِ لِكُلِّ أَجَلٍ كِتَابٌ (٣٨) يَمْحُو اللهُ مَا يَشَاءُ وَيُثْبِتُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ (٣٩) وَإِنْ مَا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ أَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ وَعَلَيْنَا الْحِسَابُ (٤٠)﴾ [سورة الرعد: ٣٨/١٣-٤٠].

٧- وَقَالَ تَعَالَى[١]: ﴿إِنَّمَا أَنْتَ مُذَكِّرٌ (٢١) لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيْطِرٍ (٢٢)﴾[٢] [سورة الغاشية: ٨٨/٢١-٢٢]. [ح٤٧ب]

(ج) ضابط: [مواضع عطف الجملة المُثبتة -مجردةً من التأكيد، وبـ«إنما»، وبـ«إنّ»- على الجملة المنفية][٣]

يُقَالُ:

أ- «مَا جَاءَ زَيْدٌ، وَجَاءَ عَمْرٌو»: فِي خِطَابِ «مَنْ تَوَهَّمَ مَجِيئَهُمَا».

ب- وَ«مَا جَاءَ زَيْدٌ، [ق١٢٢ب] وَإِنَّمَا جَاءَ عَمْرٌو»: فِي خِطَابِ «مَنْ غَلِطَ فِي المَجِيءِ».

ج- وَ«مَا جَاءَ زَيْدٌ، وَإِنَّ عَمْرًا[٤] جَاءَ»: فِي خِطَابِ «مَنْ كَانَ تَوَقَّعَ مَجِيءَ زَيْدٍ، وَاسْتَبْعَدَ مَجِيءَ عَمْرٍو».

---

[١] (ب): «قال تعالى»، (ح)، (ق)، (ن): «وقوله تَعَالَى» بدل «وقال تَعَالَى».

[٢] (ب)، (ح): «﴿بِمُسَيْطِرٍ﴾» بدل «﴿بِمُصَيْطِرٍ﴾».
تمامُ الآيات: ﴿أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ (١٧) وَإِلَى السَّمَاءِ كَيْفَ رُفِعَتْ (١٨) وَإِلَى الْجِبَالِ كَيْفَ نُصِبَتْ (١٩) وَإِلَى الْأَرْضِ كَيْفَ سُطِحَتْ (٢٠) فَذَكِّرْ إِنَّمَا أَنْتَ مُذَكِّرٌ (٢١) لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيْطِرٍ (٢٢) إِلَّا مَنْ تَوَلَّى وَكَفَرَ (٢٣) فَيُعَذِّبُهُ اللهُ الْعَذَابَ الْأَكْبَرَ (٢٤)﴾ [سورة الغاشية: ٨٨/١٧-٢٤].

[٣] قارن: عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص٣٥٣-٣٥٤؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٢٣٣؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٠٠، ٤٠٩-٤١٢.

[٤] (ب): «عمروا» بدل «عمرًا».

الفن الرابع: في وَضْعِ «المسند» و«المسند إليه»[١]

كَـ«التَّقْدِيمِ» وَ«التَّأْخِيرِ».

[أ- تقديم «المسند إليه»][٢]

يُقَدَّمُ «الْمُسْنَدُ إِلَيْهِ»:

أ- لِلتَّفَؤُّلِ[٣]،

ب- أَوِ لِلتَّلَذُّذِ[٤]،

ج- أَوِ لِلتَّعْظِيمِ[٥]،

د- أَوْ لِأَنَّ الْمَقْصُودَ اتِّصَافُهُ بِـ«الْمُسْنَدِ»،

نَحْوُ: «الزَّاهِدُ يَشْرَبُ الْخَمْرَ».[٦] [ح٤٨أ]

[ب- تقديم «المسند»][٧]

وَيُقَدَّمُ «الْمُسْنَدُ»[٨]:

أ- لِتَخْصِيصِ «الْمُسْنَدِ إِلَيْهِ» بِهِ[٩]، [ن١٦ب]

كَـ:

---

[١] (و): «الفن الرابع في المسند إليه» بدل «الفن الرابع في وضع "المسند" و"المسند إليه"».

[٢] قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٢٩١-٢٩٣.

[٣] (ب)، (ح): «للتفاؤل» بدل «للتفؤل».

[٤] (ح)، (ن): «أو التلذذ»؛ (ق): «أو التلذد»؛ (و): «أو التذدد» بدل «للتلذذ».

[٥] (ح)، (ق)، (ن)، (و): «أو التعظيم» بدل «للتعظيم».

[٦] بهامش (ب):

﴿وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِن دُونِ اللهِ لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ﴾ [سورة النحل: ١٦/٢٠].

[٧] قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٣٢١-٣٢٨.

[٨] (ح)، (ق): «وتقديمُ المسندِ» بدل «يقدَّم المسندُ».

[٩] (ح)، (ن)، (و): «لتخصيصه بـ"المسند إليه"»؛ (ق): «لتحصيصه بالمسند إليه» بدل «لتخصيص "المسند إليه" به».

قَوْلِهِ تَعَالَى: [ب١٧أ] ﴿لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ﴾[١] [سورة الكافرون: ٦/١٠٩]،

أي: «لَكُمْ، لا لِغَيْرِكُمْ»[٢]،

وَ«عَلَيْكُمُ السَّلَامُ».

ب- أَوْ لِلتَّفَوُّلِ،

ج- أَوِ لِلتَّلَذُّذِ[٣]،

د- أَوْ لِلْأَهَمِّيَّةِ[٤]،

نَحْوُ: «ضَرَبَ زَيْدٌ»،

-إِذَا كَانَ الْمَقْصُودُ هَوَ «الضَّرْبَ»-،

فَوَضَحَ الفَرْقُ بَيْنَ «زَيْدٌ ضَرَبَ»، وَ«ضَرَبَ زَيْدٌ». [ح٤٨ب]

هـ- أَوْ لِلتَّشْوِيقِ[٥] إِلَى «الْمُسْنَدِ إِلَيْهِ»،

كَقَوْلِ الشَّاعِرِ[٦]:

ثَلَاثَةٌ تُشْرِقُ الدُّنْيَا بِبَهْجَتِهَا[٧] شَمْسُ الضُّحَى وَأَبُو إِسْحَاقَ وَالْقَمَرُ[٨]

---

(١) (ن)، (و): بدون «﴿وَلِيَ دِينِ﴾».
تمامُ السورة: ﴿قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ (١) لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ (٢) وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ (٣) وَلَا أَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ (٤) وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ (٥) لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ (٦)﴾ [سورة الكافرون: ٦/١٠٩].

(٢) (ح)، (ق)، (ن)، (و): بدون «أي: لكم لا لغيركم».

(٣) (ح)، (ن): «أو التلذذ»؛ (ق): «أو التلذد»؛ (و): «أو التذدد» بدل «أو للتلذذ».

(٤) (ق): «أو الأهمية» بدل «أو للأهمية».

(٥) (ب)، (ح)، (ق)، (ن): «لِتَشْوِيقِهِ» بدل «للتشويق».

(٦) (ب)، (و): «نحو» بدل «كقول الشاعر».

(٧) (ق): «تشرق ببهجتها» بدل «تشرق الدنيا ببهجتها».

(٨) البيت لمحمد بن وهيب الحميري (ت ٢٤٠هـ/٨٥٤م؟). انظر: أبو الفرج الإصفهاني، علي بن الحسين بن محمد بن أحمد القرشي الإصفهاني (ت ٣٥٦هـ/٩٦٧م)، **الأغاني**، (تحقيق: إحسان عباس، إبراهيم السعافين، بكر عباس)، ط٣، بيروت: دار صادر، ١٤٢٩هـ/٢٠٠٨م، ج١٩، ص٥٧؛ أبو هلال العسكري، **ديوان المعاني**، (تحقيق: أحمد سليم غانم)، بيروت: دار الغرب الإسلامي، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٣م، ج١، ص١٣٤-١٣٥؛ أبو إسحاق الحصري، أبو إسحاق إبراهيم بن علي بن تميم الأنصاري الحُصْرِي (ت٤١٣هـ/١٠٢٢م)، **زهر الآدب وثمر الألباب**، (تحقيق وشرح: زكي مبارك، محمد

[ج- مسائل مختلفة في التقديم والتأخير]

١- ضابط: [توسط «ضمير الفصل» بين «المسند» و«المسند إليه»][1]

أ- يَتَوَسَّطُ بَيْنَ «الْمُسْنَدِ» وَ«الْمُسْنَدِ إِلَيْهِ»: «ضَمِيرُ فَصْلٍ»،

نَحْوُ:

١- «زَيْدٌ هُوَ أَفْضَلُ [و١٦ب] مِنْ عَمْرٍو»،

٢- وَ«زَيْدٌ هُوَ الْمُنْطَلِقُ»،

٣- وَ«زَيْدٌ هُوَ يَذْهَبُ»،

وَيُرَادُ الْحَصْرُ فِي هٰذِهِ الصُّوَرِ. [ح٤٩أ]

ب- وَ«زَيْدٌ هُوَ ذَاهِبٌ»: لِلْمُبَالَغَةِ[2] فِي الذَّهَابِ، لِتَنْكِيرِ «ذَاهِبٌ».

ج- وَ«زَيْدٌ الذَّاهِبُ»، وَ«الذَّاهِبُ زَيْدٌ»: فِي قُوَّةِ «زيدٌ هو الذاهبُ»:

١- فَإِنْ كَانَ اللَّامُ لِـ«الْعَهْدِ»: تَحْصُرُ الْمَعْهُودَ[3] فِي «زَيْدٍ»،

٢- وَإِنْ كَانَ لِـ«الْجِنْسِ» أَوْ لِـ«الْاِسْتِغْرَاقِ»[4]: تَحْصُرُ جِنْسَهُ[5] فِيهِ.

د- وَكُلُّ مَا يُفِيدُ الْحَصْرَ:

١- يُرَادُ بِهِ «حَقِيقَةُ الْحَصْرِ»: إِنْ أَمْكَنَتْ،

محيي الدين عبد الحميد)، ط٤، بيروت: دار الجيل، ج٣، ص٧٠٣؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٣٢٤؛ ابن حجة الحموي، أبو المحاسن تقي الدين أبو بكر بن علي بن عبد الله بن حجة الحموي (ت ٨٣٧هـ/١٤٣٤م)، **خزانة الأدب** (شرح: عصام شعيتو)، ط١، بيروت: دار ومكتبة الهلال، ١٩٨٧، ج٢، ص٣٧١؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج١، ص٢١٥-٢٣٠، رقم الشاهد: ٤٠؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص٧٥-٧٦؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص١٦٦-١٦٧، رقم الشاهد: ١٦٨؛ يونس أحمد السامرّائي، **شعراء عباسيون**، ط٢، بيروت، ١٤١١هـ/١٩٩٠م، ج١، ص٧٦.

[1] قارن: عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص١٧٧-١٨٤، ٣٧٤؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٨٢-٨٥؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٢٨٦.

[2] (ن): «المبالغة» بدل «للمبالغة».

[3] (ن): «فحصرُ المعهود» بدل «تحصر المعهود».

[4] (ب)، (ح)، (ق): «أو الاستغراق»؛ (و): «لاستغراقه» بدل «للاستغراق».

[5] (ن): «فحصرُ جنسه» بدل «تحصر جنسه».

٢- وَإِلَّا: فَـ«الْمَجَازُ» و«الْمُبَالَغَةُ». [ح٤٩ب]

هـ- وَقَدْ يُقَدَّمُ «الْمُسْنَدُ»[١] وَيَكُونُ[٢] مُؤَخَّرًا فِي النِّيَّةِ فِي مَوْضِعٍ لَا يُخَافُ اللَّبْسُ.

١- وَيُمْكِنُ حَمْلُ

بَنُونَا بَنُو أَبْنَائِنَا [وَبَنَاتُنَا بَنُوهُنَّ أَبْنَاءُ الرِّجَالِ الْأَبَاعِدِ][٣]

عَلَى هٰذَا الْوَجْهِ

٢- وَيُمْكِنُ حَمْلُهُ عَلَى الْحَصْرِ [ن١٧أ] بِطَرِيقِ الْمُبَالَغَةِ[٤]. [ب١٧ب]

٢- **ضابط**: [كون «**المفهوم الشخصي**» و«**المفهوم الكلي**» «**مسندًا**» و«**مسندًا إليه**»][٥]

«اَلْمَفْهُومُ»:

أ- «الشَّخْصِيُّ»: يُسْنَدُ إِلَيْهِ، وَلَا يُسْنَدُ بِهِ، [ح٥٠أ]

ب- وَ«الْكُلِّيُّ»: يُسْنَدُ إِلَيْهِ، وَبِهِ.

وَاعْلَمْ:

أَنَّ «زَيْدًا»:

أ- «شَخْصِيٌّ»، بِاعْتِبَارِ «الشَّخْصِ الْمُعَيَّنِ»،

ب- و«كُلِّيٌّ»، بِاعْتِبَارِ «الَّذِي يُقَالُ لَهُ: "زَيْدٌ"»، فَيُمْكِنُ أَنْ يُسْنَدَ بِهِ بِهٰذَا الْاِعْتِبَارِ[٦].

وَلَمَّا كَانَ «الَّذِي يُقَالُ لَهُ: "زَيْدٌ"» وَاحِدًا: يَكُونُ «كُلِّيًّا انْحَصَرَ نَوْعُهُ فِي شَخْصِهِ»، فَإِذَا قِيلَ[١]:

---

[١] (و): «وقد يقدم» بدل «وقد يقدم المسند».

[٢] (ب): «فيكون» بدل «ويكون».

[٣] البيت نسب إلى **الفرزدق** في بعض المراجع. انظر: الفرزدق، أبو فراس همام بن غالب بن صعصعة التميمي (ت ١١٤هـ/٧٣٢م)، **ديوان الفرزدق**، (تحقيق: عمر فاروق الطبّاع)، ط١، بيروت، ١٤١٨هـ/١٩٩٧م، ص١٩٩؛ عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص٣٧٤؛ عبد القادر البغدادي، **خزانة الأدب**، ج١، ص٤٤٤-٤٤٥.

[٤] (و): «بطرق المبالغة» بدل «بطريق المبالغة».

[٥] قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٨٢-٨٥؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٣١٥.

[٦] (ح)، (ق)، (ن): بدون «فيمكن أَنْ يُسْنَدَ به بهذا الاعتبار».

«المُنْطَلِقُ زَيْدٌ»

: فَلَا بُدَّ أَنْ يَكُونَ «الْمُسْنَدُ» -وَهُوَ «زَيْدٌ»[٢]- [و١٧أ]: ١- إِمَّا أَعَمَّ، ٢- أَوْ مُسَاوِيًا[٣]، فَيَنْحَصِر «الْاِنْطِلَاقُ» فِيهِ.[٤] [ح٥٠ب]

٣- ضابط: [تأثيرُ «الإضافةِ» و«التمييزِ» في معنى الكلام][٥]

أ-

١- «أَبُو زَيْدٍ: مُنْطَلِقٌ»:

الإِضَافَةُ هُنَا[٦]: [ق١٢٣أ] لِـ«تَعْرِيفِ "الْأَبِ"»، و«الْأَبُ» هُوَ الْمَقْصُودُ بِالْحُكْمِ.

٢- و«زَيْدٌ: أَبُوهُ مُنْطَلِقٌ»:

الْإِضَافَةُ: لِـ«التَّخْصِيصِ»، وَ«زَيْدٌ»[٧] هُوَ الْمَحْكُومُ عَلَيْهِ بِـ«انْطِلَاقِ أَبِيهِ».

فَإِذَا قِيلَ:

١- «أَبُو زَيْدٍ: يَشْرَبُ الْخَمْرَ»:

فَالْمَذَمَّةُ[٨] لِلْأَبِ،

٢- وَ«زَيْدٌ: أَبُوهُ يَشْرَبُ الْخَمْرَ»:

فَالْمَذَمَّةُ[٩] لِزَيْدٍ.

ب- وَكَذَا الْفَرْقُ بَيْنَ:

---

(١) (ق): «وإذا قيل» بدل «فإذا قيل».

(٢) (و): «هو زيد» بدل «وهو زيد».

(٣) (ب): «أو متساويًا» بدل «أو مساويًا».

(٤) (ق): «الانطباق فيه» بدل «الانطلاق فيه».

(٥) قارن: عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص١٠٠-١٠٢.

(٦) (و): «الإضافة فيه هنا» بدل «الإضافة هنا».

(٧) (ب): «فزيد» بدل «وزيد».

(٨) (ب)، (ح)، (ق)، (ن): «المذمة» بدل «فالمذمة».

(٩) (ب)، (ح)، (ق)، (و): «المذمة» بدل «فالمذمة».

٢- «طَابَ زَيْدٌ أَبًا»،

١- وَ«طَابَ أَبُو زَيْدٍ».

فَلِهٰذَا:

٢- قَوْلُهُ تَعَالَى:

(أ) ﴿وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا﴾[١] [سورة مريم: ١٩/٤]،

(ب) وَ﴿وَفَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُونًا﴾[٢] [سورة القمر: ٥٤/١٢]:

يُفِيدُ الشُّيُوعَ وَالشُّمُولَ[٣]،

١- بِخِلَافِ:

(أ) «اشْتَعَلَ الشَّيْبُ فِي الرَّأْسِ»[٤]،

(ب) وَ«فَجَّرْنَا الْعُيُونَ فِي الْأَرْضِ»[٥]. [ح٥١ب]

٤- **ضابط**[٦]: [**إفادة «التقديم» «التأكيدَ» و«الحصرَ» في «الإثباتِ» و«النفي»**][٧]

أ- تَقْدِيمُ «الْمُسْنَدِ إِلَيْهِ»:

١- آكَدُ وَأَبْلَغُ [ن١٧ب] [ن١٨أ] فِي «اتِّصَافِهِ بِالْمُسْنَدِ»،

---

(١) تمامُ الآيات: ﴿كهيعص (١) ذِكْرُ رَحْمَةِ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكَرِيَّا (٢) إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا (٣) قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا وَلَمْ أَكُنْ بِدُعَائِكَ رَبِّ شَقِيًّا (٤) وَإِنِّي خِفْتُ الْمَوَالِيَ مِنْ وَرَائِي وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا (٥) يَرِثُنِي وَيَرِثُ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ وَاجْعَلْهُ رَبِّ رَضِيًّا (٦)﴾ [سورة مريم: ١٩/١-٦].

(٢) تمامُ الآيات: ﴿كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ فَكَذَّبُوا عَبْدَنَا وَقَالُوا مَجْنُونٌ وَازْدُجِرَ (٩) فَدَعَا رَبَّهُ أَنِّي مَغْلُوبٌ فَانْتَصِرْ (١٠) فَفَتَحْنَا أَبْوَابَ السَّمَاءِ بِمَاءٍ مُنْهَمِرٍ (١١) وَفَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُونًا فَالْتَقَى الْمَاءُ عَلَى أَمْرٍ قَدْ قُدِرَ (١٢) وَحَمَلْنَاهُ عَلَى ذَاتِ أَلْوَاحٍ وَدُسُرٍ (١٣) تَجْرِي بِأَعْيُنِنَا جَزَاءً لِمَنْ كَانَ كُفِرَ (١٤) وَلَقَدْ تَرَكْنَاهَا آيَةً فَهَلْ مِن مُدَّكِرٍ (١٥) فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذُرِ (١٦) وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ(١٧)﴾ [سورة القمر: ٥٤/٩-١٧].

(٣) (ب): «يُفِيدُ الشُّمُولَ وَالشُّيُوعَ» بدل «يُفِيدُ الشُّيُوعَ وَالشُّمُولَ».

(٤) (ب): «اشتعل السيب في الرأس»؛ (و): «اشتعل شيب الرأس» بدل «اشتعل الشيب في الرأس».

(٥) (و): «وفجرنا عيون الأرض» بدل «وفجرنا العيون في الأرض».

(٦) (ب): بدون «ضابط».

(٧) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٨٧-١٨٩؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٣٢٤-٣٢٨.

نَحْوُ:

«زَيْدٌ: ضَرَبَ»،

وَ«هُوَ: ضَرَبَ»،

وَ«أَنَا: ضَرَبْتُ»،

لِذِكْرِ[1] «الْمُسْنَدِ إِلَيْهِ» أَوَّلًا، ثُمَّ إِسْنَادِ الْفِعْلِ إِلَى ضَمِيرِهِ[2].

٢- وَ«هُوَ ضَرَبَ»، وَ«أَنَا ضَرَبْتُ»: يُمْكِنُ أَنْ يَكُونَ لِـ«الْحَصْرِ» أَيْضًا [ح٥٢أ] -بِخِلَافِ «زَيْدٌ ضَرَبَ»-، لِأَنَّ فِي «ضَرَبَ هُوَ»: الْفَاعِلُ: ضَمِيرٌ مُسْتَتِرٌ[3]، وَ«هُوَ»: تَأْكِيدُهُ[4]، وَيُوهِمُ[5] «أَنَّ ذِكْرَهُ لِأَجْلِ أَنْ يُعْطَفَ عَلَيْهِ»، [و١٧ب] فَإِذَا تَقَدَّمَ «هُوَ»: أَكَّدَ ثَانِيًا، وَانْقَطَعَ هٰذَا الْوَهْمُ، فَانْقَطَعَ[6] الشَّرِكَةُ. [ح٥٢ب]

فَيُقَالُ: «أَنَا سَعَيْتُ فِي حَاجَتِكَ»: (أ) -إِذَا تُصُوِّرَ «أَنَّ الْغَيْرَ سَاعٍ»- حَصْرَ قلبٍ، (ب) أَوْ -تُصُوِّرَ شَرِكَةُ الْغَيْرِ- حَصْرَ إِفْرَادٍ.

ب- وَكَذَا حُكْمُ «النَّفْيِ»:

١- فِي[7] «التَّأْكِيدِ»،

٢- وَكَذَا فِي «الْحَصْرِ»،

نَحْوُ: «مَا أَنَا سَعَيْتُ فِي حَاجَتِكَ»[8]،

فَيَصِحُّ قَوْلُنَا:

---

(١) (و): «ولِذِكْرِ» بدل «لِذِكْرِ».

(٢) (ب): «إلى ضمير» بدل «إلى ضميره».

(٣) (ب): «ضمير مستكنّ» بدل «ضمير مستتر».

(٤) (و): «وهو تأكيدٌ» بدل «وهو تأكيدُهُ».

(٥) (و): «ويُتَوَهَّمُ» بدل «ويُوهِمُ».

(٦) (ح)، (ق)، (ن): «وانقطع» بدل «فانقطع».

(٧) (ب) بدون «في».

(٨) (و): «أَنَا سَعَيْتُ في حاجتك» بدل «ما أَنَا سَعَيْتُ في حاجتك».

«مَا سَعَيْتُ وَلَا غَيْرِي»،

لَا[1]:

«مَا أَنَا سَعَيْتُ وَلَا غَيْرِي». [ح٥٣أ]

٥- ضَابِط: [دلالة «عموم النفي» و«نفي العموم»][2]

أ- [«عموم النفي»]

«كُلُّ ذٰلِكَ لَمْ أَفْعَلْهُ»

-بِالرَّفْعِ[3]-: يَقْتَضِي «أَنَّهُ لَمْ يَفْعَلْ شَيْئًا مِنْهُ»[4].

ب- [«نفي العموم»]

وَإِنْ قِيلَ:

«كُلَّ ذٰلِكَ لَمْ أَفْعَلْ»[5]،

أَوْ «لَمْ أَفْعَلْ[6] كُلَّ ذٰلِكَ»

-بِالنَّصْبِ-: يُمْكِنُ «أَنْ قَدْ فَعَلَ بَعْضَهُ». [ح٥٣ب]

فَفِي قَوْلِهِ:

قَدْ أَصْبَحَتْ أُمُّ الْخِيَارِ تَدَّعِي عَلَيَّ ذَنْبًا[7] كُلُّهُ [/ كُلَّهُ] لَمْ أَصْنَعِ[8]

---

(١) (ق): بدون «لا».

(٢) قارن: عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص٢٧٨-٢٨٥؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٩١-١٩٢؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٤٨ -٥٥٩.

(٣) (ب): فوق كلمة «بالرفع»: «أي: برفع "كل"».

(٤) (ب): «فيه» بدل «منه».

(٥) (ن): «كُلَّ ذلك» بدل «كلَّ ذلك لم أَفْعَلْ».

(٦) (و): «وَلَمْ أفعل» بدل «أَوْ لَمْ أفعل».

(٧) (ح): «دَيْنًا» بدل «ذَنْبًا».

(٨) (ب)، (ن)، (و): «لَمْ أفعل» بدل «لَمْ أصْنع».

البيت لأبي النجم العجلي. انظر: لأبي النجم العجلي، الفضل بن قدامة بن عُبَيد العجلي البكري (ت ١٣٠هـ/٧٤٧م)،

إِذَا قِيلَ: «كُلُّهُ» -بِالرَّفْعِ- تَكُونُ الْمُبَالَغَةُ أَكْثَرَ.

وَذٰلِكَ لِأَنَّ «كُلُّهُ [/ كُلَّهُ] لَمْ أَفْعَلْ»[1]:

أ- بِالرَّفْعِ: [ب١٨ب] «مُوجَبَةٌ كُلِّيَّةٌ»، فَعَدَمُ الْفِعْلِ: مَحْمُولٌ عَلَى [ن١٨أ] «كُلِّ وَاحِدٍ وَاحِدٍ»[2]،

ب- وَبِالنَّصْبِ: «سَالِبَةٌ جُزْئِيَّةٌ»، لِأَنَّ «لَيْسَ كُلٌّ» سُورُ «السَّالِبَةِ الْجُزْئِيَّةِ». [ح١٥٤أ]

٦- ضَابِط: [تقديمُ «المفعولِ» على «الفعل»، وتقديمُ «ملحقاتِ المفعولِ» على «الفاعل»، وتقديمُ بعضِها على بعض][3]

أ- قَدْ يُقَدَّمُ «الْمَفْعُولُ» [ق١٢٣ب] عَلَى «الْفِعْلِ»[4]:

١- لِلْحَصْرِ وَالتَّخْصِيصِ،

(أ) نَحْوُ:

«زَيْدًا ضَرَبْتُ»،

إِذَا ظَنَّ السَّامِعُ [و١٨أ] «أَنَّ الْمَضْرُوبَ غَيْرُهُ»،

فَلَا يَصِحُّ:

ديوان أبي النجم العِجْلِي الفضل بن قدامة (تحقيق: محمد أديب عبد الواحد جمران)، دمشق: مطبوعات مجمع اللغة العربية، ١٤٢٧هـ/٢٠٠٦م، ص٢٥٦؛ سيبويه، **الكتاب**، ج١، ص٨٥؛ الفَرَّاء، أبو زكريا يحيى بن زياد بن عبد الله العبسي الفراء (ت ٢٠٧هـ/٨٢٢م)، **معاني القرآن**، ط٣، بيروت: عالم الكتب، ١٤٠٣هـ/١٩٨٣م، ج١، ص١٤٠؛ عبد القاهر الجرجاني، **أسرار البلاغة**، ص٣٨٩؛ **دلائل الإعجاز**، ص٢٧٨ ؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٩٨، ١٩٢؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٠٤؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج١، ص٧٧-٧٨، رقم الشاهد: ١٣؛ عبد القادر البغدادي، **خزانة الأدب**، ج١، ص٣٥٩؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص٢٥-٢٩؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٦١-٦٢، رقم الشاهد: ٥٢-٥٥.

[1] (و): «كُلُّه لَمْ أفعله» بدل «كلُّهُ لم أَفْعَلْ».

[2] (ب): «على كل واحد» بدل «على كل واحد».

[3] قارن: عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص٢٨٦-٢٨٨؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٩٢-١٩٣؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٣٣٧-٣٤٦.

[4] (و): «قد يُقَدَّمُ الفعلُ على المفعول» بدل «قَدْ يُقَدَّمُ المفعولُ على الفعل».

«مَا زَيْدًا ضَرَبْتُ، وَلَا أَحَدًا»،

لِتَنَاقُضِ «وَلَا أَحَدًا» مَفْهُومَ[1] «مَا زَيْدًا ضَرَبْتُ». [ح٥٤ب]

(ب) وَقَوْلُهُ تَعَالَى:

﴿لَا فِيهَا غَوْلٌ﴾[2] [سورة الصافات: ٤٧/٣٧]

: خَصَّصَ «نَفْيَ الْغَوْلِ» بِـ«أَشْرِبَةِ الجَنَّةِ».

(ج) وَ:

«فِي الْخَلْوَةِ أَقْرَأُ الْقُرْآنَ»،

أَيْ: «لَا أَقْرَأُهُ[3] إِلَّا فِي الْخَلْوَةِ».

٢- وَلِلْأَهَمِّيَّةِ،

-أَيْ: كَوْنِ الْمَقْصُودِ وُقُوعَ الْفِعْلِ عَلَى الْمَفْعُولِ-،

نَحْوُ: «زَيْدًا ضَرَبْتُ»[4].

٣- وَلِرِعَايَةِ السَّجْعِ وَغَيْرِهِ.

ب- وَتُقَدَّمُ[5] «مُلْحَقَاتُ الْمَفْعُولِ» عَلَى «الْفَاعِلِ»، [ح٥٥أ]

ج- وَيُقَدَّمُ[6] بَعْضُهَا عَلَى بَعْضٍ:

- لِلْأَهَمِّيَّةِ[7]،

---

(١) (و): «مع مفهوم» بدل «مفهومَ».

(٢) تمامُ الآيات: ﴿إِلَّا عِبَادَ اللهِ الْمُخْلَصِينَ (٤٠) أُولَئِكَ لَهُمْ رِزْقٌ مَعْلُومٌ (٤١) فَوَاكِهُ وَهُمْ مُكْرَمُونَ (٤٢) فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ (٤٣) عَلَى سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ (٤٤) يُطَافُ عَلَيْهِم بِكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ (٤٥) بَيْضَاءَ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ (٤٦) لَا فِيهَا غَوْلٌ وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنْزَفُونَ (٤٧) وَعِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ عِينٌ (٤٨) كَأَنَّهُنَّ بَيْضٌ مَكْنُونٌ (٤٩)﴾ [سورة الصافات: ٤٠/٣٧-٤٩].

(٣) (ح)، (ق)، (ن)، (و): «لا أقرأ» بدل «لا أقرأه».

(٤) (ب)، (ح)، (ق)، (ن): بدون «نحو: زيدًا ضربْتُ».

(٥) (ب): «ويقدم» بدل «وتقدم».

(٦) (ح): «وتقدم» بدل «ويقدم».

(٧) (و): «وتُقَدَّمُ بعضُ المفعولات وملحقاتها على بعضٍ للأهمية» بدل «وتُقَدَّمُ مُلْحَقَاتُ المفعولِ على الفاعل ويُقَدَّمُ

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ﴾[1] [سورة الأنعام: ٦/١٠٠]،

فَإِنَّ ذِكْرَ «الشُّرَكَاءِ»[2] أَهَمُّ، لِأَنَّ الإِنْكَارَ فِي نَفْسِ «الْإِشْرَاكِ».

٧- ضَابِط: [التقديم والتأخير في الاستفهام][3]

أ- يُقَالُ[4]:

١- «أَبَنَيْتَ الدَّارَ؟»،

إِذَا كَانَ الشَّكُّ في الفِعْلِ.

٢- وَ«أَأَنْتَ بَنَيْتَ الدَّارَ؟»[5]،

إِذَا كَانَ الشَّكُّ فِي الْفَاعِلِ، وَيَكُونُ الْفِعْلُ مَعْلُومًا.

ب- وَقَدْ يُسْتَفْهَمُ عَنِ الشَّيْءِ مَعَ الْعِلْمِ بِهِ[6]:

١- إِمَّا لِلتَّقْرِيرِ،

٢- أَوْ لِلْإِنْكَارِ[7].

وَكُلٌّ[8]:

(أ) إِمَّا فِي الْفِعْلِ، [ب١٩أ]

بعضُهَا على بعضٍ للأهمية».

(١) تمامُ الآيتين: ﴿وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ وَخَلَقَهُمْ وَخَرَقُوا لَهُ بَنِينَ وَبَنَاتٍ بِغَيْرِ عِلْمٍ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يَصِفُونَ (١٠٠) بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَنَّى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ وهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (١٠١)﴾ [سورة **الأنعام**: ٦/١٠٠، ١٠١].

(٢) (ح)، (ق)، (ن)، (و): «فإنّ ذكرَ شركاءَ» بدل «فإنّ ذكرَ الشركاءِ».

(٣) قارن: عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص١١١-١١٦؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٨٢-١٨٥؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٢٦-٤٢٧.

(٤) (ح): «فقال» بدل «يقال».

(٥) (و): «وأنت بنيت الدار» بدل «وأَأَنْتَ بنيْتَ الدارَ؟».

(٦) (ب): «مع العلم» بدل «مع العلم به».

(٧) (ح)، (ق): «وإما للإنكار» بدل «أو للإنكار».

(٨) (ب): تحت كلمة «كلٌّ»: «من التقرير والإنكار».

(ب) وَإِمَّا فِي الْفَاعِلِ[1]. [ن١٨ب]

فَ:

-١

(ب) قَوْلُهُ تَعَالَى[2]: ﴿أَأَنْتَ فَعَلْتَ هٰذَا بِآلِهَتِنَا﴾[3] [سورة الأنبياء: ٦٢/٢١]: المَطْلُوبُ هُنَا «تَقْرِيرُ الفَاعِلِيَّةِ»، [ح٥٥ب]

(أ) وَإِنْ قِيلَ: «أَفَعَلْتَ؟!»: فَالْمَطْلُوبُ «تَقْرِيرُ نَفْسِ الْفِعْلِ».

وَهٰذَا [و١٨ب] الْاِسْتِفْهَامُ لِلتَّوْبِيخِ.

-٢

(ب) وَإِذَا قِيلَ لِلنَّاحِلِ[4]: «أَأَنْتَ قُلْتَ هٰذَا الشِّعْرَ؟!»: يَكُونُ لِـ«إِنْكَارِ فَاعِلِيَّتِهِ»[5]،

(أ) وَقَوْلُهُ تَعَالَى[6]: ﴿أَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ﴾[7] [سورة الصافات: ١٥٣/٣٧]: لِـ«إِنْكَارِ نَفْسِ الْفِعْلِ».[8]

---

(١) (و): «أوْ في الفاعل» بدل «وإمّا في الفاعل».

(٢) (ن)، (و): «فقوله» بدل «فقوله تعالى».

(٣) تمامُ الآيات: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا إِبْرَاهِيمَ رُشْدَهُ مِن قَبْلُ وَكُنَّا بِهِ عَالِمِينَ (٥١) إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا هٰذِهِ التَّمَاثِيلُ الَّتِي أَنْتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ (٥٢) قَالُوا وَجَدْنَا آبَاءَنَا لَهَا عَابِدِينَ (٥٣) قَالَ لَقَدْ كُنْتُمْ أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ (٥٤) قَالُوا أَجِئْتَنَا بِالْحَقِّ أَمْ أَنْتَ مِنَ اللَّاعِبِينَ (٥٥) قَالَ بَلْ رَبُّكُمْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ الَّذِي فَطَرَهُنَّ وَأَنَا عَلَى ذَلِكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ (٥٦) وَتَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ بَعْدَ أَن تُوَلُّوا مُدْبِرِينَ (٥٧) فَجَعَلَهُمْ جُذَاذًا إِلَّا كَبِيرًا لَهُمْ لَعَلَّهُمْ إِلَيْهِ يَرْجِعُونَ (٥٨) قَالُوا مَنْ فَعَلَ هٰذَا بِآلِهَتِنَا إِنَّهُ لَمِنَ الظَّالِمِينَ (٥٩) قَالُوا سَمِعْنَا فَتًى يَذْكُرُهُمْ يُقَالُ لَهُ إِبْرَاهِيمُ (٦٠) قَالُوا فَأْتُوا بِهِ عَلَى أَعْيُنِ النَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَشْهَدُونَ (٦١) قَالُوا أَأَنْتَ فَعَلْتَ هٰذَا بِآلِهَتِنَا يَا إِبْرَاهِيمُ (٦٢) قَالَ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هٰذَا فَاسْأَلُوهُمْ إِنْ كَانُوا يَنْطِقُونَ (٦٣) فَرَجَعُوا إِلَى أَنْفُسِهِمْ فَقَالُوا إِنَّكُمْ أَنْتُمُ الظَّالِمُونَ (٦٤)﴾ [سورة الأنبياء: ٥١/٢١-٦٤].

(٤) (ح)، (ق)، (ن): «وإذا قيل للفاعل»؛ (و): «وإذا قلت للفاعل» بدل «وإذا قيل لِلنَّاحِلِ».

(٥) (و): «يكون إنكار فاعليته» بدل « يكون لإنكار فاعليته ».

(٦) (و): «وقوله» بدل «وقوله تعالى».

(٧) تمامُ الآيات: ﴿فَاسْتَفْتِهِمْ أَلِرَبِّكَ الْبَنَاتُ وَلَهُمُ الْبَنُونَ (١٤٩) أَمْ خَلَقْنَا الْمَلَائِكَةَ إِنَاثًا وَهُمْ شَاهِدُونَ (١٥٠) أَلَا إِنَّهُمْ مِنْ إِفْكِهِمْ لَيَقُولُونَ (١٥١) وَلَدَ اللَّهُ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ (١٥٢) أَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ (١٥٣) مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ (١٥٤) أَفَلَا تَذَكَّرُونَ (١٥٥) أَمْ لَكُمْ سُلْطَانٌ مُبِينٌ(١٥٦) فَأْتُوا بِكِتَابِكُمْ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ (١٥٧)﴾ [سورة الصافات: ١٤٩/٣٧-١٥٧].

(٨) (ب)، (ن)، (و): «إنكارٌ لِنفسِ الفعلِ» بدل «لِإنكارِ نفسِ الفعلِ».

٨- ضَابِط: [كون اللفظ مقدَّمًا لفظًا مؤخَّرًا في النيّة، وكونه مقدَّمًا لفظًا وفي النيّة][1]

إِذَا قُدِّمَ[2] لَفْظٌ عَلَى لَفْظٍ:

أ- فَإِمَّا أَنْ يَكُونَ مُؤَخَّرًا فِي النِّيَّةِ،

كَـ«"الْمَفْعُولِ" قُدِّمَ عَلَى الْفِعْلِ أَوْ عَلَى الْفَاعِلِ لِبَعْضِ الْمَصَالِحِ».

ب- وَإِمَّا أَنْ لَا يَكُونَ،

نَحْوُ: «الْمُنْطَلِقُ زَيْدٌ»،

فَإِنَّ [ح٥٦أ] كُلًّا مِنْهُمَا يَصْلُحُ أَنْ يُسْنَدَ إِلَيْهِ، فَجُعِلَ «مَا هُوَ أَهَمُّ» مُسْنَدًا إِلَيْهِ.

[د- أسباب «التقدم وضعًا»][3]

أ- وأَسْبَابُ «**التَّقَدُّمِ**[4] **وَضْعًا**»:

١- إِمَّا «التَّقَدُّمُ طَبْعًا»:

كَـ:

(أ) «الْمُعَرَّفِ» عَلَى «الْمُنَكَّرِ»، [ح٥٦ب]

(ب) وَ«الذَّاتِ» عَلَى «الصِّفَةِ»،

(ج) وَ«الْعَامِلِ» عَلَى «الْمَعْمُولِ»،

(د) وَ«الْفَاعِلِ» عَلَى «الْمَفْعُولِ»،[5]

(هـ) وَ«الدَّلِيلِ» عَلَى «الْمَدْلُولِ»،

---

(١) قارن: عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص١٠٦-١١٨؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٨٠-١٨٥، ١٩٣؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٣٢١-٣٢٨.

(٢) (ح)، (ق)، (ن)، (و): «إذا تَقَدَّمَ» بدل «إذا قُدِّمَ».

(٣) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٩٣-١٩٦.

(٤) (ق): «وأسباب التقديم» بدل «وأسباب التقدم».

(٥) (ن): بدون «والفاعل على المفعول».

(و) وَ«الْكُلِّيِّ» عَلَى «الْجُزْئِيِّ»،

(ز) وَ«الْمَتْبُوعِ» عَلَى «التَّابِعِ»،

(ح) وَ«الْمَفْعُولِ بِلَا حَرْفٍ» عَلَى «الْمَفْعُولِ بِحَرْفٍ»، [ح٥٧أ]

(ط) وَ«الْمُظْهَرِ» عَلَى «الْمُضْمَرِ»[١]،

(ي) وَ«الْمُضَافِ» عَلَى «الْمُضَافِ إِلَيْهِ» الَّذِي هُوَ مِنْ تَتِمَّتِهِ،

(ك) وَ«الْأَشْرَفِ» عَلَى «الْأَخَسِّ».

٢- أَوْ «عَرَضٌ خَارِجِيٌّ[٢] يُوجِبُ التقدُّمَ»، [ق١٢٤أ]

كَـ:

(أ) «الْأَهَمِّيَّةِ»،

(ب) وَ«رِعَايَةِ السَّجْعِ»،

(ج) وَ«حُسْنِ التَّرْكِيبِ»، [ن١٩أ]، [ب١٩ب]

(د) وَغَيْرِ ذٰلِكَ.

وَفِي[٣] هٰذَا الْعِلْمِ يُرَجَّحُ[٤] «بَعْضُ هٰذِهِ الْأَعْرَاضِ»[٥] عَلَى [و١٩أ] «التَّقَدُّمِ الطَّبِيعِيِّ». [ح٥٧ب]

---

[١] (ق): «والمضمر على المظهر» بدل «والمظهر على المضمر».

[٢] (ب): «عارض خارجي»؛ (ح): «غرض خارجي» بدل «عرض خارجي».

[٣] (ب): «في هذا» بدل «وفي هذا».

[٤] (ن): بدون «يُرَجَّحُ».

[٥] (ق)، (ح): «الأغراض» بدل «الأعراض».

الفَنُّ الخامسُ: فِي «الْجُمْلَةِ»[1]

وَالْكَلَامُ فِيهِ:

أ- فِي «الْفَصْلِ والْوَصْلِ»،

ب- وَفِي «الْإِيجَازِ والْإِطْنَابِ».

[1] (و): بدون «في الجملة».

[أ- «الفصل والوصل»][1]

كُلُّ لَفْظَيْنِ مُجَاوِرَيْنِ -مُفْرَدَيْنِ أَوْ جُمْلَتَيْنِ- بِحَيْثُ يَسْتَقِلُّ كُلٌّ مِنْهُمَا -أَيْ: لَا يَكُونُ بَيْنَهُمَا إِسْنَادٌ وَلَا إِضَافَةٌ-:

فَـ:

أ- إِنِ اتَّحَدَا مَعْنًى -بِأَنْ كَانَ الثَّانِي مِنْ تَوَابِعِ الأَوَّلِ صِفَةً أَوْ غَيْرَهَا-: لَا يُعْطَفُ[2] أَحَدُهُمَا[3] عَلَى الْآخَرِ، [ح٥٨أ]

ب- وَإِنْ تَغَايَرَا:

فَـ:

١- إِنْ لَمْ يَكُنْ بَيْنَهُمَا مُنَاسَبَةٌ أَصْلًا: لَا يُعْطَفُ أَيْضًا[4]،

نَحْوُ: «الشَّمْسُ، وَلَحْمُ البقرِ[5]، وَالْقَلَمُ الْوَاسِطِيُّ: كُلُّ ذٰلِكَ مَخْلُوقٌ».

٢- وَإِنْ كَانَ بَيْنَهُمَا مُنَاسَبَةٌ: يُعْطَفُ.

[١- أنواع المناسبة بين شيئين][6]

و«**الْمُنَاسَبَةُ بَيْنَ شَيْئَيْنِ**[7]»:

أ- إِمَّا «**عَقْلِيَّةٌ**»:

وَهِيَ[1]: أَنْ يَلْزَمَ مِنْ تَصَوُّرِ أَحَدِهِمَا تَصَوُّرُ الآخَرِ،

---

[1] قارن: عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص٢٢٢-٢٤٨؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٩٧-٢٠٧؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٣٥٧-٣٨٧.

[2] (ب): تحت لفظ «لا يعطف»: «خبر "كلُّ لفظيْنِ"».

[3] بهامش (ب):

أي: اللفظين.

[4] (ن): «لا يُعْطَفُ أَصْلًا» بدل «لا يُعْطَفُ أَيْضًا».

[5] (ح)، (ق): «وشحم البقر» بدل «ولحم البقر».

[6] قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٣٦١-٣٦٥.

[7] (ح)، (ق)، (ن)، (و): «بين الشيئين» بدل «بين شيئين».

كَـ:

١- «اللَّوَازِمِ»،

كَـ«الْأَبِ» وَ«الْابْنِ»[٢].

٢- وَ«الْمُقَابَلَاتِ»، [ح٥٨ب]

كَـ:

«السَّوَادِ» وَ«الْبَيَاضِ»،

وَ«الْعَمَى» وَ«الْبَصَرَ»،

وَ«الْفَوْقِ» وَ«التَّحْتِ»،[٣]

وَ«الْأَرْضِ» وَ«السَّمَاءِ».

ب- وَإِمَّا «حِسِّيَّةٌ»: [ح٥٩أ]

١- إِمَّا بِالقُرْبِ بَيْنَهُمَا،

٢- أَوْ بِأَنْ تَشَارَكَا فِي شَيْءٍ[٤]،

(أ) إِمَّا مِنْ أَجْزَاءِ الْمَاهِيَّةِ[٥]،

كَـ«الْإِنْسَانِ» وَ«الْفَرَسِ».

(ب) وَإِمَّا مِنَ اللَّوَازِمِ أَوِ العَوَارِضِ[٦]،

كَـ:

«الطُّولِ» و«الْقِصَرِ»، و«الحُسْنِ»، وَغَيْرِ ذٰلِكَ[١]. [ن١٩ب؛ و١٩ب]

---

(١) (ب): «وهو» بدل «وهي».

(٢) (ب)، (ح)، (ق)، (ن): بدون «كالأب ولابن».

(٣) (ب)، (ح)، (ق)، (ن): بدون «والعمي والبصر، والفوق والتحت».

(٤) (ب): «وإمَّا أن تشاركا [/يشاركا]»؛ (ح)، (ق)، (و): «أَوْ بِأَنْ يُشَارِكَا» بدل «أَوْ بِأَنْ تَشَارَكَا».

(٥) (ح)، (ق)، (ن): «إمَّا في أجزاء الماهية» بدل «إمَّا مِن أجزاء الماهية».

(٦) (ح): «وإمَّا من اللوازم»؛ (ق): «وإمَّا في اللوازم» بدل «وإمَّا مِن اللوازم أو العوارض».

فَفِي قَوْلِهِ:[٢]

ثَلَاثَةٌ تُشْرِقُ الدُّنْيَا بِبَهْجَتِهَا شَمْسُ الضُّحَى وَأَبُو إِسْحَاقَ وَالْقَمَرُ[٣]

[ب٢٠أ]

أَثْبَتَ «الْمُشَارَكَةَ فِي الْإِشْرَاقِ» بَيْنَ «أَبِي إِسْحَاقَ» و«الشَّمْسِ» و«القمر»[٤].

ج- وَإِمَّا «**وَضْعِيَّةٌ**»[٥]:

كَالْمُنَاسَبَةِ بَيْنَ «الْقَلَمِ» وَ«الْمِدَادِ».

وَكَذَا: سَائِرُ أَدَوَاتِ كُلِّ صِنَاعَةٍ،

كَمَا يَصِفُ «الْحَدَّادُ» «الْكَلَامَ»، فَيَقُولُ:

«خَيْرُ الْكَلَامِ: مَا نَصَبْتَ عَلَيْهِ مِنْفَاخَ الرَّوِيَّةِ[٦]، وَأَشْعَلْتَ[٧] فِيهِ نَارَ الْبَصِيرَةِ، ثُمَّ أَخْرَجْتَهُ مِنْ فَحْمِ الإِفْحَامِ، [ح٥٩ب] وَرَقَّقْتَهُ[٨] بِفِطِّيسِ الْإِفْهَامِ».[٩]

حَيْثُ اسْتَعْمَلَ أَدَوَاتِ «الْحِدَادَةِ»[١٠].

---

(١) (ح)، (ق): «كالطُّولِ والقِصَرِ وغَيْرِ ذلك» بدل «كالطول والقصر والحُسْنِ وغير ذلك».

(٢) (ب): «نحو»؛ (ح)، (ق)، (ن): «شعر» بدل «فَفِي قوله».

(٣) البيت لمحمد بن وهيب الحميري (ت ٢٤٠هـ/٨٥٤م؟). انظر: أبو الفرج الإصفهاني، **الأغاني**، ج١٩، ص٥٧؛ أبو هلال العسكري، **ديوان المعاني**، ج١، ص١٣٤-١٣٥؛ أبو إسحاق الحصري، **زهر الآداب وثمر الألباب**، ج٣، ص٧٠٣؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٣٢٤؛ ابن حجة الحموي، **خزانة الأدب**، ج٢، ص٣٧١؛ التفتازاني، **المطول**، ص١٦٥؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج١، ص٢١٥-٢٣٠، رقم الشاهد: ٤٠؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص٧٥-٧٦؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص١٦٦-١٦٧، رقم الشاهد: ١٦٨؛ يونس أحمد السامرّائي، **شعراء عباسيون**، ج١، ص٧٦.

(٤) (ح)، (ق)، (ن)، (و): «أَثْبَتَ الْمُشَارَكَةَ فِي الْإِشْرَاقِ بَيْنَ أَبِي إِسْحَاقَ وَبَيْنَ الشَّمْسِ» بدل «أَثْبَتَ الْمُشَارَكَةَ فِي الْإِشْرَاقِ بَيْنَ أَبِي إِسْحَاقَ والشَّمْسِ والقمرِ».

(٥) (ب): «وضعيّ» بدل «وضعية».

(٦) (ق): «منقاخ الروية» بدل «منفاخ الروية».

(٧) (و): «وَاشتعل» بدل «وأَشْعَلْتَ».

(٨) (ح)، (ن): «وَقعْتَهُ»؛ (ق): «دَقَّقْتَهُ» بدل «رَقَّقْتَهُ».

(٩) انظر: أبو إسحاق الحُصْرِي (ت ٤١٣هـ/١٠٢٢م)، **زهر الآداب وثمر الألباب**، ج١، ص١١٦؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٣٦٥.

(١٠) (ح)، (ق): «أدواة الحدادة» بدل «أدوات الحدادة».

وَفِي الْجُمْلَةِ: كُلُّ مُنَاسَبَةٍ بِوَجْهٍ مِنَ الْوُجُوهِ يَكُونُ مَنْظُورًا إِلَيْهَا فِي هٰذِهِ الْحَالَةِ الْمُسْتَدْعِيَةِ لِلْكَلَامِ، لَا بَعِيدَةً عَنْهَا. فَاعْرِفْ ذٰلِكَ.

٢- ضَابِط: [فائدةُ العطفِ وأنواعُه][١]

فَائِدَةُ الْعَطْفِ[٢]: التَّشْرِيكُ بَيْنَ «الْمَعْطُوفِ» وَ«الْمَعْطُوفِ عَلَيْهِ».

وَهُوَ:

أ- إِمَّا فِي «الْمُفْرَدِ»[٣]، فَيَقْتَضِي[٤] «الشِّرْكَةَ فِي الْإِعْرَابِ»، لِيَدُلَّ[٥] عَلَى «الشِّرْكَةِ فِي الْمَعْنَى الْمُوجِبِ لَهُ»،

ب- وَإِمَّا فِي «الْجُمْلَةِ».

وَ«الْجُمْلَةُ»: [ق١٢٤ب]

١- إِمَّا «فِي قُوَّةِ الْمُفْرَدِ»، فَتَجِبُ[٦] «الشِّرْكَةُ فِي الْإِعْرَابِ»،

نَحْوُ: «رَأَيْتُ رَجُلًا: خَلْقُه حَسَنٌ، وخُلُقُه قَبِيحٌ»،

فَالْجُمْلَتَانِ مُشَارِكَتَانِ[٧] [و٢٠أ] فِي «الْوَصْفِيَّةِ»[٨].

٢- وَإِمَّا «لَا فِي قُوَّةِ الْمُفْرَدِ»، [ن٢٠أ] وَحِينَئِذٍ:

(أ) إِنْ كَانَتِ الثَّانِيَةُ مُتَعَلِّقَةً بِمَعْنَى الْأُولَى[٩]

---

(١) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٩٧-٢٠٧؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٣٨٧-٣٦٠.

(٢) (ب): «فائدة التعريف» بدل «فائدة العطف».

(٣) (ح)، (ق)، (ن): «وهي إمّا في المفرد»؛ (و): «وهو إمّا للمفرد» بدل «وهو إمّا في المفرد».

(٤) (ن): «فتقتضي» بدل «فيقتضي».

(٥) (ح): «لِتَدُلَّ» بدل «لِيَدُلَّ».

(٦) (و): «فَيَجِبُ» بدل «فَتَجِبُ».

(٧) (و): «فالجملتان مشاركان» بدل «فالجملتان مشاركتان».

(٨) (ب)، (ن)، (و): «في الصفتيّة» بدل «في الوصفية».

(٩) (ب): «إِنْ كَانَ الثَّانِي مُتَعَلِّقًا بِمَعْنَى الأول»؛ (ن)، (و): «إن كان الثَّانِيَةُ مُتَعَلِّقَةً بِمَعْنَى الْأُولَى» بدل «إِنْ كَانَتِ الثَّانِيَةُ مُتَعَلِّقَةً بِمَعْنَى الْأُولَى».

-كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ﴾[1] [سورة البقرة: ٢/٢]،

فَإِنَّ الثَّانِيَةَ تَأْكِيدٌ لِلْأُولَى[2]- [ب٢٠ب]: لَا يَجُوزُ الْعَطْفُ.

(ب) وَإِنْ لَمْ يَكُنِ الثَّانِيَةُ مُتَعَلِّقَةً [ح٦٠أ] بِمَعْنَى الْأُولَى[3]: فَحِينَئِذٍ:

(١) إِنْ كَانَ الْمُسْنَدُ إِلَيْهِ فِيهِمَا[4] وَاحِدًا: يُعْطَفُ[5]،

نَحْوُ: «فُلَانٌ: يُعْطِي، وَيَمْنَعُ»[6].

(٢) وَإِنْ لَمْ يَكُنْ وَاحِدًا:

فـ:

---

(١) تمام الآيات: ﴿الٓمٓ (١) ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ (٢) الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ (٣) والَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ (٤) أُولَٰئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (٥)﴾ [سورة البقرة: ٢/١-٥].

انظر: السكاكي، مفتاح العلوم، ص٣٧٨، حيث قال:

وكذلك: فَصْلُ ﴿هُدًى لِلْمُتَّقِينَ﴾ لمعنى التقرير فيه للذي قبله، لأنَّ قولَه: ﴿ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ﴾ مَسُوقٌ لوصف «التنزيل» بـ«كمال كونه هاديًا»، وقوله: ﴿هُدًى لِلْمُتَّقِينَ﴾ تقديرُه -كما لا يخفى-: «هو هُدًى»، وإنَّ معناه: «نَفْسُهُ هدايةٌ محضةٌ بالغةٌ درجةً لا يُكْتَنَهُ كُنْهُهَا»، وإنَّه في التأكيد والتقرير لمعنى «أنه كامل في الهداية» كما ترى.

(٢) (ن)، (و): «تأكيدُ الأولى» بدل «تأكيدٌ للأولى».

(٣) (ب): «وإن لم يكن الثاني متعلقًا بمعنى الأول»؛ (ح): «وإن لم يكن الثاني متعلقًا بمعنى الأولى» بدل «وإن لم تكن الثانية متعلقةً بمعنى الأولى».

(٤) (ب)، (و): «إنْ كان المسند إليه فيها»؛ (ق): «إنْ كان المسند إليهما فيهما» بدل «إنْ كان المسند إليه فيهما».

(٥) (ق): «بعطفٍ» بدل «يُعْطَفُ».

(٦) (ق): فوق هذا المثال:

«الصواب: "يُعْطِي فلانٌ، ويَمْنَعُ". ابن مرا؟؟».

يبدو أن الاعتراض المكتوب فوق هذا المثال في نسخة (ق): على حق، لأن مثال المؤلف مثالٌ لـ«الجملة التي في قوة المفرد»، والكلام في «الجملة التي لا في قوة المفرد».

انظر: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٩٩، حيث قال:

إذا كان المُحَدَّثُ عَنْهُ في الجملتين واحدًا -كقولك: «فلانٌ: يقول ويفعل، ويضرّ وينفع، ويأمر وينهى، ويُسِيءُ ويُحْسِنُ» وأشباهِ ذلك-: فإدخال العاطف ههنا كالضروري، لأنك: أ- إذا قلتَ: «هو: يضرّ وينفع» كُنْتَ قد أَفَدْتَ بـ«الواو»: «أنك جعلتَه فاعلًا لهما جميعًا»، ب- ولو تركتَ العاطفَ وقلتَ: «إنه يضرّ ينفع»: لم يَجِبْ ذلك، بل: قد يجوز أن يكون قولك «ينفع» رجوعًا عن قولك «يضرّ» وإبطالًا له.

- إِنْ كَانَ الْمُنَاسَبَةُ فِي «الْمُسْنَدِ» و«الْمُسْنَدِ إِلَيْهِ»: يُعْطَفُ،

نَحْوُ:

«الْعِلْمُ حَسَنٌ، وَالْجَهْلُ قَبِيحٌ»،

وَقَوْلِهِ تَعَالَى[1]: ﴿يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا يَعْرُجُ فِيهَا﴾[2] [سورة سبأ: ٢/٣٤؛ سورة الحديد: ٤/٥٧]، [ح٦٠ب]

- وَإِنْ كَانَ الْمُنَاسَبَةُ فِي أَحَدِهِمَا دُونَ الْآخَرِ،

نَحْوُ:

«الْعِلْمُ حَسَنٌ، وَوَجْهُ فُلَانٍ قَبِيحٌ»،

و«زَيْدٌ طَوِيلٌ، وَعَمْرٌو قَائِمٌ[3]».

- أَوْ لَمْ يَكُنْ[4] فِي شَيْءٍ مِنْهُمَا مُنَاسَبَةٌ[5]،

نَحْوُ:

«النَّارُ حَارَّةٌ[6]، وَزَيْدٌ عَالِمٌ»،

وَ«الشَّمْسُ فِي الْأَسَدِ، وَالْبَاذِنْجَانُ مُدَوَّرٌ»

: لَا يَجُوزُ الْعَطْفُ أَصْلًا.

وَإِنْ وَقَعَ فِي الْكَلَامِ جُمْلَتَانِ[7] هٰكَذَا: تُذْكَرَانِ[1] لَا عَلَى طَرِيقِ الْعَطْفِ.

---

[1] (ح)، (ق): «وقوله» بدل «وقوله تعالى».

[2] تمام الآيات: ﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْآخِرَةِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ (١) يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا يَعْرُجُ فِيهَا وَهُوَ الرَّحِيمُ الْغَفُورُ (٢)﴾ [سورة السبأ: ١/٣٤-٢]؛ ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا يَنزِلُ مِنَ السَّمَاء وَمَا يَعْرُجُ فِيهَا وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنتُمْ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾ [سورة الحديد: ٤/٥٧].

[3] (ب): «نائم» بدل «قائم».

[4] (ح)، (ق): «لَمْ تَكُنْ» بدل «لَمْ يَكُنْ».

[5] (ح)، (ق)، (ن): بدون «مناسبةٌ».

[6] (ب)، (ح)، (ن): «النارُ حارٌّ» بدل «النارُ حارَّةٌ».

[7] (ب): «الجملتان» بدل «جملتان».

[استطراد: «القطع» و«الاستئناف»][٢]

وإِذَا[٣] اطَّلَعْتَ على صُوَرِ جوازِ [و٢٠ب] العطفِ وعَدَمِه[٤]:

فاعلم:

أ- أَنَّ في بعضِ صُوَرِ العطفِ[٥] يُتْرَكُ العطفُ:

١- إِمَّا احتياطًا،

نحو[٦]:

وَتَظُنُّ سَلْمَى: أَنَّنِي أَبْغِي بِهَا ... بَدَلًا، أُرَاهَا [ن٢٠ب] فِي الضَّلَالِ تَهِيمُ[٧]

فَإِنْ قيل[٨]: «وَأُرَاهَا» فَـ: (أ) إِنْ عُطِفَ على «تَظُنُّ»: يَصِحُّ المعنى، (ب) وَإِنْ عُطِفَ على «أَبْغِي»: يَفْسُدُ المعنى، [ب٢١أ] فَلِدَفْعِ هذا الاحتمالِ المفسدِ[٩] تُرِكَ[١٠] العطفُ احتياطًا.

٢- وَإِمَّا وُجُوبًا[١١]،

---

(١) (ح)، (ق)، (و): «يُذكران» بدل «تُذكران».

(٢) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٣٦٠-٣٦١.

(٣) (ب): «فإذا» بدل «وإذا».

(٤) (ن): «وإِذَا أُطْلِقَ على صُوَرِ جَوَازُ الْعَطْفِ وعَدَمُهُ» بدل «وإِذَا اطَّلَعْتَ على صُوَرِ جوازِ العطفِ وعَدَمِه».

(٥) (ح)، (ق)، (ن): «أَنّ في بعضِ صُوَرِ» بدل «أَنَّ في بعضِ صُوَرِ العطفِ».

(٦) (ب): «نحو شعر» بدل «نحو».

(٧) لم نعثر على قائل هذا البيت. انظر: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٣٧٠؛ بدر الدين ابن مالك (ابن الناظم)، أبو عبد الله بدر الدين محمد بن محمد بن عبد الله بن مالك الدمشقي الشافعي (ت ٦٨٦هـ/١٢٨٧م)، **المصباح في علم المعاني والبيان والبديع**، (حققه وشرحه: حسني عبد الجليل يوسف)، القاهرة: مكتبة الآداب، ١٤٠٩هـ/١٩٨٩م، ص٥٨؛ محمد بن علي بن محمد الجرجاني (ت ٧٢٩هـ/١٣٢٩م)، **الإشارات والتنبيهات في علم البلاغة**، (تحقيق: عبد القادر الحسين) القاهرة: مكتبة الآداب، ١٤١٨هـ/١٩٩٧م، ص١١١؛ التفتازاني، **مختصر المعاني**، ص٢٢٩؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج١، ص٢٧٩-٢٨٠، رقم الشاهد: ٥١؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص٨٩-٩٠؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص١٩٤-١٩٥، رقم الشاهد: ٢٠٩.

(٨) (ب)، (ح): «فلو قيل» بدل «فإن قيل».

(٩) (و): «فلدفع الاحتمال المفسد» بدل «فلدفع هذا الاحتمال المفسد».

(١٠) (ب): «يترك» بدل «ترك».

(١١) (ق): بدون «نحو:"وَتَظُنُّ سَلْمَى أَنَّنِي أَبْغِي بِهَا // بَدَلًا أَرَاهَا فِي الضَّلَالِ تَهِيمُ". فَإِنْ قيل: "وَأَرَاهَا": فَإِنْ عُطِفَ على

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُونَ (١٤) اَللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ (١٥)﴾[1] [سورة البقرة: ٢/١٤-١٥]،

فَلَوْ قِيلَ «وَاللَّهُ»: (أ) فَإِنْ عُطِفَ على ﴿قَالُوا﴾: يَخْتَصُّ بِالظَّرْفِ، (ب) وإِنْ عُطِفَ على ﴿إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤون﴾: يَصيرُ مَقُولًا للقولِ[2]، وأَيًّا مَّا كان: يَفْسُدُ المعنى. [ح٦١أ]

وهذا يُسَمَّى: «**قَطْعًا**»[3].

ب- وإِذَا كانت الجملةُ الثانيةُ جَوَابًا عَنْ سُؤَالٍ مُقَدَّرٍ: تُرِكَ العطفُ،

نحو:

زَعَمَ الْعَوَاذِلُ أَنَّنِي فِي غَمْرَةٍ صَدَقُوا[4]، وَلٰكِنْ غَمْرَتِي لَا تَنْجَلِي[5]

"تَظُنُّ": يَصِحُّ المعنى، وَإِنْ عُطِفَ على "أَبْغِي": يَفْسُدُ المعنى، فَلِدَفْعِ هذا الاحتمالِ المفسد تُرِكَ العطفُ احتياطًا، وَإِمَّا وُجُوبًا».

[1] ب: بدون «﴿وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ﴾».
تمامُ الآيات: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ (٨) يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ (٩) فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ (١٠) وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ (١١) أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلٰكِنْ لَا يَشْعُرُونَ (١٢) وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلٰكِنْ لَا يَعْلَمُونَ (١٣) وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَى شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُونَ (١٤) اَللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ (١٥) أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ (١٦)﴾ [سورة البقرة: ٢/٨-١٦].

[2] (ح)، (ق): «يَصيرُ مَفْعُولًا للقولِ» بدل «يَصيرُ مَقُولًا للقولِ».

[3] (و): «تركا قطعا» بدل «قَطْعًا».

[4] (و): «صَدَقَتْ» بدل «صَدَقُوا».

[5] لم نعثر على قائل هذا البيت. انظر: عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص٢٣٥؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٣٧٢؛ ابن الزملكاني، كمال الدين عبد الواحد بن عبد الكريم بن خلف الأنصاري السماكي الدمشقي الزملكاني (ت ٦٥١هـ/١٢٥٣م)، **التبيان في علم البيان المُطْلِع على إعجاز القرآن**، (تحقيق: أحمد مطلوب، خديجة الحديثي)، بغداد: مطبعة العاني، ١٣٨٣هـ/١٩٦٤م، ص١٤٢؛ بدر الدين ابن مالك، **المصباح في علم المعاني والبيان والبديع**، ص٥٩؛ محمد بن علي بن محمد الجرجاني، **الإشارات والتنبيهات في علم البلاغة**، ص١٠٨؛ يحيى بن حمزة بن علي بن إبراهيم العلوي (ت ٧٤٩هـ/١٣٤٨م)، **الطراز المتضمن لأسرار البلاغة وعلوم حقائق الإعجاز**، مصر: مطبعة المقتطف، ١٣٣٢هـ/١٩١٤م، ج٢، ص٤٧؛ التفتازاني، **مختصر المعاني**، ص٢٢٩؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج١، ص٢٨١-٢٨٢، رقم الشاهد: ٥٢؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص٩٠-٩١؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص١٩٥-١٩٦، رقم الشاهد: ٢٠٩.

فَإِذَا شَكَا[1] العواذلَ، وَحَكَى عَمَّا في زَعْمِهِمْ، فإِنَّهُ[2] يَخْطُرُ بِبَالِ السامعِ «أَنَّهُمْ صَادِقُونَ في زعمهم أَمْ كَاذِبُونَ؟»، [و٢١أ] فَلَا يَسْتَغْنِي السامعُ عن السؤالِ: ١- قال[3]: «صدقوا»، (أ) [ح٦١ب] لِئَلَّا يَنْقَطِعَ كلامُهُ، (ب) أَوْ لَمْ تَكُنْ[4] المصلحةُ في السؤالِ، (ج) أَوْ لِيَجْمَعَ المعانيَ الكثيرةَ في الألفاظِ القليلةِ، (د) أَوْ [ق١٢٥أ] لِتَنْبِيهِ السامعِ[5] على هذا السؤالِ، ٢- ولَمْ يَقُلْ: «وَصَدَقُوا» -بالعطفِ- لِيَدُلَّ على هذا السؤَالِ المُقَدَّرِ.

وهذا يُسَمَّى «**استئنافًا**».[6] [ن٢١أ].

٣- ضَابِط: [عطف «الطلب» على «الخبر»][7]

يُعْطَفُ «الطَّلَبُ» على «الخبرِ»: إِذَا كَانَ [ح٦٢أ] «الخبرُ» يَقْتَضِي «الطَّلَبَ»،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: [ب٢١ب] ﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللهَ ...﴾ إِلَى قَوْلِهِ: ﴿وَقُولُوا ...﴾[8] [سورة البقرة: ٨٣/٢]،

[قَوْلُهُ: ﴿وَقُولُوا ...﴾] عطفٌ على[9] ﴿لَا تَعْبُدُونَ ...﴾ بِتَقْدِيرِ «النهي»، أَيْ: «لَا تَعْبُدُوا ...».

---

[1] (ق): «فإذا اشتكى» بدل «فإذا شكا».

[2] (ب): «فكأنه» بدل «فإنه».

[3] (ح)، (ق): «فقال» بدل «قال».

[4] (و): «لم يكن» بدل «لم تكن».

[5] (و): «أَوْ لِيُنَبِّهَ السامعَ» بدل «أَوْ لِتَنْبِيهِ السامعِ».

[6] (ق): «ويُسَمَّى استئنافًا» بدل «وهذا يُسَمَّى استئنافًا».

[7] قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٣٦٧.

[8] تمام الآية: ﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَذِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِنْكُمْ وَأَنْتُمْ مُعْرِضُونَ﴾ [سورة البقرة: ٨٣/٢].

[9] (ب): «على» بدل «عطف على».

٤- ضَابِط: [عطف «الجملة» على «الجملة»][1]

إذا عُطِفَ «الجملةُ» على «الجملةِ»: تكُون الجُمَلُ متناسِبةً[2] كَكَوْنِهَا[3] «اسْمِيَّةً» و«فِعْلِيَّةً».

وقد يكون المرادُ: أ- في إحداهما[4] «الحدوثَ»، فتكونُ[5] «فِعْلِيَّةً»، ب- وفي الأخرى «الثبوتَ»، فتكونُ[6] «اسْمِيَّةً»،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿أَجِئْتَنَا بِالْحَقِّ أَمْ أَنْتَ مِنَ اللَّاعِبِينَ﴾[7] [سورة الأنبياء: ٥٥/٢١]،

يعني: «أَأَحْدَثْتَ[8] تَعَاطِيَ الحَقِّ، أَمِ اللَّعِبُ[9] بَعْدُ مستمرٌّ؟».

وكذلك قَوْلُهُ تَعَالَى[10]: ﴿سَوَاءٌ عَلَيْكُمْ[11] أَدَعَوْتُمُوهُمْ أَمْ أَنْتُمْ صَامِتُونَ﴾[12] [سورة الأعراف: ١٩٣/٧].

---

(١) قارن: فخر الدين الرازين، **نهاية الإيجاز**، ص٢٠٣-٢٠٥؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٣٨٢.

(٢) (و): «مناسبة» بدل «متناسبة».

(٣) (ب)، (ق)، (ن)، (و): «لِكَوْنِهَا» بدل «ككَوْنِهَا».

(٤) (ب)، (و): «في أحدهما» بدل «في إحداهما».

(٥) (ح)، (و): «فيكون» بدل «فتكون».

(٦) (ح): «فيكون» بدل «فتكون».

(٧) تمامُ الآيات: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا إِبْرَاهِيمَ رُشْدَهُ مِن قَبْلُ وَكُنَّا بِه عَالِمِينَ (٥١) إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا هٰذِهِ التَّمَاثِيلُ الَّتِي أَنْتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ (٥٢) قَالُوا وَجَدْنَا آبَاءَنَا لَهَا عَابِدِينَ (٥٣) قَالَ لَقَدْ كُنْتُمْ أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ (٥٤) قَالُوا أَجِئْتَنَا بِالْحَقِّ أَمْ أَنْتَ مِنَ اللَّاعِبِينَ (٥٥) قَالَ بَلْ رَبُّكُمْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ الَّذِي فَطَرَهُنَّ وَأَنَا عَلَى ذَلِكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ (٥٦) وَتَاللهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ بَعْدَ أَن تُوَلُّوا مُدْبِرِينَ (٥٧) فَجَعَلَهُمْ جُذَاذًا إِلَّا كَبِيرًا لَهُمْ لَعَلَّهُمْ إِلَيْهِ يَرْجِعُونَ (٥٨) قَالُوا مَنْ فَعَلَ هٰذَا بِآلِهَتِنَا إِنَّهُ لَمِنَ الظَّالِمِينَ (٥٩) قَالُوا سَمِعْنَا فَتًى يَذْكُرُهُمْ يُقَالُ لَهُ إِبْرَاهِيمُ (٦٠) قَالُوا فَأْتُوا بِهِ عَلَى أَعْيُنِ النَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَشْهَدُونَ (٦١) قَالُوا أَأَنْتَ فَعَلْتَ هٰذَا بِآلِهَتِنَا يَا إِبْرَاهِيمُ (٦٢) قَالَ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هٰذَا فَاسْأَلُوهُمْ إِنْ كَانُوا يَنْطِقُونَ (٦٣) فَرَجَعُوا إِلَى أَنْفُسِهِمْ فَقَالُوا إِنَّكُمْ أَنْتُمُ الظَّالِمُونَ (٦٤)﴾ [سورة الأنبياء: ٥١/٢١-٦٤].

(٨) (ح)، (ق): «أحدثت» بدل «أأحدثت».

(٩) (ق): «أَوِ اللَّعِبِ» بدل «أَمِ اللَّعِبِ».

(١٠) (ب)، (و): «وكذلك قوله» بدل «وكذلك قوله تعالى».

(١١) (ب)، (و): «عليهم» بدل «عليكم»؛ (ح)، (ق): بدون «﴿سَوَاءٌ عَلَيْكُمْ﴾».

(١٢) تمامُ الآيات: ﴿أَيُشْرِكُونَ مَا لاَ يَخْلُقُ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ (١٩١) وَلاَ يَسْتَطِيعُونَ لَهُمْ نَصْرًا وَلاَ أَنْفُسَهُمْ يَنْصُرُونَ (١٩٢) وَإِنْ تَدْعُوهُمْ إِلَى الْهُدَى لاَ يَتَّبِعُوكُمْ سَوَاءٌ عَلَيْكُمْ أَدَعَوْتُمُوهُمْ أَمْ أَنْتُمْ صَامِتُونَ (١٩٣)﴾ [سورة الأعراف: ١٩٣/٧].

ب- فَصْل: [«الإيجاز والإطناب»][1]

[١- تعريف «الإيجاز» و«الإطناب»][2]

أ- «**الإيجازُ**»: [و٢١ب] أَدَاءُ غَرَضِ الْكَلَامِ بِأَقَلَّ [ح٦٢ب] مِنْ «مُتَعَارَفِ الْأَوْسَاطِ».

ب- و«**الإطنابُ**»: أَدَاؤُهُ بِأَكْثَرَ مِنْهُ لِفَائِدَةٍ[3].

[٢- أنواع «الإيجاز»][4]

و«الإيجاز»:

أ- إِمَّا بِالْحَذْفِ،

ب- أَوْ بِدُونِهِ،

[(أ) الإيجاز بدون الحذف -أي: «إيجاز القصر»-][5]

والثاني: بِإِقامةِ ألفاظٍ «قِصَارٍ» مُقَامَ «طِوَالٍ»:

أ- «مُطَابَقَةً»،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ﴾[6] [سورة البقرة: ٢/٢٧٥]،

أَيْ: «... فَغُفِرَ له[1] خطاياه الماضيةُ».

---

(١) قارن: فخر الدين الرازين، **نهاية الإيجاز**، ص٢٠٨-٢١٨؛ ابن الأثير، أبو الفتح ضياء الدين نصر الله بن محمد الجزري (ت ٦٣٧هـ/١٢٣٩م)، **المثل السائر في أدب الكاتب والشاعر**، (قدمه وعلق عليه: أحمد الحوفي، بدوي طبانه)، ط٢، القاهرة: دار نهضة مصر للطبع والنشر، ١٤٠٤، ج٢، ص٢٥٥-٣٤١؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٣٨٧-٣٩٩.

(٢) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٣٨٧-٣٨٨.

(٣) (ب): بدون «منه لفائدة».

(٤) قارن: ابن الأثير، **المثل السائر**، ج٢، ص٢٦٤-٢٦٩.

(٥) قارن: ابن الأثير، **المثل السائر**، ج٢، ص٣١٩-٣٣٥.

(٦) تمام الآية: ﴿الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لاَ يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَـٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾ [سورة البقرة: ٢/٢٧٥].

ب- أَوْ «تَضَمُّنًا»،

كَذِكْرِ كُلِّيٍّ يَشْمَلُ جُزْئِيَّاتِهِ،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ [ن٢١ب] بِالْعُرْفِ[٢] وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ﴾[٣] [سورة الأعراف: ١٩٩/٧]،

جَمَعَ فيه «مَكارِمَ الأَخْلاقِ»[٤].

ونحوُ:

وَإِنْ هُوَ لَمْ يَحْمِلْ عَلَى النَّفْسِ ضَيْمَهَا فَلَيْسَ إِلَى حُسْنِ الثَّنَاءِ سَبِيلُ[٥]

[ح٦٣أ]، [ب٢٢أ].

ج- أو «الْتِزَامًا»،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى[١]: ﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ﴾[٢] [سورة البقرة: ١٧٩/٢]،

---

(١) (ب)، (ح)، (ن)، (و): «غُفِرَ» بدل «فَغُفِرَ».

(٢) (ب): «بالمعروف» بدل «بالعرف».

(٣) تمامُ الآيات: ﴿إِنَّ وَلِيِّيَ اللهُ الَّذِي نَزَّلَ الْكِتَابَ وَهُوَ يَتَوَلَّى الصَّالِحِينَ (١٩٦) وَالَّذِينَ تَدْعُونَ مِن دُونِهِ لاَ يَسْتَطِيعُونَ نَصْرَكُمْ وَلاَ أَنْفُسَهُمْ يَنْصُرُونَ (١٩٧) وَإِنْ تَدْعُوهُمْ إِلَى الْهُدَى لاَ يَسْمَعُوا وَتَرَاهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَهُمْ لاَ يُبْصِرُونَ (١٩٨) خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ (١٩٩)﴾ [سورة الأعراف: ١٩٦/٧-١٩٩].

(٤) (ح)، (ق): «جمع مكارم الأخلاق» بدل «جمع فيه مكارم الأخلاق».

(٥) البيت نسب إلى السموأل ونسب إلى عبد الملك بن عبد الرحيم الحارثي -شاعر إسلامي- (ت ١٩٠هـ/٨٠٥م؟). انظر: السموأل، أبو شريح السموأل بن غريض بن عادياء الأزدي الغصاني (ت ٥٦٠هـ/١١٦٥م؟)، **ديوان السموأل**، (تحقيق: واضح الصمد)، بيروت: دار الجيل، ١٤١٦هـ/١٩٩٦م، ص٦٦؛ أبو تمام، **ديوان الحماسة**، ص٢١؛ أبو علي القالي، إسماعيل بن قاسم بن عيذون بن هارون القالي البغدادي (ت ٣٥٦هـ/٩٦٧م)، **الأمالي**، القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٩٧٥، ج١، ص٣١٩؛ أبو هلال العسكري، الحسن بن عبد الله العسكري (ت بعد ٤٠٠هـ/١٠٠٩م)، **كتاب الصناعتين**، (تحقيق: علي محمد البجاوي، محمد ابو الفضل إبراهيم)، بيروت: المكتبة العصرية، ١٤١٩هـ/١٩٩٨م، ص٤٣٣؛ المرزوقي، **شرح ديوان الحماسة**، ج١، ص٨٢-٨٣؛ أبو عبيد البكري، عبد الله بن عبد العزيز بن محمد بن أيوب بن عمرو البكري الأندلسي (ت ٤٨٧هـ/١٠٩٤م)، **سمط اللآلي في شرح أمالي القالي**، (تحقيق: عبد العزيز الميمني)، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٩٩٥، ج١، ص٥٩٦؛ الخطيب التبريزي، أبو زكريا يحيى بن علي الخطيب التبريزي (ت ٥٠٢هـ/١١٠٩م)، **شرح ديوان الحماسة**، (تحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد)، القاهرة: مطبعة حجازي، ١٣٥٧هـ، ج١، ص١٠٩؛ ابن الأثير، **المثل السائر**، ج١، ص١٨٩؛ عبد القادر البغدادي، **خزانة الأدب**، ج٩، ص٤٢.

أَيْ: «إِذَا قُتِلَ القاتلُ: امْتَنَعَ غيرُهُ مِنَ القَتْلِ، فَأَوْجَبَ ذلك حياةً للناسِ».

[(ب) **الإيجاز بالحذف** -أي: «**إيجاز الحذف**»-][٣]

والأَوَّلُ:

أ- إِمَّا بِـ«حَذْفِ المفرد»[٤]،

كحذفِ:

١- «الفاعلِ»،

٢- و«الفعلِ»،

٣- و«المفعولِ»،

٤- و«المبتدأِ»،

٥- و«الخبرِ»،

٦- و«المضافِ»،

٧- و«المضافِ إليه» -إذا دخل اللَّامُ في «المضاف»-، [ح٦٣ب]

٨- و«الموصوفِ»،

نحو: «يَا أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ»[٥]،

أَي: «... القوم المؤمنون».

٩- و«الصفةِ»،

---

(١) (ب): «كما في قوله تعالى» بدل «كقوله تعالى».

(٢) تمامُ الآيتين: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنْثَى بِالْأُنْثَى فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ فَمَنِ اعْتَدَى بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ (١٧٨) وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (١٧٩)﴾ [سورة البقرة: ٢/١٧٨-١٧٩].

(٣) قارن: ابن الأثير، **المثل السائر**، ج٢، ص٢٦٨-٣١٩.

(٤) (ب): «إما حذف المفرد»؛ (و): «إما أنْ يحذف المفرد» بدل «إما بحذف المفرد».

(٥) (ق): «أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ» بدل «يَا أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ».

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ﴾[1] [سورة الكهف: ٧٩/١٨]،

أَيْ: «... صحيحةٍ»[2]. [و٢٢أ]

١٠- و«الشرطِ»،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ ...﴾[3] [سورة البقرة: ١٨٤/٢]،

أَيْ: «... فَأَفْطَرَ: فَعِدَّةٌ ...»[4].

١١- وَ«جَوَابِهِ»،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: [ق١٢٥ب] ﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللهِ ...﴾[5] [سورة فصلت: ٥٢/٤١؛ سورة الأحقاف: ١٠/٤٦]،

أَيْ: «...: أَلَسْتُمْ ظَالِمِينَ».

١٢- وَ«لَوْ»،

نَحْو:

إِذًا لَقَامَ [بِنَصْرِي مَعْشَرٌ خُشُنٌ عِنْدَ الْحَفِيظَةِ إِنْ ذُو لُوثَةٍ لَانَا][1]

---

(١) تمامُ الآيات: ﴿قَالَ هٰذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنِكَ سَأُنَبِّئُكَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا (٧٨) أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينَ يَعْمَلُونَ فِي الْبَحْرِ فَأَرَدْتُ أَنْ أَعِيبَهَا وَكَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ غَصْبًا (٧٩) وَأَمَّا الْغُلَامُ فَكَانَ أَبَوَاهُ مُؤْمِنَيْنِ فَخَشِينَا أَنْ يُرْهِقَهُمَا طُغْيَانًا وَكُفْرًا (٨٠) فَأَرَدْنَا أَنْ يُبْدِلَهُمَا رَبُّهُمَا خَيْرًا مِنْهُ زَكَاةً وَأَقْرَبَ رُحْمًا (٨١) وَأَمَّا الْجِدَارُ فَكَانَ لِغُلَامَيْنِ يَتِيمَيْنِ فِي الْمَدِينَةِ وَكَانَ تَحْتَهُ كَنْزٌ لَهُمَا وَكَانَ أَبُوهُمَا صَالِحًا فَأَرَادَ رَبُّكَ أَنْ يَبْلُغَا أَشُدَّهُمَا وَيَسْتَخْرِجَا كَنْزَهُمَا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ وَمَا فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِي ذٰلِكَ تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا (٨٢)﴾ [سورة الكهف: ٧٨/١٨-٨٢].

(٢) بهامش (ب):

بدليلِ ما قبله، وهو قوله: ﴿فَأَرَدْتُ أَنْ أَعِيبَهَا﴾، لدلالته على «أن الملك كان لا يأخذ المعيبةَ ؟؟؟».

(٣) تمامُ الآيتين: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (١٨٣) أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (١٨٤)﴾ [سورة البقرة: ١٨٣/٢-١٨٤].

(٤) (و): «فأفطر بعده» بدل «فأفطر فعدة».

(٥) تمامُ الآيتين: ﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللهِ ثُمَّ كَفَرْتُمْ بِهِ مَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ هُوَ فِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ﴾ [سورة فصلت: ٥٢/٤١]؛ ﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللهِ وَكَفَرْتُمْ بِهِ وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى مِثْلِهِ فَآمَنَ وَاسْتَكْبَرْتُمْ إِنَّ اللهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾ [سورة الأحقاف: ١٠/٤٦]

أَيْ: «لَوْ كُنْتُ: لَقَامَ».

١٣- وَ«جَوَابِهِ»،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَلَوْ تَرَى إِذْ فَزِعُوا ...﴾[٢] [سورة سبأ: ٣٤/٥١]،

أَيْ: «...: لَرَأَيْتَ أَمْرًا عظيمًا».

١٤- و«جوابِ "لولا"»،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَلَوْلَا فَضْلُ اللهِ ...﴾[٣] [سورة النور: ٢٤/١٠، ٢٠]،

أَيْ: «...: لَعَجَّلَ لَكُمُ الْعَذَابَ».

١٥- و«جوابِ "لَمَّا"»،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿فَلَمَّا أَسْلَمَا ...﴾[٤] [سورة الصافات: ٣٧/١٠٣]،

---

(١) البيت لقُرَيْظ/قُرَيْط بْنِ أُنَيْفٍ العنبري التميمي -شاعر جاهلي- (ت ؟). انظر: أبو تمام، **ديوان الحماسة**، ص١١؛ ابن الأثير، **المثل السائر**، ج٢، ص٣٠٨، حيث قال:

ومما جاء من ذلك شعرًا: قولُ بعضِهم في صدر «الحماسة»:

لَوْ كُنْتُ مِنْ مَازِنٍ لَمْ تَسْتَبِحْ إِبِلِي ... بَنُو اللَّقِيطَةِ مِنْ ذُهْلِ بْنِ شَيْبَانَا

إِذًا لَقَامَ بِنَصْرِي مَعْشَرٌ خُشُنٌ ... عِنْدَ الْحَفِيظَةِ إِنْ ذُو لُوثَةٍ لَانَا

فـ«لو» في البيت الثاني: محذوفةٌ، لأنها في البيت الأول قد اسْتَوْفَتْ جوابَها بقوله: «لَمْ تَسْتَبِحْ إِبِلِي»، ثم حَذَفَها في الثاني، وتقديرُ حَذْفِها: «إِذْ لَوْ كُنْتُ مِنْهُمْ: لَقَامَ بِنَصْرِي مَعْشَرٌ خُشُنٌ» أو «إِذْ لَوْ كَانُوا قَوْمِي: لَقَامَ بِنَصْرِي مَعْشَرٌ خُشُنٌ».

(٢) تمامُ الآيات: ﴿وَلَوْ تَرَى إِذْ فَزِعُوا فَلَا فَوْتَ وَأُخِذُوا مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ (٥١) وَقَالُوا آمَنَّا بِهِ وَأَنَّى لَهُمُ التَّنَاوُشُ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ (٥٢) وَقَدْ كَفَرُوا بِهِ مِنْ قَبْلُ وَيَقْذِفُونَ بِالْغَيْبِ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ (٥٣) وَحِيلَ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ مَا يَشْتَهُونَ كَمَا فُعِلَ بِأَشْيَاعِهِمْ مِنْ قَبْلُ إِنَّهُمْ كَانُوا فِي شَكٍّ مُرِيبٍ (٥٤)﴾ [سورة سبأ: ٣٤/٥١-٥٤]

(٣) (و): «وَلَوْلَا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ وَأَنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» بدل «وَلَوْلَا فَضْلُ اللهِ».

تمام الآية: ﴿وَلَوْلَا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ وَأَنَّ اللهَ تَوَّابٌ حَكِيمٌ﴾ [سورة النور: ٢٤/١٠]؛ ﴿وَلَوْلَا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ وَأَنَّ اللهَ رَؤُوفٌ رَحِيمٌ﴾ [سورة النور: ٢٤/٢٠].

(٤) (ق): «ولَمَّا أسلما» بدل «﴿فَلَمَّا أَسْلَمَا﴾».

تمام الآية: ﴿فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ قَالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ فَانْظُرْ مَاذَا تَرَى قَالَ يَا أَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللهُ مِنَ الصَّابِرِينَ (١٠٢) فَلَمَّا أَسْلَمَا وَتَلَّهُ لِلْجَبِينِ (١٠٣) وَنَادَيْنَاهُ أَنْ يَا إِبْرَاهِيمُ (١٠٤) قَدْ صَدَّقْتَ الرُّؤْيَا إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ (١٠٥) إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْبَلَاءُ الْمُبِينُ (١٠٦) وَفَدَيْنَاهُ بِذِبْحٍ عَظِيمٍ (١٠٧) وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ (١٠٨) سَلَامٌ عَلَى إِبْرَاهِيمَ (١٠٩)﴾ [سورة الصافات: ٣٧/١٠٣].

أي: «...: كَانَ مَا كَانَ».

١٦- و«جوابِ "أَمَّا"»، [ن٢٢أ]

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿فَأَمَّا[١] الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُم ...﴾[٢] [سورة آل عمران: ١٠٦/٣]،

أَيْ: «...: فَيُقَالُ لهم: أَكَفَرْتُمْ»[٣].

١٧- و«جوابِ "إِذَا"»،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ[٤] اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَمَا خَلْفَكُمْ ...﴾[٥] [سورة يس: ٤٥/٣٦]،

أَيْ: «...: أَعْرَضُوا»، لدلالةِ قَوْلِهِ: [ب٢٢ب] ﴿وَمَا تَأْتِيهِمْ مِنْ آيَةٍ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ إِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ﴾[٦] [سورة يس: ٤٦/٣٦].

١٨- و«لا»،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿تَاللهِ تَفْتَأُ ...﴾[٧] [سورة يوسف: ٨٥/١٢]،

---

(١) (ب)، (ح)، (ق)، (ن)، (و): «وَأَمَّا» بدل «فَأَمَّا».

(٢) تمامُ الآيتين: ﴿يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَكَفَرْتُم بَعْدَ إِيمَانِكُمْ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ (١٠٦) وَأَمَّا الَّذِينَ ابْيَضَّتْ وُجُوهُهُمْ فَفِي رَحْمَةِ اللهِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (١٠٧)﴾ [سورة آل عمران: ١٠٦/٣-١٠٧].

(٣) (ب)، (ن)، (و): «فَيُقَالُ أَكَفَرْتُمْ» بدل «فَيُقَالُ لهم أَكَفَرْتُمْ».

(٤) (ق): «لكم» بدل «لهم».

(٥) (ب)، (ح)، (ق)، (و): بدون «﴿وَمَا خَلْفَكُمْ﴾».
تمامُ الآيات: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَمَا خَلْفَكُمْ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ (٤٥) وَمَا تَأْتِيهِمْ مِنْ آيَةٍ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ إِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ (٤٦) وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللهُ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنُطْعِمُ مَنْ لَوْ يَشَاءُ اللهُ أَطْعَمَهُ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ (٤٧) وَيَقُولُونَ مَتَى هٰذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (٤٨)﴾ [سورة يس: ٤٥/٣٦-٤٨].

(٦) تمامُ الآيات: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَمَا خَلْفَكُمْ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ (٤٥) وَمَا تَأْتِيهِمْ مِنْ آيَةٍ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ إِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ (٤٦) وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللهُ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنُطْعِمُ مَنْ لَوْ يَشَاءُ اللهُ أَطْعَمَهُ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ (٤٧) وَيَقُولُونَ مَتَى هٰذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (٤٨)﴾ [سورة يس: ٤٥/٣٦-٤٨].

(٧) تمامُ الآيات: ﴿فَلَمَّا اسْتَيْأَسُوا مِنْهُ خَلَصُوا نَجِيًّا قَالَ كَبِيرُهُمْ أَلَمْ تَعْلَمُوا أَنَّ أَبَاكُمْ قَدْ أَخَذَ عَلَيْكُمْ مَوْثِقًا مِنَ اللهِ وَمِنْ قَبْلُ مَا فَرَّطْتُمْ فِي يُوسُفَ فَلَنْ أَبْرَحَ الْأَرْضَ حَتَّى يَأْذَنَ لِي أَبِي أَوْ يَحْكُمَ اللهُ لِي وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ (٨٠) ارْجِعُوا إِلَى أَبِيكُمْ فَقُولُوا يَا أَبَانَا إِنَّ ابْنَكَ سَرَقَ وَمَا شَهِدْنَا إِلَّا بِمَا عَلِمْنَا وَمَا كُنَّا لِلْغَيْبِ حَافِظِينَ (٨١) وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا وَالْعِيرَ الَّتِي أَقْبَلْنَا فِيهَا وَإِنَّا لَصَادِقُونَ (٨٢) قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْرًا فَصَبْرٌ جَمِيلٌ عَسَى اللهُ أَنْ يَأْتِيَنِي بِهِمْ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ (٨٣) وَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا أَسَفَى عَلَى يُوسُفَ وَابْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ فَهُوَ كَظِيمٌ (٨٤) قَالُوا تَاللهِ تَفْتَأُ تَذْكُرُ

أَيْ: «... لَا تَفْتَأُ».

١٩- و«الْقَسَمِ»،

نحو: «لَأَفْعَلَنَّ»،

أَيْ: «وَاللهِ، لَأَفْعَلَنَّ»[١].

٢٠- و«جوابِه»،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَالْفَجْرِ﴾[٢] [سورة الفجر: ١/٨٩]،

أَيْ: «...، لَيُعَذَّبُنَّ»، لِدلالة قَوْلِهِ تَعَالَى: [و٢٢ب] ﴿أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِعَادٍ﴾[٣] [سورة الفجر: ٦/٨٩]. [ح٦٤أ]

ب- أَوْ بِـ«حَذْفِ الجُمَلِ»[٤]:

١- مُسْتَقِلَّةً[٥]،

كَحَذْفِ قَوْلِنَا: «... ثُمَّ إِنَّهُمْ تَجَهَّزُوا، وَسَارُوا إِلَى مِصْرَ ...» قَبْلَ قَوْلِهِ: ﴿فَلَمَّا[٦] دَخَلُوا عَلَى يُوسُفَ ...﴾[٧] [سورة يوسف: ٩٩/١٢].

٢- أَوْ غَيْرَ مُسْتَقِلَّةٍ[١]،

يُوسُفَ حَتَّى تَكُونَ حَرَضًا أَوْ تَكُونَ مِنَ الْهَالِكِينَ (٨٥) قَالَ إِنَّمَا أَشْكُو بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى اللهِ وَأَعْلَمُ مِنَ اللهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ (٨٦)﴾ [سورة يوسف: ٨٠/١٢-٨٦].

(١) (ب)، (ح)، (ق)، (ن): «وَاللهِ» بدل «وَاللهِ لَأَفْعَلَنَّ».

(٢) تمامُ الآيات: ﴿وَالْفَجْرِ (١) وَلَيَالٍ عَشْرٍ (٢) وَالشَّفْعِ وَالْوَتْرِ (٣) وَاللَّيْلِ إِذَا يَسْرِ (٤) هَلْ فِي ذَلِكَ قَسَمٌ لِذِي حِجْرٍ (٥)﴾ [سورة الفجر: ١/٨٩-٥]. أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِعَادٍ (٦) إِرَمَ ذَاتِ الْعِمَادِ (٧) الَّتِي لَمْ يُخْلَقْ مِثْلُهَا فِي الْبِلَادِ (٨) وَثَمُودَ الَّذِينَ جَابُوا الصَّخْرَ بِالْوَادِ (٩) وَفِرْعَوْنَ ذِي الْأَوْتَادِ (١٠) الَّذِينَ طَغَوْا فِي الْبِلَادِ (١١) فَأَكْثَرُوا فِيهَا الْفَسَادَ (١٢) فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذَابٍ (١٣) إِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصَادِ (١٤)﴾ [سورة الفجر: ١/٨٩-١٤].

(٣) تمامُ الآيات: ﴿أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِعَادٍ (٦) إِرَمَ ذَاتِ الْعِمَادِ (٧) الَّتِي لَمْ يُخْلَقْ مِثْلُهَا فِي الْبِلَادِ (٨) وَثَمُودَ الَّذِينَ جَابُوا الصَّخْرَ بِالْوَادِ (٩) وَفِرْعَوْنَ ذِي الْأَوْتَادِ (١٠) الَّذِينَ طَغَوْا فِي الْبِلَادِ (١١) فَأَكْثَرُوا فِيهَا الْفَسَادَ (١٢) فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذَابٍ (١٣) إِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصَادِ (١٤)﴾ [سورة الفجر: ٦/٨٩-١٤].

(٤) (ب): «أو يحذف الجمل»؛ (ن): «وَتُحْذَفُ الجُمَلُ» بدل «أَوْ بِحَذْفِ الْجُمَلِ».

(٥) (ح)، (ق)، (ن): «متعلقة»؛ (و): «مستلة» بدل «مستقلة».

(٦) (ح)، (ق): «وَلَمَّا» (و): «فما» بدل «فَلَمَّا».

(٧) تمامُ الآيتين: ﴿فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَى يُوسُفَ آوَى إِلَيْهِ أَبَوَيْهِ وَقَالَ ادْخُلُوا مِصْرَ إِنْ شَاءَ اللهُ آمِنِينَ﴾ [سورة يوسف: ٩٩/١٢].

نحو قولنا في حَقِّ يَحْيَى عَلَيْهِ السَّلَام[٢]: «... وَلَمَّا جَاءَ الْغُلَامُ، وَنَشَأَ، وَتَرَعْرَعَ: قُلْنَا لَهُ: ...» قَبْلَ قَوْلِهِ[٣] ﴿يَا يَحْيَى خُذِ الْكِتَابَ ...﴾[٤] [سورة مريم: ١٢/١٩].

١- ومنه: «حذفُ السُّؤَالِ» -وقد مَرَّ في العطفِ-.

٢- ومنه:

(أ) «الاِكْتِفَاءُ بِالسَّبَبِ عَنِ المُسَبَّبِ»،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿... وَلِنَجْعَلَهُ آيَةً لِلنَّاسِ ...﴾[٥] [سورة مريم: ٢١/١٩]،

أَيْ: «فَعَلْنَا ذٰلِكَ لِنَجْعَلَهُ ...».

(ب) أَوْ «[الاِكْتِفَاءُ] بالمُسَبَّبِ عن السَّبَبِ»[٦]،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿فَقُلْنَا اضْرِبْ[٧] بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ ...﴾[٨] [سورة البقرة: ٦٠/٢]،

أَيْ: «... [فـ]ضَرَبَ فَانْفَجَرَتْ ...».

---

(١) (ح)، (ق)، (ن): «غير متعلقة»؛ (و): «غير مستلة» بدل «قير مستقلة».

(٢) (ب)، (ن)، (و): بدون «في حق يحيى عليه السلام».

(٣) (ن): بدون «قبل قوله».

(٤) تمامُ الآيات: ﴿يَا زَكَرِيَّا إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ اسْمُهُ يَحْيَى لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِيًّا (٧) قَالَ رَبِّ أَنَّى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا وَقَدْ بَلَغْتُ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا (٨) قَالَ كَذٰلِكَ قَالَ رَبُّكَ هُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ وَقَدْ خَلَقْتُكَ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ تَكُ شَيْئًا (٩) قَالَ رَبِّ اجْعَلْ لِي آيَةً قَالَ آيَتُكَ أَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلَاثَ لَيَالٍ سَوِيًّا (١٠) فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ مِنَ الْمِحْرَابِ فَأَوْحَى إِلَيْهِمْ أَنْ سَبِّحُوا بُكْرَةً وَعَشِيًّا (١١) يَا يَحْيَى خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ وَآتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا (١٢) وَحَنَانًا مِنْ لَدُنَّا وَزَكَاةً وَكَانَ تَقِيًّا (١٣) وَبَرًّا بِوَالِدَيْهِ وَلَمْ يَكُنْ جَبَّارًا عَصِيًّا (١٤) وَسَلَامٌ عَلَيْهِ يَوْمَ وُلِدَ وَيَوْمَ يَمُوتُ وَيَوْمَ يُبْعَثُ حَيًّا (١٥)﴾ [سورة مريم: ٧/١٩-١٥].

(٥) تمامُ الآيات: ﴿وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ انْتَبَذَتْ مِنْ أَهْلِهَا مَكَانًا شَرْقِيًّا (١٦) فَاتَّخَذَتْ مِنْ دُونِهِمْ حِجَابًا فَأَرْسَلْنَا إِلَيْهَا رُوحَنَا فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا (١٧) قَالَتْ إِنِّي أَعُوذُ بِالرَّحْمٰنِ مِنْكَ إِنْ كُنْتَ تَقِيًّا (١٨) قَالَ إِنَّمَا أَنَا رَسُولُ رَبِّكِ لِأَهَبَ لَكِ غُلَامًا زَكِيًّا (١٩) قَالَتْ أَنَّى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِي بَشَرٌ وَلَمْ أَكُ بَغِيًّا (٢٠) قَالَ كَذٰلِكِ قَالَ رَبُّكِ هُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ وَلِنَجْعَلَهُ آيَةً لِلنَّاسِ وَرَحْمَةً مِنَّا وَكَانَ أَمْرًا مَقْضِيًّا (٢١)﴾ [سورة مريم: ١٦/١٩-٢١].

(٦) (ب)، (و): «وَبالمُسَبَّبِ عن السَّبَبِ» بدل «أَوْ بالمُسَبَّبِ عن السَّبَبِ».

(٧) (ب)، (ح)، (ق)، (ن)، (و): «فاضرب» بدل «فقلنا اضرب».

(٨) تمامُ الآية: ﴿وَإِذِ اسْتَسْقَى مُوسَى لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْ كُلُوا وَاشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللهِ وَلَا تَعْثَوْا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ (٦٠)﴾ [سورة البقرة: ٦٠/٢].

٣- وَقَدْ يُحْذَفُ مِنْ أَوَّلِ الكلامِ مَا يَدُلُّ آخِرُهُ عَلَيْهِ[١]، ويُسَمَّى «**إِضْمَارًا على شَرِيطَةِ التَّفْسِيرِ**». [ن٢٢ب]

و«الحالاتُ المُقْتَضِيَةُ[٢] لِـ"الإيجاز" و"الإطنابِ"»: تُعْرَفُ مِمَّا تَقَدَّمَ.

وَاللهُ أَعْلَمُ بالصوابِ.[٣] [ح٦٤ب]

---

[١] (ق): «مَا يَدُلُّ آخِرُهُ» بدل «مَا يَدُلُّ آخِرُهُ عَلَيْهِ».

[٢] (و): «والمجالات المُقْتَضِيَةُ» بدل «والحالات المُقْتَضِيَةُ».

[٣] (ب)، (ح)، (ق): بدون «وَاللهُ أَعْلَمُ بالصوابِ».

بسم اللهِ الرحمن الرحيم[1]

العلم الثاني[2]: «علم البيان»

[1] (ب)، (و): بدون «بسم اللهِ الرحمن الحيم».

[2] (ح): «الفن الثاني» بدل «العلم الثاني».

[مقدمة: مبنى «علم البيان» ووجه ترتيب أصوله]

[١- مَبْنَى «علمِ البيان»][1]

بِنَاؤُهُ:

أ- على الانتقالِ مِنَ «الْمَلْزُومِ» إِلَى «اللَّازِمِ»، [ب٢٣أ]

ب- وبِالْعَكْسِ. [ق١٢٦أ]

[استطراد: أقسام «اللزوم»][2]

و«**اللُّزُومُ**»:

أ- إِمَّا «عَقْلِيٌّ»،

وهو: أَنْ يَقْتَضِيَ العقلُ اللُّزُومَ بينهما، [و٢٣أ]

كما بين «الْأَبِ» و«الْابْنِ». [ح٦٥أ]

ب- وإِمَّا «غيرُ عَقْلِيٍّ»،

لكن في الخارج[3] اتَّفَقَ بينهما لزومٌ،

كما بين:

«الشَّجَاعَةِ» و«الْأَسَدِ»،

و«الْكِتَابَةِ» و«الْإِنْسَانِ»،

و«طُولِ الْقَامَةِ» و«طُولِ النِّجَادِ».[4]

---

[1] قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٣٧-٤٣٩.

[2] قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٣٧-٤٣٩.

[3] (ح)، (ق)، (ن): «في الخارج» بدل «لكن في الخارج».

[4] (و): «وطول النجاد وطول القامة» بدل «وطول القامة وطول النجاد».

[٢- وَجْهُ ترتيبِ أُصُولِ «علمِ البيانِ»][1]

أ- ولَمَّا كان: ١- «الانتقالُ مِنَ "الملزومِ" إلى "اللازمِ"»: «انتقالًا مِنَ "الأَصل" إلى "الفرع"»، مُطَّرِدًا في جميعِ الصُّوَرِ، ٢- وعكسُهُ: على العكسِ، غَيْرَ مُطَّرِدٍ في جميعِ الصُّوَرِ[2]:

وجب تقديمُ «**الاستعارةِ**» على «**الكنايةِ**»[3].

ب- و«الاستعارةُ» لا تَكُونُ بِلَا سَبْقِ «تشبيهٍ»[4]،

فَوَجَبَ تقديمُ «**التشبيهِ**» عليهما[5].

فَنُورِدُ هذا العلمَ في ثلاثةِ أُصُولٍ:

١	الأصل الأول:	في «التشبيه».
٢	الأصل الثاني:	في «المجاز» -ويندرج فيه «الاستعارة»-.
٣	الأصل الثالث:	في «الكناية».

---

[1] قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٣٨-٤٣٩.

[2] (ح)، (ق): بدون «وعكسُهُ على العكسِ غَيْرَ مُطَّرِدٍ في جميعِ الصُّوَرِ».

[3] (و): «وجب تقديمُ المجاز على الكنايةِ» بدل «وجب تقديمُ الاستعارة على الكنايةِ».

[4] (ق): «بِلَا تشبيهٍ» بدل «بِلَا سَبْقِ تَشْبِيهٍ».

[5] (ح)، (ق)، (و): «عليها» بدل «عليهما».

الأَصْلُ الأَوَّلُ: فِي «التَّشْبِيهِ»[1]

[مقدمة: تعريف «التشبيه» ووجه ترتيب فصوله]

[١- تعريف «التشبيه»]

وهو: بيانُ اتِّفَاقِ شَيْءٍ مَعَ شَيْءٍ آخَرَ في وَصْفٍ مِنْ أَوْصَافِهِ. [ح٦٥ب]

[٢- وَجْهُ ترتيبِ فُصُولِ «التشبيه»]

وهو يَقْتَضِي:

أ- «**المُشَبَّهَ**» و«**المُشَبَّهَ بِهِ**»،

ب- وَ«مَا بِهِ الْاِشْتِرَاكُ»، وهو: «وَجْهُ [ن٢٣أ] **التَّشْبِيه**».

وأَيْضًا: لا بُدَّ أَنْ يَخْتَلِفَا في أَمْرٍ، لأنَّ الْاِتِّفَاقَ بين الشَّيْئَيْنِ في جميعِ الأَشْيَاءِ حتى التَّعَيُّنِ: مُحَالٌ، وحينئذٍ: [ح٦٦أ]

١- إِمَّا أَنْ يَتَّفِقَا في «الحَقِيقَةِ»، ويَخْتَلِفَا في «الصِّفَةِ»، وهما: «مِثْلَانِ»، نحو «زَيْد» وَ«عَمْرو».

٢- وإِمَّا[2] بالعكس، [و٢٣ب] وهما: «مختلفان»، كـ«الشَّعْرِ» و«اللَّيْلِ»[3]. [ب٢٣ب]

٣- و«المشابهةُ»: تَعُمُّهُمَا[4].

ج- وَأَيْضًا: يَقْتَضِي[5] «غَرَضًا»[1].

---

(١) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٠٣-١٣٢؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٤٠-٤٤٧.

(٢) (ن): «إِمَّا» بدل «وَإِمَّا».

(٣) (ب): «نحو الشعر والليل» بدل «كالشعر والليل».

(٤) (ب): «يقع فيهما» بدل «تعمّهما».

(٥) (ن): «تقتضي» بدل «يقتضي».

د- وله «شروطٌ» و«أَحْوَالٌ»[٢].

فَنُورِدُهَا[٣] في فصولٍ:

١	فصل:	في «المشبه» و«المشبه به».
٢	فصل:	في «وجه التشبيه».
٣	فصل:	في «الغرض من التشبيه».
٤	فصل:	في «شرائطه» و«أحواله».
٥	فصل:	في أقسامها المشهورة.
٦	فصل:	حذف أركان التشبيه.

---

(١) (ن): «عِوَضًا» بدل «غَرَضًا».

(٢) (ب): بدون «وأحوال».

(٣) (و): «نُورِدُهَا» بدل «فَنُورِدُهَا».

أ- فَصْلٌ: في «المُشَبَّهِ» و«المُشَبَّهِ بِهِ»[1]

[١- كونُ كُلِّ واحدٍ مِنْ «طَرَفَي التّشبيهِ» محسوسًا أو معقولًا]

فَإِمَّا أَنْ يُشَبَّهَ:

أ- «المَحْسُوسُ» بِـ«الْمَحْسُوسِ»،

كَـ:

١- «الْخَدِّ» بِـ«الْوَرْدِ»،

٢- وَ«الْقَدِّ» بِـ«الْغُصْنِ»،

٣- و«الصَّوْتِ الْحَسَنِ» بِـ«صَوْتِ الْعَنَادِلِ»،

٤- و«حَلَاوَةِ الفواكِهِ»[2] بِـ«حَلَاوَةِ الْعَسَلِ»،

٥- و«النَّكْهَةِ»[3] بِـ«طِيبِ الْعَنْبَرِ»،

٦- و«نُعُومَةِ[4] الْجِلْدِ» بِـ«لَطَافَةِ الْحَرِيرِ».

ب- أَوِ «الْمَعْقُولُ» بِـ«الْمَعْقُولِ»،

كَتَشْبِيهِ «الوجودِ الْخَالِي عَنِ الفائدةِ» بِـ«الْعَدَمِ».

ج- أَوِ «المَعْقُولُ» [ح٦٦ب] بِـ«الْمَحْسُوسِ»،

كَـ«الْعَدْلِ» بِـ«القِسْطَاسِ».

د- أَوِ «المحسوسُ» بِـ«المعقولِ»،

كـ«اللَّيْلِ المُظْلِمِ»[1] بِـ«الكُفْرِ».

---

(١) قارن: عبد القاهر الجرجاني، **أسرار البلاغة**، ص١٥٧، ٢٠٤؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٠٣-١٠٧ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٣٩-٤٤٠.

(٢) (و): «وحلاوة فواكه» بدل «وحلاوة الفواكه».

(٣) (ب): فوق كلمة «النكهة»: «ريح الفم».

(٤) (ب): فوق كلمة «نُعُومَةِ»: «أي: اللِّين».

وَقَدْ قِيلَ: «هذا النوعُ غيرُ جائزٍ، لأنَّ "المحسوسَ" أَظْهَرُ مِنَ "المعقولِ"، إِذِ "الحِسُّ" هو مَبْدَأٌ لِـ"الْعُلُومِ الْعَقْلِيَّةِ"، وَشَرْطُ "التَّشْبِيهِ": أَنْ يَكُونَ "الْمُشَبَّهُ بِهِ" [ق١٢٦ب] أَظْهَرَ مِنَ "الْمُشَبَّهِ"».

لٰكِنَّه شَائِعٌ في [ن٢٣ب] القُرْآنِ والنَّظْمِ والنَّثْرِ.

وتأويلُهُ: أَنْ يُقَامَ «المعقولُ» مُقَامَ «المحسوسِ» مُبَالَغَةً، وَيُتَصَوَّرَ في شِدة الظهورِ كـ«المحسوساتِ»، بَلْ أَقْوَى حَالًا مِنْهَا، وَيُشَبَّهَ بِهِ[٢] [و٢٤أ] «المحسوسُ»، فإنَّ الطِّبَاعَ قَدْ حَكَمَتْ بِـ«أَنَّ الْعِلْمَ -أو الإيمانَ- نُورٌ[٣]، والجهلَ -أَوِ الكفرَ[٤]- ظُلْمَةٌ». [ح٦٧أ]

نظيرُهُ:

في القرآنِ: ﴿إِنْ هٰذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ﴾[٥] [سورة يوسف: ١٢/٣١].

وفي الشِّعْرِ: [ب٢٤أ]

أَهْدَيْتُ عِطْرًا مِثْلَ طِيبِ ثَنَائِهِ فَكَأَنَّمَا أُهْدِي لَه[٦] أَخْلَاقَهْ[٧]

---

(١) (و): «كالليلة المظلمة» بدل «كالليل المظلم».

(٢) (ب)، (و): «لِيُشَبَّهَ بِهِ»؛ (ح)، (ق): «شُبِّهَ به» بدل «ويُشَبَّهَ به».

(٣) (ب)، (ح)، (ق)، (ن): «بِأَنَّ الْعِلْمَ نُورٌ» بدل «بِأَنَّ الْعِلْمَ أو الإيمانَ نُورٌ».

(٤) (ب): «والكفر» بدل «أو الكفر».

(٥) تمامُ الآيات: ﴿وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ امْرَأَةُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا عَنْ نَفْسِهِ قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا إِنَّا لَنَرَاهَا فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ (٣٠) فَلَمَّا سَمِعَتْ بِمَكْرِهِنَّ أَرْسَلَتْ إِلَيْهِنَّ وَأَعْتَدَتْ لَهُنَّ مُتَّكَأً وَآتَتْ كُلَّ وَاحِدَةٍ مِنْهُنَّ سِكِّينًا وَقَالَتِ اخْرُجْ عَلَيْهِنَّ فَلَمَّا رَأَيْنَهُ أَكْبَرْنَهُ وَقَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ وَقُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا هٰذَا بَشَرًا إِنْ هٰذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ (٣١) قَالَتْ فَذٰلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنَّنِي فِيهِ وَلَقَدْ رَاوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ فَاسْتَعْصَمَ وَلَئِنْ لَمْ يَفْعَلْ مَا آمُرُهُ لَيُسْجَنَنَّ وَلَيَكُونًا مِنَ الصَّاغِرِينَ (٣٢) قَالَ رَبِّ السِّجْنُ أَحَبُّ إِلَيَّ مِمَّا يَدْعُونَنِي إِلَيْهِ وَإِلَّا تَصْرِفْ عَنِّي كَيْدَهُنَّ أَصْبُ إِلَيْهِنَّ وَأَكُنْ مِنَ الْجَاهِلِينَ (٣٣) فَاسْتَجَابَ لَهُ رَبُّهُ فَصَرَفَ عَنْهُ كَيْدَهُنَّ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (٣٤) ثُمَّ بَدَا لَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا رَأَوُا الْآيَاتِ لَيَسْجُنُنَّهُ حَتَّى حِينٍ (٣٥)﴾ [سورة يوسف: ١٢/٣٠-٣٥].

(٦) (ح)، (ق)، (ن): «لَنَا» بدل «لَه».

(٧) البيت للصاحب بن عبّاد. انظر: الصاحب بن عبّاد، أبو القاسم إسماعيل بن عبّاد بن العباس الطالقاني (ت ٣٨٥هـ/٩٩٥)، **ديوان صاحب بن عباد** (شرحه وضبطه وقدم له: إبراهيم شمس الدين)، بيروت: مؤسسة الأعلمي للمطبوعات، ١٤٢٢هـ/٢٠٠١م، ص١٧١؛ الثعالبي، أبو منصور عبد الملك بن محمد بن إسماعيل الثعالبي (ت ٤٢٩هـ/١٠٣٨م)، **يتيمة الدهر في محاسن أهل العصر**، (شرح وتحقيق: مفيد محمد قميحة)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٠٣هـ/١٩٨٣م، ج٣، ص٢٣٦؛ عبد القاهر الجرجاني، **أسرار البلاغة**، ص٢٣٣؛ فخر الدين الرازي ، **نهاية الإيجاز**، ص١٠٦؛ **الإيضاح**، ص١٧١؛ **المطول**، ص٣١٠؛ يحيى بن حمزة العلوي، **الطراز المتضمن لأسرار البلاغة وعلوم حقائق الإعجاز**، ج١، ص٣٠٧؛ عبد الرحيم بن أحمد العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٤، ص١٢٢.

فيه إِشَارَةٌ إِلَى «أَنَّ طِيبَ ثَنَائِهِ أَطْيَبُ مِنَ الْعِطْرِ». [ح٦٧ب]

[٢- أنواع «المحسوس»][1]

والمرادُ بـ«المَحْسُوسِ»[2]:

أ- ما يُدْرَكُ بـ«الحَوَاسِّ الخَمْسِ»،

كـ«الْخَدِّ» المُعَيَّنِ، و«الوَرْدِ» المُعَيَّن.

ب- وما يُنْتَزَعُ عَمَّا يُدْرَكُ بالحَوَاسِّ،

كـ«الخَدِّ» و«الوردِ» الكُلِّيَّيْنِ.

[٣- أنواع «المعقول»][3]

والمرادُ بـ«المعقولِ»[4]: ما ليس كذلك،

سواءٌ كان:

أ- مُدْرَكًا بـ«الوَهْمِ»،

كـ«المعاني الْجُزْئِيَّةِ» -كَـ«صَدَاقَةِ زَيْدٍ»-.

ب- أَوْ مُدْرَكًا بـ«العقلِ»،

---

(١) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٤٠-٤٤٦.

قال التفتازاني في **مختصر المعاني**، ص١٢٠

والمراد بـ«العقل»: القوة العاقلة المدركة للكليات. وبـ«الوهم»: القوة المردكة للمعاني الجزئيةِ الموجودةِ في المحسوسات من غير أن تتأدّى إليها من طرق الحواس، كإدراك الشاة معنًى في الذئب. وبـ«الخيال»: القوة التي تجتمع فيها صور المحسوسات، وتبقى فيها بعد غَيْبُوبَتِها عن الحِسّ المشترك، وهي القوة التي تتأدّى إليها صور المحسوسات من طُرُقِ الحواسِّ الظاهرة. وبـ«المُفَكِّرَة»: القوة التي من شأنها التفصيل والتركيب بين الصُّوَرِ المأخوذة عن الحِسِّ المشتركِ والمعاني المدركةِ بالوهم بعضِها من بعضٍ، ونعني بـ«الصُّوَرِ»: ما يمكن إدراكُه بإحدى الحواسّ الظاهرةِ، وبـ«المعنى»: ما لا يمكن.

(٢) (و): «والمراد من المحسوس» بدل «والمراد بالمعقول».

(٣) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٤٢-٤٤٣.

(٤) (ب)، (ح)، (ق)، (ن): «والمراد من المعقول» بدل «والمراد بالمعقول».

كَـ«الْمَعَانِي الكَلِّيَّةِ».

ج- وَ«الْوِجْدَانِيَّاتُ» مِنْ قِسْمِ «المَعْقُولاتِ».

د- وما تُرَكِّبُهُ[1] «المُتَخَيِّلَةُ»:

فَ:

١- إِنْ كَانَ تَرْكِيبُهُ مِنَ «المَحْسُوسَاتِ»: يُلْحَقُ بـ«المَحْسُوسَاتِ»،

كَتَشْبِيهِ «الشّقَائِقِ» بِـ«أَعْلامٍ ياقوتِيَّةٍ [ن٢٤أ] عَلَى رِمَاحٍ زَبَرْجَدِيَّةٍ»[2]. [ح٦٨أ]

٢- وَإِنْ كان تركيبُهُ مِنَ «الْوَهْمِيَّاتِ»: يُلْحَقُ بِـ«الْمَعْقُولاتِ»،

نحو:

[أَيَقْتُلُنِي وَالْمَشْرَفِيُّ مُضَاجِعِي] وَمَسْنُونَةٌ[3] زُرْقٌ كَأَنْيَابِ أَغْوَالِ[4]

---

(١) (ن)، (و): «وما يركبه» بدل «وما تركبه».

(٢) (ح)، (ن): «بأعلامٍ ياقوتيةٍ على رِماحِ زبرجدٍ»؛ (ق): «بأعلامٍ ياقوتة على رِمَاحٍ مِنْ زَبَرْجَدٍ» بدل «بأعلامٍ ياقوتيةٍ على رِمَاحٍ زَبَرْجَدِيَّةٍ».
وفيه إشارة إلى هذا البيت المذكور في «**أسرار البلاغة**» و«**المفتاح**» و«**التلخيص**»:

وَكَأَنَّ مُحْمَرَّ الشَّقِيـ ـقِ إِذَا تَصَوَّبَ أَوْ تَصَعَّدْ
أَعْلَامُ يَاقُوتٍ نُشِرْ نَ عَلَى رِمَاحٍ مِنْ زَبَرْجَدْ

البيتان للصنوبري. انظر: الصَّنَوْبَرِي، أبو بكر محمد بن أحمد بن حسن بن مَرَّار الضبّي الحلبي الصَّنَوْبَرِي (ت ٣٣٤هـ/٩٤٥-٩٤٦م)، **تكملة ديوان الصنوبري** (تحقيق: إحسان عباس)، دار صادر: بيروت، ١٩٩٨، ص٤١٦

(٣) بهامش (ب):
صفة لموصوف محذوف، أي: سهامٌ ورماحٌ مُحدَّدَةُ النِّصَالِ. (؟؟؟).

(٤) البيت لامرئ القيس. انظر: امرؤ القيس بن حجر، أبو وهب (أبو الحارث / أبو زيد) بن حُنْدُج بن حجر بن الحارث آكِل المُرَار (ت نحو ٥٤٠م)، **ديوان امرئ القيس**، (تحقيق: حسن السندوبي)، مصر: المطبعة الربانية، ١٣٤٩هـ/١٩٣٠م، ص١٠٩؛ المبرّد، أبو العباس محمد بن يزيد الأزدي المبرد (ت ٢٨٦هـ/٩٠٠م)، **الكامل في اللغة والأدب**، (تحقيق: عبد الحميد هنداوي)، المملكة العربية السعودية: وزارة الشؤون الإسلامية والأوقاف والدعوة والإرشاد، ١٤١٩هـ/١٩٩٨م، ج٢، ص٣٩٨ (بلفظ: «أيوعدني» بدل «أيقتلني»)؛ ابن الأنباري، أبو بكر محمد بن القاسم الأنباري (ت ٣٢٨هـ/٩٤٠م)، **نزهة الألباء في طبقات الأدباء**، (تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم)، القاهرة: دار الفكر العربي، ١٤١٨هـ/١٩٩٨م، ص٩٨؛ ابن رشيق القيرواني، أبو علي الحسن بن رَشِيق القيرواني (ت ٤٥٦هـ/١٠٦٤م)، **العمدة في صناعة الشعر ونقده**، (تحقيق: النبوي عبد الواحد شعلان)، القاهرة: مكتبة الخانجي، ١٤٢٠هـ/٢٠٠٠م، ج١، ص٤٧١؛ عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص١١٧؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٠٨، ١٨٤؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٦١؛

ولا شَكَّ أَنَّ «صورةَ المُرَكَّبِ» [و٢٤ب] غيرُ «صورةِ المفردِ»،

فـ:

١- كُلّما[١] كان تركيبُهُ:

(أ) مِنْ أَشْيَاءَ حَسَنَةٍ -حِسِّيَّةٍ، أَوْ عقليةٍ[٢]، أَوْ وهميةٍ-

كما تُصُوِّرَ «أَنَّ المَلَكَ خَيْرٌ مَحْضٌ»

: فالمُرَكَّبُ يُتَصَوَّرُ بِـ«صورةٍ[٣] في غايةِ الحُسْنِ»،

(ب) وإِنْ كان التركيبُ على العكس: فالمركبُ يُتَصَوَّرُ بِـ«صُورَةٍ في نهايةِ القُبْحِ»،

كَمَا تُصُوِّرَ «أَنَّ الشيطانَ شَرٌّ مَحْضٌ»، [ب٢٤ب]

فَـ«رُؤُوسُ الشياطينِ»[٤]، و«أَنْيَابُ الأَغْوَالِ»: تُتَصَوَّرُ[٥] في أَقْبَحِ هَيْئَةٍ. [ح٦٨ب]

٢- وكُلَّمَا كان[٦] أَجْزَاؤُهُ [ح٦٩أ] أَكْثَرَ: كان مَجَالُ المُتَخَيِّلَةِ أَوْسَعَ.

وَهذا التشبيه في أَمْرِ التخييل[٧]: أَقْوَى مِنْ سائرِ التشبيهاتِ.

ب- فَصْلٌ: «في وَجْهِ التَّشْبِيهِ»

[١- ما يقع فيه «المشابهة» و«المساواة» و«التشبيه» من «الأعراض»]

أ- الاتفاقُ في «الكَيْفِ»: مُخْتَصٌّ[١] بـ«المُشَابَهَةِ»،

الإيضاح، ص١١٣، ١٣٥؛ **المطول**، ص٢٨٤؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٢، ص٧-١٠، رقم الشاهد: ٧٤؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص١١٣-١١٥؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٢٤٦-٢٤٨، رقم الشاهد: ٢٦١.

(١) (ح)، (ق): «وكلما»؛ (ن): «وكل ما» بدل «فكلما».

(٢) (ب): «مِنْ أَشْيَاءَ حِسِّيَّةٍ عقليةٍ» بدل «مِنْ أَشْيَاءَ حَسَنَةٍ حِسِّيَّةٍ أَوْ عقليةٍ».

(٣) (ب): «تصوره» بدل «بصورة».

(٤) إشارة إلى قوله تعالى: ﴿أَذَٰلِكَ خَيْرٌ نُزُلًا أَمْ شَجَرَةُ الزَّقُّومِ (٦٢) إِنَّا جَعَلْنَاهَا فِتْنَةً لِلظَّالِمِينَ (٦٣) إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ (٦٤) طَلْعُهَا كَأَنَّهُ رُؤُوسُ الشَّيَاطِينِ﴾ [سورة الصافات: ٣٧/٦٢-٦٥].

(٥) (ن)، (و): «يُتَصَوَّرُ» بدل «تُتَصَوَّرُ».

(٦) (ق): «وكلمان» بدل «وكلما كان».

(٧) (و): «في أمر التَّخَيُّلِ» بدل «في أمر التخييل».

ب- والاتفاقُ في «الكَمِّ»: بـ«المُسَاوَاة»،

ج- وفي اصطلاحِ علماءِ البيانِ: «التشبيهُ»[٢] يَقَعُ في «الأعراضِ[٣] النِّسْبِيَّةِ» أَيْضًا. [ق١٢٧أ]

[٢- ما يقع فيه «التشبيه» من «الأعراض»]

فَـ«وَجْهُ التشبيهِ»:

أ- إِمَّا مِنْ بابِ «الكَيْفِ»[٤]،

ب- أَوْ مِنَ «الأعراضِ النِّسْبِيَّةِ»،

كَكَوْنِ الشيءِ[٥] «مقصودًا»، أَوْ «مُحْتَاجًا إِليه»[٦].

وأَجْنَاسُهَا سبعةٌ[٧] -على ما بُيِّنَ في «كُتُبِ الْحِكْمَةِ»-.

---

(١) (ب)، (و): «يخصّ» بدل «مختصّ».

(٢) (ن): بدون «التشبيه».

(٣) (ق): «في الأغراضِ» بدل «في الأعراضِ».

(٤) (ح)، (ق): «إما مِنَ الكيف» بدل «إما مِنْ باب الكيف».

(٥) (ب): «لكون الشيء» بدل «ككون الشيء».

(٦) (ب): بدون «إليه».

(٧) (ح)، (ق): «في كتب الحكمية» بدل «في كتب الحكمة».

انظر: صدر الشريعة، **شرح تعديل العلوم**، (تحقيق ودراسة: محمود آي، مصطفى برص بوغا)، أنقرة: رئاسة الشؤون الدينية، ٢٠٢١، ص٣٩٩، حيث قال:

> **(فصل في «الأعراض النسبية» -وقد سبق في أول الكتاب: «أنها لا موجودة ولا معدومة»-: فمنها: أ- «الأين»، وهو: الحصول في المكان، ب- و«متى»، وهو: الحصول في الزمان، ج- و«الوضع»، وهو: هيئة للجسم من نسبة بعض أجزائه إلى البعض، وإلى الأمور الخارجية، د- و«الملك»، وهو: نسبة الشيء إلى مُلَاصِقٍ ينتقل بانتقاله،** كـ«التقمص» و«التعمم»، **(هـ- و«أن يَفْعَلَ»، وهو: التأثير، و- و«أَنْ يَنْفَعِلَ»، وهو: التأثُّر، ز- و«الإضافة»، وهي: النسبة المتكررة، لأنها بالقياس إلى نسبة أخرى، كـ«الأب»، فإنه باعتبار «الابن»، فـ: ١- إن أريد «نفس الإضافة»: فـ«مضافٌ حقيقي»، ٢- وإن أريد «العارض والمعروض»: فـ«مشهوريّ».)**

وانظر: محمد راغب باشا (ت ١١٧٦هـ/١٧٦٣م)، **سفينة الراغب ودفينة المطالب**، إستانبول: دار الطباعة العامرة، ١٨٣٩، ص٥٢٨، حيث قال:

> اعلم: أن «الأعراض النسبية» سبعة: ١- «الأين»، ٢- و«المتى»، ٣- و«الإضافة»، ٤- و«الملك»، ٥-

أ- و«**الْكَيْفِيَّاتُ**»: [ح٦٩ب]

١- إِمَّا مُخْتَصَّةٌ بِـ«**الْكَمِّيَّاتِ**»،

كـ«الطُّولِ»، وَ«الْقِصَرِ»، وَ«الْاِسْتِدَارَةِ»، وغَيْرِهَا.

وهي «**مَحْسُوسَاتٌ ثَانِيَةٌ**»[١].

٢- وَإِمَّا «**مَحْسُوسَاتٌ أُوَلُ**»،

كـ«الأَلْوَانِ»، و«الأَضْوَاءِ»، [و٢٥أ] و«الأَصْوَاتِ»، وسائرِ «ما يُدْرَكُ بالحَوَاسِّ الخَمْسِ».

٣- وَإِمَّا «**اسْتِعْدَادَاتٌ**»،

كـ«القوةِ».

٤- وَإِمَّا «**كَيْفِيَّاتٌ**[٢] **نَفْسَانِيَّةٌ**»،

كـ«العلمِ»، و«الشجاعةِ».

[**٣- أنواع «وجه التشبيه» باعتبار كونه «حَقِيقَةً حِسِّيَّةً» أو «حَقِيقَةً عَقْلِيَّةً»**][٣]

وَ«وَجْهُ التشبيهِ»:

أ- إِمَّا «حِسِّيَّةٌ»،

ب- أَوْ «عَقْلِيَّةٌ»،

بِعَيْنِ ما ذَكَرْنَا في «المُشَبَّهِ» و«المُشَبَّهِ بِهِ».

أ- و«التشبيه بالْوَجْهِ الْمَحْسُوسِ»: لا يُتَصَوَّرُ إلا وأن يكون[١] «المُشَبَّهُ» و«المُشَبَّهُ بِهِ» محسوسَيْنِ، [ب٢٥أ] لِأَنَّ «الوَصْفَ المَحْسُوسَ» لا يكونُ إِلَّا في «الذَّاتِ المَحْسُوسِ»[٢].

و«الوضع»، ٦- و«الفعل»، ٧- و«الانفعال». وأما «الكيف» و«الكَمّ»: فهما «عرضان غيرُ نسبيين». وأنكر **جمهور المتكلمين** وجودَ «الأعراض النسبية» إلا «الأين».

[١] (ن): «محسوسات ثابتة» بدل «محسوسات ثانية».

[٢] (ب): «انفعالات» بدل «كيفيات».

[٣] قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٠٩-١١٢؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٤٠-٤٤٧.

ب- و«التَّشْبِيهُ بِالْوَجْهِ الْمَعْقُولِ»: يَعُمُّ الصُّوَرَ الأَرْبَعَ،

كتشبيه:

١- «الشُّجَاعِ» بِـ«الْأَسَدِ» في «الشجاعةِ»، [ح٧٠أ]

٢- و«العلمِ» بِـ«الحياةِ» في «كثرة المَنَافِعِ»،

٣- و«العدلِ» بِـ«القسطاس» في «حِفْظِ المُسَاوَاةِ»،

٤- و«الْعِطْرِ» بِـ«الخُلُقِ الحَسَنِ»[٣] في «اسْتِطَابَةِ النَّفْسِ».

تنبيه: [«التَّشْبِيهُ المَجَازِيّ»][٤]

وَقَدْ يُشَبَّهُ[٥] في «وَصْفٍ»، ويُرادُ «لازمُ ذلك الوَصْفِ»، ويُسَمَّى «**تشبيهًا مَجَازِيًّا**».

وإذا كان التشبيهُ بهذه المثابةِ: يُذْكَرُ «وَجْهُ التَّشْبِيهِ»،

نحوُ: «أَلْفَاظُهُ: كَالْعَسَلِ في "الْحَلَاوَةِ"، [ن٢٥أ] وكَالنَّسِيمِ في "الرِّقَّةِ"».

والمرادُ: ١- «لَازِمُ الحَلَاوَةِ» -وهو: مَحَبَّةُ النَّفْسِ، وَمَيَلَانُ [و٢٥ب] الطبع-، ٢- و«لَازِمُ الرِّقَّةِ» -وهو: سُرْعَةُ الوصولِ إلى النَّفْسِ، واهتزازُها بها[٦]-. [ح٧٠ب]

٤- ضابط: [وجوب رعايةِ «وجهِ التشبيهِ»][٧]

يجب رعايةُ «وجهِ التشبيهِ»، فَلَا يُتَعَدَّى عنه بحيث يَمْنَعُ شُمُولَ الطَّرَفَيْنِ ويُوجِبُ فَسَادَ التشبيهِ،

---

(١) (ح)، (ق): «إلا أَنْ يكون» بدل «إلا وأَنْ يكون».

(٢) (ق): «إلا في المرآت المحسوس» بدل «إلا في الذات المحسوس».

(٣) (ب)، (ح)، (ق): «بالحلق الحسن» بدل «بالخلق الحسن».

(٤) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٤٦-٤٤٧. أول من ذكر مفهوم «التشبيه المجازي» هو ابن الأثير ولكنه قصد به التشبيه المضمر الأداة. انظر: ابن الأثير، **المثل السائر**، ج٢، ص١٢٤؛ سمير أحمد معلوف، «التشبيه المجازي»، **مجلة مجمع اللغة العربية بدمشق**، المجلد ٨٧، الجزء ٢، ص٤٠٢.

(٥) (ب): «وقد تشبه» بدل «وقد يشبه».

(٦) (ح)، (ق)، (ن)، (و): «واهتزازُها به» بدل «واهتزازُها بها».

(٧) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٤٧.

كما قُلْنَا: «النَّحْوُ في الكَلَامِ: كَالْمِلْحِ في الطَّعَامِ»،

في «أَنَّ اسْتِعْمَالَهُ مُصْلِحٌ، وإِهْمَالَه مُفْسِدٌ»،

فَإِنَّ التَّجَاوُزَ عَنْ هذا المعنى إلى «أَنَّ كَثْرَةَ الملحِ مُوجِبَةٌ لِفَسَادِ الطعامِ، فكذا كثرةُ النَّحْوِ في الكلامِ»: يَمْنَعُ[1] شُمُولَ الطرفيْنِ، [ب٢٥ب] لأنَّ كثرةَ النحوِ في الكلامِ ليست[2] بهذه المثابة، لِأَنَّهُ لَوْ رُوعِيَ جميعُ مَبَاحِثِ[3] النحوِ في الكلامِ: يكون مُصْلِحًا، وَلَوْ أُهْمِلَ بعضُها[4]: يكون مُفْسِدًا. [ح٧١أ]

٥- تَقْسِيم: [أنواع «وجه التشبه» باعتبار كونه «واحدًا» أو «متعددًا» أو «هيئةً»][5]

[ق١٢٧ب]

أ- قَدْ يَكُونُ «وَجْهُ التَّشْبِيهِ» «أَمْرًا واحدًا»،

ب- وقد يكون «مُتَعَدِّدًا»،

و«المُتَعَدِّدُ»:

١- إِمَّا أَنْ يكونَ كُلُّهُ «حِسِّيًّا»،

٢- أَوْ كُلُّهُ «عَقْلِيًّا»،

٣- أَوْ «مُرَكَّبًا مِنْهُمَا»،

كما يُشَبَّهُ «إِنْسَانٌ» بِـ«الشَّمْسِ» في «حُسْنِ الْمَنْظَرِ، وَعُلُوِّ الْقَدْرِ».

ج- وَقَدْ يكون «وَجْهُ [ح٧١ب] التَّشْبِيهِ» «هَيْئَةً حاصِلَةً[6] مِنْ أُمُورٍ»:

١- إِمَّا «حِسِّيَّةٍ»:

---

[1] (ن)، (و): «تمنع» بدل «يمنع».

[2] (ب)، (ن)، (و): «ليس» بدل «ليست».

[3] (و): «مسائل النحو» بدل «مباحث النحو».

[4] (ب)، (ح)، (ق)، (ن): «بعضه» بدل «بعضها».

[5] قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٤٠-٤٤٧.

[6] (ح)، (ق): «هيئات حاصلة» بدل «هَيْئَة حَاصلة».

كَـ:

تَشْبِيهِ «الثُّرَيَّا» بِـ«عُنْقُودِ عِنَبٍ[1] [و٢٦أ] مُضِيءٍ»،[2]

وتشبيهِ [ن٢٥ب] «الشَّمْسِ» بِـ«الْمِرْآةِ[3] في يَدِ الأَشَلِّ»[4]، أَوْ بِـ«بُوتَقَةٍ[1] يُحْمَى فيها الذَّهَبُ، وَيَتَحَرَّكُ الذهبُ في تلك الحالةِ»[2]. [ح٧٢أ]

---

(١) (ح): «بعقود عنب»؛ (و): «بعنقود العنب» بدل «بعنقود عنب».

(٢) كقول أبي القيس بن الأسلت:

وَقَدْ لَاحَ فِي الصُّبْحِ الثُّرَيَّا كَمَا تَرَى كَعُنْقُودِ مُلَّاحِيَّةٍ حِينَ نَوَّرَا

انظر: أبو قيس صَيْفِي بن عامر (الأسلت) بن جُشَم الأوسي الجاهلي (ت ١هـ/٦٢٣م):، **ديوان أبي القيس صفي بن أسلت**، (دراسة، جمع، تحقيق: حسن محمد باجوده)، القاهرة: مكتبة دار التراث، ١٩٧٣، ص٧٣؛ أبو الفرج الإصفهاني، **الأغاني**، ج١٧، ص٩٧؛ الجوهري، **الصحاح**، ج١، ص٤٠٧؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٢، ص١٧-٢٨، رقم الشاهد: ٧٦؛ عبد القادر البغدادي، **خزانة الأدب**، ج٣، ص٤١٣؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص١١٦-١١٨؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٢٤٩-٢٥٠، رقم الشاهد: ٢٦٣.

نسبه عبد القاهر الجرجاني إلى قيس بن الخطيم. انظر: أبو يزيد قيس بن الخطيم (الثابت) بن عدي بن عمرو الأوسي (ت ٦٢٠م)، **ديون قيس بن الخطيم**، (تحقيق: إبراهيم السامرائي، أحمد مطلوب)، ط١، بغداد: مطبعة العاني، ١٣٨١هـ/١٩٦٢م، ص٧٩؛ عبد القاهر الجرجاني، **أسرار البلاغة**، ص٩٥.

(٣) (ق): «بالمرآت» بدل «بالمرآة».

(٤) التشبيه مأخوذ من قول الشاعر:

صَبَّ عَلَيْهِ قَانِصٌ لَمَّا غَفَلْ
وَالشَّمْسُ كَالْمِرْآةِ فِي كَفِّ الْأَشَلْ
مُقَلَّدَاتِ الْقِدِّ يَقْرُونَ الدَّغَلْ (لَمَّا رَأَيْتُهَا بَدَتْ فَوْقَ الْجَبَلْ)

البيت نسب إلى:

١- جَبَّار بن جَزْء بن ضِرار ابن أخي الشماخ. انظر: أبو سعدة (سعيد) الشماخ بن ضرار بن حرملة بن سنان بن أمية المازني الذبياني الغطفاني (ت ٣٠هـ/٦٥٠م؟)؛ **ديوان الشماخ بن ضرار الذبياني**، (تحقيق: صلاح الدين الهادي)، مصر: دار المعارف، بدون تاريخ، ص٣٩٣-٣٩٤؛ عبد القاهر الجرجاني، **أسرار البلاغة**، ص١٥٨، ١٨٠؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١١٩.

٢- ابن المعتز، أبي العباس عبد الله بن محمد المعتز بالله بن جعفر المتوكل على الله العباسي (ت ٢٩٦هـ/٩٠٨م): انظر: النويري، أبو العباس شهاب الدين أحمد بن عبد الوهاب بن محمد البكري التيمي القرشي النويري (ت ٧٣٣هـ/١٣٣٣م)، **نهاية الأرب في فنون الأدب**، (تحقيق: مفيد قميحة، حسن نور الدين، يحي الشامي، علي بو ملحم، محمد رضا مروة، يوسف طويل، علي محمد هاشم، عبد المجيد ترحيني، عماد علي حمزة، نجيب مصطفى فواز، حكمت كشلي، إبراهيم شمس الدين)، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٤م، ج٧، ص٤٢.

٣- أبي النجم العِجْلِي، أبو النجم الفضل (المفضل) بن قدامة بن عبيد الراجز العِجْلِي البكري (ت ١٣٠هـ/٧٤٧م). انظر: أبو النجم العجلي، **ديوان أبي النجم العجلي**، ص٢٩٣؛ عبد القادر البغدادي، **خزانة الأدب**، ج٤، ص٢٤١.

٢- وإمَّا «عَقْلِيَّةٍ»:

كَتَشْبِيهِ «أَعْمَالِ الكُفَّارِ» بِـ«السَّرَابِ» في «الطَّمَعِ حَالًا، وَالْيَأْسِ مَآلًا».[٣]

فَـ«وَجْهُ التشبيهِ» في هذه الصُّوَر[٤] -وَإِنْ تَعَدَّدَ-: فَفِي حُكْمِ «أَمْرٍ واحدٍ»[٥]، حَتَّى لَوْ لَمْ يُعْتَبَرْ واحدٌ مِنْ هذه الأمورِ[٦]: لَاخْتَلَّ وجهُ التَّشْبِيهِ[٧].

[٦- التَّشْبِيهُ الذي وَجْهُ تَشْبِيهِهِ هَيْئَةٌ: «تَشْبِيهُ التَّمْثِيلِ» / «المَثَل»][٨]

وهذا التشبيهُ[٩]:

أ- إِذَا كَانَ في «أَمْرٍ غَيْرِ حَقِيقِيٍّ»[١٠]: يُسَمَّى «**تَمْثِيلًا**»،

كَـ:

وانظر: أبو هلال العسكري، **ديوان المعاني**، ص٣٤٨؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٢، ص٣٢-٣٤، رقم الشاهد: ٧٨؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص١٢٠-١٢١؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٢٥٢-٢٥٣، رقم الشاهد: ٢٦٥.

(١) (ب): «أو بوتقة» بدل «أو ببوتقة».

(٢) (ب): «ويَتَحَرَّكُ في تلك الحال» بدل «وَيَتَحَرَّكُ الذهب في تلك الحالة».

التشبيه مأخوذ من قول **المُهَلَّبِي**، أبي محمد الأستاذ الحسن بن محمد بن هارون بن إبراهيم المُهَلَّبِي الأزدي (ت ٣٥٢هـ/٩٦٣م):

والشمسُ من مشرقها قد بدتْ ... مشرقةً ليس لها حاجبُ
كأنها بُوتَقَةٌ أُحْمِيَتْ ... يَجُولُ فيها ذَهَبٌ ذائبُ

انظر: عبد القاهر الجرجاني، **أسرار البلاغة**، ص١٨١؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٢٨؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٤٣؛ القزويني، **الإيضاح**، ص١٧٥.

(٣) كما في قوله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَعْمَالُهُمْ كَسَرَابٍ بِقِيعَةٍ يَحْسَبُهُ الظَّمْآنُ مَاءً حَتَّى إِذَا جَاءَهُ لَمْ يَجِدْهُ شَيْئًا وَوَجَدَ اللَّهَ عِنْدَهُ فَوَفَّاهُ حِسَابَهُ وَاللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ﴾ [سورة النور: ٣٩/٢٤].

(٤) (ق): «في هذه الصورة» بدل «في هذه الصُّوَرِ».

(٥) (و): «ففي حكم وَالشَّمْسُ كَالْمِرْآةِ فِي كَفِّ الْأَشَلْ واحد» بدل «ففي حكم أمر واحد».

(٦) (ب): «بعض هذه الأمور»؛ (ح)، (ق)، (ن): «من هذه الأمور» بدل «واحد من هذه الأمور».

(٧) (و): «بوجه التشبيه» بدل «وجه التشبيه».

(٨) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٥٥-٤٥٨.

(٩) قال **الشارح ابن العيني** (ح٧٢أ): «أي: المُنْتَزَعُ مِنْ عِدَّةِ أُمُور».

(١٠) (و): «غير خفي» بدل «غير حقيقي».

قَوْلِهِ تَعَالَى[1]: ﴿إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ ...﴾[2] [سورة يونس: ١٠/٢٤] الآيةَ[3]. [ح٧٢ب]

وَنَحْوِ[4]: [ب٢٦أ]

كَمَا أَبْرَقَتْ قَوْمًا عِطَاشًا غَمَامَةٌ فَلَمَّا[5] رَأَوْهَا أَقْشَعَتْ وَتَجَلَّتِ[6]

فَوَجْهُ التشبيه[7]: «ابتداءٌ مُطْمِعٌ يَتَّصِلُ به[8] انْتِهَاءٌ مُؤْيِسٌ»، وهذا المعنى يُنْتَزَعُ مِنْ جميعِ البيتِ -والآيةِ أيضًا[9]-، حتى لو انتقص منه شيءٌ: لَاخْتَلَّ المعنى.

ب- و«التشبيهُ التمثيليُّ» إذا شاع على وَجْهِ «الاستعارةِ» -أي: يُقْتَصَرُ على ذكر «المشبه به»-: سُمِّيَ[10] «**مَثَلًا**»، والأَمْثَالُ لا تُغَيَّرُ،[11] [ح٧٣أ]

---

(١) (ب): «وفي قوله تعالى» بدل «كقوله تعالى».

(٢) تمام الآيتين: ﴿إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الأَرْضِ مِمَّا يَأْكُلُ النَّاسُ وَالأَنْعَامُ حَتَّى إِذَا أَخَذَتِ الأَرْضُ زُخْرُفَهَا وَازَّيَّنَتْ وَظَنَّ أَهْلُهَا أَنَّهُمْ قَادِرُونَ عَلَيْهَا أَتَاهَا أَمْرُنَا لَيْلًا أَوْ نَهَارًا فَجَعَلْنَاهَا حَصِيدًا كَأَنْ لَمْ تَغْنَ بِالْأَمْسِ كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ (٢٤) وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَامِ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (٢٥)﴾ [سورة يونس: ١٠/٢٤-٢٥].

(٣) (ب)، (ح)، (ق): بدون «آية».

(٤) (ب): «ونحو شعر» بدل «ونحو».

(٥) (ب): «قلما» بدل «فلما».

(٦) البيت نسب إلى كُثَيِّر عَزَّة. انظر: كثير عزة، أبو صخر كُثَيِّر بن عبد الرحمن بن الأسود الخزاعي (ت ١٠٥هـ/٧٢٣م)، **ديوان كثير عزة**، (جمعه وشرحه: إحسان عباس)، بيروت: دار الثقافة، ١٣٩١هـ/١٩٧١م، ص١٠٧؛ الثعالبي، أبو منصور عبد الملك بن محمد بن إسماعيل الثعالبي (ت ٤٢٩هـ/١٠٣٨م)، **التمثيل والمحاضرة**، (تحقيق: عبد الفتاح محمد الحلو)، بيروت: الدار العربية للكتاب، ١٤٠١هـ/١٩٨١م؛ ص٢٣٩؛ **أسرار البلاغة**، ص١١٠؛ **نهاية الإيجاز**، ص١١٧؛ **مفتاح العلوم**، ص٤٥٨؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج١، ص٧١؛ القزويني، **الإيضاح**، ص١٧٩؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٢، ص٥١-٥٣، رقم الشاهد: ٨١؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص١٢٢-١٢٤؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٢٥٧-٢٥٨، رقم الشاهد: ٢٧٢.

(٧) (ح)، (ق): «فوجه الشبه» بدل «فوجه التشبيه».

(٨) (ب)، (ح)، (ق)، (ن): «يتصل بها» -وفوق كلمة «بها» من نسخة (ق): «"به". **ظه**»-؛ (و): «قد يتصل بها» بدل «يتصل به».

(٩) (ب)، (ح)، (ق)، (ن): بدون «والآية أيضًا».

(١٠) (ب)، (ن)، (و): «يُسَمَّى» بدل «سُمِّيَ».

(١١) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٥٨.

كما يُقَالُ [و٢٦ب] لِـ«الشَّخْصِ المتردِّدِ في أَمْرٍ»: «فُلَانٌ يُقَدِّمُ رِجْلًا وَيُؤَخِّرُ أُخْرَى»[١]، يعني: «هو في تَرَدُّدِه كَمَنْ يقدِّم رِجْلًا ويؤخِّر أُخْرَى».[٢]

٧- ضَابِط: [وَجْهُ تشبيهِ الضِدِّ بالضِّدِّ][٣]

وَقَدْ[٤] يُشَبَّهُ «الضِّدُّ» بِـ«الضِّدِّ»، ووجهُهُ: أَنَّ التَّضَادَّ مُشْتَرَكٌ بينهما، وَأَيْضًا: على [ن٢٦أ] وَجْهِ التَّهَكُّمِ والتَّمْلِيح[٥]،

كَتَشْبِيهِ «الْبَخِيلِ» بِـ«حَاتِمٍ»[٦].

ج- فَصْلٌ: في الغرض من التشبيه[٧]

وهو: أ- إِمَّا عَائِدٌ إلى «الْمُشَبَّه»، ب- وإما[٨] إلى «الْمُشَبَّه بِه».

[١- الأغراض العائدة إلى «المشبه»][٩]

أ- أَمَّا الأول: [ح٧٣ب]

فقد[١٠] يكون المقصودُ:

١- تعريفَ «حالِ الْمُشَبَّهِ» مُطْلَقًا،

---

(١) انظر: الميداني، **مجمع الأمثال**، ج٢، ص٤٢٧.

(٢) (ب): بدون «يعني هو في تَرَدُّدِه كَمَنْ يقدِّم رِجْلًا ويؤخِّر أُخْرَى».

(٣) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٦٥، حيث قال:
واعلم: أن «الشَّبَهَ»: أ- قد يُنْتَزَعُ من نفس «التَّضَادِّ»، نظرًا إلى اشتراك الضدين فيه من حيث اتصافُ كلِّ واحدٍ منهما بمُضَادَّةِ صَاحِبِهِ، ب- ثم يُنَزَّلُ مَنْزِلَةَ «شَبَهِ التَّنَاسُبِ» بِوَسَاطَةِ «تمليحٍ» أو «تهكمٍ»، فيقال للجبان: «مَا أَشْبَهَهُ بِالْأَسَدِ!»، وللبخيل: «إِنَّهُ حَاتِمٌ ثَانٍ!».

(٤) (ح)، (ق): «قَدْ» بدل «وَقَدْ».

(٥) (ق): «التلميح بدل «والتمليح».

(٦) (ب): «بالحاتم» بدل «بحاتم».

(٧) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٢٢-١٢٦؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٤٨-٤٥٥.

(٨) (و): «أو» بدل «وإما».

(٩) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٢٢-١٢٥؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٤٨-٤٥٠.

(١٠) (ب): «قد» بدل «فقد».

نحو: «لَوْنُ ذٰلِكَ[1] كَلَوْنِ هٰذَا».

٢- أَوْ بيانَ «مِقْدَارِه»،

نحو: «... كَخَافِيَةِ الغُرَاب»[2]،

أي: في شدة السَّوَادِ.

٣- أو دعوى «إِمْكَانِ وُجُودِه»، عند دلالةِ الدليلِ على امتناعِه، فيُحْتَاجَ إلى التشبيه لِتُقَوَّى[3] الدعوى،

نحو: [ب٢٦ب]

كَمْ مِنْ أَبٍ قَدْ عَلَا بِابْنٍ [ق١٢٨أ] **ذُرَى شَرَفٍ[4] كَمَا عَلَا بِرَسُولِ اللهِ عَدْنَانُ[5]**

ونحو:

فَإِنْ تَفُقِ الْأَنَامَ وَأَنْتَ مِنْهُمْ فَإِنَّ الْمِسْكَ بَعْضُ دَمِ الْغَزَالِ[6]

---

[1] (ح)، (ق): «لون ذاك» بدل «لون ذلك».

[2] (ق)، (ن): «كحافية الغراب» بدل «كخافية الغراب».

قال **الشارح ابن العيني** (ح٧٣ب):

الخافية -بالخاء المعجمة-: واحدة الخوافي، ما دون الريشات العشر من مقدم الجناح.

[3] (ب): «فيُحْتَاجَ إلى التشبيه لِيُقَوِّيَ الدَّعْوَى»؛ (ب): «فيَحْتَاجُ إلى التشبيه لِتَقْوَى الدَّعْوَى»؛ (و): « فيُحْتَاجَ إلى التشبيه لتَتَقَوَّى الدعوى» بدل «فيُحْتَاجَ إلى التشبيه لتُقَوَّى الدعوى».

[4] (ح)، (ق): «ذي شرف» بدل «ذرى شرف».

[5] بهامش (و):

هو لابن الرومي، وقبله:

قَالُوا أَبُو الصَّقْرِ مِنْ شَيْبَانَ قُلْتُ لَهُمْ كَلَّا لَعَمْرِي وَلٰكِنْ مِنْهُ شَيْبَانُ (منه)

البيت **لابن الرومي**. انظر: ابن الرومي، أبو الحسن علي بن العباس بن جريج البغدادي (ت ٢٨٣هـ/٨٩٦م)، **ديوان ابن الرّومي**، (شرح: أحمد حسن بسج)، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٣هـ/٢٠٠٢م، ج٣، ص٣٧٣.

[6] البيت **للمتنبي**. انظر: **ديوان المتنبي**، ص٢٥٨؛ ابن جني، **الفَسْر**، ج١، ص١٠٠٦، ج٢، ص٦٩٠؛ الواحدي، **شرح ديوان المتنبي**، ص٣٩٤؛ العكبري، أبو البقاء محب الدين عبد الله بن الحسين بن عبد الله العكبري (ت ٦١٦هـ/١٢١٩م)، **التبيان في شرح الديوان**، (تحقيق: مصطفى السقا، إبراهيم الأبياري، عبد الحفيظ شلبي)، بيروت: دار المعرفة، ١٩٧٨م، ج٣، ص٢٠؛ البرقوقي، **شرح ديوان المتنبي**، ج٣، ص١٥١؛ الثعالبي، **يتيمة الدهر**، ج١، ص١٦٢؛ ابن الأثير، **المثل السائر**، ج٢، ص٢٩؛ عبد القاهر الجرجاني، **أسرار البلاغة**، ص١٢٣، ١٤٠؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٢٣؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٢، ص٥٣-٥٦، رقم الشاهد: ٨٢؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص١٢٤-١٢٦؛ محمد

وفيه[1] بيانُ «أَنَّهُ يُمْكِنُ أَنْ يَفُوقَ[2] واحدٌ بِحَيْثُ يَخْرُجُ عَنْ نَوْعِهِ، كما أَنَّ المِسْكَ أَصْلُهُ الدَّمُ، لكنه لا يُعَدُّ مِنَ الدَّمِ». [ح٧٤أ]

٤- أَوْ «زِيَادَةَ التَّقْرِيرِ»،

كما تُحَاوِلُ بيانَ «أَنَّ هذا العملَ خَالٍ[3] عن [و٢٧أ] الفائدةِ»، فَرَقَمْتَ على الماءِ وَقُلْتَ: «هٰذَا الْعَمَلُ مِثْلُ مَا تَرَى».

فهذا «التمثيلُ بِالْمَحْسُوسِ»: أَقْوَى تَأْثِيرًا في النَّفْسِ مِنْ أَنْ تَقُولَ[4]: «هٰذَا الْعَمَلُ كالرَّقْمِ عَلَى الْمَاءِ»:

(أ) لِأَنَّ «إِلْفَ النَّفْسِ بِـ"الْحِسِّيَّاتِ"»[5]: أَزْيَدُ مِنْـ«ـهُ بِـ"العَقْلِيَّاتِ"»، لِتَقَدُّمِ [ن٢٦ب] «الْحِسِّيَّاتِ» على «الْعَقْلِيَّاتِ»، ولهٰذا قال إِبْرَاهِيمُ عَلَيْهِ السَّلَامُ[6]: ﴿وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي﴾[7] [سورة البقرة: ٢/٢٦٠]،

(ب) ولِأَنَّ الغَرَضَ مِنَ التشبيهِ[8]: «التَّخْيِيلُ» -الذي يكون في «الترغيبِ» و«الترهيبِ» قائمًا مَقَامَ «التَّصْدِيقِ»-، وَ«الْخَيَالُ» أَقْدَرُ [ح٧٤ب] على «ضَبْطِ "الْمَحْسُوسَاتِ"» منـ«ـه على ضَبْطِ "الْمَعْقُولَاتِ"»[9].

٥- أَوِ «الاستطرافَ»[10]،

ذهني، **القول الجيد**، ص٢٦٠-٢٦٢، رقم الشاهد: ٢٧٥.

(١) (ب)، (و): «فيه» بدل «وفيه».

(٢) (ب): «أَنْ تَفَوَّقَ» بدل «أن يَفُوقَ».

(٣) (ب): «خالي» بدل «خال».

(٤) (ن): «أن يقول» بدل «أن تقول».

(٥) (ب): «على الحسيات» بدل «بالحسيات».

(٦) (ب): «ولهذا المعنى قال»؛ (ن)، (و): «ولهذا قال» بدل «ولهذا قال إِبْرَاهِيمُ عَلَيْهِ السَّلَامُ».

(٧) تمام الآية: ﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَى قَالَ أَوَلَمْ تُؤْمِنْ قَالَ بَلَى وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلَى كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ ادْعُهُنَّ يَأْتِينَكَ سَعْيًا وَاعْلَمْ أَنَّ اللهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾ [سورة البقرة: ٢/٢٦٠].

(٨) (ب)، (ن)، (و): «عَنِ التشبيه» بدل «مِنَ التشبيه».

(٩) (ق): «وَالْخَيَالُ أَقْدَرُ على ضَبْطِ الْمَعْقُولَاتِ» بدل «وَالْخَيَالُ أَقْدَرُ على ضَبْطِ الْمَحْسُوسَاتِ منه على ضَبْطِ الْمَعْقُولَاتِ».

(١٠) (ح): «الاستظراف» بدل «الاستطراف».

(أ) إِمَّا لِـ«التَّزْيِينِ»،

كتشبيه «فَحْمٍ فيه جَمْرٌ مُوقَدٌ» بِـ«بَحْرٍ مِنَ الْمِسْكِ مَوْجُهُ الذَّهَبُ»[1]،

وكما قيل في تشبيه «الْبَنَفْسَجِ»:

كَأَنَّهَا فَوْقَ قَامَاتٍ ضَعُفْنَ بِهَا أَوَائِلُ النَّارِ فِي أَطْرَافِ كِبْرِيتِ[2] [ب٢٧أ]

(ب) وَإِمَّا لِـ«التَّقْبِيحِ»،

---

(١) كما في قول الشاعر:

كَأَنَّمَا الْفَحْمُ وَالْجِمَارُ بِهِ بَحْرٌ مِنَ الْمِسْكِ مَوْجُهُ الذَّهَبُ

انظر: التهانوي، محمد بن علي ابن القاضي محمد حامد بن محمّد صابر الفاروقي الحنفي التهانوي (ت بعد ١١٥٨هـ/١٧٤٥م)، **كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم**، (تحقيق: علي دحروج)، ط١، بيروت: مكتبة لبنان، ١٩٩٦م، ١، ص٤٣٦.

(٢) البيت نسب إلى:

١- الزاهي، أبي القاسم علي بن إسحاق بن خلف البغدادي (ت بعد ٣٦٠هـ/٩٧١م). انظر: ابن خلكان، أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن إبراهيم بن أبي بكر بن خلكان البرمكي الإربلي (ت ٦٨١هـ/١٢٨٢م)، **وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان**، (تحقيق: إحسان عباس)، بيروت: دار صادر، ١٣٩٨هـ/١٩٧٨م، ج٣، ص٣٧٢.

٢- ابن المعتز. انظر: السّرِيّ الرَّفَّاء، أبو الحسن السَّرِيّ بن أحمد بن السَّرِيّ الرَّفَّاء الكندي الموصلي (ت ٣٦٢هـ/٩٧٣م؟)، **المحب والمحبوب والمشموم والمشروب**، (تحقيق: مصباح غلاونجي)، دمشق: مطبوعات مجمع اللغة العربية، ١٤٠٧هـ/١٩٨٦م، ج٣، ص٨٧؛ أبو هلال العسكري، **ديوان المعاني**، ج٢، ص٧٣٦؛ الطيبي، أبو محمد شرف الدين حسين بن عبد الله بن محمد الطيبي (ت ٧٤٣هـ/١٣٤٣م)، **التبيان في المعاني والبيان**، (تحقيق: عبد الستار حسين مبروك زَمُّوط)، رسالة الدكتوره، جامعة الأزهر، ١٣٩٧هـ/١٩٧٧م، ج١، ص١٠٣؛ ابن معصوم، صدر الدين علي خان بن نظام الدين أحمد بن محمد معصوم الحسيني المدني (ت ١١٢٠هـ/١٧٠٨م)، **أنوار الربيع في أنواع البديع**، (تحقيق: شاكر هادي شكر)، ط١، ١٣٨٨هـ/١٩٦٨م، النجف: مطبعة النعمان، ج٥، ص٢١٨.

٣- ابن الرومي. انظر: ابن الرومي، **ديوان ابن الرومي**، ج١، ص٢٧٦ (بلفظ: كأنها وضِعافُ القُضْبِ تحملها / أوائلُ النارِ في أطرافِ كبريتِ //)؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٢، ص٥٦.

٤- أبي العتاهية. انظر: التفتازاني، **المطول**، ص٣٠٥؛ النواجي، شمس الدين محمد بن حسن بن علي بن عثمان النواجي القاهري (ت ٨٥٩هـ/١٤٥٥م)، **حَلْبة الكميت في الأدب والنوادر المتعلقة بالخمريات**، القاهرة: مطبعة إدارة الوطن، ١٢٩٩هـ، ص٢٤٦-٢٤٧؛ محمد خليل المرادي (ت ١٢٠٦هـ/١٧٩١م)، **سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر**، إستانبول، ١٢٩١، ج٢، ٩٧.

وانظر أيضًا: **أسرار البلاغة**، ص١١٠؛ **نهاية الإيجاز**، ص١١٧؛ **مفتاح العلوم**، ص٤٤٩؛ بدر الدين ابن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص١٦٣؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج١، ص٧١؛ القزويني، **الإيضاح**، ص١٧٩؛ يحيى بن حمزة العلوي، **الطراز**، ج١، ص٢٦٧؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٢، ص٥٦-٥٧، رقم الشاهد: **٨٣**؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص١٢٧-١٢٩؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٢٦٦-٢٦٧، رقم الشاهد: ٢٧٩-٢٨٠.

كتشبيه «الْوَجْهِ المَجْدُورِ» بِـ«عَذِرَةٍ نَقَرَهَا الدِّيكُ»[1].

[٢- الغرض العائد إلى «المشبه به»: (أ) «التشبيه المقلوب»، (ب) و«إظهار المطلوب»][2]

وأَمَّا الثاني: [ح٧٥أ]

أ- فَكَقَوْلِهِ:

وَبَدَا الصَّبَاحُ كَأَنَّ غُرَّتَهُ وَجْهُ الْخَلِيفَةِ حِينَ يُمْتَدَحُ[3]

وَأَصْلُهُ: «كَأَنَّ وَجْهَ الخليفةِ غُرَّةُ الصُّبْحِ»[4]، ففي القَلْبِ [و٢٧ب] إِيمَاءٌ إلى «أَنَّ "وَجْهَ الخليفةِ" في الوُضُوحِ أَتَمُّ مِنَ "الصَّبَاحِ"».

وَمِنْ هذا القَبِيلِ:

قَوْلُهُ تَعَالَى: ﴿أَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لَا يَخْلُقُ﴾[5] [سورة النحل: ١٦/١٧]،

وأَصْلُهُ: «أَفَمَنْ لَا يَخْلُقُ كَمَنْ يَخْلُقُ؟!»، لِأَنَّهُ لِتَوْبِيخِ الكُفَّارِ، والكُفَّارُ يَجْعَلُونَ «غَيْرَ الخَالِقِ» -وهو الوَثَنُ-[6] مِثْلَ «الخَالِقِ»، لكن لَمَّا جَعَلُوا «غَيْرَ الخَالِقِ» مِثْلَ «الخَالِقِ»[7] [ن٢٧أ] -والمُمَاثَلَةُ مِنَ الطَّرَفَيْنِ-: فَقَدْ جعلوا «الخَالِقَ» مِثْلَ «الوَثَنِ البَيِّنِ خَسَاسَتُهُ»، فالأَوَّلُ: تعظيمٌ

---

(١) (ب): «نقرتها الديك» بدل «نقرها الديك».

(٢) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٢٥-١٢٦؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٥٠-٤٥٤.

(٣) البيت لمحمد بن وهيب (ت ٢٤٠هـ/٨٥٤م؟). انظر: أبو الفرج الإصفهاني، **الأغاني**، ج١٩، ص٦٧؛ المرزباني، أبو عبيد الله محمد بن عمران بن موسى بن سعيد المرزباني الخرساني البغدادي (ت ٣٨٤هـ/٩٩٤م)، **معجم الشعراء**، (تحقيق: فاروق اسليم)، بيروت: دار صادر، ١٤٢٥هـ/٢٠٠٥م، ص٤١٩؛ أبو هلال العسكري، **كتاب الصناعتين**، ص٦٣؛ ابن سنان الخفاجي، أبو عبد الله بن محمد بن سعيد الخفاجي الحلبي (ت ٤٦٦هـ/١٠٧٣م)، **سر الفصاحة**، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٠٢هـ/١٩٨٢م، ص٢٦٩؛ عبد القاهر الجرجاني، **أسرار البلاغة**، ص٢٢٣، ٢٢٧؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٢٦؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٥٠-٤٥١؛ القزويني، **الإيضاح**، ص١٨٣؛ محمد بن علي الجرجاني، **الإشارات والتنبيهات**، ص١٧١؛ يحيى بن حمزة العلوي، **الطراز**، ج٣، ص٣٢٧؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٢، ص٥٧-٥٩، رقم الشاهد: ٨٤؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص١٢٩-١٣٠؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٢٦٧-٢٦٨، رقم الشاهد: ٢٨١.

(٤) (ح)، (ق): بدون «وَأَصْلُهُ: كَأَنَّ وَجْهَ الخليفةِ غُرَّةُ الصُّبْحِ».

(٥) تمام الآية: ﴿أَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لَا يَخْلُقُ أَفَلا تَذَكَّرُونَ﴾ [سورة النحل: ١٦/١٧].

(٦) (ح)، (ق): بدون «وهو الوثن».

(٧) (ح)، (ق): بدون «لكن لَمَّا جَعَلُوا غيرَ الخالقِ مِثْلَ الخالقِ».

لِـ«غَيْرِ الخَالِقِ»، والثاني: إِهَانَةٌ لِـ«الْخَالِقِ»، فهذا[1] أَشْنَعُ وأَقْبَحُ، وهو لازمٌ للأَوَّلِ، فالمبالغةُ في القَلْبِ أَكْثَرُ. [ح٧٥ب]

ب- وقد يكون «الغرضُ العائدُ إلى "الْمُشَبَّهِ بِه"» هو إعلامَ «شِدَّةِ اهْتِمَامِهِ[2] بـ"الْمُشَبَّهِ بِه"»،

كما تقول [ق١٢٨ب] في حالة الجُوعِ: «البَدْرُ[3] يُشْبِهُ الرَّغِيفَ».

ويُسَمَّى هذا «**إظهارَ المطلوبِ**»، ولا يُسْتَعْمَلُ إِلَّا في مَقَامِ الطَّمَعِ[4].

د- فَصْلٌ: في شَرَائِطِهِ وَأَحْوَالِهِ[5]

شرطُ قبولِ «التشبيهِ»:

أ- شُمُولُ «وَجْهِ التشبيهِ» الطَّرَفَيْنِ -كَمَا ذُكِرَ-،

ب- وكونُهُ مَصُونًا [ب٢٧ب] عن [ح٧٦أ] الاِبْتِذَالِ،

ج- وكونُهُ كاملًا في تحصيلِ الغَرَضِ،

فَـ:

١- إِذَا كان «الغَرَضُ»:

(أ) «بَيَانَ [و٢٨أ] حَالِ الْمُشَبَّه»،

(ب) أو «بَيَانَ مِقْدَارِهِ»:

يَجِبُ:

(أ) كَوْنُ «الْمُشَبَّهِ بِه»:

(١) أَخَصَّ المَحْسُوسَاتِ[1] بذلك الوصف،

---

[1] ب: «فهو» بدل «فهذا».

[2] أي: اهتمامَ المُتَكَلِّمِ.

[3] (و): بدون «البدر».

[4] (ن): «إلا مقام الطمع» بدل «إلا في مقام الطمع».

[5] قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١١٨-١٢١؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٥٩-٤٦٦.

كـ:

«الأَسَدِ» في «الشَّجَاعَةِ»،

و«الشَّمْسِ» بِـ«الضِّيَاءِ».

(٢) وأَخَصَّ الأَشْيَاءِ بذلك المقدار،

كـ«خَافِيَةِ الغُرَابِ» في «شِدَّةِ السَّوَادِ».

(ب) وكونُ مقدارِه في «الْمُشَبَّهِ بِه» مُسَاوِيًا لِلْقَدْرِ المطلوبِ[٢] في «الْمُشَبَّهِ». [ح٧٦ب]

٢- وإذا كان الغرضُ:

(أ) «إلحاقَ "النَّاقِصِ" [ن٢٧ب] بِـ"الْكَامِلِ"»،

كتشبيه «الخَدِّ» بِـ«الْوَرْدِ»[٣].

(ب) أَو «زيادةَ التقرير»:

يجب كونُ «الْمُشَبَّهِ بِه» أَكْمَلَ محسوساتٍ مُتَّصِفَةٍ بذلك الوصفِ.

٣- وإذا كان الغَرَضُ:

(أ) «بَيَانَ إِمْكَانِ وُجُودِهِ» -كما ذُكِرَ-،

(ب) أو «التَّزْيِينَ»،

(ج) أو «التَّقْبِيحَ»،

-للترغيبِ [ح٧٧أ] أو الترهيبِ-[٤]:

يجب كونُ «الْمُشَبَّهِ بِه» مشهورًا بذلك الوصف[٥].

---

(١) (ح)، (ق): «أَخَصّ المخصوصات» بدل «أَخَصّ المحسوسات».

(٢) (و): «لِقَدْرِ المطلوبِ» بدل «لِلْقَدْرِ المطلوبِ».

(٣) (ب)، (و): «بالبدر» بدل «بالورد». وبهامش (ب): «بالورد». نسخة.

(٤) (ح): «الترغيب والترهيب»؛ (ق): «للترغيب والترهيب» بدل «للترغيب أو الترهيب».

(٥) (ح)، (ق): «بهذا الوصف» بدل «بذلك الوصف».

٤- وإذا كان الغرضُ «الاِسْتِطْرَافَ»[١]:

يجب:

(أ) كونُ «الْمُشَبَّهِ بِه» نادرَ الحضورِ «في نَفْسِهِ»،

كَـ«بَحْرٍ مِنَ المِسْكِ مَوْجُهُ الذَّهَبُ».

(ب) أَوْ كَوْنُه نادرَ الحُضُورِ[٢] «مع الْمُشَبَّهِ»،

كَـ«الكِبْرِيتِ» مع «البَنَفْسَجِ».

وإذا عَرَفْتَ أسبابَ قَبُولِهِ: عَرَفْتَ أسبابَ رَدِّهِ.

١- تَنْبِيه: [**أسبابُ قُرْبِ التشبيهِ ونُزُولِه، وأسبابُ بُعْدِهِ وغَرَابَتِه**][٣]

بعضُ التشبيهاتِ: «قريبٌ نازلٌ»، [ب٢٨أ] وبعضُها: «[بعيدٌ و]غريبٌ».

أ- وأسبابُ «قُرْبِهِ ونُزُولِهِ»:

١- كونُ «وجهِ [و٢٨ب] التشبيهِ»[٤] أَمْرًا مُجْمَلًا -أي: كُلِّيًّا-، لِأَنَّ «إدراكَ المُجْمَلِ» أَيْسَرُ مِنْ «إدراكِ المُفَصَّلِ»، [ح٧٧ب]

٢- وكونُهُ واحدًا[٥] غَيْرَ مُرَكَّبٍ، ومُتَكَرِّرًا[٦] على الحِسِّ،

٣- وكونُ «الْمُشَبَّهِ» قريبًا من «الْمُشَبَّهِ به»،

كَـ«الْعِنَبِ الْأَسْوَدِ الكبيرِ» مَعَ «الإِجَّاصِ»،

لا: كـ«الْبَنَفْسَجِ» وَ«الْكِبْرِيتِ».

---

[١] (ح): «الاستظراف» بدل «الاستطراف».

[٢] (و): بدون «فِي نَفْسِه كَبحر من المِسْكِ موجه الذهب أَوْ كونه نادر الحضور».

[٣] قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١١٩-١٢١، **أسرار البلاغة**، ص١٥٧-١٦٠؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٥٩-٤٦٣.

[٤] (و): «كون أمر التشبيه» بدل «كون وجه التشبيه».

[٥] (ق): «وواحدًا» بدل «وكونه واحدًا».

[٦] (ب): «متكرِّرًا»؛ (و): «ومكرَّرًا» بدل «ومتكرّرًا».

ب- وأسبابُ «الْبُعْدِ وَالْغَرَابَةِ»: ضِدُّ أَسْبَابِ «الْقُرْبِ وَالنُّزُولِ».

وكُلَّمَا كَانَ [ح٧٨أ] «الْمُشَبَّهُ» في غاية [ن٢٨أ] البُعْدِ مِنَ «الْمُشَبَّهِ بِهِ»، ويَكُونُ «وَجْهُ التَّشْبِيهِ» أَكْثَرَ تركيبًا[١]: كان التشبيهُ أَغْرَبَ.

والمناسبةُ التامّةُ بين شيئيْنِ[٢] بينهما بَوْنٌ[٣] بعيدٌ: تُوجِبُ[٤] لَذَّةً عظيمةً، وَتَعَجُّبًا مُفْرِطًا.

وَعَلَيْكَ أَنْ تَسْتَخْرِجَ الأَحْوَالَ المُقْتَضِيَةَ لِقُرْبِ التشبيهِ[٥] وغرابتِهِ[٦].

٢- ضَابِط: [سببُ استلذاذِ النفسِ بالتشبيه: الجمع بين المألوف والجديد][٧]

النفسُ:

أ- مائلةٌ إلى «محبوباتِها ومألوفاتِها»[٨] [ق١٢٩أ] -و«الْأُلْفَةُ»: تَكُونُ[٩] بَعْدَ كَثْرَةِ المُخَالَطَةِ-. [ح٧٨ب]

ب- وأَيْضًا: مائلةٌ إلى «المُسْتَطْرَفَاتِ[١٠] والمُجَدَّدَاتِ» -فَإِنَّ في كُلِّ جديدٍ لَذَّةً-[١١]،

---

(١) (ب): «تركبًا» بدل «تركيبًا».

(٢) (و): «بين الشيئين» بدل «بين شيئين».

(٣) البَوْنُ: المسافة بين شيئين.

(٤) (ن): «يوجب» بدل «توجب».

(٥) (ن): «بِقُرْب التشبيه» بدل «لِقُرْب التشبيه».

(٦) (ب): «وقرائنه» بدل «وغرابته». وبهامش (ب):
ط: غرابته.

(٧) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١١٩-١٢١، السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٦٢-٤٦٣.

(٨) (ب)، (ح)، (ق)، (ن): «إلى محبوباتِه ومألوفاتِه» بدل «إلى محبوباتِها ومألوفاتِها». وبهامش (ب):
ط: مألوفاتها.

(٩) (و): «يكون» بدل «تكون».

(١٠) (ح): «إلى المستظرفات» بدل «إلى المستطرفات».

(١١) انظر: المفضل الضبي، أبو العباس مفضل بن محمد بن يعلى الضبّي الكوفي (ت ١٧٨هـ/٧٩٤م؟)، **أمثال العرب**، (تحقيق: إحسان عباس)، بيروت: دار الرائد العربي، ١٤٠٣هـ/١٩٨٣م، ص١٤١؛ أبو هلال العسكري، **جمهرة الأمثال**، (تحقيق: أحمد عبد السلام، أبو هاجر محمد سعيد بن بسيوني زغلول)، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٠٨هـ/١٩٨٨م، ج٢، ص١٨؛ الزمخشري، جار الله أبو القاسم محمود بن عمر الخوارزمي الزمخشري (ت ٥٣٨هـ/١١٤٤م)، **المستقصى من أمثال العرب**، بيروت، دار الكتب العلمية، ١٩٨٧م، ج٢، ص٢٩١.

فَإِذَا عَرَضَ على النفسِ «مألوفاتُهَا» -وهي مَعَانٍ كُلِّيَّةٌ- في «لِبَاسٍ جَدِيدٍ[1] وهيئاتٍ بَدِيعةٍ»[2]: تَسْتَلِذُّ[3] النفسُ [و٢٩أ] غايةَ اللَّذَةِ[4]، لِوُصولِهِ[5] إلى المَحْبُوبِ، ولِتَجَدُّدِ [ب٢٨ب] اللِّبَاسِ والزِّينَةِ.

٣- ضَابِط: [الفرق بين «التَّشْبِيهِ» و«التَّشَابُهِ»][6]

أ- «التشبيهُ» في جميعِ المواضِعِ: إلحاقُ «النَّاقِصِ» بِـ«الْكَامِلِ». [ح٧٩أ]

ب- وإِنْ تَسَاوَيَا -نحو: «لَوْنُ هٰذَا الثَّوْبِ كَلَوْنِ ذٰلِكَ»-: يُتْرَكُ «التشبيهُ»، ويُرْجَعُ إلى «التَّشَابُهِ»، فَيُقَالُ[7]: «هُمَا مُتَشَابِهَانِ».

فَـ:

ب- «التَّشْبِيهُ الَّذِي بَيْنَ الْمُتَسَاوِيَيْنِ»: مُسَوَّغٌ مِنَ الطرفيْنِ[8].

أ- أَمَّا «تَشْبِيهُ النَّاقِصِ بِالْكَامِلِ»: فَلَا يَنْعَكِسُ.

هـ- فَصْلٌ: فِي أَقْسَامِهَا المَشْهُورَةِ[9]

[ن٢٨ب]

[١- «التَّشْبِيهُ الْمُطْلَقُ»]

الأَوَّلُ[1]: «**التَّشْبِيهُ الْمُطْلَقُ**»

---

(١) (ق): «في لباسٍ جديدةٍ» بدل «في لباسٍ جديد».

(٢) (ب)، (ن)، (و): «وهيئةٍ بديعٍ» بدل «هيئاتٍ بديعةٍ».

(٣) (و): «يستلذ» بدل «تستلذ».

(٤) (ن): «تستلذ النفس في غاية اللذة» بدل «تستلذ النفس غايةَ اللذة».

(٥) (ب): «بوصولها» بدل «لوصوله».

(٦) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٥٣-٤٥٤.

(٧) (ب)، (ح): «يُتْرَكُ التشبيهُ، ويُرْجَعُ إلى التَّشَابُهِ، فَيَقُولُ»، (ن): «تَتْرُكُ التشبيهَ، وتَرْجِعُ إلى التَّشَابُهِ، فَتَقُولُ»، (و): «يُتْرَكُ التشبيهُ، ويُرْجَعُ إلى التَّشَابُهِ، فَتَقُولُ» بدل «يُتْرَكُ التشبيهُ، ويُرْجَعُ إلى التَّشَابُهِ، فَيُقَالُ».

(٨) (ب): «يَسُوغُ من الطرفين»؛ (و): «يَسُوغُ في الطرفين» بدل «مُسَوَّغٌ من الطرفين».

(٩) قارن: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٣٨-١٤٨.

وهو: لا يحتاج إلى البيان.

[٢- «التَّشْبِيهُ المَشْرُوطُ»]

الثاني[٢]: «**التَّشْبِيهُ الْمَشْرُوطُ**» [ح٧٩ب]

وهو: أَنْ يُشَبَّهَ شيءٌ بِشيءٍ بِشرطِ كونِهِ مَوْصُوفًا بِصِفَةٍ مُعَيَّنَةٍ أو غيرَ مَوْصُوفٍ بصفةٍ مُعَيَّنَةٍ،

نحو:

«هُوَ[٣] كَالْبَحْرِ لَوْ أَنَّ الْبَحْرَ لا يَنْقُصُ مَاؤُهُ»،

وَ«هُوَ كَالْبَدْرِ لَوْلَا خُسُوفُهُ».

[٣- «التَّشْبِيهُ بِالْكِنَايَةِ»]

الثالثُ[٤]: «**التَّشْبِيهُ بِالْكِنَايَةِ**»

وهو: التشبيهُ مِنْ غيرِ آلتِهِ[٥]،

نحو:

بَدَتْ قَمَرًا وَمَالَتْ خُوطَ بَانٍ وَفَاحَتْ عَنْبَرًا وَرَنَتْ غَزَالًا[٦]

---

(١) (ب)، (و): «١» بدل «الأول».

(٢) (ب)، (و): «٢» بدل «الثاني».

(٣) (ب) بدون «هو».

(٤) (ب)، (و): «٣» بدل «الثالث».

(٥) (ب)، (و): «مِنْ غَيْرِ آلة» بدل «مِنْ غَيْرِ آلته».

(٦) البيت للمتنبي. انظر: **ديوان أبي الطيب المتنبي**، ص١٢٩؛ ابن جني، **الفَسْر شرح ديوان المتنبي**، ج٣، ص١٥٦؛ أبو العلاء المعرّي، **اللامع العزيزي**، ج٢، ص١٠١٥ ؛العكبري، **التبيان في شرح الديوان**، ج٣، ص٢٢٤؛ البرقوقي، **شرح ديوان المتنبي**، ج٣، ص٣٤٠؛ الثعالبي، **يتيمة الدهر**، ج١، ص٢٢٤؛ عبد القاهر الجرجاني، **أسرار البلاغة**، ص١٩٤، **دلائل الإعجاز**، ص٣٠٢، ٤٥٠؛ رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٤٣؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١١٨؛ القزويني، **الإيضاح**، ص١٨٩، ٢٧٢.

وانظر: الواحدي، **شرح ديوان المتنبي**، ص٦١٧-٦١٨، حيث قال:

هذه أسماء وضعت موضع الحال. والمعنى: «بدت مُشْبِهَةً قَمَرًا في حُسْنِها، ومالت مُشْبِهَةً غُصْنَ بَانٍ في

[٤- «تَشْبِيهُ التَّسْوِيَةِ»]

الرابع[١]: «**تَشْبِيهُ التَّسْوِيَة**»

وهو: أَنْ يُشَبِّهَ[٢] «صِفَةً مِنْ صِفَاتِ نَفْسِهِ» مع «شيءٍ هُوَ مَقْصُودٌ» بِـ«شَيْءٍ»،

نحو:

صُدْغُ الْحَبِيبِ[٣] **وَحَالِي**[٤] **كِلَاهُمَا كَاللَّيَالِي**[٥]

[٥- «التَّشْبِيهُ المَعْكُوسُ»]

الخامس[٦]: «**التَّشْبِيهُ الْمَعْكُوسُ**»

وهو: أَنْ يُشَبَّهَ مِنَ [و٢٩ب] الطَّرَفَيْنِ،

نحو:

رَقَّ الزُّجَاجُ وَرَقَّتِ الخَمْرُ فَتَشَابَهَا وَتَشَاكَلَ الأَمْرُ[٧]

فَكَأَنَّهُ خَمْرٌ ولا قَدَحٌ وَكَأَنَّهَا[٨] **قَدَحٌ وَلَا خَمْرُ**[١] [ب٢٩أ]

تَثْنِيَهَا وحُسْنِ مَشْيِهَا، وفاحت مُشْبِهَةً عَنْبَرًا فِي طِيبِ رَائِحَتِهَا، ورَنَتْ مُشْبِهَةً غَزَالًا في سَوَادِ مُقْلَتِهَا»، وهذا يسمّى «التدبيج».

[١] (ب)، (و): «٤» بدل «الرابع».

[٢] (ن): «أَنْ تُشَبَّهَ» بدل «أَنْ يُشَبِّهَ».

[٣] (ق): «صدع الحبيب» بدل «صدغ الحبيب».

[٤] (ح): «وخالي» بدل «وحالي».

[٥] البيت لرشيد الدين الوطواط. انظر: رشيد الدين الوطواط، رشيد الدين محمد بن محمد بن عبد الجليل العمري الفاروقي (ت ٥٧٣هـ/١١٧٧م)، **حدائق السحر ودقائق الشعر**، (ترجمه من الفارسية إلى العربية: إبراهيم أمين الشواربي)، ط٢، القاهرة، ٢٠٠٩، ص١٤٤؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٠٨؛ القزويني، **الإيضاح**، ص١٨٩؛التفتازاني، **المطول**، ص٣٠٩؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٢، ص٨٨، رقم الشاهد: **٨٩**، ص٩١، رقم الشاهد: **٩٢**؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص١٣٦؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٢٧٥-٢٧٦، رقم الشاهد: ٢٩٣-٢٩٤، ص٢٨٣، رقم الشاهد: ٣٠٥.

[٦] (ب)، (و): «٥» بدل «الخامس».

[٧] (ب)، (و): بدون «رَقَّ الزُّجَاجُ وَرَقَّتِ الخَمْرُ فَتَشَابَهَا وَتَشَاكَلَ الأَمْرُ».

[٨] (ب)، (ح)، (ق)، (ن)، (و): «وَكَأَنَّهُ» بدل «وَكَأَنَّهَا».

[٦- «تَشْبِيهُ الإِضْمَارِ»]

السادس[٢]: «**تشبيه الإضمار**»

وهو: أَنْ يكون المقصودُ هو «التشبيهَ»، لكنَّ ظاهرَ الكلامِ يدلُّ على «أَنَّ المقصودَ شيءٌ آخَرُ»،

نحو:

إِنْ كَانَ وَجْهُك شَمْعًا فَمَا لِجِسْمِي[٣] يَذُوبُ[٤] [ح٨٠أ]

[٧- «تَشْبِيهُ التَّفْضِيلِ»]

السابعُ[٥]: [ن٢٩أ] «**تَشْبِيهُ التَّفْضِيلِ**»

وهو: أَنْ يُشَبَّهَ، ثُمَّ يُفَضَّلَ «الْمُشَبَّهُ» على «الْمُشَبَّهِ بِه»،

نحو:

حَسِبْتُ جَمَالَهُ بَدْرًا مُضِيئًا وَأَيْنَ البَدْرُ مِنْ ذَاكَ الجَمَالِ[٦] [ق١٢٩ب]

---

(١) البيت نسب إلى الصاحب بن عباد. انظر: **ديوان الصاحب بن عباد**، ص١١٠ (بلفظ: فَكَأَنَّمَا خَمْرٌ ولا قَدَحٌ / وَكَأَنَّمَا قَدَحٌ وَلَا خَمْرُ //)؛ الثعالبي، **يتيمة الدهر**، ج٣، ص٣٠٤ ص١١٠ (بلفظ: فَكَأَنَّمَا خَمْرٌ ولا قَدَحٌ / وَكَأَنَّمَا قَدَحٌ وَلَا خَمْرُ //)؛ الثعالبي، **الإعجاز والإيجاز**، ص٢٢٩؛ الثعالبي، **خاص الخاص**، ص٢٠٧؛ رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص ١٤٦؛ ابن خلكان، **وفيات الأعيان**، ج١، ص٢٣٠؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص٣٩؛ ابن حجة الحموي، **خزانة الأدب**، ج١، ص٣٥٥؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٢، ص٦٠؛ بهاء الدين العاملي، بهاء الدين محمد بن حسين بن عبد الصمد العاملي (ت ١٠٣١هـ/١٦٢٢م)، **الكشكول**، (تحقيق: السيد محمد السيد حسين المعلم)، ط١، قم: المكتبة الحيدرية، ١٣٨٥هـ/١٤٢٧م، ج٢، ص٧٧٢.

(٢) (ب)، (و): «٦» بدل «السادس».

(٣) (ح)، (ق): «فَمَا لِوَجْهِي» بدل «فَمَا لِجِسْمِي».

(٤) (و): البيت لرشيد الدين الوطواط. انظر: **حدائق السحر**، ص١٤٧.

(٥) (ب)، (و): «٧» بدل «السابع».

(٦) البيت لرشيد الدين الوطواط ولكن نسب إلى بدر الدين ابن النحوية في **خزانة الأدب**. انظر: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٤٨؛ ابن حجة الحموي، **خزانة الأدب**، ج١، ص٣٧٨؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص٣٩؛ **الدسوقي**، شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عرفة الدسوقي (ت ١٢٣٠هـ/١٨١٥م)، **حاشية الدسوقي على مختصر المعاني (حاشية على شرح التلخيص)**، (تحقيق: عبد الحميد الهنداوي)، بيروت: المكتبة العصرية،

و- فَصْل: [حذفُ «أركانِ التشبيهِ»][1]

أ- لا يَلْزَمُ:

١- ذِكْرُ «أَدَاةِ التَّشْبِيهِ»،

فَإِذَا قُلْتَ: «زيدٌ أَسَدٌ»

: فهذا «تَشْبِيهٌ»، لا: «اسْتِعَارَةٌ»، لِأَنَّ زَيْدًا -وهو إنسانٌ- يمتنع أَنْ يكونَ أَسَدًا.

٢- ولا ذِكْرُ «الْمُشَبَّهِ» لفظًا، بَلْ: تَقْدِيرًا،

نحو: «... أَسَدٌ، وَأَيُّ أَسَدٍ»،

إذا كان خَبَرَ مُبْتَدَأٍ محذوفٍ.

فإذا حُذِفَ لَفْظًا وتقديرًا: فهو «استعارةٌ»، لا «تشبيهٌ»،

نحو: «رأيت أَسَدًا يَرْمِي». [ح٨٠ب]

٣- ولا ذِكْرُ «وَجْهِ التشبيه»[2] إِلَّا عِنْدَ خَفَائِهِ.

ب- وَيَلْزَمُ ذِكْرُ «الْمُشَبَّهِ بِه» أَبَدًا.

[مراتب «التشبيه»][3]

والأركانُ الثلاثةُ المُحتمِلةُ للحذفِ: حَذْفُ بَعْضِهَا أَوْلَى مِنْ حَذْفِ الْبَعْضِ، فَ: أ- حَذْفُ «وَجْهِ التَّشْبِيهِ»: [و٣٠أ] أَوْلَى مِنْ حَذْفِ «أَدَاتِهِ»، ب- وحَذْفُ «أَدَاتِهِ»: أَوْلَى[4] مِنْ حَذْفِ «الْمُشَبَّه»، [ح٨١أ]

فتَحْصُلُ ثَمَانِي مَرَاتِبَ:

١٤٢٨هـ/٢٠٠٧م، ج٤، ص٦٤.

(١) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٦٣-٤٦٤.

(٢) (و): «ولا يُذْكَرُ وجه التشبيه» بدل «ولا ذِكْرُ وجه التشبيه».

(٣) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٦٤.

(٤) (ن): بدون «أَوْلَى».

أ- **الأُولَى**[١]: كَوْنُ الكلِّ مذكورًا،

ب- **الثانيةُ**[٢]: حَذْفُ «الْمُشَبَّهِ»،

ج- **الثالثةُ**[٣]: حذف «الأداةِ»[٤]،

د- **الرابعةُ**[٥]: حذف «الْمُشَبَّهِ» و«الأداةِ»[٦]،

هـ- **الخامسةُ**[٧]: حذف «وجهِ التشبيهِ»[٨]، [ب٢٩ب]

و- **السادسةُ**[٩]: حذف «المشبهِ» و«وجهِ التشبيهِ»، [ن٢٩ب]

ز- **السابعةُ**[١٠]: حذف «الأداةِ» و«وجهِ التشبيهِ»،

ح- **الثامنة**[١١]: ذِكْرُ «المشبهِ به» فقط.

فالمرتبةُ:

أ، ب- «الأولى» و«الثانيةُ»: أَضْعَفُ المَرَاتِبِ، [ح٨١ب]

ج، د- ثُمَّ «الثَّالِثةُ» و«الرَّابِعةُ»[١٢]،

هـ، و- ثُمَّ «الخامسةُ» و«السادسةُ»[١٣]،

---

(١) (ح)، (ق): «الأوّل»؛ (ب)، (و): «١» بدل «الأولى».

(٢) (ح)، (ق): «الثاني»؛ (ب)، (و): «٢» بدل «الثانية».

(٣) (ح)، (ق): «الثالث»؛ (ب)، (و): «٣» بدل «الثالثة».

(٤) (ق): «حذف الأدات» بدل «حذف الأداة»

(٥) (ح)، (ق): «الرابع»؛ (ب)، (و): «٤» بدل «الرابعة».

(٦) (ق): «الأدات» بدل «الأداة».

(٧) (ح)، (ق): «الخامس»؛ (ب)، (و): «٥» بدل «الخامسة».

(٨) (ن): «حذف وجه وجه التشبيه» بدل «حذف وجه التشبيه»

(٩) (ح)، (ق): «السادس»؛ (ب)، (و): «٦» بدل «السادسة».

(١٠) (ح)، (ق): «السابع»؛ (ب)، (و): «٧» بدل «السابعة».

(١١) (ح)، (ق): «الثامن»؛ (ب)، (و): «٨» بدل «الثامنة».

(١٢) (ب)، (ح)، (ق)، (و): «ثُمَّ الثالث والرابع»، (ن): «ثُمَّ الرابعة» بدل «ثُمَّ الثالثة والرابعة».

(١٣) (ب)، (ح)، (ق)، (و): «ثُمَّ الخامس والسادس» بدل «ثُمَّ الخامسة والسادسة».

ز، ح- ثُمَّ «السابعةُ» و«الثامنةُ»[1]، فهما أَقْوَى الجميعِ.

ز- تَنْبِيه: [الفرق بين التشبيه بِـ"مِثْل" أو بِـ"الكَافِ" وبين التشبيه بـ"كَأَنَّ"][2]

أ- إِذَا شُبِّهَ بِـ«مِثْلٍ» أَوْ بِـ«الْكَافِ»: يَقْتَضِي اتِّفَاقَ «الْمُشَبَّهِ» و«الْمُشَبَّهِ بِهِ» في «وَجْهِ التَّشْبِيهِ»، فيقتضي وُجُودَهما.

ب- وإِذَا شُبِّهَ بِـ«كَأَنَّ»: فَإِنَّهُ لِتَخْيِيلِ «أَنَّ "المشبَّهَ" عَيْنُ "المشبَّهِ به"»، فَلَا يَقْتَضِي وجودَ «المشبَّهِ به»،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿كَأَنَّهُ رُؤُوسُ الشَّيَاطِينِ﴾[3] [سورة الصافات: ٣٧/٦٥]،

لا يَلْزَمُ أَنْ يَكُونَ «رُؤُوسُ الشَّيَاطِينِ» موجودةً[4]، بَلْ: يَلْزَمُ أَنْ يُتَخَيَّلَ «أَنَّهُ هِيَ». [ح٨٢أ]

وكَقَوْلِهِ:

فَكَأَنَّ[5] مُحْمَرَّ الشَّقِيـ ـقِ إِذَا تَصَوَّبَ[6] أَوْ تَصَعَّدْ

أَعْلَامُ يَاقُوتٍ نُصِبْـ ـنَ عَلَى رِمَاحٍ مِنْ زَبَرْجَدْ[7]

---

(١) (ب)، (ح)، (ق)، (و): «ثُمَّ السابع والثامن» بدل «ثُمَّ السابعة والثامنة».

(٢) قارن: الرماني، أبو الحسن علي بن عيسى بن علي الرماني البغدادي (ت ٣٨٤هـ/٩٩٤م)، **النكت في إعجاز القرآن**، (عنى بتصحيحه: عبد العليم)، دهلي، ١٩٣٤، ص٥-٩.

(٣) تمام الآيات: ﴿وَلَوْلَا نِعْمَةُ رَبِّي لَكُنْتُ مِنَ الْمُحْضَرِينَ (٥٧) أَفَمَا نَحْنُ بِمَيِّتِينَ (٥٨) إِلَّا مَوْتَتَنَا الْأُولَى وَمَا نَحْنُ بِمُعَذَّبِينَ (٥٩) إِنَّ هٰذَا لَهُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ (٦٠) لِمِثْلِ هٰذَا فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ (٦١) أَذٰلِكَ خَيْرٌ نُزُلًا أَمْ شَجَرَةُ الزَّقُّومِ (٦٢) إِنَّا جَعَلْنَاهَا فِتْنَةً لِلظَّالِمِينَ (٦٣) إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ (٦٤) طَلْعُهَا كَأَنَّهُ رُؤُوسُ الشَّيَاطِينِ (٦٥) فَإِنَّهُمْ لَآكِلُونَ مِنْهَا فَمَالِؤُونَ مِنْهَا الْبُطُونَ (٦٦)﴾ [سورة الصافات: ٣٧/٥٧-٦٦].

(٤) (ق): «مَوْجُودًا» بدل «موجودةً».

(٥) (ق)، (و): «كَأَنَّ» بدل «فَكَأَنَّ».

(٦) (ن): «إِذَا تَصَيَّبَ» بدل «إِذَا تَصَوَّبَ».

(٧) (و): بدون «أَعْلَامُ يَاقُوتٍ نُصِبْنَ عَلَى رِمَاحٍ مِنْ زَبَرْجَدْ».

البيتان للصنوبري. انظر: الصَّنَوْبَرِي، **تكملة ديوان الصنوبري**، ص٤١٦؛ عبد القاهر الجرجاني، **أسرار البلاغة**، ص١٥٩، ١٦٩، ١٧٣؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٠٨؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٦١؛ بدر الدين ابن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص١١٦؛ التفتازاني، **المطول**، ص٢٨٤؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٢، ص٤-٦، رقم الشاهد: ٧٣؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص١١١-١١٣؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٢٤٥-٢٤٦، رقم الشاهد: ٢٥٩-٢٦٠.

فَقَوْلُنَا: «كَأَنَّ زَيْدًا الأَسَدُ»: [و٣٠ب] أَقْوَى مِنْ قولِنَا: «زيدٌ كالأَسَدِ»[١]، لأَنَّ الثانيَ صريحٌ في الْغَيْرِيَّةِ[٢]، والأوّلَ مُخَيِّلٌ[٣] في «أَنَّهُ هو».

واللهُ تَعَالَى أَعْلَمُ[٤].

---

[١] (و): «كالأسد» بدل «زيدٌ كالأسد».

[٢] (ب): «بالغيرية» بدل «في الغيرية».

[٣] (ن): «والأَوَّلُ مُخِلٌّ» بدل «والأَوَّلُ مُخَيَّلٌ».

[٤] (ب): بدون «والله تعالى أعلم»؛ (ن)، (و): «والله أعلم» بدل «والله تعالى أعلم».

الأَصْلُ الثَّانِي: في «المَجَازِ»

-وَتَنْدَرِجُ فيه «الاستعارةُ»-[1]

[ق١٣٠أ]

[مقدمة: كَيْفِيَّةُ دَلَالَةِ «اللَّفْظِ» على «الْمَعْنَى»، وتعريف «الوضع» و«الحقيقة» و«المجاز»]

[١- كَيْفِيَّةُ دَلَالَةِ «اللَّفْظِ» على «الْمَعْنَى»][2]

«اللفظُ» يَدُلُّ على «المعنى» بِـ«خُصُوصِيَّتِهِ بِهِ»[3].

وهي:

أ- «ذَاتِيَّةٌ» عِنْدَ الْبَعْضِ،

فَإِنَّ لِلْحُرُوفِ خَوَاصَّ، لِأَنَّهَا بِكَيْفِيَّاتِهَا [ب٣٠أ] -كَـ«الْجَهْرِ» [ن٣٠أ] و«الهَمْسِ»، و«الشِّدَّةِ» و«الرَّخَاوَةِ»- تَدُلُّ[4] على مَعانٍ،

كـ:

«الفَصْمِ»[5]، فَإِنَّهُ -لِرَخَاوَةِ [ح٨٢ب] الفَاءِ-: كَسْرٌ بِلَا تَفَرُّقٍ،

و«القَصْمِ»، [فَإِنَّهُ] -لِشِدَّةِ القافِ-: كَسْرٌ مَعَ تَفَرُّقٍ.

وكذا لِلتَّرْكِيبَاتِ خَوَاصُّ[6]، لٰكِنَّا[7] غيرُ عالِمِينَ بِهَا، فَاحْتَجْنَا إلى التوقيفِ أو الإلهامِ[8].

---

(١) (ب): «وتندرج فيها الاستعارة»؛ (ن): «ويندرج فيه الاستعارة» بدل «وتندرج فيه الاستعارة».

(٢) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٦٦-٤٦٧.

(٣) (ن)، (و): «لخصوصيته به» بدل «بخصوصيته به».

(٤) (و): «يَدُلُّ» بدل «تَدُلُّ».

(٥) (ن): «كالقصم» بدل «كالفصم».

(٦) أَي: لِتركيباتِ الحروفِ الكلماتِ خواصُّ.

(٧) (ن): «لكننا» بدل «لكنا».

(٨) (ن): «أو للإلهام» بدل «أو الإلهام».

ب-وَ«اصْطِلَاحِيّةٌ»[1] عند **البعض**،

وذلك «الاصطلاحُ»:

١- إِمَّا مِنَ اللهِ تَعَالَى،

٢- أو مِنَ النَّاس. [ح٨٣ب]

[٢- تعريف «الوضع» و«الحقيقة» و«المجاز»][2]

و«الوَضْعُ»: تَخْصِيصُ «اللَّفْظِ» بِإِزَاءِ «الْمَعْنَى».

فَ:

أ- إِذَا اسْتُعْمِلَ[3] «اللَّفْظُ» في عَيْنِ «مَا وُضِعَ لَه[4] ١- لُغَةً، ٢- أَوْ عُرْفًا، ٣- أَوْ شَرْعًا»: فهو «**حَقِيقَةٌ**»، [ح٨٤أ]

ب- وإِنِ اسْتُعْمِلَ في غيرِهِ بِوَجْهٍ[5] لِـ«عَلَاقَةٍ بينهما» مع «قرينةٍ مانعةٍ عن إرادة "الموضوعِ له"[6]»: فَـ«**مَجَازٌ**» بِذلك الْوَجْهِ الذي هو غيرُهُ.

---

(١) (ن): «واصطلاحيهِ» بدل «واصطلاحية».

(٢) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٦٧-٤٧١.

(٣) (و): «وإذا استعمل» بدل «فإذا استعمل».

(٤) (ق): «في غير ما وضغ له» بدل «في عين ما وضع له».

(٥) قال الشارح ابن العيني (ح٨٤أ):

(**وإن اسْتُعْمِلَ**) «اللفظُ» (**في غيره**) أي: غير «ما وضع له» (**بِوَجْهٍ**) أي: لا مطلقا، بل: بالنسبة إلى نوعِ حقيقةِ ذلك اللفظِ، حتى لو كان حقيقتُه «لغويةً»: يكون اللفظ قد استعمل في غير «معناه اللغوي»، فيكون «مجازا لغويا»، سواء: أ- كان ذلك الغير «ما وضع اللفظ له في الشرع» أو «في العرف»، ويكون بالنسبة إليه «حقيقة شرعية» أو «عرفية»، ب- أو لم يكن حقيقته «شرعية»: يكون اللفظ قد استعمل في غير «معناه العرفيّ»، ويكون «مجازا عرفيا»، سواء كان «حقيقة لغوية» أو «شرعية»، ج- أو لم يكن.

ف: أ- «اللفظ»: بمنزلة الجنس، ب- و«إن اسْتُعْمِلَ»: احترازٌ عن «اللفظِ الغيرِ المستعملِ» -وهو اللفظ في ابتداء الوضع-، فإنه لا يُسَمَّى «حقيقة» ولا «مجازا»، ج- و«في غير ما وضع له»: عن «الحقيقة» وعن «الاستعارة» -على أصح القولين-، لكونها مستعملةً فيما هي موضوعة له».

انظر: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٦٨-٤٧١؛ التفتازاني، **المطول**، ص٣٢٥-٣٢٦، ٣٥٣؛ **مختصر المعاني**، ص١٧١-١٧٢.

(٦) (و): بدون «الموضوع له».

فَيُمْكِنُ[1] أَنْ يَكُونَ اللفظُ[2] بالنسبةِ إلى المعنى الواحدِ [و٣١أ] «حقيقةً» و«مَجَازًا» مِنْ وَجْهَيْنِ. [ح٨٤ب]

أ- تَنْبِيه: [«المجاز الوَضْعِيُّ -أي: اللُّغَوِيُّ-» و«المجاز العَقْلِيُّ»][3]

«الحقيقةُ» و«المَجَازُ»:

أ- يكونان في «المنسوبِ» وفي «المنسوبِ إليه»،

وَقَدْ مَرَّ تعريفُهُمَا.[4]

وهذا المجازُ:

١- «مَجَازٌ في المُفْرَدِ»،

٢- و«مجازٌ في المُرَكَّبِ»[5].

وهو «**مجازٌ وَضْعِيٌّ**».

ب- ويكونانِ في «النسبةِ»،

فـ:

١- إِنْ [ح٨٥أ] نَسَبَ المتكلِّمُ «الفعلَ»[6] إلى «ما هو فاعلٌ عِنْدَهُ»: فَـ«**حَقِيقَةٌ**». [ب٣٠ب]

٢- وَإِنْ نَسَبَهُ إِلَى «ما ليس فاعلًا عنده» لِمُلَابَسَةٍ[7] بين «الفعلِ» [ن٣٠ب] و«ذلك الشيءِ»: فَـ«**مَجَازٌ**»،

---

[1] (و): «ويُمكن» بدل «فيمكن».

[2] (ح)، (ق): بدون «اللفظ».

[3] قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٨٩-١٠٠؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٧١؛ صدر الشريعة الثاني عبيد الله بن مسعود بن تاج الشريعة عمر بن صدر الشريعة الأول عبيد الله بن محمود المحبوبي البخاري (ت ٧٤٧هـ/١٣٤٦م)، **التوضيح في حل غوامض التنقيح**، مصر: مطبعة محمد علي صبيح وأولاده، ١٣٧٧هـ /١٩٥٧م، ج١، ص١٣٠.

[4] أي: تفسير «الحقيقة» و«المجاز» اللذان يكونان في «المنسوب» و«المنسوب إليه».

[5] (ب)، (و): «في المثبت» بدل «في المركب».

[6] (ق): «فَإِنَّ نِسْبَةَ الْمُتَكَلِّمِ الفعلَ» بدل «فَإِنْ نَسَبَ الْمُتَكَلِّمُ الفعلَ».

[7] (ح)، (ق): «ليس فاعلا لمناسبة» بدل «ليس فاعلا عنده لملابسة».

كما يقولُ المُوَحِّدُ: «أَنْبَتَ الرَّبِيعُ الْبَقْلَ».

وإِنَّمَا قُلْنَا: «إلى ما هو فاعلٌ عنده[1]» -ولَمْ نَقُلْ: «إلى ما هو فاعلٌ في العقلِ»-، حَتَّى لَوْ قال الدَّهْرِيُّ: «أَنْبَتَ الرَّبِيعُ البَقْلَ»: كَانَ «حَقِيقَةً» وَإِنْ لَمْ يَكُنْ فاعلًا في العقل. [ح٨٥ب]

وهذا المجازُ: «**مجازٌ في الإثباتِ**»، و«**[مجاز] في الجملةِ**»[2].

وهو: «**مجازٌ عقليٌّ**»، لأنَّ «المفرداتِ» [ح٨٦أ] مُسْتَعْمَلَةٌ[3] في «الموضوعِ له»، وإِنَّمَا المجازُ في «النسبةِ»، وهي عقليةٌ.

فَإِنْ قِيلَ: المَجَازُ لا يكون إِلَّا في «المُفْرَدِ»، لِأَنَّ «الفِعْلَ» إِذَا أُسْنِدَ إِلَى «غَيْرِ الْفَاعِلِ الحقيقيِّ»: فَقَدْ أُقِيمَ «المُسْنَدُ إِليه» مُقَامَ «الفاعلِ الحقيقيِّ»، فَالْمَجَازُ يَكُونُ في «الفاعلِ»، كما في قولِهِ تعالى[4]: ﴿فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ﴾[5] [سورة البقرة: ١٦/٢] [و٣١ب]، ذَكَرَ «التجارةَ» والمرادُ «التُّجَّارُ».

قُلْنَا: [ق١٣٠ب] «المُسْنَدُ إليه» لَيْسَ قَائِمًا مَقَامَ «الفاعلِ الحقيقيِّ»، لِأَنَّ في «أَنْبَتَ الرَّبِيعُ الْبَقْلَ»[6] ليس المرادُ مِنَ «الرَّبِيعِ»[7] هو «اللهُ تَعَالَى»، بَلْ: لِمُلَابَسَةِ «الإنباتِ» بـ«الربيعِ»[8] أُسْنِدَ إِلَيْهِ، لا: لِمُلَابَسَةِ «الفاعلِ الحقيقيِّ» بـ«الربيعِ»[9]. [ح٨٦ب]

---

(١) (و): «عند المتكلم» بدل «عنده».

(٢) (ب): «والجملة» بدل «وفي الجملة».

(٣) (ح)، (ق)، (ن)، (و): «مستقرة» بدل «مستعملة».

(٤) (ح)، (ق): «كقولِهِ تعالى» بدل «كما في قولِهِ تعالى».

(٥) تمام الآيات: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ (٨) يُخَادِعُونَ اللهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ (٩) فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللهُ مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ (١٠) وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ (١١) أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلَكِنْ لَا يَشْعُرُونَ (١٢) وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلَكِنْ لَا يَعْلَمُونَ (١٣) وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَى شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُونَ (١٤) اللهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ (١٥) أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ (١٦)﴾ [سورة البقرة: ٨/٢-١٦].

(٦) (ق): «أَنْبَتَ البَقْلَ» بدل «أَنْبَتَ الرَّبِيعُ البَقْلَ».

(٧) (ق): «بالربيع» بدل «مِنَ الربيع».

(٨) (ح)، (ق): «بل بملابسة الإنبات بالربيع» بدل «بل لملابسة الإنبات بالربيع»

(٩) (ح)، (ق)، (ن)، (و): «لا بملابسة الفاعلِ الحقيقيِّ بالربيعِ» بدل «لا لملابسة الفاعلِ الحقيقيِّ بالربيعِ»؛ (و): بدون «أُسْنِدَ إِلَيْهِ لا لِمُلَابَسَةِ الفاعلِ الحقيقيِّ بالربيعِ»

وَإِذَا قيل:

«جَرَى النَّهْرُ»:

أ- فَإِنْ كَانَ «مَجَازًا في المفردِ»: فتقديرُهُ: «جَرَى ماءُ النهرِ»،

ب- وَإِنْ كَانَ «مَجَازًا في الجُمْلَةِ»: [ن٣١أ] فَإِسْنَادُ «الجَرَيَانِ» إلى «النَّهْرِ» [ب٣١أ] لِلْمُبَالَغَةِ، أَي: «المَاءُ: شَدِيدُ الجَرَيَانِ، كَأَنَّ النهرَ يَجْرِي»، فالمجازُ في «جَرَيَانِ النهرِ»[١]، فلهذا سُمِّيَ «مجازًا في الجملة»[٢].

[استطراد: هل يشترط في «المجاز العقليّ» أن يكون لِـ«الفعلِ» «فاعلٌ حقيقيٌّ»؟][٣]

أ- قال «**الإِمَامُ عَبْدُ القَاهِرِ**»:

لا يُشْتَرَطُ في «الإسنادِ المجازيِّ» أَنْ يَكُونَ لَهُ «فَاعِلٌ حقيقيٌّ»،

أ- كما في «أَقْدَمَنِي بَلَدَكَ حَقٌّ لِي عَلَى إِنْسَانٍ»،

أُسْنِدَ «الإِقْدَامُ» إلى «الْحَقِّ» مَجَازًا، وليس له «فاعلٌ حقيقيٌّ».

ب- بِخِلَافِ: ﴿فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ﴾[٤] [سورة البقرة: ١٦/٢]،

لِأَنَّ تقديرَه: «فَمَا رَبِحُوا في تِجَارَتِهم[٥]».

فالمُعْتَبَرُ إِذَنْ: أَنْ يَكُونَ «الْمَعْنَى الَّذِي يَرْجِعُ إليه الفعلُ»[١] -وهو «القُدُومُ»- موجودًا حقيقةً.

---

(١) (ب): «فالمجازُ في إِسْنَادِ جَرَيَانِ النهرِ»؛ (ق): «فالمجاز جريان النهر» بدل «فالمجاز في جريان النهر».

(٢) (ب)، (ح)، (ق)، (ن): بدون «فلهذا سُمِّيَ مَجَازًا في الجملة».

(٣) قارن: عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص٢٩٦-٢٩٧؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٩٥-٩٦؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٠٧-٥٠٩.

(٤) تمام الآيات: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ (٨) يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ (٩) فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ (١٠) وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ (١١) أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلَكِنْ لَا يَشْعُرُونَ (١٢) وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلَكِنْ لَا يَعْلَمُونَ (١٣) وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَى شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُونَ (١٤) اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ (١٥) أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ (١٦)﴾ [سورة البقرة: ٨/٢-١٦].

(٥) (ح)، (ن)، (و): «ربحوا في تجارتهم»؛ (ق): «ربحا في تجارتهم» بدل «فما ربحوا في تجارتهم».

ب- وقال «**الإمامُ الدَّاعِي إلى اللهِ**»:

في ذلك نَظَرٌ، إِذْ لَا بُدَّ لِكُلِّ «فِعْلٍ» مِنْ «فاعلٍ»، وَإِذَا صَدَرَ الفِعْلُ [و٣٢أ] مِنَ القَادِرِ[٢]: يكونُ لَهُ داعٍ، فَتَقْدِيرُهُ: «حَمَلَنِي عَلَى القُدُومِ عِلْمِي بِذٰلِكَ الْحَقِّ»[٣]. [ح٨٨أ]

---

(١) (ب): «يرجع الفعل إليه» بدل «يرجع إليه الفعل».

(٢) (ق): «مِنَ الفاعلِ» بدل «مِنَ القادرِ».

(٣) قال **الشارح ابن العيني**:

مرادُ المصنّفِ رحمه الله بـ"**الإمام الداعي إلى الله**" "**الإمامُ الرازي**" -سقى الله ثراه بسحائب رحمته-

انظر: ابن العيني، **حل الوشاح**، ق٨٦ب؛ عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص٢٩٦-٢٩٧؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٩٥-٩٦، حيث قال في «الفصل السابع: في أنّ الإثباتَ المجازيَّ لا يخلو عن الإثبات الحقيقي»:

قال الشيخ الإمام [أي: عبد القاهر الجرجاني] رحمه الله في **دلائل الإعجاز**:

وليس بواجبٍ في هذا النوع من المجاز أن يكون للفعل فاعلٌ في التقدير، إذا أنت نَقَلْتَ الفعلَ إليه عُدْتَ به إلى الحقيقة، مثل أنك تقول في ﴿رَبِحَتْ تِجَارَتُهُم﴾ [سورة البقرة: ١٦/٢]: «رَبِحُوا في تِجَارَتِهِمْ»، فإن ذلك لا يَتَأَتَّى في كل شيء. ألا ترى أنك لا يمكنك أَنْ تُثْبِتَ للفعل في قولك: «أَقْدَمَنِي بَلَدَكَ حَقٌّ لِي عَلَى إِنْسَانٍ» فاعلًا سِوَى «الْحَقّ»، وكذلك لا تستطيع في قوله:

وَصَيَّرَنِي هَوَاكَ وَبِي. لِحَيْنِي يُضْرَبُ الْمَثَلُ

وقوله:

يَزِيدُكَ وَجْهُهُ حُسْنًا إِذَا مَا زِدْتَهُ نَظَرَا

أَنْ تزعم أنَّ لِـ«صَيَّرَنِي» فاعلًا قد نُقِلَ عنه الفعلُ، فجُعِلَ لِـ«الهَوَى»، كما فُعِلَ ذلك في ﴿فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُم﴾، ولا تستطيعُ كذلك أَنْ تقدِّرَ لـ«يَزِيدُ» في قوله: «يَزِيدُكَ وَجْهُهُ حُسْنًا» فاعلًا غيرَ «الوَجْه»، فالاعتبار إذن بأن يكون المعنى الذي يرجع إليه الفعلُ موجودًا في الكلام على حقيقته. معنى ذلك أن «القدوم» في قولك: «أَقْدَمَنِي بَلَدَكَ حقٌّ لِي على إنسان» موجودٌ على الحقيقة. وكذلك «الصيرورة» في قوله:«وَصَيَّرَنِي هَوَاكَ»، و«الزيادة» في قوله: «يَزِيدُكَ وَجْهُهُ حُسْنًا» موجودتان على الحقيقة. وإذا كان معنى اللفظ موجودا على الحقيقة لم يكن المجاز فيه نفسه، وإذا لم يكن المجاز في نفس اللفظ كان -لا محالة- في الحكم.

هذا ما قاله [عبد القاهر الجرجاني]، **وفيه نظر**. وذلك لأن الفعل يستحيل وجوده إلا من الفاعل. والفعل المُسْنَدُ إلى شيء إما أَنْ يُسْنَدَ إلى ما هو مُسْنَدٌ إليه في ذاته فيكون الإسناد حقيقيًّا، وإذا لم يُسْنَدْ إلى ذلك الشيء فلا بد من شيء آخر يكون هو مسندًا إليه لذاته، وإلَّا لزم حصول الفعل لا عن الفاعل، وهو محال. وَأَمَّا قولك: «أَقْدَمَنِي بَلَدَكَ حَقٌّ لِي على إنسانٍ» فـ«الإقدام» عبارة عن فعل القادر للقدوم، والقادر في فعله للشيء لا يحتاج إلا إلى الداعي، وهو: «العلمُ والاعتقادُ بكون الفعل مصلحة» وذلك ههنا حاصلٌ، لأن علمَه بأنّ له في تلك البلدة حقًّا هو الحامل له على ذلك الفعل. فإذا ثبت ذلك ظهر أنه لا مجاز في هذا الكلام أصلًا، لأن الإقدام حاصلٌ، وذلك لا يستدعي إلا الغرض، والغرضُ هو ذلك الحق، فإذن لا مجاز في هذا الكلام. اللهمّ إلا أن يقال: «إنّ الداعيَ هو العلم بذلك الحقِّ لا نَفْسُهُ»، فيكون مجازًا من هذا

ب- تَقْسِيم: [أقسام «المجاز» باعتبار محله في الجملة][1]

إِذَا عُرِفَ هٰذَا فَاعْلَمْ[2]: أَنَّ «المَجَازَ» -[وهو:] أ- إِمَّا في «الْمُسْنَدِ»، ب- أَوْ فِي «الْمُسْنَدِ إِلَيْه»[3]، ج- أَوْ في «الإسنادِ»-: يَنْقَسِمُ سَبْعَةَ أَقْسَامٍ:

الأَوَّلُ[4]: فِي «الْمُسْنَدِ» فَقَط،

نحو: «اللهُ يُحْيِي الْأَرْضَ»[5].

الثَّانِي[6]: فِي «الْمُسْنَد إليه» **فقط**[1]،

الوجه، ولكن لو ثبت له ذلك بطل دعواه، لأن المجاز ههنا أظهر وجودًا من الحقيقة. وأما قوله: «يَزِيدُك وَجْهُهُ حُسْنًا» فالزيادة في الحسن لها فاعلٌ حقيقيٌّ وهو الله تعالى. وكذلك القول في سائر الأمثلة المذكورة.

البيت الأول (وَصَيَّرَنِي) نسب إلى محمد بن أبي محمد يحيى بن المبارك اليزيدي (ت بعد ٢١٤هـ/٨٢٩م)، ونسب إلى ابن البواب، أبي الحسن علاء الدين علي بن هلال الكاتب البغدادي (ت ٤١٣هـ/١٠٢٢م). انظر: أبو الفرج الإصفهاني، **الأغاني**، ج٦، ص١١٩، ج٢٠، ص١٤٦، ١٤٨؛ عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص٩١، ٢٩٦؛ فخر الدين الرازين، **نهاية الإيجاز**، ص٩٥؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٠٩؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٣٨؛ التفتازاني، **المطول**، ص٥٨؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج١، ص٨٢-٨٣.

البيت الثاني (يَزِيدُكَ) لأبي نواس. انظر: أبو نواس الحسن بن هانئ بن عبد الأول الحكمي (ت ١٩٨هـ/٨١٣م؟)، ديوان أبي نواس، (تحقيق: إيڤالد ڤاغنر)، بيروت، ١٤٢٢هـ/٢٠٠١م، ج٢، ص٢٩، ج٥، ص٩٧، ١٨٧؛ عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص٢٩٦؛فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٩٥؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٠٩؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٣٨؛ التفتازاني، **المطول**، ص٥٨؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج١، ص٨٢؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص٢٩؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٦٢-٦٥، رقم الشاهد: ٥٧.

(١) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٨٩-٩٠. حيث قال:

فإن قيل: لماذا أَسْقَطْتُمْ ذِكْرَ المجازِ في «المثبتِ له»؟، **قلنا**: لأن الفعلَ إنْ أُضِيفَ إلى «ما هو له»: فليس في «المُثْبَت له» مجازٌ، وإنْ أُضِيفَ إلى «غير ما هو له»: فهو الذي سَمَّيْنَاهُ بـ«المجاز في الإثبات».

(٢) (ح)، (ق)، (ن)، (و): «إذا عرف» بدل «إذا عرف هذا فاعلم».

(٣) (و): «أو المسند إليه» بدل «أو في المسند إليه».

(٤) (ب)، (و): «١» بدل «الأول».

(٥) (ب): «واللهُ يُحْيِي الْأَرْضَ» بدل «اللهُ يُحْيِي الْأَرْضَ».

اقتباس من قوله تعالى: ﴿اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾ [سورة الحديد: ١٧/٥٧].

(٦) (ب)، (و): «٢» بدل «الثاني».

نحو: «الأسدُ يَرْمِي».

الثالثُ[٢]: فيهما،

نحو: «أَحْيَا السَّمَاحَ[٣] بَحْرٌ فَيَّاضٌ».

الرابع[٤]: في [ن٣١ب] «الإسنادِ»،

نحوُ: «أَنْبَتَ الرَّبِيعُ الْبَقْلَ». [ح٨٨ب]

الخامسُ[٥]: في «المسند» و«الإسنادِ»،

نحو: «أَحْيَا الرَّبِيعُ الْأَرْضَ». [ب٣١ب]

السادسُ[٦]: في «المسند إليه» و«الإسنادِ»،

نحو: «أَنْبَتَ البَقْلَ شَبَابُ الزمانِ».

السابعُ[٧]: في «المسندِ» و«المسندِ إليه» و«الإسنادِ»،

نحو: «أَحْيَا الأرضَ شبابُ الزمانِ».

والمرادُ مِنَ «الإسنادِ»: مُجَرَّدُ «النسبةِ»، سَوَاءٌ إلى الفاعلِ أو المفعولِ أو غيرِهِمَا[٨].

---

(١) (ب)، (و): بدون «فقط».

(٢) (ب)، (و): «٣» بدل «الثالث».

(٣) (ب): «السماحة» بدل «السماح».

(٤) (ب)، (و): «٤» بدل «الرابع».

(٥) (ب)، (و): «٥» بدل «الخامس».

(٦) (ب)، (و): «٦» بدل «السادس».

(٧) (ب)، (و): «٧» بدل «السابع».

(٨) (و): «سَوَاءٌ إلى الفاعلِ وإلى المفعول وغيرهما» بدل «سَوَاءٌ إلى الفاعلِ أو المفعولِ أو غيرِهِمَا».
قال **الشارح ابن العيني** (ح٨٨ب):
(أو غيرهما) كالمصدر والزمان والسبب.

ج- تَقْسِيم: [أقسام «المجاز المفرد» باعتبار رجوعه إلى «الإعراب» أو إلى «المعنى»][1]

«المجازُ في المفردِ»:

أ- إِمَّا راجعٌ إلى «حُكْمِ الكلمةِ» -وهو «الإعرابُ»-،

-أي[2]: بواسطةِ حَذْفِ كلمةٍ أو زيادةِ كلمةٍ يتغيرُ [بها] إعرابُ الكلمةِ المذكورةِ-،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى:

﴿وَجَاء رَبُّكَ﴾[3] [سورة الفجر: ٢٢/٨٩]،

أي: «... أَمْرُ رَبِّكَ»[4]، [ح٨٩أ]

﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ﴾[5] [سورة الشورى: ١١/٤٢]،

[أَيْ: «... مِثْلَهُ ...»]

الرَّفْعُ وَالْجَرُّ فيهما: بطريقِ المجازِ.

ب- وإِمَّا [و٣٢ب] رَاجِعٌ إلى «مَعْنَى الْكَلِمَةِ»،

وهو:

١- إِمَّا [ق١٣١أ] «غيرُ مُفِيدٍ»،

كما إذا كان اللفظُ موضوعًا لِـ«المقيَّدِ»، فَاسْتُعْمِلَ في «المُطْلَقِ»،

كَـ«الْمِشْفَرِ» يُسْتَعْمَلُ في «الشَّفَةِ» مُطْلَقًا،

وليس فيه فائدةٌ، لِأَنَّهُ قائمٌ مَقَامَ «المُتَرَادِفِ».

---

[1] قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٩١-٩٤؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٧١-٤٧٦، ٥٠٢.

[2] (و): «أَوْ» بدل «أَيْ».

[3] تمام الآيات: ﴿كَلَّا إِذَا دُكَّتِ الْأَرْضُ دَكًّا دَكًّا (٢١) وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا (٢٢) وَجِيءَ يَوْمَئِذٍ بِجَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ يَتَذَكَّرُ الْإِنْسَانُ وَأَنَّى لَهُ الذِّكْرَى (٢٣) يَقُولُ يَا لَيْتَنِي قَدَّمْتُ لِحَيَاتِي (٢٤) فَيَوْمَئِذٍ لَا يُعَذِّبُ عَذَابَهُ أَحَدٌ (٢٥) وَلَا يُوثِقُ وَثَاقَهُ أَحَدٌ (٢٦)﴾ [سورة الفجر: ٢١/٨٩-٢٦].

[4] (و): «وجاء ربكم أي أمر ربكم» بدل «﴿وَجَاء رَبُّكَ﴾ أي أَمْرُ رَبِّكَ».

[5] تمام الآية: ﴿فَاطِرُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَمِنَ الْأَنْعَامِ أَزْوَاجًا يَذْرَؤُكُمْ فِيهِ لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ (١١)﴾ [سورة الشورى: ١١/٤٢].

٢- وإمَّا «مُفِيدٌ بِلَا "مُبَالَغَةٍ في التشبيه"»،

كَـ«الْيَدِ» تُسْتَعْمَلُ[١] في «النعمةِ» و«القدرةِ» بِمُلَاحَظَةٍ بينهما[٢] وبين «الآلةِ الجارحةِ». [ح٨٩ب]

وستَعْرِف [ن٣٢أ] كَوْنَهُ «مُفِيدًا» و«بلا مبالغةٍ».[٣]

٣- وإمَّا «مُفِيدٌ مع "المبالغةِ في التشبيه"» -وهو «الاستعارةُ»-، وسَيَأْتِي[٤].

د- تَقْسِيم «العلاقةِ»:[٥]

[ح٩٠أ]

[١- علاقاتُ «المجازِ اللغويِّ»]

إذا أُطْلِقَ «لفظٌ»[٦] على «مَعْنًى»:

فإنْ صَدَقَ عَلَيْهِ: أ- وَضْعًا [ب٣٢أ] ب- في تلك الحالِ[٧] ج- بِالْفِعْلِ: فهو «حقيقةٌ».

وإلَّا:

فَ:

---

[١] (و): «يستعمل» بدل «تستعمل».

[٢] (ب)، (و): «لملاحظة» بدل «بملاحظة».

[٣] (ح)، (ق)، (ن): «بلا مبالغةٍ» بدل «وبلا مبالغةٍ».

قال **الشارح ابن العيني**(ح٨٩ب):

(وستعرف كونه مفيدا) في بحث الكناية مِنْ أَنَّ هذا انتقال من الملزوم إلى اللازم، وتَحَقُّق الملزوم كالشاهد لتحقق اللازم، مثلا: إذا كانت النعمة أو القدرة من لوازم اليد، وقد أثبتَّ اليدَ فقد أَثْبَتَّ النعمةَ أو القدرةَ، أَيَّهُمَا أردت بمعونة القرائن. وستعرف كونه (بلا مبالغة) في التشبيه لما يأتي، لأن ذلك من خواص الاستعارة.

انظر: التفتازاني التفتازاني، **شرح مفتاح العلوم**، قسم الفاتح بالمكتبة السليمانية، الرقم: ٤٦٤٠، ق١٥٩أ.

[٤] (ب): بدون «وسيأتي».

[٥] قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٧٣-٤٧٦؛ صدر الشريعة، **التوضيح**، ج١، ص١٣٨-١٥٤.

[٦] (ح)، (ق)، (ن): «إذا أُطْلِقَ اللفظُ» بدل «إذا أُطْلِقَ لفظٌ».

[٧] (ن): «في تلك الحالة» بدل «في تلك الحال».

ب- إِمَّا أَنْ يَصْدُقَ عَلَيْهِ وَضْعًا «في بعض الأحوالِ»[1]بِالْفِعْلِ،

وهو[2] «المجازُ»: ١- «باعتبارِ ما كان»، ٢- أَوْ «باعتبارِ ما يَؤُولُ».

ج- أو يَصْدُقَ عليه وضعًا «بِالْقُوَّةِ»،

كـ«المُسْكِرِ» لِـ«الخَمْرِ الَّتِي لا تُشْرَبُ»[3].

أ- أَوْ لا يَصْدُقَ عليه «وَضْعًا» أَصْلًا،

وحينئذٍ:

١- إِمَّا أَنْ يكونَ بَيْنَ «مَعْنَاهُ الْوَضْعِيِّ» وَبَيْنَ «هذا الْمَعْنَى» احْتِيَاجٌ:

(أ) إِمَّا بِـ«الْجُزْئِيَّةِ»،

وهو:

(١) إطلاقُ اسْمِ «الكُلِّ» عَلَى «الْجُزْءِ»،

كَـ«الْقُرْآنِ» لِـ«بَعْضِهِ».

(٢) وإطلاقُ [و٣٣أ] اسمِ «الجزءِ» على «الكُلِّ»،

كَـ«الرَّقَبَةِ» لِـ«الْعَبْدِ». [ح٩٠ب]

(ب) وإِمَّا بِـ«السَّبَبِيَّةِ»[4] بِأَنْ يكونَ أحدُهُمَا سببَ الآخَرِ،

وهو:

(١) إطلاقُ اسمِ «المُسَبَّبِ» على «السَّبَبِ»،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى[1]: ﴿وَيُنَزِّلُ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ رِزْقًا﴾[2] [سورة غافر: ١٣/٤٠]،

---

[1] (ب): «في بعض تلك الأحوال» بدل «في بعض الأحوال».

[2] (ق): «فهو» بدل «وهو».

[3] (ح)، (ق)، (ن): «كالمُسْكِرِ للخَمْرِ الذي في الدَّنِّ»؛ (ب): «كالمُسْكِرِ للخَمْرِ الذي أُرِيقَتْ» بدل «كالمُسْكِرِ للخَمْرِ التي لا تُشْرَبُ».

[4] (ن): «وإمَّا بالتشبيه» بدل «وإمَّا بِالسَّبَبِيَّةِ».

أي: «... "مَطَرًا" هو[٣] سببُ "الرزقِ"».

(٢) وإطلاقُ اسمِ «السَّبَبِ» على «المُسَبَّبِ».

وَالْأَسْبَابُ أَرْبَعَةٌ:

- «فاعليٌّ»:

نحو: «رَعَيْنَا الْغَيْثَ»، أَيِ: «... النَّبْتَ».

- و«مَادِّيٌّ»:

نحو: «الشَّعِيرُ يُؤْكَلُ»، أَي: «خُبْزُ الشَّعِيرِ ...».

- وَ«صُورِيٌّ»:

كَـ«الْيَدِ» لِـ«الْقُدْرَةِ». [ن٣٢ب]

- وَ«غَائِيٌّ»:

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَيُنَزِّلُ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ رِزْقًا﴾[٤] [سورة غافر: ١٣/٤٠]،

فَإِنَّ «الرِّزْقَ» سببٌ غَائِيٌّ لِـ«الْمَطَرِ».

(ج) وإِمَّا بِـ«حُصُولِ أَحَدِهِمَا فِي الآخَرِ»،

وهو إِطلاقُ اسمِ:

(١) «المَحَلِّ» على «الحَالِّ»، [ب٣٢ب]

(٢) وَ«الْحَالِّ» على «الْمَحَلِّ»،

(د) أَوْ بِـ«الشَّرْطِيَّةِ»،

وهي لا تَصْلُحُ علاقةً.[٥] [ح٩١أ]

---

(١) (ب): «بقوله تعالى» بدل «كقوله تعالى».

(٢) تمام الآية: ﴿هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ آيَاتِهِ وَيُنَزِّلُ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ رِزْقًا وَمَا يَتَذَكَّرُ إِلَّا مَنْ يُنِيبُ﴾ [سورة غافر: ١٣/٤٠].

(٣) (ب): «وهو» بدل «هو».

(٤) تمام الآية: ﴿هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ آيَاتِهِ وَيُنَزِّلُ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ رِزْقًا وَمَا يَتَذَكَّرُ إِلَّا مَنْ يُنِيبُ﴾ [سورة غافر: ١٣/٤٠].

(٥) اعتبر بعض البلغاء «الشرطية» علاقة. انظر: مصنفك، بكر بن أحمد المنتشوي المَسَوْلِي (ت بعد ١١٤٩هـ/١٧٣٦م)،

(هـ) وَإِمَّا بِـ«النِّسْبَةِ الإِضَافِيَّةِ»[1]،

كـ«العِلْمِ» على «المعلومِ».

٢- وَإِمَّا أَنْ لا يكونَ بينهما[2] احتياجٌ،

فَـ:

(أ) إِمَّا أَنْ يكون بينهما «اتصالٌ»:

(١) «صوريٌّ»[3]،

كَـ«الْمُجَاوَرَةِ».

[(ب) علاقة «الاستعارةِ»]

(٢) أَوْ «مَعْنَوِيٌّ»[4].

و«الاستعارةُ» مقصورةٌ على هذا.

وهو[5]: «أَنْ يَشْتَرِكَا في "صفةٍ" حتى "التَّقَابُلِ"»،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا﴾[6] [سورة الشورى: ٤٠/٤٢]. [ح٩١ب]

وَقَدْ يُطْلَقُ تَهَكُّمًا. [ق١٣١ب، و٣٣ب]

شرح العلاقة، دار الطباعة العامرة، ١٢٨٩، ص٢٣، حيث قال:

(**أو شرطيةٌ، أي: كونه**) أي: «الموضوعِ له» (**شرطًا له**) أي: «للمجازيِّ». كتب في «**الحاشية**»: «وموقوفًا عليه». انتهى. فهو عطف تفسير لقوله: «شرطًا له»، فيكون المجازيُّ مشروطًا. (كـ) استعمال («**الإيمان**») الذي هو «الشرط» (**في «الصلاة»**) التي هي «المشروط» (**في قوله تعالى**: ﴿**وَمَا كَانَ اللهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ**﴾ [سورة البقرة: ١٤٣/٢]، **أي**: «**صلاتكم**»).

(١) (ن): «وَإِمَّا بِالنِّسَبِ الإِضَافِيَّةِ» بدل «وَإِمَّا بِالنِّسْبَةِ الإِضَافِيَّةِ».

(٢) (ح)، (ق)، (ن): «وَإِمَّا لا يكون بينهما» بدل «وَإِمَّا أن لا يكون بينهما».

(٣) (ح)، (ق): «اتصالٌ صورةً» بدل «اتصالٌ صوريٌّ».

(٤) (ح)، (ق): «أَوْ مَعْنًى» بدل «أَوْ مَعْنَوِيٌّ».

(٥) (و): «وهي» بدل «وهو».

(٦) (ب)، (ن)، (و): بدون ﴿مثلها﴾.

تمام الآية: ﴿وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ﴾ [سورة الشورى: ٤٠/٤٢].

(ب) وإِنْ لَمْ يكن بينهما «اتِّصَالٌ»: فَإِطلاقه عليه يكون وَضْعًا جَدِيدًا. [ح٩٢أ]

[٢- علاقة «المجازِ العقليّ»][1]

وإذا أُسْنِدَ «الفعلُ» إلى «غير السَّبَبِ الفَاعِلِيّ»[2]: يكون للفعلِ مُلَابَسَةٌ به:

أ- إِمَّا لِنَفْسِهِ[3]،

ب- وإِمَّا بواسطةِ الفاعل، [ح٩٢ب، ح٩٣أ]

كالإسنادِ[4]:

١- إِلَى «جُزْءِ العِلَّةِ»،

٢- أَوْ إِلَى «شَرْطِهَا»،

٣- أَوْ إِلَى «شَرْطِ تَأْثِيرِهَا»،

كَـ«الدَّاعِي» وَ«الْقُدْرَةِ» وَغَيْرِ ذلك.

فَاعْتَبِرْ بِمَا عَرَفْتَ.

هـ- ضَابِط: [جَرَيَان المجاز من الطرفين: «الأصلِ» و«الفرعِ»][5]

مَبْنَى الْمَجَازِ: عَلَى إِطْلَاقِ اسْمِ «الْأَصْلِ» عَلَى «الْفَرْعِ»، وَ«الْمَلْزُومِ» عَلَى «اللَّازِمِ».

فَإِذَا كان «الأصليةُ» و«الفرعيةُ» مِنَ الطَّرَفَيْنِ: جَرَى[6] المجازُ مِنَ الطَّرَفَيْنِ:

أ- كـ«العلّة» مَعَ «المعلولِ الذي هو عِلَّةٌ غَائِيَّةٌ»، [ح٩٣ب]

كَـ«الْمَطَرِ» وَ«الرِّزْقِ»، [ن٣٣أ]

---

(١) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٧٣-٤٧٦؛ صدر الشريعة، **التوضيح**، ج١، ص١٤١.

(٢) (ح)، (ق)، (ن): «إلى غير السببِ أَنْوَاعًا» بدل «إلى غير السببِ الفاعِلِيّ».

(٣) (ق): «إمّا بنفسه» بدل «إمّا لنفسه».

(٤) (ب): «نحو الإسناد» بدل «كالإسناد».

(٥) قارن: صدر الشريعة، **التوضيح**، ج١، ص١٤٢.

(٦) (ب)، (و): «يَجْرِي» بدل «جَرَى».

فَـ«الْمَطَرُ»: أَصْلٌ مِنْ حَيْثُ إِنَّ الرِّزْقَ حَاصِلٌ مِنْهُ، وَ«الرِّزْقُ»: أَصْلٌ مِنْ حَيْثُ إِنَّهُ هُوَ الْمَقْصُودُ مِنْهُ.

ب- وكذا «الكُلُّ» و«الجُزْءُ»: [ب٣٣أ]

فَـ«الْجُزْءُ»: تَبَعٌ لِـ«الْكُلِّ»[١]، وَ«الْكُلُّ»: مُحْتَاجٌ إلى «الجُزْءِ»[٢]. [ح٩٤أ]

ج- وَأَيْضًا «المَحَلُّ» أَصْلٌ لِـ«الْحَالِّ»،

وَأَيْضًا على العكس: إذا كان المقصودُ هو «الحالَّ»،

كَـ«الْمَاءِ» وَ«الْكُوزِ».

و- فَصْلٌ: في «الاستعارة»

[١- تعريف «الاستعارة»][٣]

وهي[٤]: ادِّعَاءُ مَعْنَى الحقيقةِ في الشيءِ[٥] للمبالغةِ في التشبيهِ[٦] مع حَذْفِ [و٣٤أ] المُشَبَّهِ لَفْظًا وَمَعْنًى[٧].

فَإِذَا قال:

«رَأَيْتُ أَسَدًا يَرْمِي»:

فَإِنَّهُ يَدَّعِي: «أَنَّ "هذا الشخصَ" فردٌ مِنْ أَفرادِ "الأَسَدِ"[٨]، ومعنى "الأَسَدِيَّةِ"[٩] موجودٌ فيه».

---

(١) (ق): «يَتْبَعُ لِلْكُلِّ»، (و): «تَبَعُ الْكُلِّ» بدل «تَبَعٌ لِلْكُلِّ».

(٢) (ق): «إلى الجزء أيضا» بدل «إلى الجزء».

(٣) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٣٢-١٣٨؛ صدر الشريعة، **التوضيح**، ج١، ص١٥٨-١٦٠.

(٤) (ح)، (ق): «هي» بدل «وهي».

(٥) (ب): «في شيء» بدل «في الشيء».

(٦) (ح)، (ق): «مبالغةً في التشبيهِ» بدل «للمبالغةِ في التشبيهِ».

(٧) (ح)، (ق)، (ن)، (و): بدون «لفظا ومعنى».

(٨) (ق): «مِنْ أَفرادِه» بدل «مِنْ أَفرادِ الأَسَدِ».

(٩) (ح): «ويعني الأسد»، (ق)، (ن): «ومعنى الْأَسَدِ» بدل «ومعنى "الأَسَدِيّةِ"».

فالاستعارةُ: أَوَّلًا في «المعنى»، وبواسطتِهِ في «اللفظِ»، [ح٩٥أ] ولذلك لا تَجْرِي الاستعارةُ[١] في «الأعلام» إِلَّا في أعلامٍ تَتَضَمَّنُ[٢] «الصِّفَتِيَّةَ» كـ«حاتِم»[٣]. [ح٩٥ب]

[٢- شَرْطُ حُسْنِ «الاستعارةِ» و«التشبيهِ» وقُبْحِهما][٤]

و«الاستعارةُ» تَسْتَدْعِي «التشبيهَ»[٥].

أ- وقد تَحْسُنُ[٦] «الاستعارةُ»، ويَقْبُحُ «التشبيهُ»: إذا قَوِيَ «المشابهةُ بين الشَّيْئَيْنِ» حتى صار «المُسْتَعَارُ» قائمًا مَقَامَ «الحقيقةِ»،

فلا يُقَالُ: «العِلْمُ كَالنُّورِ».

ب- وقد يكون[٧] عَلَى الْعَكْسِ: إِذَا خَفِيَ «وَجْهُ التشبيهِ»،

فلا يُقَالُ: «رَأَيْتُ نَخْلَةً» أَوْ «... خَامَةً»،

وَيُرَادُ بِهَا «المُؤْمِنُ»، مِنْ قَوْلِهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ[٨]: «المُؤْمِنُ كَالنَّخْلَةِ» أَوْ «... كَالْخَامَةِ»[٩].

---

(١) (ق): «لا تجري»؛ (و): «لا يجري الاستعارة» بدل «لا تجري الاستعارة».

(٢) (و): «يتضمن» بدل «تتضمن».

(٣) (ب)، (ح)، (ن)، (و): «كالحاتم» بدل «كحاتم».

(٤) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٤٣-١٤٤.

(٥) (و): «يستدعي التشبيه» بدل «تستدعي التشبيه».

(٦) (ب): «وتحسن»، (و): «وقد يحسن» بدل «وقد تحسن».

(٧) (ن): «وقد تكون» بدل «وقد يكون».

(٨) (ب)، (ن)، (و): «عليه السلام»؛ (ق): «صلى الله وسلم» بدل «صلى الله عليه وسلم».

(٩) (ن): «المُؤْمِنُ كَالنَّخْلَةِ» بدل «المُؤْمِنُ كَالنَّخْلَةِ أَوْ كَالْخَامَةِ».

انظر: البخاري، أبو عبد الله محمد بن إسماعيل البخاري (ت ٢٥٦هـ/٨٧٠م)، **الجامع الصحيح (صحيح البخاري)**، المطبعة الكبرى الأميرية، بولاق / مصر، ١٣١١هـ، ج٧ ص١١٤-١١٥ (كتاب المرضى، ١، رقم الحديث: ٥٦٤٣، ٥٦٤٤)؛ مسلم، **صحيح مسلم**، ج٨، ص١٣٧ (كتاب صفة القيامة والجنة والنار، ٦٣، رقم الحديث: ٢٨١٠)؛ **ابن أبي شيبة، المصنف**، ج٧، ص٨٩، ، رقم الحديث: ٣٤٤١٢، بلفظ:

«عن كَعْبِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَثَلُ الْمُؤْمِنِ كَمَثَلِ الْخَامَةِ مِن الزَّرْعِ، تُفِيئُهَا الرِّيحُ تَصْرَعُهَا مَرَّةً وَتَعْدِلُهَا أُخْرَى حَتَّى تَهِيجَ، وَمَثَلُ الْكَافِرِ كَمَثَلِ الْأَرْزَةِ الْمُجْذِيَةِ عَلَى أَصْلِهَا لَا يُفِيئُهَا شَيْءٍ، حَتَّى يَكُونَ انْجِعَافُهَا مَرَّةً وَاحِدَةً».

وانظر: القُضَاعِي، أبو عبد الله محمد بن سلامة بن جعفر القضاعي (ت ٤٥٤هـ/١٠٦٢م)، **مسند الشهاب**، (تحقيق:

فَشَرْطُ [ن٣٣ب] «الاستعارةِ»: ظهورُ «وجهِ التشبيهِ» واستقرارُه في «المشبه به».

[٣- غَرَضُ «الاستعارة»][1]

والغَرَضُ [ب٣٣ب] مِنَ «الاستعارةِ»: تسويةُ «الأضْعَفِ» بِـ«الْأَقْوَى»، أي: «التسويةُ في اللازمِ»[2] بواسطة «التسوية [ق١٣٢أ] في الملزومِ».

[٤- أركان «الاستعارة»]

ويُسَمَّى:

أ- «المُشَبَّهُ بِهِ» -وهو [و٣٤ب] «الْهَيْكَلُ الْمَخْصُوصُ» مَثَلًا-: «مُسْتَعَارًا مِنْهُ»،

ب- ولَفْظُ «الأسدِ»[3]: [ح٩٦ب] «مُسْتَعَارًا»[4]،

ج- و«المُشَبَّهُ» -وهو «الإنسانُ الشُّجَاعُ»-: «مُسْتَعَارًا لَهُ»[5].

٥- تَنْبِيه: [الاختلاف في كون «الاستعارةِ» «مجازًا وضعيًا / لغويًا» أو «مجازًا عقليًا»][6]

«الاستعارةُ»:

أ- عند **البعضِ**[1]: «مَجَازٌ وَضْعِيٌّ»[2]، لِأَنَّ «اللَّفْظَ» مُسْتَعْمَلٌ في «غيرِ الموضوعِ له»، لِأَنَّهُ إذا قيل: «رَأَيْتُ أَسَدًا يَرْمِي»: فَإِنَّ «الهيكلَ المخصوصَ» غَيْرُ مُرَادٍ لِقَرِينَةِ «يَرْمِي»[3].

حمدي بن عبد المجيد السلفي)، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤٠٧هـ/١٩٨٦م، ج٢، ص٢٧٩، بلفظ:
«عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ: أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مَثَلُ الْمُؤْمِنِ الْقَوِيِّ كَمَثَلِ النَّخْلَةِ وَمَثَلُ الْمُؤْمِنِ الضَّعِيفِ كَمَثَلِ الْخَامَةِ».

(١) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٨٢.

(٢) (و): «والتسوية في اللازم» بدل «أي التسوية في اللازم».

(٣) (ح)، (ق)، (ن): «فلفظ الأسد» بدل «ولفظ الأسد».

(٤) (ح)، (ق)، (ن): «مستعارٌ» بدل «مستعارًا».

(٥) (ح): «و"المشبه" -وهو "الإنسان الشجاع"-: "مستعار"، و"المشبه" -وهو "الإنسان الشجاع"-: "مستعار له"»؛ (ق): «و"المُشَبَّهُ" -وهو "الإنسانُ الشجاعُ"-: "مُسْتَعَارٌ لَهُ"»؛ (ن): «و"المُشَبَّهُ" -وهو "الإنسانُ"-: "مُسْتَعَارٌ لَهُ"» بدل «و"المُشَبَّهُ" -وهو "الإنسانُ الشجاعُ"-: "مُسْتَعَارًا لَهُ"».

(٦) قارن: عبد القاهر الجرجاني، **أسرار البلاغة**، ص٤٠٨-٤١٥؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٣٦-١٣٧؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٧٨-٤٨١.

ب- وعند **البعضِ**: «عقليٌّ»[٤]، لِأَنَّ في «الاستعارة» يُدَّعَى: «أَنَّ "المُشَبَّهَ": فَرْدٌ مِنْ أَفرادِ "المُشَبَّهِ به"». [ح٩٧أ]

وبناءً على هذه الدعوى[٥] صَحَّ «التَّعَجُّبُ»[٦] في قولِهِ:

[قَامَتْ تُظَلِّلُنِي مِنَ الشَّمْسِ نَفْسٌ أَعَزُّ عَلَيَّ مِنْ نَفْسِي]

قَامَتْ تُظَلِّلُنِي وَمِنْ عَجَبٍ شَمْسٌ تُظَلِّلُنِي مِنَ الشَّمْسِ[٧]

فَاسْتَعْمَلَ «اللفظَ» وادَّعَى «أَنَّهُ عَيْنُ "الموضوعِ له"»[٨]، فالمجازُ ليس مِنْ جهةِ «الوضعِ»، بل: المجازُ في «ثُبُوتِ "الأَسَدِيَّةِ" لهذا الشخصِ»، وذلك «عَقْلِيٌّ». [ح٩٧ب]

---

(١) (ح)، (ق): بدون «عند البعض».

قال **الشارح ابن العيني** (ح٩٦ب):

(الاستعارة) مختلف في «أنها "مجاز لغوي" أو "عقلي"»، واضطرب رأي **الشيخ عبد القاهر** فيه **عند البعض**.

والمراد من «البعض» هو فخر الدين الرازي. انظر: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٣٦-١٣٧.

(٢) قال **الشارح ابن العيني** (ح٩٦ب):

وهو الذي نصره الشيخ في كتابه «**أسرار البلاغة**» وإليه مال **أكثر المتأخرين** وهو المذهب المنصور، نصره **الحاتمي والسكاكي** وغيرهما.

انظر: عبد القاهر الجرجاني، **أسرار البلاغة**، ص٤٠٨-٤١٥؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٣٦-١٣٧؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ٤٧٨-٤٨١؛ يحيى بن حمزة العلوي، **الطراز**، ج١، ص٢٥٠-٢٥٣.

(٣) (ح)، (ق): «بِقَرِينَةِ يَرْمِي» بدل «لِقَرِينَةِ يَرْمِي».

(٤) قال **الشارح ابن العيني** (ح٩٦ب):

(**وعند البعض**) مجاز (عقلي)، ذهب إليه **الشيخ** في **دلائل الإعجاز** واختاره **جماعة**.

انظر: عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص٤٣٤-٤٣٥.

(٥) (ب)، (ن)، (و): «هذا الدعوى» بدل «هذه الدعوى».

(٦) (ب)، (و): «يَصِحُّ التعجب»؛ (ن): «يَقْبُحُ التعجب» بدل «صَحَّ التعجب».

(٧) (ب)، (و): «عن الشمس» بدل «مِن الشمس».

البيت نسب إلى ابن العميد، أبي الفضل محمد بن حسين القُمِّي (ت ٣٦٠هـ/٩٧٠م)، ونسب إلى الصابي أبي إسحاق إبراهيم بن هلال بن إبراهيم بن زهرون الصابي (ت ٣٨٤هـ/٩٩٤م). انظر: الثعالبي، **يتيمة الدهر**، ج٣، ص٢٠٩-٢١٠؛ عبد القاهر الجرجاني، **أسرار البلاغة**، ص٣٠٣؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٤٨؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٧٩، ٤٩٥؛ محمد بن علي بن محمد الجرجاني، **الإشارات والتنبيهات**، ص١٨٩-١٩٠؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٢، ص١١٣-١٢٨، رقم الشاهد: ٩٨؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص١٤٦-١٤٧؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٢٩٦-٢٩٧، رقم الشاهد: ٣٢١-٣٢٢.

(٨) (ح)، (ق)، (ن)، (و): «أنه في عين الموضوع له» بدل «أنه عين الموضوع له».

فَأَنّى يجتمعْ «قرينةُ الاستعارةِ» مع «دعوى "أَنَّهُ فردٌ مِنْ أَفْرَادِ ذلك الجِنْسِ"»[1]: فوجهُ التوفيقِ بَيْنَ الْمَعْنَيَيْنِ: أَنَّهُ يَدَّعِي «أَنَّ [ن٣٤أ] "أَفْرَادَ الأَسَدِ" عَلَى قِسْمَيْنِ:

١- "مُتَعَارَفٍ": وهو "الذاتُ الذي [و٣٥أ] هو[2] في غايةِ الجُرْأَةِ ونهايةِ القُوَّةِ" [ب٣٤أ] مع "الهيكلِ المخصوص"،

٢- و"غيرِ مُتَعَارَفٍ": وهو "الذاتُ الموصوفُ[3] بتلك الصفةِ"، لا: في "ذلك الهَيْكَلِ"[4]، بَلْ: في "زِيٍّ آخَرَ"[5]»،

كَمَا قال **الْمُتَنَبِّي**:

نَحْنُ قَوْمٌ مِلْجِنّ[6] فِي زِيِّ نَاسٍ فَوْقَ طَيْرٍ لَهَا شُخُوصُ الجِمَالِ[7]

---

(١) قال **الشارح ابن العيني** (ح٩٧ب):

هذا سؤال، وهو أَنْ يقال: «كيف الجمع بين ادعاء الأسدية للرجل وبين نصب القرينة على عدم إرادة الأسدية؟، وما هذا إلا تناقض!».

انظر: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٨٧؛ شمس الدين الكرماني، أبو عبد الله شمس الدين محمد بن يوسف بن علي الكرماني (ت ٧٨٦هـ/١٣٨٤م)، **تحقيق الفوائد الغياثية**، (تحقيق: علي بن دخيل الله بن عجيان العوفي)، ط١، المدينة المنورة: مكتبة العلوم والحكم، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٣م، ص٧٢٩.

(٢) (ب)، (ح)، (ق): بدون «هو».

(٣) (و): «وهو الذات المخصوص» بدل «وهو الذات الموصوف».

(٤) (ب): «لا في هذا الهيكل» بدل «لا في ذلك الهيكل».

(٥) (ح): «بَلْ في اي آخَرَ»، (ق): «في زِيٍّ آخَرَ» بدل «بَلْ في زِيٍّ آخَرَ».

قال **الشارح ابن العيني** (ح٩٧ب):

أي: والجواب أنه يدعي أنّ للأسد صورتين: ١- متعارفةً، وهي التي لها جرأةُ الإقدام ونهاية قوة البطش مع الصورة المخصوصة، ٢- وغيرَ متعارفةٍ، وهي التي لها تلك الجرأة وتلك القوة، لكن لا مع تلك الصورة المخصوصة بل مع صورة أخرى.

انظر: شمس الدين الكرماني، **تحقيق الفوائد الغياثية**، ج٢، ص٧٢٩.

(٦) قال **الشارح ابن العيني** (ح٩٧ب):

أَيْ: «مِنَ الجِنّ»، فَحُذِفَ النُّونُ لالتقاء الساكنين.

(٧) (و): «شخصوص الجمال» بدل «شخوص الجمال».

البيت للمتنبي. انظر: **ديوان أبي الطيب المتنبي** ، ص١١٢؛ ابن جني، **الفَسْر شرح ديوان المتنبي**، ج٣، ص١٠١؛ أبو العلاء المعرّي، **اللامع العزيزي**، ج٢، ص١٠٥٣ ؛ الواحدي، **شرح ديوان المتنبي**، ص١٨٨؛ العكبري، **التبيان في شرح الديوان**، ج٣، ص١٩٤؛ البرقوقي، **شرح ديوان المتنبي**، ج٣، ص٣١١؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٨٠؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٢١٨.

ولهذا المعنى:

يُقَالُ لِـ«الإنسانِ الشُّجَاعِ»: «هُوَ لَيْسَ بِإِنْسَانٍ، وإِنَّمَا هُوَ أَسَدٌ»[١]، أَوْ «هو أَسَدٌ في صورةِ إنسانٍ»[٢]. [ح٩٨أ]

ويُقَالُ لِـ«الأَسَدِ الجَبَانِ»: «هو ليس بِأَسَدٍ،[٣] وإِنَّمَا هو ثَعْلَبٌ».

فالمتكلم يَدَّعِي: «أَنَّهُ مِنْ جِنْسِ "المشبّه به"»، لكن بالتأويلِ، وبهذا التأويلِ ظهر الفرقُ[٤] بين «الاستعارةِ» و«الكِذْبِ».

٦- **تَقْسِيم**[٥]: [«**الاستعارةُ المُصَرَّحَةُ / التصريحيّة**» و«**الاستعارةُ المَكْنِيَّةُ / بِالكناية**»][٦]

«**الاستعارةُ**» قِسْمَانِ:

أ- «**مُصَرَّحَةٌ**»: [ح٩٨ب]

وهي: أَنْ يُذْكَرَ «المُشَبَّهُ بِهِ»[٧] دون «المُشَبَّهِ»،

نحو: «رَأَيْتُ أَسَدًا يَرْمِي».

ب- وَ«**مَكْنِيَّةٌ**»:

وهي: أَنْ يُذْكَرَ «المُشَبَّهُ»[٨]، لا «المُشَبَّهُ بِهِ»، بَلْ تُذْكَرَ خَاصَّتُه[٩] [ق١٣٢ب] لِتَدُلَّ على «أَنَّ "المُشَبَّهَ بِهِ" هو المرادُ»،

نحو:

---

[١] (ب): «لَيْسَ بِإِنْسَانٍ، فإِنَّمَا هُوَ أَسَدٌ» بدل «هُوَ لَيْسَ بِإِنْسَانٍ، وإِنَّمَا هُوَ أَسَدٌ».

[٢] (ح)، (ق): «في صورةِ إنسانٍ» بدل «أَوْ "هو أَسَدٌ في صورةِ إنسانٍ"».

[٣] (ح)، (ق): «ويقال لِـ"الجبان": "هو ليس بِأسد"»؛ (و): «ويقال لِـ"الإنسان الجبان": "هو ليس بِأسد [بالهامش: "بإنسان"]"» بدل «ويقال لِـ "الأسد الجبان": "هو ليس بِأسد"».

[٤] (ب): «يظهر الفرق» بدل «ظهر الفرق».

[٥] (ب): «تنبيه» بدل «تقسيم».

[٦] قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٨١-٤٨٢.

[٧] (ق): «أَنْ تَذْكُرَ المشبهَ به» بدل «أَنْ يُذْكَرَ المشبهُ به».

[٨] (ح)، (ق): «وهي أَنْ تَذْكُرَ المشبهَ»؛ (و): «وهي المشبه» بدل «وهي أن يُذْكَرَ المشبهُ».

[٩] (ن): «بَلْ يُذْكَرَ خَاصِّيَّةٌ»، بدل «بَلْ تُذْكَرَ خَاصَّتُه».

وَإِذَا الْمَنِيَّةُ أَنْشَبَتْ أَظْفَارَهَا أَلْفَيْتَ كُلَّ تَمِيمَةٍ لَا تَنْفَعُ[1]

فَلَمَّا أَثْبَتَ لها «الأَظْفَارَ»: دَلَّ على [ن٣٤ب] استعارةِ «السَّبُعِ» لها.

ونحو: «زِمَامُ الْحُكْمِ في يَدِ فُلَانٍ».

[**استطراد-١: أقسام «الاستعارة المصرّحة» باعتبار كونها «تحقيقيةً» أو «تخييليةً» أو «محتملةً لهما»**][2]

وَ«**الْمُصَرَّحَةُ**»:

أ- إِمَّا [و٣٥ب] «**تحقيقيَّةٌ قَطْعًا**»،

ب- وإِمَّا «**تَخْيِيلِيَّةٌ قَطْعًا**»[3]، [ب٣٤ب]

ج- وإِمَّا «**مُحْتَمِلَةٌ لَهُمَا**». [ح٩٩أ]

فـ:

أ- الأُولَى:

هي: أَنْ يكونَ «المُشَبَّهُ» المتروكُ «أَمْرًا مُحَقَّقًا[4] حِسًّا أَوْ عَقْلًا»،

---

[1] (ب): بدون «أَلْفَيْتَ كُلَّ تَمِيمَةٍ لَا تَنْفَعُ».
البيت لأبي ذؤيب الهذلي. انظر: أبو ذؤيب الهذلي، أبو ذؤيب خويلد بن خالد بن مُحَرِّث الهذلي (ت ٢٨هـ/٦٤٨-٦٤٩م)، **ديوان أبي ذؤيب الهذلي**، (تحقيق: يوسف هلّ)، هانوفر: خزانة الكتب الشرقية، ١٩٢٦، ص٢؛ أبو ذؤيب الهذلي، **ديوان أبي ذؤيب الهذلي**، (تحقيق: سوهام المصري)، بيروت: المكتب الإسلامي، ١٤١٩هـ/١٩٩٨م، ص١٤٧؛ المفضل الضبي، **المفضليات**، ص٤٢٢؛ أبو هلال العسكري، **كتاب الصناعتين**، ص٢٨٤؛ القرشي، أبو زيد محمد بن أبي الخطاب القرشي (ت في العصر الرابع الهجري)، **جمهرة أشعار العرب في الجاهلية والإسلام**، (تحقيق: علي محمد البجاوي)، القاهرة: دار نهضة مصر للطباعة والنشر، ١٩٨١، ص٥٣٦؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٤٧؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٧٧، ٤٩٣؛ محمد بن علي بن محمد الجرجاني)، **الإشارات والتنبيهات**، ص٢٠٧؛ القزويني، أبو المعالي جلال الدين الخطيب محمد بن عبد الرحمن القزويني (ت ٧٣٩هـ/١٣٣٨م)؛ **التلخيص في علوم البلاغة** (مع شرحه عروس الأفراح في شرح تلخيص المفتاح لبهاء الدين السبكي)، (تحقيق: عبد الحميد هنداوي)، بيروت: المكتبة العصرية للطباعة والنشر، ١٤٢٣هـ/٢٠٠٣م، ج٢، ص١٨٦، **الإيضاح**، ص٢٣٥؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٢، ص١٦٣-١٧٠، رقم الشاهد: ١٠٩؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص١٦٤-١٦٥؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٣١٢-٣١٣، رقم الشاهد: ٣٤٥.

[2] قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٥٠-١٦٠؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٨٢-٤٨٧.

[3] (و): «أَوْ تخييلية قطعا» بدل «وإِمَّا تخييلية قطعا».

[4] (ب)، (و): «أمرًا مُتَحَقِّقًا» بدل «أمرًا مُحَقَّقًا».

كـ«الإنسانِ الشُجَاعِ»،

وكَـ«الْعَدْلِ»[1]، إذا اسْتُعِيرَ «القِسْطَاسُ» له.

ب- والثانيةُ:

هي: أَنْ يَكُونَ «المُشَبَّهُ» المتروكُ «أَمْرًا وَهْمِيًّا» شُبِّهَ بِـ«الْأَمْرِ الحِسِّيِّ»،

كما إذا شُبِّهَ «المَنِيَّةُ» بـ«السَّبُعِ» في «اغْتِيَالِ النفوسِ وانْتِزَاعِ الأَرْوَاحِ»، فَتُصُوِّرَتْ[2] في صورةٍ وَهْمِيَّةٍ مُنَاسِبَةٍ لِصُدُورِ هذا الفعلِ منها. وَلَمَّا كان تمامُ هذا الفعلِ بِالْأَنْيَابِ والمَخَالِبِ[3]: يُتَوَهَّمُ لَهَا[4] أَنْيَابٌ وَمَخَالِبُ، فَيُقَالُ:

«نَشِبَتْ بِفُلَانٍ[5] أَنْيَابُ المَنِيَّةِ الَّتِي هِيَ كَالسَّبُعِ»،

فَذُكِرَ «الأَنْيابُ» ويُرَادُ بها «الصورةُ الموهومةُ التي هي للمنيةِ كَالنَّابِ لِلسَّبُعِ»،[6] [ح٩٩ب] فَـ:

١- إِذَا كان الاستعارةُ في «النَّابِ»: كانت «مُصَرَّحَةً تَخْيِيلِيَّةً»،

٢- وإذا كانت[7] في «المنيةِ» -بِأَنْ لَمْ يُقَلْ: «الَّتِي هِيَ كَالسَّبُعِ»-: تكون «استعارةً مَكْنِيَّةً»[8].

فَعُلِمَ: أَنَّ «الاستعارةَ المكنيةَ» لا تَنْفَكُّ[9] عن [و٣٦] «الاستعارةِ [ن٣٥أ] المصرَّحةِ التخييليةِ». [ح١٠٠أ]

---

[1] (ح)، (ق): «وكذا العدل» بدل «وكالعدل».

[2] (ح)، (ق): «فتصور» بدل «فتصورت».

[3] (ن): «تهالأنياب والمخاليب» بدل «بالأنياب والمخالب».

[4] (ب)، (ح)، (ق)، (ن)، (و): «يتوهم له» بدل «يتوهم لها».

[5] (ح): «لفلان» بدل «بفلان».

[6] (ح)، (ق): «التي هي كَالنَّابِ لِلسَّبُعِ» بدل «التي هي كَالسَّبُعِ فَذُكِرَ الأَنْيابُ ويُرَادُ بها الصورةُ الموهومةُ التي هي للمنيةِ كَالنَّابِ لِلسَّبُعِ».

[7] (و): «فإذا كانت» بدل «وإذا كانت».

[8] (ق): «يكون استعارةً مكنيةً»، (و): «يكون الاستعارة مكنية» بدل «تكون استعارة مكنية».

[9] (ق)، (و): «لا ينفك» بدل «لا تنفك».

[استطراد-٢: ما تَعْتَمِدُ عليه «الاستعارةُ التخييليةُ»: «التشبيهُ» و«لازمُ التشبيهِ»][1]

واعلم أَنَّ «الاستعارةَ»[2]:

أ- تَعْتَمِدُ[3] [ب٣٥أ] على «التشبيهِ» نَفْسِهِ -كما في «الاستعارة التحقيقيةِ»-،

ب- وَقَدْ تَعْتَمِدُ[4] على «لازمِ التشبيه»،

كما أَنَّ «التشبيهَ» يكونُ في وَصْفٍ كَمَالُه في «المُشَبَّهِ بِهِ» بواسطةِ شَيْءٍ آخَرَ، فَيَجِبُ إثباتُ ذلك الشيءِ في «المُشَبَّهِ»، كـ«الأنيابِ» وَ«الْمَخَالِبِ».

والآياتُ التي تُوهِمُ التشبيهَ في القرآنِ:

نحو:

﴿يَدُ اللهِ﴾[5] [سورة المائدة: ٦٤/٥؛ سورة الفتح: ١٠/٤٨؛ سورة الحديد: ٢٩/٥٧]،

و﴿وَجْهُ اللهِ﴾[6] [سورة البقرة: ١١٥/٢، ٢٧٢؛ سورة الروم: ٣٨/٣٠، ٣٩؛ سورة الإنسان: ٩/٧٦]،

---

[1] قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٥٠-١٥٢؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٨٢-٤٨٦.

[2] (ب): تحت كلمة «الاستعارةَ»: «أي: التخييليةَ».

[3] (و): «يعتمد» بدل «تعتمد».

[4] (ب)، (ق): «وتعتمد»، (و): «وقد يعتمد» بدل «وقد تعتمد».

[5] تمام الآيات: ﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَلُعِنُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَانًا وَكُفْرًا وَأَلْقَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ كُلَّمَا أَوْقَدُوا نَارًا لِلْحَرْبِ أَطْفَأَهَا اللهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الأَرْضِ فَسَادًا وَاللهُ لاَ يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ﴾ [سورة المائدة: ٦٤/٥]؛ ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللهَ يَدُ اللهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ فَمَنْ نَكَثَ فَإِنَّمَا يَنْكُثُ عَلَى نَفْسِهِ وَمَنْ أَوْفَى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهُ اللهَ فَسَيُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا﴾ [سورة الفتح: ١٠/٤٨]؛ ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللهَ وَآمِنُوا بِرَسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيَجْعَلْ لَكُمْ نُورًا تَمْشُونَ بِهِ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (٢٨) لِئَلَّا يَعْلَمَ أَهْلُ الْكِتَابِ أَلَّا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِنْ فَضْلِ اللهِ وَأَنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ (٢٩)﴾ [سورة الحديد: ٢٨/٥٧-٢٩].

[6] (و): «وجه اللهِ» بدل «ووجه اللهِ».

تمام الآيات: ﴿وَلِلهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللهِ إِنَّ اللهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾ [سورة البقرة: ١١٥/٢]؛ ﴿لَيْسَ عَلَيْكَ هُدَاهُمْ وَلَكِنَّ اللهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلِأَنْفُسِكُمْ وَمَا تُنْفِقُونَ إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللهِ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لاَ تُظْلَمُونَ﴾ [سورة البقرة: ٢٧٢/٢]؛ ﴿فَآتِ ذَا الْقُرْبَى حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ ذَلِكَ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يُرِيدُونَ وَجْهَ اللهِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (٣٨) وَمَا آتَيْتُم مِنْ رِبًا لِيَرْبُوَ فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُو عِنْدَ اللهِ وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ زَكَاةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ (٣٩)﴾ [سورة الروم: ٣٨،٣٩/٣٠] ﴿إِنَّ الْأَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا (٥) عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللهِ يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيرًا (٦) يُوفُونَ بِالنَّذْرِ وَيَخَافُونَ يَوْمًا كَانَ شَرُّهُ مُسْتَطِيرًا (٧) وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَى

وَغَيْرِ ذلك:

مِنْ[1] هذا القبيلِ، لِئَلَّا يَلْزَمَ التشبيهُ، فَاعْرِفْهُ. [ح١٠٠ب]

ج- **والثالثةُ**:

نحو:

صَحَا الْقَلْبُ عَنْ سَلْمَى وَأَقْصَرَ بَاطِلُهْ وَعُرِّيَ أَفْرَاسُ الصِّبَا وَرَوَاحِلُهْ[2]

يعني: «خلا القلبُ عَنْ حُبِّ سَلْمَى، ونُزِعَ السَّرْجُ مِنْ أَفْرَاسِ [ق١٣٣أ] التَّصَابِي».

فقوله: «عُرِّيَ أَفْرَاسُ الصِّبَا»:

١- يحتمل «التخييليّةَ»، بأنْ يكون «أفراسُ التصابي» مثلَ «أَنْيَابِ المَنِيَّةِ»، [ح١٠١أ]

٢- ويحتمل «التحقيقيّةَ»، بِأَنْ يُرَادَ مِنْ «أَفْرَاسِ التصابي» «دَوَاعِي النُّفُوسِ والقُوَى [و٣٦ب] النفسانيةُ»، وهي: أُمُورٌ مُحَقَّقَةٌ عقليةٌ.

٧- تقسيم: [«**الاستعارة الأصلية**» و«**الاستعارة التبعية**»][3]

أ- إِذَا وَقَعَ الاستعارةُ في «**أَسْمَاءِ الأجناسِ**»، -كـ«الأسدِ» و«القيامِ» ونحوِهما-: تُسَمَّى[1] «**استعارةً أَصْلِيَّةً**».

حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا (٨) إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَلَا شُكُورًا(٩)﴾ [سورة الإنسان: ٧٦/٥-٩].

[1] (ب): «في» بدل «من».

[2] البيت لزهير بن أبي سلمى. انظر: زهير بن أبي سُلْمَى، أبو سُلْمَى (أبو بجير) زهير بن أبي سُلْمَى (ربيعة) بن رياح المزني (ت ٦٠٩م؟)، **ديوان زهير بن أبي سلمى**، (تحقيق: علي حسن فاعور)، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٠٨هـ/١٩٨٨م، ص٨٨؛ أبو هلال العسكري، **كتاب الصناعتين**، ص٢٨٢؛ عبد القاهر الجرجاني، **أسرار البلاغة**، ص٢٨، ٤٧؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٨٦؛ بدر الدين بن مالك، **المصباح**، ص١٣٢؛ يحيى بن حمزة العلوي، **الطراز**، ج١، ص٢٣٣؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٢، ص١٧١-١٧٢، رقم الشاهد: ١١١؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص١٦٦-١٦٧؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٣١٦-٣١٧، رقم الشاهد: ٣٥٠.

قال **الشارح ابن العيني** (ح١٠٠ب):

(صَحَا القَلْبُ) أفاق (عَنْ سَلْمَى) عن سكر هوى سلمى (وَأَقْصَرَ) امتنع (بَاطِلُه وَعُرِّيَ) جعله عريانا، مِنْ "عَرَّيْتُهُ فَتَعَرَّى" (أَفْرَاسُ الصِّبَا وَرَوَاحِلُه) الراحلة: المركب من الإبل ذكرا كان أو أنثى.

انظر: التفتازاني، **شرح مفتاح العلوم**، قسم الفاتح بالمكتبة السليمانية، الرقم: ٤٦٤٠، ق١٦٤أ.

[3] قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٨٩-٤٩٣.

ب- وإذَا وَقَعَ في: ١- «**الأسماءِ المُشْتَقَّةِ**»، ٢- أو «**الأفعالِ**»، ٣- أو «**الحروفِ**»: [ن٣٥ب] تُسَمَّى[٢] «**تَبَعِيَّةً**»، [ب٣٥ب] لأَنَّها لا تقع فيها إِلَّا وَأَنْ تَقَعَ[٣] أَوَّلًا: ١، ٢- في [ح١٠١ب] مصادرِها، ٣- أَوْ[٤] في مُتَعَلَّقَاتِ مَعَانِي تلك الحروفِ، كـ«ابتداءِ الغايةِ» و«انتهائِها» في «مِنْ» و«إلى».

فَإِذَا قيل: ٢- «نَطَقَتِ الحالُ»، ١- أَو «الحالُ ناطقةٌ»: فالاستعارةُ تَقَعُ أَوَّلًا[٥] في «النُّطْقِ»، [ح١٠٢أ] ٣- وفي قولِهِ تَعَالَى: ﴿فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا﴾[٦] [سورة القصص: ٨/٢٨]، اسْتَعَارَ «لامَ التعليلِ» لِـ«تَعَقُّبِ شيءٍ[٧] على أَثَرِ شيءٍ»، فالاستعارةُ أَوَّلًا في «التعليلِ»، وتَبَعِيَّةً في «اللَّامِ».[٨]

٨- ضَابِط: [«**قرينة الاستعارة**»][٩]

[(أ) «**قرينة الاستعارة**» **باعتبار كونها** «**معنًى واحدًا**» **أو** «**عِدَّةَ مَعَانٍ**»]

أ- قَدْ يَكُونُ قرينة الاستعارةِ «شَيْئًا واحدًا»، وهو ظاهرٌ.

ب- وَقَدْ يَكُونُ «عِدَّةَ مَعَانٍ مربوطٍ بعضُهَا بِبَعْضٍ»،

نحو:

---

(١) (ب)، (و): «يُسَمَّى» بدل «تُسَمَّى».

(٢) (و): «يُسَمَّى» بدل «تُسَمَّى».

(٣) (ح): «لأنها لا تقع الاستعارة فيها إلا وأن تقع»؛ (ق): «لأنها لا تقع الاستعارة فيها إلا وأن يقع»؛ (ن): «لأنه لا يقع فيها إلا وأن يقع» بدل «لأنها لا تقع فيها إلا وأن تقع».

(٤) (ب)، (ن)، (و): «و» بدل «أَوْ».

(٥) (ح)، (ق)، (و): «أَوَّلًا»؛ (ن): «أُولَى» بدل «تقع أَوَّلًا».

(٦) تمام الآيات: ﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَى أُمِّ مُوسَى أَنْ أَرْضِعِيهِ فَإِذَا خِفْتِ عَلَيْهِ فَأَلْقِيهِ فِي الْيَمِّ وَلَا تَخَافِي وَلَا تَحْزَنِي إِنَّا رَادُّوهُ إِلَيْكِ وَجَاعِلُوهُ مِنَ الْمُرْسَلِينَ (٧) فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا إِنَّ فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُودَهُمَا كَانُوا خَاطِئِينَ (٨) وَقَالَتِ امْرَأَتُ فِرْعَوْنَ قُرَّتُ عَيْنٍ لِي وَلَكَ لَا تَقْتُلُوهُ عَسَى أَنْ يَنْفَعَنَا أَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَدًا وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ (٩)﴾ [سورة القصص: ٧/٢٨-٩].

(٧) (ق): «لِتَعْقِيبِ شيءٍ» بدل «لِتَعَقُّبِ شيءٍ».

(٨) (ق): «وتبعه في اللام»، (ن): «وتَبَعِيَّته في اللام»، (و): «وتَبَعِيَّتها في اللام» بدل «وتَبَعِيَّةً في اللام».

(٩) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٨٤.

وَصَاعِقَةٍ مِنْ نَصْلِهِ[1] تَنْكَفِي بِهَا عَلَى أَرْؤُسِ الْأَقْرَانِ خَمْسُ سَحَائِبِ[2]

أَرَادَ استعارةَ «السَّحائِبِ» لِـ«أَنَامِلِ الممدوحِ»، ثُمَّ ذَكَرَ [و٣٧أ] «صَاعِقَةَ النَّصْلِ»، ثُمَّ قال: «عَلَى أَرْؤُسِ الْأَقْرَانِ»، ثُمَّ قَرَنَ «عَدَدَ الأَصَابِعِ»، فَجَعَلَ ذلك كُلَّهُ قرينةَ تِلْكَ الاستعارةِ. [ح١٠٢ب]

[(ب) «قرينة الاستعارة» باعتبار كونها «نسبةً» أو «غيرَ نسبةٍ»]

وَاعْلَمْ:

أَنَّ «قرينةَ الاستعارةِ»:

أ- قَدْ تَكُونُ[3] «عَيْنَ النِّسْبَةِ»[4]،

نحو:

«يَرْمِي الْأَسَدُ»،

وَ«نَطَقَتِ الْحَالُ».

ب- وقد تكون «غيرَهَا»[5]: [ب٣٨أ]

١- إِمَّا «مَقَالِيَّةً»،

نحو: «رَأَيْتُ أَسَدًا يَرْمِي».

---

(١) (ب): «في نصله» بدل «من نصله». وبهامش (ب): «من سيفه». خ.

(٢) البيت للبحتري. انظر: البحتري، أبو عبادة الوليد بن عبيد بن يحيى الطائي (ت ٢٨٤هـ/٨٩٧م)، **ديوان البحتري**، ط١، قسطنطينية، ١٣٠٠، ج٢، ص٢١١؛ **ديوان البحتري** (تحقيق: حسن كامل الصيرفي)، ط٣، القاهرة: دار المعارف، ١٩٧٢، ج١، ص١٧٩؛ عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص٢٩٩؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٠٠؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٨٤؛ ابن الأثير، **المثل السائر**، ج٢، ص١٠٤؛ الطيبي، **التبيان في البيان**، ص١٢٥؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٢، ص١٣١-١٣٢، رقم الشاهد: ١٠١؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص١٤٩-١٥١؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٢٩٩، رقم الشاهد: ٣٢٥.

(٣) (و): «قد يكون» بدل «قد تكون».

(٤) (ق): «عين التشبيه» بدل «عين النسبة».

(٥) (و): «وقد يكون غيرها» بدل «وقد تكون غيرها».

٢- وَإِمَّا «حَالِيَّةً»:

(أ) إِمَّا مِنَ المتكلمِ[١]،

(ب) أو مِنْ غيرِهِ[٢].

[(ج) تطبيقُ «قرينةِ الاستعارةِ» على الأمثلة]

فَ:

أ- إِذَا قيل: «نَطَقَتِ الحالُ»[٣]:

١- فَإِنْ كانت [ن٣٦أ] الاستعارةُ في «النطقِ»، والمرادُ «الدلالةَ»: تكون[٤] «**مُصَرَّحَةً تَبَعِيَّةً**»، وقرينةُ الاستعارةِ: « كونُ "الحالِ"[٥] مُسْنَدًا إليها»،

٢- وإِنْ كانت في «الحال» -بِأَنْ يُتَصَوَّرَ الحالُ «مُتَكَلِّمَةً»-: فالاستعارةُ «**مَكْنِيَّةٌ أَصْلِيَّةٌ**» [ق١٣٣ب]، وقرينةُ الاستعارةِ: «كونُ "النُّطْقِ" مُسْنَدًا»[٦].

ب- وإِذَا قيلَ[٧]: «نَطَقَ لسانُ الحالِ»:

١- فالاستعارةُ في «نَطَقَ»[٨]: «**مُصَرَّحَةٌ تحقيقيَّةٌ تَبَعِيَّةٌ**»، [ح١٠٣أ]

٢- وفي «اللِّسَانِ»: «**مُصَرَّحَةٌ تَخْيِيلِيَّةٌ أَصْلِيَّةٌ**»[٩]،

٣- وفي «الحالِ»: «**مَكْنِيَّةٌ أَصْلِيَّةٌ**».

---

(١) (ن): «إمّا عن المتكلم» بدل «إما مِنَ المتكلم».

(٢) (ح)، (ن)، (و): «أَوْ غَيْرِه» بدل «أَوْ مِنْ غَيْرِه».

(٣) (ن): «فَإِذَا نَطَقَتِ الحالُ» بدل «فَإِذَا قيل: نَطَقَتِ الحالُ».

(٤) (و): «يكون» بدل «تكون».

(٥) (ح): «لون الحال» بدل «كون الحال».

(٦) (ق): «كون الفعل مسندًا» بدل «كون النطق مسندًا».

(٧) (و): «فإذا قيل» بدل «وإذا قيل».

(٨) (ب)، (و): «في النُّطْقِ» بدل «في "نَطَقَ"».

(٩) (و): «وفي اللسانِ تَخْيِيلِيَّةٌ أَصْلِيَّةٌ» بدل «وفي اللسانِ مُصَرَّحَةٌ تَخْيِيلِيَّةٌ أَصْلِيَّةٌ».

٩- تقسيم: [«الاستعارة المُرَشَّحَةُ / الترشيحيّة» و«الاستعارة المُجَرَّدَةُ / التجريديّة»][1]

إذا وُصِفَ «المستعارُ»[2]:

أ- فَإِنْ كَانَتِ «الصفةُ» مُلائِمَةً لِـ«الْمُسْتَعَارِ مِنْه»: تُسَمَّى «**ترشيحَ الاستعارةِ**» [و٣٧ب]،

نحو:

«سَاوَرْتُ أَسَدًا هَصُورًا»[3]،

أَوْ «جَاوَرْتُ بحرًا يَتَلَاطَمُ أَمْوَاجُهُ، وَلَا يَغِيضُ فَيْضُهُ، ولا يُدْرَكُ قَعْرُهُ»[4].

ب- وَإِنْ كانت ملائمةً لِـ«الْمُسْتَعَارِ لَه»: تُسَمَّى «**تَجْرِيدَ الاستعارة**»، [ح١٠٣ب]

نحو:

«شَاوَرْتُ أَسَدًا شَاكِيَ السِّلَاحِ».

وَمِنْه:

قَوْلُهُ تَعَالَى: ﴿فَأَذَاقَهَا اللهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ﴾[5] [سورة النحل: ١٦/١١٢].[1]

---

[1] قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٤٥-١٤٧؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٩٤-٤٩٧.

[2] (ب): «إذا وَصف المستعارَ» بدل «إذا وُصِفَ المستعارُ».

[3] انظر: ابن فارس، أبو الحسين أحمد بن فارس بن زكرياء القزويني الرازي الهمداني (ت ٣٩٥/١٠٠٤م)، **معجم مقاييس اللغة**، (تحقيق: عبد السلام محمد هارون)، دمشق: دار الفكر، ١٣٩٩هـ/١٩٧٩م، ج٦، ص٥٥، مادة (هـ ص ر)، حيث قال:

(هَصَرَ) الْهَاءُ وَالصَّادُ وَالرَّاءُ: يَدُلُّ عَلَى قَبْضٍ عَلَى شَيْءٍ وَإِمَالَتِهِ. وَ«هَصَرْتُ الْعُودَ»: إِذَا أَخَذْتَهُ بِرَأْسِهِ فَأَمَلْتَهُ إِلَيْكَ. وَبِذَلِكَ سُمِّيَ الْأَسَدُ «هَصُورًا».

وانظر: الزبيدي، أبو الفيض محمد المرتضى بن محمد بن محمد بن عبد الرزاق البلكرامي الحسيني الزبيدي (ت ١٢٠٥هـ/١٧٩١م)، **تاج العروس من جواهر القاموس**، (تحقيق: عبد الستار أحمد فراج، ...)، الكويت: وزارة الإرشاد والأنباء، ١٣٨٥-١٤٢٢هـ/١٩٦٥-٢٠٠١م.، ج١٢، ص١٠٠، مادة (س و ر)، حيث قال:

«ساوَرَ فُلاناً»: وَاثَبَهُ، سِوَاراً -بِالْكَسْرِ- ومُسَاوَرَةً، وَفِي حديثِ عُمَرَ رَضِيَ اللهُ عَنهُ: «فكِدْتُ! أُساوِرُه فِي الصّلاةِ»، أَي: أُواثِبُه وأُقَاتِلُه.

[4] انظر: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٩٤.

[5] تمام الآية: ﴿وَضَرَبَ اللهُ مَثَلاً قَرْيَةً كَانَتْ آمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِن كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعُمِ اللهِ فَأَذَاقَهَا اللهُ لِبَاسَ

[**استطراد: مبنى «الترشيح»**][٢]

ومبنى [ح١٠٤أ] «الترشيح» [ب٣٦ب] على «تَنَاسِي التشبيه»[٣]،

نحو:

وَيَصْعَدُ حَتَّى يَظُنَّ الْجَهُولُ بِأَنَّ لَهُ حَاجَةً فِي السَّمَاءِ[٤]

فَقَدْ جَعَلَ «عُلُوَّ القَدْرِ» «عُلُوًّا مَكَانِيًّا».

ونحوُ:

الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ﴾ [سورة النحل: ١١٢/١٦].

(١) (ب): إذا وُصِفَ المستعارُ: فَإِنْ كان الصفةُ مُلائِمَةً للمستعار منه تُسَمَّى ترشيحَ الاستعارةِ، نحو: سَاوَرْتُ أَسَدًا هَصُورًا، أَوْ جَاوَرْتُ بحرًا يَتَلَاطَمُ أَمْوَاجُهُ وَلَا يَغِيضُ فَيْضُهُ ولا يُدْرَكُ قَعْرُهُ، وَإِنْ كانت ملائمةً للمستعارِ له تُسَمَّى تَجْرِيدَ الاستعارة، نحو: سَاوَرْتُ أَسَدًا شَاكِيَ السِّلَاحِ، ومنه قَوْلُهُ تَعَالَى: ﴿فَأَذَاقَهَا اللهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ﴾»؛ (ح): «إذا وُصِفَ المستعارُ: فَإِنْ كان الصفةُ مُلائِمَةً للمستعار منه سُمِّيَ ترشيحَ الاستعارةِ، نحو: شَاوَرْتُ أَسَدًا شَاكِيَ السِّلَاحِ، ومنه قَوْلُهُ تَعَالَى: ﴿فَأَذَاقَهَا اللهُ لِبَاسَ الْجُوعِ﴾»؛ (ق): «إذا وُصِفَ المستعارُ: فَإِنْ كانت الصفةُ مُلائِمَةً للمستعار له سُمِّيَتْ تجريدَ الاستعارةِ، وَإِنْ كانت ملائمةً للمستعارِ منه تُسَمَّى تَرْشِيحَ الاستعارة، نحو: شَاوَرْتُ أَسَدًا شَاكِيَ السِّلَاحِ، وقَوْلُهُ تَعَالَى: ﴿فَأَذَاقَهَا اللهُ لِبَاسَ الْجُوعِ﴾»؛ (ن): «إذا وُصِفَ المستعارُ: فَإِنْ كان الصفةُ مُلائِمَةً للمستعار منه سُمِّيَ ترشيح الاستعارةِ، نحو: سَاوَرْتُ أَسَدًا يُتَصَوَّرُ، أَوْ جَاوَرْتُ بحرًا تَتَلَاطَمُ أَمْوَاجُهُ وَلَا يَنْقُصُ فَيْضُهُ ولا يُدْرَكُ قَعْرُهُ، وَإِنْ كانت ملائمةً للمستعارِ له تُسَمَّى تَجْرِيدَ الاستعارة، نحو: سَاوَرْتُ أَسَدًا شَاكِيَ السِّلَاحِ، ومنه قَوْلُهُ تَعَالَى: ﴿فَأَذَاقَهَا اللهُ لِبَاسَ الْجُوعِ﴾»؛ (و): إذا وُصِفَ المستعارُ: فَإِنْ كان الصفةُ مُلائِمَةً للمستعار منه سُمِّيَ ترشيحَ الاستعارةِ، نحو: سَاوَرْتُ أَسَدًا هَصُورًا، أَوْ جَاوَرْتُ بحرًا يَتَلَاطَمُ أَمْوَاجُهُ وَلَا يَغِيضُ فَيْضُهُ ولا يُدْرَكُ قَعْرُهُ، وَإِنْ كانت ملائمةً للمستعارِ له سُمِّيَ تَجْرِيدَ الاستعارة، نحو: شَاوَرْتُ أَسَدًا شَاكِيَ السِّلَاحِ، ومنه قَوْلُهُ تَعَالَى: ﴿فَأَذَاقَهَا اللهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ﴾» بدل «إذا وُصِفَ المستعارُ: فَإِنْ كانت الصفةُ مُلائِمَةً للمستعار منه تُسَمَّى ترشيحَ الاستعارةِ، نحو: سَاوَرْتُ أَسَدًا هَصُورًا، أَوْ جَاوَرْتُ بحرًا يَتَلَاطَمُ أَمْوَاجُهُ وَلَا يَغِيضُ فَيْضُهُ ولا يُدْرَكُ قَعْرُهُ، وَإِنْ كانت ملائمةً للمستعارِ له تُسَمَّى تَجْرِيدَ الاستعارة، نحو: سَاوَرْتُ أَسَدًا شَاكِيَ السِّلَاحِ، ومنه قَوْلُهُ تَعَالَى: ﴿فَأَذَاقَهَا اللهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ﴾».

(٢) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٩٤-٤٩٦.

(٣) (ب)، (ح)، (ن)، (و): «نسيان التشبيه» بدل «تناسي التشبيه».

(٤) البيت لأبي تمام. انظر: أبو تمام، **ديوان أبي تمام الطائي**، ص٣٥١؛ الخطيب التبريزي، **شرح ديوان أبي تمام الطائي**، ج٢، ص٢٠٠ (وَفيهما: بلفظ «لَظَنَّ» بدل «يظنّ»؛ وبلفظ «منزلا» بدل «حاجة»)؛ عبد القاهر الجرجاني، **أسرار البلاغة**، ص٣٠٢؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٤٧؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٩٤؛ شمس الدين الكرماني، **تحقيق الفوائد الغياثية**، ص٧٥٤؛ التفتازاني، **المطول**، ص٣٤٦-٣٤٧؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٢، ص١٥٢-١٦١، رقم الشاهد: ١٠٧؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص١٦١-١٦٢؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٣١٠-٣١١، رقم الشاهد: ٣٤١.

قَامَتْ تُظَلِّلُنِي [وَمِنْ عَجَبٍ شَمْسٌ تُظَلِّلُنِي مِنَ الشَّمْسِ][1]

وَقَدْ مَرَّ.[2]

١٠- تقسيم: [أقسام «الاستعارة» باعتبارِ كونِ كُلِّ واحدٍ مِنْ أركانها «محسوسًا» أو «معقولًا»][3]

«**الاستعارةُ**» [ن٣٦ب] على خمسةِ أقسامٍ: [ح١٠٤ب]

أ- الأول[4]: استعارةُ «المحسوسِ» لِـ«المحسوسِ» بـ«الوجه المحسوسِ»،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا﴾[5] [سورة مريم: ١٩/٤]،

اسْتُعِيرَتِ[6] «النارُ» لِـ«الشَّيْبِ»[7]، والجامعُ: «الانبساطُ».

ب- الثاني[8]: استعارةُ «المحسوسِ» لِـ«المحسوسِ» بِـ«المعقولِ»،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿إِذْ[9] أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الرِّيحَ الْعَقِيمَ﴾[10] [سورة الذاريات: ٥١/٤١]،

---

(١) البيت نسب إلى أبي الفضل محمد ابن العميد ونسب إلى أبي إسحاق الصابي. انظر: الثعالبي، **يتيمة الدهر**، ج٣، ص٢٠٩-٢١٠؛ عبد القاهر الجرجاني، **أسرار البلاغة**، ص٣٠٣؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٤٨؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٧٩، ٤٩٥؛ محمد بن علي بن محمد الجرجاني، **الإشارات والتنبيهات**، ص١٨٩-١٩٠؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٢، ص١١٣-١٢٨، رقم الشاهد: ٩٨؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص١٤٦-١٤٧؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٢٩٦-٢٩٧، رقم الشاهد: ٣٢١-٣٢٢.

(٢) وقد مرّ في التنبيه: «الاختلاف في كون "الاستعارةِ" "مجازًا وضعيًا / لغويًا" أو "مجازًا عقليًا"، ص١٧١-١٧٢.

(٣) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٥٢-١٦٠؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٩٨-٥٠١.

(٤) (ب)، (و): «١» بدل «الأول».

(٥) تمامُ الآيات: ﴿كهيعص (١) ذِكْرُ رَحْمَةِ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكَرِيَّا (٢) إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا (٣) قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا وَلَمْ أَكُنْ بِدُعَائِكَ رَبِّ شَقِيًّا (٤) وَإِنِّي خِفْتُ الْمَوَالِيَ مِنْ وَرَائِي وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا (٥) يَرِثُنِي وَيَرِثُ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ وَاجْعَلْهُ رَبِّ رَضِيًّا (٦)﴾ [سورة مريم: ١٩/١-٦].

(٦) (ح)، (ق)، (ن)، (و): «استعير»، بدل «استعيرت».

(٧) (ح)، (ن): «للتشبيه»، (ق): «للشبيبة»، بدل «للشَّيْبِ».

(٨) (ب)، (و): «٢» بدل «الثاني».

(٩) (و): «إنا» بدل «إذ».

(١٠) تمامُ الآيات: ﴿ وَفِي عَادٍ إِذْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الرِّيحَ الْعَقِيمَ (٤١) مَا تَذَرُ مِنْ شَيْءٍ أَتَتْ عَلَيْهِ إِلَّا جَعَلَتْهُ كَالرَّمِيمِ (٤٢)﴾ [سورة الذاريات: ٥١/٤١-٤٢].

اسْتُعِيرَتِ[1] «المرأةُ» لـ«الرِّيحِ»، والجامعُ: «عَدَمُ الإِنْتَاجِ»[2].

ج- **الثالث**[3]: استعارة «المعقولِ» لِـ«المعقول» -سَوَاءٌ كَانَا: ١- مُتَقَابِلَيْنِ، ٢- أَوْ لا-، كاستعارة[4] [ح١٠٥أ] «العَدَمِ» لِـ«الوُجُودِ الخالي [و٣٨أ] عن الفائدة»، والجامعُ: «عَدَمُ ظهورِ الفوائدِ»[5].

وكاستعارةِ «الحَيَاةِ» لِـ«العِلْمِ»، والجامعُ: «ظُهُورُ الفوائدِ».

وكَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا﴾[6] [سورة يس: ٥٢/٣٦]،

اسْتُعِيرَ «النومُ» لِـ«الموت».

وقد قالوا: «إِنَّ الجامعَ: "عدمُ ظهورِ الأَفْعَالِ"».[7]

وهذا غيرُ صحيحٍ، لِأَنَّهُ لا بُدَّ مِنْ «أَنْ يكونَ "المستعارُ منه"[8] في "الوصفِ الجامعِ" أَقْوَى وأَشْهَرَ[9] مِنَ "المستعارِ له" فيه»[10]، وهنا[11] بالعكس، لِأَنَّ «الموتَ» [ب٣٧أ] في «عدمِ

---

[1] (و): «استعار» بدل «استعيرت».

[2] (ن): «والجامعُ عَدَمُ الإنفاح» بدل «والجامعُ عَدَمُ الإِنْتَاجِ».

[3] (ب)، (و): «٣» بدل «الثالث».

[4] (ب): «كالاستعارة»، بدل «كاستعارة».

[5] (ح)، (ق)، (ن)، (و): «عدم ظهور الأفعال» بدل «عدم ظهور الفوائد».

[6] تمامُ الآيات: ﴿وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَإِذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَى رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ (٥١) قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا هَٰذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَٰنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ (٥٢) إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ (٥٣) فَالْيَوْمَ لَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَلَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (٥٤)﴾ [سورة يس: ٥١/٣٦-٥٤].

[7] قائلو هذ القولِ: فخر الدين الرازي، والسكاكي، والقزويني، والكرماني ومن تبعهم. انظر: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٥٩؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٩٩؛ القزويني، **التلخيص في علوم البلاغة**، ج٢، ص١٦٥؛ شمس الدين الكرماني، **تحقيق الفوائد الغياثية**، ص٧٦٧.

[8] (ح)، (ن): «المستعار» بدل «المستعار منه».

[9] (ح)، (ق)، (ن): بدون «وَأَشْهَرَ».

[10] (ق): بدون «فيه».

[11] (ق): «ههنا» بدل «هنا».

ظهورِ الأفعالِ» أَقْوَى [ق١٣٤أ] وَأَشْهَرُ مِنَ «النومِ»[١]. والصحيحُ: أَنَّ الجَامِعَ هو «البَعْثُ والتَّنَبُّهُ»، وهذا في «النومِ» أَقْوَى.

وقالَ **بَعْضُهُمْ**: «قرينةُ الاستعارةِ قولُهُ: ﴿بَعَثْنَا﴾»[٢].

وليس بِصَحِيحٍ، لِأَنَّهُ لا بُدَّ [ن٣٧أ] مِن «اختصاصِ "قرينةِ الاستعارةِ" بـ"المُستعارِ له"»، ومعنى «البَعْثِ» شاملٌ لِـ«المستعار له» و«[المستعارِ] منه»، بل القرينةُ: «أَنَّ هذا القولَ مَقُولُ الْأَمْوَاتِ»[٣].

د- الرابع[٤]: استعارة «المحسوس» لِـ«المعقول»، [ح١٠٥ب]

كـ«القسطاس» لِـ«العدل»[٥]، والجامعُ: «حفظ المساواة».

هـ- الخامسُ[٦]: استعارة «المعقولِ» لِـ«المحسوسِ»[٧]،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿لَمَّا طَغَى الْمَاءُ﴾[٨] [سورة الحاقة: ١١/٦٩]،

اسْتُعِيرَ «التكبُّرُ» لِـ«كَثْرَةِ الْمَاءِ»، والجامعُ: «الِاسْتِعْلَاءُ المُفْرِطُ»[٩]. [و٣٨ب]

و«الجامعُ» في الثلاثةِ الأخيرةِ[١٠]: لا يكون إِلَّا «معقولًا»، وقد مرَّ في «التشبيه».[١١]

---

(١) (ب): «أَقْوَى مِنَ النَّوْمِ»؛ (ن): «أَقْوَى أَوْ أَشْهَر من النوم» بدل «أَقْوَى وَأَشْهَر من النوم».

(٢) (و):«وَقرينةُ الاستعارةِ قولُهُ: ﴿بَعَثْنَا﴾» بدل «وقالَ بَعْضُهُمْ: قرينةُ الاستعارةِ قولُهُ: ﴿بَعَثْنَا﴾».
قال الشارح ابن العيني (ح١٠٥أ):
هو ممن جعل الجامعَ «عدمَ ظهور الأفعال».

(٣) (ح)، (ق): «مَقُولٌ لِلْأَمْوَاتِ» بدل «مَقُولُ الأَمْوَاتِ».

(٤) (ب)، (و): «٤» بدل «الرابع».

(٥) (و):«للعقل» بدل «للعدل».

(٦) (ب)، (و): «٥» بدل «الخامس».

(٧) (ق):«عكسه» بدل «استعارة المعقولِ لِلمحسوس».

(٨) تمامُ الآيات: ﴿إِنَّا لَمَّا طَغَى الْمَاءُ حَمَلْنَاكُمْ فِي الْجَارِيَةِ (١١) لِنَجْعَلَهَا لَكُمْ تَذْكِرَةً وَتَعِيَهَا أُذُنٌ وَاعِيَةٌ (١٢)﴾ [سورة الحجر: ١١/٦٩-١٢].

(٩) (ق): بدون «والجامعُ: الاستعلاءُ المُفْرِطُ».

(١٠) (ح)، (ق): «في الثلاثة الآخر»؛ (ن):«في الثلاثة الأُخَرِ»؛ بدل «في الثلاثة الأخيرةِ».

(١١) انظر: صدر الشريعة، **الوشاح**، ص١٢٠-١٢١. ([أنواع «وجه التشبيه» باعتبار كونه «حَقِيقَةً حِسِّيَّةً» أو «حَقِيقَةً عَقْلِيَّةً»]، حيث قال:

١١- ضَابِط: [أجزاء الجملة التي «اللفظ المستعار» لا يتأتّى فيها والتي يتأتّى فيها][1]

ولَمَّا تَبَيَّنَ «أَنَّ في "الاستعارةِ المُصَرَّحَةِ" يُحْذَفُ "المُشَبَّهُ"[2] لفظًا وتقديرًا»:

أ- لا يَتَأَتَّى:

١- في «خَبَرِ المبتدأِ»،

نحو: «زَيْدٌ أَسَدٌ».

٢- وما يقومُ مَقَامَهُ،

كـ:

(أ) «الحال»،

(ب) و«المفعولِ الثاني لِبَابِ "عَلِمْتُ"»[3]،

(ج) و«خبرِ "كَانَ"»،

(د) و«[خبرِ] "إِنَّ"».

فَقَوْلُهُ تَعَالَى: ﴿وَجَعَلَ الشَّمْسَ سِرَاجًا﴾[4] [سورة نوح: ١٦/٧١]: «تشبيهٌ بِغَيْرِ آلَةٍ».

ب- ويَتَأَتَّى:

وَ«وَجْهُ التشبيهِ»: أ- إِمَّا «حِسِّيَّةٌ»، ب- أَوْ «عَقْلِيَّةٌ»، بِعَيْنِ ما ذَكَرْنَا في «المُشَبَّهِ» و«المُشَبَّهِ بِهِ». أ- و«التشبيه بالْوَجْهِ الْمَحْسُوسِ»: لا يُتَصَوَّرُ إلا وأن يكون «المُشَبَّهُ» و«المُشَبَّهُ بِهِ» محسوسَيْنِ، لِأَنَّ «الوَصْفَ المَحْسُوسَ» لا يكونُ إِلَّا في «الذَّاتِ المَحْسُوسِ». ب- و«التَّشْبِيهُ بِالْوَجْهِ الْمَعْقُولِ»: يَعُمُّ الصُّوَرَ الأَرْبَعَ، كتشبيه: ١- «الشُّجَاعِ» بِـ«الْأَسَدِ» في «الشجاعةِ»، ٢- و«العلمِ» بِـ«الحياةِ» في «كثرة المَنَافِعِ»، ٣- و«العدلِ» بِـ«القسطاس» في «حِفْظِ المُسَاوَاةِ»، ٤- و«الْعِطْرِ» بِـ«الخُلُقِ الحَسَنِ» في «اسْتِطَابَةِ النَّفْسِ».

[1] قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٤١.

[2] (ب):«يجب حذف المشبه» بدل «يحذف المشبه».

[3] (ح): «كباب "عَلِمْتُ"» بدل «لِباب "عَلِمْتُ"».

[4] تمام الآيات: ﴿أَلَمْ تَرَوْا كَيْفَ خَلَقَ اللهُ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا (١٥) وَجَعَلَ الْقَمَرَ فِيهِنَّ نُورًا وَجَعَلَ الشَّمْسَ سِرَاجًا (١٦) وَاللهُ أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا (١٧) ثُمَّ يُعِيدُكُمْ فِيهَا وَيُخْرِجُكُمْ إِخْرَاجًا (١٨) وَاللهُ جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ بِسَاطًا (١٩) لِتَسْلُكُوا مِنْهَا سُبُلًا فِجَاجًا (٢٠)﴾ [سورة نوح: ١٥/٧١-٢٠].

١- في «الفاعلِ»،

٢- و«المفعولِ»،

٣- و«المبتدأِ»،

٤، ٥- و«المجرورِ بالحرفِ»، أو «[المجرورِ بـ] الإضافةِ»،

نحو:

١- «لَقِيَنِي أَسَدٌ»،

٢- و«رَأَيْتُ أَسَدًا»[١]، [ب٣٧ب]

٣- و«الأَسَدُ يَرْمِي»[٢]،

٤- و«مَرَرْتُ بِأَسَدٍ»[٣]،

٥- و«هذا غلامُ أَسَدٍ»[٤]. [ح١٠٧أ]

[استطراد: مَدَارُ قَرينةِ «الاستعارةِ التبعيةِ» التي في «المُشْتَقَّاتِ»][٥]

وَمَدَارُ «الاستعارةِ التَّبَعِيَّةِ» التي في «المُشْتَقَّاتِ»: على نِسْبَتِهَا: [ح١٠٧ب]

أ- إلى «الفاعلِ»،

نحو: «نَطَقَتِ [ن٣٧ب] الْحَالُ».

ب- أَوْ إلى «المفعولِ»[٦]،

نحو:

[جُمِعَ الْحَقُّ لَنَا فِي إِمَامٍ] **قَتَلَ البُخْلَ، وأَحْيَا السَّمَاحَا**[١]

---

[١] (ح)، (ق)، (ن)، (و): «رأيت أسدًا» بدل «ورأيت أسدًا».

[٢] (ح)، (ق)، (ن)، (و): «الأسد يرمي» بدل «والأسد يرمي».

[٣] (ح)، (ق)، (ن)، (و): «مررت بأسد» بدل «ومررت بأسد».

[٤] (ح)، (ق)، (ن)، (و): «هذا غلام أسد» بدل «وهذا غلام أسد».

[٥] قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٤١-١٤٢؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٩٢.

[٦] (ق):«أَوِ الْمَفْعُولِ» بدل «أَوْ إِلَى الْمَفْعُولِ».

ج- أَوْ إلى «المفعولِ الثاني»،

نحو:

نَقْرِيهِمُ لَهْذَمِيَّاتٍ [نَقُدُّ بِهَا مَا كَانَ خَاطَ عَلَيْهِمْ كُلُّ زَرَّادِ][٢]

د- أَوْ إلى الجميعِ[٣]،

نحو:

تَقْرِي[٤] **الرِّيَاحُ رِيَاضَ الْحَزْنِ**[٥] **مُزْهِرَةً إِذَا سَرَى النَّوْمُ فِي الْأَجْفَانِ**[٦] **إِيقَاظَا**[٧]

ونسبةُ «الفعل» إلى «الحالِ»: [و٣٩أ] مُمْتَنِعَةٌ.

---

(١) (ب)، (ح)، (ق)، (ن)، (و): «السماح» بدل «السماحا».
البيت لابن المعتز. انظر: ابن المعتز، أبو العباس عبد الله بن محمد المعتز بالله بن جعفر المتوكل على الله العباسي (ت ٢٩٦هـ/٩٠٨م)، **ديوان ابن المعتز**، بيروت: دار صادر، ١٣٨١هـ/١٩٦١م، ص١٤١؛ عبد القاهر الجرجاني، **أسرار البلاغة**، ص٥٣؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٤١؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٩٢؛ شمس الدين الكرماني، **تحقيق الفوائد الغياثية**، ص٧٤١؛ التفتازاني، **المطول**، ص٣٤٥؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٢، ص١٤٧-١٤٨، رقم الشاهد: ١٠٤؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص١٥٧؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٣٠٥-٣٠٦، رقم الشاهد: ٣٣٤.

(٢) البيت للقُطَامِي. انظر: القُطَامِي، أبو سعيد عمير بن شُيَيْم بن عمرو بن بكر التغلبي (ت ١٠١هـ/٧١٩-٧٢٠م؟)، **ديوان القطامي**، (تحقيق: محمود الربيعي) مصر: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ٢٠٠١، ص٢١٣؛ عبد القاهر الجرجاني، **أسرار البلاغة**، ص٥٤، ٦١؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٤٢؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٩٢؛ شمس الدين الكرماني، **تحقيق الفوائد الغياثية**، ص٧٤٦؛ التفتازاني، **المطول**، ص٣٤٥؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٢، ص١٤٨-١٤٩، رقم الشاهد: ١٠٥؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص١٥٧-١٥٨؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٣٠٦-٣٠٧، رقم الشاهد: ٣٣٥-٣٣٦.

(٣) (ن):«أو الجميع» بدل «أو إلى الجميع».

(٤) (و):«يقري» بدل «تقري».

(٥) قال **الشارح ابن العيني** (ح١٠٧ب):
(الحَزن) بفتح الحاء المهملة وبالزاي: ما غلظ من الأرض.

(٦) (ن):«في الأجنان» بدل «في الأجفان».

(٧) البيت نسب إلى كثير عزة في **الطراز** للعلوي، ج١، ص٢٣٨. انظر: فخر الدين الزازي، **نهاية الإيجاز** (**نسخة دار العلم للملايين**، تحقيق: بكري شيخ أمين) ص٢٤٤؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٩٢؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٢٢٧؛ شمس الدين الكرماني، **تحقيق الفوائد الغياثية**، ص٧٤١؛ التفتازاني، **المطول**، ص٣٤٥؛ السيوطي، **شرح عقود الجمان**، ص٢٢٦؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٣٠٨، رقم الشاهد: ٣٣٨.

واعلم: أن «النسبة إلى المبتدأ» كـ«النسبة إلى الفاعل»، فيأتي «التبعية» في «خبر المبتدأ»،

نحو: «الحَالُ نَاطِقَةٌ».[1]

١٢- ضَابِط: [شرائطُ حُسْنِ الاستعارةِ][2]

شَرَائِطُ «حُسْنِ الاستعارةِ»:

أ- شَرَائِطُ «حُسْنِ التشبيهِ»، وَقَدْ مَرَّتْ.[3]

وَأَيْضًا:

ب- رِعَايَةُ [ق١٣٤ب] «المُنَاسَبَاتِ»، [ح١٠٨أ]

نحو:

أَثْمَرَتْ أَغْصَانُ رَاحَتِهِ لِجُنَاةِ الْحُسْنِ عُنَّابَا[4]

---

(١) (ب)، (ح)، (ق)، (ن): بدون «واعلم أن النسبة إلى المبتدأ كالنسبة إلى الفاعل فيأتي التبعية في خبر المبتدأ، نحو: الحَالُ نَاطِقَةٌ».

(٢) قارن: عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص٤٥٠-٤٥٢؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٤٤-١٤٥؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٩٧-٤٩٨.

(٣) انظر: صدر الشريعة، **الوشاح**، ص١٣١-١٣٣ (فَصْلٌ: في شَرَائِطِهِ وَأَحْوَالِهِ)، حيث قال:

شرطُ قبولِ «التشبيهِ»: أ- شُمُولُ «وَجْهِ التشبيهِ» الطَّرَفَيْنِ -كَمَا ذُكِرَ-، ب- وكونُهُ مَصُونًا عن الابْتِذَالِ، ج- وكونُهُ كاملًا في تحصيلِ الغَرَضِ، فَ: ١- إِذَا كان «الغَرَضُ»: (أ) «بَيَانَ حَالِ الْمُشَبَّه»، (ب) أو «بَيَانَ مِقْدَارِهِ»: يَجِبُ: (أ) كَوْنُ «الْمُشَبَّهِ بِه»: (١) أَخَصَّ المَحْسُوسَاتِ بذلك الوصف، كـ«الأَسَدِ» في «الشَّجَاعَةِ»، و«الشَّمْسِ» بِـ«الضِّيَاءِ». (٢) وأَخَصَّ الأَشْيَاءِ بذلك المقدار، كـ«خَافِيَةِ الغُرَابِ» في «شِدَّةِ السَّوَادِ». (ب) وكونُ مقدارِه في «الْمُشَبَّهِ بِه» مُسَاوِيًا لِلْقَدْرِ المطلوبِ في «الْمُشَبَّهِ». ٢- وإذا كان الغرضُ: (أ) «إلحاقَ "النَّاقِصِ" بِـ"الْكَامِلِ"»، كتشبيه «الخَدِّ» بِـ«الْوَرْدِ». (ب) أَو «زيادةَ التقرير»: يجب كونُ «الْمُشَبَّهِ بِه» أَكْمَلَ محسوساتٍ مُتَّصِفَةٍ بذلك الوصفِ. ٣- وإذا كان الغَرَضُ: (أ) «بَيَانَ إِمْكَانِ وُجُودِهِ» -كما ذُكِرَ-، (ب) أو «التَّزْيِينَ»، (ج) أو «التَّقْبِيحَ»، -للترغيبِ أو الترهيبِ-: يجب كونُ «الْمُشَبَّهِ بِه» مشهورًا بذلك الوصف. ٤- وإذا كان الغرضُ «الاسْتِطْرَافَ»: يجب: (أ) كونُ «الْمُشَبَّهِ بِه» نادرَ الحضورِ «في نَفْسِهِ»، كَـ«بَحْرٍ مِنَ المِسْكِ مَوْجُهُ الذَّهَبُ». (ب) أَوْ كَوْنُه نادرَ الحُضُورِ «مع الْمُشَبَّهِ»، كَـ«الكِبْرِيتِ» مع «البَنَفْسَجِ».

(٤) (ب): «لجنات الحُسْنِ عُنَّابًا»؛ (ق): «لِجِنَانِ الحُسْنِ عُنَّابًا»؛ (ن):«بِحَيَاة الحُسْنِ عُنَّابًا»، بدل «لِجُنَاةِ الحُسْنِ عُنَّابًا». البيت لابن المعتز. انظر: ابن المعتز، **ديوان ابن المعتز**، ص٤٠؛ عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص٤٥١؛ فخر

ونحوُ:

وَصَاعِقَةٍ مِنْ نَصْلِهِ [تَنْكَفِي بِهَا عَلَى أَرْؤُسِ الْأَقْرَانِ خَمْسُ سَحَائِبِ][1]،

وقدْ مَرَّ[2].

ج- وحُصُولُ «المبالغةِ في التشبيه» مع «الإيجاز»،

كما في الْبَيْتَيْنِ المذكورَيْنِ،

بِخِلَافِ:

لَا تَسْقِنِي مَاءَ الْمَلَامِ [فَإِنَّنِي صَبٌّ قدِ اسْتَعْذَبْتُ مَاءَ بُكَائِي][3]

فَإِنَّهُ أَطْوَلُ مِنْ «لا تَلُمْنِي»، وليس فيه مبالغةٌ في التشبيه.

د- وإذا كانت[4] «التخييليَّةُ» تابعةً لِـ«الْمَكْنِيَّةِ»: فَـ«حُسْنُ الْمَكْنِيَّةِ» يُوجِبُ «حُسْنَ التَّخْيِيلِيَّةِ»، وهذا المعنى مفقودٌ في:

لَا تَسْقِنِي مَاءَ الْمَلَامِ [فَإِنَّنِي صَبٌّ قدِ اسْتَعْذَبْتُ مَاءَ بُكَائِي]

إِذْ لَيْسَ لِـ«الْمَلَامِ» شَيْءٌ يُتَخَيَّلُ فيه كَـ«المَاءِ». [ح١٠٨ب]

الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٤٤.

(١) البيت للبحتري. انظر: **ديوان البحتري**، ج١، ص١٧٩؛ أبو بكر محمد، أبو عثمان سعيد ابني هاشم، **الأشباه والنظائر** (حماسة الخالديين) (تحقيق: السيد محمد يوسف، لجنة التأليف والترجمة والنشر)، القاهرة، ١٩٦٥، ج١، ص٣١؛ أبو هلال العسكري، **ديوان المعاني**، ج١، ص٢٨٠؛ عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص٢٩٩؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٠٠؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٨٤؛ ابن الأثير، **المثل السائر**، ج٢، ص١٠٤؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٢، ص١٣١-١٣٢، رقم الشاهد: ١٠١؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص١٤٩-١٥١؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٢٩٩، رقم الشاهد: ٣٢٥.

(٢) (ق):«قَدْ مَرَّ» بدل «وَقَدْ مَرَّ».

انظر: صدر الشريعة، **الوشاح**، ص٢٤-٢٥ (ضابط: الأحوال والمقامات المقتضية للكلام).

(٣) البيت لأبي تمام الطائي انظر: أبو تمام الطائي، **ديوان أبي تمام الطائي**، (فَسَّرَ ألفاظه ووقف على طبعه: محيي الدين الخياط)، القاهرة، ١٩٧٣، ص٢؛ الخطيب التبريزي، **شرح ديوان أبي تمام**، (تحقيق: راجي أسمر)، ط٢، بيروت: دار الكتاب العربي، ١٤١٤هـ، ١٩٩٤م، ج١، ص٢٤؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٤٩؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٩٨؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٢٣٨؛ شمس الدين الكرماني، **تحقيق الفوائد الغياثية**، ص٧٦٣؛ التفتازاني، **المطول**، ص٣٥٨؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٣١٧، رقم الشاهد: ٣٥١.

(٤) (ب)، (ن)، (و):«وإذا كان» بدل «وإذا كانت».

الأَصْلُ الثالثُ: في «الكِنَايَةِ»[1]

[أ- تعريف «الكناية»][2]

وهي: تَرْكُ التَّصْرِيحِ بِأَنْ يُذْكَرَ «لَازِمُ شَيْءٍ» لِيُنْتَقَلَ مِنْهُ إلى «مَلْزُومِهِ»،

نحو: «فُلَانٌ [ب٣٨أ] طَوِيلُ النِّجَادِ»،

ويُرادُ «طُولُ القَامَةِ».

[ب- الفرق بين «الكناية» و«المجاز»][3]

والفَرْقُ بَيْنَهَا وَبَيْنَ «الْمَجَازِ»:

أ- أَنَّهَا ذِكْرُ «اللَّازِمِ» وإرادةُ [ن٣٨أ] «الملزومِ»، [و٣٩ب]

و«المجازُ» على العكس.

ب- وأَيْضًا:

هي لا تُنَافِي «إرادةَ الحقيقةِ»،

فإذا قيل: «طَوِيلُ النِّجَادِ»: فَـ«طُولُ النِّجَادِ» مُرَاعًى مع «طُولِ القامةِ».

و«المجازُ» يُنَافِيهَا،

نحو: «رَأَيْتُ أَسَدًا يَرْمِي».

[ج- أقسام «الكناية» باعتبار «المَكْنِيّ عنه»][4]

و«الكِنَايَةُ» على ثلاثةِ أقسامٍ:

أ- كِنَايَةٌ في «نَفْسِ الْمَوْصُوفِ»،

---

(١) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٦٠-١٦٤؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥١٢-٥٢٤.

(٢) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٦٠-١٦١؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥١٢.

(٣) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٦١-١٦٢؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥١٢-٥١٣.

(٤) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥١٣-٥٢١.

ب- وكِنَايَةٌ في «نَفْسِ الصِّفَةِ»، [ح١٠٩أ]

ج- وكِنَايَةٌ في «تَخْصِيصِهَا بِه»[١].

[١- القسم الأول: كِنَايَةٌ في «نَفْسِ المَوْصُوفِ»]

الأَوَّلُ:

وهو[٢]:

أ- إِمَّا «قريبٌ»:

وهو: أَنْ يَتَّفِقَ لِصِفَةٍ مِنَ الصِّفَاتِ اخْتِصَاصٌ بِمَوْصُوفٍ مُعَيَّنٍ، فَتُذْكَرَ[٣] «الصفةُ» ويُرَادَ بِهَا «الموصوفُ»،

كَمَا تَقُولُ[٤]: «جَاءَ الْمِضْيَافُ»، ويُرَادُ بِه «زيدٌ».

ب- وإِمَّا «بعيدٌ»:

بِأَنْ تُجْمَعَ[٥] «لَوَازِمُهُ»، فَيَصِيرَ الْمَجْمُوعُ مُسَاوِيًا لِـ«الْمَلْزُومِ»، وَيُسَمَّى «**خاصَّةً مُرَكَّبَةً**»،

كما تقول[٦]: «طائرٌ وَلُودٌ»، وتريد «الخُفَّاشَ»[٧].

[٢- القسم الثاني: كِنَايَةٌ في «نَفْسِ الصِّفَةِ»]

الثاني:

وهو[٨]:

---

(١) (ق):«في تخصيصه به»، (و): «في تخصيصها» بدل «في تخصيصها به».

(٢) (ح)، (ق): بدون «وهو».

(٣) (و):«فيذكر» بدل «فتذكر».

(٤) (ب): «كما يقال» بدل «كما تقول».

(٥) (ق):«بأنْ يجمع» بدل «بأنْ تجمع».

(٦) (ب): «كما يقال» بدل «كما تقول».

(٧) (ب): «ويراد الخفاش» بدل «وتريد الخفاش».

(٨) (ح)، (ق): بدون «وهو».

أ- إِمَّا «**قريبٌ**»:

بِأَنْ يُذْكَرَ[1] «اللازمُ القريبُ» لِتِلْكَ الصفةِ،

نحو: «طَوِيلُ النِّجَادِ».

وهو[2]:

١- إِمَّا «**بَيِّنٌ وَاضِحٌ**»،

٢- وإِمَّا «**خَفِيٌّ**»،[3] [ح١٠٩ب]

نحو: «عَرِيضُ القَفَا»،

يُكْنَى عن «الأَبْلَهِ».

ب- وإِمَّا «**بعيدٌ**»:

بِأَنْ يكونَ [ق١٣٥أ] بينه وبين «الملزومِ» وسائطُ،

نحو: «كَثِيرُ الرَّمَادِ»،

يُكْنَى عن «الكريمِ»، فَإِنَّ «كثرةَ الرَّمَادِ»[4]: ١- مِنْ لَوَازِمِ «كثرةِ النَّارِ»، ٢- وهي: مِنْ لوازمِ «كثرةِ إِحْرَاقِ [و٤٠أ] الحَطَبِ»، ٣- وهي: مِنْ لوازمِ «كثرةِ الطَّبْخِ»، ٤- وهي: مِنْ لوازمِ [ب٣٨ب] «كثرة [ن٣٨ب] الأَضْيَافِ»، وهي: مِنْ لوازمِ «الكَرَمِ».

تَنْبِيه: [**الفرق بين «طَوِيلٌ نِجَادُهُ» و«طَوِيلُ النِّجَادِ»**][5]

الفرقُ: أ- بَيْنَ «... طَوِيلٌ نِجَادُهُ»، ب- وَبَيْنَ «... طَوِيلُ النِّجَادِ»[6]:

أَنَّ:

---

[1] (ح)، (ق):«بأنْ تذكر» بدل «بأنْ يذكر».

[2] (ق):«فهو» بدل «وهو».

[3] (ب)، (ن):«وهو إمَّا بَيِّنٌ وإمّا خفيٌّ»، (و):«وهو بَيِّنٌ وإمّا خفيٌّ» بدل «وهو إمّا بَيِّنٌ واضحٌ وإمّا خفيٌّ».

[4] (ب): بدون «يُكْنَى عن الكريمِ، فَإِنَّ كثرةَ الرَّمَادِ».

[5] قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥١٤-٥١٩.

[6] (ح)، (ق)، (ن): «وطويل النجاد» بدل «وبين طويل النجاد».

أ- الأَوَّلَ «**كِنَايَةٌ مَحْضَةٌ**»،

ب- وَالثَّانِيَ «**كِنَايَةٌ مُشْتَمِلَةٌ عَلَى التَّصْرِيحِ**».

فَإِنَّ «طويلُ النِّجَادِ» أَصْلُهُ: «طويلٌ نِجَادُهُ»، فَنُقِلَ «[الـ]ضميرُ المضافُ إليه» إلى «الصفةِ» -وهي «الطويلُ»- للمبالغةِ، لدلالته على الشُّيُوعِ، كما ذكرْنا في ﴿وَاشْتَعَلَ[1] الرَّأْسُ شَيْبًا﴾[2] [سورة مريم: ١٩/٤]، فَقَدْ أَخَذَ «الطويلُ» فاعلَهُ -وهو الضميرُ-، فلا يكونُ «النِّجادِ» فاعلَهُ، [ح١١٠أ] فحينئذٍ: أُرِيدَ بيانُ الْمَوْضِعِ الموسومِ[3] بـ«الطَّوِيلِ»[4]، فَذُكِرَ «النِّجَادُ» بطريق الإضافةِ،

-فَ: ١- لَوِ اكْتُفِيَ بِالضَّمِيرِ الذي في «الطويلِ»، وَلَمْ يُذْكَر «النِّجَادِ»: لَكَانَ «**تَصْرِيحًا مَحْضًا**»[5]، ٢- وَلَوْ أُسْنِدَ «الطويلُ»[6] إلى «النِّجَادِ»: لَكَانَ «**كِنَايَةً مَحْضَةً**»-

فَإِذَا أُسْنِدَ «الطَّوِيلُ»[7] إلى «ضميرِ الموصوفِ»، وَذُكِرَ[8] «النِّجَادُ» أَيْضًا: صار[9] «**كِنَايَةً مُشْتَمِلَةً عَلَى التَّصْرِيحِ**»،

كما في قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ﴾[10] [سورة البقرة: ١٨٧/٢] [و٤٠ب]،

فَلَوْ[1] لَمْ يَقُلْ ﴿مِنَ الفَجْرِ﴾: لَكَانَ «**اسْتِعَارَةً**»، فَلَمَّا ذَكَرَهُ[2]: صَارَ «**تَشْبِيهًا**».

---

(١) (ب)، (و): «اشتعل» بدل «واشتعل».

(٢) تمامُ الآيات: ﴿كهيعص (١) ذِكْرُ رَحْمَةِ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكَرِيَّا (٢) إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا (٣) قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا وَلَمْ أَكُنْ بِدُعَائِكَ رَبِّ شَقِيًّا (٤) وَإِنِّي خِفْتُ الْمَوَالِيَ مِنْ وَرَائِي وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا (٥) يَرِثُنِي وَيَرِثُ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ وَاجْعَلْهُ رَبِّ رَضِيًّا (٦)﴾ [سورة مريم: ١٩/١-٦].

(٣) (ق):«بيان الوضع الموسوم»، (و):«بيان الموضوع الموسوم» بدل «بيان الموضع الموسوم».

(٤) (ب)، (ن)، (و): «بالطول» بدل «بالطويل».

(٥) (ب):«كان صريحًا محضًا»؛ (ن):«لكان صريحًا محضًا» بدل «لكان تصريحًا محضًا».

(٦) (ن):«الطول» بدل «الطويل».

(٧) (ح)، (ق)، (ن)، (و): «الطول» بدل «الطويل».

(٨) (ح)، (ق): «فذكر» بدل «وذكر».

(٩) (ب):«كان» بدل «صار».

(١٠) تمامُ الآيات: ﴿أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَى نِسَائِكُمْ هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ عَلِمَ اللهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ فَالْآنَ بَاشِرُوهُنَّ وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللهُ لَكُمْ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ وَلاَ تُبَاشِرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ تِلْكَ حُدُودُ اللهِ فَلاَ تَقْرَبُوهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللهُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ﴾ [سورة البقرة: ١٨٧/٢].

وهنالك ظهر الفرقُ بين: «... حَسَنُ الْوَجْهِ» [ن٣٩أ]، و«... حَسَنٌ وَجْهُهُ».

[٣- القسم الثالث: كِنَايَةٌ في «تَخْصِيصِ الصِّفَةِ بِالمَوْصُوفِ»][٣]

الثالث:

اعلمْ أَنَّ «تَخْصِيصَ الصفةِ بالموصوفِ»: [ب٣٩أ]

أ- ١- بالإضافةِ -نحو: [ح١١٠ب] «سَمَاحَةُ زَيْدٍ»-، أَوْ بِمَعْنَاهَا[٤] -نحو: «السَّمَاحَةُ لِزَيْدٍ»-، ٢- وَبالإسنادِ إليه[٥] -نحو: «سَمَحَ زيدٌ»-، أَوْ إلى ضميرِهِ -نحو: «زيدٌ: سَمَحَ»-: «**تَخْصِيصٌ صريحٌ**»،

ب- وَإِنْ لَمْ يَكُنْ كذلك: فَـ«**كِنَايَةٌ**».

فَالْأَمْثِلَةُ المذكورةُ -نحو: «زَيْدٌ طَوِيلُ النِّجَادِ» و«... طَوِيلٌ نِجَادُهُ»، وَأَمْثَالِهِ- كُلُّهَا[٦]: صريحةٌ[٧] في التخصيص.

وَأَمَّا «**التَّخْصِيصُ بالكنايةِ**»:

فَنَحْوُ:

إِنَّ السَّمَاحَةَ وَالْمُرُوَّةَ وَالنَّدَى ... فِي قُبَّةٍ ضُرِبَتْ عَلَى ابْنِ الْحَشْرَجِ[٨]

---

(١) (و):«وَلَوْ» بدل «فَلَوْ».

(٢) (ب):«ذكر» بدل «ذكره».

(٣) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥١٧-٥٢٣.

(٤) (ح)، (ق)، (ن)، (و): «أو بمعناها» بدل «أو بمعناه».

(٥) (ب):«وبالإسناد» بدل «أو بالإسناد».

(٦) (ح)، (ق)، (ن)، (و): «وأمثال ذلك كله» بدل «وأَمْثَالِهِ كُلُّهَا».

(٧) (ق):«صريح» بدل «صريحة».

(٨) البيت لِزِيَاد الأَعْجَم. انظر: زياد الأعجم، أبو أمامة زياد بن سليم بن جابر بن عمرو بن عامر العبدي (ت نحو ١٠٠هـ/٧١٨م) **شعر زياد الأعجم** (جمع وتحقيق ودراسة: يوسف حسين بكّار)، دار المسيرة، ١٤٠٣هـ/١٩٨٣م، ص٤٩؛ أبو الفرج الإصفهاني، **الأغاني**، ج١٢، ص١٧، ج١٥، ص٢٦٤-٢٦٥؛ عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص٣٠٦؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٦١؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥١٧؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٢٤٦؛ **المطول**، ص٣٧٢؛ **مختصر المعاني**، ص٢٠٤؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٢، ص١٧٣-١٧٥، رقم الشاهد: ١١٣؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص١٦٨-١٦٩؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٣٢٠-٣٢١، رقم الشاهد: ٣٥٤.

خَصَّصَ[1] «السماحةَ» و«الْمُرُوَّةَ» و«النَّدَى» بِـ«ابْنِ الْحَشْرَجِ» بِلَا تصريحٍ[2]، [ح١١١أ] فَجَمَعَهَا في قُبَّةٍ [ق١٣٥ب] -لِيَدُلَّ على رِفْعَةِ[3] مَحَلِّها، ليكونَ في تخصيصِهَا بالممدوحِ[4] مَدْحٌ زَائِدٌ له-، ثُمَّ جَعَلَ هذه القُبَّةَ مَضْرُوبَةً عَلَى الْمَمْدُوحِ.

وَمِنْ هذا [و٤١أ] القسم:

«المَجْدُ بَيْنَ ثَوْبَيْهِ».

وبَعْضُهُمْ جَعَلُوا قَوْلَهُ: «... طَوِيلٌ نِجَادُهُ» مِنْ هذا القسمِ، وهو خَطَأٌ، لِأَنَّ «... طَوِيلٌ نِجَادُهُ»: صريحٌ في تخصيص «الطُّولِ»[5] بـ«النِّجَادِ» -ثُمَّ[6] «طُولُ النِّجَادِ»: لازمٌ لِـ«طُولِ الْقَامَةِ».[7]-، وقولُهُ[8]: «المَجْدُ بين ثَوْبَيْهِ» غيرُ صريحٍ في التخصيصِ.[9] [ح١١١ب]

وأَلْطَفُ مِنْ ذلك قولُهُ:

وَالمَجْدُ[10] يَدْعُو أَنْ يَدُومَ لِجِيدِهِ[11] [ن٣٩ب] **عِقْدٌ مَسَاعِي ابنِ العميدِ[12] نِظَامُهُ[13]**

---

(١) (ق):«خَصَّ» بدل «خَصَّصَ».

(٢) (ب): «بلا تصريحها» بدل «بلا تصريح».

(٣) (ب):«على رفع» بدل «على رفعة».

(٤) (ح)، (ق)، (ن)، (و): «في تخصيصه بالممدوح»؛ (و):«في تخصيصها بالمدحِ» بدل «في تخصيصِهَا بالممدوحِ».

(٥) (ب):«الطويل» بدل «الطول».

(٦) (ح)، (ق):«وَثمّ» بدل «ثمّ».

(٧) يعني أن هذا المثالَ ليس من هذه القسم من الكناية، بل: من القسم الثاني، وهو «الكناية في نفس الصفة».

(٨) (ق):«وقول» بدل «وقوله».

(٩) انظر: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥١٨، حيث قال:

وقد يُظَنُّ هذا من قسمِ «زَيْدٌ طَوِيلٌ نِجَادُهُ» وليس بذاك. فـ«طويلٌ نجادُه» -بإسناد «الطويل» إلى «النِّجاد»-: تصريحٌ بِـ«إثبات "الطول" لِـ"النجاد"». و«طولُ النجادِ» -كما تعرف- قائم مقام «طولِ القامةِ»، فإذا صُرِّحَ من بعدُ -بِـ«إثبات "النجاد" لِـ"زيد"» بالإضافة-: كان ذلك تصريحا بِـ«إثبات "الطول" لِـ"زيد"»، فتأمل.

(١٠) (ب)، (ح)، (ق)، (ن):«المَجْدُ» بدل «وَالْمَجْدُ».

(١١) (ح)، (ن): «بِجِيدِه» بدل «لِجِيدِه».

(١٢) (ن):«ابن الحميد» بدل «ابن العميد».

(١٣) لم نعثر على قائل هذا البيت. انظر: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥١٨؛ بدر الدين ابن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص١٥٢؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٢٤٦؛ الطيبي، **التبيان في البيان**، ص١٤٨؛ شمس الدين الكرماني، **تحقيق الفوائد الغياثية**، ص٧٧٥؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٢، ص١٧٤.

خَصَّصَ «الْمَجْدَ» بـ«الممدوحِ» -بالكنايةِ- على وجهٍ [ب٣٩ب] في غايةِ اللُّطْفِ، وهو: أَنَّهُ[١] أَثْبَتَ للممدوحِ مَسَاعِيَ، وَجَعَلَهَا نِظَامًا لِعِقْدٍ، وبَيَّنَ: «أَنَّ مَنَاطَ هذا العِقْدِ: جِيدُ المَجْدِ»، فهذا المعنى مُنَبِّهٌ[٢] على «اهتمامِ الممدوحِ بِتَزْيِينِ المَجْدِ»، وذلك دليلٌ على «مَحَبَّتِهِ للمَجْدِ»، و«مَحَبَّتُهُ للمجدِ» لا تكون إِلَّا وأَنْ يكونَ مَاجِدًا[٣].

وَأَيْضًا لَمَّا كَانَ «الْمَجْدُ» مُعَرَّفًا بِاللَّامِ: يَدُلُّ على «أَنَّ حَقِيقَةَ المَجْدِ: طالبةٌ لِدَوَامِ بَقَائِهِ»، وهذا الطلبُ دليلٌ على «أَنَّ زِينَةَ المَجْدِ[٤]: مقصورةٌ على مَسَاعِيهِ [ح١١٢أ] الجميلةِ»، وقولُهُ: «يَدُومَ» مُشْعِرٌ بِـ«أَنَّ هذه الزينةَ[٥]: ثابتةٌ [و٤١ب] في الحَالِ»، فَيَدْعُو مِنَ اللهِ تَعَالَى «أَنْ يَعْقِدَ أَذْيَالَهَا بِمَعَاقِدِ الخُلُودِ في المَآلِ».

د- ضَابِط: [أقسام الكناية

باعتبارِ غَرَضِ سَوْقِ الكلامِ والمسافةِ بين المعنى الحقيقي والكنائي:

«التعريض»، و«التلويح»، و«الرَّمْز»، و«الإشارة والإيماء»][٦]

اعْلَمْ:

أَنَّ [«الكنايةَ»] في القِسْمِ الثاني والثالثِ[٧]:

أ- إِنْ لَمْ يَكُنْ سَوْقُ الكلامِ لِأَجْلِ الموصوفِ المذكورِ: تُسَمَّى:«تَعْرِيضًا»[٨]، [ح١١٢ب]

نحوُ: «المُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ المسلمونَ مِنْ لسانِهِ ويَدِهِ»[٩]،

---

(١) (ب): «أن» بدل «أنه».

(٢) (ب)، (و):«تَنْبِيهٌ» بدل «مُنَبِّهٌ».

(٣) (ح)، (ق)، (ن): «لا تكون إِلَّا أَنْ يكونَ ماجدًا»؛ (و):«لا يكون إِلَّا وَأَنْ يَكُونَ ماجدًا» بدل «لا تكون إِلَّا وَأَنْ يكونَ ماجدًا».

(٤) (ح)، (ق)، (ن): «أَنَّ رتبة المجد» بدل «أنّ زينة المجد».

(٥) (ح)، (ق)، (ن): «بأن هذه الرتبة» بدل «بأن هذه الزينة».

(٦) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٢٠-٥٢٣.

(٧) أي: في «كناية في نفس الصفة» و«كناية في تَخْصِيصِ الصِّفَةِ بِالمَوْصُوفِ».

(٨) (ح)، (ق)، (ن): «يسمى تَعْرِيضًا» بدل «تُسَمَّى تَعْرِيضًا».

(٩) البخاري، **صحيح البخاري**، ج١، ص١١ (كتاب الإيمان، ٤، ٥، رقم الحديث: ١٠، ١١)، ج٨، ص١٠٢ (كتاب الرقاق،

وَيُرَادُ بِهِ مَذَمَّةُ شخصٍ[1] لا يَسْلَمُ مِنْهُ المسلمونَ.

ب- وإِنْ كان سَوْقُ الكلامِ لَه -كَمَا في الأَمْثِلَةِ المُتَقَدِّمَةِ-: [ن٤٠أ]

فـ:

١- إِنْ كانتِ المسافةُ[2] بعيدةً -كما في «... كثيرُ الرَّمَادِ»-: تُسَمَّى «**تَلْوِيحًا**»[3]،

٢- وَإِنْ كانت قريبةً:

فـ:

(أ) إِنْ كانتْ خَفِيَّةً، [ب٤٠أ] -نحوُ: «... عَرِيضُ الْقَفَا»-: تُسَمَّى «**رَمْزًا**»[4]،

(ب) وَإِنْ لَمْ تَكُنْ خَفِيَّةً[5]: تُسَمَّى «**إِشَارَةً وَإِيمَاءً**»[6]. [ح١١٣أ]

٢٦، رقم الحديث: ٦٤٨٤)؛ مسلم، **صحيح مسلم**، ج١، ص٤٨ (كتاب الإيمان، ٦٥، رقم الحديث: ٤٠، ٤١، ٤٢)؛ أبو داود، سليمان بن الأشعث بن إسحاق السجستاني الأزدي (ت ٢٧٥هـ/٨٨٩م)، **سنن أبي داود (السنن)**، (تحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد)، بيروت: المكتبة العصرية، ١٤١٦هـ/١٩٩٥م، ج٣، ص٤ (كتاب الجهاد، ٢، رقم الحديث: ٢٤٨١)؛ الترمذي، أبو عيسى محمد بن عيسى بن سَوْرَة (يزيد) الترمذي (ت ٢٧٩هـ/٨٩٢م)، **سنن الترمذي** (الجامع الصحيح)، (تحقيق: أحمد محمد شاكر، ومحمد فؤاد عبد الباقي، إبراهيم عطوة عوض)، مصر: مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي، ١٣٩٥هـ/١٩٧٥م، ج٥، ص١٧ (أبواب الإيمان، ١٢، رقم الحديث: ٢٦٢٧).

[1] (ق):«ندمة شخص» بدل «مذمة شخص».

[2] (ب):«فإن كانت المشابهة» بدل «فإن كانت المسافة».

[3] (ح)، (ق)، (ن)، (و): «يسمى تَلويحًا» بدل «تُسَمَّى تَلويحًا».

[4] (ح)، (ق)، (ن)، (و): «يسمى رَمْزًا» بدل «تُسَمَّى رَمْزًا».

[5] (ب): «وَإِنْ لَمْ يَكُنْ»؛ (و):«وَإِنْ لَمْ يَكُنْ خفية» بدل «وَإِنْ لَمْ تَكُنْ خفية».

[6] (ح)، (ق)، (ن)، (و): «يسمى إشارةً وإيماءً» بدل «تُسَمَّى إشارةً وإيماءً».

خَاتِمَة:

[كونُ «الْمَجَازِ»، و«الْكِنَايَةِ»، و«الْاِسْتِعَارَةِ»:
أَبْلَغَ من «الْحَقِيقَةِ»، و«التَّصْرِيحِ»، و«التَّشْبِيهِ»][1]

[ق١٣٦أ]

اتَّفَقَ أَرْبَابُ الْبَلَاغَةِ على أَنَّ:

أ- «**المَجَازَ**»: أَبْلَغُ[2] مِنَ «**الحقيقةِ**»،

لِأَنَّهُ انتقالٌ مِنَ «الْمَلْزُومِ» إلى «اللَّازِمِ»، و«الملزومُ» لا يُتَصَوَّرُ بدونِ «اللازمِ»، فيكون ذِكْرُ «الملزومِ» بَيِّنَةً[3] لِوُجُودِ «اللازمِ»، نحو: «رَعَيْنَا الْغَيْثَ» -حيث يُذْكَرُ ملزومُ «النَبْتِ»[4]-، وَكَمْ بَيْنَ «الدَّعْوَى بِالْبَيِّنَةِ[5]» و«الدَّعْوَى بِدُونِ الْبَيِّنَةِ[6]»!..

ب- و«**الكنايةَ**»: أَبْلَغُ مِنَ «**التصريحِ**»، لهذا المعنى،

فَإِنَّ «الانتقالَ [و٤٢أ] مِنَ "اللازمِ" إلى "الملزومِ"»: ١- إِنَّمَا يكونُ إِذَا سَاوَى «اللازمُ» «الملزومَ»، [ح١١٣ب] ٢- أَوْ يكونُ بينهما علاقةٌ قَوِيَّةٌ أَوْ لَطِيفَةٌ، [فـ]يَنْتَقِلُ الذِّهْنُ مِنَ «اللازمِ» إلى «الملزومِ» مَعَ عَدَمِ الْمُسَاوَاةِ، كما في «... كَثِيرُ الرَّمَادِ»، فوجودُ «اللازم» -وهو الأَثَرُ-: بَيِّنَةٌ على وجودِ «الملزومِ».

---

(١) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٢٣-٥٢٥.

(٢) انظر: حسن جلبي، **حاشية المطول**، ص٥٥٩، حيث قال:
(إنَّ الاستعارةَ أَبْلَغُ مِنَ التَّشْبِيهِ) أي: أكثر مبالغةً. فـ«أَبْلَغُ» مِنَ «المُبَالَغَةِ»، لا مِنَ «البَلَاغَةِ». فكأنّه مبنيٌّ على ما نقل من **المبرّد** و**الأخفش** من جوازِ بِنَاءِ أفعلِ التفضيلِ من جميعِ الثلاثيِّ المزيدِ فيه كـ«انفعل»، و«استفعل»، ونحوِهما قياسًا. و**الشيخُ** في أمثال هذه المقامات تارةً يقول: «أَبْلَغُ»، وتارة يقول: «أَشَدُّ مُبَالَغَةً» [لاستعمال الشيخ عبد القاهر الجرجاني انظر: عبد القاهر الجرجاني، **أسرار البلاغة**، ص١٠٧، ١٩٣، ٢٠٨، ٢٢٠، ٢٦٢، ٣٠٠].

(٣) (ق):«مُبَيِّنَةً» بدل «بَيِّنَةً».

(٤) (ب)، (ن)، (و): بدون «حيث يذكر ملزوم النبت».

(٥) (ق):«بالبينية» بدل «بالبينة».

(٦) (ق):«بدون البينية» بدل «بدون البينة».

ج- و«**الاستعارةَ**»: أَقْوَى مِنَ «**التشبيهِ**»،

لِأَنَّ:

١- في «التشبيه» اعترافًا بِـ«أَنَّ "المُشَبَّهَ به": أَقْوَى مِنَ "المُشَبَّهِ"»، بخلافِ «الاستعارةِ»، [ن٤٠ب]

٢- وَأَيْضًا: «الاستعارةُ»: مَجَازٌ مخصوصٌ، و«التشبيهُ»: حقيقةٌ، وَقَدْ بَيَّنَّا: «أَنَّ "المجازَ": أَبْلَغُ مِنَ "الحقيقةِ"»[١].

وَاللهُ أَعْلَمُ بِالْحَقِيقةِ.

---

[١] بهامش (ق):

أي: "حقيقةِ كلِّ شيءٍ وماهيتِه". (لمحرِّره).

تَتِمَّةُ [ب٤٠ب] «عِلْمِ البيانِ»

وهي[1]: «علمُ البديعِ»

[1] (ب)، (ح)، (ق):«وهو» بدل «وهي».

[ح١١٤أ]

[مقدمة: أَقْسَامُ «عِلْمِ الْبَدِيعِ»][1]

فَ:

أ- مِنْ أَقْسَامِهِ: ما يوجِبُ «**الْفَصَاحَةَ اللَّفْظِيَّةَ**»،

-أَيْ: يُوجِبُ الحُسْنَ[2] والمُلَاءَمَةَ بِحَسَبِ الألفاظِ[3]-،

ب-ومنها: ما يوجِبُ «**الْفَصَاحَةَ الْمَعْنَوِيَّةَ**».

---

[1] قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٢-٥٤٣؛ بدر الدين بن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص١٥٩-١٦١.

[2] (ن):«مُوجَب الحسنِ» بدل «يوجب الحسنَ».

[3] (و): بدون «يوجب الحسن والملاءمة بحسب الألفاظ».

[القسم الأول: ما يُوجِبُ «الْفَصَاحَةَ اللَّفْظِيَّةَ»][1]

أَمَّا «الْقِسْمُ الأَوَّلُ»:

فَمِنْهُ:

[١- «التَّجْنِيسُ»][2]

«**التَّجْنِيسُ**»:

وهو: تَشَابُهُ الكَلِمَتَيْنِ.

وله أَقْسَامٌ.

فمنه:[3]

أ- «**تَامٌّ**»:

وهو: أَنْ يَتَّفِقَا حَرْفًا وَحَرَكَةً،

نحو: «زَائِرُ السُّلْطَانِ الْجَائِرِ: كَزَائِرِ الْأَسَدِ الزَّائِرِ».[4]

ب- وَ«**نَاقِصٌ**»:

وهو: أَنْ يَتَّفِقَا حَرْفًا فقط،

نحو:

«البِدْعَةُ: شَرَكُ الشِّرْكِ»، [و٤٢ب]

و«حَسْبِي حَسَبِي». [ح١١٤ب]

ج- وَ«**مُذَيَّلٌ**»[1]:

---

[1] قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٤٨-٧٣؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٩-٥٤٢؛ بدر الدين بن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص١٦٢-٢٠٣.

[2] قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٤٨-٥١، ٥٨-٦٢؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٩-٥٤١.

[3] (ح)، (ق): بدون «فمنه».

[4] انظر: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص٩٤.

وهو: أَنْ يَخْتَلِفَا بِزِيَادَةِ حَرْفٍ،

نحو:

وَكَمْ سَبَقَتْ مِنْهُ إِلَيَّ عَوَارِفٌ ثَنَائِيَ مِنْ تِلْكَ[٢] الْعَوَارِفِ وَارِفُ[٣]

د- وَ«**مُضَارِعٌ**»:

وهو: أَنْ يَخْتَلِفَا بِحَرْفٍ مع قُرْبِ الْمَخْرَجِ،

نحو: [ق١٣٦ب]

«بَيْنِي وَبَيْنَهُ لَيْلٌ دَامِسٌ، وَطَرِيقٌ طَامِسٌ»،[٤]

«رَغْبَةً ورَهْبَةً»،[٥]

«الْخَيْرُ مَعْقُودٌ بِنَوَاصِي الْخَيْلِ».[٦]

---

(١) بهامش (ب):

وزائد أيضا.

(٢) (ن):«يَتَأَتَّى مِنْ تلك»، (و): «ثَنَائي على تلك» بدل «ثَنَائِي مِنْ تلك».

(٣) لم نعثر على قائل هذا البيت. انظر: عبد القاهر الجرجاني، **أسرار البلاغة**، ص١٨؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص٧٧؛ يحيى بن حمزة العلوي، **الطراز**، ج٢، ص٣٦٣؛ ابن العيني، **حل الوشاح**، مكتبة **آدنه** الشعبية (Adana İl Halk Kütüphanesi)، رقم: ٨٣٢، ح١١٤ب؛ ابن حجة الحموي، **خزانة الأدب وغاية الأرب**، ج١، ص٨٤؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٣، ص٢٢٨.

(٤) انظر: الحريري، أبو محمد القاسم بن علي الحريري (ت ٥١٦هـ/١١٢٢م)، **المقامات**، بيروت: دار بيروت للطباعة والنشر، ١٣٩٨هـ/١٩٧٨م، ص١٣٣ (المقامة المغربية، بلفظ: «وبين كِنِّي» بدل «وَبَيْنَه»)؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٦٠؛ يحيى بن حمزة العلوي، **الطراز**، ج٢، ص٣٦٧.

(٥) تمام الحديث: عَن الْبَرَاءِ أَنَّهُ سَمِعَ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُوصِي رَجُلًا إِذَا أَخَذَ مَضْجَعَهُ أَنْ يَقُولَ: «اَللّٰهُمَّ أَسْلَمْتُ نَفْسِي إِلَيْكَ، وَوَجَّهْتُ وَجْهِي إِلَيْكَ، وَفَوَّضْتُ أَمْرِي إِلَيْكَ، وَأَلْجَأْتُ ظَهْرِي إِلَيْكَ، رَغْبَةً وَرَهْبَةً إِلَيْكَ، لَا مَنْجَا وَلَا مَلْجَأَ مِنْكَ إِلَّا إِلَيْكَ، آمَنْتُ بِنَبِيِّكَ الَّذِي أَرْسَلْتَ وَبِكِتَابِكَ الَّذِي أَنْزَلْتَ» فَإِنْ مَاتَ مَاتَ عَلَى الْفِطْرَةِ.

انظر: أحمد بن حنبل، **المسند**، ج٣٠، ص٦٠٤-٦٠٥ (رقم الحديث: ١٨٦٥٤)؛ النسائي، أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي الخراساني النسائي (ت ٣٠٣هـ/٩١٥م)، **عمل اليوم والليلة**، (تحقيق: فاروق حمادة)، ط٢، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤٠٦هـ، ص٤٥٧ (رقم الحديث: ٧٧٤)؛ ابن أبي شيبة، **المصنف**، ج١٦، ص١٦٠ (رقم الحديث: ٣١٢٦٥).

(٦) البخاري، **صحيح البخاري**، ج٤، ص٢٠٧ (كتاب المناقب، ٢٧، رقم الحديث: ٣٦٤٢)؛ ابن أبي شيبة، **المصنف**، ج١٨، ص٤٨٠ (رقم الحديث: ٣٥٧٣٥)؛ ابن أبي شيبة، **المسند**، (تحقيق: عادل بن يوسف العزازي، أحمد بن فريد المزيدي)،

هـ- وَ«**لَاحِقٌ**»:

وهو: أَنْ يكون كذلك مع بُعْدِ الْمَخْرَجِ،

نحو:

«سَعِيدٌ»، «بَعِيدٌ»،

«كَاتِبٌ»، «كَاذِبٌ»،

«عَابِدٌ»، [ن٤١أ] «عَابِثٌ».[1]

و- وَ«**مُصَحَّفٌ**»:

وهو: أَنْ يَتَّفِقَا خَطًّا،

نحوُ قولِه عليه السّلام[2]: «عَلَيْكُمْ[3] بالأَبْكَارِ، فَإِنَّهُنَّ أَشَدُّ حُبًّا، وَأَقَلُّ خِبًّا»،[4]

ونحو: «يغتم نُعَيْمٌ بِغَنَمٍ يغْنمُ مِنْه»[5]. [ح١١٥أ]، [ب٤١أ]

ز- و«**مُرَكَّبٌ**»:

وهو:

ط١، الرياض: دار الوطن، ١٩٩٧م، ج٢، ص٢٢١ (رقم الحديث: ٧٠٤)؛ أحمد بن حنبل، **المسند**، ج٣٢، ص١٠٤، ١٠٨، ١١١ (رقم الحديث: ٩٣٥٨، ٩٣٦٣، ٩٣٦٧) ابن ماجه، **سنن ابن ماجه**، ج٤، ص٧٥ (كتاب الجهاد، ١٤، رقم الحديث: ٢٧٨٦).

[1] (ب): «عاند عانت» بدل «عابد عابث».

[2] (ح)، (ق)، (ن)، (و):«نحو» بدل «نحو قوله عليه السلام».

[3] (و):«عليك» بدل «عليكم».

[4] (ب): «عليكم بالأبكار فإنهن أشد حياء وأقل خباء» بدل «عَلَيْكُمْ بالأَبْكَارِ، فَإِنَّهُنَّ أَشَدُّ حُبًّا، وَأَقَلُّ خِبًّا».
انظر عبد الرزاق الصنعاني، أبو بكر عبد الرزاق بن هَمَّام بن نافع الصنعاني (٢١١هـ/٨٢٦-٢٧م)، **المصنف في الحديث**، (تحقيق: حبيب الرحمن الأعظمي)، جنوب أفريقيا: المجلس العلمي، ١٣٩٠هـ/١٩٧٠م، ج٦، ص١٥٩ (بلفظ: «عَلَيْكُمْ بِالْأَبْكَارِ فَانْكِحُوهُنَّ، فَإِنَّهُنَّ أَفْتَحُ أَرْحَامًا، وَأَعْذَبُ أَفْوَاهًا، وَأَغَرُّ غُرَّةً»)؛ الحريري، **المقامات** (المقامة البكرية)، ص٣٥٤؛ الزمخشري، **ربيع الأبرار ونصوص الأخيار**، ، (تحقيق: عبد الأمير مهنا)، بيروت: مؤسسة الأعلمي للمطبوعات، ١٤١٢هـ/١٩٩٢م، ج٥، ص٢٤٣؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص٩٣؛ عبد الرحمن المباركفوري، **تحفة الأحوذي**، ج٤، ص١٩١.

[5] (ب): «يَغتم نُعَيْمٌ بغيم نَعِيم مِنْه»؛ (ح): «نعيم يَغِيمُ يغنم منه»؛ (ق): «نعيم يفيم يفتم منه»؛ (ن):«يَغْتَمُ بِغَيْمٍ يُغْتَمُ مِنْه» بدل «يغتم نُعَيْمٌ بِغَنَمٍ يَغْنَمُ مِنْه».

١- إِمَّا «**مُتَشَابِهٌ**»:

وهو: أَنْ يَصِيرَ بِالتَّرْكِيبِ تَامًّا ويُوَافِقَ خَطًّا[١]،

نحو:

إِذَا مَلِكٌ لَمْ يَكُنْ ذَا هِبَهْ[٢] فَدَعْهُ فَدَوْلَتُهُ ذَاهِبَهْ[٣]

٢- وإِمَّا «**مَفْرُوقٌ**»:

إِنْ لَمْ يُوَافِقْ خَطًّا،

نحو:

كُلُّكُمْ قَدْ أَخَذَ الْجَا مَ وَلَا جَامَ لَنَا

مَا الَّذِي ضَرَّ مُدِيرَ الْـ ـجَامِ لَوْ جَامَلَنَا[٤]

٣- وَإِمَّا «**مَرْفُوٌّ**»[٥]:

---

[١] (ن): «وموافقٌ خَطًّا»؛ (ح)، (ق): «ومُوَافِقًا خَطًّا» بدل «وَيُوَافِقَ خَطًّا».

[٢] (ح)، (ق)، (و): «ذَا هِبَةٍ» بدل «ذَا هِبَهْ».

[٣] (ح)، (ق)، (و): «ذَاهِبَة» بدل «ذَاهِبَهْ».

البيت لأبي الفتح البستي. انظر: أبو الفتح البستي، أبو الفتح علي بن محمد بن حسني البستي (ت ٤٠٠هـ/١٠١٠م)، **ديوان أبي الفتح البستي**، (تحقيق: دريّة الخطيب، لطفي الصقّال)، دمشق: مطبوعات مجمع اللغة العربية، ١٤١٠هـ/١٩٨٩م، ص٤٠؛ الثعالبي، **خاص الخاص**، ص٢٣٧، **يتيمة الدهر**، ج٤، ص٣٧٢؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٦٢؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٤٠؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص٧٧؛ يحيى بن حمزة العلوي، **الطراز المتضمن لأسرار البلاغة وعلوم حقائق الإعجاز**، ج٢، ص٣٦٠-٣٦١؛ التفتازاني، **المطول**، ص٤٠٥؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٣، ص٢١٠-٢٢١، رقم الشاهد: ١٦٢؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص٢١٠؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٣٨٤-٣٨٥، رقم الشاهد: ٤٥٥.

[٤] (ب): «مدير الكأس الجام» بدل «مدير الجام»، وفوق كلمة «الكأس» علامة «نخ».

البيت لأبي الفتح البستي. انظر: أبو الفتح البستي، **ديوان أبي الفتح البستي**، ص٣٠٠؛ رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص٩٧؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٦٢؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٤٠؛ محمد بن علي الجرجاني، **الإشارات والتنبيهات**، ص٢٦٣-٢٦٤؛ التفتازاني، **المطول**، ص٤٠٥؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٣، ص٢٢١-٢٢٥، رقم الشاهد: ١٦٣؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص٢١١؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٣٨٦-٣٨٧، رقم الشاهد: ٤٥٧-٤٥٨.

[٥] (و): «وَمَرْفُوٌّ» بدل «وَإِمَّا مَرْفُوٌّ».

وهو أَنْ تَكُونَ[1] إِحْدَى الْكَلِمَتَيْنِ أَقْصَرَ، فَتَرْفُوَهُ[2] بِحَرْفٍ،

نحو: [و٤٣أ]

يا مَغْرُورُ أَمْسِكْ وَقِسْ يَوْمَكَ بِأَمْسِكْ[3]

ونحوُ:

فَهِمْتُ كِتَابَكَ يا سَيِّدِي فَهِمْتُ ولا عَجَبَ أَنْ أَهِيمَا[4]

ح- وَ«**مُزْدَوِجٌ**»[5]:

وهو: أَنْ يَأْتِيَ في أَوَاخِرِ الأَسْجَاعِ أَوِ الْقَوَافِي[6] لَفْظَتَانِ مُتَجَانِسَتَانِ إِحْدَاهُمَا ضَمِيمَةُ الْأُخْرَى[7]،

نحو: «النَّبِيذُ بِغَيْرِ النَّغَمِ غَمٌّ[8]، وبِغَيْرِ الدَّسَمِ سَمٌّ».[9]

---

[1] (ح)، (ق)، (و): «أَنْ يكون» بدل «أَنْ تكون».

[2] (ب): «فيرفوه» بدل «فترفوه».

[3] لم نعثر على قائل هذا البيت. انظر: أبو بكر الرازي، أبو عبد الله زين الدين محمد بن أبي بكر بن عبد القادر الرازي (ت بعد ٦٦٦هـ/١٢٦٨م)، **روضة الفصاحة**، (تحقيق: أحمد النادي شعلة)، ط١،القاهرة: دار الطباعة المحمدية، ١٩٨٢، ص١٨٠؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص٧٨؛ يحيى بن حمزة العلوي، **الطراز المتضمن لأسرار البلاغة وعلوم حقائق الإعجاز**، ج٢، ص٣٦١.

وانظر لنظير البيت: الماوردي، أبو الحسن علي بن محمد بن حبيب البصري الماوردي (ت ٤٥٠هـ/١٠٥٨م)، **أدب الدين والدنيا**، ص١٩٣، **الأمثال والحكم**، ص٢١٩؛ ابن الخَرَّاط، أبو محمد عبد الحق بن عبد الرحمن بن عبد الله بن حسين بن سعيد الأزدي الإشبيلي (ت ٥١٠-٥٨٢هـ/١١١٧-١١٨٦م)، **العاقبة في ذكر الموت والآخرة**، (تحقيق: خضر محمد خضر)، الكويت: مكتبة دار الأقصى، ط١، ١٤٠٦هـ/١٩٨٦م، ص٨٨.

[4] البيت لأبي الفتح البستي. انظر: **ديوان أبي الفتح البستي**، ص٢٨٩؛ الثعالبي، **يتيمة الدهر**، ج٤، ص٣٦٧؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٦٢؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص٧٨؛ يحيى بن حمزة العلوي، **الطراز المتضمن لأسرار البلاغة وعلوم حقائق الإعجاز**، ج٢، ص٣٦١.

[5] (ح)، (ق): «أَوْ مزدوج» بدل «ومزودج».

[6] (ح)، (ق): «أَوِ الْقَوَافِي مِنَ النَّظْمِ» بدل «أَوِ الْقَوَافِي».

[7] (ح)، (ق)، (ن): «ضَمِيمَةٌ للأخرى» بدل «ضَمِيمَةُ الْأُخْرَى».

[8] (ق): «بِغَيْرِ نَغَمٍ غم» بدل «بِغَيْرِ النَّغَمِ غَمٌّ».

[9] (ق): «رَسْمٌ» بدل «سمٌّ». انظر: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٦١؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٤٠؛ رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص٩٨.

ط- «**ومُشَوَّشٌ**»:

كـ«الْبَلَاغَةِ» وَ«الْبَرَاعَةِ»[1].

وهما بين «المُصَحَّفِ» و«المُضَارِعِ».

ي- و«**تَجْنِيسُ الإِشَارَةِ**»:

وهو: أَنْ لا يُصَرَّحَ به، [ح١١٥ب]

نحو:

حُلِقَتْ لِحْيَةُ مُوسَى بِاسْمِهِ [وَبِهٰرُونَ إِذَا مَا قُلِبَا][2]

ك- وَ«**الْاِشْتِقَاقُ**» أَوْ «**شِبْهُهُ**»[3]:

وهو: أَنْ تكون[4] الحُرُوفُ [ن٤١ب] الأَصْلِيَّةُ مُتَّحِدَةً،

نَحْوُ: «الظُّلْمُ ظُلُمَاتٌ»،[5]

---

[1] (ق): «والبراغة» بدل «والبراعة».

[2] البيت نسب إلى أبي العتاهية، أبي إسحاق إسماعيل بن القاسم بن سويد (ت ٢١٠هـ/٨٢٥م؟)، في **الغيث المسجم** للصفدي. انظر: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٦١؛ الطيبي، **التبيان في البيان**، ص٢٩٠؛ يحيى بن حمزة العلوي، **الطراز**، ج٢، ص٣٧٢؛ الصفدي، أبو الصفا صلاح الدين خليل بن عز الدين آيبك بن عبد الله الصفدي (ت ٧٦٤هـ/١٣٦٣م)، **الغيث المسجم في شرح لامية العجم**، بيروت: دار الكتب العلمية، ٢٠٠٦، ص٢٦٠-٢٦١؛ التفتازاني، **المطول**، ص٤٠٩؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٣، ص٢٤١؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٣٩٣، رقم الشاهد: ٤٦٥.

قال **الشارح ابن العيني** (ح١١٥ب):

(نحو: حُلِقَتْ لِحْيَةُ مُوسَى بِاسْمِهِ) فالذي لم يصرح به هو «الموسى» -الذي هو آلة الحِلاقة- المشار إليه بقوله «باسمه». وتمامه: «وبهارون إذاما قلبا» وهو: «نُورَةٌ»، وفيه الجمع بين «موسى» و«هٰرون».

انظر: يحيى بن حمزة العلوي، **الطراز**، ج٢، ص٣٧٢.

[3] (ب)، (ن): «أَوْ شُبْهَتُهُ» بدل «أَوْ شِبْهُه».

[4] (ق)، (و): «أنْ يكون» بدل «أنْ تكون».

[5] (ح)، (ق): «الظُّلْمُ ظُلُمَاتٌ يَوْمَ القِيَامَةِ» بدل «الظُّلْمُ ظُلُمَاتٌ».

تمام الحديث: «الظُّلْمُ ظُلُمَاتٌ يَوْمَ القِيَامَةِ». **انظر**: البخاري، **صحيح البخاري**، ج٣، ص١٢٩ (كتاب المظالم والغصب، ٩، رقم الحديث: ٢٤٤٧)، البخاري، **الأدب المفرد**، (تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي)، ط٢، القاهرة: المطبعة السلفية، ١٣٧٩هـ، ص١٧٠، رقم الحديث: ٤٨٥؛ أحمد بن حنبل، **المسند**، ج١٠، ص٤٧٩ (رقم الحديث: ٦٤٤٦)؛ ابن أبي شيبة، **المصنف**، ج٧، ص١٩٢ (رقم الحديث: ٣٥٢٤٤).

ونحو:

وَغَادَرَ فِي خَدَّيَّ غُدْرًا مِنَ الْبُكَا[1] تَوَلُّعُ رَبَّاتِ الغَدَائِرِ بِالْغَدْرِ[2] [ب٤١ب]

[٢- «رَدُّ الْعَجُزِ عَلَى الصَّدْرِ»][3]

«رَدُّ الْعَجُزِ عَلَى الصَّدْرِ»:

وهو: أَنْ يكونَ في آخِرِ الكلامِ[4] ما كان في أَوَّلِهِ[5]: ١- صورةً وَمَعْنًى، ٢- أَوْ صورةً، ٣- أَوِ اشْتِقَاقًا[6]، ٤- أَوْ شِبْهَ اشْتِقَاقٍ[7].

ثُمَّ «الصَّدْرُ»: إِمَّا أَنْ وَقَعَ[8]:

أ- في أَوَّلِ المِصْرَاعِ الأَوَّلِ،[9]

١- نحو:

سُكْرَانِ: سُكْرُ هَوًى وَسُكْرُ مُدَامَةٍ أَنَّى يُفِيقُ فَتًى بِهِ سُكْرَانِ[10] [و٤٣ب]

---

(١) (ب): «وغادرني حدّي غُدْرًا من البكا»؛ (ح): «وغادرني حدّي غَدِيرًا من البكا»؛ (ق): «وغادرني حدّي غَدِيرًا من البكاء»؛ (ن): «وغادرني خدّي غَديرًا من البكا»؛ (و) «وغادرني خَدَّيَّ غُدْرًا من البكا» -وتحت كلمة «غُدْرًا»: «جَمْعُ "غَدير"»- بدل «وغادر في خَدَّيَّ غُدْرًا من البكا».

(٢) البيت لناصح الدين الأَرَّجَانِي. انظر: الأَرَّجَانِي، ناصح الدين أبو بكر أحمد بن محمد بن الحسين الأرجاني (ت ٤٦٠-٥٤٤هـ/١٠٦٨-١١٤٩م)، **ديوان الأَرَّجَانِي**، (تحقيق: محمد قاسم مصطفى) العراق: منشورات وزارة الثقافة والإعلام، ١٩٧٩، ج٢، ص٦٦٧.

(٣) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٦٣-٦٧؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٤١.

(٤) (ق): «في آخِرِ الكلمة» بدل «في آخِرِ الكلام».

(٥) (و): «أَوَّلَهُ» بدل «فِي أَوَّلِهِ».

(٦) (ن): «وَاشْتِقَاقًا» بدل «أَو اشْتِقَاقًا».

(٧) (ب)، (ن): «أَوْ شُبْهَةَ اشْتِقَاقٍ» بدل «أَوْ شِبْهَ اشْتِقَاقٍ».

(٨) (ح)، (ق): «إِنْ وَقَعَ» بدل «إِمَّا أَنْ وَقَعَ».

(٩) (ح)، (ق)، (ن): زيادة «أوردت في كُلِّ واحدٍ [ق١٣٧أ] أربعة نَظَائِرَ: نَظِيرُ الصُّورَةِ والمعنى، والصورةِ، والاشتقاقِ، وَشُبْهَةِ الاشتقاقِ».

(١٠) البيت نسب إلى:

١. الخليع الشامي، أبو عبد الله الغمر بن أبي الغمر القرشي (ت نحو ٣٥٦هـ/٩٦٧م). انظر: الثعالبي، **يتيمة الدهر**، ج١، ص٣٣٣؛ رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١١١؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٦٤؛ ابن الزملكاني،

٢- ونحو[١]:

ذَوَائِبُ سُودٌ كَالْعَنَاقِيدِ أُرْسِلَتْ[٢] فَمِنْ أَجْلِهَا مِنَّا النُّفُوسُ [ح١١٦أ] ذَوَائِبُ[٣]

٣- ونحو:

وَاسْتَبَدَّتْ[٤] مَرَّةً وَاحِدَةً إِنَّمَا العاجِزُ مَنْ لا يَسْتَبِدْ[٥]

٤- ونَحْو:

قَوْلِهِ تَعَالَى[٦]: ﴿قَالَ[٧] إِنِّي لِعَمَلِكُمْ مِنَ الْقَالِينَ﴾[١] [سورة الشعراء: ١٦٨/٢٦].

التبيان في علم البيان، ص١٧٩؛ محمد بن علي الجرجاني، **الإشارات والتنبيهات**، ص٢٦٨؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص٩٢؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٢٩٤؛ يحيى بن حمزة العلوي، **الطراز**، ج٢، ص٣٩٢.

٢. ديك الجن. انظر: ديك الجن، أبو محمد عبد السلام بن رغبان بن عبد السلام بن حبيب الحمصي الكلبي (ت ٢٣٥هـ/٨٥٠م)، **ديوان ديك الجن الحمصي**، (جمع وتحقيق: مظهر الحجي)، دمشق، ٢٠٠٤، ص٢٨٨؛ ابن حبيب، أبو القاسم الحسن بن محمد بن حبيب النيسابوري (ت ٤٠٦هـ/١٠١٦م)، **عقلاء المجانين**، (تحقيق: عمر الأسعد)، بيروت: دار النفائس، ١٤٠٧هـ/١٩٨٧م، ص٤٠؛ ابن عساكير، أبو القاسم علي بن الحسن بن هبة الله بن عبد الله بن حسين الدمشقي (ت ٥٧١هـ/١١٧٦م)، **تاريخ مدينة دمشق**، (تحقيق: محبّ الدين أبو سعيد عمر بن غرامة العمروي)، بيروت: دار الفكر، ١٤١٥هـ/١٩٩٥م، ج٣٦، ص٢٠٨.

[١] قال **الشارح ابن العيني**: «(و) الثاني (نحو)». (ح١١٥ب)

[٢] (و): «أسبلت» بدل «أرسلت».

[٣] البيت لأبي الحسن نصر بن الحسن المرغيناني (عاش في القرن الخامس الهجري). انظر: الباخرزي، أبو القاسم علي بن الحسن بن علي بن أبي الطيب الباخرزي (ت ٤٦٧هـ/١٠٧٥م)، **دُمْيَة القَصْر وعُصْرَة أهل العصر**، (تحقيق: محمد التونجي)، بيروت: دار الجيل، ١٤١٤هـ/١٩٩٣م، ص٢٦٣-٢٦٤؛ رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١١٢؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٦٤؛ محمد بن علي الجرجاني، **الإشارات والتنبيهات**، ص٢٦٩؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص٩٢؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٢٩٥؛ يحيى بن حمزة العلوي، **الطراز**، ج٢، ص٣٩٢؛ ابن حجة الحموي، **خزانة الأدب**، ج١، ص٢٥٦.

[٤] (ب): «اِسْتَنَدَّتْ» بدل «واستبدت».

[٥] (ب): «يستنذ»؛ (ق): «يستبدر» بدل «يستبد».

البيت لعمر بن أبي ربيعة. انظر: عمر بن أبي ربيعة، أبو الخطاب عمر بن عبد الله بن أبي ربيعة بن المغيرة القرشي المخزومي (ت ٩٣هـ/٧١١-١٢م)، **ديوان عمر بن أبي ربيعة**، (تحقيق: فايز محمد)، ط٢، بيروت: دار الكتب العربي، ١٤١٦هـ/١٩٩٦م، ص١٠٦؛ أبو الفرج الإصفهاني، **الأغاني**، ج١، ص١٣٤، ج٥، ص١٣٠-١٣١، ج١١، ص٢٢٩؛ يحيى بن حمزة العلوي، **الطراز**، ج٢، ص٣٩٣.

[٦] (ب)، (ن)، (و): «وقوله تعالى» بدل «ونحو قوله تعالى».

[٧] (ن): بدون «قال».

ب- أَوْ في وَسَطِهِ[٢]،

١- نحو:

لَقَدْ[٣] حَازَ أَقْسَامَ الْفَضَائِلِ كُلَّهَا فَأَمْسَى وَحِيدًا في فُنُونِ الْفَضَائِلِ[٤]

٢- ونحو[٥]:

وَإِذَا الْبَلَابِلُ أَفْصَحَتْ[٦] بِلُغَاتِهَا فَانْفِ الْبَلَابِلَ بِاحْتِسَاءِ بَلَابِلِ[٧]

٣- ونحو:

وَمَا إِنْ شِبْتُ مِنْ كِبَرٍ وَلٰكِنْ لَقِيتُ مِنَ [ن٤٢أ] الأَحِبَّةِ[٨] مَا أَشَابَا[٩]

---

(١) تمام الآيات: ﴿كَذَّبَتْ قَوْمُ لُوطٍ الْمُرْسَلِينَ (١٦٠) إِذْ قَالَ لَهُمْ أَخُوهُمْ لُوطٌ أَلَا تَتَّقُونَ (١٦١) إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ (١٦٢) فَاتَّقُوا اللهَ وَأَطِيعُونِ (١٦٣) وَمَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ (١٦٤) أَتَأْتُونَ الذُّكْرَانَ مِنَ الْعَالَمِينَ (١٦٥) وَتَذَرُونَ مَا خَلَقَ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ عَادُونَ (١٦٦) قَالُوا لَئِنْ لَمْ تَنْتَهِ يَا لُوطُ لَتَكُونَنَّ مِنَ الْمُخْرَجِينَ (١٦٧) قَالَ إِنِّي لِعَمَلِكُمْ مِنَ الْقَالِينَ (١٦٨) رَبِّ نَجِّنِي وَأَهْلِي مِمَّا يَعْمَلُونَ (١٦٩) فَنَجَّيْنَاهُ وَأَهْلَهُ أَجْمَعِينَ (١٧٠) إِلَّا عَجُوزًا فِي الْغَابِرِينَ (١٧١) ثُمَّ دَمَّرْنَا الْآخَرِينَ (١٧٢) وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَرًا فَسَاءَ مَطَرُ الْمُنْذَرِينَ (١٧٣) إِنَّ فِي ذٰلِكَ لَآيَةً وَمَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ (١٧٤) وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ (١٧٥)﴾ [سورة الشعراء: ٢٦/١٦٠-١٧٥].

(٢) (ح)، (ق): «أَوْ وسطه» بدل «أَوْ في وَسَطِهِ».

(٣) (ن): بدون «لَقَدْ».

(٤) البيت لرشيد الدين الوطواط. انظر: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١١٣.

(٥) (ب)، (ن): بدون «ونحو»؛ (ح): «نحو» بدل «ونحو».

(٦) (ب): «أنطقت» بدل «أفصحت».

(٧) (و): «باه بلابل» بدل «باحتساء بلابل». وبهامش (ب):

«الاحتساء»: الشرب عَبًّا.

البيت للثعالبي. انظر: الثعالبي، أبو منصور عبد الملك بن محمد بن إسماعيل الثعالبي (ت ٤٢٩هـ/١٠٣٨م)، **ديوان الثعالبي**، (تحقيق: محمود عبد الله الجادر)، ط١، بغداد، ١٩٩٠، ص١٠٥؛ الثعالبي، **خاص الخاص**، (شرحه وعلق عليه: مأمون بن محيي الدين الجنان)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤١٤هـ/١٩٩٤م، ص١٤٧؛ رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١١٤؛ محمد بن علي الجرجاني، **الإشارات والتنبيهات**، ص٢٦٩؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص٩٣؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٢٩٥؛ الصفدي، **الوافي بالوفيات**، (تحقيق: أحمد الأرناؤوط، تركي مصطفى)، ط١، بيروت: دار إحياء التراث العربي، ١٤٢٠هـ/٢٠٠٠م، ج١٩، ص١٣٢؛ التفتازاني، **المطول**، ص٤١٠؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٣، ص٢٦٦-٢٧١، رقم الشاهد: ١٧٠؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص٢١٧-٢١٨؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٤٠١-٤٠٤، رقم الشاهد: ٤٧٤.

(٨) (ب): «مِنَ الأَحِنَّة» بدل «مِنَ الأَحِبَّة».

(٩) البيت لأبي فراس الحمداني. انظر: أبو فراس الحمداني، أبو فراس الحارث بن سعيد بن حمدان الحمداني التغلبي (ت

٤- ونحو:

إِذَا الْعَزَّاءُ[١] حَلَّتْ دَارَ قَوْمٍ فَلَيْسَ يَزُولُ[٢] إِلَّا بِالْعَزَاءِ[٣]

ج- أَوْ فِي آخِرِهِ[٤]:

١- نحوُ:

وَمَنْ كَانَ بِالْبِيضِ[٥] الكَوَاعِبِ مُغْرَمًا[٦] فَمَا زِلْتُ بِالْبِيضِ الْقَوَاضِبِ مُغْرَمَا[٧]

٢- ونحو[٨]:

فَمَشْغُوفٌ بِآيَاتِ الْمَثَانِي وَمَفْتُونٌ بِرَنَّاتِ الْمَثَانِي[٩]

٣٥٧هـ/٩٦٨م)، **ديوان أبي الفراس الحمداني** (تحقيق: سامي الدهان)، بيروت، ١٣٦٣هـ/١٩٤٤، ج٢، ص١٣؛ الثعالبي، **يتيمة الدهر**، ج٥، ص٢٣٤؛ رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١١٥؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٦٦؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص٩٣؛ الطيبي، **التبيان في البيان**، ص٢٩٧.

(١) (ب): «إذا الغَزَّاءُ»؛ (ن): «وَإِذَا العَزَّاءُ» بدل «إِذَا العَزَّاءُ».

(٢) (ب)، (و): «تَزُولُ» بدل «يَزُولُ».

(٣) (ح)، (ق): «بعزاء» بدل «بالعزاء».

لم نعثر على قائل هذا البيت. انظر: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٦٧؛ عز الدين الزنجاني، أبو المعالي عز الدين عبد الوهاب بن إبراهيم بن عبد الوهاب الزنجاني الخزرجي (ت ٦٦٠هـ/١٢٦٢م)، **معيار النظار في علوم الأشعار**، مصر: دار المعارف، ١٩٩١م، ج٣، ص٢١٣؛ الطيبي، أبو محمد شرف الدين حسين بن عبد الله الطيبي (ت ٧٤٣هـ/١٣٤٣م)، **لطائف التبيان في علمي المعاني والبيان**، (تحقيق: خليف حسن خليفة)، القاهرة: مطبعة الأمانة، ١٩٩٠، ص١٤٤.

(٤) (ح)، (ن): «وَفِي آخِرِهِ»، (و): «أَوْ آخِرِه» بدل «أَوْ فِي آخِرِهِ».

(٥) (ن): «مِنَ البِيضِ» بدل «بِالبِيضِ».

(٦) (ق): «مقرنًا» بدل «مغرمًا».

(٧) البيت لأبي تمام. انظر: أبو تمام، **ديوان أبي تمام الطائي**، ص٢٩٥؛ الخطيب التبريزي، **شرح ديوان أبي تمام**، ج٢، ص١١٧؛ محمد بن علي الجرجاني، **الإشارات والتنبيهات**، ص٢٦٨-٢٦٩؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص٩٣؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٢٩٤؛ يحيى بن حمزة العلوي، **الطراز**، ج٢، ص٣٩٥؛ التفتازاني، **المطول**، ص٤١٠؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٣، ص٢٥٧-٢٥٨، رقم الشاهد: ١٦٧؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص٢١٥؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٣٩٧-٣٩٨، رقم الشاهد: ٤٧٠.

(٨) (ح)، (ن): بدون «ونحو».

(٩) البيت للحريري. انظر: الحريري، **مقامات الحريري (المقامة الحرامية)**، ص٣٩٧؛ الشريشي، أبو العباس كمال الدين أحمد بن عبد المؤمن بن موسى بن عيسى القيسي الشريشي (ت ٦١٩هـ/١٢٢٢م)، **شرح مقامات الحريري**، (محمد أبو الفضل إبراهيم)، بيروت: المكتبة العصرية، ١٤١٣هـ/١٩٩٢م، ج٥، ص٢٩٦؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٦٦؛

٣- وَنَحْوُ[١]:

فَفِعْلُكَ إِنْ سُئِلْتَ لَنَا مُطِيعٌ وَقَوْلُكَ إِنْ سَأَلْتَ لَنَا مُطَاعُ[٢] [ب٤٢أ]

٤- ونحو[٣]:

وَمُضْطَلِعٌ بِتَلْخِيصِ المَعَانِي[٤] [و٤٤أ] وَمُطَّلِعٌ[٥] إِلَى تَخْلِيصِ عانِ[٦]

د- أَوْ في أَوَّلِ الْمِصْرَاعِ الثاني[٧]:

١- نحو:

وَإِلَّا يَكُنْ[٨] إِلَّا مُعَرَّجَ سَاعَةٍ قَلِيلًا[٩] فَإِنِّي[١٠] نَافِعٌ لِي[١١] قَلِيلُهَا[١٢]

محمد بن علي الجرجاني، **الإشارات والتنبيهات**، ص٢٦٩؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص٩٤؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٢٩٥؛ يحيى بن حمزة العلوي، **الطراز**، ج٢، ص٣٩٥-٣٩٦؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٣، ص٢٧١-٢٧٧، رقم الشاهد: ١٧١؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص٢١٨-٢١٩؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٤٠٤-٤٠٥، رقم الشاهد: ٤٧٥.

(١) (ب): «ونحوه» بدل «ونحو».

(٢) البيت للبحتري. انظر: البحتري، **ديوان البحتري**، ج٢، ص١٢٤٦؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٦٦؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص٩٤؛ يحيى بن حمزة العلوي، **الطراز**، ج٢، ص٣٩٦.

(٣) (و): بدون «ونحو».

(٤) (و): «بِتَخْلِيصِ المعاني» بدل «بِتَلْخِيصِ المعاني».

(٥) (ن): «مُزْطَلِعٌ» بدل «مُطَّلِعٌ».

(٦) (ب): «على تلخيص عاني»؛ (ح): «إلى تخليص عان سا»؛ (ن)، (و): «على تخليص عان» بدل «إلى تخليص عان». البيت للحريري. انظر: الحريري، **مقامات الحريري (المقامة الحرامية)**، ص٣٩٧؛ الشريشي، **شرح مقامات الحريري**، ج٥، ص٢٩٦؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٦٧؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص٩٤؛ يحيى بن حمزة العلوي، **الطراز**، ج٢، ص٣٩٧؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٤١٤-٤١٥، رقم الشاهد: ٤٨٤.

(٧) (ح)، (ق): «أَوْ في الْمِصْرَاعِ الثاني» بدل «أَوْ في أَوَّلِ الْمِصْرَاعِ الثاني».

(٨) (ح): «وَلَا يَكُنْ»، (ق): «وَلَا يَكُ»؛ (ن)، (و): «وإلا تَكُنْ» بدل «وَإِلَّا يَكُنْ».

(٩) (و): «قليل» بدل «قليلًا».

(١٠) (ح): «وَإِنِّي»، بدل «فَإِنِّي».

(١١) (ق): «إلى» بدل «لي».

(١٢) البيت لذي الرُّمَّة. انظر: ذو الرُّمَّة، أبو الحارث غيلان بن عقبة بن معدي بن عمرو العدوي الكناني القحطاني (١١٧هـ/٧٣٥م)، **ديوان ذي الرمة**، (قدم له وشرحه: أحمد حسن بسج)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤١٥هـ/١٩٩٥م، ص٢٤٤؛ الخطيب التبريزي، **شرح ديوان ذي الرمة**، (تحقيق: مجيد طراد)، ط٢، بيروت: دار الكتب العربي، ١٤١٦هـ/١٩٩٦م، ص٣١٩؛ أبو علي القالي، **ذيل الأمالي والنوادر**، القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب،

٢- ونحو:

رَمَاكَ زَمَانُ السُّوءِ[١] مِنْ حَيْثُ لَا تَرَى فَرَامَى[٢] وَلَمْ يَظْفَرْ[٣] بِمَا هُوَ رَامَا[٤]

٣- ونحو:

ثَوَى[٥] فِي الثَّرَى مَنْ كَانَ يَحْيَا بِهِ[٦] الْوَرَى وَيَغْمُرُ[٧] صَرْفَ الدَّهْرِ نَائِلُهُ الْغَمْرُ[٨]

٤- ونحو:

لَعَمْرِي لَقَدْ كَانَ الثُّرَيَّا مَكَانَهُ ثَرَاءً[٩] فَأَضْحَى الْآنَ مَثْوَاهُ فِي الثَّرَى[١٠]

١٩٧٦، ص٢٤١؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٦٥؛ محمد بن علي الجرجاني، **الإشارات والتنبيهات**، ص٢٦٩؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص٩٤؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٢٩٥؛ يحيى بن حمزة العلوي، **الطراز**، ج٢، ص٣٩٦؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٣، ص٢٥٨-٢٦٤، رقم الشاهد: ١٦٨؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص٢١٥-٢١٧؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٣٩٨-٤٠٠، رقم الشاهد: ٤٧١-٤٧٢.

(١) (ب): «زمانٌ زمانَ السوء»؛ (ح)، (ق): «رَمَاكَ رَمَاكَ الشِّعْرَ» بدل «رَمَاكَ زَمَانُ السُّوءِ».

(٢) (ب): «فراقني»؛ (ح)، (ق): «فَرَامَ»، بدل «فَرَامَى».

(٣) (ن): «وَلَمْ تَدْرِ»، بدل «وَلَمْ يَظْفَرْ».

(٤) (ق): «بِمَا رَامَا»، بدل «بِمَا هو رَامَا».

لم نعثر على قائل هذا البيت. انظر: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٦٦؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص٩٤.

(٥) (ح): «ترى» بدل «ثَوَى».

(٦) (ح): «تحيى به» بدل «يحيى به».

(٧) (ق): «وبغمر» بدل «ويغمر».

(٨) (ب): «نائلة الغمر»؛ (ق): «نائله العمر» بدل «نائله الغمر»، (ن): بدون «ثَوَى فِي الثَّرَى مَنْ كَانَ يَحْيَا بِهِ الْوَرَى وَيَغْمُرُ صَرْفَ الدَّهْرِ نَائِلُهُ الْغَمْرُ».

البيت لأبي تمام. انظر: أبو تمام، **ديوان أبي تمام الطائي**، ص٣٧٠؛ الخطيب التبريزي، **شرح ديوان أبي تمام**، ج٢، ص٢١٩-٢٢٠؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٦٦؛ محمد بن علي الجرجاني، **الإشارات والتنبيهات**، ص٢٧٠؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص٩٤؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٢٩٦؛ التفتازاني، **المطول**، ص٤١١-٤١٢؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٣، ص٢٨٩، رقم الشاهد: ١٧٧؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص٢٢٢؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٤١٣، رقم الشاهد: ٤٨١.

في ديوان أبي تمام: "الثَّرَى" بدل "الوَرَى"

(٩) (ن): «ثَرَى»، بدل «ثراء».

(١٠) لم نعثر على قائل هذا البيت. فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٦٧؛ بدر الدين ابن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص١٦٧؛ الطيبي، **التبيان في البيان**، ص٢٩٧؛ التفتازاني، **المطول**، ص٤١٢؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٤١٥، رقم الشاهد: ٤٨٥.

[٣- «الأَسْجَاعُ»][1]

«**الأَسْجَاعُ**»: [ح١١٦ب]

مِنْهَا[2]: [ق١٣٧ب]

أ- «**المُتَوَازِي**»:

وهو: أَنْ يَتَّحِدَ الوزنُ والحرفُ الأخيرُ،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿فِيهَا سُرُرٌ مَرْفُوعَةٌ (١٣) وَأَكْوَابٌ مَوْضُوعَةٌ (١٤)﴾[3] [سورة الغاشية: ١٣/٨٨-١٤].

ب- و«**المُتَوَازِنُ**»[4]:

وهو: أَنْ يَتَّحِدَ الوزنُ فقط،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَنَمَارِقُ مَصْفُوفَةٌ (١٥) وَزَرَابِيُّ مَبْثُوثَةٌ (١٦)﴾[5] [سورة الغاشية: ١٥/٨٨-١٦].

ج- و«**المُطَرَّفُ**»:

وهو: أَنْ يَتَّحِدَ[6] الحرفُ الأخيرُ فقط،

نحو: ﴿... وَقَارًا (١٣) ... أَطْوَارًا (١٤)﴾[1] [سورة نوح: ١٣/٧١-١٤]. [ن٤٢ب]

---

(١) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٦٨-٦٩، ٧١؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٤٢.

(٢) (ب): «منه» بدل «منها».

(٣) تمام الآيات: ﴿بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ. هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ الْغَاشِيَةِ (١) وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ خَاشِعَةٌ (٢) عَامِلَةٌ نَاصِبَةٌ (٣) تَصْلَى نَارًا حَامِيَةً (٤) تُسْقَى مِنْ عَيْنٍ آنِيَةٍ (٥) لَيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ إِلَّا مِنْ ضَرِيعٍ (٦) لَا يُسْمِنُ وَلَا يُغْنِي مِنْ جُوعٍ (٧) وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاعِمَةٌ (٨) لِسَعْيِهَا رَاضِيَةٌ (٩) فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ (١٠) لَا تَسْمَعُ فِيهَا لَاغِيَةً (١١) فِيهَا عَيْنٌ جَارِيَةٌ (١٢) فِيهَا سُرُرٌ مَرْفُوعَةٌ (١٣) وَأَكْوَابٌ مَوْضُوعَةٌ (١٤) وَنَمَارِقُ مَصْفُوفَةٌ (١٥) وَزَرَابِيُّ مَبْثُوثَةٌ (١٦)﴾ [سورة الغاشية: ١/٨٨-١٦].

(٤) (ق): «والمتوازي» بدل «والمتوازن».

(٥) تمام الآيات: ﴿بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ. هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ الْغَاشِيَةِ (١) وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ خَاشِعَةٌ (٢) عَامِلَةٌ نَاصِبَةٌ (٣) تَصْلَى نَارًا حَامِيَةً (٤) تُسْقَى مِنْ عَيْنٍ آنِيَةٍ (٥) لَيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ إِلَّا مِنْ ضَرِيعٍ (٦) لَا يُسْمِنُ وَلَا يُغْنِي مِنْ جُوعٍ (٧) وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاعِمَةٌ (٨) لِسَعْيِهَا رَاضِيَةٌ (٩) فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ (١٠) لَا تَسْمَعُ فِيهَا لَاغِيَةً (١١) فِيهَا عَيْنٌ جَارِيَةٌ (١٢) فِيهَا سُرُرٌ مَرْفُوعَةٌ (١٣) وَأَكْوَابٌ مَوْضُوعَةٌ (١٤) وَنَمَارِقُ مَصْفُوفَةٌ (١٥) وَزَرَابِيُّ مَبْثُوثَةٌ (١٦)﴾ [سورة الغاشية: ١/٨٨-١٦].

(٦) (ح)، (ق)، (ن): «أن يتحد» بدل «وهو أن يتحد».

د- فَإِنْ وَقَعَ «التَّوَازِي» في عِدَّةِ أَلْفَاظٍ: يُسَمَّى[٢] «تَرْصِيعًا»،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ (١٣) وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ (١٤)﴾[٣] [سورة الانفطار: ٨٢/١٣-١٤].

وَاعْلَمْ: أَنَّ تَسَاوِيَ الطَّرَفَيْنِ في السَّجْعِ أَوِ الزِّيَادَةَ في الثَّانِي [و٤٤ب] على وَجْهٍ لا يَخْرُجُ عن الاعتدالِ: شَرْطُ الحُسْنِ. [ح١١٧أ]، [ب٤٢ب]

[٤- «القَلْبُ»][٤]

«**القَلْبُ**»[٥]:

مِنْه:

أ- «**قَلْبُ البَعْضِ**»:

نحو: «اسْتُرْ عَوْرَاتِنَا[٦]، وَآمِنْ رَوْعَاتِنَا»[١]،

---

[١] (ب): «﴿... وَقَارًا﴾ و﴿... أَطْوَارًا﴾» بدل «﴿... وَقَارًا (١٣) ... أَطْوَارًا (١٤)﴾».
تمام الآيات: ﴿قَالَ رَبِّ إِنِّي دَعَوْتُ قَوْمِي لَيْلًا وَنَهَارًا (٥) فَلَمْ يَزِدْهُمْ دُعَائِي إِلَّا فِرَارًا (٦) وَإِنِّي كُلَّمَا دَعَوْتُهُمْ لِتَغْفِرَ لَهُمْ جَعَلُوا أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ وَاسْتَغْشَوْا ثِيَابَهُمْ وَأَصَرُّوا وَاسْتَكْبَرُوا اسْتِكْبَارًا (٧) ثُمَّ إِنِّي دَعَوْتُهُمْ جِهَارًا (٨) ثُمَّ إِنِّي أَعْلَنْتُ لَهُمْ وَأَسْرَرْتُ لَهُمْ إِسْرَارًا (٩) فَقُلْتُ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ إِنَّهُ كَانَ غَفَّارًا (١٠) يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا (١١) وَيُمْدِدْكُمْ بِأَمْوَالٍ وَبَنِينَ وَيَجْعَلْ لَكُمْ جَنَّاتٍ وَيَجْعَلْ لَكُمْ أَنْهَارًا (١٢) مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا (١٣) وَقَدْ خَلَقَكُمْ أَطْوَارًا (١٤) أَلَمْ تَرَوْا كَيْفَ خَلَقَ اللَّهُ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا (١٥) وَجَعَلَ الْقَمَرَ فِيهِنَّ نُورًا وَجَعَلَ الشَّمْسَ سِرَاجًا (١٦) وَاللَّهُ أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا (١٧) ثُمَّ يُعِيدُكُمْ فِيهَا وَيُخْرِجُكُمْ إِخْرَاجًا (١٨) وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ بِسَاطًا (١٩) لِتَسْلُكُوا مِنْهَا سُبُلًا فِجَاجًا (٢٠)﴾ [سورة نوح: ٧١/٥-١٢].

[٢] (ق)، (ح): «تسمى» بدل «يسمى».

[٣] تمامُ السورة: ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ (١) وَإِذَا الْكَوَاكِبُ انْتَثَرَتْ (٢) وَإِذَا الْبِحَارُ فُجِّرَتْ (٣) وَإِذَا الْقُبُورُ بُعْثِرَتْ (٤) عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ وَأَخَّرَتْ (٥) يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ (٦) الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوَّاكَ فَعَدَلَكَ (٧) فِي أَيِّ صُورَةٍ مَا شَاءَ رَكَّبَكَ (٨) كَلَّا بَلْ تُكَذِّبُونَ بِالدِّينِ (٩) وَإِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَ (١٠) كِرَامًا كَاتِبِينَ (١١) يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ (١٢) إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ (١٣) وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ (١٤) يَصْلَوْنَهَا يَوْمَ الدِّينِ (١٥) وَمَا هُمْ عَنْهَا بِغَائِبِينَ (١٦) وَمَا أَدْرَاكَ مَا يَوْمُ الدِّينِ (١٧) ثُمَّ مَا أَدْرَاكَ مَا يَوْمُ الدِّينِ (١٨) يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْئًا وَالْأَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ (١٩)﴾ [سورة الانفطار: ٨٢/١-١٩].

[٤] قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص٦٧-٦٨؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٤١-٥٤٢.

[٥] (ح): «القالب» بدل «القلب».

[٦] (ح): «عوارتنا» بدل «عوراتنا».

ب- وَ«**قَلْبُ الْكُلِّ**»:

نحو: «حُسَامُهُ: فَتْحٌ لِأَوْلِيَائِهِ، حَتْفٌ لِأَعْدَائِهِ».[٢]

ج- وَ«**الْمُجَنَّحُ**»[٣]:

وهو: أَنْ يَقَعَ اللَّفْظَانِ الْمَقْلُوبَا الْكُلِّ[٤] في أَوَّلِ الْبَيْتِ وَآخِرِهِ،

نحوُ[٥]:

لَاحَ أَنْوَارُ النَّدَى مِنْ كَفِّهِ[٦] في كُلِّ حَالِ[٧]

د- و«**الْمُسْتَوِي**»:

وهو: أَنْ يَقَعَ «قَلْبُ الْكُلِّ» في أَكْثَرَ مِنْ كَلِمَةٍ وَاحِدَةٍ[٨]،

---

(١) تمام الحديث: «عَنْ جُبَيْرِ بْنِ مُطْعِمٍ: سَمِعْتُ عَبْدَ اللهِ بْنَ عُمَرَ يَقُولُ: لَمْ يَكُنْ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَدَعُ هَؤُلَاءِ الدَّعَوَاتِ حِينَ يُصْبِحُ وَحِينَ يُمْسِي: " اَللّٰهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ الْعَافِيَةَ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ، اَللّٰهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ الْعَفْوَ وَالْعَافِيَةَ فِي دِينِي وَدُنْيَايَ وَأَهْلِي وَمَالِي، اَللّٰهُمَّ اسْتُرْ عَوْرَاتِي وَآمِنْ رَوْعَاتِي، اَللّٰهُمَّ احْفَظْنِي مِنْ بَيْنِ يَدَيَّ وَمِنْ خَلْفِي وَعَنْ يَمِينِي وَعَنْ شِمَالِي وَمِنْ فَوْقِي، وَأَعُوذُ بِعَظَمَتِكَ أَنْ أُغْتَالَ مِنْ تَحْتِي"».

انظر: أحمد بن حنبل، **المسند**، ج٨، ص٤٠٣ (رقم الحديث: ٤٧٨٥)؛ ابن ماجه، **سنن ابن ماجه**، ج٥، ص٣٧-٣٨ (كتاب الدعاء، ١٤، رقم الحديث: ٣٨٧١)؛ أبو داود، **سنن أبي داود**، ج٤، ص٣١٨ (النوم، ٨، رقم الحديث: ٥٠٧٤)؛ النسائي، **عمل اليوم والليلة** ، ص٣٧٩-٣٨٠ (رقم الحديث: ٥٦٦).

(٢) مأخوذ من بيت رشيد الدين الوطواط:

حُسَامُكَ مِنْهُ لِلْأَحْبَابِ فَتْحٌ وَرُمْحُكَ مِنْهُ لِلْأَعْدَاءِ حَتْفُ

انظر: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٠٨.

(٣) (و): «الْمُجَنَّحُ» بدل «والْمُجَنَّحُ».

(٤) (و): «الْمَقْلُوبَان الْكُلّ» بدل «الْمَقْلُوبَا الْكُلِّ».

(٥) (ب): بدون «نحو».

(٦) (ب)، (ح)، (ق)، (ن): «فِي كَفِّه» بدل «مِنْ كَفِّه».

(٧) لم نعثر على قائل هذا البيت. انظر: بدر الدين ابن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص٢٠٢؛ الطيبي، **التبيان في البيان**، ص٢٩٢؛ يحيى بن حمزة العلوي، **الطراز**، ج٣، ص٩٥؛ بهاء الدين السبكي، أبو حامد بهاء الدين أحمد بن علي بن عبد الكافي السبكي المصري (ت ٧٧٣هـ/١٣٧٢م)، **عروس الأفراح شرح تلخيص المفتاح**، (تحقيق: عبد الحميد هنداوي)، بيروت: المكتبة العصرية للطباعة والنشر، ١٤٢٣هـ/٢٠٠٣م، ج٢، ص٢٩١؛ التفتازاني، **المطول**، ص٤٠٨، **مختصر المعاني**، ص٢٣٠؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٣٩٣، رقم الشاهد: ٤٦٤.(في المصادر الثلاثة الأخيرة بلفظ: «الهدى» بدل «النَّدَى»).

(٨) (ح)، (ق)، (ن)، (و): بدون «واحدة».

كَقَوْلِهِ تَعَالَى:

﴿وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ﴾[1] [سورة المدثر: ٣/٧٤]،

و﴿كُلٌّ فِي فَلَكٍ﴾[2] [سورة الأنبياء: ٣٣/٢١؛ سورة يس: ٤٠/٣٦].

[٥- «التَّرْدِيدُ»][3]

«**التَّرْدِيد**»: أَنْ تُعَلِّقَ في كلامٍ واحدٍ الكلمةَ[4] بِمَعْنَيَيْنِ[5]، [ح١١٧ب]

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿مِثْلَ مَا أُوتِيَ رُسُلُ اللهِ اللهُ أَعْلَمُ﴾[6] [سورة الأنعام: ١٢٤/٦].

وَيَقْرُبُ مِنْهُ: «**التَّعَطُّفُ**».

[٦- «التَّشْطِيرُ»][7]

«**التَّشْطِيرُ**»: أَنْ يَكُونَ كُلٌّ[1] مِنْ شَطْرَيِ الْبَيْتِ سَجْعَيْنِ مُخَالِفَيْنِ،

---

(١) تمام الآيات: ﴿بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ. يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ (١) قُمْ فَأَنذِرْ (٢) وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ (٣) وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ (٤) وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ (٥) وَلَا تَمْنُنْ تَسْتَكْثِرُ (٦) وَلِرَبِّكَ فَاصْبِرْ (٧)﴾ [سورة المدثر: ١/٧٤-٧].

(٢) (ب)، (ح)، (ق)، (ن): بدون «و﴿كُلٌّ فِي فَلَكٍ﴾».
تمام الآيات: ﴿أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ (٣٠) وَجَعَلْنَا فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِهِمْ وَجَعَلْنَا فِيهَا فِجَاجًا سُبُلًا لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ (٣١) وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفًا مَحْفُوظًا وَهُمْ عَنْ آيَاتِهَا مُعْرِضُونَ (٣٢) وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ (٣٣)﴾ [سورة الأنبياء: ٣٠/٢١-٣٣]؛ ﴿وَآيَةٌ لَهُمُ اللَّيْلُ نَسْلَخُ مِنْهُ النَّهَارَ فَإِذَا هُمْ مُظْلِمُونَ (٣٧) وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا ذَٰلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ (٣٨) وَالْقَمَرَ قَدَّرْنَاهُ مَنَازِلَ حَتَّى عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ (٣٩) لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ (٤٠)﴾ [سورة يس: ٣٧/٣٦-٤٠].

(٣) قارن: ابن أبي الإصبع، أبو محمد زكي الدين عبد العظيم بن عبد الواحد بن ظافر المصري (ت ٦٥٤هـ/١٢٥٦م)، **تحرير التحبير في صناعة الشعر والنثر وبيان إعجاز القرآن**، (تحقيق: حفني محمد شرف)، القاهرة: المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية، ١٤١٦هـ/١٩٩٥م، ص٢٥٣-٢٥٦؛ بدر الدين ابن المالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص١٦٢-١٦٤.

(٤) (ب): «كلمة» بدل «الكلمة»؛ (و): بدون «الكلمة».

(٥) (ح)، (ق): «لِمَعْنَيَيْنِ» بدل «بِمَعْنَيَيْنِ».

(٦) تمام الآيتين: ﴿وَكَذَٰلِكَ جَعَلْنَا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ أَكَابِرَ مُجْرِمِيهَا لِيَمْكُرُوا فِيهَا وَمَا يَمْكُرُونَ إِلَّا بِأَنْفُسِهِمْ وَمَا يَشْعُرُونَ (١٢٣) وَإِذَا جَاءَتْهُمْ آيَةٌ قَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ حَتَّى نُؤْتَى مِثْلَ مَا أُوتِيَ رُسُلُ اللهِ اللهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ سَيُصِيبُ الَّذِينَ أَجْرَمُوا صَغَارٌ عِنْدَ اللهِ وَعَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا كَانُوا يَمْكُرُونَ (١٢٤)﴾ [سورة الأنعام: ١٢٣/٦-١٢٤].

(٧) قارن: ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٣٠٨؛ بدر الدين ابن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص١٦٧-١٦٨.

نحو:

تَدْبِيرُ مُعْتَصِمٍ بِاللهِ مُنْتَقِمٍ لِلهِ مُرْتَغِبٍ فِي اللهِ مُرْتَقِبِ[٢]

[٧- «التَّجْزِئَةُ»][٣]

«**التَّجْزِئَةُ**»: أَنْ يَكُونَ مَقَاطِعُ أَجْزَاءِ الْبَيْتِ[٤] على [ن٤٣أ] سَجْعَيْنِ مُتَدَاخِلَيْنِ أَوَّلُهُمَا مُخَالِفٌ لِلرَّوِيِّ والثَّانِي مُوَافِقٌ[٥]، [ح١١٨أ]

نحو:

هِنْدِيَّةٌ لَحظَاتُهَا، خَطِّيَّةٌ خَطَرَاتُهَا[٦]، دَارِيَّةٌ نَفَحَاتُهَا[٧]

[٨- «التَّسْمِيطُ»][٨]

«**التَّسْمِيطُ**»: أَنْ تكُونَ [و٤٥أ] أَجْزَاءُ الْبَيْتِ على سَجْعٍ واحدٍ مُخَالِفٍ لِلْقَافِيَةِ[٩]،

---

(١) (ب): «كلُّ كلمةٍ» بدل «كلٌّ».

(٢) (ب): «مرتقب في الله يرتغب»؛ (ق)، (و): «مرتقب في اللهِ مرتغب»؛ (ن): «مرتقب في اللهِ مرتقب» بدل «مرتغب في اللهِ مرتقب».
البيت لأبي تمام. انظر: أبو تمام، **ديوان أبي تمام الطائي**، ص٩ (بلفظ: «لله مرتقب في الله مرتهب»)؛ الخطيب التبريزي، **شرح ديوان أبي تمام**، ج١، ص٤١ (بلفظ: «لله مرتقب في الله مرتغب»)؛ ابن رشيق القيرواني، **العمدة**، ج١، ص٦٠٨؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٣٠٨؛ بدر الدين ابن المالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص١٦٨؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص١٢٣؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٢٩٨؛ التفتازاني، **المطول**، ص٤١٥؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٣، ص٢٩١-٢٩٣، رقم الشاهد: ١٧٩؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص٢٢٤-٢٢٦؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٤١٧-٤١٨، رقم الشاهد: ٤٨٨.

(٣) قارن: ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٢٩٩؛ بدر الدين ابن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص١٧٠.

(٤) (و): «تقاطع أجزاء البيت» بدل «مقاطع أجزاء البيت».

(٥) (ب): «يوافق» بدل «موافق»؛ (ق): بدون «والثَّانِي مُوَافِقٌ».

(٦) (ق): «حطراتها» بدل «خطراتها».

(٧) لم نعثر على قائل هذا البيت. انظر: ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٢٩٩؛ بدر الدين ابن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص١٧٠؛ صفيّ الدين الحِلّي، أبو البركات صفي الدين عبد العزيز بن سرايا بن علي الحِلّي الطائي (ت ٧٤٩هـ/١٣٤٨م)، **شرح الكافية البديعية**، (تحقيق: رشيد عبد الرحمن العبيدي)، ط١، بغداد، ١٤٢٥هـ/٢٠٠٤م، ص١٧٦؛ ابن حجة الحموي، **خزانة الأدب**، ج٢، ص٤٣٧.

(٨) قارن: ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٢٩٩؛ بدر الدين ابن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص١٧٠-١٧٢.

(٩) (ق): «على سَجْعٍ مُخالفة لِلْقَافِيَةِ» بدل «على سَجْعٍ واحدٍ مُخَالِفٍ لِلْقَافِيَةِ».

وهو:

أ- إِمَّا «تَسْمِيطُ تَقْطِيعٍ»، [ب٤٣أ]

نحو:

أَفَادَ فَسَادَ، وَقَادَ فَذَادَ[١]، وَشَادَ[٢] فَجَادَ، وَعَادَ فَأَفْضَلْ[٣]

ب- أَوْ «تَسْمِيطُ تَبْعِيضٍ»:

نحو:

هُمُ الْقَوْمُ إِنْ قَالُوا أَصَابُوا، وَإِنْ دُعُوا أَجَابُوا، وَإِنْ أَعْطَوْا أَطَابُوا وَأَجْزَلُوا[٤] [ق١٣٨أ]

وَبَعْضُهُمْ أَطْلَقُوا[١] «التَّسْمِيطَ» عَلَى هذا[٢]:

---

[١] (ح)، (ق): «فداد» بدل «فذاد».

[٢] (ب): «وساد» بدل «وشاد».

[٣] بهامش (ب):

كلهم فعل ماضٍ.

البيت لامرئ القيس. انظر: امرؤ القيس، **ديوان امرئ القيس**، ص١٣٤ (بلفظ: «أفاد فجاد وساد فزاد / وقاد فذاد وعاد فأفضل//»)؛ الجاحظ، **كتاب الحيوان**، (تحقيق: عبد السلام محمد هارون)، ط٢، مصر: مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي، ١٣٨٥هـ/١٩٦٥م، ج٣، ص٢٣؛ أبو الحسن الجرجاني، أبو الحسن علي بن عبد العزيز بن الحسن القاضي الجرجاني (ت ٣٩٢هـ/١٠٠١-١٠٠٢م)، **الوساطة بين المتنبي وخصومه**، (تحقيق: علي محمد البجاوي، محمد ابو الفضل إبراهيم)، مصر: مطبعة عيسى البابي الحلبي، ١٣٨٦هـ/ ١٩٦٦م، ص٣٣٧-٣٣٨؛ ابن رشيق القيرواني، **العمدة**، ج١، ص٦١٣؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٣٨٦؛ بدر الدين ابن المالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص١٧٠-١٧٢؛ صفي الدين الحلي، **شرح الكافية البديعية**، ص١٧٥.

[٤] البيت لمروان بن أبي حصفة. انظر: مروان بن أبي حفصة، أبو السِّمْط مروان بن سليمان بن يحيى بن أبي حفصة يزيد (ت ١٨٢هـ/٧٩٨م)، **شعر مروان بن أبي حفصة**، (جمعه وحققه: حسين عطوان)، ط٣، القاهرة: دار المعارف، ١٩٨٢م، ص٨٨؛ ابن قتيبة، أبو محمد عبد الله بن مسلم بن قتيبة الدينوري (ت ٢٧٦هـ/٨٨٩م)، الشعر والشعراء، (تحقيق وشرح: أحمد محمد شاكر)، ط٢، القاهرة: دار المعارف، ١٩٨٢م، ج٢، ص٧٥٣؛ ابن المعتز، **طبقات الشعراء**، (تحقيق: عبد الستار أحمد فراج)، ط٣، القاهرة: دار المعارف، ١٩٧٦م، ص٤٢-٤٣؛ الدينوري، أبو بكر أحمد بن مروان بن محمد الدينوري القاضي المالكي (ت ٣٣٣هـ/٩٤٥م)، **المجالسة وجواهر العلم**، (تحقيق: أبو عبيدة مشهو بن حسن آل سلمان)، ط١، بيروت: دار ابن حزم، ١٤١٩هـ/١٩٩٨م، ج٧، ص٢٩٣ (رقم: ٣١٨٤)؛ أبو الفرج الإفهاني، **الأغاني**، ج١٠، ص٦٠، ٧٤؛ ابن رشيق القيرواني، **العمدة**، ج١، ص٦٦٩، ٨٢١؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٢٩٥؛ بدر الدين ابن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص١٧١؛ ابن حجة الحموي، **خزانة الأدب**، ج٢، ص٤٣١.

خَلِّ[٣] ادِّكَارَ الْأَرْبُعِ وَالْمَعْهَدِ[٤] الْمُرْتَبَعِ

وَالظَّاعِنِ الْمُوَدِّعِ[٥] وَعَدِّ عَنْهُ[٦] وَدَعِ[٧] [ح١١٨ب]

... القصيدةَ[٨]

[٩- «التَّوْشِيحُ»][٩]

«**التَّوْشِيحُ**»[١٠]: أَنْ يَكُونَ لِلشِّعْرِ قَافِيَتَانِ، عَلَى أَيَّتِهِمَا وَقَفْتَ[١١]: كَانَ مُسْتَقِيمًا[١٢]، نحو:

يَا خَاطِبَ الدُّنْيَا الدَّنِيَّةِ إِنَّهَا شَرَكُ الرَّدَى وَقَرَارَةُ الْأَكْدَارِ[١٣]

دَارٌ مَتَى مَا أَضْحَكَتْ فِي يَوْمِهَا أَبْكَتْ[١٤] غَدًا بُعْدًا لَهَا مِنْ دَارِ[١٥]

---

(١) (ب): «أطلق» بدل «أطلقوا».

(٢) قال **الشارح ابن العيني** (ح١١٨أ):

(وبعضهم) وهو **الخليل** ومن تابعه (أطلقوا التسميط على هذا) **وهو قول الحريري**».

انظر: الخليل بن أحمد، **كتاب العين**، ج٧، ص٢٢٣.

(٣) (ح): «هَلْ»، (و): «خلى» بدل «خَلِّ».

(٤) (ب): «والمهد» بدل «والمعهد».

(٥) (ب): «إلى طاعن الْمُوَدِّعِ»؛ (ح): «والطّاعِن الْمُوَدِّعِ» بدل «والظّاعِن الْمُوَدِّعِ».

(٦) (ح): «عنهم» بدل «عنه».

(٧) (ب): «ودعي» بدل «ودع».

البيتان للحريري. انظر: الحريري، **المقامات** (المقامة البصرية)، ص٤٢٠؛ المطرزي، أبو الفتح برهان الدين ناصر بن عبد السيد المُطرِّزي (ت ٦١٠هـ/١٢١٣م)، **الإيضاح في شرح مقامات الحريري**، (تحقيق: خورشيد حسن)، رسالة الدكتوراه، جامعة بنجاب، بنجاب، ١٤٢٦هـ/٢٠٠٥م، ص٥٨-٥٩؛ الشريشي، **شرح مقامات الحريري**، ج٥، ص٣٦٦.

(٨) (ق): بدون «القصيدة».

(٩) قارن: ابن الأثير، **المثل السائر**، ج٣، ص٢١٦-٢١٧؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٢٩٩؛ بدر الدين ابن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص١٧٥-١٧٦.

(١٠) (ب)، (ح): «الترشيح» بدل «التوشيح».

(١١) (ب)، (ن): «على أَيَّهَمَا وَقَفْتَ»؛ (و): «على أَيَّتِهِمَا وُقِفَتْ» بدل « على أَيَّتِهِمَا وَقَفْتَ».

(١٢) (ح): «مكانا مستقيما» بدل «كان مستقيما».

(١٣) (ح): «ومرارة الأكدار»؛ (ق): «وقرارة الأكوار» بدل «وقرارة الأكدار».

(١٤) (ق): بدون «أَبْكَتْ».

(١٥) البيت للحريري. انظر: الحريري، **المقامات** (المقامة الشعرية-٢٣)، ص١٨١؛ الشريشي، **شرح مقامات الحريري**، ج٣،

وَفِي «المُوَشَّحِ» أَقْسَامٌ كَثِيرَةٌ ، فَاسْتَخْرِجْهُ[1].

[١٠- «التَّلَوُّنُ»][2]

«**التَّلَوُّنُ**»: أَنْ يُمْكِنَ قِرَاءَتُهُ عَلَى وَزْنَيْنِ،

نحو:

إِنَّمَا الدُّنْيَا فِدَاءُ [/ فَدَى] دَارِهِ[3] **وَبَنُو الدُّنْيَا**[4] **فِدَاءُ [/ فَدَى] أُسْرَتِهِ**[5]

فَإِنْ قَصَرْتَ «الْفِدَاءَ [/ فَدَى]» أَوْ مَدَدْتَهُ[6]: [ح١١٩أ] يَتَغَيَّرُ [ن٤٣ب] الوزنُ.

[١١- «لُزُومُ ما لا يَلْزَمُ»][7]

«**لُزُومُ ما لا يَلْزَمُ**[8]»: أَنْ يَلْتَزِمَ[1] قَبْلَ الرَّوِيِّ ما لا يَلْزَمُهُ[2]، مِنْ «مَجِيءِ حرفٍ[3] أَوْ حَرَكَةٍ بِعَيْنِهِ، وَاحِدًا [و٤٥ب] أَوْ أَكْثَرَ»،

ص٩٥؛ ابن الأثير، **المثل السائر**، ج٣، ص٢١٧؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٥٢٣؛ صفيّ الدين الحِلّي، **شرح الكافية البديعية**، ص١١٧؛ ابن حجة الحموي، **خزانة الأدب**، ج١، ص٢٦٦؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٣٠٠؛ التفتازاني، **المطول**، ص٤١٧؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٣، ص٢٩٩-٣٠٢، رقم الشاهد: ١٨٢؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص٢٢٨-٢٢٩؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٤٣٢-٤٣٤، رقم الشاهد: ٥٠٣-٥٠٥.

(١) (ب): «وفي المُرَشَّحِ أَقْسَامٌ كَثِيرَةٌ فَاسْتَخْرِجْهُ»؛ (ح): «وَفِي المُوَشَّحِ أَقْسَامٌ كَثِيرَةٌ من البديع فَاسْتَخْرِجَنَّهُ»؛ (ق): «وَفِي المُوَشَّحِ أَقْسَامٌ كَثِيرَةٌ من البديع فَاسْتَخْرِجَنَّهُ» بدل «وَفِي المُوَشَّحِ أَقْسَامٌ كَثِيرَةٌ فَاسْتَخْرِجْهُ».

(٢) قارن: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٥٤.

(٣) (ب): «فداءٌ دارُه»؛ (ق): «فداولوه» بدل «فداء [/فدى] داره».

(٤) (ب): «وهو الدنيا»؛ (ح)، (ق)، (و): «بنوا الدنيا» بدل «بنو الدنيا».

(٥) لم نعثر على قائل هذا البيت. انظر: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٥٤، حيث قال:

فإذا قرأت لفظة «فَدَا» بفتح الفاء مقصورةً في كلا المصراعين: كان هذا البيت من «البحر المديد»، وكان تقطيعه هكذا: «فاعلاتن فاعلن فاعلن». أما إذا قرأت لفظة «فِدَاء» بكسر الفاء ممدودةً: فإنَّ البيتَ يكون على وزن «بحر الرمل»، ويكون تقطيعه: «فاعلاتن فاعلاتن فاعلن».

(٦) (ق)، (و): «ومددت» بدل «أو مددت».

(٧) قارن: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١١٩؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير** ، ص٥١٧-٥١٩؛ بدر الدين ابن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص١٧٦.

(٨) (ح): «لزوم ما يلزم» بدل «لزوم ما لا يلزم».

للتسمية انظر: ابن المعتز، **كتاب البديع**، ص١٠٢؛ رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١١٩؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٥١٧؛ صفي الدين الحلي، **شرح الكافية البديعية**، ص١٨٤؛ التفتازاني، **المطول**، ص٤١٨؛ **مختصر**

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿فَأَمَّا الْيَتِيمَ[٤] فَلَا تَقْهَرْ (٩) وَأَمَّا السَّائِلَ[٥] فَلَا تَنْهَرْ (١٠)﴾[٦] [سورة الضحى: ٩٣/٩-١٠].

[١٢- «سِيَاقَةُ الْأَعْدَادِ»][٧]

«سِيَاقَةُ الْأَعْدَادِ»[٨]: [ب٤٣ب]

نحو:

اَلْخَيْلُ وَاللَّيْلُ وَالْبَيْدَاءُ تَعْرِفُنِي وَالْحَرْبُ وَالضَّرْبُ وَالْقِرْطَاسُ وَالْقَلَمُ[٩]
[ح١١٩ب]

المعاني، ٢٣٦؛ ابن حجة الحموي، **خزانة الأدب**، ج٢، ص٤٣٣]

(١) (ب)، (ح)، (ق)، (ن): «أن يلزم» بدل «أن يلتزم».

(٢) (ب): «ما لا يلزم» بدل «ما لا يلزمه».

(٣) (ق): «مِنْ مَجِيءٍ» بدل «مِنْ مَجِيءِ حَرْفٍ».

(٤) (ق): «فَأَمَّا»؛ (و): «وأَمَّا اليَتِيمَ» بدل «فَأَمَّا اليَتِيمَ».

(٥) (ق): «وأَمَّا وَأَمَّا السَّائِلَ» بدل «وأَمَّا السَّائِلَ».

(٦) تمام السورة: ﴿بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ. وَالضُّحَى (١) وَاللَّيْلِ إِذَا سَجَى (٢) مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَى (٣) وَلَلْآخِرَةُ خَيْرٌ لَكَ مِنَ الْأُولَى (٤) وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى (٥) أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَى (٦) وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى (٧) وَوَجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنَى (٨) فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ (٩) وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ (١٠) وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ (١١)﴾ [سورة الضحى: ٩٣/١-١١].

قال **الشارح ابن العيني** (ح١١٩أ):

فـ«الراء» بمنزلة حرف الرَّوِيّ، ومجيءُ «الهاء» قبلها في الفاصلتين «لزومُ ما لا يلزم»، لصحة السجع بدونها، نحو «لا تسخر».

(٧) قارن: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٤٩؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧٤.

(٨) قال **الشارح ابن العيني** (ح١١٩أ):

ويسمّى «التعديد»، وهو أن يعدد أسماء مفردة على سياق واحد.

(٩) البيت للمتنبي. انظر: **ديوان أبي الطيب**، ص٣٢٤؛ ابن جني، **الفَسْر شرح ديوان المتنبي**، ج٣، ص٣٧٩؛ أبو العلاء المعرّي، **اللامع العزيزي**، ج٣، ص١١٦٤ ؛ الواحدي، **شرح ديوان المتنبي**، ص٤٨٤؛ العكبري، **التبيان في شرح الديوان**، ج٣، ص٣٦٩؛ البرقوقي، **شرح ديوان المتنبي**، ج٤، ص٨٥؛ رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٤٩؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧٤؛ صفي الدين الحلي، **شرح الكافية البديعية**، ص٢٦٥-٢٦٦؛ ابن حجة الحموي، **خزانة الأدب**، ج٢، ص٣٩٠.

[١٣- «تَنْسِيق الصِّفَاتِ»][1]

«**تَنْسِيق الصِّفَاتِ**»[2]:

نحو:

وَافٍ[3] أَبِيٌّ حَمِيٌّ بَاذِلٌ بَهِجٌ كَافٍ سَخِيٌّ سَرِيٌّ عَادِلٌ ثَقِفُ[4]

[١٤- «مُرَاعَاةُ النَّظِيرِ»][5]

«**مُرَاعَاةُ النَّظِيرِ**»[6]: أَنْ يُجْمَعَ بَيْنَ المُتَنَاسِبَاتِ،

نحو:

وَحَرْفٍ كَنُونٍ تَحْتَ رَاءٍ[7] وَلَمْ يَكُنْ[8] بِدَالٍ[9] يَؤُمُّ الرَّسْمَ غَيَّرَهُ النَّقْطُ[10]

---

(١) قارن: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٥٠-١٥١؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧٤-١٧٥.

(٢) قال **الشارح ابن العيني** (ح١١٩ب):

وهو أن تذكر شيئًا بصفاتٍ متوالية.

انظر: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٥٠.

(٣) (ح)، (ق)، (ن): «وآب» بدل «وافٍ». بهامش (ن):

الوَأْبُ: العَظِيمُ. ص.

(٤) (ق): «سقف» بدل «ثقف».

لم نعثر على قائل هذا البيت.

(٥) رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٣٠؛ قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٤؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧٥.

(٦) (ب): «مراعات»؛ (ن): «مراعاة النظر» بدل «مراعاة النظير».

(٧) (ن): «تحت زاءٍ» بدل «تحت راءٍ».

(٨) (ب): «ولم تكن» بدل «ولم يكن».

(٩) (ن): «بذاك» بدل «بِدَالٍ».

(١٠) البيت لِأَبِي العلاء المعري. انظر: أبو العلاء المعري، **سقط الزند**، بيروت: دار بيروت / دار صادر، ١٣٧٦هـ/١٩٥٧م، ص١٧٧؛ التبريزي والبطليوسي والخوارزمي، **شروح سقط الزند**، (تحقيق: مصطفى السقا، عبد الرحيم محمود، عبد السلام هارون، إبراهيم الأبياري، حامد عبد المجيد)، ط٣، القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٤٠٦هـ/١٩٨٦م، ج٤، ص١٦١١؛ السكاكي (بدون نسبة)، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٤؛ صفي الدين الحلي، **شرح الكافية البديعية**، ص١٣٠؛ سمين الحلبي، أبو العباس شهاب الدين أحمد بن يوسف بن إبراهيم الحلبي (ت ٧٥٦هـ/١٣٥٥م)، **عمدة الحفاظ في تفسير أشرف الألفاظ**، (تحقيق: محمد باسل عيون السود)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤١٧هـ/١٩٩٦م، ج١،

ونحو:

أَصَحُّ وَأَقْوَى مَا رَوَيْنَاهُ فِي النَّدَى مِنَ الْخَبَرِ الْمَأْثُورِ مُنْذُ قَدِيمِ

أَحَادِيثُ تَرْوِيهَا السُّيُولُ عَنِ الْحَيَا عَنِ الْبَحْرِ عَنْ جُودِ الْأَمِيرِ تَمِيمِ[1] [ح١٢٠أ]

[١٥- «المُشَاكَلَةُ»][2]

«**المُشَاكَلَةُ**»: أَنْ يُذْكَرَ الشيءُ بِلَفْظِ غَيْرِهِ[3] لِوُقُوعِهِ في صُحْبَتِهِ،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى[4]: ﴿فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ﴾[5] [سورة البقرة: ١٩٤/٢].

ص٣٩٤، ج٤، ص٢٣٧؛ ابن حجة الحموي، **خزانة الأدب**، ج٢، ص٣٩، حيث قال:

فمن سمع هذا البيت توهم أنه يريد بـ«راء» و«دال» حرفي الهجاء، لأنه صدر بيته بذكر الحروف وأتبع ذلك بالرسم والنقط وهذا هنا هو المعنى القريب المتبادر أولا إلى ذهن السامع والمراد غيره وهو المعنى البعيد المُوَرَّى عنه بالقريب لأن مراده بـ«الحرف» الناقة، وبـ«حرف النون» تشبيه الناقة به في تقويسها وضمورها. وبـ«راء» اسم الفاعل مِنْ «رأى إذا ضرب الرئة»، وبـ«دال» اسم الفاعل مِنْ «دلا يدلو إذا رفق في السير»، وبـ«الرسم» أثر الدار، وبـ«النقط» المطر. **ومعنى هذا البيت**: أن هذه الناقة لضعفها وانحنائها مثل نون تحت رجل يضرب رئتيها ولم يرفق بها في السير فهو غير دال -وقد تقدم أن الدالي هو الرفيق- ويؤم بها دارا غير المطر رسمها واجتماع هذه الأوصاف دليل على ضعف الناقة لأنها لو كانت قوية لما احتاجت إلى ضرب رئتيها وإلى الرفق بها مع شدة شوقه إلى ديار أحبابه وذلك باعث على شدة السير.

(١) (ب)، (ح)، (ق)، (ن): بدون «ونحو: أَصَحُّ وَأَقْوَى مَا رَوَيْنَاهُ فِي النَّدَى / مِنَ الْخَبَرِ الْمَأْثُورِ مُنْذُ قَدِيمِ // أَحَادِيثُ تَرْوِيهَا السُّيُولُ عن الحيا / عَنِ الْبَحْرِ عَنْ جُودِ الْأَمِيرِ تَمِيمِ//».

البيت لابن رشيق القيرواني. انظر: ابن رَشِيق القيرواني، **ديوان ابن رشيق القيرواني**، (جمعه ورتبه: عبد الرحمن ياغي)، بيروت: دار الثقافة، ١٤٠٩هـ/١٩٨٩م، ص١٧٠-١٧١ (بلفظ «سمعناه» بدل «رويناه»)؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٣٦٦؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص١٥٨-١٥٩؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٢٦١؛ يحيى بن حمزة العلوي، **الطراز**، ج٣، ص١٤٧؛ ابن حجة الحموي، **خزانة الأدب**، ج١، ص٣٦٨؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٢، ص٢٣٤؛ ابن معصوم، **أنوار الربيع**، ج٣، ص١٢٥.

(٢) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٣-٥٣٤.

(٣) (ح)، (ق)، (ن): «فِي لَفْظِ غَيْرِه» بدل «بِلَفْظِ غَيْرِه».

(٤) (ب): «لقوله تعالى» بدل «كقوله تعالى».

(٥) تمام الآية: ﴿الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ﴾ [سورة البقرة: ١٩٤/٢].

[١٦- «التَّفْوِيفُ»][1]

«**التَّفْوِيف**»[2]: أَنْ تَأْتِيَ[3] بِمَعَانٍ مُتَلَائِمَةٍ[4] في جُمَلٍ مُسْتَوِيَةِ الْمِقْدَارِ[5] أَوْ مُتَقَارِبَةٍ[6]، كَمَا يَصِفُ[7] سَحَابًا:

فَوَشْيٌ بِلَا رَقْمٍ وَنَقْشٌ بِلَا يَدٍ[8] وَدَمْعٌ بِلَا عَيْنٍ وَضِحْكٌ بِلَا ثَغْرِ[9]

[١٧- «التَّطْرِيزُ»][10]

«**التَّطْرِيز**»[11]: [ح١٢٠ب] أَنْ يَشْتَمِلَ[12] الصَّدْرُ عَلَى مُخْبَرٍ عَنْهُ مَعَ مُتَعَلِّقَيْنِ بِهِ[13]، والْعَجُزُ على [و٤٦أ] خَبَرٍ كذلك،

نحو:

كَأَنَّ الْخَمْرَ في يَدِهَا وَفِيهَا [ن٤٤أ] عَقِيقٌ في عَقِيقٍ في عَقِيقِ[14]

---

(١) قارن: ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٢٦٠؛ بدر الدين ابن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص١٧٨-١٨٠.

(٢) (و): «التفريف» بدل «التفويف».

(٣) (ن): «أَنْ يَأْتِيَ» بدل «أَنْ تَأْتِيَ».

(٤) (ب)، (و): «ملائمة» بدل «متلائمة».

(٥) (ح)، (ق): «متساوية المقدارِ» بدل «مستوية المقدارِ».

(٦) (ح)، (ق)، (ن)، (و): «مُتَقَارِبه» بدل «متقاربةٍ».

(٧) (ن): «كما يصفه» بدل «كما يصف».

(٨) (ب): «بلا كمد» بدل «بلا يد».

(٩) البيت للناشئ الأكبر (ابن شرشير)، أبي العباس عبد الله بن محمد بن عبد الله الأنباري (ت ٢٩٣هـ/٩٠٦م). انظر: أبو إسحاق الحُصْرِي، **زهر الآداب وثمر الألباب**، ج١، ص٢٤٠؛ بدر الدين ابن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص١٧٨-١٨٠؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٢٦٢؛ التفتازاني، **المطول**، ص٣٨١؛ الصعيدي، **بغية الإيضاح** ، ج٤، ص٢٠.

(١٠) قارن: ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٣١٤-٣١٥؛ بدر الدين ابن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص١٧٤-١٧٥.

(١١) (ب): «التطريب» بدل «التطريز».

(١٢) (ح)، (ق)، (ن)، (و): «أن يشمل» بدل «أن يشتمل».

(١٣) (و): «مَعَ مُتَعَلِّقَيْنِ» بدل «مَعَ مُتَعَلِّقَيْنِ بِهِ».

(١٤) البيت لابن الرومي. انظر: ابن الرومي، **ديوان ابن الرّومي**، ج٢، ص٥٠٦؛ أبو هلال العسكري، **كتاب الصناعتين**، ص٤١٤ (نسبه إلى نفسه)؛ أبو هلال العسكري، **ديوان المعاني**، ج١، ص٢٩٦؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٣١٤-٣١٥؛ بدر الدين ابن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص١٧٤-١٧٥؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص١٢٣؛ يحيى بن حمزة العلوي، **الطراز**، ج٣، ص٩١-٩٢؛ ابن حجة الحموي، **خزانة الأدب**، ج٢، ص٣٠٥.

[١٨- «التَّسْهِيمُ» / «التوشيح»][1]

«**التَّسْهِيمُ**»: أَنْ يَكُونَ الصَّدْرُ مُقْتَضِيًا لِلْعَجُزِ، [ق١٣٨ب]

نحو:

أَحَلَّتْ دَمِي مِنْ غَيْرِ جُرْمٍ وَحَرَّمَتْ بِلَا سَبَبٍ يَوْمَ اللِّقَاءِ سَلَامِي[2]

فَلَيْسَ الَّذِي حَلَّلْتِهِ بِمُحَلَّلٍ[3] [ب٤٤أ] **وَلَيْسَ الَّذِي حَرَّمْتِهِ بِحَرَامِ**[4]

وَمَا يَكُونُ أَوَّلُ البَيْتِ شاهدًا لِلْقَافِيَةِ[5] -كَالْبَيْتِ الْمَذْكُورِ-: يُسَمَّى[6] «**تَوْشِيحًا**» أَيْضًا[7]. [ح١٢١أ]

[١٩- «الْاِقْتِبَاسُ»][8]

«**الْاِقْتِبَاسُ**»: أَنْ يَأْخُذَ كَلِمَةً[1] مِنَ الْقُرْآنِ أَوْ آيَةً، تَوْشِيحًا[2] لِكَلَامِهِ، وَتَزْيِينًا لِنِظَامِهِ.

---

(١) قارن: ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٢٦٣-٢٦٨؛ بدر الدين ابن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص١٩٧-٢٠٠.

(٢) (ق): «يتلاقى» بدل «سلامي».

(٣) (ق): «حَلَّلَتْ بِمُجَلِّلٍ» بدل «حَلَّلْتُهُ بِمُحَلَّلٍ».

(٤) البيت للبختري. انظر: البحتري، **ديوان البحتري**، ج٣، ص٢٠٠٠-٢٠٠١؛ ابن طباطبا، أبو الحسن محمد بن أحمد بن محمد بن إبراهيم طباطبا الحسني العلوي (ت ٣٢٢هـ/٩٣٤م)، **عيار الشعر**، (شرح وتحقيق: عباس عبد الساتر)، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٦هـ/٢٠٠٥م، ص١٣٢؛ الآمدي، **الموازنة بين شعر أبي تمام والبحتري**، (تحقيق: السيد أحمد صقر)، ط٤، القاهرة: دار المعارف، ١٩٩٤م، ج٢، ص١٣٠؛ أبو هلال العسكري، **كتاب الصناعتين**، ص٣٨٣؛ ابن منقذ، أبو المظفر مؤيد الدولة نجم الدين أسامة بن مرشد بن علي بن مُقَلَّد بن نصر بن منقذ الشَّيْزَرِي الكناني الكلبي (ت ٥٨٤هـ/١١٨٨م)، **البديع في نقد الشعر**، (تحقيق: أحمد أحمد بدوي، حامد عبد المجيد)، مصر: مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي، ١٩٦٠م، ص١٩٣؛ ابن الأثير، **المثل السائر**، ج٣، ص٢٠٦؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٢٦٦؛ بدر الدين ابن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص١٩٧؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص١١٩؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٢٦٣؛ يحيى بن حمزة العلوي ، **الطراز**، ج٢، ص٣٢٧؛ ابن حجة الحموي، **خزانة الأدب**، ج٢، ص٣٠٤؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٢، ص٢٣٧.

(٥) (ح): «بهذا القافية»؛ (ق): «بهذه القافية»؛ (ن): «ضِدَّ الْقَافِيَةِ» بدل «شاهدًا للقافية».

(٦) (و): «سُمِّيَ» بدل «يُسَمَّى».

(٧) (ب): «يسمى ترشيحا أيضا» بدل «يسمى توشيحا أيضا»؛ (ق): بدون «أَيْضًا».

(٨) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧٣؛ المطرزي، **الإيضاح في شرح مقامات الحريري**، ص٦٢؛ ابن الأثير، **المثل السائر**، ج٣، ص٢٠٠-٢٠٥؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص١٤٠-١٤٢؛ صفي الدين الحلي، **شرح الكافية البديعية**، ٢٧٨-٢٨٠.

وهو أَحْسَنُ الوُجُوهِ في هذه الصنعةِ[٣]،

نحو:

لٰكِنَّنِي جَرَّبْتُكُمْ فَوَجَدْتُكُمْ لا تَصْبِرُونَ عَلَى طَعَامٍ وَاحِدٍ[٤]

[٢٠- «التَّضْمِينُ»][٥]

«**التَّضْمِينُ**»: أَنْ يَأْتِيَ بِمِصْرَاعٍ أَوْ بَيْتٍ [ح١٢١ب] أَوْ بَيْتَيْنِ عَارِيَةً لِإِتْمَامِ مُرَادِهِ[٦] وتأكيدِ معناه[٧].

وَنَظَائِرُهُ كثيرةٌ.

---

(١) (ن): «بكلمةٍ» بدل «كلمةً».

(٢) (ب)، (ح)، (ن)، (ق): «ترشيحًا» بدل «توشيحًا».

(٣) (و): «مِنْ هذا الصنف» بدل «في هذه الصنعةِ».

(٤) اقتباس من قوله تعالى: ﴿وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى لَنْ نَصْبِرَ عَلَى طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِتُ الأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَا قَالَ أَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَى بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ اِهْبِطُوا مِصْراً فَإِنَّ لَكُمْ مَا سَأَلْتُمْ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ وَبَآؤُوا بِغَضَبٍ مِنَ اللهِ ذٰلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ الْحَقِّ ذٰلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ﴾ [سورة البقرة: ٦١/٢].

البيت لابن الأحنف. انظر: ابن الأحنف، أبو الفضل العباس بن الأحنف بن الأسود الحنفي اليمامي (ت ١٩٢هـ/٨٠٨م)، **ديوان العباس بن الأحنف**، (تحقيق: عاتكة الخزرجي)، القاهرة: دار الكتب المصرية، ١٣٧٣هـ/١٩٥٤م، ص١٠٦؛ ابن داود الظاهري، أبو بكر محمد بن داود بن علي الإصفهاني الظاهري (ت ٢٩٧هـ/٩١٠م)، **الزهرة**، (تحقيق: إبراهيم السامرائي)، ط٢، الزرقاء: مكتبة المنار، ١٤٠٦هـ/١٩٨٥م، ص٢١٨-٢١٩؛ ابن قتيبة، **الشعر والشعراء**، ص٨١٦؛ أبو الفرج الإصفهاني، **الأغاني**، ج١٧، ص٥٦؛ الراغب الإصفهاني، الحسين بن محمد بن المفضل الإصفهاني (ت ٤٢٥هـ/١٠٣٤م؟)، **محاضرة الأدباء ومحاورات الشعراء والبلغاء**، (تحقيق: عمر الطبّاع)، ط١، بيروت: دار الأرقم، ١٤٢٠هـ/١٩٩٩م، ج٢، ص٨٤؛ الثعالبي، **ثمار القلوب في المضاف والمنسوب**، (تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم)، ط١، بيروت: المكتبة العصرية، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٣م، ص٥٠؛ أحمد الجرجاني، أبو العباس أحمد بن محمد الجرجاني الثقفي (ت ٤٨٢هـ/١٠٨٩م)، **المنتخب من كنايات الأدباء وإشارات البلغاء**، (عنى بتصحيحه: السيد محمد بدر الدين النعساني الحلبي)، ط١، مصر: مطبعة السعادة، ١٣٢٦هـ/١٩٠٨م، ص١٠٣؛ ابن أبي الحديد، أبو حامد عز الدين عبد الحميد بن هبة الله بن محمد المدائني (ت ٦٥٦هـ/١٢٥٨م)، **شرح نهج البلاغة**، (تحقيق: محمد إبراهيم)، ط١، بغداد: دار الكتاب العربي، ١٤٢٨هـ/٢٠٠٧م، ج٢٠، ص٣٥٣.

(٥) قارن: المطرزي، **الإيضاح في شرح مقامات الحريري**، ص٦١.

(٦) (ح)، (ن): «لا يُرَامُ مُرَادُه»، (ق): «لإِبْرَامِ مُرَادِه» بدل «لِإِتْمَامِ مُرَادِه».

(٧) (ب)، (ح)، (ق)، (ن): بدون «وتأكيد معناه».

[الوُجُوهُ الأُخَرُ][1]

وَأَمَّا الْوُجُوهُ الْأُخَرُ -كَـ«**الرَّقْطَاءِ**» وَ«**الْخَيْفَاءِ**»[2] وَغَيْرِهِمَا-: فَلَكَ أَنْ تَسْتَخْرِجَ مِنْ هذا القبيلِ ما شِئْتَ، وَتُسَمِّيَهُ بِمَا أَرَدْتَ[3].

---

(1) انظر: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٤٢، حيث قال:

وأصل الحسن في جميع ذلك: أن تكون الألفاظ توابعَ للمعاني، لا: أن تكون المعاني لها توابع، أعني: أن لا تكون مُتَكَلَّفَةً.

ويورد الأصحاب ها هنا أنواعا -مثلَ كونِ الحروفِ منقوطة أو غير منقوطة أو البعضِ منقوطا والبعضِ غيرَ منقوط بالسوية-، فلك: أن تستخرجَ من هذا القبيل ما شئت، وتُلَقِّبَ كُلًّا من ذلك بما أحببتَ.

(2) انظر: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٦٧-١٦٩؛ **نهاية الإيجاز**، ص٤٩-٥٠؛ المطرزي، **الإيضاح في شرح مقامات الحريري**، ص٦٨.

(3) (ب)، (ن)، (و): «ما أَرَدْتَ» بدل «بِمَا أَرَدْتَ».

[القسم الثاني: ما يُوجِبُ «الْفَصَاحَةَ المَعْنَوِيَّةَ»][1]

وَأَمَّا «القسمُ [ح١٢٢أ] الثَّاني»[2]:

فهو مُخْتَصٌّ[3] بِـ:

أ- «التَّبْيِينِ»،

ب- و«التَّزْيِينِ».

[أ- ما كان مُخْتَصًّا بـ«التبيين»][4]

أَمَّا الأَوَّلُ:[5]

فَـ:

[١- «تَفْسِيرُ الْخَفِيِّ»][6]

«**تَفْسِيرُ الْخَفِيِّ**»[7]: أَنْ يَكُونَ [و٤٦ب] في كلامِكَ لَفْظٌ مُبْهَمٌ فَتُفَسِّرَهُ،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذٰلِكَ الأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هٰؤُلَاءِ مَقْطُوعٌ مُصْبِحِينَ﴾[8] [سورة الحجر: ٦٦/١٥]، [ن٤٤ب]

---

(١) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٦٨-١٨٠؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٣-٥٣٩؛ بدر الدين بن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص٢٠٤-٢٧٥.

(٢) (ب)، (و): «القسم الثاني» بدل «وَأَمَّا القسم الثاني».

(٣) (ب)، (ح)، (ن): «وهو مختص»؛ (و): «وهو يَخْتَصُّ»، بدل «فهو مُخْتَصٌّ».

(٤) قارن: بدر الدين بن المالك (ابن الناظم-ت٦٨٦هـ)، **المصباح**، ص٢٠٤-٢٤٥.

(٥) (ح)، (ق)، (و): «الأَوَّلُ»؛ (ن): «الأَوَّلَيْنِ»، بدل «أما الأَوَّلُ».

(٦) قارن: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٨٢-١٨٣؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص١٨٥-١٩٣؛ بدر الدين بن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص٢٠٨.

(٧) (و): «فتفسير الحفي»، بدل «فتفسير الخفي».

(٨) (ب)، (ن)، (و): بدون «﴿مُصْبِحِينَ﴾».
تمام الآيات: ﴿وَنَبِّئْهُمْ عَنْ ضَيْفِ إِبْرَاهِيمَ (٥١) إِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلَامًا قَالَ إِنَّا مِنْكُمْ وَجِلُونَ (٥٢) قَالُوا لَا تَوْجَلْ إِنَّا

وَقَوْلِهِ: ﴿... الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ (٦) صِرَاطَ الَّذِينَ ... (٧)﴾[1] [سورة الفاتحة: ١/٦-٧]،

أَبْهَمَ لِلتَّفْخِيمِ، ثُمَّ فَسَّرَهُ.

وهو:

أ- إِمَّا تَبْيِينُ أَحَدِ رُكْنَيِ «الإسنادِ» بِالْآخَرِ،

نحو: [ب٤٤ب]

ثَلَاثَةٌ تُشْرِقُ الدُّنْيَا بِبَهْجَتِهَا شَمْسُ الضُّحَى وَأَبُو إِسْحَاقَ وَالْقَمَرُ[2]

ب- أَوْ بِغَيْرِهِ[3]،

نحو:

آرَاؤُكُمْ وَوُجُوهُكُمْ وَسُيُوفُكُمْ فِي الْحَادِثَاتِ إِذَا دَجَوْنَ[1] نُجُومُ

نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ عَلِيمٍ (٥٣) قَالَ أَبَشَّرْتُمُونِي عَلَى أَنْ مَسَّنِيَ الْكِبَرُ فَبِمَ تُبَشِّرُونَ (٥٤) قَالُوا بَشَّرْنَاكَ بِالْحَقِّ فَلَا تَكُنْ مِنَ الْقَانِطِينَ (٥٥) قَالَ وَمَنْ يَقْنَطُ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ (٥٦) قَالَ فَمَا خَطْبُكُمْ أَيُّهَا الْمُرْسَلُونَ (٥٧) قَالُوا إِنَّا أُرْسِلْنَا إِلَى قَوْمٍ مُجْرِمِينَ (٥٨) إِلَّا آلَ لُوطٍ إِنَّا لَمُنَجُّوهُمْ أَجْمَعِينَ (٥٩) إِلَّا امْرَأَتَهُ قَدَّرْنَا إِنَّهَا لَمِنَ الْغَابِرِينَ (٦٠) فَلَمَّا جَاءَ آلَ لُوطٍ الْمُرْسَلُونَ (٦٠) قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ (٦٢) قَالُوا بَلْ جِئْنَاكَ بِمَا كَانُوا فِيهِ يَمْتَرُونَ (٦٣) وَأَتَيْنَاكَ بِالْحَقِّ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ (٦٤) فَأَسْرِ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ اللَّيْلِ وَاتَّبِعْ أَدْبَارَهُمْ وَلَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ وَامْضُوا حَيْثُ تُؤْمَرُونَ (٦٥) وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَٰلِكَ الْأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هَٰؤُلَاءِ مَقْطُوعٌ مُصْبِحِينَ (٦٦)﴾ [سورة الحجر: ١٥/٦٦].

(١) (ح): «﴿صِرَاطَ الَّذِينَ﴾»؛ (ق): «و﴿صِرَاطَ الَّذِينَ﴾» (ن): «وقَوْلِه: ﴿صِرَاطَ الَّذِينَ﴾» بدل «وَقَوْلِه: ﴿... الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ (٦) صِرَاطَ الَّذِينَ ... (٧)﴾».

تمام السورة: ﴿بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ (١) الْحَمْدُ لِلهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (٢) الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ (٣) مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ (٤) إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ (٥) اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ (٦) صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ (٧)﴾ [سورة الفاتحة: ١/١-٧].

(٢) (ح)، (ق)، (ن)، (و): «البيت» بدل «شَمْسُ الضُّحَى وَأَبُو إِسْحَاقَ وَالْقَمَرُ».

الأبيات لمحمد بن وهيب الحميري (ت ٢٤٠هـ/٨٥٤م؟). انظر: أبو الفرج الإصفهاني، **الأغاني**، ج١٩، ص٥٧؛ أبو هلال العسكري، **ديوان المعاني**، ج١، ص١٣٤-١٣٥؛ أبو إسحاق الحصري، **زهر الآداب وثمر الألباب**، ج٣، ص٧٠٣؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٣٢٤؛ ابن حجة الحموي، **خزانة الأدب**، ج٢، ص٣٧١؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج١، ص٢١٥-٢٣٠، رقم الشاهد: ٤٠؛ ابن معصوم، **أنوار الربيع**، ج٦، ص١٢٥؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص٧٥-٧٦؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص١٦٦-١٦٧، رقم الشاهد: ١٦٨؛ يونس أحمد السامرّائي، **شعراء عباسيون**، ج١، ص٧٦.

(٣) (ب): «لغيره» بدل «بغيره».

أي: تَبْيِينُ أَحَدِ رُكْنَيِ الإسنادِ بِغير الْآخَرِ.

مِنْهَا مَعَالِمُ لِلْهُدَى وَمَصَابِحٌ تَجْلُو الدُّجَى[٢] والأُخْرَيَاتُ رُجُومُ[٣]

[٢- «التَّأْكِيدُ» بِـ«البُرْهَانِ» أو بِـ«القَسَمِ» أَو بِـ«التكرارِ المُفِيدِ»][٤]

«التَّأْكِيدُ»: تَقْوِيَةُ المعنى:

أ- إِمَّا بِـ«الْبُرْهَانِ»،

نحو:

يَا ذَا الَّذِي بِصُرُوفِ الدَّهْرِ عَيَّرَنَا هَلْ عَانَدَ الدَّهْرُ إِلَّا مَنْ لَهُ خَطَرُ؟! [ح١٢٢ب]

أَمَا تَرَى الْبَحْرَ تَعْلُو[٥] فَوْقَهُ جِيَفٌ وَتَسْتَقِرُّ[٦] بِأَقْصَى قَعْرِهِ[٧] الدُّرَرُ[٨]

---

(١) (ح): «دراجون»، (ق): بدون «إذا دجون» بدل «إذا دجون»،

(٢) (ح): «تجلوا الدهى»؛ (ق): «تجلوا الدجى» بدل «تجلو الدجى».

(٣) البيتان لابن الرومي. انظر: ابن الرومي، **ديوان ابن الرّومي**، ج٣، ص٣١٩؛ ابن الزملكاني، **التبيان في علم البيان**، ص١٨٧؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص١٨٩؛ بدر الدين ابن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص٢٠٩؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص١٠٨؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٢٦٨؛ صفي الدين الحلي، **شرح الكافية البديعية**، ص٢٤٣؛ يحيى بن حمز العلوي، **الطراز**، ج٣، ص٨٨؛ بهاء الدين السبكي، **عروس الأفراح**، ج٢، ص٢٤٧؛ ابن معصوم، **أنوار الربيع**، ج١، ص٣٤٤، ج٦، ص١٢٥.

(٤) قارن: المطرزي، **الإيضاح في شرح مقامات الحريري**، ص٤٢-٤٣؛ ابن الزملكاني، **التبيان في علم البيان**، ص١١٠؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٣٢٧-٣٣٠؛ أبو بكر الرازي، **روضة الفصاحة**، ص١٢٦؛ بدر الدين بن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص٢٣٢-٢٣٤.

(٥) (ن): «يعلو» بدل «تعلو».

(٦) (ب)، (ن): «ويستقرّ» بدل «وتستقرّ».

(٧) (ق): «بِأَقْصَى قعرره» بدل «بِأَقْصَى قَعْرِهِ».

(٨) بهامش (ب):

وَفِي السَّمَاءِ نُجُومٌ مَا لَهَا عَدَدٌ وَلَيْسَ يُكْسَفُ إِلَّا الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ

الأبيات لقابوس بن وشمكير (شمس المعالي/المعارف). انظر: الثعالبي، **يتيمة الدهر**، ج٤، ص٦٩، الثعالبي، **نثر النظم وحل العقد**، دمشق: مطبعة معارف الولاية الجليلة، ١٣٠٠، ص٧٣؛ المطرزي، **الإيضاح في شرح مقامات الحريري**، ص٤٢-٤٣؛ ياقوت الحموي، أبو عبد الله شهاب الدين ياقوت بن عبد الله الحموي (ت ٦٢٦هـ/١٢٢٩م)، **معجم الأدباء / إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب**، (تحقيق: إحسان عباس)، ط١، دار الغرب الإسلامي، ١٩٩٣م، ج٥، ص٢١٨٣-٢١٨٤؛ ابن الزملكاني، **التبيان في علم البيان**، ص١١٠؛ أبو بكر الرازي، **روضة الفصاحة**، ص١٢٦؛ ابن خلكان، **وفيات الأعيان**، ج٤، ص٧٩-٨٠؛ النويري ، **نهاية الأرب**، ج٧، ص٧٤-٧٥.

ونسب البيت إلى أبي نواس في **الطراز** للعلوي، ج٢، ص١٨٦.

ب- أَوْ بِـ«الْقَسَمِ»،

ج- أَوْ بِـ«التَّكْرَارِ المُفِيدِ»،

وَنَظَائِرُهُ في القرآنِ كَثِيرَةٌ[1].

[٣- «الْمَذْهَبُ الْكَلَامِيُّ»][2]

«**الْمَذْهَبُ الْكَلَامِيُّ**»: أَنْ تُورِدَ[3] لِلْحُكْمِ حُجَّةً عَلَى طريقةِ **أهلِ الكلامِ**[4]،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللهُ لَفَسَدَتَا﴾[5] [سورة الأنبياء: ٢٢/٢١]،

وقولِه تعالى[6]: ﴿إِذًا لَذَهَبَ كُلُّ إِلٰهٍ [ق١٣٩أ] بِمَا خَلَقَ﴾[7] [سورة المؤمنون: ٩١/٢٣].

[٤- «التَّكْمِيلُ»][8]

«**التَّكْمِيلُ**»: أَنْ تَرَى كَلَامَكَ نَاقِصًا فَتُكَمِّلَهُ[9]،

نحو:

حَلِيمٌ إِذَامَا الْحِلْمُ[10] [و٤٧أ] **زَيَّنَ أَهْلَهُ مَعَ الْحِلْمِ في عَيْنِ العَدُوِّ مَهِيبُ**[1] [ح١٢٣أ]

---

(١) (ن): «وَنَظَائِرُهُ كَثِيرَةٌ في القرآنِ» بدل «وَنَظَائِرُهُ في القرآنِ كَثِيرَةٌ».

(٢) قارن: ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص١١٩-١٢٢؛ بدر الدين بن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص٢٠٦-٢٠٨.

(٣) (ح)، (ق)، (ن): «أَنْ يورد» بدل «أَنْ تورد».

(٤) (ب)، (ن)، (و): بدون «على طريقة أهل الكلام».

(٥) (ح)، (ق)، (ن): بدون «﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللهُ لَفَسَدَتَا﴾».
تمام الآيات: ﴿وَلَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَنْ عِنْدَهُ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَلَا يَسْتَحْسِرُونَ (١٩) يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ (٢٠) أَمِ اتَّخَذُوا آلِهَةً مِنَ الْأَرْضِ هُمْ يُنْشِرُونَ (٢١) لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ (٢٢) لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ (٢٣)﴾ [سورة الأنبياء: ١٩/٢١-٢٣].

(٦) (ب): «وقوله» بدل «وقوله تعالى».

(٧) (ق): «بما خلق له» بدل «﴿بِمَا خَلَقَ﴾».
تمام الآيتين: ﴿مَا اتَّخَذَ اللهُ مِنْ وَلَدٍ وَمَا كَانَ مَعَهُ مِنْ إِلٰهٍ إِذًا لَذَهَبَ كُلُّ إِلٰهٍ بِمَا خَلَقَ وَلَعَلَا بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ سُبْحَانَ اللهِ عَمَّا يَصِفُونَ (٩١) عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ (٩٢)﴾ [سورة المؤمنون: ٩١/٢٣-٩٢].

(٨) قارن: ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٣٥٧-٣٦٢؛ بدر الدين بن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص٢١٦-٢١٧.

(٩) (ب): «فيكملّه»؛ (و): «وَكَمَّلْتَه» بدل «فَتُكَمِّلَه».

(١٠) (ق): «الحليم» بدل «الحلم».

[٥- «الْاِحْتِرَاسُ»][٢]

«**الْاِحْتِرَاسُ**»: أَنْ يَتَوَجَّهَ على كَلَامِكَ احتمالٌ، فَتَصُونَهُ عَنْهُ،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ﴾[٣] [سورة الأنبياء: ٣٤/٢١]،

فَلَمَّا كان الخطابُ مع رسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ[٤]: فَرِحَ الكُفَّارُ[٥]، فَقَالَ[٦]:

﴿أَفَإِنْ مِتَّ [ن٤٥أ] فَهُمُ الْخَالِدُونَ﴾[٧] [سورة الأنبياء: ٣٤/٢١].

[٦- «التَّذْيِيلُ»][٨]

«**التَّذْيِيلُ**»: [ب٤٥أ] أَنْ تَأْتِيَ في آخِرِ الكَلَامِ[٩] بِجُمْلَةٍ مُسْتَقِلَّةٍ[١٠] مُشْتَمِلَةٍ على معناه لِلتَّأْكِيدِ[١١]،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿ذٰلِكَ[١] جَزَيْنَاهُمْ بِمَا كَفَرُوا وَهَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكَفُورَ﴾[٢] [سورة سبأ: ١٧/٣٤]. [ح١٢٣ب]

---

(١) البيت لكعب بن سعد الغَنَوِي. انظر: الأصمعي، **الأصمعيات**، ص١٠٠ (نسبه الأصمعي إلى غريقة بن مسافع العبسي)؛ قدامة بن جعفر، أبو الفرج قدامة بن جعفر بن قدامة بن زياد الكاتب البغدادي (ت ٣٣٧هـ/٩٤٨م؟)، **نقد الشعر**، (تحقيق: محمد عبد المنعم الخفاجي)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٩٨٤، ص١٤٥؛ أبو علي القالي، الأمالي، ج٢، ص١٦٨؛ أبو زيد القرشي، **جمهرة أشعار العرب**، ص٥٦٠؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٣٥٧-٣٥٨؛ بدر الدين بن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص٢١٦-٢١٧؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص١٣١؛ القزويني، **الإيضاح**، ص١٥٧؛ يحيى بن حمز العلوي، **الطراز**، ج٣، ص١٠٩؛ ابن حجة الحموي، **خزانة الأدب**، ج١، ص٣٧٤.

(٢) قارن: ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٢٤٥-٢٤٨؛ بدر الدين بن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص٢١٥-٢١٦.

(٣) تمام الآيتين: ﴿وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَفَإِنْ مِتَّ فَهُمُ الْخَالِدُونَ (٣٤) كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَنَبْلُوكُم بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً وَإِلَيْنَا تُرْجَعُونَ (٣٥)﴾ [سورة الأنبياء: ٣٤/٢١-٣٥].

(٤) (ب)؛ «مع رسُولِ اللهِ عليه السلام»؛ (و): «لِرسولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ» بدل «مع رسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ».

(٥) (ن): «مَرِحَ الكُفَّارُ» بدل «فَرِحَ الكُفَّارُ».

(٦) (و): «فَأَنْزَلَ» بدل «فقال».

(٧) تمام الآيتين: ﴿وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَفَإِنْ مِتَّ فَهُمُ الْخَالِدُونَ (٣٤) كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَنَبْلُوكُم بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً وَإِلَيْنَا تُرْجَعُونَ (٣٥)﴾ [سورة الأنبياء: ٣٤/٢١-٣٥].

(٨) قارن: ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٣٨٧-٣٩٢؛ بدر الدين بن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص٢١٧-٢١٩.

(٩) (ح)، (ق)، (ن)، (و): «أن يأتي في آخره» بدل «أن تأتي في آخر الكلام».

(١٠) (ب): «مستقيلة» بدل «مستقلة».

(١١) (ب)، (ح)، (ن)، (و): بدون «للتأكيد».

[٧- «الإِغْرَاقُ»][٣]

«الإِغْرَاقُ»:

نحو:

كَفَى بِجِسْمِي[٤] نُحُولًا أَنَّنِي رَجُلٌ[٥] لولا مُخَاطَبَتِي إِيَّاكَ لَمْ تَرَنِي[٦]

وَيُسْتَحْسَنُ ما لَمْ يَدْخُلْ في حَيِّزِ الامتناعِ[٧].

[٨- «الإِيغَالُ»][٨]

«**الإِيغَالُ**»: أَنْ تَزِيدَ[٩] القافيةُ تَحْقِيقَ ما ذُكِرَ[١٠]،

نحو[١]:

---

[١] (ب)، (و): «وكذلك» بدل «ذلك».

[٢] تمامُ الآيات: ﴿لَقَدْ كَانَ لِسَبَإٍ فِي مَسْكَنِهِمْ آيَةٌ جَنَّتَانِ عَن يَمِينٍ وَشِمَالٍ كُلُوا مِنْ رِزْقِ رَبِّكُمْ وَاشْكُرُوا لَهُ بَلْدَةٌ طَيِّبَةٌ وَرَبٌّ غَفُورٌ (١٥) فَأَعْرَضُوا فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ سَيْلَ الْعَرِمِ وَبَدَّلْنَاهُم بِجَنَّتَيْهِمْ جَنَّتَيْنِ ذَوَاتَيْ أُكُلٍ خَمْطٍ وَأَثْلٍ وَشَيْءٍ مِنْ سِدْرٍ قَلِيلٍ (١٦) ذَٰلِكَ جَزَيْنَاهُم بِمَا كَفَرُوا وَهَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكَفُورَ (١٧)﴾ [سورة سبأ: ٣٤/١٥-١٧].

[٣] قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧٧؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٣٢١-٣٢٢؛ بدر الدين بن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص٢٢٥-٢٢٦.

[٤] (ق): «بحسمي» بدل «بجسمي».

[٥] (ح): «نحو لولا أنني رجلٌ» بدل «نحولًا أنني رجلٌ».

[٦] (ح)، (ق): «لَمْ تَزَلْ» بدل «لَمْ تَرَنِي».

البيت للمتنبي. انظر: المتنبي، **ديوان أبي الطيب المتنبي**، ص٢؛ ابن جني، **الفَسْر شرح ديوان المتنبي**، ج٣، ص٦٤٩؛ الواحدي، **شرح ديوان المتنبي**، ص٥؛ العكبري، **التبيان في شرح الديوان**، ج٤، ص١٨٦؛ البرقوقي، **شرح ديوان المتنبي**، ج٤، ص٣١٩؛ رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٧٦؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧٧؛ ياقوت الحموي، **معجم الأدباء**، ج٥، ص٢٣٠١؛ الصفدي، **الوافي بالوفيات**، ج٢٥، ص٣٤٨؛ ابن حجة الحموي، **خزانة الأدب**، ج٢، ص١٣.

[٧] (و): «في حَدِّ الامتناع» بدل «في حَيِّزِ الامتناع».

[٨] قارن: ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٢٣٢-٢٤١؛ بدر الدين بن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص٢٣٠-٢٣١.

[٩] (ن): «أَنْ يَزِيدَ» بدل «أَنْ تَزِيدَ».

[١٠] (ب)، (و): «تجويدَ ما ذُكِرَ»؛ (ن): «تحويلَ ما ذُكِرَ» بدل «تحقيقَ ما ذُكِرَ».

انظر: قدامة بن جعفر، **نقد الشعر**، ص١٦٨؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٢٣٢-٢٣٣؛ صفي الدين الحلي، **شرح الكافية البديعية**، ص١٥٠-١٥١.

وَإِنَّ صَخْرًا[٢] لَتَأْتَمُّ[٣] الْهُدَاةُ بِهِ كَأَنَّهُ عَلَمٌ فِي رَأْسِهِ نَارُ[٤]

أَوْغَلَ بقوله: «فِي رَأْسِهِ نَارُ»[٥] لَمَّا جَعَلَهُ[٦] جَبَلًا عَالِيًا مُشْتَهِرًا بالهدايةِ[٧]. [ح١٢٤أ]

[٩- «الْاِسْتِطْرَادُ»][٨]

«الْاِسْتِطْرَادُ»: أَنْ تَثْنِيَ[٩] الْعِنَانَ إلى غَرَضِكَ وكان في الكلامِ الأَوَّلِ[١٠] دلالةٌ على «أَنَّ الغَرَضَ غيرُ ما عُطِفَ عليه»[١١]،

نحو:

---

(١) بهامش (ق):

قولُ خنساءَ بنتِ عمرِو بْنِ الشَّرِيدِ. سأل الخليفةُ المهديُّ المُفَضَّلَ عن أَفْخَرِ بيتٍ قالته العربُ، فذكر له هذا، فأعطاه ثلاثين ألفَ درهمٍ. (المنح المكية).

انظر: ابن حجر الهيتمي، أبو العباس شهاب الدين أحمد بن محمد بن محمد الهيتمي السعدي (ت ٩٧٤هـ/١٥٦٧م)، **المنح المكية في شرح الهمزية**، (تحقيق: أحمد جاسم المحمد، بو جمعة مكري)، ط٢، بيروت: دار المنهاج، ١٤٢٦هـ/٢٠٠٥م، ص٥٣٨.

(٢) تحت كلمة «صَخْرًا» من نسخة (ب): «اسم رجلٍ».

(٣) (ب)، (و): «لَيَأْتَمُّ» بدل «لَتَأْتَمُّ».

(٤) البيت للخنساء. انظر: الخنساء، أمّ عمرو تماضر بنت عمرو بن الحارث بن الشريد (ت٢٤هـ/٦٤٥م)، **ديوان الخنساء**، (اعتنى به وشرحه: حمدو طماس)، ط٢، بيروت: دار المعرفة، ١٤٢٥هـ/٢٠٠٤م، ص٤٦؛ المبرد، **الكامل**، ج٣، ص٢٤٤؛ أبو الفرج الإصفهاني، **الأغاني**، ج٩، ص٢٥٢، ج١١، ص٧، ج١٦، ص١٧، ج٢٠، ص١٦٤؛ ابن دريد، أبو بكر محمد بن الحسن بن دريد الأزدي البصري (ت ٣٢١هـ/٩٣٣م)، **جمهرة اللغة**، (تحقيق: رمزي منير بعلبكي)، ط٢، بيروت: دار العلم للملايين، ١٩٨٧، ج٢، ص٩٤٨؛ ابن دريد، **الاشتقاق**، (تحقيق وشرح: عبد السلام محمد هارون)، ط١، بيروت: دار الجيل، ١٤١١هـ/ ١٩٩١م، ص٢٠٩؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٣٥٧-٣٥٨؛ بدر الدين بن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص٢٣٠-٢٣١؛ القزويني، **الإيضاح**، ص١٥٤؛ ابن حجة الحموي، **خزانة الأدب**، ج٢، ص٢٩؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج١، ص٣٤٦-٣٥٥، رقم الشاهد: ٦٤؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص١٠٤؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٢٢٦-٢٢٧، رقم الشاهد: ٢٤٤.

(٥) (ح)، (ق)، (ن)، (و): بدون «أوغل بقوله في رأسه نار».

(٦) (ح)، (ق): «لَمَّا جَعَلَتْه» بدل «لَمَّا جَعَلَه».

(٧) (ح)، (ن): «مُشْتَمِلًا بالهداية»؛ (و): «مُشْتَهِرًا بالهداية ترك» بدل «مُشْتَهِرًا بالهداية».

(٨) قارن: ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص١٣٠-١٣٢؛ بدر الدين بن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص٢٣٤-٢٣٦.

(٩) (ب): «أن تعطف» بدل «أن تثني».

(١٠) (ب): «في أول الكلام» بدل «في الكلام الأول»؛ (ح)، (ق): بدون «الأول».

(١١) (و): «إليه» بدل «عليه».

وَإِنَّا لَقَوْمٌ لا نَرَى الْقَتْلَ سُبَّةً[1] إِذَامَا رَأَتْهُ عَامِرٌ وَسَلُولُ[2] [و٤٧ب]

[١٠- «التَّفْرِيعُ»][3]

«التَّفْرِيعُ»:

نحو:

كَلَامُهُ أَخْدَعُ[4] مِنْ لَحْظِهِ وَوَعْدُهُ أَكْذَبُ مِنْ طَيْفِهِ[5]

فَيُفَرِّعُ مِنْ وَصْفٍ وَصْفًا آخَرَ[6]. [ح١٢٤ب]

[١١- «حُسْنُ التَّعْلِيلِ»][7]

«حُسْنُ التَّعْلِيلِ»:

نحو:

وَلَوْلَا مِسَاسُ الأَرْضِ فَاضِلَ ثَوْبِهِ[8] لَمَا كَانَ عِنْدِي رُخْصَةٌ فِي التَّيَمُّمِ[9]

---

(١) (ح) (ن): «سنَّةً» بدل «سُبَّةً».

(٢) البيت للسموأل. انظر: السموأل، ديوان السموأل، ص٧٠؛ أبو تمام، **ديوان الحماسة**، ص٢١؛ عبد الله بن المعتز (ت٢٩٦هـ)، **كتاب البديع**، ٧٦؛ أبو علي القالي، **كتاب الأمالي**، ج١، ص٣١٩؛ المرزوقي، **شرح ديوان الحماسة**، ص٨٦؛ أبو عبيد البكري، **سمط اللآلي**، ج١، ص٥٩٦؛ الخطيب التبريزي، **شرح ديوان الحماسة**، ج١، ص١١١؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص١٣٢؛ بدر الدين بن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص٢٣٤؛ صفي الدين الحلي، **شرح الكافية البديعية**، ص٨٧.

(٣) قارن: ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٣٧٢-٣٧٤؛ بدر الدين بن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص٢٣٧-٢٣٩.

(٤) (ن): «أَجْدَعُ» بدل «أَخْدَعُ».

(٥) (ح)، (ق): «خُلْفِهِ»، (ن): «ظَنِّهِ» بدل «طَيْفِهِ».

البيت لابن المعتز. انظر: ابن المعتز، **ديوان أشعار الأمير أبي العباس ابن المعتز**، (تحقيق: محمد بديع شريف)، مصر: دار المعارف، ١٩٧٨م، ص٣٨٣؛ ابن رشيق القيرواني، **العمدة**، ج٢، ص٦٣٦؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص١٣٢؛ بدر الدين بن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص٢٣٩؛ بهاء الدين السبكي، **عروس الأفراح**، ج٢، ص٢٦٩.

(٦) (ب)، (ح)، (ق): «فتُفَرِّع من وصفه وصفا آخر» بدل «فيُفَرِّع من وصف وصفا آخر».

(٧) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٨٠؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٣٠٩-٣١٣؛ بدر الدين بن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص٢٤١-٢٤٣.

(٨) (و): «فاضل ثوبها» بدل «فاضل ثوبه».

(٩) نظير البيت نسب إلى أبي القاسم محمد بن هانئ بن محمد المغربي الأندلسي (ت ٣٦٢هـ/٩٧٣م) بلفظ:

ونحو:

فَإِنْ غَادَرَ الْغُدْرَانَ في صَحْنِ وَجْنَتِي فَلَا غَرْوَ[1] مِنْهُ[2] لَمْ يَزَلْ وَابِلًا يَهْمِي[3]

[ن٤٥ب]

[ب- ما كان مختصًا بِـ«التَّزْيِينِ»][4]

وَأَمَّا الثَّانِي:[5]

[١- «التَّنَاسُبُ»][6]

«**التَّنَاسُبُ**»: وهو[7] تَرْتِيبُ المَعَانِي المُتَآخِيَةِ التي تَتَلَاءَمُ[8]،

نحو:

الرِّفْقُ[9] يُمْنٌ[1] وَالْأَنَاةُ[2] سَعَادَةٌ فَاسْتَأْنِ فِي رِفْقٍ تُلَاقِ[3] نَجَاحَا[4]

وَلَوْ لَمْ تُصَافِحْ رِجْلُهَا صَفْحَةَ الثَّرَى لَمَا كُنْتُ أَدْرِي عِلَّةً لِلتَّيَمُّمِ

انظر: ابن سنان الخفاجي، **سر الفصاحة**، ص٢٧٧؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٣٠٩-٣١٠؛ بدر الدين ابن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص٢٤٣؛ يحيى بن حمزة العلوي، **الطراز**، ج٣، ص١٣٩ (نسبه إلى أبي نواس الحسن بن الهانئ بن عبد الأول الحكمي [ت ١٩٨هـ/٨١٣])؛ ابن حجة الحموي، **خزانة الأدب**، ج٢، ص٣٩١.

(١) (ح)، (ق): «ولا غرو» بدل «فلا غرو».

(٢) (ب): بدون «منه».

(٣) (ب): «وابلًا يهمي يمن»؛ (ق): «ووابلا تهمي» بدل «وابلا يهمي».
البيت نسب إلى الزمخشري في «**حدائق السحر**». انظر: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٨٩؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٨٠؛ يحيى بن حمزة العلوي، **الطراز**، ج٣، ص١٤٠ (بلفظ: «فإن غارت الغدران» بدل «فَإِنْ غَادَرَ الْغُدْرَانَ»).

(٤) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٦٨-١٨٠؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٣-٥٣٩؛ بدر الدين بن مالك ابن الناظم، **المصباح**، ص٢٤٦-٢٧٥.

(٥) (ح)، (ق)، (و): «الثاني» بدل «وأما الثاني»؛ (ن): بدون «الثاني».

(٦) قارن: المطرزي، **الإيضاح في شرح مقامات الحريري**، ص٥٣؛ شهاب الدين محمود، أبو الثناء شهاب الدين محمود بن سليمان الحلبي (ت ٧٢٥هـ/١٣٢٥م)، **حسن التوسل إلى صناعة الترسل**، القاهرة، ١٢٩٨هـ/١٨٨١م، ص٥١؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص٩٠.

(٧) (ب)، (ح)، (ق)، (ن): بدون «وهو».

(٨) (ب: «التي تُلَائِمُ» بدل «التي تَتَلَاءَمُ».

(٩) (ن): «الدفن» بدل «الرفق».

[ح١٢٥أ]

[٢- «المُلَاءَمَةُ»][٥]

و«**المُلَاءَمَةُ**»: ترتيبُ الألفاظِ كذلك، كَمَا ذَكَرْنَا[٦] في «مُرَاعَاةِ النَّظِيرِ»،[٧] مع كونِ الألفاظِ مُتَقَارِبَةً في الجَزَالَةِ والسَّلَاسَةِ [ق١٣٩ب] أَيْضًا.

[٣- «التَّشَابُهُ»][٨]

و«**التَّشَابُهُ**»: جَامِعٌ لَهُمَا[٩]، مع أَنَّ الألفاظَ تَكُونُ مُنَاسِبَةً لِلْمَعَانِي[١]، فَلَا يُكْتَسَى المَعْنَى الشريفُ اللفظَ السَّخِيفَ[٢]، وَلَا على الْعَكْسِ.

---

[١] (ب): بدون «يمن».

[٢] (ق): «والاناءة» بدل «والأناة».

[٣] (ق): «تلاف» بدل «تلاق».

[٤] البيت للنابغة الذُّبْيَانِي. انظر: النابغة الذبياني، أبو أمامة زياد بن معاوية بن ضباب بن جابر النابغة الذبيان (ت ٦٠٤هـ/١٢٠٧م؟)، **ديوان النابغة الذبياني**، (شرح وتقديم: عباس عبد الساتر)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤١٦هـ/١٩٩٦م، ص٧٧ (بلفظ: «الرِّفْقُ يُمْنٌ وَالْأَنَاةُ سَعَادَةٌ / فَتَأَنَّ فِي رِفْقٍ تَنَالُ نَجَاحَا//»)؛ ابن عبد ربه، أبو عمر شهاب الدين أحمد بن محمد بن عبد ربه بن حبيب القرطبي الأندلسي (ت ٣٢٨هـ/٩٤٠م)، **العقد الفريد**، (تحقيق: مفيد محمد قميحة)، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٠٤هـ/١٩٨٣م، ج٢، ص٢٠٢؛ الثعالبي، **الظرائف واللطائف واليواقيت**، (جمعها: أبو نصر المقدسي، تحقيق: ناصر محمدي محمد جاد)، القاهرة: مطبعة دار الكتب والوثائق القومية، ١٤٣٠هـ/٢٠٠٩م، ص١٨٧؛ الزمخشري، **أساس البلاغة**، (تحقيق: محمد باسل عيون السود)، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤١٩هـ/١٩٩٨م، ج١، ص٣٧؛ المطرزي، **الإيضاح في شرح مقامات الحريري**، ص٤٢-٤٣؛ شهاب الدين الحلبي، **حسن التوسل**، ص٥١؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص٩٠.
والبيت نسب إلى علي بن أبي طالب في ديوانه. انظر: علي بن أبي طالب، أبو الحسن علي بن أبي طالب رضي الله عنه (ت ٤٠هـ/٦٦١م)، **ديون أمير المؤمنين الإمام علي بن أبي طالب رضي الله عنو وكرّم الله وجهه**، (جمع وترتيب: عبد العزيز الكرم)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٠٩هـ/١٩٨٨م، ص٣٣. ونُسِبَ صدر البيت في تاج العروس إلى ابن بَرّي (ت ٥٨٢هـ/١١٨٧م). انظر: الزبيدي، **تاج العروس**، ج١٩، ص٥٧ مادة (أ ن ى)، ج٣، ص٢١٤ مادة (ذ ب ح).

[٥] قارن: المطرزي، **الإيضاح في شرح مقامات الحريري**، ص٥٢؛ شهاب الدين الحلبي، **حسن التوسل**، ص٥١؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص٨٩.

[٦] (ن): «بما ذَكَرْنَا» بدل «كَمَا ذَكَرْنَا».

[٧] انظر لتعريف مراعاة النظير: صدر الشريعة، الوشاح، ص٢١٣-٢١٤.

[٨] قارن: المطرزي، **الإيضاح في شرح مقامات الحريري**، ص٥٢؛ شهاب الدين الحلبي، **حسن التوسل**، ص٥١؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص٨٩.

[٩] قال **الشارح ابن العيني** (ح١٢٥أ):

[٤- «المطابَقَةُ»][٣]

«**المطابَقَةُ**»: أَنْ تَجْمَعَ[٤] بَيْنَ مُتَضَادَّيْنِ،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى[٥]: ﴿تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ﴾[٦] [سورة آلِ عِمْرَان: ٢٦/٣].

[٥- «المُقَابَلَةُ»][٧]

«**المُقَابَلَةُ**»:[٨] أَنْ تَجْمَعَ بين شَيْئَيْنِ مُتَوَافِقَيْنِ، وَبَيْنَ ضِدَّيْهِمَا،

فَكُلُّ مَا شُرِطَ هنا [ح١٢٥ب] شُرِطَ ثَمَّةَ ضِدُّهُ[٩]،

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: [و٤٨أ] ﴿فَأَمَّا[١٠] مَنْ أَعْطَى وَاتَّقَى (٥) وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَى (٦) فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرَى (٧) وَأَمَّا مَنْ بَخِلَ ... (١٠)﴾[١١] [سورة الليل: ٩٢/٥-١٠] الآية.

أي: للتناسب والملاءمة.

(١) (ح)، (ق): بدون «مع أَنَّ الألفاظَ تَكُونُ مُنَاسِبَةً لِلْمَعَانِي».

(٢) (ب): «النحيف» بدل «السخيف».

(٣) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧٠-١٧١؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٣.

(٤) (ن): «المطابقة: أنْ يُجْمَعَ»؛ (و): «والمطابقة: هو أنْ تَجْمَعَ» بدل «المطابقة: أنْ تَجْمَعَ».

(٥) (ب): «لقوله تعالى» بدل «كقوله تعالى».

(٦) تمامُ الآية: ﴿قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّن تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ [سورة آل عمران: ٢٦/٣].

(٧) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧١؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٣.

(٨) (و): «والمقابلة» بدل «المقابلة».

(٩) (ب): «فَكُلُّ ما شرطت هنا شرطت ثمة ضِدّهُ»؛ (ق): «فَكُلُّ ما شرط هيهُنا شرط ثَمَّةَ ضِدّهُ»؛ (ن): «بِكُلِّ ما شَرَطْتَ هنا شَرَطْتَ ثَمَّةَ ضِدَّهُ»؛ (و): «وَكُلُّ ما شرطت هنا شرطت ضِدّهُ» بدل «فَكُلُّ مَا شُرِطَ هنا شُرِطَ ثَمَّةَ ضِدُّهُ».

(١٠) (ب): «أَمَّا» بدل «فَأَمَّا».

(١١) تمام السورة: ﴿بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ. وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَى (١) وَالنَّهَارِ إِذَا تَجَلَّى (٢) وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى (٣) إِنَّ سَعْيَكُمْ لَشَتَّى (٤) فَأَمَّا مَنْ أَعْطَى وَاتَّقَى (٥) وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَى (٦) فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرَى (٧) وَأَمَّا مَنْ بَخِلَ وَاسْتَغْنَى (٨) وَكَذَّبَ بِالْحُسْنَى (٩) فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْعُسْرَى (١٠) وَمَا يُغْنِي عَنْهُ مَالُهُ إِذَا تَرَدَّى (١١) إِنَّ عَلَيْنَا لَلْهُدَى (١٢) وَإِنَّ لَنَا لَلْآخِرَةَ وَالْأُولَى (١٣) فَأَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظَّى (١٤) لَا يَصْلَاهَا إِلَّا الْأَشْقَى (١٥) الَّذِي كَذَّبَ وَتَوَلَّى (١٦) وَسَيُجَنَّبُهَا الْأَتْقَى (١٧) الَّذِي يُؤْتِي مَالَهُ يَتَزَكَّى (١٨) وَمَا لِأَحَدٍ عِنْدَهُ مِنْ نِعْمَةٍ تُجْزَى (١٩) إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْأَعْلَى (٢٠) وَلَسَوْفَ يَرْضَى (٢١)﴾ [سورة الليل: ٩٢/١-٢٠].

[٦- «المُزَاوَجَةُ»][1]

«المُزَاوَجَةُ»: أَنْ تُزَاوِجَ[2] بين مَعْنَيَيْنِ فِي الشَّرْطِ وَالْجَزَاءِ،

نحو:

إِذَامَا نَهَى النَّاهِي فَلَجَّ بِيَ الْهَوَى[3] أَصَاخَتْ[4] إِلَى الْوَاشِي فَلَجَّ بِهَا الْهِجْرُ[5]

[٧- «اللَّفُّ والنَّشْرُ»][6]

«اللَّفُّ والنَّشْرُ»:

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ [ح١٢٦أ] فَضْلِهِ﴾[7] [سورة القصص: ٢٨/٧٣]. [ب٤٦أ]

[٨- «الْجَمْعُ»][8]

«الْجَمْعُ»:

نحو:

---

(١) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧١-١٧٢؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٤.

(٢) (ب): «أن تزواج»؛ (ح)، (ق): «أَنْ يُزَاوَجَ» بدل «أَنْ تُزَاوِجَ».

(٣) (و): «فَلَجَّ بِهِ الْهَوَى» بدل «فَلَجَّ بِيَ الْهَوَى».

(٤) (ب)، (و): «أصاخ»؛ (ن): «أصاح» بدل «أصاخت».

(٥) (ب)، (و): «فَلَجَّ بي الهجر» بدل «فَلَجَّ بها الهجر».

البيت للبحتري. انظر: البحتري، **ديوان البحتري**، ج١، ص٥٤؛ عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص٩٣؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧١؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٨؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٢٦٥؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٢، ص٢٥٥-٢٥٧، رقم الشاهد: ١٢٠؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص١٧٥-١٧٦؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٣٣٣-٣٣٤، رقم الشاهد: ٣٧٢.

(٦) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧٤؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٤.

(٧) تمام الآيات: ﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللهُ عَلَيْكُمُ اللَّيْلَ سَرْمَدًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَنْ إِلٰهٌ غَيْرُ اللهِ يَأْتِيكُمْ بِضِيَاءٍ أَفَلَا تَسْمَعُونَ (٧١) قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللهُ عَلَيْكُمُ النَّهَارَ سَرْمَدًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَنْ إِلٰهٌ غَيْرُ اللهِ يَأْتِيكُمْ بِلَيْلٍ تَسْكُنُونَ فِيهِ أَفَلَا تُبْصِرُونَ (٧٢) وَمِنْ رَحْمَتِهِ جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (٧٣)﴾ [سورة القصص: ٢٨/٧١-٧٣].

(٨) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧٧-١٧٩؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٥.

إِنَّ الشَّبَابَ وَالْفَرَاغَ [ن٤٦أ] وَالْجِدَهْ[1] مَفْسَدَةٌ لِلْمَرْءِ أَيُّ مَفْسَدَهْ[2]

[٩- «التفريقُ»][3]

«**التفريقُ**»: إِثْبَاتُ التَّبَايُنِ بين شيئَيْنِ مِنْ وَجْهٍ[4]،

نحو:

فَنَوَالُ الْأَمِيرِ بَدْرَةُ عَيْنٍ وَنَوَالُ الْغَمَامِ قَطْرَةُ مَاءِ[5]

[١٠- «التَّقْسِيمُ»][6]

«**التَّقْسِيمُ**»: أَنْ تَذْكُرَ ذَا جُزْأَيْنِ، ثُمَّ تُضِيفَ إِلَى كُلِّ وَاحِدٍ مَا يَلِيقُ بِهِ[7]،

نحو:

فَهٰذَا طَوِيلٌ كَظِلِّ الْقَنَاةِ وهٰذَا قَصِيرٌ كَظِلِّ الْوَتِدْ[1]

---

(١) (ق)، (و): «وَالْجِدَة» بدل «وَالْجِدَه».

(٢) (ق): «مفسدة» بدل «مفسده».

البيت لأبي العتاهية. انظر: أبو العتاهية، أبو إسحاق إسماعيل بن القاسم بن سويد (ت ٢١٠هـ/٨٢٥م؟)، **ديوان أبي العتاهية**، بيروت: دار بيروت، ١٤٠٦هـ/١٩٨٦م، ص ٤٩٥ (بلفظ: «للعقل» بدل «للمرء»)؛ شكري فيصل، **أبو العتاهية: أشعاره وأخباره**، دمشق: دار الملاح / مطبعة جامعة دمشق، ١٣٨٤هـ/١٩٦٥م، ص٤٤٨؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٥؛ بدر الدين بن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص٢٤٧؛ محمد بن علي الجرجاني، **الإشارات والتنبيهات**، ص٢٤٨؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٢٦٩؛ يحيى بن حمزة العلوي، **الطراز**، ج٣، ص١٤٢؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٢، ص٢٨٣-٣٠٠، رقم الشاهد: ١٢٥؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص١٧٨-١٧٩؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٣٤١-٣٤٢، رقم الشاهد: ٣٨٤.

(٣) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧٧-١٧٩؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٥.

(٤) (ق)، (و): «بين الشَّيْئَيْنِ مِنْ نَوْعٍ» بدل «بين شيئَيْنِ مِنْ وَجْهٍ».

(٥) البيت لرشيد الدّين الوطواط. انظر: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر ودقائق الشعر**، ص١٧٨؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٥؛ بدر الدين بن مالك (ابن الناظم)، **المصباح**، ص٢٤٧؛ محمد بن علي الجرجاني، **الإشارات والتنبيهات**، ص٢٤٨؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٢٦٩؛ يحيى بن حمزة العلوي، **الطراز**، ج٣، ص١٤١؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٢، ص٣٠٠-٣٠٦، رقم الشاهد: ١٢٦؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص١٧٩-١٨٠؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٣٤٢، رقم الشاهد: ٣٨٥-٣٨٦.

(٦) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧٧-١٧٩؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٥.

(٧) (ح)، (ق)، (ن): «ما يليق» بدل «ما يليق به».

[١١- «الجمعُ مَعَ التَّفْرِيقِ»][٢]

«**الجمعُ مَعَ التَّفْرِيقِ**»: أَنْ تَجْمَعَ[٣] في الْحُكْمِ، ثُمَّ تُفَرِّقَ[٤] في الْجِهَةِ، نحو[٥]:

جِيرَانُ عَمْرٍو وَعَمْرٌو يَسْهَرَانِ مَعًا عَمْرٌو لِكِظَّتِهِ وَالْجَارُ مِنْ جُوعِ[٦]

[ح١٢٦ب]

[١٢- «الجَمْعُ مع التقسيم»][٧]

«**الجمع مع التقسيم**»: وهو أَنْ تَجْمَعَ أُمُورًا تَحْتَ حُكْمٍ، وَتُقَسِّمَ،[٨]

---

(١) البيت لابن الرومي (نسبه الوطواط لِـ«أديب ترك»، وهو لقب ابن الرومي، كما ذكره **دولتشاه** في «**سفينة الشعراء**»، (ترجمة خواجه سليمان فهيم أفندي، إستانبول: طبعخانهٔ عامره، ١٢٥٩، ص١٠)، ولكن لم نعثر عليه في ديوانه). انظر: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر ودقائق الشعر**، ص١٧٩؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧٨؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٤٢٥؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٢٧٠؛ شمس الدين الكرماني، **تحقيق الفوائد الغياثية**، ص٨٠١.

(٢) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧٧-١٧٩؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٥-٥٣٦.

(٣) (ق)، (ن): «أَنْ يجمع» بدل «أَنْ تجمع».

(٤) (ح)، (ق): «ويُفَرِّقَ»، (ن): «ثُمَّ يُفَرِّقَ» بدل «ثُمَّ تُفَرِّقَ».

(٥) (و): بدون «نحو».

(٦) (ح)، (ق): «موجوع» بدل «مِنْ جُوع».

البيت نسب إلى شاعريْن:

أ- بشار بن بُرْد. انظر: بشار بن بُرْد، أبو معاذ بشار بن برد العقيلي (ت ١٦٧هـ/٧٨٣-٨٤م)، **ديوان بشار بن برد**، (جمع و تحقيق: محمد الطاهر بن عاشور)، القاهرة: مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر، ١٣٧٦هـ/١٩٥٧م، ج٤، ص١٠٠ (بلفظ: «وضيفُ عمرٍو وعمرٌو ساهران معاً / عمرٌو لِبِطْنَتِه والضيفُ للجوعِ//»)؛ الثعالبي، **المنتحل**، (تحقيق: أحمد أبو علي)، الإسكندرية، ١٣١٩هـ/١٩٠١م، ص١٤٣ (بلفظ: «وضيف عمرٍو وعمرو يسهران معًا / هذا لكِظَّته والضيفُ للجوعِ//»)؛ الشريشي، **شرح مقامات الحريري** (المقامة الرابعة والأربعون: المقامة الشتوية/اللغزية)، ج٥، ص١٤٥.

ب- دِعْبِل بن علي الخزاعي. انظر: دِعْبِل بن علي الخزاعي، أبو علي دعبل بن علي بن رزين الخزاعي (ت ٢٤٦هـ/٨٦٠م)، **ديوان دِعْبِل بن علي الخزاعي**، (شرح: حسن حمد)، ط١، بيروت: دار الكتاب العربي، ١٤١٤هـ/١٩٩٤، ص١٦٥؛ المبرّد، **الكامل**، ج٣، ص٤ (بلفظ: «وضيفُ عمرٍو وعمرٌو ساهران معًا / عمرٌو لِبِطْنَتِه والضيفُ للجوعِ//»)؛ الخطيب البغدادي، **كتاب البخلاء**، ص٩٠؛ عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص٥٥٥.

(٧) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧٧-١٧٩؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٦.

(٨) (ح): «أن تَجْمَعَ أمورًا تَحْتَ حكمٍ وتَقْسِيم»؛ (ق): «أن يَجْمَعَ أمورًا تحته حكمٌ ويُقَسِّمَ»؛ (ن): «أن يَجْمَعَ أمورًا تَحْتَ حكمٍ ويُقَسِّمَ»؛ (و): «أن تَجْمَعَ أَمْرًا تَحْتَ حكمٍ وتُقَسِّمَ» بدل «وهو أن تَجْمَعَ أمورًا تَحْتَ حكمٍ وتُقَسِّمَ».

نحو:

قَوْمٌ إِذَا حَارَبُوا[1] ضَرُّوا عَدُوَّهُمْ أَوْ حَاوَلُوا[2] النَّفْعَ فِي أَشْيَاعِهِمْ نَفَعُوا

سَجِيَّةٌ تِلْكَ مِنْهُمْ [و٤٨ب] **غَيْرُ مُحْدَثَةٍ إِنَّ الْخَلَائِقَ -فَاعْلَمْ- شَرُّهَا الْبِدَعُ[3]**

قَسَّمَ أَوَّلًا، ثُمَّ جَمَعَ في الثَّانِي بـ«أَنَّهَا سَجِيَّةٌ غيْرُ مَحْدَثَةٍ».[4]

[١٣- «الْجَمْعُ مع التفريق والتقسيم»][5]

«الْجَمْعُ مع التفريق والتقسيم»:

نحو[6]:

فَكَالنَّارِ ضَوْءًا[7] وَكَالنَّارِ حَرًّا مُحَيًّا حَبِيبِي وحُرْقَةُ بَالِي

فَذٰلِكَ مِنْ ضَوْئِهِ فِي اخْتِيالٍ[8] وَهٰذَا لِحُرْقَتِهِ فِي اخْتِلَالِ[9]

---

(١) (ب): «حاولوا» بدل «حاربوا».

(٢) (ب): «وحاولوا»؛ (ح): «وحَالُوا» بدل «أو حَاوَلُوا».

(٣) البيتان لحسان بن ثابت. **انظر**: حسان بن ثابت، أبو الوليد (أبو عبد الرحمن) حسان بن ثابت الخزرجي الأنصاري (ت ٦٠هـ/٦٨٠م؟)، **ديوان حسان بن ثابت**، (تحقيق: وليد عرفات)، بيروت: دار صادر، ٢٠٠٦م، ج١، ص١٠٢ ؛ البرقوقي، **شرح ديوان حسان بن ثابت الأنصاري**، مصر: المطبعة الرحمانية، ١٣٤٧هـ/١٩٢٩م، ص٢٤٨؛ عبد القاهر الجرجاني، **دلائل الإعجاز**، ص٩٤؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧٩؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٦؛ شهاب الدين النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص١٢٨؛ بهاء الدين السبكي، **عروس الأفراح**، ج٢، ص٢٥٤؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٢٧١؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٣، ص٦-٨، رقم الشاهد: ١٣٠؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص١٨٤-١٨٥؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٣٤٦، رقم الشاهد: ٣٩٥-٣٩٦.

(٤) (ب)، (و): «ثُمَّ جَمَعَ في أَنَّهَا سَجِيَّة غير مَحْدَثَةٍ»؛ (ح): «ثُمَّ جَمَعَ في الثَّانِي مَرَاتِبَهَا سَجِيَّة غير مَحْدَثَةٍ»؛ (ن): «ثُمَّ جَمَعَ مَرَاتِبَهَا سَجِيَّة غير مَحْدَثَةٍ» بدل «ثُمَّ جَمَعَ في الثَّانِي بِأَنَّهَا سَجِيَّة غير مَحْدَثَةٍ».

(٥) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧٧-١٧٩؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٦-٥٣٧.

(٦) (ب): بدون «نحو».

(٧) (ح)، (ن): «وَكَالنَّارِ ضَوْءًا»؛ (ق): «وَكَالنَّارِ ضَوْء» بدل «فَكَالنَّارِ ضَوْءًا».

(٨) (ب): «وذلك مِنْ ضَوْئِهِ فِي اخْتِيالٍ»؛ (ن): «وذلك مِنْ ضَوْئِهِ فِي احتبال»، (و): «وذلك مِنْ ضَوْئِهِ فِي اختلال» بدل «فذلك مِنْ ضَوْئِهِ فِي اخْتِيالٍ».

(٩) (ن): «في اختزال» بدل «في اختلال».

قال **السكاكي** قبل البيتين «كما إذا قلت»، والتفتازاني والسيد الشريف الجرجاني نسبهما إلى السكاكي. انظر: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٦؛ شمس الدين الكرماني، **تحقيق الفوائد الغياثية**، ج٢، ص٨٠٤؛ ؛ البابرتي، أكمل الدين محمد بن

[١٤- «الإِيهَامُ»][1]

«**الإِيهَامُ**»: أَنْ يَكُونَ لَهُ[2] مَعْنَيَانِ: [ق١٤٠أ] قريبٌ وغريبٌ، والمُرادُ الغريبُ،

نحو: [ب٤٦ب]

إِذَا صَدَقَ الْجَدُّ افْتَرَى الْعَمُّ لِلْفَتَى مَكَارِمَ لَا [ن٤٦ب] **تَخْفَى وَإِنْ كَذَبَ الْخَالُ**[3]

«الْجَدُّ»: الْبَخْتُ، و«الْعَمُّ»: الجماعةُ، و«الخالُ»: المَخِيلةُ.

وَمِنَ أَلْطَفِ مَا قِيلَ:[4]

فُوهُ مَاءُ الحياةِ شَارِبُهُ خَضِرٌ[5] لَمْ يَصِلْ إلى الظُّلَمِ[6] [ح١٢٧أ]

محمود بن أحمد البابرتي (ت ٧٨٦هـ/١٣٨٤م)، **شرح التلخيص**، (تحقيق: محمد مصطفى رمضان صوفيه)، ط١، طرابلس: المنشأة العامة للنشر والتوزيع والإعلان، ١٣٩٢هـ/١٩٨٣م، ص٦٣٨؛ التفتازاني، **التفتازاني، شرح مفتاح العلوم**، قسم الفاتح بالمكتبة السليمانية، الرقم: ٤٦٤٠، ق١٩٤ب؛ السيد الشريف الجرجاني، **المصباح**، ص٧٣٦؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٣، ص٤.

(١) قارن: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٣٥-١٣٨؛ المطرزي، **الإيضاح في شرح مقامات الحريري**، ص٥٢؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٧.

(٢) (و): «لها» بدل «له».

(٣) البيت لأبي العلاء المعري. انظر: أبو العلاء المعرّي، **سقط الزند**، ص٢٣٣ (بلفظ: «لا تُكْرِي» بدل «لا تَخْفَى»)؛ التبريزي والبطليوسي والخوارزمي، **شروح سقط الزند** ، ج٣، ص١٢٦٢ (القصيدة التاسعة والخمسون)؛ رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٣٦؛ التفتازاني، **المطول**، ص٣٨٥؛ ابن حجة الحموي، **خزانة الأدب**، ج٢، ص٤٣؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج١، ص١٥٢؛ ابن معصوم، **أنوار الربيع**، ج٥، ص٣٦١.

(٤) (ح)، (ق): «ومن الطرف في هذا الباب ما قيل»، (ن): «وَمِنَ الظُّرَفِ ما قيل» بدل «وَمِنْ أَلْطَفِ ما قيل».

(٥) (ب): «حضر» بدل «خضر».

(٦) لم نعثر على قائل هذا البيت. انظر: الطيبي، **التبيان في البيان**، ص١٦٨ (بلفظ: «فوه عين الحياة شاربه» بدل «فوه ماء الحياة شاربه»)؛ علي بن عيسى الأردبيلي (ت ٧٥٦هـ/١٣٥٥م)، **حدائق البيان في شرح كتاب التبيان**، قسم الفاتح بالكتبة السليمانية، الرقم: ٤٦٠٢، ق٢٠٤أ؛ ابن معصوم، **أنوار الربيع**، ج٥، ص١٧ (بلفظ: «فوه عين الحياة شاربها» بدل «فوه ماء الحياة شاربه»).

قال علي بن عيسى في «حدائق البيان»:

> أَوْهَمَ في هذا البيت في أربعة مواضع: أ- أولها: «عين الحياة»، القريب: «ينبوع الخضر عليه السلام»، والبعيد: «ريق فم الحبوب»، ب- وثانيها: «شاربه»، القريب: «الخضر عليه السلام»، والبعيد: «ما نبت على الشفة»، ج- وثالثها: «خضر»، البعيد: «قلة ما نبت عليها»، د- ورابعها: «الظُّلَمِ»، البعيد منه: «أن تلك

[١٥- «مُحْتَمِلُ الضِّدَّيْنِ»][1]

«مُحْتَمِلُ الضِّدَّيْنِ»:

كَمَا يُقَالُ لِلْأَعْوَرِ: «لَيْتَ عَيْنَيْهِ سَوَاءٌ»[2]،

وَسُئِلَ رَجُلٌ: «هَلْ أَبُو بَكْرٍ -رَضِيَ اللهُ عنه- أَوْلَى بِخِلَافَةِ رَسُولِ اللهِ -صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ-، أَمْ عَلِيٌّ -رضي اللهُ عَنْهُ-؟»، فقال: «مَنْ كَانَ بِنْتُهُ في بَيْتِهِ».[3]

[١٦- «تَأْكِيدُ الْمَدْحِ بِمَا يُشْبِهُ الذَّمَّ»][4]

«تَأْكِيدُ الْمَدْحِ بِمَا يُشْبِهُ الذَّمَّ»:

نحو:

وَلَا عَيْبَ فِيهِ غَيْرَ أَنَّ ضُيُوفَهُ تُعَابُ بِنِسْيَانِ الأَحِبَّةِ والأَهْلِ[5]

الخضرة لم تتكاثف».

[1] قارن: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٣٢-١٣٣؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٧.

[2] (و): «وهذا عينيه سواء» بدل «مُحْتَمِلُ الضِّدَّيْنِ كَمَا يُقَالُ لِلْأَعْوَرِ: لَيْتَ عَيْنَيْهِ سَوَاءٌ».

[3] (ب): «وَسُئِلَ: "هَلْ أَبُو بَكْرٍ أَوْلَى بِخِلَافَةِ رَسُولِ اللهِ أَمْ عَلِيٌّ؟"، فقال: "مَنْ كَانَ بِنْتُهُ في بَيْتِهِ"»؛ (ح): «وَسُئِلَ رَجُلٌ: "أَبُو بَكْرٍ أَوْلَى بِخِلَافَةِ رَسُولِ اللهِ -صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- أَمْ عَلِيٌّ؟"، فقال: "مَنْ كَانَ بِنْتُهُ في بَيْتِهِ"»؛ (ق): «وَسُئِلَ رَجُلٌ: "أَبُو بَكْرٍ أَوْلَى بِخِلَافَةِ رَسُولِ اللهِ أَمْ عَلِيٌّ؟"، فقال: "مَنْ كَانَ بِنْتُهُ في بَيْتِهِ"»؛ (ن): «وَسُئِلَ رَجُلٌ: "أَبُو بَكْرٍ -رَضِيَ اللهُ عنه- أَوْلَى بِالْخِلَافَةِ أَمْ عَلِيٌّ -رَضِيَ اللهُ عنه-؟"، "مَنْ كَانَ بِنْتُهُ في بَيْتِهِ"»؛ (و): «وَسُئِلَ رَجُلٌ: "أَبُو بَكْرٍ أَوْلَى بِخِلَافَةِ رَسُولِ اللهِ أَمْ عَلِيٌّ؟"، فقال: "مَنْ كَانَ بِنْتُهُ في بَيْتِهِ"»؛ بدل «وَسُئِلَ رَجُلٌ: "هَلْ أَبُو بَكْرٍ -رَضِيَ اللهُ عنه- أَوْلَى بِخِلَافَةِ رَسُولِ اللهِ -صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- أَمْ عَلِيٌّ -رضي اللهُ عنه-؟"، فقال: "مَنْ كَانَ بِنْتُهُ في بَيْتِهِ"».

انظر: ابن خلكان، **وفيات الأعيان**، ج٣، ص١٤١-١٤٢؛ الذهبي، أبو عبد الله شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي (ت ٧٤٨هـ/١٣٤٨م)، **تذكرة الحفاظ**، (وضع حواشيه: زكريا عميرات)، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤١٩هـ/١٩٩٨م، ج٤، ص٩٤؛ الإبشيهي، أبو الفتح بهاء الدين محمد بن أحمد بن منصور الإبشيهي المحلي (ت ٨٥٤هـ/١٤٥٠م؟)، **المستطرف في كل فن مستظرف**، بيروت: عالم الكتاب، ١٤١٩هـ، ص٥٦.

[4] قارن: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٣٣-١٣٤؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧٦؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٧.

[5] (ب): «وَلَا عَيْبَ فِيهِمْ غَيْرَ أَنَّ ضُيُوفَهُمْ تُعَابُ بِنِسْيَانِ الأَحِبَّةِ والأَهْلِ»؛ (و): «وَلَا عَيْبَ فِيهِمْ غَيْرَ أَنَّ سُيُوفَهُمْ بِهِنَّ فُلُولٌ مِنْ قِرَاعِ الْكَتَائِبِ» بدل: «وَلَا عَيْبَ فِيهِ غَيْرَ أَنَّ ضُيُوفَهُ تُعَابُ بِنِسْيَانِ الأَحِبَّةِ والأَهْلِ».

البيت المكتوب في نسخة وحيد باشا (و) للنابغة الذبياني. انظر: النابغة الذبياني، **ديوان النابغة الذبياني**، ص٣٢؛ ابن المعتز، **كتاب البديع**، (تحقيق: عرفان مطرجي)، بيروت: مؤسسة الكتب الثقافية، ١٤٣٣هـ/٢٠١٢م، ص٧٨؛ رشيد الدين

[١٧- «سَوْقُ الْمَعْلُومِ مَسَاقَ غَيْرِهِ»][1]

«**سَوْقُ الْمَعْلُومِ مَسَاقَ غَيْرِهِ**»:

كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَى هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾[2] [سورة سَبَأ: ٢٤/٣٤].

[١٨- «الْحَشْوُ»][3]

«**الْحَشْوُ**»: أَنْ تُدْرِجَ[4] في الكلامِ ما يَتِمُّ المعنى بدونه، [ح١٢٧ب]

فَـ:

أ- «**قَبِيحُهُ**»:[5] ما لا يُفِيدُ شيئًا،

نحو:

وَمَا يَشْفِي صُدَاعَ الرَّأْ سِ مِثْلُ الصَّارِمِ الْعَضْبِ[6]

الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٣٣؛ محمد بن علي الجرجاني، **الإشارات والتنبيهات**، ص٢٥٧؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٢٨١؛ بهاء الدين السبكي، **عروس الأفراح**، ج٢، ص٢٧٠؛ ابن حجة الحموي، **خزانة الأدب**، ج٢، ص٣٩٩؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٣، ص١٠٧-١١١، رقم الشاهد: ١٤٩؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص٢٠٣؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٣٦٧-٣٦٩، رقم الشاهد: ٤٣١.

نظيره لصفي الدين الحلّي، في **ديوانه**. انظر: صفي الدين الحلي، **ديوان صفي الدين الحلي**، (تحقيق: كرم البستاني)، بيروت: دار صادر، ١٣٨٢هـ/١٩٦٢م، ص٧٠٠، وفي **شرح الكافية البديعية**، ص٢٦٤.

لاَ عَيْبَ فِيهِمْ سِوَى أَنَّ النَّزِيلَ بِهِمْ يَسْلُو عَنْ الأَهْلِ والأَوْطَانِ والْحَشَمِ

لم نعثر على قائل البيت الذي ذكر في النسخ الأخرى للوشاح، وذكر غير منسوب إلى أحد في بعض المراجع. انظر: بهاء الدين السبكي، **عروس الأفراح**، ج٢، ص٢٧٠؛ ابن حجة الحموي، **خزانة الأدب**، ج٢، ص٣٩٩.

[1] قارن: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٥٨-١٥٩؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧٦-١٧٧؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٧-٥٣٨.

[2] تمام الآية: ﴿قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلِ اللهُ وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَى هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾ [سورة سَبَأ: ٢٤/٣٤].

[3] قارن: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٥١-١٥٣؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧٢؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٨.

[4] (ح)، (ق)، (ن)، (و): «أن يدرج» بدل «أن تدرج».

[5] (ب): «فقبيحة» بدل «فقبيحه».

[6] (ب)، (ن)، (و): «غَيْرُ الصَّارِمِ الْعَضْبِ» بدل «مِثْلُ الصَّارِمِ الْعَضْبِ».

البيت لعلي بن جبلة العَكَوَّك. انظر: علي بن جبلة العَكَوَّك، أبو الحسن علي بن جبلة بن مسلم بن عبد الرحمن الأبناوي

[و٤٩أ]

ب- وَ«**مُتَوَسِّطُهُ**»:[١] مَا يُفِيدُ تَأْكِيدًا،

نحو:

لَعَمْرِي -وَمَا عُمْرِي عَلَيَّ بِهَيِّنٍ- لَقَدْ نَطَقَتْ بُطْلًا[٢] عَلَيَّ الْأَقَارِعُ[٣]

ج- وَمَلِيحُهُ: مَا يُفِيدُ المعنى جَمَالًا[٤]، وَالنَّظْمَ فَصَاحَةً،

نحو:

وَخُفُوقُ قَلْبٍ لَوْ رَأَيْتِ لَهِيبَهُ[٥] -يَا جَنَّتِي- لَظَنَنْتِ فِيهِ جَهَنَّمَا[٦]

[١٩- «**الْاِسْتِتْبَاعُ**»][٧]

«**الْاِسْتِتْبَاعُ**»: أَنْ يَسْتَتْبِعَ[٨] الْمَدْحُ مَدْحًا آخَرَ،

نحو: [ن٤٧أ]

(ت ٢١٣هـ/٨٢٩م)، **شعر علي بن جبلة الملقب بالعَكَوَّك**، (تحقيق: حسين عطوان)، ط٣، القاهرة: دار المعارف، ١٩٨٢م، ص٣٩؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧٢؛ شمس الدين الكرماني، **تحقيق الفوائد الغياثية**، ص٨٠٦.

[١] (و): «ومتوسطة» بدل «ومتوسطه».

[٢] بهامش (ن):

أي: هَدْرًا.

[٣] (ب)، (ح)، (ق)، (ن): «علي الأكارع» بدل «علي الأقارع».

البت للنابغة الذبياني. انظر: النابغة الذبياني، **ديوان النابغة الذبياني**، ص٥٤؛ الحضرمي، محمد بن إبراهيم بن محمد (ت ٦٠٩هـ/١٢١٣م)، **شرح ديوان النابغة الذبياني**، (تحقيق: علي الهروط)، كرك، ١٤١٣هـ/١٩٩٢م، ص١٨؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٨؛ عبد القادر البغدادي، **خزانة الأدب**، ج٢، ص٤٤٧.

[٤] (ب): «وهو أَنْ يُفِيدَ المعنى كَمَالًا»، (و): «وهو أَنْ يُفِيدَ المعنى جَمَالًا» بدل «مَا يُفِيدُ المعنى جَمَالًا».

[٥] (ب): «لهيبة» بدل «لهيبه».

[٦] البيت للمتنبي. انظر: المتنبي، **ديوان أبي الطيب المتنبي**، ص٨؛ العكبري، **التبيان في شرح الديوان**، ج٤، ص٢٨؛ البرقوقي، **شرح ديوان المتنبي**، ج٤، ص١٤٣؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص١٢٩؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص٩٩؛ القزويني، **الإيضاح**، ج٣، ص٢١٦؛ الطيبي، **التبيان في البيان**، ص٢١٩؛ بهاء الدين السبكي، **عروس الأفراح**، ج١، ص٦١٧؛ ابن حجة الحموي، **خزانة الأدب**، ج١، ص٢٧٢.

[٧] قارن: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٣١-١٣٢؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧٥-١٧٦؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٩.

[٨] (ب): «أن تستتبع»؛ (و): «يستتبع» بدل «أَنْ يستتبع».

نَهَبْتَ[1] مِنَ الْأَعْمَارِ مَا لَوْ حَوَيْتَهُ لَهُنِّئْتِ الدُّنْيَا بِأَنَّكَ خَالِدُ[2] [ب٤٧أ]

يَمْدَحُهُ بِالشَّجَاعَةِ على وَجْهٍ يَسْتَتْبِعُ المَدْحَ بالسَّخَاءِ وَجَلَالَةِ الْقَدْرِ.

[٢٠- «التَّمْلِيح»][3]

«**التَّمْلِيح**»[4]: أَنْ يُشِيرَ في فَحْوَى الْكَلَامِ إلى مَثَلٍ أَوْ شِعْرٍ،

نحو:

اَلْمُسْتَغِيثُ بِعَمْرٍو[5] عِنْدَ كُرْبَتِهِ[6] كَالْمُسْتَغِيثِ مِنَ الرَّمْضَاءِ بالنَّارِ[7] [ح١٢٨أ]

---

(١) (ق): «نهيت» بدل «نهبت».

(٢) البيت للمتنبي. انظر: المتنبي، **ديوان أبي الطيب المتنبي**، ص٣١٤؛ ابن جني، **الفَسْر**، ج١، ص٨، ج٣، ص٤٠٩؛ البرقوقي، **شرح ديوان المتنبي**، ج١، ص٣٩٩؛ الثعالبي، أبو منصور عبد الملك بن محمد بن إسماعيل الثعالبي (ت ٤٢٩هـ/١٠٣٨م)، **أبو الطيب المتنبي وما له وما عليه**، ص١٠٤، **يتيمة الدهر**، ج١، ص٣٩، ٢٢٩؛ رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٣١؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧٥-١٧٦؛ السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٥٣٩؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٢٨٣؛ صفي الدين الحلي، **شرح الكافية البديعية**، ص٢٤٩؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٣، ص١٣٢-١٣٤، رقم الشاهد: ١٥١؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص٢٠٤؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٣٧٠، رقم الشاهد: ٤٣٣.

(٣) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧٢؛ المطرزي، **الإيضاح في شرح مقامات الحريري**، ص٦٧.

(٤) (ح)، (ق)، (ن): «التلميح» بدل «التمليح».

(٥) (ق): «بعمر» بدل «بعمرو».

(٦) (و): «يَوْمَ كُرْبَتِهِ» بدل «عِنْدَ كُرْبَتِهِ».

(٧) انظر: ابن جني، **الفَسْر**، ج١، ص١١٩٥، ج٢، ص١١٥، حيث قال المحققون: «البيت ينسب إلى ابن دريد في **تاج العروس** (دعص، ج١٧، ص٥٨٠)، ولم نعثر عليه في ديوان ابن دريد. وينسب إلى أبي نجدة لجيم بن سعد العجلي في **الأغاني** ج٢٤، ص٣٤، وينسب إلى تكلام الضبعي أو للجيم في **فصل المقال** للبكري ص٣٧٧».

وانظر: ابن دريد، **جمهرة اللغة**، ص٦٥٣؛ أبو الفرج الإصفهاني، **الأغاني**، ج٢٤، ص٣٤؛ المرزوقي، **الأزمنة والأمكنة**، (تحقيق: خليل المنصور)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤١٧هـ/١٩٩٦م، ج١، ص٢٧٤؛ أبو عبيد البكري، **فصل المقال في شرح كتاب الأمثال**، (تحقيق: إحسان عباس، عبد المجيد عابدين)، ط٣، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤٠٣هـ/١٩٨٣م، ص٣٧٧؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١١٢، ١٧٣؛ الزبيدي، **تاج العروس** (دعص)، ج١٧، ص٥٨٠؛ القزويني، **الإيضاح**، ص٣٢١؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٤، ص٢٠١-٢٢٤، رقم الشاهد: ٢١٦؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص٢٦٤-٢٦٥؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٥٠٧، رقم الشاهد: ٦٢٠.

قال **الشارح ابن العيني** (ح١٢٧ب-١٢٨أ):

إشارة إلى قصة كليب واستغاثته عمرو بن الحارث، وذلك أنه لما رمى كليبًا ووقف فوق رأسه قال له كليب: «يا عمرو أغثني في شربة ماء»، فأجهز عليه فقال: «المستجير بعمرو ...» البيتَ.

[٢١- «إِرْسَالُ الْمَثَلِ»][1]

«**إِرْسَالُ الْمَثَلِ**»:

نحو:

تَهُونُ عَلَيْنَا فِي المَعَالِي نُفُوسُنَا وَمَنْ نَكَحَ الْحَسْنَاءَ لَمْ يُغْلِهِ الْمَهْرُ[2]

[٢٢- «إِرْسَالُ الْمَثَلَيْنِ»][3]

«**إِرْسَالُ الْمَثَلَيْنِ**»: وهو الجمعُ بينهما،

نحو:

وَكُلُّ امْرِئٍ يُولِي الجَمِيلَ مُحَبَّبٌ وَكُلُّ [ق١٤٠ب] **مَكَانٍ يُنْبِتُ الْعِزَّ طَيِّبُ**[4]

[٢٣- «الكلامُ الجامعُ»][5]

«**الكلامُ الجامعُ**»: أَنْ يَكُونَ كُلُّهُ جَارِيًا مَجْرَى المَثَلِ[6]،

نحو:

وَمِنْ نَكَدِ الدُّنْيَا عَلَى الْحُرِّ[1] **أَنْ يَرَى عَدُوًّا لَهُ مَا مِنْ صَدَاقَتِهِ بُدُّ**[2]

---

(١) قارن: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٥٥-١٥٦.

(٢) (ب): «يَهُونُ عَلَيْنَا في المَعَالِي نُفُوسُنَا / وَمَنْ نَكَحَ الْحَسْنَاءَ لَمْ يُغْلِهَا المَهْرُ//»؛ (ق): «تَهُونُ عَلَيْنَا في المَعَانِي نُفُوسُنَا / وَمَنْ نَكَحَ الْحَسْنَاءَ لَمْ تُغْلِهَا مَهْرٌ//»؛ (ن): «يَهُونُ عَلَيْنَا في المَعَالِي نُفُوسُنَا / وَمَنْ نَكَحَ الْحَسْنَاءَ لَمْ تُغْلِهَا مَهْرٌ//»؛ (و): «يَهُونُ عَلَيْنَا في المَعَالِي قفوسنا / وَمَنْ يَنْكِحِ الْحَسْنَاءَ لَمْ يُغْلِهَا مَهْرٌ//» بدل «تَهُونُ عَلَيْنَا في المَعَالِي نُفُوسُنَا / وَمَنْ نَكَحَ الْحَسْنَاءَ لَمْ يُغْلِهِ الْمَهْرُ//».

البيت لأبي فراس الحمداني. انظر: أبو فراس الحمداني، **ديوان أبي الفراس الحمداني**، ج٢، ص٢١٤؛ **ديوان أبي الفراس الحمداني** (شرح: خليل الدويهي)، ص١٦٥؛ رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٥٥؛ الصفدي، **الوافي بالوفيات**، ج١١، ص٢٠٣.

(٣) قارن: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٥٦-١٥٧؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧٣-١٧٤.

(٤) البيت للمتنبي. انظر: المتنبي، **ديوان أبي الطيب المتنبي**، ص٤٦٦؛ ابن جني، **الفَسْر**، ج١، ص٥٧٤؛ أبو العلاء المعرّي، **اللامع العزيزي**، ج١، ص١٩٢؛ الواحدي، **شرح ديوان المتنبي**، ص٦٦٤؛ البرقوقي، **شرح ديوان المتنبي**، ج١، ص٣٠٧-٣٠٨؛ رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٥٦.

(٥) قارن: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٨٦-١٨٨.

(٦) (ح)، (ق)، (ن): «جاريًا مجرى مثلٍ»؛ (و): «جاء مجرى المثل» بدل «جاريًا مجرى المثلِ».

[٢٤- «المُسَاوَاةُ»][٣]

«**المُسَاوَاةُ**»[٤]: أَنْ يُسَاوِيَ [و٤٩ب] اللفظُ الْمَعْنَى، وهي ما قيل: «إِنَّ الْبَلَاغَةَ: أَنْ تَكُونَ[٥] الأَلْفَاظُ قَوَالِبَ لِلْمَعَانِي[٦]»،

نحو:

قُولُوا لِإِخْوَانِنَا: دُومُوا عَلَى فَرَحٍ فَلَا نَرَى بَعْدَ هٰذَا الْوَصْلِ هِجْرَانَا[٧]

[٢٥- «الوَحْيُ»][٨]

«**الوَحْيُ**»: أَنْ يَقِلَّ اللفظُ وَيَكْثُرَ المعنى، -وَقَدْ مَرَّ في «فصل الإيجاز»[٩]-. [ح١٢٨ب]

---

(١) (ب)، (ن)، (و): «على المَرْءِ» بدل «على الحُرِّ».

(٢) البيت للمتنبي. انظر: **ديوان أبي الطيب المتنبي**، ص١٨٤؛ ابن جني، **الفَسْر**، ج١، ص٩٨٨؛ أبو العلاء المعرّي، **اللامع العزيزي**، ج١، ص٣٥٦؛ الواحدي، **شرح ديوان المتنبي**، ص٢٩٨؛ البرقوقي، **شرح ديوان المتنبي**، ج٢، ص٩٣؛ رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٨٦؛ ابن حجة الحموي، **خزانة الأدب**، ج١، ص١٩٤.

(٣) قارن: قدامة بن جعفر، **نقد الشعر**، ص١٥٣-١٥٤؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص١٩٧-١٩٩؛ عز الدين الزنجاني، **معيار النظار في علوم الأشعار**، ج٣، ص٢١٣.

(٤) (ب): «المساوات» بدل «المساواة».

(٥) (و): «أَنْ يكون» بدل «أَنْ تكون».

(٦) (ب): «قوالب المعاني» بدل «قوالب للمعاني».

(٧) لم أعثر على قائل هذا البيت. انظر: عزيز بن أردشير الأسترآبادي (عاش بين ٧٥١-٨٥٤هـ/١٣٥٠-١٤٥٠م)، **بزم و رزم**، إستانبول: مطبعة الأوقاف، ١٩٢٨م، ص ٩٥(بلفظ: «قولوا لإخواننا قوموا على طرب»).

قبل البيت وبعده:

عاد الحبيب إلى وصلي كما كانا وزارني في ظلام الليل نشوانا
قولوا لإخواننا قوموا على طرب فَلَا نَرَى بَعْدَ هٰذَا الْوَصْلِ هِجْرَانَا
لا زالت أرفع في ميدان وصلته حتى غرست مكان الشوك ريحانا

(٨) قارن: السكاكي، **مفتاح العلوم**، ص٣٨٨؛ ؛ عز الدين الزنجاني، **معيار النظار في علوم الأشعار**، ج٣، ص٣٢٧. ولم يذكر السكاكي هذا الاسم بين المحسنات اللفظية والمعنوية.

(٩) (ب)، (ح)، (ق)، (ن): «وَقَدْ مَرَّ» بدل «وَقَدْ مَرَّ في فصلِ الإيجاز». انظر: ص١١١-١١٩.

[٢٦- «السَّلْبُ والإيجابُ»][1]

«السَّلْبُ والإيجابُ»:

نحو:

هَضِيمُ الْحَشَا لا يَمْلَأُ الْكَفَّ خَصْرُهَا[2] وَيُمْلَأُ [ن٤٧ب] **مِنْهَا كُلُّ حِجْلٍ ودُمْلُجِ[3]**

[٢٧- «العَكْسُ والتَّبْدِيلُ»][4]

«العَكْسُ والتَّبْدِيلُ»[5]:

نحو:

«كَلَامُ المُلُوكِ: مُلُوكُ الْكَلَامِ»[6]،

ونحو:

فَكَأَنَّهُ خَمْرٌ[7] وَلَا قَدَحٌ وَكَأَنَّهُ[8] قَدَحٌ وَلا خَمْرُ[9]

---

(١) قارن: أبو هلال العسكري، **كتاب الصناعتين**، ص٤٠٥-٤٠٧؛ ابن سنان الخفاجي، **سر الفصاحة**، ص٢٠٥؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٥٩٣-٥٩٥؛ عز الدين الزنجاني، **معيار النظار في علوم الأشعار**، ج٣، ص٨٤.

(٢) (ب): «هَضِيمُ الْحَشَا لا يَمْلَأُ الْكَفَّ حصره»؛ (ق): «هظيم الحشا لا يَمْلَأُ الْكَفَّ خَصْرُهَا»؛ (ن): «هَضِيمُ الْحَشَا لا يَمْلَأُ الْكَفَّ خُضْرَةً» بدل «هَضِيمُ الْحَشَا لا يَمْلَأُ الْكَفَّ خَصْرُهَا».

(٣) (ن): «وأملح» بدل «ودملج».
البيت للشماخ بن ضرار الذبياني ولكن نسب إلى امرئ القيس في **كتاب الصناعتين** وفي **أنوار البديع**. انظر: **ديوان الشماخ بن ضرار الذبياني**، ص٧٥؛ أبو هلال العسكري، **كتاب الصناعتين**، ص٤٠٥؛ ابن سنان الخفاجي، **سر الفصاحة**، ص٢٠٥؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٣٧٩؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص١٢٩؛ ابن معصوم، **أنوار الربيع**، ج٥، ص٢٨٠.

(٤) قارن: أبو هلال العسكري، **كتاب الصناعتين**، ص٣٧١-٣٧٢؛ ابن سنان الخفاجي، **سر الفصاحة**، ص٢٠٣-٢٠٤؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٣١٨-٣٢٠؛ صفي الدين الحلي، **شرح الكافية البديعية**، ص١٤٢-١٤٤.

(٥) (ب): «العكس وهو التبديل» بدل «العكس والتبديل».

(٦) (ح): «كَلَامُ المُلُوكِ الْكَلَام» بدل «كَلَامُ المُلُوكِ مُلُوكُ الْكَلَامِ».

(٧) (ب)، (ح)، (ق): «حمر» بدل «خمر».

(٨) (ن): «فكأنه» بدل «وكأنه».

(٩) (ح)، (ق): «ولا حمر» بدل «ولا خمر».
ما قبل البيت:

ونحو: [ب٤٧ب]

وَإِذَا الدُّرُّ زَانَ[1] حُسْنَ وُجُوهٍ كَانَ لِلدُّرِّ حُسْنُ وَجْهِكِ زَيْنَا[2]

رَقَّ الزُّجَاجُ وَرَقَّتِ الخَمْرُ فَتَشَابَهَا وَتَشَاكَلَ الأَمْرُ

البيت للصاحب بن عباد. انظر: **ديوان الصاحب بن عباد**، ص١١٠؛ الثعالبي، **يتيمة الدهر**، ج٣، ص٣٠٤، **الإعجاز والإيجاز**، ص٢٢٩، **خاص الخاص**، ص٢٠٧؛ رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٤٦؛ ابن منقذ، **البديع في نقد الشعر**، ص٥٠؛ ابن خلكان، **وفيات الأعيان**، ج١، ص٢٣٠؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص٣٩؛ ابن كثير، أبو الفداء عماد الدين إسماعيل بن شهاب الدين عمر بن كثير القرشي البصروي (ت ٧٧٤هـ/١٣٧٣م)، **البداية والنهاية**، بيروت: مكتبة المعارف، ١٤١٢هـ/١٩٩١م، ج١١، ص٣١٦؛ ابن حجة الحموي، **خزانة الأدب**، ج١، ص٣٥٥؛ بهاء الدين العاملي، **الكشكول**، ج٢، ص٧٧٢؛ ابن معصوم، **أنوار الربيع**، ج٣، ص٣٤٤.

ونسب البيت إلى أبي نواس في بعض المراجع ولكن لم نعثر على البيت في ديوانه. انظر: ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٣٢٠؛ صفي الدين الحلي، **شرح الكافية البديعية**، ص١٤٣؛ ابن العيني، **حل الوشاح**، ح١٢٨ب.

[1] (و): «زاد» بدل «زان».

[2] (و): «العكس والتبديل نحو: وَإِذَا الدُّرُّ زَادَ حُسْنَ وُجُوهٍ كَانَ للدُّرِّ حُسْنُ وَجْهِكَ زَيْنَا، ونحو: كَلَامُ المُلُوكِ مُلُوكُ الْكَلَامِ، نحو: فَكَأَنَّهُ خَمْرٌ، وَلَا قَدَحٌ فَكَأَنَّهُ قَدَحٌ وَلا خَمْرٌ» بدل «نحو:كَلَامُ المُلُوكِ مُلُوكُ الْكَلَامِ، ونحو: فَكَأَنَّهُ خَمْرٌ وَلَا قَدَحٌ، وَكَأَنَّهُ قَدَحٌ وَلا خَمْرٌ، ونحو: وَإِذَا الدُّرُّ زَانَ حُسْنَ وُجُوهٍ كَانَ للدُّرِّ حُسْنُ وَجْهِكَ زَيْنَا».

البيت نسب إلى شاعريْن:

أ- الأحوص الأنصاري. انظر: الأحوص، عبد الله بن محمد بن عاصم بن ثابت بن أبي الأقلح (ت نحو ١٠٥هـ/٧٢٣م)، **شعر الأحوص الأنصاري**، (تحقيق: عادل سليمان جمال)، ص٢٧٩، حيث قال المحقق:

والصحيح أن البيتين لمالك بن أسماء الفزاري.

وانظر: ابن حمدون، أبو المعالي بهاء الدين كافي الكُفَاة محمد بن الحسن بن محمد بن علي بن حمدون البغدادي (ت ٥٦٢هـ/١١٦٧م)، **التذكرة الحمدونية**، (تحقيق: إحسان عباس، بكر عباس)، ط١، بيروت: دار صادر، ١٩٩٦م، ج٤، ص١٦٤؛ الزمخشري، **ربيع الأبرار ونصوص الأخبار**، ج٤، ص٢٤٧؛ بهاء الدين العاملي، بهاء الدين محمد بن حسين بن عبد الصمد العاملي (ت ١٠٣١هـ/١٦٢٢م)، **المِخْلَاة**، (تحقيق: محمد عبد الكريم النمري)، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤١٨هـ/١٩٩٧م، ص٤١٧ (الجولة الثامنة والثلاثون).

ب- مالك بن أسماء. انظر: مالك بن أسماء، أبو الحسن مالك بن أسماء بن خارجة بن حصن بن حذيفة بن بدر الفزاري (ت بعد ٩٠هـ/٧٠٨م)، **شعر مالك بن أسماء الفزاري**، (جمع وتحقيق ودراسة: شريف علاونه)، عمان: دار المناهج، ٢٠٠٤، ص٥٣، ١١٧؛ الشريف المرتضى، أبو القاسم علي بن الحسين بن موسى بن محمد العلوي الشريف المرتضى (ت ٤٣٦هـ/١٠٤٤م)، **غرر الفوائد ودرر القلائد / أمالي المرتضى**، (تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم)، القاهرة: دار إحياء الكتب العربية، ١٣٧٣هـ/١٩٥٤م، ج١، ص٤٣٥؛ ابن عساكر، **تاريخ مدينة دمشق**، ج١٠، ص٥١٠، ج٤٥، ص٢٢٤؛ صدر الدين البصري، أبو الحسن صدر الدين علي بن أبي الفرج بن الحسن البصري (ت ٦٥٩هـ/١٢٦١م)، **الحماسة البصرية**، (تحقيق: عادل سليمان جمال)، القاهرة: مكتبة الخانجي، ١٤٢٠هـ/١٩٩٩م، ج٣، ص١٧٤٩؛ السيوطي، أبو الفضل جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر بن محمد الخضيري السيوطي (ت ٩١١هـ/١٥٠٥م)، **تاريخ الخلفاء**، ط٢، بيروت: دار المنهاج (من مطبوعات وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية/قطر)،

[٢٨- «السُّؤَالُ والجَوَابُ»][1]

«السُّؤَالُ وَالْجَوَابُ»:

نحو:

قَدْ قُلْتُ لَهَا: هَجَرْتِنِي مَا الْعِلَّةْ؟[2] **صَدَّتْ وَتَمَايَلَتْ وَقَالَتْ: قِلَّةْ**[3]

[٢٩- «الاستدراك»][4]

«الاستدراك»: أَنْ تَذْكُرَ شيئًا وَتَرْجِعَ عنه[5]، [ح١٢٩أ]

نحو:

حَسِبْتُ جَمَالَهُ بَدْرًا مُنِيرًا وَأَيْنَ الْبَدْرُ مِنْ ذَاكَ الْجَمَالِ[6]

١٤٣٤هـ/٢٠١٣م، ص٣٨٨.

ج- بدون نسبة. انظر: ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٣١٩؛ النويري، **نهاية الإرب**، ج٣، ص١٦٨؛ ابن حجة الحموي، **خزانة الأدب** ، ج١، ص٣٥٧؛ ابن معصوم، **أنوار الربيع**، ج٣، ص٣٥٦.

(١) قارن: فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧٧؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٥٩٠-٥٩٢؛ صفي الدين الحلي، **شرح الكافية البديعية**، ص١٠٧-١٠٩.

(٢) (ب)، (ن): «قَدْ قُلْتُ هَجَرْتِنِي فَمَاذَا الْعِلَّة»؛ (و): «قَدْ قُلْتُ هَجَرْتِنِي فَمَا ذِي الْعِلَّة» بدل «قَدْ قُلْتُ لها هَجَرْتِنِي مَا الْعِلَّةْ».

(٣) (و): «قلة» بدل «قله».

البيت نسب إلى الباخرزي، ولم أعثر عليه في ديوانه. انظر: **علي بن الحسن الباخرزي** «**حياته وشعره وديوانه**» (تحقيق: محمد ألتونجي)، بيروت: دار صادر، ١٩٩٤؛ رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٥٩؛ فخر الدين الرازي، **نهاية الإيجاز**، ص١٧٧؛ عز الدين الزنجاني، **معيار النظار في علوم الأشعار**، ج٢، ص١٣٩؛ ابن النقيب المقدسي، أبو عبد الله جمال الدين محمد بن سليمان بن الحسن البلهي المقدسي (ت ٦٩٨هـ/١٢٩٨م)، **الفوائد المُشَوِّق / مقدمة تفسير ابن النقيب**، (تحقيق: زكريا سعيد علي)، القاهرة: مكتبة الخانجي، ١٤١٥هـ/١٩٩٥م، ص٢٠٤.

(٤) قارن: أبوه هلال العسكري، **كتاب الصناعتين**، ص٣٩٥؛ رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٨٥؛ ابن الزملكاني، **التبيان في علم البيان**، ص١٤٢؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٣٣١-٣٣٢؛ صفي الدين الحلي، **شرح الكافية البديعية**، ص٢٨٣-٢٨٤.

(٥) (ح)، (ق): بدون «أَنْ تَذْكُرَ شيئًا وَتَرْجِعَ عنه»؛ (ن): «أَنْ يَذْكُرَ شيئًا ويَرْجِعَ عنه» بدل «أَنْ تَذْكُرَ شيئًا وتَرْجِعَ عنه».

(٦) (ح)، (ق): «مِنْ ذلك الجمال» بدل «مِنْ ذاك الجمال».

البيت لرشيد الدن الوطواط ولكن نسب إلى بدر الدين ابن النحوية في **خزانة الأدب**. انظر: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٤٨؛ ابن حجة الحموي، **خزانة الأدب**، ج١، ص٣٧٨؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٧، ص٣٩.

[٣٠- «حُسْنُ الابتداء»][1]

«حُسْنُ الابتداء»:

نحو:

الْمَجْدُ عُوفِيَ إِذْ عُوفِيتَ وَالْكَرَمُ وَزَالَ عَنْكَ إِلَى أَعْدَائِكَ الْأَلَمُ[2]

[٣١- «حُسْنُ التَّخَلُّصِ»][3]

«حُسْنُ التَّخَلُّصِ»:

نحو:

نُوَدِّعُهُمْ[4] وَالْبَيْنُ فِينَا كَأَنَّهُ قَنَا ابْنِ أَبِي الْهَيْجَاءِ فِي قَلْبِ فَيْلَقِ[5]

[و٥٠أ]

---

(١) قارن: ابن المعتز، **كتاب البديع**، ص١٠٣-١٠٥؛ رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٢٤-١٢٥؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص١٦٨-١٧٢؛ بدر الدين بن مالك، **المصباح في علم المعاني والبيان والبديع** ص٢٦٩-٢٧١؛ صفي الدين الحلي، **شرح الكافية البديعية**، ص٧٢-٧٣.

(٢) البيت للمتنبي. انظر: **ديوان أبي الطيب المتنبي**، ص٣٥٥ (تحقيق: عبد الوهاب عزام)؛ الواحدي، **شرح ديوان المتنبي**، ص٥٢٦؛ ابن جني، **الفَسْر**، ج٣، ص٣٨٩؛ البرقوقي، **شرح ديوان المتنبي**، ج٤، ص٩١؛ أبو العلاءالمعري، **اللامع العزيزي**، ج٣، ص١١٧١؛ رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٢٤؛ ابن منقذ، **البديع في نقد الشعر**، ص٢٨٥-٢٨٦؛ النويري، **نهاية الأرب**، ج٥، ص١٢٧.

(٣) قارن: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٢٦-١٢٧؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٦١٦-٦٢٣؛ بدر الدين بن مالك، **المصباح في علم المعاني والبيان والبديع** ص٢٧١-٢٧٣؛ صفي الدين الحلي، **شرح الكافية البديعية**، ص١٣١-١٣٢.

(٤) (و): «دَعْهُمْ» بدل «نُوَدِّعُهُمْ».

(٥) (ب): «قنا أبي الهيجاء فِي قَلْبِ فَيْلَقِ»؛ (ق): «قنا أبي الهجاء في قلب فليق»؛ (ن): «قنا أبي هيجاء فِي قَلْبِ فَيْلَقِ»؛ (و): «قنا أبي هيجاء في قلب هيلق» بدل «قَنَا ابْنِ أَبِي الْهَيْجَاءِ فِي قَلْبِ فَيْلَقِ».

البيت للمتنبي. انظر: **ديوان أبي الطيب المتنبي**، ص٣٣٦؛ الواحدي، **شرح ديوان المتنبي**، ص٥٠٠؛ ابن جني، **الفَسْر**، ج٢، ص٤٨٥؛ البرقوقي، **شرح ديوان المتنبي**، ج٣، ص٥٢؛ أبو العلاءالمعري، **اللامع العزيزي**، ج٢، ص٧٨٤؛ الثعالبي، **يتيمة الدهر**، ج١، ص٢١٨-٢١٩؛ رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٢٦.

[٣٢- «حُسْنُ الطَّلَبِ»][1]

«حُسْنُ الطَّلَبِ»:

نحو:

وَفي النَّفْسِ حَاجَاتٌ وَفِيكَ[2] فَطَانَةٌ سُكُوتِي كَلَامٌ[3] عِنْدَهَا[4] وَخِطَابُ[5]

[ح١٢٩ب]

[٣٣- «حُسْنُ الْخَاتِمَة»][6]

«حُسْنُ الْخَاتِمَة»:

نحو:

بَقِيتَ بَقَاءَ الدَّهْرِ يَا كَهْفَ أَهْلِهِ وَهٰذَا دُعَاءٌ لِلْبَرِيَّةِ شَامِلُ[7]

---

(١) قارن: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٢٨-١٢٩؛ صفي الدين الحلي، **شرح الكافية البديعية**، ص٢٧٣-٢٧٤.

(٢) بهامش (ن): «"وفيكم". نسخة».

(٣) (ن): فوق كلمة «كلامٌ»: «"بيان". نسخة».

(٤) بهامش (ن): «"عندكم". نسخة».

(٥) البيت للمتنبي. انظر: المتنبي، **ديوان أبي الطيب المتنبي**، ص٤٨١؛ الواحدي، **شرح ديوان المتنبي**، ص٦٨٦؛ ابن جني، **الفَسْر**، ج١، ص٦١٠؛ البرقوقي، **شرح ديوان المتنبي**، ج١، ص٣٢٤؛ أبو العلاءالمعري؛ رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٢٩؛ صفي الدين الحلي، **شرح الكافية البديعية**، ص٢٧٣.

(٦) قارن: رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٢٧-١٢٨؛ ابن أبي الإصبع، **تحرير التحبير**، ص٦١٦-٦٢٣؛ بدر الدين بن مالك، **المصباح في علم المعاني والبيان والبديع** ص٢٧٣-٢٧٥؛ صفي الدين الحلي، **شرح الكافية البديعية**، ص٢٨٤-٢٨٥.

(٧) البيت نسب إلى أربعة شعراء:

أ- الغزي. انظر: الغزي، أبو إسحاق إبراهيم بن عثمان بن محمد الكَلْبِيّ الأَشْهَبِيّ (٥٢٣-٤٤١هـ)، **ديوان الغزي**، (تحقيق، عبد الرزاق حسين)، ط١، دبي: مركز جمعة الماجد للثقافة والتراث، ١٤٢٩هـ/٢٠٠٨م، ص٣٤٥؛ رشيد الدين الوطواط، **حدائق السحر**، ص١٢٧؛ الطيبي، **التبيان في البيان**، ص٢٧٥؛ العباسي، **معاهد التنصيص**، ج٤، ص٢٧٣-٢٧٤، رقم الشاهد: ٢٢٥؛ ابن معصوم، **أنوار الربيع**، ج٦، ص٣٢٨؛ أبو العصمة، **التنصيص المنتظر**، ص٢٧١-٢٧٢؛ محمد ذهني، **القول الجيد**، ص٥٢٧-٥٢٨، رقم الشاهد: ٦٤٩.

ب- أبي العلاء المعري. انظر: التفتازاني، **المطول**، ص٤٤٠، وفي **معاهد التنصيص**، ج٤، ص٢٧٣.

قال العباسي في المعاهد:

نسب إلى أبي العلاء المعري، ونسبه ابن فضل الله لأبي الطيب المتنبي ولم أره في ديوان واحد منهما.

وَلْنَخْتِمِ الكلامَ على حُسْنِ الخاتمةِ[1].

فهذه هي الأَقسامُ المُعْتَبَرَةُ في هذا الْفَنِّ، وَقَدْ طَوَيْنَا ذِكْرَ مَا لَمْ يَكُنْ في إِيرَادِهِ فائدةٌ[2].

وَاعْلَمْ: أَنَّ الأَصْلَ في الجميعِ «أَنْ يَكُونَ اللفظُ تَابِعًا لِلْمَعْنَى»، فَلَا تَجْهَدْ[3] [ب٤٨أ] في إِيرَادِ شيْءٍ مِنَ التَّجْنِيسَاتِ وَغيرِها [ق١٤١أ] على سبيلِ التَّكَلُّفِ، وَأَرْسِلِ الْمَعَانِيَ[4] كما هي، لِتَطْلُبَ[5] لِنَفْسِهَا الألفاظَ المتناسبةَ المتلائمةَ[6]، فَتَظْهَرُ[7] الأَلْفَاظُ حِينَئِذٍ على «الْوَضْعِ الطَّبِيعِيِّ»[8] حَسْبَ ما تكونُ[9] المعاني مَرْكُوزَةً في الذِّهْنِ. [ح١٣٠أ]

وَاللهُ تَعَالَى[10] أَعْلَمُ بِالصَّوَابِ، وَإِلَيْهِ الْمَرْجِعُ وَالْمَآبُ.[11]

ج- المتنبي. انظر: ابن فضل الله العمري، شهاب الدين (أبو العباس) أحمد بن يحيى بن فضل الله العمري (ت ٧٤٩هـ/١٣٤٩م)، **مسالك الأبصار في ممالك الأمصار**، (تحقيق: كامل سلمان الجبوري، مهدي النجم)، بيروت: دار الكتب العلمية، ٢٠١٠، ج١٥، ص٩١.

د- القاضي علي بن عبد العزيز الجرجاني، وهو أستاذ عبد القاهر الجرجاني. انظر: علي بن عبد العزيز الجرجاني (ت ٣٩٢هـ/١٠٠٢م)، **ديوان القاضي الجرجاني**، (جمع وتحقيق: سميح إبراهيم صالح)، دمشق: دار البشائر، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٣م، ص١٢٣؛ العُبَيْدِي، محمد بن عبد الرحمن بن عبد المجيد العبيدي (من رجال القرن الثامن للهجري)، **التذكرة السعدية في الأشعار العربية**، (تحقيق: عبد الله الجبوري)، بيروت: دار الكتب العلمية، ٢٠٠١، ص٥٦٤.

(١) (ح)، (ق)، (ن): «على الخاتمةِ» بدل «على حُسْنِ الخاتمةِ».

(٢) (ب)، (و): «طائل» بدل «فائدة».

(٣) (ح)، (ق): «فلا تجتهد» بدل «فلا تجهد».

(٤) (ح)، (ق)، (ن): «وَأَرْسِلْ» بدل «وَأَرْسِلِ المعاني».

(٥) (ح)، (ق)، (ن): «تطلب» بدل «لتطلب».

(٦) (و): «الألفاظ الملائمة» بدل «الألفاظ المتناسبة الملائمة».

(٧) (و): «فيظهر» بدل «فتظهر».

(٨) (ب): «على الوصف الطبيعي»؛ (و): «على الوجه الطبيعي» بدل «على الوضع الطبيعي».

(٩) (ح)، (ق)، (و): «يكون» بدل «تكون».

(١٠) (ق)، (و): «والله» بدل «والله تعالى».

(١١) (ب): بدون «وَاللهُ تَعَالَى أَعْلَمُ بِالصَّوَابِ، وَإِلَيْهِ الْمَرْجِعُ وَالْمَآبُ».

[آخر نسخة (ب)]

الكاتب المذنب محمود النظامي في منتصف صفر ختم بالظفر سنة سبع وثلاثين وسبعمائة.

[آخر نسخة (ح)]

وقد نجز ما جمعته على هذا الكتاب في الرابع عشر مِنْ شهر اللهِ المحرم الحرام سنةَ تسع وثمانين وثمانمائة بصالحية دمشق المحروسة وأنا مُطرِقٌ لشدة الخجل، سائلٌ ناظرَه محوَ ما فيه زلل، والدعاءَ بالعفو عما أسلفْتُ مِن عمل والحمد للهِ ربّ العالمين والصلاة والسلام على سيدنا محمد خاتم النبيين وعلى آله وصحبه أجمعين وحسبنا اللهُ وكفى.

تَمَّ شرح الوشاح بعون الملك الفتاح وله الحمد والمِنَّة.

فرغ من نقله العبد الفقير المعترف بالعجز والتقصير الراجي عفو ربه الكريم إبراهيم بن محمد بن إبراهيم بن مسافر الشهير بابن الصارم غفر اللهُ له ذنوبه وستر عيوبه ورحم والديه في سابعِ شهر ذي القعدة الحرام سنة تسع وثمانين وثمانمائة بدمشق المحروسة صانها الله وحرسها وسائر بلاد المسلمين آمين والحمد للهِ ربّ العالمين [٧ ذي القعدة ٨٨٩/ دمشق]

[آخر نسخة (ق)]

تمّ كتاب الوشاح للعلامة صدر الشريعة عبيد اللهِ بن مسعود بن تاج الشريعة مِن يد أفقر الورى نعمان بن أحمد بن محمد الطرسوسي غفر لهم في يوم الثلاثاء مِن شهر صفر المظفر لسنة ثمان ومائة وألف من هجرةِ مَنْ له العزّ والشرف.

[آخر نسخة (ن)]

في سلك مِلك الفقير إلى اللهِ محمد بن عبد الرحمن العمادي نسبًا، الصفاقسي مولدًا ومنشأً، المالكي مذهبًا، الشابي طريقة، الشاذلي حقيقة، الجنيدي عبارة، غفر الله له ولوالديه ولمن دعا لهما بالمغفرة، آمين آمين آمين بحق محمد وآله وصحبه.

طوبى لِمَنْ فعل خيرًا خالصًا لوجه اللهِ تعالى.

[آخر نسخة (و)]

اتفق إتمام هذا الكتاب للفقير صادق بن عقيل؟ الحسيني؟، أحسن الله إليه وإلى والديه ولمن نظر فيه.

بالهامش:

لقي من تصحيحه عرقَ الجبين، أقلُّ عباد اللهِ القوي المتين، محمد بن أبي بكر الكهاني / الكرماني؟، لقّاه اللهُ ما يأمله مِن الأماني، في جمادى الأولى سنة ٧٨٣، والحمد لوليّ الحمد.

فهرس الآيات الكريمة

الآية	رقم السورة والآية	الصفحة
﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾	سورة الفاتحة: ٥/١	٤٧
﴿... الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ (٦) صِرَاطَ الَّذِينَ ... (٧)﴾	سورة الفاتحة: ٦/١-٧	٢٢٠
﴿ذٰلِكَ الْكِتَابُ لاَ رَيْبَ فِيهِ﴾	سورة البقرة: ٢/٢	٣٤، ٦٤
﴿هُدًى لِلْمُتَّقِينَ﴾	سورة البقرة: ٢/٢	٤٩
﴿أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ﴾	سورة البقرة: ٥/٢	٣٤
﴿إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ﴾	سورة البقرة: ١١/٢	٧١
﴿قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُونَ (١٤) اَللهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ (١٥)﴾	سورة البقرة: ١٤/٢-١٥	٩٧
﴿فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ﴾	سورة البقرة: ١٦/٢	١٤٦، ١٤٧
﴿وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَى عَبْدِنَا ...﴾	سورة البقرة: ٢٣/٢	٥٤
﴿فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ ...﴾	سورة البقرة: ٦٠/٢	١٠٧
﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللهَ ... وَقُولُوا ...﴾	سورة البقرة: ٨٣/٢	٩٨
﴿وَجْهُ اللهِ﴾	سورة البقرة: ١١٥/٢	١٦٥
﴿وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ ...﴾	سورة البقرة: ١٢٠/٢	٥٩
﴿وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ ...﴾	سورة البقرة: ١٤٥/٢	٥٩
﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ﴾	سورة البقرة: ١٧٩/٢	٣٩، ١٠١
﴿فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ ...﴾	سورة البقرة: ١٨٤/٢	١٠٣
﴿حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ﴾	سورة البقرة: ١٨٧/٢	١٨٣
﴿فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ﴾	سورة البقرة: ١٩٤/٢	٢١٤
﴿وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي﴾	سورة البقرة: ٢٦٠/٢	١٢٨

﴿وَجْهُ اللهِ﴾	سورة البقرة: ٢٧٢/٢	١٦٥
﴿فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ﴾	سورة البقرة: ٢٧٥/٢	١٠٠
﴿تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ﴾	سورة آلِ عِمْرَان: ٢٦/٣	٢٢٩
﴿رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنثَى﴾	سورة آل عمران: ٣٦/٣	٦٣
﴿خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾	سورة آل عمران: ٥٩/٣	٥٨
﴿فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُم ...﴾	سورة آل عمران: ١٠٦/٣	١٠٥
﴿فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللهِ﴾	سورة آل عمران: ١٥٩/٣	٤٥
﴿يَدُ اللهِ﴾	سورة المائدة: ٦٤/٥	١٦٥
﴿مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ﴾	سورة المائدة: ١١٧/٥	٦٧
﴿إِنَّهُ لاَ يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ﴾	سورة الأنعام: ٢١/٦	٦٤
﴿وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ﴾	سورة الأنعام: ٣٨/٦	٣٧
﴿وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ﴾	سورة الأنعام: ٣٨/٦	٣٦
﴿وَلَوْ تَرَى إِذِ الظَّالِمُونَ ...﴾	سورة الأنعام: ٩٣/٦	٥٧
﴿وَجَعَلُوا لِلهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ﴾	سورة الأنعام: ١٠٠/٦	٨٤
﴿مِثْلَ مَا أُوتِيَ رُسُلُ اللهِ اللهُ أَعْلَمُ﴾	سورة الأنعام: ١٢٤/٦	٢٠٧
﴿إِنَّهُ لاَ يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ﴾	سورة الأنعام: ١٣٥/٦	٦٤
﴿فَإِذَا جَاءَتْهُمُ الْحَسَنَةُ قَالُوا لَنَا هٰذِهِ وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسَى﴾	سورة الأعراف: ١٣١/٧	٥٥، ٥٩
﴿سَوَاءٌ عَلَيْكُمْ أَدَعَوْتُمُوهُمْ أَمْ أَنْتُمْ صَامِتُونَ﴾	سورة الأعراف: ١٩٣/٧	٩٩
﴿خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ﴾	سورة الأعراف: ١٩٩/٧	١٠١
﴿أَنَّهُ مَنْ يُحَادِدِ اللهَ﴾	سورة التوبة: ٦٣/٩	٦٥
﴿وَرِضْوَانٌ مِنَ اللهِ أَكْبَرُ﴾	سورة التوبة: ٧٢/٩	٤٠
﴿إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ ...﴾	سورة يونس: ٢٤/١٠	١٢٥
﴿فَصَبْرٌ جَمِيلٌ﴾	سورة يوسف: ١٨/١٢	٤٨

﴿وَرَاوَدَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا﴾	سورة يوسف: ٢٣/١٢	٢٩
﴿إِنَّهُ لاَ يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ﴾	سورة يوسف: ٢٣/١٢	٦٤
﴿إِنْ هٰذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ﴾	سورة يوسف: ٣١/١٢	١١٥
﴿وَمَا أُبَرِّئُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ﴾	سورة يوسف: ٥٣/١٢	٦٤
﴿تَاللهِ تَفْتَأُ ...﴾	سورة يوسف: ٨٥/١٢	١٠٥
﴿فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَى يُوسُفَ ...﴾	سورة يوسف: ٩٩/١٢	١٠٦
﴿إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ﴾	سورة الرعد: ١٩/١٣	٧١
﴿وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ ...﴾	سورة الرعد: ٣٧/١٣	٥٩
﴿فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلاَغُ وَعَلَيْنَا الْحِسَابُ﴾	سورة الرعد: ٤٠/١٣	٧٣
﴿وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذٰلِكَ الأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هٰؤُلَاءِ مَقْطُوعٌ مُصْبِحِينَ﴾	سورة الحجر: ٦٦/١٥	٢١٩
﴿إِلٰـهَيْنِ اثْنَيْنِ﴾	سورة النحل: ٥١/١٦	٣٦
﴿أَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لَا يَخْلُقُ﴾	سورة النحل: ١٧/١٦	١٣٠
﴿فَأَذَاقَهَا اللهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ﴾	سورة النحل: ١١٢/١٦	١٧٠
﴿[أَرَأَيْتَكَ] هٰذَا الَّذِي كَرَّمْتَ عَلَيَّ ...﴾	سورة الإسراء: ٦٢/١٧	٣٢
﴿إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ ...﴾	سورة الإسراء:٨٣/١٧	٥٦
﴿إِنَّهُمْ فِتْيَةٌ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ﴾	سورة الكهف: ١٣/١٨	٦١
﴿يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ﴾	سورة الكهف: ٧٩/١٨	١٠٣
﴿إِنَّا مَكَّنَّا لَهُ فِي الْأَرْضِ﴾	سورة الكهف: ٨٤/١٨	٦١
﴿وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا﴾	سورة مريم: ٤/١٩	٨٠، ١٧٢
﴿يَا يَحْيَى خُذِ الْكِتَابَ ...﴾	سورة مريم: ١٢/١٩	١٠٧
﴿... وَلِنَجْعَلَهُ آيَةً لِلنَّاسِ ...﴾	سورة مريم: ٢١/١٩	١٠٧
﴿أَخَافُ أَنْ يَمَسَّكَ عَذَابٌ مِنَ الرَّحْمٰنِ﴾	سورة مريم: ٤٥/١٩	٤٠
﴿تِلْكَ الْجَنَّةُ ...﴾	سورة مريم: ٦٣/١٩	٣٤

﴿هِيَ عَصَايَ أَتَوَكَّأُ عَلَيْهَا ...﴾	سورة طه: ١٨/٢٠	٢٨
﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللهُ لَفَسَدَتَا﴾	سورة الأنبياء: ٢٢/٢١	٢٢٢
﴿كُلٌّ فِي فَلَكٍ﴾	سورة الأنبياء: ٣٣/٢١	٢٠٧
﴿وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَفَإِنْ مِتَّ فَهُمُ الْخَالِدُونَ ﴾	سورة الأنبياء: ٣٤/٢١	٢٢٣
﴿أَجِئْتَنَا بِالْحَقِّ أَمْ أَنْتَ مِنَ اللَّاعِبِينَ﴾	سورة الأنبياء: ٥٥/٢١	٩٩
﴿أَأَنْتَ فَعَلْتَ هٰذَا بِآلِهَتِنَا﴾	سورة الأنبياء: ٦٢/٢١	٨٦
﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمْ إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ﴾	سورة الحج: ١/٢٢	٦٤
﴿إِذًا لَذَهَبَ كُلُّ إِلٰهٍ بِمَا خَلَقَ﴾	سورة المؤمنون: ٩١/٢٣	٢٢٢
﴿سُورَةٌ أَنْزَلْنَاهَا﴾	سورة النور: ١/٢٤	٢٧
﴿وَلَوْلَا فَضْلُ اللهِ ...﴾	سورة النور: ١٠/٢٤، ٢٠	١٠٤
﴿وَاللهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ﴾	سورة النور: ٤٥/٢٤	٣٨
﴿فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ ...﴾	سورة النور: ٤٥/٢٤	٣٨
﴿أَهٰذَا الَّذِي بَعَثَ اللهُ رَسُولًا﴾	سورة الفرقان: ٤١/٢٥	٥٢
﴿قَالَ إِنِّي لِعَمَلِكُمْ مِنَ الْقَالِينَ﴾	سورة الشعراء: ١٦٨/٢٦	١٩٩
﴿فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا﴾	سورة القصص: ٨/٢٨	١٦٧
﴿إِنَّهُ لاَ يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ﴾	سورة القصص: ٣٧/٢٨	٦٤
﴿جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ﴾	سورة القصص: ٧٣/٢٨	٢٣٠
﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُبَوِّئَنَّهُمْ مِنَ الْجَنَّةِ غُرَفًا﴾	سورة العنكبوت: ٥٨/٢٩	٣٠
﴿وَمَا هٰذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا ...﴾	سورة العنكبوت: ٦٤/٢٩	٣٢
﴿وَإِذَا أَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً فَرِحُوا بِهَا وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ ...﴾	سورة الروم: ٣٦/٣٠	٥٥
﴿وَجْهُ اللهِ﴾	سورة الروم: ٣٨/٣٠	١٦٥
﴿وَجْهُ اللهِ﴾	سورة الروم: ٣٩/٣٠	١٦٥
﴿أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ﴾	سورة لقمان: ٥/٣١	٣٤

﴿وَلَوْ تَرَى إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُو رُؤُوسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ﴾	سورة السجدة: ١٢/٣٢	٤٤، ٥٧
﴿يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا يَعْرُجُ فِيهَا﴾	سورة سبأ: ٢/٣٤	٩٥
﴿هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلَى رَجُلٍ﴾	سورة سبأ: ٧/٣٤	٣٩، ٤١
﴿ذٰلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِمَا كَفَرُوا وَهَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكَفُورَ﴾	سورة سبأ: ١٧/٣٤	٢٢٣
﴿وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَى هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾	سورة سَبَأ: ٢٤/٣٤	٢٣٦
﴿وَلَوْ تَرَى إِذِ الظَّالِمُونَ ...﴾	سورة سبأ: ٣١/٣٤	٥٧
﴿وَلَوْ تَرَى إِذْ فَزِعُوا ...﴾	سورة سبأ: ٥١/٣٤	١٠٤
﴿وَاللهُ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيَاحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا﴾	سورة فاطر: ٩/٣٥	٥٨
﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾	سورة فاطر: ٢٨/٣٥	٧٣
﴿إِنَّا إِلَيْكُمْ مُرْسَلُونَ﴾	سورة يس: ١٤/٣٦	٦٢
﴿إِنَّا إِلَيْكُمْ لَمُرْسَلُونَ﴾	سورة يس: ١٦/٣٦	٦٢
﴿كُلٌّ فِي فَلَكٍ﴾	سورة يس: ٤٠/٣٦	٢٠٧
﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَمَا خَلْفَكُمْ ...﴾	سورة يس: ٤٥/٣٦	١٠٥
وَمَا تَأْتِيهِمْ مِنْ آيَةٍ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ إِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ﴾	سورة يس: ٤٦/٣٦	١٠٥
﴿مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا﴾	سورة يس: ٥٢/٣٦	١٧٣
﴿لَا فِيهَا غَوْلٌ﴾	سورة الصافات: ٤٧/٣٧	٨٤
﴿كَأَنَّهُ رُؤُوسُ الشَّيَاطِينِ﴾	سورة الصافات: ٦٥/٣٧	١٤١
﴿فَلَمَّا أَسْلَمَا ...﴾	سورة الصافات: ١٠٣/٣٧	١٠٤
﴿أَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ﴾	سورة الصافات: ١٥٣/٣٧	٨٦
﴿إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ﴾	سورة الزمر: ٩/٣٩	٧١
﴿وَيُنَزِّلُ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ رِزْقًا﴾	سورة غافر: ١٣/٤٠	١٥٣
﴿إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ ...﴾	سورة فصلت:٥١/٤١	٥٦

﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللهِ ...﴾	سورة فصلت: ٥٢/٤١	١٠٣
﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ﴾	سورة الشورى: ١١/٤٢	١٥١
﴿وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا﴾	سورة الشورى: ٤٠/٤٢	١٥٥
﴿تِلْكَ الْجَنَّةُ ...﴾	سورة الزخرف: ٧٢/٤٣	٣٤
﴿إِنَّ هٰذَا مَا كُنْتُمْ بِهِ تَمْتَرُونَ (٥٠) إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقَامٍ أَمِينٍ (٥١)﴾	سورة الدخان: ٥٠/٤٤-٥١	٦٤
﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللهِ ...﴾	سورة الأحقاف: ١٠/٤٦	١٠٣
﴿يَدُ اللهِ﴾	سورة الفتح: ١٠/٤٨	١٦٥
﴿إِذْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الرِّيحَ الْعَقِيمَ﴾	سورة الذاريات: ٤١/٥١	١٧٢
﴿وَفَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُونًا﴾	سورة القمر: ١٢/٥٤	٨٠
﴿إِذَا وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ ...﴾	سورة الواقعة: ١/٥٦	٥٩
﴿يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا يَعْرُجُ فِيهَا﴾	سورة الحديد: ٤/٥٧	٩٥
﴿يَدُ اللهِ﴾	سورة الحديد: ٢٩/٥٧	١٦٥
﴿إِنْ يَثْقَفُوكُمْ يَكُونُوا لَكُمْ أَعْدَاءً وَيَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ وَأَلْسِنَتَهُمْ بِالسُّوءِ وَوَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ﴾	سورة الممتحنة: ٢/٦٠	٥٩
﴿هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَى تِجَارَةٍ ...﴾	سورة الصف: ١٠/٦١	٤١
﴿إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ﴾	سورة المنافقون: ١/٦٣	٢١
﴿لَمَّا طَغَى الْمَاءُ﴾	سورة الحاقة: ١١/٦٩	١٧٤
﴿إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ ...﴾	سورة المعارج: ٢٠/٧٠	٥٦
﴿... وَقَارًا (١٣) ... أَطْوَارًا (١٤)﴾	سورة نوح: ١٣/٧١-١٤	٢٠٤
﴿وَجَعَلَ الشَّمْسَ سِرَاجًا﴾	سورة نوح: ١٦/٧١	١٧٥
﴿وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ﴾	سورة المدثر: ٣/٧٤	٢٠٧
﴿وَجْهُ اللهِ﴾	سورة الإنسان: ٩/٧٦	١٦٥
﴿إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ (١٣) وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ (١٤)﴾	سورة الانفطار: ١٣/٨٢-١٤	٢٠٥

﴿فِيهَا سُرُرٌ مَرْفُوعَةٌ (١٣) وَأَكْوَابٌ مَوْضُوعَةٌ (١٤)﴾	سورة الغاشية: ٨٨/١٣-١٤	٢٠٤
﴿وَنَمَارِقُ مَصْفُوفَةٌ (١٥) وَزَرَابِيُّ مَبْثُوثَةٌ (١٦)﴾	سورة الغاشية: ٨٨/١٥-١٦	٢٠٤
﴿إِنَّمَا أَنْتَ مُذَكِّرٌ (٢١) لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيْطِرٍ (٢٢)﴾	سورة الغاشية: ٨٨/٢١-٢٢	٧٤
﴿وَالْفَجْرِ﴾	سورة الفجر: ٨٩/١	١٠٦
﴿أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِعَادٍ﴾	سورة الفجر: ٨٩/٦	١٠٦
﴿وَجَاء رَبُّكَ﴾	سورة الفجر: ٨٩/٢٢	١٥١
﴿فَأَمَّا مَنْ أَعْطَى وَاتَّقَى (٥) وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَى (٦) فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرَى (٧) وَأَمَّا مَنْ بَخِلَ ... (١٠)﴾	سورة الليل: ٩٢/٥-١٠	٢٢٩
﴿فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ (٩) وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ (١٠)﴾	سورة الضحى: ٩٣/٩-١٠	٢١٢
﴿لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ﴾	سورة الكافرون: ١٠٩/٦	٧٦
﴿قُلْ هُوَ اللهُ أَحَدٌ﴾	سورة الإخلاص: ١١٢/١	٤٣

فهرس الأحاديث الشريفة

	الصفحة
«اسْتُرْ عَوْرَاتِنَا، وَآمِنْ رَوْعَاتِنَا»،	٢٠٥
«الْخَيْرُ مَعْقُودٌ بِنَوَاصِي الْخَيْلِ»	١٩٣
«رَغْبَةً ورَهْبَةً»	١٩٣
«الظُّلْمُ ظُلُمَاتٌ»	١٩٧
«عَلَيْكُمْ بالأَبْكَارِ، فَإِنَّهُنَّ أَشَدُّ حُبًّا، وَأَقَلُّ خِبًّا»	١٩٤
«المُؤْمِنُ كَالنَّخْلَةِ» أَوْ «... كَالْخَامَةِ»	١٥٨
«مَا رَأَيْتُ مِنْهُ، وَلَا رَأَى مِنِّي»	٥٢
«المُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ المسلمونَ مِنْ لسانِهِ ويَدِهِ»	١٨٦
«يَا عَجَبًا لِابْنِ عَمْرٍو هٰذَا»	٣٢

فهرس الأمثال

	الصفحة
«إِنَّ في كُلِّ جديدٍ لَذَّةً»	٤٦، ١٣٤
«شَرٌّ أَهَرَّ ذَا نَابٍ»	٣٩
«فُلَانٌ يُقَدِّمُ رِجْلًا وَيُؤَخِّرُ أُخْرَى»	١٢٦

فهرس أبيات الشعر

أبيات الشعر		اسم الشاعر	الصفحة
فَنَوَالُ الْأَمِيرِ بَدْرَةُ عَيْنٍ	وَنَوَالُ الْغَمَامِ قَطْرَةُ مَاءِ	رشيد الدين الوطواط	٢٣١
وَيَصْعَدُ حَتَّى يَظُنُّ الْجَهُولُ	بِأَنَّ لَهُ حَاجَةً فِي السَّمَاءِ	أبو تمام	١٧١
إِذَا الْعَزَّاءُ حَلَّتْ دَارَ قَوْمٍ	فَلَيْسَ يَزُولُ إِلَّا بِالْعَزَاءِ	---	٢٠١
لَا تَسْقِنِي مَاءَ الْمَلَامِ [فَإِنَّنِي	صَبٌّ قدِ اسْتَعْذَبْتُ مَاءَ بُكَائِي]	أبو تمام	١٧٩
وَفي النَّفْسِ حَاجَاتٌ وَفِيكَ فَطَانَةٌ	سُكُوتِي كَلَامٌ عِنْدَهَا وَخِطَابُ	المتنبي	٢٤٥
ذَوَائِبُ سُودٌ كَالْعَنَاقِيدِ أُرْسِلَتْ	فَمِنْ أَجْلِهَا مِنَّا النُّفُوسُ ذَوَائِبُ	نصر بن الحسن	١٩٩
إِنْ تَسْأَلُوا الْحَقَّ نُعْطِ الْحَقَّ سَائِلَهُ	[وَالدِّرْعُ مُحْقَبَةٌ وَالسَّيْفُ مَقْرُوبُ]	عبد الله بن عَنَمَة الضَبّيّ	٤٥
كَأَنَّمَا الْفَحْمُ وَالْجِمَارُ بِهِ	بَحْرٌ مِنَ الْمِسْكِ مَوْجُهُ الذَّهَبُ	---	١٢٩
حَلِيمٌ إِذَامَا الْحِلْمُ زَيَّنَ أَهْلَهُ	مَعَ الْحِلْمِ في عَيْنِ العَدُوِّ مَهِيبُ	كعب بن سعد الغَنَوِي	٢٢٢
وَكُلُّ امْرِءٍ يُولِي الجَمِيلَ مُحَبَّبُ	وَكُلُّ مَكَانٍ يُنْبِتُ الْعِزَّ طَيِّبُ	المتنبي	٢٣٩
وَلَا عَيْبَ فِيهِمْ غَيْرَ أَنَّ سُيُوفَهُمْ	بِهِنَّ فُلُولٌ مِنْ قِرَاعِ الْكَتَائِبِ	النابغة الذبيان	٢٣٥
وَصَاعِقَةٍ مِنْ نَصْلِهِ تَنْكَفِي بِهَا	عَلَى أَرْؤُسِ الْأَقْرَانِ خَمْسُ سَحَائِبِ	البحتري	١٦٨، ١٧٩
لَعَمْرُو مَعَ الرَّمْضَاءِ وَالنَّار تَلْتَظِي	أَرَقُّ وَأَحْفَى مِنْكَ فِي سَاعَةِ الْكَرْبِ	أبو تمام	٢٣٨
وَمَا يَشْفِي صُدَاعَ الرَّ	أْسِ مِثْلُ الصَّارِمِ الْعَضْبِ	علي بن جَبَلَة (العَكَوَّك)	٢٣٦
تَدْبِيرُ مُعْتَصِمٍ بِاللهِ مُنْتَقِمٍ	لِلهِ مُرْتَغِبٍ فِي اللهِ مُرْتَقِبِ	أبو تمام	٢٠٨
أَثْمَرَتْ أَغْصَانُ رَاحَتِهِ	لِجُنَاةِ الْحُسْنِ عُنَّابَا	ابن المعتز	١٧٨
حُلِقَتْ لِحْيَةُ مُوسَى بِاسْمِهِ	[وَبِهُرُونَ إِذَا مَا قُلِبَا]	أبو العتاهية	١٩٧
وَمَا إِنْ شِبْتُ مِنْ كِبَرٍ وَلٰكِنْ	لَقِيتُ مِنَ الأَحِبَّةِ مَا أَشَابَا	أبو فراس الحمداني	٢٠٠
إِذَا مَلِكٌ لَمْ يَكُنْ ذَا هِبَهْ	فَدَعْهُ فَدَوْلَتُهُ ذَاهِبَهْ	أبو الفتح البُسْتِي	١٩٥

كَمَا أَبْرَقَتْ قَوْمًا عِطَاشًا غَمَامَةٌ	فَلَمَّا رَأَوْهَا أَقْشَعَتْ وَتَجَلَّتِ	كثير عزة	١٢٥
كَأَنَّهَا فَوْقَ قَامَاتٍ ضَعُفْنَ بِهَا	أَوَائِلُ النَّارِ فِي أَطْرَافِ كِبْرِيتِ	الزاهي، ...	١٢٩
إِنَّمَا الدُّنْيَا فِدَاءُ [/ فَدَى] دَارِهِ	وَبَنُو الدُّنْيَا فِدَاءُ [/ فَدَى] أُسْرَتِهِ	---	٢١١
إِنَّ السَّمَاحَةَ وَالْمُرُوَّةَ وَالنَّدَى	فِي قُبَّةٍ ضُرِبَتْ عَلَى ابْنِ الْحَشْرَجِ	زياد الأعجم	١٨٤
هَضِيمُ الْحَشَا لا يَمْلَأُ الْكَفَّ خَصْرُهَا	وَيُمْلَأُ مِنْهَا كُلُّ حِجْلٍ ودُمْلُجِ	الشماخ بن ضرار	٢٤١
وَبَدَا الصَّبَاحُ كَأَنَّ غُرَّتَهُ	وَجْهُ الْخَلِيفَةِ حِينَ يُمْتَدَحُ	محمد بن وهيب	١٣٠
[جُمِعَ الْحَقُّ لَنَا فِي إِمَامٍ]	قَتَلَ البُخْلَ، وأَحْيَا السَّمَاحَا	ابن المعتز	١٧٦
الرِّفْقُ يُمْنٌ وَالْأَنَاةُ سَعَادَةٌ	فَاسْتَأْنِ فِي رِفْقٍ تُلَاقِ نَجَاحَا	النابغة الذبياني	٢٢٧
جَاءَ شَقِيقٌ عَارِضًا رُمْحَهُ	إِنَّ بَنِي عَمِّكَ فِيهِمْ رِمَاحْ	حجل بن نضلة	٦٢
وَاسْتَبَدَّتْ مَرَّةً وَاحِدَةً	إِنَّمَا العاجِزُ مَنْ لا يَسْتَبِدْ	عمر بن أبي ربيعة	١٩٩
آنْكِه پَایْ اَزْ سَرِ نَخْوَتْ نَنِهَادِی بَرْ خَاكْ عَاقِبَتْ خَاكْ شُدْ وَخَلْقْ بَرُو مِی گُذَرَنْدْ		سعدي شيرازي	٣٠
وَكَأَنَّ مُحْمَرَّ الشَّقِيـ أَعْلَامُ يَاقُوتٍ نُشِرْ	ـقِ إِذَا تَصَوَّبَ أَوْ تَصَعَّدْ نَ عَلَى رِمَاحٍ مِنْ زَبَرْجَدْ	الصنوبري	١٤١
فَهٰذَا طَوِيلٌ كَظِلِّ الْقَنَاةِ	وهٰذَا قَصِيرٌ كَظِلِّ الْوَتِدْ	ابن الرومي	٢٣١
وَمِنْ نَكَدِ الدُّنْيَا عَلَى الْحُرِّ أَنْ يَرَى	عَدُوًّا لَهُ مَا مِنْ صَدَاقَتِهِ بُدُّ	المتنبي	٢٣٩
نَهَبْتَ مِنَ الْأَعْمَارِ مَا لَوْ حَوَيْتَهُ	لَهُنِّئْتَ الدُّنْيَا بِأَنَّكَ خَالِدُ	المتنبي	٢٣٨
بَنُونَا بَنُو أَبْنَائِنَا [وَبَنَاتُنَا	بَنُوهُنَّ أَبْنَاءُ الرِّجَالِ الْأَبَاعِدِ]	الفرزدق	٧٨
نَقْرِيهِمُ لَهْذَمِيَّاتٍ [نَقُدُّ بِهَا	مَا كَانَ خَاطَ عَلَيْهِمْ كُلُّ زَرَّادِ]	القُطَامِي	١٧٧
لٰكِنَّنِي جَرَّبْتُكُمْ فَوَجَدْتُكُمْ	لا تَصْبِرُونَ عَلَى طَعَامٍ وَاحِدِ	ابن الأحنف	٢١٧
إِنَّ الشَّبَابَ وَالْفَرَاغَ وَالْجِدَهْ	مَفْسَدَةٌ لِلْمَرْءِ أَيُّ مَفْسَدَهْ	أبو العتاهية	٢٣١
وَإِنَّ صَخْرًا لَتَأْتَمُّ الْهُدَاةُ بِهِ	كَأَنَّهُ عَلَمٌ فِي رَأْسِهِ نَارُ	الخنساء	٢٢٥

إِذَامَا نَهَى النَّاهِي فَلَجَّ بِيَ الْهَوَى	أَصَاخَتْ إِلَى الْوَاشِي فَلَجَّ بِهَا الْهِجْرُ	البختري	٢٣٠
ثَلَاثَةٌ تُشْرِقُ الدُّنْيَا بِبَهْجَتِهَا	شَمْسُ الضُّحَى وَأَبُو إِسْحَاقَ وَالْقَمَرُ	محمد بن وهيب	٧٦، ٩٢، ٢٢٠
رَقَّ الزُّجَاجُ وَرَقَّتِ الخَمْرُ فَكَأَنَّهُ خَمْرٌ ولا قَدَحٌ	فَتَشَابَهَا وَتَشَاكَلَ الأَمْرُ وَكَأَنَّهَا قَدَحٌ وَلَا خَمْرُ	الصاحب بن عباد	١٣٧
ثَوَى فِي الثَّرَى مَنْ كَانَ يَحْيَا بِهِ الْوَرَى	وَيَغْمُرُ صَرْفَ الدَّهْرِ نَائِلُهُ الْغَمْرُ	أبو تمام	٢٠٣
يَا ذَا الَّذِي بِصُرُوفِ الدَّهْرِ عَيَّرَنَا أَمَا تَرَى الْبَحْرَ تَعْلُو فَوْقَهُ جِيَفٌ	هَلْ عَانَدَ الدَّهْرُ إِلَّا مَنْ لَهُ خَطَرُ؟! وَتَسْتَقِرُّ بِأَقْصَى قَعْرِهِ الدُّرَرُ	قابوس بن وشمكير	٢٢١
وَفي السماءِ نجومٌ ما لها عددٌ	وليس يكسف إلا الشمسُ والقمرُ	قابوس بن وشمكير	٢٢١
تَهُونُ عَلَيْنَا فِي المَعَالِي نُفُوسُنَا	وَمَنْ نَكَحَ الْحَسْنَاءَ لَمْ يُغْلِهِ الْمَهْرُ	أبو الفراس الحمداني	٢٣٩
وَقَدْ لَاحَ فِي الصُّبْحِ الثُّرَيَّا كَمَا تَرَى	كَعُنْقُودِ مُلَّاحِيَّةٍ حِينَ نَوَّرَا	القيس بن الأسلت	١٢٣
يَزِيدُكَ وَجْهُهُ حُسْنًا	إِذَا مَا زِدْتَهُ نَظَرَا	أبو نواس	١٤٨
لَعَمْرِي لَقَدْ كَانَ الثُّرَيَّا مَكَانَهُ	ثَرَاءً فَأَضْحَى الْآنَ مَثْوَاهُ فِي الثَّرَى	---	٢٠٣
وَغَادَرَ فِي خَدَّيَّ غُدْرًا مِنَ الْبُكَا	تَوَلُّعُ رَبَّاتِ الغَدَائِرِ بِالْغَدْرِ	الأَرَّجَانِي	١٩٨
يَا خَاطِبَ الدُّنْيَا الدَّنِيَّةِ إِنَّهَا دَارٌ مَتَى مَا أَضْحَكَتْ فِي يَوْمِهَا	شَرَكُ الرَّدَى وَقَرَارَةُ الْأَكْدَارِ أَبْكَتْ غَدًا بُعْدًا لَهَا مِنْ دَارِ	الحريري	٢١٠
فَوَشْيٌ بِلَا رَقْمٍ وَنَقْشٌ بِلَا يَدٍ	وَدَمْعٌ بِلَا عَيْنٍ وَضِحْكٌ بِلَا ثَغْرِ	الناشئ الأكبر	٢١٥
اَلْمُسْتَغِيثُ بِعَمْرٍو عِنْدَ كُرْبَتِهِ	كَالْمُسْتَغِيثِ مِنَ الرَّمْضَاءِ بالنَّارِ	ابن دريد	٢٣٨
قَامَتْ تُظَلِّلُنِي وَمِنْ عَجَبٍ	شَمْسٌ تُظَلِّلُنِي مِنَ الشَّمْسِ	ابن العميد / الصابي	١٦٠، ١٧٢
وَحَرْفٍ كَنُونٍ تَحْتَ رَاءٍ وَلَمْ يَكُنْ	بِدَالٍ يَؤُمُّ الرَّسْمَ غَيَّرَهُ النَّقْطُ	أبو العلاء المعري	٢١٣
تَقْرِي الرِّيَاحُ رِيَاضَ الْحَزْنِ مُزْهِرَةً	إِذَا سَرَى النَّوْمُ فِي الْأَجْفَانِ إِيقَاظَا	كثير عزة	١٧٧
قَوْمٌ إِذَا حَارَبُوا ضَرُّوا عَدُوَّهُمْ سَجِيَّةٌ تِلْكَ مِنْهُمْ غَيْرُ مُحْدَثَةٍ	أَوْ حَاوَلُوا النَّفْعَ فِي أَشْيَاعِهِمْ نَفَعُوا إِنَّ الْخَلَائِقَ -فَاعْلَمْ- شَرُّهَا الْبِدَعُ	حسان بن ثابت	٢٣٣

فَفِعْلُكَ إِنْ سُئِلْتَ لَنَا مُطِيعٌ	وَقَوْلُكَ إِنْ سَأَلْتَ لَنَا مُطَاعُ	البحتري	٢٠٢
لَعَمْرِي وَمَا عُمْرِي عَلَيَّ بِهَيِّنٍ	لَقَدْ نَطَقَتْ بُطْلًا عَلَيَّ الأَقَارِعُ	النابغة الذبياني	٢٣٧
قَدْ أَصْبَحَتْ أُمُّ الْخِيَارِ تَدَّعِي	عَلَيَّ ذَنْبًا كُلُّهُ [/ كُلَّهُ] لَمْ أَصْنَعِ	أبو النجم العجلي	٨٢
خَلِّ ادِّكَارَ الْأَرْبُعِ وَالظَّاعِنِ الْمُوَدِّعِ	وَالْمَعْهَدِ الْمُرْتَبَعِ وَعَدِّ عَنْهُ وَدَعِ	الحريري	٢١٠
جِيرَانُ عَمْرٍو وَعَمْرٌو يَسْهَرَانِ مَعًا	عَمْرٌو لِكِظَّتِهِ وَالْجَارُ مِنْ جُوعِ	بشّار بن بُرْد / دِعْبِل	٢٣٢
وَافٍ أَبِيٌّ حَمِيٌّ بَاذِلٌ بَهِجٌ	كَافٍ سَخِيٌّ سَرِيٌّ عَادِلٌ ثَقِفُ	---	٢١٣
كَلَامُهُ أَخْدَعُ مِنْ لَحْظِهِ	وَوَعْدُهُ أَكْذَبُ مِنْ طَيْفِهِ	ابن المعتز	٢٢٦
كَمْ عَاقِلٍ عَاقِلٍ أَعْيَتْ مَذَاهِبُهُ هٰذَا الَّذِي تَرَكَ الْأَوْهَامَ حَائِرَةً	وَجَاهِلٍ جَاهِلٍ تَلْقَاهُ مَرْزُوقَا وَصَيَّرَ الْعَالِمَ النِّحْرِيرَ زِنْدِيقَا	ابن الراوندي	٤٢
أَهْدَيْتُ عِطْرًا مِثْلَ طِيبِ ثَنَائِهِ	فَكَأَنَّمَا أُهْدِي لَه أَخْلَاقَهْ	الصاحب بن عبّاد	١١٥
نُوَدِّعُهُمْ وَالْبَيْنُ فِينَا كَأَنَّهُ	قَنَا ابْنِ أَبِي الْهَيْجَاءِ فِي قَلْبِ فَيْلَقِ	المتنبي	٢٤٤
كَأَنَّ الْخَمْرَ فِي يَدِهَا وَفِيهَا	عَقِيقٌ فِي عَقِيقٍ فِي عَقِيقِ	ابن الرومي	٢١٥
يا مَغْرُورُ أَمْسِكْ	وَقِسْ يَوْمَكَ بِأَمْسِكْ	---	١٩٦
لَا خَيْلَ عِنْدَكَ تُهْدِيهَا وَلَا مَالُ	[فَلْيُسْعِدِ النُّطْقُ إِنْ لَمْ تُسْعِدِ الْحَالُ]	المتنبي	٧
إِذَا صَدَقَ الْجَدُّ افْتَرَى الْعَمُّ لِلْفَتَى	مَكَارِمَ لَا تَخْفَى وَإِنْ كَذَبَ الْخَالُ	أبو العلاء المعري	٢٣٤
بَقِيتَ بَقَاءَ الدَّهْرِ يَا كَهْفَ أَهْلِهِ	وَهٰذَا دُعَاءٌ لِلْبَرِيَّةِ شَامِلُ	الغزي، ...	٢٤٥
وَإِنْ هُوَ لَمْ يَحْمِلْ عَلَى النَّفْسِ ضَيْمَهَا	فَلَيْسَ إِلَى حُسْنِ الثَّنَاءِ سَبِيلُ	السموأل، ...	١٠١
قَالَ لِي: كَيْفَ أَنْتَ؟ قُلْتُ: عَلِيلُ	[سَهَرٌ دَائِمٌ وَحُزْنٌ طَوِيلُ]	---	٢٧
وَصَيَّرَنِي هَوَاكَ وَبِي.	لِحَيْنِي يُضْرَبُ الْمَثَلُ	محمد بن أبي محمد اليزيدي	١٤٨
وَإِنَّا لَقَوْمٌ لا نَرَى الْقَتْلَ سُبَّةً	إِذَامَا رَأَتْهُ عَامِرٌ وَسَلُولُ	السموأل	٢٢٦

صَحَا الْقَلْبُ عَنْ سَلْمَى وَأَقْصَرَ بَاطِلُهْ	وَعُرِّيَ أَفْرَاسُ الصِّبَا وَرَوَاحِلُهْ	زهير بن أبي سلمى	١٦٦
هُمُ الْقَوْمُ إِنْ قَالُوا أَصَابُوا، وَإِنْ دُعُوا	أَجَابُوا، وَإِنْ أَعْطَوْا أَطَابُوا وَأَجْزَلُوا	مروان بن أبي حصفة	٢٠٩
إِنَّ مَحَلًّا وَإِنَّ مُرْتَحَلَا	[وَإِنَّ فِي السَّفْرِ إِذْ مَضَوْا مَهَلَا]	أعشى الكبير	٦٥
بَدَتْ قَمَرًا وَمَالَتْ خُوطَ بَانٍ	وَفَاحَتْ عَنْبَرًا وَرَنَتْ غَزَالًا	المتنبي	١٣٦
قَدْ قُلْتُ لها هَجَرْتِنِي مَا الْعِلَّهْ	صَدَّتْ وَتَمَايَلَتْ وَقَالَتْ قِلَّهْ	الباخرزي	٢٤٣
زَعَمَ الْعَوَاذِلُ أَنَّنِي فِي غَمْرَةٍ	صَدَقُوا، وَلٰكِنْ غَمْرَتِي لَا تَنْجَلِي	---	٩٧
صُدْغُ الْحَبِيبِ وَحَالِي	كِلَاهُمَا كَاللَّيَالِي	رشيد الدين الوطواط	١٣٧
لَقَدْ حَازَ أَقْسَامَ الْفَضَائِلِ كُلَّهَا	فَأَمْسَى وَحِيدًا في فُنُونِ الْفَضَائِلِ	رشيد الدين الوطواط	٢٠٠
وَإِذَا الْبَلَابِلُ أَفْصَحَتْ بِلُغَاتِهَا	فَانْفِ الْبَلَابِلَ بِاحْتِسَاءِ بَلَابِلِ	الثعالبي	٢٠٠
[أَيَقْتُلُنِي وَالْمَشْرَفِيُّ مُضَاجِعِي]	وَمَسْنُونَةٌ زُرْقٌ كَأَنْيَابِ أَغْوَالِ	امرؤ القيس	١١٧
فَإِنْ تَفُقِ الْأَنَامَ وَأَنْتَ مِنْهُمْ	فَإِنَّ الْمِسْكَ بَعْضُ دَمِ الْغَزَالِ	المتنبي	١٢٧
حَسِبْتُ جَمَالَهُ بَدْرًا مُضِيئًا	وَأَيْنَ الْبَدْرُ مِنْ ذَاكَ الجَمَالِ	رشيد الدين الوطواط	١٣٨، ٢٤٤
نَحْنُ قَوْمٌ مِلْجِنّ فِي زِيِّ نَاسِ	فَوْقَ طَيْرٍ لَهَا شُخُوصُ الجِمَالِ	المتنبي	١٦١
لَاحَ أَنْوَارُ النَّدَى مِنْ	كَفِّهِ في كُلِّ حَالِ	---	٢٠٦
فَكَالنَّارِ ضَوْءًا وَكَالنَّارِ حَرًّا فَذٰلِكَ مِنْ ضَوْئِهِ فِي اخْتِيالٍ	مُحَيَّا حَبِيبِي وحُرْقَةُ بَالِي وَهٰذَا لِحُرْقَتِهِ فِي اخْتِلَالِ	السكاكي	٢٣٣
وَلَا عَيْبَ فِيهِ غَيْرَ أَنَّ ضُيُوفَهُ	تُعَابُ بِنِسْيَانِ الأَحِبَّةِ والأَهْلِ	---	٢٣٥
لاَ عَيْبَ فِيهِمْ سِوَى أَنَّ النَّزِيلَ بِهِمْ	يَسْلُو عَنْ الأَهْلِ والأَوْطَانِ والْحَشَمِ	صفي الدين الحِلّي	٢٣٦
صَبَّ عَلَيْهِ قَانِصٌ لَمَّا غَفَلْ وَالشَّمْسُ كَالْمِرْآةِ فِي كَفِّ الْأَشَلْ مُقَلَّدَاتِ الْقِدِّ يَقْرُونَ الدَّغَلْ (لَمَّا رَأَيْتُهَا بَدَتْ فَوْقَ الْجَبَلْ)		جَبَّار بن جَزْء	١٢٣
أَفَادَ فَسَادَ، وَقَادَ فَذَادَ،	وَشَادَ فَجَادَ، وَعَادَ فَأَفْضَلْ	امرؤ القيس	٢٠٩

وَتَظُنُّ سَلْمَى: أَنَّنِي أَبْغِي بِهَا	بَدَلًا، أُرَاهَا فِي الضَّلَالِ تَهِيمُ	---	٩٦
الْمَجْدُ عُوفِيَ إِذْ عُوفِيتَ وَالْكَرَمُ	وَزَالَ عَنْكَ إِلَى أَعْدَائِكَ الْأَلَمُ	المتنبي	٢٤٤
اَلْخَيْلُ وَاللَّيْلُ وَالْبَيْدَاءُ تَعْرِفُنِي	وَالْحَرْبُ وَالضَّرْبُ وَالْقِرْطَاسُ وَالْقَلَمُ	المتنبي	٢١٢
آرَاؤُكُمْ وَوُجُوهُكُمْ وَسُيُوفُكُمْ مِنْهَا مَعَالِمُ لِلْهُدَى وَمَصَابِحٌ	فِي الْحَادِثَاتِ إِذَا دَجَوْنَ نُجُومُ تَجْلُو الدُّجَى والأُخْرَيَاتُ رُجُومُ	ابن الرومي	٢٢٠
وَالمَجْدُ يَدْعُو أَنْ يَدُومَ لِجِيدِهِ	عِقْدٌ مَسَاعِي ابنِ العميدِ نِظَامُهُ	---	١٨٥
فَهِمْتُ كِتَابَكَ يا سَيِّدِي	فَهِمْتُ ولا عَجَبَ أَنْ أَهِيمَا	أبو الفتح البُسْتِي	١٩٦
وَمَنْ كَانَ بِالْبِيضِ الكَوَاعِبِ مُغْرَمًا	فَمَا زِلْتُ بِالْبِيضِ الْقَوَاضِبِ مُغْرَمَا	أبو تمام	٢٠١
رَمَاكَ زَمَانُ السُّوءِ مِنْ حَيْثُ لَا تَرَى	فَرَامَى وَلَمْ يَظْفَرْ بِمَا هُوَ رَامَا	---	٢٠٣
وَخُفُوقُ قَلْبٍ لَوْ رَأَيْتِ لَهِيبَهُ	يَا جَنَّتِي لَظَنَنْتِ فِيهِ جَهَنَّمَا	المتنبي	٢٣٧
هٰذَا أَبُو الصَّقْرِ فَرْدًا فِي مَحَاسِنِهِ	[مِنْ نَسْلِ شَيْبَانَ بَيْنَ الضَّالِ وَالسَّلَمِ]	ابن الرومي	٣١
أَصَحُّ وَأَقْوَى مَا رَوَيْنَاهُ فِي النَّدَى أَحَادِيثُ تَرْوِيهَا السُّيُولُ عَنِ الْحَيَا	مِنَ الْخَبَرِ الْمَأْثُورِ مُنْذُ قَدِيمِ عَنِ الْبَحْرِ عَنْ جُودِ الْأَمِيرِ تَمِيمِ	ابن رشيق القيرواني	٢١٤
وَلَوْلَا مِسَاسُ الأَرْضِ فَاضِلَ ثَوْبِهِ	لَمَا كَانَ عِنْدِي رُخْصَةٌ فِي التَّيَمُّمِ	---	٢٢٦
وَلَوْ لَمْ تُصَافِحْ رِجْلُهَا صَفْحَةَ الثَّرَى	لَمَا كُنْتُ أَدْرِي عِلَّةً لِلتَّيَمُّمِ	محمد بن هانئ	٢٢٧
أَحَلَّتْ دَمِي مِنْ غَيْرِ جُرْمٍ وَحَرَّمَتْ فَلَيْسَ الَّذِي حَلَّلْتِهِ بِمُحَلَّلٍ	بِلَا سَبَبٍ يَوْمَ اللِّقَاءِ سَلَامِي وَلَيْسَ الَّذِي حَرَّمْتِهِ بِحَرَامِ	البختري	٢١٦
فُوهُ مَاءُ الحياةِ شَارِبُهُ	خَضِرٌ لَمْ يَصِلْ إلى الظُّلَمِ	---	٢٣٤
فَإِنْ غَادَرَ الْغُدْرَانَ في صَحْنِ وَجْنَتِي	فَلَا غَرْوَ مِنْهُ لَمْ يَزَلْ وَابِلًا يَهْمِي	الزمخشري	٢٢٥
قَالُوا أَبُو الصَّقْرِ مِنْ شَيْبَانَ قُلْتُ لَهُمْ كَمْ مِنْ أَبٍ قَدْ عَلَا بِابْنٍ ذُرَى شَرَفِ	كَلَّا لَعَمْرِي وَلٰكِنْ مِنْهُ شَيْبَانُ كَمَا عَلَا بِرَسُولِ اللهِ عَدْنَانُ	ابن الرومي	١٢٧
قُولُوا لِإِخْوَانِنَا: دُومُوا عَلَى فَرَحٍ	فَلَا نَرَى بَعْدَ هٰذَا الْوَصْلِ هِجْرَانَا	---	

لَوْ كُنْتُ مِنْ مَازِنٍ لَمْ تَسْتَبِحْ إِبِلِي إِذًا لَقَامَ بِنَصْرِي مَعْشَرٌ خُشُنٌ	بَنُو اللَّقِيطَةِ مِنْ ذُهْلِ بْنِ شَيْبَانَا عِنْدَ الْحَفِيظَةِ إِنْ ذُو لوثةٍ لَانَا	قُرَيْظ بْنِ أُنَيْفٍ	١٠٣، ١٠٤
كُلُّكُمْ قَدْ أَخَذَ الْجَا مَا الَّذِي ضَرَّ مُدِيرَ الْ	مَ وَلَا جَامَ لَنَا ـجَامِ لَوْ جَامَلَنَا	أبو الفتح البُسْتِي	١٩٥
وَإِذَا الدُّرُّ زَانَ حُسْنَ وُجُوهٍ	كَانَ لِلدُّرِّ حُسْنُ وَجْهِكِ زَيْنَا	الأحوص، مالك بن أسماء	٢٤٢
سُكْرَانِ: سُكْرُ هَوًى وَسُكْرُ مُدَامَةٍ	أَنَّى يُفِيقُ فَتًى بِهِ سُكْرَانِ	الخليع الشامي، ...	١٩٨
وَمُضْطَلِعٌ بِتَلْخِيصِ المَعَانِي	وَمُطَّلِعٌ إِلَى تَخْلِيصِ عانِ	الحريري	٢٠٢
فَمَشْغُوفٌ بِآيَاتِ الْمَثَانِي	وَمَفْتُونٌ بِرَنَّاتِ الْمَثَانِي	الحريري	٢٠١
كَفَى بِجِسْمِي نُحُولًا أَنَّنِي رَجُلٌ	لولا مُخَاطَبَتِي إِيَّاكَ لَمْ تَرَنِي	المتنبي	٢٢٤
وَإِلَّا يَكُنْ إِلَّا مُعَرَّجَ سَاعَةٍ	قَلِيلًا فَإِنِّي نَافِعٌ لِي قَلِيلُهَا	ذو الرُّمَّة	٢٠٢
هِنْدِيَّةٌ لَحَظَاتُهَا، خَطِّيَّةٌ	خَطَرَاتُهَا، دَارِيَّةٌ نَفَحَاتُهَا	---	٢٠٨

فهرس الأعلام

عبد القاهر الجرجاني	١٤٧
فخر الدين الرازي	١٤٨
المتنبي	١٦١
الوزير تاج الدين علي شاه	٦

مصادر التحقيق

الآمِدي: أبو القاسم الحسن بن بشر بن يحيى الآمدي (ت ٣٧١هـ/٩٨١م)

- **المؤتلف والمختلف في أسماء الشعراء وكناهم وألقابهم وأنسابهم وبعض شعرهم**، (تحقيق: الأستاذ الدكتور ف. كرنكو)، بيروت: دار الجيل، ١٤١١هـ/١٩٩١م.

الإبشيهي: أبو الفتح بهاء الدين محمد بن أحمد بن منصور الإبشيهي المحلي (ت ٨٥٤هـ/١٤٥٠م؟)

- **المستطرف في كل فن مستظرف**، بيروت: عالم الكتاب، ١٤١٩هـ.

ابن أبي شيبة: أبو بكر عبد الله بن محمد بن أبي شيبة إبراهيم العَبْسِي الكوفي (ت ٢٣٥هـ/٨٤٩م)

- **مصنف ابن أبي شيبة**، (تحقيق: سعد بن ناصر بن عبد العزيز أبو حبيب الشثري)، الرياض: دار كنوز إشبيليا للنشر والتوزيع، ١٤٣٦هـ/٢٠١٥م.
- **المسند**، (تحقيق: عادل بن يوسف العزازي، أحمد بن فريد المزيدي)، ط١، الرياض: دار الوطن، ١٩٩٧م.

ابن أبي الإصبع: أبو محمد زكي الدين عبد العظيم بن عبد الواحد بن ظافر المصري (ت ٦٥٤هـ/١٢٥٦م)

- **تحرير التحبير في صناعة الشعر والنثر وبيان إعجاز القرآن**، (تحقيق: حفني محمد شرف)، القاهرة: المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية، ١٤١٦هـ/١٩٩٥م.

ابن أبي الحديد: أبو حامد عز الدين عبد الحميد بن هبة الله بن محمد المدائني (ت ٦٥٦هـ/١٢٥٨م)

- **شرح نهج البلاغة**، (تحقيق: محمد إبراهيم)، ط١، بغداد: دار الكتاب العربي، ١٤٢٨هـ/٢٠٠٧م.

ابن الأثير: أبو الفتح ضياء الدين نصر الله بن محمد الجزري (ت ٦٣٧هـ/١٢٣٩م)

- **المثل السائر في أدب الكاتب والشاعر**، (قدمه وعلق عليه: أحمد الحوفي، بدوي طبانه)، ط٢، القاهرة: دار نهضة مصر للطبع والنشر، ١٤٠٤.

ابن الأحنف: أبو الفضل العباس بن الأحنف بن الأسود الحنفي اليمامي (ت ١٩٢هـ/٨٠٨م)

- **ديوان العباس بن الأحنف**، (تحقيق: عاتكة الخزرجي)، القاهرة: دار الكتب المصرية، ١٣٧٣هـ/١٩٥٤م.

ابن الأنباري: أبو بكر محمد بن القاسم الأنباري (ت ٣٢٨هـ/٩٤٠م)

- **نزهة الألباء في طبقات الأدباء**، (تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم)، القاهرة: دار الفكر العربي، ١٤١٨هـ/١٩٩٨م.

ابن جني: أبو الفتح عثمان بن جني (ت ٣٩٢هـ/١٠٠٢م)

- **الفَسْر**، (تحقيق: رضا رجب)، دمشق: دار الينابيع، ٢٠٠٤.
- **الخصائص**، (تحقيق: محمد علي النجار)، القاهرة: المكتبة العلمية، ١٣٧١هـ/١٩٥٢م.

ابن حبيب، أبو القاسم الحسن بن محمد بن حبيب النيسابوري (ت ٤٠٦هـ/١٠١٦م)

- **عقلاء المجانين**، (تحقيق: عمر الأسعد)، بيروت: دار النفائس، ١٤٠٧هـ/١٩٨٧م.

ابن حجة الحموي: أبو المحاسن تقي الدين أبو بكر بن علي بن عبد الله بن حجة الحموي (ت ٨٣٧هـ/١٤٣٤م)

- **خزانة الأدب**، (شرح: عصام شعيتو)، ط١، بيروت: دار ومكتبة الهلال، ١٩٨٧.

ابن حجر العسقلاني: أبو الفضل شهاب الدين أحمد بن علي بن محمد العسقلاني (ت ٨٥٢هـ/١٤٤٩م)

- **الدرر الكامنة في أعيان المائة السامنة**، بيروت: دار الجيل، ١٤١٤هـ/١٩٩٣م.

ابن حجر الهيتمي: أبو العباس شهاب الدين أحمد بن محمد بن محمد الهيتمي السعدي (ت ٩٧٤هـ/١٥٦٧م)

- **المنح المكية في شرح الهمزية**، (تحقيق: أحمد جاسم المحمد، بو جمعة مكري)، ط٢، بيروت: دار المنهاج، ١٤٢٦هـ/٢٠٠٥م.

ابن حمدون: أبو المعالي بهاء الدين كافي الكُفَاة محمد بن الحسن بن محمد بن علي بن حمدون البغدادي (ت ٥٦٢هـ/١١٦٧م)

- **التذكرة الحمدونية**، (تحقيق: إحسان عباس، بكر عباس)، ط١، بيروت: دار صادر، ١٩٩٦م.

ابن الخَرَّاط: أبو محمد عبد الحق بن عبد الرحمن بن عبد الله بن حسين بن سعيد الأزدي الإشبيلي (ت ٥١٠-٥٨٢هـ/١١١٧-١١٨٦م)

- **العاقبة في ذكر الموت والآخرة**، (تحقيق: خضر محمد خضر)، الكويت: مكتبة دار الأقصى، ط١، ١٤٠٦هـ/١٩٨٦م.

ابن خلكان: أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن إبراهيم بن أبي بكر بن خلكان البرمكي الإربلي (ت ٦٨١هـ/١٢٨٢م)

- **وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان**، (تحقيق: إحسان عباس)، بيروت: دار صادر، ١٣٩٨هـ/١٩٧٨م.

ابن دريد: أبو بكر محمد بن الحسن بن دريد الأزدي البصري (ت ٣٢١هـ/٩٣٣م)

- **جمهرة اللغة**، (تحقيق: رمزي منير بعلبكي)، ط٢، بيروت: دار العلم للملايين، ١٩٨٧، ج٢، ص٩٤٨.
- **الاشتقاق**، (تحقيق وشرح: عبد السلام محمد هارون)، ط١، بيروت: دار الجيل، ١٤١١هـ/ ١٩٩١م.

ابن داود الظاهري: أبو بكر محمد بن داود بن علي الإصفهاني الظاهري (ت ٢٩٧هـ/٩١٠م)

- **الزهرة**، (تحقيق: إبراهيم السامرائي)، ط٢، الزرقاء: مكتبة المنار، ١٤٠٦هـ/١٩٨٥م.

ابن الرومي: أبي الحسن علي بن العباس بن جريج البغدادي (ت ٢٨٣هـ/٨٩٦م)

- **ديوان ابن الرومي**، (شرح: أحمد حسن بَسَج)، بيروت: دار الكتب العلمية، ط٣، ١٤٢٣هـ/٢٠٠٢م.
- **ديوان ابن الرومي**، (تحقيق: حسين نصار)، قاهرة: دار الكتب والوثائق القومية، ط٣، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٣م.

ابن رشيق القيرواني: أبو علي الحسن بن رَشِيق القيرواني (ت ٤٥٦هـ/١٠٦٤م)

- **ديوان ابن رشيق القيرواني**، (جمعه ورتبه: عبد الرحمن ياغي)، بيروت: دار الثقافة، ١٤٠٩هـ/١٩٨٩م.
- **العمدة في صناعة الشعر ونقده**، (تحقيق: النبوي عبد الواحد شعلان)، القاهرة: مكتبة الخانجي، ١٤٢٠هـ/٢٠٠٠.

ابن الزملكاني: كمال الدين عبد الواحد بن عبد الكريم بن خلف الأنصاري السماكي الدمشقي الزملكاني (ت ٦٥١هـ/١٢٥٣م)

- **التبيان في علم البيان المُطْلِع على إعجاز القرآن**، (تحقيق: أحمد مطلوب، خديجة الحديثي)، بغداد: مطبعة العاني، ١٣٨٣هـ/١٩٦٤م.

ابن سنان الخفاجي: أبو عبد الله بن محمد بن سعيد الخفاجي الحلبي (ت ٤٦٦هـ/١٠٧٣م)

- **سر الفصاحة**، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٠٢هـ/١٩٨٢م.

ابن طباطبا: أبو الحسن محمد بن أحمد بن محمد بن إبراهيم طباطبا الحسني العلوي (ت ٣٢٢هـ/٩٣٤م)

- **عيار الشعر**، (شرح وتحقيق: عباس عبد الساتر)، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٦هـ/٢٠٠٥م.

ابن عبد ربه: أبو عمر شهاب الدين أحمد بن محمد بن عبد ربه بن حبيب القرطبي الأندلسي (ت ٣٢٨هـ/٩٤٠م)

- **العقد الفريد**، (تحقيق: مفيد محمد قميحة)، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٠٤هـ/١٩٨٣م.

ابن عساكير: أبو القاسم علي بن الحسن بن هبة الله بن عبد الله بن حسين الدمشقي (ت ٥٧١هـ/١١٧٦م)

- **تاريخ مدينة دمشق**، (تحقيق: محبّ الدين أبو سعيد عمر بن غرامة العمروي)، بيروت: دار الفكر، ١٤١٥هـ/١٩٩٥م.

ابن العيني: أبو المحاسن زين الدين عبد الرحمن بن أبي بكر بن محمد العيني (٨٣٧-٨٩٣هـ/١٤٣٣-١٤٨٨م)

- **حل الوشاح في ضبط معاقد المفتاح**، مكتبة آدنه الشعبية (Adana İl Halk Kütüphanesi)، رقم: ٨٣٢ (ق٢ب-١٣٠أ).

ابن فارس: أبو الحسين أحمد بن فارس بن زكرياء القزويني الرازي الهمداني (ت ٣٩٥/١٠٠٤م)

- **معجم مقاييس اللغة**، (تحقيق: عبد السلام محمد هارون)، دمشق: دار الفكر، ١٣٩٩هـ/١٩٧٩م.

- **الموازنة بين شعر أبي تمام والبحتري**، (تحقيق: السيد أحمد صقر)، ط٤، القاهرة: دار المعارف، ١٩٩٤م.

ابن فضل الله العمري: شهاب الدين (أبو العباس) أحمد بن يحيى بن فضل الله العمري (ت ٧٤٩هـ/١٣٤٩م)

- **مسالك الأبصار في ممالك الأمصار**، (تحقيق: كامل سلمان الجبوري، مهدي النجم)، بيروت: دار الكتب العلمية، ٢٠١٠.

ابن قتيبة: أبو محمد عبد الله بن مسلم بن قتيبة الدينوري (ت ٢٧٦هـ/٨٨٩م)

- **الشعر والشعراء**، (تحقيق وشرح: أحمد محمد شاكر)، ط٢، القاهرة: دار المعارف، ١٩٨٢م.

ابن كثير: أبو الفداء عماد الدين إسماعيل بن شهاب الدين عمر بن كثير القرشي البصروي (ت ٧٧٤هـ/١٣٧٣م)

- **البداية والنهاية**، بيروت: مكتبة المعارف، ١٤١٢هـ/١٩٩١م.

ابن ماجه: أبو عبد الله محمد بن يزيد القزويني (ت ٢٧٣هـ/٨٨٧م)

- **سنن ابن ماجه**، (تحقيق: شعيب الأرنؤوط، عادل مرشد، محمَّد كامل قره بللي، عبد اللطيف حرز الله)، بيروت: دار الرسالة العالمية، ١٤٣٠هـ/٢٠٠٩.

ابن المعتز: أبو العباس عبد الله بن محمد المعتز بالله بن جعفر المتوكل على الله العباسي (ت ٢٩٦هـ/٩٠٨م)

- **ديوان ابن المعتز**، بيروت: دار صادر، ١٣٨١هـ/١٩٦١م.
- **ديوان أشعار الأمير أبي العباس ابن المعتز**، (تحقيق: محمد بديع شريف)، مصر: دار المعارف، ١٩٧٨م.
- **طبقات الشعراء**، (تحقيق: عبد الستار أحمد فراج)، ط٣، القاهرة: دار المعارف، ١٩٧٦م.
- **كتاب البديع**، (تحقيق: عرفان مطرجي)، بيروت: مؤسسة الكتب الثقافية، ١٤٣٣هـ/٢٠١٢م.

ابن معصوم: صدر الدين علي خان بن نظام الدين أحمد بن محمد معصوم الحسيني المدني (ت ١١٢٠هـ/١٧٠٨م)

- **أنوار الربيع في أنواع البديع**، (تحقيق: شاكر هادي شكر)، ط١، ١٣٨٨هـ/١٩٦٨م، النجف: مطبعة النعمان.

ابن منقذ: أبو المظفر مؤيد الدولة نجم الدين أسامة بن مرشد بن علي بن مُقَلَّد بن نصر بن منقذ الشَّيْزَرِي الكناني الكلبي (ت ٥٨٤هـ/١١٨٨م)

- **البديع في نقد الشعر**، (تحقيق: أحمد أحمد بدوي، حامد عبد المجيد)، مصر: مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي، ١٩٦٠م.

أبو إسحاق الحُصْرِي: أبو إسحاق إبراهيم بن علي بن تميم الأنصاري الحُصْرِي (ت ٤١٣هـ/١٠٢٢م)

- **زهر الآداب وثمر الألباب**، (تحقيق وشرح: زكي مبارك، محمد محيي الدين عبد الحميد)، ط٤، بيروت: دار الجيل، ١٩٧٢.

أبو بكر الرازي: أبو عبد الله زين الدين محمد بن أبي بكر بن عبد القادر الرازي (ت بعد ٦٦٦هـ/١٢٦٨م)

- **روضة الفصاحة**، (تحقيق: أحمد النادي شعلة)، ط١،القاهرة: دار الطباعة المحمدية، ١٩٨٢.

أبو تمام: أبو تمام حبيب بن أوس الطائي (ت ٢٣١هـ/٨٤٦م)

- **ديوان الحماسة**، (تحقيق: أحمد حسن بَسَج)، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤١٨هـ/١٩٩٨.

- ، **ديوان أبي تمام الطائي**، (فَسَّرَ ألفاظه ووقف على طبعه: محيي الدين الخياط)، القاهرة، ١٩٧٣.

أبو الحسن الجرجاني: أبو الحسن علي بن عبد العزيز بن الحسن القاضي الجرجاني (ت ٣٩٢هـ/١٠٠١-١٠٠٢م)

- **الوساطة بين المتنبي وخصومه**، (تحقيق: علي محمد البجاوي، محمد ابو الفضل إبراهيم)، مصر: مطبعة عيسى البابي الحلبي، ١٣٨٦هـ/ ١٩٦٦م.

أبو داود: سليمان بن الأشعث بن إسحاق السجستاني الأزدي (ت ٢٧٥هـ/٨٨٩م)

- **سنن أبي داود** (**السنن**)، (تحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد)، بيروت: المكتبة العصرية، ١٤١٦هـ/١٩٩٥م.

أبو ذؤيب الهذلي، أبو ذؤيب خويلد بن خالد بن مُحَرِّس الهذلي (ت ٢٨هـ/٦٤٨-٦٤٩م)

- **ديوان أبي ذؤيب الهذلي**، (تحقيق: يوسف هلّ)، هانّوفر: خزانة الكتب الشرقية، ١٩٢٦.
- **ديوان أبي ذؤيب الهذلي**، (تحقيق: سوهام المصري)، بيروت: المكتب الإسلامي، ١٤١٩هـ/١٩٩٨م.

أبو العتاهية: أبو إسحاق إسماعيل بن القاسم بن سويد (ت ٢١٠هـ/٨٢٥م؟)

- **ديوان أبي العتاهية**، بيروت: دار بيروت، ١٤٠٦هـ/١٩٨٦م.

أبو عبيد البكري: أبو عبيد البكري، عبد الله بن عبد العزيز بن محمد بن أيوب بن عمرو البكري الأندلسي (ت ٤٨٧هـ/١٠٩٤م)

- **سمط اللآلي في شرح أمالي القالي**، (تحقيق: عبد العزيز الميمني)، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٩٩٥.
- **فصل المقال في شرح كتاب الأمثال**، (تحقيق: إحسان عباس، عبد المجيد عابدين)، ط٣، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤٠٣هـ/١٩٨٣م.

أبو العصمة: مصطفى عصام الدين (ت ١٢٠٣هـ/١٧٨٨-٨٩م)

- **التَّنْصِيصُ الْمُنْتَظَر فِي شَرْحِ أَبْيَاتِ التَّلْخِيصِ وَالْمُخْتَصَر**، إستانبول: شركت صحافية عثمانيه، ١٣٠٨.

أبو العلاء المعري: أبو العلاء أحمد بن عبد الله بن سليمان المعري (ت ٤٤٩هـ/١٠٥٧م)

- سقط الزند، بيروت: دار بيروت / دار صادر، ١٣٧٦هـ/١٩٥٧م.
- **اللامع العزيزي شرح ديوان المتنبي**، (تحقيق: محمد سعيد المولوي)، رياض: مركز الملك فيصل للبحوث والدراسات الإسلامية، ١٤٢٩هـ/٢٠٠٨.

أبو علي القالي: إسماعيل بن قاسم بن عيذون بن هارون القالي البغدادي (ت ٣٥٦هـ/٩٦٧م)

- **الأمالي**، القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٩٧٥.

أبو الفتح البستي: أبو الفتح علي بن محمد بن حسني البستي (ت ٤٠٠هـ/١٠١٠م)

- **ديوان أبي الفتح البستي**، (تحقيق: دريّة الخطيب، لطفي الصقّال)، دمشق: مطبوعات مجمع اللغة العربية، ١٤١٠هـ/١٩٨٩م.

أبو فراس الحمداني: أبو فراس الحارث بن سعيد بن حمدان الحمداني التغلبي (ت ٣٥٧هـ/٩٦٨م)

- **ديوان أبي الفراس الحمداني**، (تحقيق: سامي الدهان)، بيروت، ١٣٦٣هـ/١٩٤٤.

أبو الفرج الإصفهاني: علي بن الحسين بن محمد بن أحمد القرشي الإصفهاني (ت ٣٥٦هـ/٩٦٧م)

- **الأغاني**، (تحقيق: إحسان عباس، إبراهيم السعافين، بكر عباس)، ط٣، بيروت: دار صادر، ١٤٢٩هـ/٢٠٠٨.

أبو قيس: أبو قيس صَيْفِي بن عامر (الأسلت) بن جُشَم الأوسي الجاهلي (ت ١هـ/٦٢٣م):

- **ديوان أبي قيس صَيْفيّ بن الأسلت**، (دراسة، جمع، تحقيق: حسن محمد باجوده)، القاهرة: مكتبة دار التراث، ١٩٧٣.

أبو النجم العِجْلِي: أبو النجم الفضل (المفضل) بن قدامة بن عبيد الراجز العِجْلِي البكري (ت ١٣٠هـ/٧٤٧م)

- **ديوان أبي النجم العجلي الفضل بن قدامة**، (تحقيق: محمد أديب عبد الواحد جمران)، دمشق: مطبوعات مجمع اللغة العربية، ١٤٢٧هـ/٢٠٠٦م.

أبو نواس: الحسن بن هانئ بن عبد الأول الحكمي (ت ١٩٨هـ/٨١٣م؟)

- **ديوان أبي نواس**، (تحقيق: إيڤالد ڤاغنر)، بيروت، ١٤٢٢هـ/٢٠٠١م.

أبو هلال العسكري: الحسن بن عبد الله العسكري (ت بعد ٤٠٠هـ/١٠٠٩م)

- **ديوان المعاني**، (تحقيق: أحمد سليم غانم)، بيروت: دار الغرب الإسلامي، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٣.
- **كتاب الصناعتين**، (تحقيق: علي محمد البجاوي، محمد ابو الفضل إبراهيم)، بيروت: المكتبة العصرية، ١٤١٩هـ/ ١٩٩٨م.
- **جمهرة الأمثال**، (تحقيق: أحمد عبد السلام، أبو هاجر محمد سعيد بن بسيوني زغلول)، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٠٨هـ/١٩٨٨م.

أحمد بن حنبل: أبو عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل الشيباني المروزي (ت ٢٤١هـ/٨٥٥م)

- **مسند أحمد بن حنبل**، (تحقيق: شعيب الأرنؤوط، محمد نعيم العرقسوسي، عادل مرشد، ...)، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤٢١هـ/٢٠٠١م.

أحمد الجرجاني: أبو العباس أحمد بن محمد الجرجاني الثقفي (ت ٤٨٢هـ/١٠٨٩م)
- **المنتخب من كنايات الأدباء وإشارات البلغاء**، (عنى بتصحيحه: السيد محمد بدر الدين النعساني الحلبي)، ط١، مصر: مطبعة السعادة، ١٣٢٦هـ/١٩٠٨م.

أحمد مطلوب:
- **معجم المصطلحات البلاغية وتطورها**، ط١، الدار العربية للموسوعات، ١٤٢٧هـ/٢٠٠٦م.

الأَرَّجَانِي: ناصح الدين أبو بكر أحمد بن محمد بن الحسين الأرجاني (٤٦٠-٥٤٤هـ/١٠٦٨-١١٤٩م)
- **ديوان الأَرَّجَانِي**، (تحقيق: محمد قاسم مصطفى) العراق: منشورات وزارة الثقافة والإعلام، ١٩٧٩.

الأزهري: أبو منصور محمد بن أحمد بن أزهر الأزهري الهروي (ت ٣٧٠هـ/٩٨٠م)
- **تهذيب اللغة**، (تحقيق: محمد عوض مرعب)، بيروت: دار إحياء التراث العربي، ١٤٢٢هـ/٢٠٠١.

الأصمعي: أبو سعيد عبد الملك بن قريب الأصمعي الباخلي (ت ٢١٦هـ/٨٣١م)
- **الأصمعيات/اختيار الأصمعي**، (تحقيق: أحمد محمد شاكر، عبد السلام محمد هارون)، ط٥، بيروت: دار المعارف، ١٩٧٩.

الأعشى الكبير: أبو بصير ميمون بن قيس بن جندل بن بكري (ت ٧هـ/٦٢٩م؟)
- **ديوان الأعشى**، (شرح وتعليق: م. محمد حسين)، القاهرة: مكتبة الآداب، ١٩٥٠.

امرؤ القيس: امرؤ القيس بن حجر، أبو وهب (أبو الحارث / أبو زيد) بن حُنْدُج بن حجر بن الحارث آكِل المُرَار (ت نحو ٥٤٠م).
- **ديوان امرئ القيس**، (تحقيق: حسن السندوبي)، مصر: المطبعة الربانية، ١٣٤٩هـ/١٩٣٠م.

البابرتي: أكمل الدين محمد بن محمود بن أحمد البابرتي (ت ٧٨٦هـ/١٣٨٤م)
- **شرح التلخيص**، (تحقيق: محمد مصطفى رمضان صوفيه)، ط١، طرابلس: المنشأة العامة للنشر والتوزيع والإعلان، ١٣٩٢هـ/١٩٨٣م.

الباخرزي: أبو القاسم علي بن الحسن بن علي بن أبي الطيب الباخرزي (ت ٤٦٧هـ/١٠٧٥م)

- **دُمْيَة القَصْر وعُصْرَة أهل العصر**، (تحقيق: محمد التونجي)، بيروت: دار الجيل، ١٤١٤هـ/١٩٩٣م.

البحتري: أبو عبادة الوليد بن عبيد بن يحيى الطائي (ت ٢٨٤هـ/٨٩٧م)

- **ديوان البحتري**، ط١، قسطنطينية، ١٣٠٠هـ.
- **ديوان البحتري** (تحقيق: حسن كامل الصيرفي)، ط٣، القاهرة: دار المعارف، ١٩٧٢.

البخاري: أبو عبد الله محمد بن إسماعيل البخاري (ت ٢٥٦هـ/٨٧٠م)

- **الأدب المفرد**، (تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي)، ط٢، القاهرة: المطبعة السلفية، ١٣٧٩هـ.
- **الجامع الصحيح** (صحيح البخاري)، المطبعة الكبرى الأميرية، بولاق / مصر، ١٣١١هـ.
- **علي بن الحسن الباخرزي** «**حباته وشعره وديوانه**» (تحقيق: محمد ألتونجي)، بيروت: دار صادر، ١٩٩٤.

بدر الدين ابن مالك / ابن الناظم: أبو عبد الله بدر الدين محمد بن محمد بن عبد الله بن مالك الدمشقي الشافعي (ت ٦٨٦هـ/١٢٨٧م)

- **المصباح في علم المعاني والبيان والبديع**، (حققه وشرحه: حسني عبد الجليل يوسف)، القاهرة: مكتبة الآداب، ١٤٠٩هـ/١٩٨٩م.

البرقوقي: عبد الرحمن بن عبد الرحمن بن سيد بن أحمد البرقوقي (ت ١٨٧٦هـ/١٩٤٤م)

- **شرح ديوان المتنبي**، بيروت: دار الكتب العربي، ١٤٠٧هـ/١٩٨٦م.
- **شرح ديوان حسان بن ثابت الأنصاري**، مصر: المطبعة الرحمانية، ١٣٤٧هـ/١٩٢٩م.

بشار بن بُرْد: أبو معاذ بشار بن برد العقيلي (ت ١٦٧هـ/٧٨٣-٨٤م)

- **ديوان بشار بن برد**، (جمع و تحقيق: محمد الطاهر بن عاشور)، القاهرة: مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر، ١٣٧٦هـ/١٩٥٧م.

البطليوسي: أبو محمد عبد الله بن محمد بن سِيد البطليوسي (ت ٥٢١هـ/١١٢٧م)

- **شرح سقط الزند (في «شروح سقط الزند»)**، (تحقيق: مصطفى السقا، عبد الرحيم محمود، عبد السلام هارون، إبراهيم الأبياري، حامد عبد المجيد)، ط٣، القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٤٠٦هـ/١٩٨٦م.

البلاذري: أحمد بن يحيى بن جابر بن داود البَلَاذُري (ت ٢٧٩هـ/٨٩٢-٩٣م)

- **جمل من أنساب الأشراف**، (تحقيق: سهيل زكار ورياض الزركلي)، بيروت: دار الفكر، ١٤١٧هـ/١٩٩٦م.

بهاء الدين السبكي: أبو حامد بهاء الدين أحمد بن علي بن عبد الكافي السبكي المصري (ت ٧٧٣هـ/١٣٧٢م)

- **عروس الأفراح شرح تلخيص المفتاح**، (تحقيق: عبد الحميد هنداوي)، بيروت: المكتبة العصرية للطباعة والنشر، ١٤٢٣هـ/٢٠٠٣م.

بهاء الدين العاملي: بهاء الدين محمد بن حسين بن عبد الصمد العاملي (ت ١٠٣١هـ/١٦٢٢م)

- **الكشكول**، (تحقيق: السيد محمد السيد حسين المعلم)، ط١، قم: المكتبة الحيدرية، ١٣٨٥هـ/١٤٢٧م.
- **المِخْلَاة**، (تحقيق: محمد عبد الكريم النمري)، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤١٨هـ/١٩٩٧م.

البيهقي: أبو بكر أحمد بن الحسين بن علي البيهقي (ت ٤٥٨هـ/١٠٦٦م)

- السنن الكبرى، القاهرة: مركز هجر للبحوث والدراسات العربية والإسلامية، ١٤٣٢هـ/٢٠١١م.

الترمذي: أبو عيسى محمد بن عيسى بن سَوْرَة (يزيد) الترمذي (ت ٢٧٩هـ/٨٩٢م)

- **سنن الترمذي (الجامع الصحيح)**، (تحقيق: أحمد محمد شاكر، ومحمد فؤاد عبد الباقي، إبراهيم عطوة عوض)، مصر: مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي، ١٣٩٥هـ/١٩٧٥م.

التفتازاني: سعد الدين مسعود بن عمر التفتازاني (ت ٧٩٢هـ/١٣٩٠م)

- **شرح التلويح على التوضيح**، بيروت: دار الكتب العلمية، بدون تاريخ.
- **المطول شرح تلخيص مفتاح العلوم**، إستانبول: دار الطباعة العامرة، ١٢٦٠.

- **شرح مفتاح العلوم**، قسم الفاتح بالمكتبة السليمانية، الرقم: ٤٦٤٠.

التهانوي: محمد بن علي ابن القاضي محمد حامد بن محمّد صابر الفاروقي الحنفي التهانوي (ت بعد ١١٥٨هـ/١٧٤٥م)

- **كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم**، (تحقيق: علي دحروج)، ط١، بيروت: مكتبة لبنان، ١٩٩٦م.

الثعالبي: أبو منصور عبد الملك بن محمد بن إسماعيل الثعالبي (ت ٤٢٩هـ/١٠٣٨م)

- **التمثيل والمحاضرة**، (تحقيق: عبد الفتاح محمد الحلو)، بيروت: الدار العربية للكتاب، ١٤٠١هـ/١٩٨١م.
- **ثمار القلوب في المضاف والمنسوب**، (تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم)، ط١، بيروت: المكتبة العصرية، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٣م.
- **خاص الخاص**، (شرحه وعلق عليه: مأمون بن محيي الدين الجنان)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤١٤هـ/١٩٩٤م.
- **ديوان الثعالبي**، (تحقيق: محمود عبد الله الجادر)، ط١، بغداد، ١٩٩٠.
- **الظرائف واللطائف واليواقيت**، (جمعها: أبو نصر المقدسي، تحقيق: ناصر محمدي محمد جاد)، القاهرة: مطبعة دار الكتب والوثائق القومية، ١٤٣٠هـ/٢٠٠٩م.
- **اللطف واللطائف**، (تحقيق: محمود عبد الله الجادر)، ط٢، بغداد: دار الشؤون الثقافية العامة، ٢٠٠٢م.
- **المنتحل**، (تحقيق: أحمد أبو علي)، الإسكندرية، ١٣١٩هـ/١٩٠١م.
- **نثر النظم وحل العقد**، دمشق: مطبعة معارف الولاية الجليلة، ١٣٠٠.
- **يتيمة الدهر في محاسن أهل العصر**، (شرح وتحقيق: مفيد محمد قميحة)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٠٣هـ/١٩٨٣م.

الجاحظ: أبو عثمان عمرو بن بحر الجاحظ (ت ٢٥٥هـ/٨٦٩م)

- **البيان والتبيين**، بيروت: دار ومكتبة الهلال، ١٤٢٣هـ.
- **كتاب الحيوان**، (تحقيق: عبد السلام محمد هارون)، ط٢، مصر: مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي، ١٣٨٥هـ/١٩٦٥م.

الجرجاني: السيد الشريف علي بن محمد بن علي الجرجاني (ت ٨١٦هـ/١٤١٣م)

- **المصباح في شرح المفتاح**، (تحقيق: يوكسل جليك)، رسالة الدكتوراه، جامعة مرمرة، إستانبول، ٢٠٠٩.

الجوهري: أبو نصر إسماعيل بن حماد الجوهري الفارابي (ت قبل ٤٠٠هـ/١٠٠٩م)

- **الصحاح، تاج اللغة وصحاح العربية**، (تحقيق: أحمد عبد الغفور عطار)، ط٤، بيروت: دار العلم للملايين، ١٤٠٧هـ/١٩٨٧.

حافظ أبرو: شهاب الدين عبد الله بن لطف الله بن عبد الرشيد البهداديني الخوافي (ت ٨٣٣هـ/١٤٣٠م)

- **ذيل جامع التواريخ رشيدي: شامل وقايع (٧٠٣-٧٨١) هجري قمري**، (تحقيق: خانبابا بياني)، تهران: انجمن آثار ملي، ١٩٧٢م.

الحريري: أبو محمد القاسم بن علي الحريري (ت ٥١٦هـ/١١٢٢م)

- **المقامات**، بيروت: دار بيروت للطباعة والنشر، ١٣٩٨هـ/١٩٧٨م.

حسان بن ثابت: أبو الوليد (أبو عبد الرحمن) حسان بن ثابت الخزرجي الأنصاري (ت ٦٠هـ/٦٨٠م؟)

- **ديوان حسان بن ثابت**، (تحقيق: وليد عرفات)، بيروت: دار صادر، ٢٠٠٦م.

الحضرمي: محمد بن إبراهيم بن محمد (ت ٦٠٩هـ/١٢١٣م)

- **شرح ديوان النابغة الذبياني**، (تحقيق: علي الهروط)، كرك، ١٤١٣هـ/١٩٩٢م.

الخطيب التبريزي: أبو زكريا يحيى بن علي الخطيب التبريزي (ت ٥٠٢هـ/١١٠٩م)

- **شرح ديوان الحماسة**، (تحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد)، القاهرة: مطبعة حجازي، ١٣٥٧هـ.
- **شرح ديوان أبي تمام**، (تحقيق: راجي أسمر)، ط٢، بيروت: دار الكتاب العربي، ١٤١٤هـ، ١٩٩٤م.
- **شرح ديوان ذي الرمة**، (تحقيق: مجيد طراد)، ط٢، بيروت: دار الكتب العربي، ١٤١٦هـ/١٩٩٦م.
- **شرح سقط الزند (في «شروح سقط الزند»)**، (تحقيق: مصطفى السقا، عبد الرحيم محمود، عبد السلام هارون، إبراهيم الأبياري، حامد عبد المجيد)، ط٣، القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٤٠٦هـ/١٩٨٦م.

الخليل بن أحمد: أبو عبد الرحمن الخليل بن أحمد الفراهيدي (ت ١٧٥هـ/٧٩١م)

- **كتاب العين**، (تحقيق: مهدي المخزومي، إبراهيم السامرائي) بيروت: دار ومكتبة هلال، ٢٠٠٣م.

الخنساء: أمّ عمرو تماضر بنت عمرو بن الحارث بن الشريد (ت ٢٤هـ/٦٤٥م)

- **ديوان الخنساء**، (اعتنى به وشرحه: حمدو طماس)، ط٢، بيروت: دار المعرفة، ١٤٢٥هـ/٢٠٠٤م.

الخوارزمي: قاسم بن الحسين بن محمد الخوارزمي (ت ٦١٧هـ/١٢٢٠م)

- **ضرام السقط** (**في «شروح سقط الزند»**)، (تحقيق: مصطفى السقا، عبد الرحيم محمود، عبد السلام هارون، إبراهيم الأبياري، حامد عبد المجيد)، ط٣، القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٤٠٦هـ/١٩٨٦م.

الدسوقي: شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عرفة الدسوقي (ت ١٢٣٠هـ/١٨١٥م)

- **حاشية الدسوقي على مختصر المعاني** (**حاشية على شرح التلخيص**)، (تحقيق: عبد الحميد الهنداوي)، بيروت: المكتبة العصرية، ١٤٢٨هـ/٢٠٠٧م.

دِعْبِل بن علي الخزاعي: أبو علي دعبل بن علي بن رزين الخزاعي (٢٤٦هـ/٨٦٠م)

- **ديوان دِعْبِل بن علي الخزاعي**، (شرح: حسن حمد)، ط١، بيروت: دار الكتاب العربي، ١٤١٤هـ/١٩٩٤م.

دولتشاه: دولتشاه بن علاء الدولة بختشاه السمرقندي (ت ٩٠٠هـ/١٤٩٤-٩٥م؟)

- **سفينة الشعراء**، (ترجمة خواجه سليمان فهيم أفندي)، إستانبول: طبعخانهٔ عامره، ١٢٥٩.

ديك الجن: أبو محمد عبد السلام بن رغبان بن عبد السلام بن حبيب الحمصي الكلبي (ت ٢٣٥هـ/٨٥٠م)

- **ديوان ديك الجن الحمصي**، (جمع وتحقيق: مظهر الحجي)، دمشق، ٢٠٠٤.

الدينوري: أبو بكر أحمد بن مروان بن محمد الدينوري القاضي المالكي (ت ٣٣٣هـ/٩٤٥م)

- **المجالسة وجواهر العلم**، (تحقيق: أبو عبيدة مشهو بن حسن آل سلمان)، ط١، بيروت: دار ابن حزم، ١٤١٩هـ/١٩٩٨م.

ذو الرُّمَّة: أبو الحارث غيلان بن عقبة بن معدي بن عمرو العدوي الكناني القحطاني (١١٧هـ/٧٣٥م)

- **ديوان ذي الرمة**، (قدم له وشرحه: أحمد حسن بسج)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤١٥هـ/١٩٩٥م.

الذهبي: أبو عبد الله شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي (ت ٧٤٨هـ/١٣٤٨م)

- **تذكرة الحفاظ**، (وضع حواشيه: زكريا عميرات)، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤١٩هـ/١٩٩٨م.

الراغب الإصفهاني: الحسين بن محمد بن المفضل الإصفهاني (ت ٤٢٥هـ/١٠٣٤م؟)

- **محاضرة الأدباء ومحاورات الشعراء والبلغاء**، (تحقيق: عمر الطبّاع)، ط١، بيروت: دار الأرقم، ١٤٢٠هـ/١٩٩٩م.

رشيد الدين الوطواط: رشيد الدين محمد بن محمد بن عبد الجليل العمري الفاروقي (ت ٥٧٣هـ/١١٧٧م)

- **حدائق السحر ودقائق الشعر**، (ترجمه من الفارسية إلى العربية: إبراهيم أمين الشواربي)، ط٢، القاهرة، ٢٠٠٩م.

الرماني: أبو الحسن علي بن عيسى بن علي الرماني البغدادي (ت ٣٨٤هـ/٩٩٤م)

- **النكت في إعجاز القرآن**، (عنى بتصحيحه: عبد العليم)، دهلي، ١٩٣٤م.

الزبيدي: أبو الفيض محمد المرتضى بن محمد بن محمد بن عبد الرزاق البلكرامي الحسيني الزبيدي (ت ١٢٠٥هـ/١٧٩١م)

- **تاج العروس من جواهر القاموس**، (تحقيق: عبد الستار أحمد فراج، ...)، الكويت: وزارة الإرشاد والأنباء، ١٣٨٥-١٤٢٢هـ/١٩٦٥-٢٠٠١م.

الزمخشري: جار الله أبو القاسم محمود بن عمر الخوارزمي الزمخشري (ت ٥٣٨هـ/١١٤٤م)

- **أساس البلاغة**، (تحقيق: محمد باسل عيون السود)، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤١٩هـ/١٩٩٨م.
- **ربيع الأبرار ونصوص الأخيار**، (تحقيق: عبد الأمير مهنا)، بيروت: مؤسسة الأعلمي للمطبوعات، ١٤١٢هـ/١٩٩٢م.

- **الكشاف عن حقائقِ غوامض التنزيل وعيونِ الأقاويل في وجوه التأويل**، (تحقيق: عادل أحمد عبد الموجود، علي محمد معوّض)، ط١، الرياض: مكتبة العبيكان، ١٤١٨هـ/١٩١٨م.
- **المستقصى من أمثال العرب**، بيروت، دار الكتب العلمية، ١٩٨٧م.

زهير بن أبي سُلْمَى: أبو سُلْمَى (أبو بجير) زهير بن أبي سُلْمَى (ربيعة) بن رياح المزني (ت ٦٠٩م؟)

- **ديوان زهير بن أبي سلمى**، (تحقيق: علي حسن فاعور)، بيروت: دار الكتب العلمية، ، ١٤٠٨هـ/١٩٨٨م.

السَرِيّ بن أحمد الرَّفَّاء: السّرِيّ الرَّفَّاء، أبو الحسن السَّرِيّ بن أحمد بن السَّرِيّ الرَّفَّاء الكندي الموصلي (ت ٣٦٢هـ/٩٧٣م؟)

- **المحب والمحبوب والمشموم والمشروب**، (تحقيق: مصباح غلاونجي)، دمشق: مطبوعات مجمع اللغة العربية، ١٤٠٧هـ/١٩٨٦م.

سعدي شيرازي: أبو محمد سعدي مشرِّف الدين (شرف الدين) مصلح بن عبد الله بن مشرِّف الشيرازي (ت ٦٩١هـ/١٢٩٢م)

- **كليات سعدي**، (تصحيح: محمد على فروغي)، طهران: انتشارات هرمس، ١٣٨٥.

السكاكي: أبو يعقوبَ يوسفُ بنُ أبي بكرٍ محمَّدِ بنِ عَلِيٍّ السَّكَّاكِيُّ (ت ٦٢٦هـ/١٢٢٩م)

- **مفتاح العلوم**، (تحقيق: عبد الحميد هنداوي)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٠هـ/٢٠٠٠م.

السموأل: أبو شريح السموأل بن غريض بن عادياء الأزدي الغصاني (ت ٥٦٠هـ؟)

- **ديوان السموأل**، (تحقيق: واضح الصمد)، بيروت: دار الجيل، ١٤١٦هـ/١٩٩٦م.

سمير أحمد معلوف:

- «التشبيه المجازي»، **مجلة مجمع اللغة العربية بدمشق**، ٢٠١٢، المجلد: ٨٧، الجزء: ٢.

سمين الحلبي: أبو العباس شهاب الدين أحمد بن يوسف بن إبراهيم الحلبي (ت ٧٥٦هـ/١٣٥٥م)

- **عمدة الحفاظ في تفسير أشرف الألفاظ**، (تحقيق: محمد باسل عيون السود)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤١٧هـ/١٩٩٦م.

سيبويه: أبو بِشْرٍ عمرو بن عثمان بن قَنْبَر (ت ١٨٠هـ/٧٩٦م)

- **الكتاب**، (تحقيق وشرح: عبد السلام محمد هارون)، ط٣، القاهرة: مكتبة الخانجي، ١٤٠٨هـ/١٩٨٨م.

السيرافي: أبو سعيد الحسن بن عبد الله بن مرزبان السيرافي (ت ٣٦٨هـ/٩٧٩م)

- **شرح كتاب سيبويه**، (تحقيق: أحمد حسن مهدلي، علي سيد علي)، بيروت: دار الكتب العلمية، ٢٠٠٨م.

السيوطي: أبو الفضل جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر بن محمد الخضيري السيوطي (ت ٩١١هـ/١٥٠٥م)

- **تاريخ الخلفاء**، ط٢، بيروت: دار المنهاج (من مطبوعات وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية/قطر)، ١٤٣٤هـ/٢٠١٣م.

الشريشي: أبو العباس كمال الدين أحمد بن عبد المؤمن بن موسى بن عيسى القيسي الشريشي (ت ٦١٩هـ/١٢٢٢م)

- **شرح مقامات الحريري**، (محمد أبو الفضل إبراهيم)، بيروت: المكتبة العصرية، ١٤١٣هـ/١٩٩٢م.

الشريف المرتضى: أبو القاسم علي بن الحسين بن موسى بن محمد العلوي الشريف المرتضى (ت ٤٣٦هـ/١٠٤٤م)

- **غرر الفوائد ودرر القلائد** / أمالي المرتضى، (تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم)، القاهرة: دار إحياء الكتب العربية، ١٣٧٣هـ/١٩٥٤م.

شكري فيصل:

- **أبو العتاهية: أشعاره وأخباره**، دمشق: دار الملاح / مطبعة جامعة دمشق، ١٣٨٤هـ/١٩٦٥م.

الشماخ بن ضرار الذبياني: أبو سعدة (سعيد) الشماخ بن ضرار بن حرملة بن سنان بن أمية المازني الذبياني الغطفاني (ت ٣٠هـ/٦٥٠م؟)

- **ديوان الشماخ بن ضرار الذبياني**، (تحقيق: صلاح الدين الهادي)، مصر: دار المعارف، بدون تاريخ.

شمس الدين الكرماني: أبو عبد الله شمس الدين محمد بن يوسف بن علي الكرماني (ت ٧٨٦هـ/١٣٨٤م)

- **تحقيق الفوائد الغياثية**، (تحقيق: علي بن دخيل الله بن عجيان العوفي)، ط١، المدينة المنورة: مكتبة العلوم والحكم، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٣م.

شهاب الدين محمود: أبو الثناء شهاب الدين محمود بن سليمان الحلبي (ت ٧٢٥هـ/١٣٢٥م)

- **حسن التوسل إلى صناعة الترسل**، القاهرة، ١٢٩٨هـ/١٨٨١م.

الصاحب بن عبّاد، أبو القاسم إسماعيل بن عبّاد بن العباس الطالقاني (ت ٣٨٥هـ/٩٩٥م)

- **ديوان صاحب بن عباد**، (شرحه وضبطه وقدم له: إبراهيم شمس الدين)، بيروت: مؤسسة الأعلمي للمطبوعات، ١٤٢٢هـ/٢٠٠١م.

صدر الدين البصري: أبو الحسن صدر الدين علي بن أبي الفرج بن الحسن البصري (ت ٦٥٩هـ/١٢٦١م)

- **الحماسة البصرية**، (تحقيق: عادل سليمان جمال)، القاهرة: مكتبة الخانجي، ١٤٢٠هـ/١٩٩٩م.

صدر الشريعة الثاني: عبيد الله بن مسعود بن تاج الشريعة عمر بن صدر الشريعة الأول عبيد الله بن محمود المحبوبي البخاري
(ت ٧٤٧هـ/١٣٤٦م)

- **شرح تعديل العلوم**، (تحقيق ودراسة: محمود آي، مصطفى برص بوغا)، أنقرة: رئاسة الشؤون الدينية، ٢٠٢١.

الصفدي: أبو الصفا صلاح الدين خليل بن عز الدين آيبك بن عبد الله الصفدي (ت ٧٦٤هـ/١٣٦٣م)

- **الغيث المسجم في شرح لامية العجم**، بيروت: دار الكتب العلمية، ٢٠٠٦.
- **الوافي بالوفيات**، (تحقيق: أحمد الأرناؤوط، تركي مصطفى)، ط١، بيروت: دار إحياء التراث العربي، ١٤٢٠هـ/٢٠٠٠م.

صفيّ الدين الحِلّي: أبو البركات صفي الدين عبد العزيز بن سرايا بن علي الحِلّي الطائي (ت ٧٤٩هـ/١٣٤٨م)

- **شرح الكافية البديعية**، (تحقيق: رشيد عبد الرحمن العبيدي)، ط١، بغداد، ١٤٢٥هـ/٢٠٠٤م.
- **ديوان صفي الدين الحلي**، (تحقيق: كرم البستاني)، بيروت: دار صادر، ١٣٨٢هـ/١٩٦٢م.

الصَّنَوْبَرِي: أبو بكر محمد بن أحمد بن حسن بن مَرَّار الضبّي الحلبي الصَّنَوْبَرِي (ت ٣٣٤هـ/٩٤٥-٩٤٦م)

- **ديوان الصنوبري**، (تحقيق: إحسان عباس)، بيروت: دار صادر، ١٩٩٨م.
- **تكملة ديوان الصنوبري**، (تحقيق: إحسان عباس)، بيروت: دار صادر، ١٩٩٨م.

الطبراني: أبو القاسم سليمان بن أحمد الطبراني (ت ٣٦٠هـ/٩٧١م)

- **المعجم الصغير (الروض الداني إلى المعجم الصغير)**، (تحقيق: محمد شكور محمود الحاج أمرير)، بيروت: دار عمار، ١٤٠٥هـ/١٩٨٥م.

الطيبي: أبو محمد شرف الدين حسين بن عبد الله بن محمد الطيبي (ت ٧٤٣هـ/١٣٤٣م)

- **التبيان في المعاني والبيان**، (تحقيق: عبد الستار حسين مبروك زَمُّوط)، رسالة الدكتوره، جامعة الأزهر، ١٣٩٧هـ/١٩٧٧م.
- **لطائف التبيان في علمي المعاني والبيان**، (تحقيق: خليف حسن خليفة)، القاهرة: مطبعة الأمانة، ١٩٩٠.

العباسي: عبد الرحيم بن عبد الرحمن بن أحمد العباسي (ت ٩٦٣هـ/١٥٥٥م)

- **معاهد التنصيص على شواهد التلخيص**، (تحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد)، بيروت: عالم الكتب، ١٣٦٧هـ/١٩٤٧م.

عبد الرزاق الصنعاني، أبو بكر عبد الرزاق بن هَمَّام بن نافع الصنعاني (٢١١هـ/٨٢٦-٢٧م)

- **المصنف في الحديث**، (تحقيق: حبيب الرحمن الأعظمي)، جنوب أفريقيا: المجلس العلمي، ١٣٩٠هـ/١٩٧٠م.

عبد القادر البغدادي: عبد القادر بن عمر بن بايزيد (١٠٩٣ت/١٦٨٢م)

- **خزانة الأدب ولب لباب لسان العرب**، (تحقيق: عبد السلام محمد هارون)، القاهرة: مكتبة الخانجي، ١٤١٨هـ/١٩٩٧م.

عبد القاهر الجرجاني: الشيخ الإمام أبو بكر عبد القاهر بن عبد الرحمن الجرجاني النحوي (ت ٤٧١هـ/١٠٧٨م؟)

- **أسرار البلاغة**، (قرأه وعلق عليه: محمود محمد شاكر)، جدة: دار المدني، ١٤١٢هـ/١٩٩١م.
- **دلائل الإعجاز**، (تحقيق: محمود محمد شاكر)، ط٣، القاهرة: مكتبة الخانجي، ١٣٧٥هـ.

العُبَيْدِي: محمد بن عبد الرحمن بن عبد المجيد العبيدي (من رجال القرن الثامن للهجري)

- **التذكرة السعدية في الأشعار العربية**، (تحقيق: عبد الله الجبوري)، بيروت: دار الكتب العلمية، ٢٠٠١، ص٥٦٤.

العجلوني: أبو الفداء إسماعيل بن محمد بن عبد الهادي الجراحي العجلوني الدمشقي (ت ١١٦٢هـ/١٧٤٩م)

- **كشف الخفاء ومزيل الإلباس عمّا اشتهر من الأحاديث على ألسنة الناس**، (تحقيق: عبد الحميد هنداوي)، بيروت: المكتبة العصرية، ١٤٢٠هـ/٢٠٠٠م.

عز الدين الزنجاني: أبو المعالي عز الدين عبد الوهاب بن إبراهيم بن عبد الوهاب الزنجاني الخزرجي (ت ٦٦٠هـ/١٢٦٢م)

- **م- النظار في علوم الأشعار**، مصر: دار المعارف، ١٩٩١م.

عزيز بن أردشير الأسترآبادي: (عاش بين ٧٥١-٨٥٤هـ/١٣٥٠-١٤٥٠م)

- **بزم و رزم**، إستانبول: مطبعة الأوقاف، ١٩٢٨م.

العكبري: أبو البقاء محب الدين عبد الله بن الحسين بن عبد الله العكبري (ت ٦١٦هـ/١٢١٩م)

- **التبيان في شرح الديوان**، (تحقيق: مصطفى السقا، إبراهيم الأبياري، عبد الحفيظ شلبي)، بيروت: دار المعرفة، ١٩٧٨م.

علي بن أبي طالب: أبو الحسن علي بن أبي طالب رضي الله عنه (ت ٤٠هـ/٦٦١م)

- **ديون أمير المؤمنين الإمام علي بن أبي طالب رضي الله عنو وكرّم الله وجهه**، (جمع وترتيب: عبد العزيز الكرم)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٠٩هـ/١٩٨٨م.

علي بن جبلة العَكَوَّك: أبو الحسن علي بن جبلة بن مسلم بن عبد الرحمن الأبناوي (ت ٢١٣هـ/٨٢٩م)

- **شعر علي بن جبلة الملقب بالعَكَوَّك**، (تحقيق: حسين عطوان)، ط٣، القاهرة: دار المعارف، ١٩٨٢م.

علي بن عبد العزيز الجرجاني (ت ٣٩٢هـ/١٠٠٢م)

- **ديوان القاضي الجرجاني**، (جمع وتحقيق: سميح إبراهيم صالح)، دمشق: دار البشائر، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٣م.

علي بن عيسى الأردبيلي (ت ٧٥٦هـ/١٣٥٥م)

- **حدائق البيان في شرح كتاب التبيان**، قسم الفاتح بالكتبة السليمانية، الرقم: ٤٦٠٢.

علي القاري: أبو الحسن نور الدين علي بن سلطان محمد القاري الهروي (ت ١٠١٤هـ/١٦٠٥م)

- **مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح**، بيروت: دار الفكر، ١٤٢٢هـ/٢٠٠٢م.

عمر بن أبي ربيعة: أبو الخطاب عمر بن عبد الله بن أبي ربيعة بن المغيرة القرشي المخزومي (ت ٩٣هـ/٧١١-١٢م)

- **ديوان عمر بن أبي ربيعة**، (تحقيق: فايز محمد)، ط٢، بيروت: دار الكتب العربي، ١٤١٦هـ/١٩٩٦م.

الغزي: أبو إسحاق إبراهيم بن عثمان بن محمد الكَلْبِيّ الأَشْهَبِيّ (٥٢٣-٤٤١هـ)

- **ديوان الغزي**، (تحقيق، عبد الرزاق حسين)، ط١، دبي: مركز جمعة الماجد للثقافة والتراث، ١٤٢٩هـ/٢٠٠٨م.

فخر الدين الرازي: أبو عبد الله فخر الدين محمد بن عمر بن حسين الرازي (ت ٦٠٦هـ/١٢١٠م)

- **نهاية الإيجاز في دراية الإعجاز**، (تحقيق: نصر الله حاجي مفتي أوغلي)، بيروت: دار صادر، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٤م.

الفَرَّاء: أبو زكريا يحيى بن زياد بن عبد الله العبسي الفراء (ت ٢٠٧هـ/٨٢٢م)

- **معاني القرآن**، ط٣، بيروت: عالم الكتب، ١٤٠٣هـ/١٩٨٣م.

الفرزدق: أبو فراس همام بن غالب بن صعصعة التميمي (ت ١١٤هـ/٧٣٢م)

- **ديوان الفرزدق**، (تحقيق: عمر فاروق الطبَّاع)، ط١، بيروت، ١٤١٨هـ/١٩٩٧م.

قدامة بن جعفر: أبو الفرج قدامة بن جعفر بن قدامة بن زياد الكاتب البغدادي (ت ٣٣٧هـ/٩٤٨م؟)

- **نقد الشعر**، (تحقيق: محمد عبد المنعم الخفاجي)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٩٨٤م.

القرشي: أبو زيد محمد بن أبي الخطاب القرشي (ت في العصر الرابع الهجري)

- **جمهرة أشعار العرب في الجاهلية والإسلام**، (تحقيق: علي محمد البجاوي)، القاهرة: دار نهضة مصر للطباعة والنشر، ١٩٨١م.

القزويني: أبو المعالي جلال الدين الخطيب محمد بن عبد الرحمن القزويني (ت ٧٣٩هـ/١٣٣٨م)

- **الإيضاح**، (تحقيق: إبراهيم شمس الدين)، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٣م.
- **التلخيص في علوم البلاغة** (مع شرحه عروس الأفراح في شرح تلخيص المفتاح لبهاء الدين السبكي (ت ٧٧٣هـ/١٣٧٢م)، (تحقيق: عبد الحميد هنداوي)، بيروت: المكتبة العصرية للطباعة والنشر، ١٤٢٣هـ/٢٠٠٣م.

القُضَاعِي: أبو عبد الله محمد بن سلامة بن جعفر القضاعي (ت ٤٥٤هـ/١٠٦٢م)،

- **مسند الشهاب**، (تحقيق: حمدي بن عبد المجيد السلفي)، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤٠٧هـ/١٩٨٦م.

قيس بن الخطيم: أبو يزيد قيس بن الخطيم (الثابت) بن عدي بن عمرو الأوسي (ت ٦٢٠م)

- **ديوان قيس بن الخطيم**، (تحقيق: إبراهيم السامرائي، أحمد مطلوب)، ط١، بغداد: مطبعة العاني، ١٣٨١هـ/١٩٦٢م.

الكاشاني: أبو القاسم جمال الدين عبد الله بن علي بن محمد الكاشاني (ت قبل ٧٥٠هـ)

- **تاريخ أولجايتو**، (تحليل وترجمة: دريا أورس)، رسالة الماجيستر، جامعة أنقرة، ١٩٩٢م.

كثير عزة: أبو صخر كُثَيِّر بن عبد الرحمن بن الأسود الخزاعي (ت ١٠٥هـ/٧٢٣م)

- **ديوان كثير عزة**، (جمعه وشرحه: إحسان عباس)، بيروت: دار الثقافة، ١٣٩١هـ/١٩٧١م، ص١٠٧.

مالك بن أسماء: أبو الحسن مالك بن أسماء بن خارجة بن حصن بن حذيفة بن بدر الفزاري (ت بعد ٩٠هـ/٧٠٨م)

- **شعر مالك بن أسماء الفزاري**، (جمع وتحقيق ودراسة: شريف علاونه)، عمان: دار المناهج، ٢٠٠٤م.

المبرد: أبو العباس محمد بن يزيد الأزدي المبرد (ت ٢٨٦هـ/٩٠٠م)

- **الكامل في اللغة والأدب**، (تحقيق: عبد الحميد هنداوي)، المملكة العربية السعودية: وزارة الشؤون الإسلامية والأوقاف والدعوة والإرشاد، ١٤١٩هـ/١٩٩٨م.

المتنبي: أبو الطيب أحمد بن الحسين الجعفي الكندي المتنبي (ت ٣٥٤هـ/٩٦٥م)

- **ديوان أبي الطيب المتنبي**، (تحقيق: عبد الوهاب عزام)، القاهرة: لجنة التأليف والترجمة والنشر، ١٣٦٣هـ.

محمد بن علي بن محمد الجرجاني (ت ٧٢٩هـ/١٣٢٩م):

- **الإشارات والتنبيهات في علم البلاغة**، (تحقيق: عبد القادر الحسين) القاهرة: مكتبة الآداب، ١٤١٨هـ/١٩٩٧م.

محمد خليل المرادي (ت ١٢٠٦هـ/١٧٩١م):

- **سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر**، إستانبول، ١٢٩١.

محمد ذهني: محمد ذهني بن محمد رشيد (١٢٦٢-١٣٣٢هـ/١٨٤٦-١٩١٣م)

- **الْقَوْلُ الْجَيِّد فِي شَرْحِ أَبْيَاتِ التَّلْخِيصِ وَشَرْحَيْهِ وَحَاشِيَةِ السَّيِّد**، ط٣، إستانبول: المطبعة العامرة، ١٣٢٨.

محمد راغب باشا (ت ١١٧٦هـ/١٧٦٣م):

- **سفينة الراغب ودفينة المطالب**، إستانبول: دار الطباعة العامرة، ١٨٣٩.

المرزباني: أبو عبيد الله محمد بن عمران بن موسى بن سعيد المرزباني الخرساني البغدادي (ت ٣٨٤هـ/٩٩٤م)

- **معجم الشعراء**، (تحقيق: فاروق اسليم)، بيروت: دار صادر، ١٤٢٥هـ/٢٠٠٥م.

المرزوقي: أبو علي أحمد بن محمد المرزوقي (ت ٤٢١هـ/١٠٣٠م)

- **شرح ديوان الحماسة**، (نشره: أحمد أمين، عبد السلام هارون)، بيروت: دار الجيل، ١٤١١هـ/١٩٩١م.
- **الأزمنة والأمكنة**، (تحقيق: خليل المنصور)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤١٧هـ/١٩٩٦م.

مروان بن أبي حفصة: أبو السِّمْط مروان بن سليمان بن يحيى بن أبي حفصة يزيد (ت ١٨٢هـ/٧٩٨م)

- **شعر مروان بن أبي حفصة**، (جمعه وحققه: حسين عطوان)، ط٣، القاهرة: دار المعارف، ١٩٨٢م.

مسلم: أبو الحسين مسلم بن الحجاج القشيري (ت ٢٦١هـ/٨٧٥م)

- **الجامع الصحيح (صحيح مسلم)**، (تحقيق: أحمد بن رفعت بن عثمان حلمي القره حصاري - محمد عزت بن عثمان الزعفران بوليوي - أبو نعمة الله محمد شكري بن حسن الأنقروي)، إستانبول: المطبعة العامرة، ١٣٣٤هـ.

مصنفك: علاء الدين علي بن محمد بن مسعود البسطامي الشاهرودي (ت ٨٧٥هـ/١٤٧٠م)

- **شرح علاقة**، دار الطباعة العامرة، ١٢٨٩هـ.

المطرزي: أبو الفتح برهان الدين ناصر بن عبد السيد المُطرِّزي (ت ٦١٠هـ/١٢١٣م)

- **الإيضاح في شرح مقامات الحريري**، (تحقيق: خورشيد حسن)، رسالة الدكتوراه، جامعة بنجاب، بنجاب، ١٤٢٦هـ/٢٠٠٥م.

المفضل الضبي: أبو العباس مفضل بن محمد بن يعلى الضبّي الكوفي (ت ١٧٨هـ/٧٩٤م؟)

- **المفضليات**، (تحقيق: أحمد محمد شاكر، عبد السلام محمد هارون)، ط٦، القاهرة: دار المعارف، ١٩٦٤م.
- **أمثال العرب**، (تحقيق: إحسان عباس)، بيروت: دار الرائد العربي، ١٤٠٣هـ/١٩٨٣م.

الميداني: أبو الفضل أحمد بن محمد بن إبراهيم الميداني النيسابوري (ت ٥١٨هـ/١١٢٤م)

- **مجمع الأمثال**، (تحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد)، بيروت: دار المعرفة، ١٩٩٥م.

النابغة الجعدي: أبو ليلى قيس بن عبد الله النابغة الجعدي (ت ٦٥هـ/٦٨٥م؟)

- **ديوان النابغة الجعدي**، (تحقيق: واضح الصمد)، بيروت: دار صادر، ١٩٩٨م.

النابغة الذبياني: أبو أمامة زياد بن معاوية بن ضباب بن جابر النابغة الذبيان (ت ٦٠٤هـ/١٢٠٧م؟)

- **ديوان النابغة الذبياني**، (شرح وتقديم: عباس عبد الساتر)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤١٦هـ/١٩٩٦م.

النسائي، أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي الخراساني النسائي (ت ٣٠٣هـ/٩١٥م)

- **عمل اليوم والليلة**، (تحقيق: فاروق حمادة)، ط٢، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤٠٦هـ.

النواجي: شمس الدين محمد بن حسن بن علي بن عثمان النواجي القاهري (ت ٨٥٩هـ/١٤٥٥م)

- **حَلْبة الكُمَيْت في الأدب والنوادر المتعلقة بالخمريات**، القاهرة: مطبعة إدارة الوطن، ١٢٩٩هـ.

النويري: أبو العباس شهاب الدين أحمد بن عبد الوهاب بن محمد البكري التيمي القرشي النويري (ت ٧٣٣هـ/١٣٣٣م)

- **نهاية الأرب في فنون الأدب**، (تحقيق: مفيد قميحة، حسن نور الدين، يحي الشامي، علي بو ملحم، محمد رضا مروة، يوسف طويل، علي محمد هاشم، عبد المجيد ترحيني، عماد علي حمزة، نجيب مصطفى فواز، حكمت كشلي، إبراهيم شمس الدين)، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٤م.

الواحدي: أبو الحسن علي بن أحمد بن محمد النيسابوري (ت ٤٦٨هـ/١٠٧٦م)

- **شرح ديوان المتنبي**، (تحقيق: فريدرخ ديتريصي)، برلين، ١٨٦١م.

ياقوت الحموي: أبو عبد الله شهاب الدين ياقوت بن عبد الله الحموي (ت ٦٢٦هـ/١٢٢٩م)

- **معجم الأدباء / إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب**، (تحقيق: إحسان عباس)، ط١، دار الغرب الإسلامي، ١٩٩٣م.

يحيى بن حمزة العلوي: يحيى بن حمزة بن علي بن إبراهيم العلوي (ت ٧٤٩هـ/١٣٤٨م):

- **الطراز المتضمن لأسرار البلاغة وعلوم حقائق الإعجاز**، مصر: مطبعة المقتطف، ١٣٣٢هـ/١٩١٤م.

يونس أحمد السامرّائي:

- **شعراء عباسيون**، ط٢، بيروت، ١٤١١هـ/١٩٩٠م.

Kâşânî, Ebü'l-Kāsım Cemâlüddîn Abdullâh b. Alî b. Muhammed el-Kâşânî (ö. VIII./XIV. yüzyılın ilk yarısı), **Tarih-i Olcaytu**, **(**Derya Örs, *Tarih-i Olcaytu [İnceleme ve Çeviri]*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, 1992).

Ankhbayar Danuu, **İlhanlı Devletinde Vezaret**, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, 2016.

فهرس الموضوعات

بعض الرموز والاختصارات ٢

مراتب الرموز ٣

[مقدمة المؤلف] ٤

المُقَدِّمَة

[أ- عُلُومُ الْبَلَاغَة: تَعَارِيفُها ومَوْضُوعَاتُها] ٩

[١- تعريف «علم المعاني» وموضوعه] ٩

[٢- تعريف «علم البيان» وموضوعه] ٩

[٣- تعريف «علم البديع»] ١٠

[ب- الفصاحة والبلاغة] ١٠

[١- علاقة الفصاحة بالبلاغة] ١٠

[٢- نَوْعَا الفصاحةِ: «الفصاحة اللفظية» و«الفصاحة المعنوية»] ١٠

تنبيه: [أنواع «الدلالات» وكونُها داخلةً ومعتبرةً في علوم البلاغة] ١١

[٣- مراتب «اللَّوَازِمِ» و«الْمَلْزُومَاتِ» في «الحسنِ واللطافةِ وموافقةِ مقتضى الحال»]

..... ١٣

[٤- مراتب «التركيبات المفيدة» في الفصاحة والبلاغة] ١٤

ضَابِط: [أسباب ملاءمة الكلام للطبع] ١٤

[مُناسَبَةُ الكلامِ فِي نَفْسِهِ] ١٤

العلم الأول: «علم المعاني»

[مقدمة: في «الخبر» و«الأحوال والمقامات المقتضية للكلام»] ٢١
[أ- الخبر] ٢١
[١- تعريف «الخبر»، ومعنى «احتمالِه الصدقَ والكذبَ»] ٢١
٢- تنبيهٌ: [مدلول الخبر] ٢٢
٣- ضابط: [نسبة «الفعل» إلى «الفاعل» و«المفعولات»] ٢٢
ب- ضابط: [الأحوال والمقامات المقتضية للكلام] ٢٤

الفَنُّ الأَوَّلُ: في «المُسْنَدِ إِلَيْه» ٢٧
[أ- حَذْفُ «الْمُسْنَدِ إِلَيْه»] ٢٧
[ب- ذكر «المسند إليه»] ٢٨
ج- ضَابِطٌ: [كون «المسند إليه» مُعَرَّفًا] ٢٩
[١- كون المسند إليه «اسما موصولا»] ٢٩
[٢- كون المسند إليه «اسمَ إشارةٍ»] ٣١
[٣- كون المسند إليه «مضافًا»] ٣٤
[٤- كون المسند إليه «عَلَمًا»] ٣٥
[٥- كون المسند إليه «مُعَرَّفًا بِلَامِ التَّعريف»] ٣٥
د- ضَابِط: [كون المسند إليه «مَتْبُوعًا بالتوابعِ الخمسةِ»] ٣٦
[١- تأكيد «المسند إليه»] ٣٦
[٢- بيان «المسند إليه»] ٣٦
[٣- الإبدال من «المسند إليه»] ٣٧
[٤- العطف على «المسند إليه»] ٣٧
[٥- وَصْفُ «المسند إليه»] ٣٧
هـ- ضَابِط: [كون المسند إليه «مُنَكَّرًا»] ٣٨
ضَابِط: [ما يُفِيدُه الإسنادُ -إثباتًا أو نفيًا- إلى مسندٍ إليه موصوفٍ بمعرفة أو نكرة] ٤١
ز- تَنْبِيه: [الأحوالُ المقتضِيةُ لإخراج المسند إليه لا على مقتضى الظاهر] ٤٢

الفَنُّ الثَّانِي: فِي «الْمُسْنَدِ» ٤٨
[أ- حذف «المسند»] ٤٨
[ب- ذكر «المسند»] ٤٩
ج- ضَابِط: [تَنْكِيرُ «الْمُسْنَدِ»] ٤٩
د- ضَابِط: [دلالةُ وصفِ المسندِ بشيء، وإسنادِ المشتقِّ وغيرِ المشتقِّ إلى أمرٍ] ٤٩
هـ- ضَابِط: [تَعْرِيفُ الْمُسْنَدِ] ٥٠
و- ضَابِط: [كون المسند فعلا أو اسمًا] ٥١
ز- ضَابِط: [حذف «المفعولات» وذكرها] ٥١
ح- ضَابِط: [حذف الفعل والفاعل معًا] ٥٣
ط- فَصْل: [كَوْنُ «المسند» مَشْرُوطًا] ٥٣
[١- «إنْ»] ٥٤
[٢- «إذا»] ٥٥
[٣- «لَوْ»] ٥٧
ضَابِط: [دخول «حروف الشرط للاستقبال» على «الماضي»] ٥٨

الفَنُّ الثَّالِثُ: فِي «الْإِسْنَادِ» ٦١
[أ- أنواع الخبر باعتبار حال المخاطب] ٦١
[١- «الخبر الابتدائي»] ٦١
[٢- «الخبر الطلبي»] ٦١
[٣- «الخبر الإنكاري»] ٦١
[ب- إخراج الخبر لا على مقتضى الظاهر باعتبار حال المخاطب] ٦٢
ج- فَصْلٌ: في الإسنادِ تأكيدًا [: مَوَاقِعُ «إنَّ» وفوائدُه] ٦٣
د- فَصْلٌ: في الإِسْنَادِ على وجهِ الحصر ٦٦
[١- نَوْعَا الحصرِ باعتبار طرفي الإسناد] ٦٦
[٢- طرق الحصر] ٦٦
[٣- أنواع الحصر باعتبار اعتقاد المخاطب] ٦٨
[٤- مسائل مختلفة في طرق الحصر] ٧١

(أ) تَنْبِيهٌ: [استعمالان آخَرَانِ لِـ«إِنَّمَا»] ٧١
(ب) ضابط: [في الفرق بين الحصر بـ«الاستثناء» و الحصر بـ«إنما»] ٧٢
(ج) ضابط: [مواضع عطف الجملة المُثبتة -مجردةً من التأكيد، وبـ«إنما»، وبـ«إنّ»- على الجملة المنفية] ٧٤

الفن الرابع: في وَضْعِ «المسند» و«المسند إليه» **٧٥**
[أ- تقديم «المسند إليه»] ٧٥
[ب- تقديم «المسند»] ٧٥
[ج- مسائل مختلفة في التقديم والتأخير] ٧٧
١- ضابط: [توسط «ضمير الفصل» بين «المسند» و«المسند إليه»] ٧٧
٢- ضابط: [كون «المفهوم الشخصي» و«المفهوم الكلي» «مسندًا» و«مسندًا إليه»] ٧٨
٣- ضابط: [تأثيرُ «الإضافةِ» و«التمييزِ» في معنى الكلام] ٧٩
٤- ضابط: [إفادة «التقديمِ» «التأكيدَ» و«الحصرَ» في «الإثباتِ» و«النفيِ»] ٨٠
٥- ضَابِط: [دلالة «عموم النفي» و«نفي العموم»] ٨٢
٦- ضَابِط: [تقديمُ «المفعولِ» على «الفعل»، وتقديمُ «ملحقاتِ المفعولِ» على «الفاعل»، وتقديمُ بعضِها على بعض] ٨٣
٧- ضَابِط: [التقديم والتأخير في الاستفهام] ٨٥
٨- ضَابِط: [كون اللفظ مقدَّمًا لفظًا مؤخَّرًا في النيّة، وكونه مقدَّمًا لفظًا وفي النيّة] ٨٧
[د- أسباب «التقدم وضعًا»] ٨٧

الفَنُّ الخامسُ: فِي «الْجُمْلَةِ» **٨٩**
[أ- «الفصل والوصل»] ٩٠
[١- أنواع المناسبة بين شيئين] ٩٠
٢- ضَابِط: [فائدةُ العطفِ وأنواعُه] ٩٣
[استطراد: «القطع» و«الاستئناف»] ٩٦
٣- ضَابِط: [عطف «الطلب» على «الخبر»] ٩٨
٤- ضَابِط: [عطف «الجملة» على «الجملة»] ٩٩

ب- فَصْل: [«الإيجاز والإطناب»] ١٠٠
[١- تعريف «الإيجاز» و«الإطناب»] ١٠٠
[٢- أنواع «الإيجاز»] ١٠٠
[(أ) الإيجاز بدون الحذف -أي: «إيجاز القصر»-] ١٠٠
[(ب) الإيجاز بالحذف -أي: «إيجاز الحذف»-] ١٠٢

العلم الثاني: «علم البيان»

[مقدمة: مبنى «علم البيان» ووجه ترتيب أصوله] ١١٠
[١- مَبْنَى «علمِ البيان»] ١١٠
[استطراد: أقسام «اللزوم»] ١١٠
[٢- وَجْهُ ترتيبِ أُصُولِ «علمِ البيانِ»] ١١١

الأَصْلُ الأَوَّلُ: فِي «التَّشْبِيهِ» ١١٢
[مقدمة: تعريف «التشبيه» ووجه ترتيب فصوله] ١١٢
[١- تعريف «التشبيه»] ١١٢
[٢- وَجْهُ ترتيبِ فُصُولِ «التشبيه»] ١١٢
أ- فَصْلٌ: في «المُشَبَّهِ» و«المُشَبَّهِ بِهِ» ١١٤
[١- كونُ كُلِّ واحدٍ مِنْ «طَرَفَي التّشبيهِ» محسوسًا أو معقولًا] ١١٤
[٢- أنواع «المحسوس»] ١١٦
[٣- أنواع «المعقول»] ١١٦
ب- فَصْلٌ: «في وَجْهِ التَّشْبِيهِ» ١١٨
[١- ما يقع فيه «المشابهة» و«المساواة» و«التشبيه» من «الأعراض»] ١١٨
[٢- ما يقع فيه «التشبيه» من «الأعراض»] ١١٩
[٣- أنواع «وجه التشبيه» باعتبار كونه «حَقِيقَةً حِسِّيَّةً» أو «حَقِيقَةً عَقْلِيَّةً»] ١٢٠
تنبيه: [«التَّشْبِيهُ المَجَازِيّ»] ١٢١
٤- ضابط: [وجوب رعايةِ «وجهِ التشبيهِ»] ١٢١

٥- تَقْسِيم: [أنواع «وجه التشبه» باعتبار كونه «واحدًا» أو «متعددًا» أو «هيئةً»].. ١٢٢
[٦- التَّشْبِيهُ الذي وَجْهُ تَشْبِيهِهِ هَيْئَةٌ: «تَشْبِيهُ التَّمْثِيلِ» / «المَثَل»] ١٢٤
٧- ضَابِط: [وَجْهُ تشبيهِ الضِدِّ بالضِّدِّ] ١٢٦
ج- فَصْلٌ: في الغرض من التشبيه ١٢٦
[١- الأغراض العائدة إلى «المشبه»]..... ١٢٦
[٢- الغرض العائد إلى «المشبه به»: (أ) «التشبيه المقلوب»، (ب) و«إظهار
المطلوب»]..... ١٣٠
د- فَصْلٌ: في شَرَائِطِهِ وَأَحْوَالِهِ ١٣١
١- تَنْبِيه: [أسبابُ قُرْبِ التشبيهِ ونُزُولِه، وأسبابُ بُعْدِهِ وغَرَابَتِه] ١٣٣
٢- ضَابِط: [سببُ استلذاذِ النفسِ بالتشبيه: الجمع بين المألوف والجديد] ١٣٤
٣- ضَابِط: [الفرق بين «التَّشْبِيهِ» و«التَّشَابُهِ»] ١٣٥
هـ- فَصْلٌ: فِي أَقْسَامِهَا المَشْهُورَةِ ١٣٥
[١- «التَّشْبِيهُ الْمُطْلَقُ»] ١٣٥
[٢- «التَّشْبِيهُ المَشْرُوطُ»] ١٣٦
[٣- «التَّشْبِيهُ بِالْكِنَايَةِ»] ١٣٦
[٤- «تَشْبِيهُ التَّسْوِيَةِ»] ١٣٧
[٥- «التَّشْبِيهُ المَعْكُوسُ»] ١٣٧
[٦- «تَشْبِيهُ الإِضْمَارِ»]..... ١٣٨
[٧- «تَشْبِيهُ التَّفْضِيلِ»] ١٣٨
و- فَصْل: [حذفُ «أركانِ التشبيهِ»] ١٣٩
[مراتب «التشبيه»]..... ١٣٩
ز- تَنْبِيه: [الفرق بين التشبيه بِـ"مِثْل" أو بِـ"الكَافِ" وبين التشبيه بـ"كَأَنَّ"] ١٤١

الأَصْلُ الثَّانِي: في «المَجَازِ» ١٤٣
[مقدمة: كَيْفِيَّةُ دَلَالَةِ «اللَّفْظِ» على «الْمَعْنَى»، وتعريف «الوضع» و«الحقيقة» و«المجاز»]
..... ١٤٣
[١- كَيْفِيَّةُ دَلَالَةِ «اللَّفْظِ» على «الْمَعْنَى»] ١٤٣

[٢- تعريف «الوضع» و«الحقيقة» و«المجاز»] ١٤٤
أ- تَنْبِيه: [«المجاز الوَضْعِيُّ -أي: اللُّغَوِيُّ-» و«المجاز العَقْلِيُّ»] ١٤٥
[استطراد: هل يشترط في «المجاز العقليّ» أن يكون لِـ«الفعلِ» «فاعلٌ حقيقيٌّ»؟] ١٤٧
ب- تَقْسِيم: [أقسام «المجاز» باعتبار محله في الجملة] ١٤٩
ج- تَقْسِيم: [أقسام «المجاز المفرد» باعتبار رجوعه إلى «الإعراب» أو إلى «المعنى»] ١٥١
د- تَقْسِيم «العلاقةِ»: ١٥٢
[١- علاقاتُ «المجازِ اللغويّ»] ١٥٢
[(أ) علاقاتُ «المجازِ المرسلِ»] ١٥٣
[(ب) علاقة «الاستعارةِ»] ١٥٥
[٢- علاقة «المجازِ العقليّ»] ١٥٦
هـ- ضَابِط: [جَرَيَان المجاز من الطرفين: «الأصلِ» و«الفرعِ»] ١٥٦
و- فَصْلٌ: في «الاستعارة» ١٥٧
[١- تعريف «الاستعارة»] ١٥٧
[٢- شَرْطُ حُسْنِ «الاستعارةِ» و«التشبيهِ» وقُبْحِهما] ١٥٨
[٣- غَرَضُ «الاستعارة»] ١٥٩
[٤- أركان «الاستعارة»] ١٥٩
٥- تَنْبِيه: [الاختلاف في كون «الاستعارةِ» «مجازًا وضعيًا / لغويًا» أو «مجازًا عقليًا»] ١٥٩
٦- تَقْسِيم: [«الاستعارةُ المُصَرَّحَةُ / التصريحيّة» و«الاستعارةُ المَكْنِيَّةُ / بِالكناية»] ١٦٢
[استطراد-١: أقسام «الاستعارة المصرّحة» باعتبار كونها «تحقيقيةً» أو «تخييليةً» أو «محتملةً لهما»] ١٦٣
[استطراد-٢: ما تَعْتَمِدُ عليه «الاستعارةُ التخييليةُ»: «التشبيهُ» و«لازمُ التشبيهِ»] ١٦٥
٧- تقسيم: [«الاستعارة الأصلية» و«الاستعارة التبعية»] ١٦٦
٨- ضَابِط: [«قرينة الاستعارة»] ١٦٧

[(أ) «قرينة الاستعارة» باعتبار كونها «معنًى واحدًا» أو «عِدَّةَ مَعَانٍ»] ١٦٧
[(ب) «قرينة الاستعارة» باعتبار كونها «نسبةً» أو «غيرَ نسبةٍ»] ١٦٨
[(ج) تطبيقُ «قرينةِ الاستعارةِ» على الأمثلة] ١٦٩
٩- تقسيم: [«الاستعارة المُرَشَّحَةُ / الترشيحيّة» و«الاستعارة المُجَرَّدَةُ / التجريديّة»]
..... ١٧٠
[استطراد: مبنى «الترشيح»] ١٧١
١٠- تقسيم: [أقسام «الاستعارة» باعتبارِ كونِ كُلِّ واحدٍ مِنْ أركانها «محسوسًا» أو «معقولًا»] ١٧٢
١١- ضَابِط: [أجزاء الجملة التي «اللفظ المستعار» لا يتأتّى فيها والتي يتأتّى فيها]
..... ١٧٥
[استطراد: مَدَارُ قَرينةِ «الاستعارةِ التبعيةِ» التي في «المُشْتَقَّاتِ»] ١٧٦
١٢- ضَابِط: [شرائطُ حُسْنِ الاستعارةِ] ١٧٨

الأَصْلُ الثالثُ: في «الكِنَايَةِ» ١٨٠
[أ- تعريف «الكناية»] ١٨٠
[ب- الفرق بين «الكناية» و«المجاز»] ١٨٠
[ج- أقسام «الكناية» باعتبار «المَكْنِيِّ عنه»] ١٨٠
[١- القسم الأول: كِنَايَةٌ في «نَفْسِ المَوْصُوفِ»] ١٨١
[٢- القسم الثاني: كِنَايَةٌ في «نَفْسِ الصِّفَةِ»] ١٨١
تَنْبِيه: [الفرق بين «طَوِيلٌ نِجَادُهُ» و«طَوِيلُ النِّجَادِ»] ١٨٢
[٣- القسم الثالث: كِنَايَةٌ في «تَخْصِيصِ الصِّفَةِ بِالمَوْصُوفِ»] ١٨٤
د- ضَابِط: [أقسام الكناية باعتبارِ غَرَضِ سَوْقِ الكلام والمسافةِ بين المعنى الحقيقي والكنائي: «التعريض»، و«التلويح»، و«الرَّمْز»، و«الإشارة والإيماء»] ١٨٦

خَاتِمَة: [كونُ «الْمَجَازِ»، و«الْكِنَايَةِ»، و«الْاِسْتِعَارَةِ»: أَبْلَغَ من «الْحَقِيقَةِ»، و«التَّصْرِيحِ»، و«التَّشْبِيهِ»] ١٨٨

تَتِمَّةُ «عِلْمِ البيانِ» وهي: «علمُ البديعِ»

[مقدمة: أَقْسَامُ «عِلْمِ الْبَدِيعِ»] ١٩١

[القسم الأول: ما يُوجِبُ «الْفَصَاحَةَ اللَّفْظِيَّةَ»] ١٩٢

[١- «التَّجْنِيسُ»] ١٩٢

[٢- «رَدُّ الْعَجُزِ عَلَى الصَّدْرِ»] ١٩٨

[٣- «الأَسْجَاعُ»] ٢٠٤

[٤- «القَلْبُ»] ٢٠٥

[٥- «التَّرْدِيدُ»] ٢٠٧

[٦- «التَّشْطِيرُ»] ٢٠٧

[٧- «التَّجْزِئَةُ»] ٢٠٨

[٨- «التَّسْمِيطُ»] ٢٠٨

[٩- «التَّوْشِيحُ»] ٢١٠

[١٠- «التَّلَوُّنُ»] ٢١١

[١١- «لُزُومُ ما لا يَلْزَمُ»] ٢١١

[١٢- «سِيَاقَةُ الْأَعْدَادِ»] ٢١٢

[١٣- «تَنْسِيق الصِّفَاتِ»] ٢١٣

[١٤- «مُرَاعَاةُ النَّظِيرِ»] ٢١٣

[١٥- «المُشَاكَلَةُ»] ٢١٤

[١٦- «التَّفْوِيفُ»] ٢١٥

[١٧- «التَّطْرِيزُ»] ٢١٥

[١٨- «التَّسْهِيمُ» / «التوشيح»] ٢١٦

[١٩- «الْاِقْتِبَاسُ»] ٢١٦

[٢٠- «التَّضْمِينُ»] ٢١٧

[الوُجُوهُ الأُخَرُ] ٢١٨

[**القسم الثاني: ما يُوجِبُ «الْفَصَاحَةَ المَعْنَوِيَّةَ»**] ٢١٩
[أ- ما كان مُخْتَصًّا بـ«التبيين»] ٢١٩
[١- «تَفْسِيرُ الْخَفِيِّ»] ٢١٩
[٢- «التَّأْكِيدُ» بِـ«البُرْهَانِ» أو بِـ«القَسَمِ» أَو بِـ«التكرارِ المُفِيدِ»] ٢٢١
[٣- «الْمَذْهَبُ الْكَلَامِيُّ»] ٢٢٢
[٤- «التَّكْمِيلُ»] ٢٢٢
[٥- «الْاِحْتِرَاسُ»] ٢٢٣
[٦- «التَّذْيِيلُ»] ٢٢٣
[٧- «الإِغْرَاقُ»] ٢٢٤
[٨- «الإِيغَالُ»] ٢٢٤
[٩- «الْاِسْتِطْرَادُ»] ٢٢٥
[١٠- «التَّفْرِيعُ»] ٢٢٦
[١١- «حُسْنُ التَّعْلِيلِ»] ٢٢٦
[ب- ما كان مختصًا بِـ«التَّزْيِينِ»] ٢٢٧
[١- «التَّنَاسُبُ»] ٢٢٧
[٢- «المُلَاءَمَةُ»] ٢٢٨
[٣- «التَّشَابُهُ»] ٢٢٩
[٤- «المطابَقَةُ»] ٢٢٩
[٥- «المُقَابَلَةُ»] ٢٢٩
[٦- «المُزَاوَجَةُ»] ٢٣٠
[٧- «اللَّفُّ والنَّشْرُ»] ٢٣٠
[٨- «الْجَمْعُ»] ٢٣١
[٩- «التفريقُ»] ٢٣١
[١٠- «التَّقْسِيمُ»] ٢٣٢
[١١- «الجمعُ مَعَ التَّفْرِيقِ»] ٢٣٢
[١٢- «الجَمْعُ مع التقسيم»] ٢٣٣

[١٣- «الْجَمْعُ مع التفريق والتقسيم»] ٢٣٣
[١٤- «الإِيهَامُ»] ٢٣٤
[١٥- «مُحْتَمِلُ الضِّدَّيْنِ»] ٢٣٥
[١٦- «تَأْكِيدُ الْمَدْحِ بِمَا يُشْبِهُ الذَّمَّ»] ٢٣٦
[١٧- «سَوْقُ الْمَعْلُومِ مَسَاقَ غَيْرِهِ»] ٢٣٦
[١٨- «الْحَشْوُ»] ٢٣٧
[١٩- «الْاِسْتِتْبَاعُ»] ٢٣٨
[٢٠- «التَّمْلِيح»] ٢٣٨
[٢١- «إِرْسَالُ الْمَثَلِ»] ٢٣٩
[٢٢- «إِرْسَالُ الْمَثَلَيْنِ»] ٢٤٠
[٢٣- «الكلامُ الجامعُ»] ٢٤٠
[٢٤- «المُسَاوَاةُ»] ٢٤٠
[٢٥- «الوَحْيُ»] ٢٤١
[٢٦- «السَّلْبُ والإيجابُ»] ٢٤١
[٢٧- «العَكْسُ والتَّبْدِيلُ»] ٢٤٢
[٢٨- «السُّؤَالُ والجَوَابُ»] ٢٤٣
[٢٩- «الاستدراك»] ٢٤٤
[٣٠- «حُسْنُ الابتداء»] ٢٤٤
[٣١- «حُسْنُ التَّخَلُّصِ»] ٢٤٥
[٣٢- «حُسْنُ الطَّلَبِ»] ٢٤٥
[٣٣- «حُسْنُ الْخَاتِمَة»] ٢٤٦
[آخر نسخة (ب)] ٢٤٨
[آخر نسخة (ح)] ٢٤٨
[آخر نسخة (ق)] ٢٤٨
[آخر نسخة (ن)] ٢٤٨
[آخر نسخة (و)] ٢٤٩

فهرس الآيات الكريمة ٢٥٠
فهرس الأحاديث الشريفة ٢٥٧
فهرس الأمثال ٢٥٨
فهرس أبيات الشعر ٢٥٩
فهرس الأعلام..... ٢٦٦
مصادر التحقيق..... ٢٦٧
فهرس الموضوعات..... ٢٩٤